

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

IV. KÖTET 1—2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1954

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

SZABOLCS OTTÓ

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Akadémia-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különnyomat és nyomtatott 40 000 »«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40.— Ft, külföldi címre 60.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-48), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma 45-790-057-50-032) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. VIII., Trefort-u. 8.

Acta Historiae Artium: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Piarista-u. 1.

SOMMAIRE

COMMUNICATIONS SCIENTIFIQUES :

<i>Elek Bolgár</i> : Les questions fondamentales du développement du capitalisme aux États-Unis sous l'aspect de la littérature historique de l'URSS	1
<i>Lajos Fülep</i> : Miklós Izsó	27
<i>Imre Révész</i> : Lamennais et les Hongrois	35
<i>Béla Bulla</i> : Les particularités et les lois du développement de la convexité de la croûte solide	123
<i>Görgy Nádor</i> : Du concept de la science	137

RAPPORTS — DISCUSSIONS DE LA COMMISSION GÉNÉRALE

Discussion de l'activité de la Commission Permanente de Philologie Classique.....	149
Compte-rendu de la séance jubilaire de la Société Hongroise de Géographie, organisée à Budapest, le 12 Septembre et de son IX ^e assemblée ambulante consacrée à la mémoire de Antal Reguly, tenue à Zirc, les 13 et 14 Septembre	163
L'hellénisme et son rôle historique.....	167
Discussion du livre de György Ágoston : L'éducation collective et le mouvement de pionniers	183
Rapport de la conférence organisée le 14 octobre au sujet de »l'Annuaire de Philosophie I.«	191

CRITIQUES — COMPTES-RENDUS

<i>Mme. Endre Székely</i> : »Oeuvres pédagogie choisies« de V. G. Belinski	193
<i>László Castiglione</i> : Le principat d'Auguste, sa formation et son essence sociale, de N. A. Maskin	197
<i>Péter Schmidt</i> : La juridiction américaine, de Gyula Eörsi	209

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE :

Les événements internes de la section	213
---	-----

INHALT

WISSENSCHAFTLICHE BERICHTE :

<i>Elek Bolgár</i> : Die Grundfragen der Entwicklung des Kapitalismus in den Vereinigten Staaten im Lichte der sowjetischen Geschichtsschreibung	1
<i>Lajos Fülep</i> : Miklós Izsó	27
<i>Imre Révész</i> : Lamennais und die Ungarn	35
<i>Béla Bulla</i> : Die Merkmale und Gesetzmässigkeiten der Entwicklung des Reliefs der festen Erdrinde	123
<i>György Nádor</i> : Über den Begriff der Wissenschaft.	137

BERICHTE — DISKUSSIONEN :

Diskussion über die Tätigkeit der klassisch-philologischen Kommission	149
Bericht über die Jubiläumsversammlung und über die Antal Reguly Gedenktagung der Ungarischen Geographischen Gesellschaft (Budapest, 12. Sept. 1953. bzw. Zirc, 13—14. Sept. 1953.)	163
»Der Hellenismus und seine geschichtliche Rolle«	167
Diskussion über die Arbeit von György Ágoston »Die kollektive Erziehung und die Jungpionierbewegung«	183
Leserkonferenz über den Band I. des Jahrbuchs für Philosophie, gehalten am 14. Okt. 1953.	191

REZENSIONEN :

<i>Frau Endre Székely</i> : V. G. Belinskij: Ausgewählte pedagogische Schriften	193
<i>László Castiglione</i> : N. A. Maschkin: Das Prinzipat des Augustus. Entstehung und Wesen	197
<i>Peter Schmidt</i> : Gyula Eörsi: Die amerikanische Justiz	209

CHRONIK:

Aus dem Leben der gesellschafts- und geschichtswissenschaftlichen Abteilung	213
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ:

Элек Болгар: Основные вопросы развития капитализма в Соединенных Штатах Америки в свете советской исторической литературы	1
Лайош Фюлеп: Миклош Ижо	27
Имре Ревес: Ламнэ и венгры	35
Бела Булла: Основные свойства и законы развития рельефа твердой земной коры	123
Дьердь Надор: О понятии науки	137

В КОМИТЕТАХ ОТДЕЛЕНИЯ:

Обсуждение деятельности Постоянного Комитета классической филологии	149
Отчет о юбилейной сессии Венгерского Географического Общества, состоявшейся 12 сентября 1953 г. в Будапеште, а также о IX выездной сессии Общества, состоявшейся в г. Зирч 13 и 14 сентября и посвященной памяти А. Регули	163
«Эллинизм и его историческая роль»	167
Обсуждение книги Д. Агоштона «Коллективное воспитание и пионерское движение»	183
Сообщение о читательской конференции Философского Ежегодника, состоявшейся 14 октября 1953 г.	191

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ:

Секей Эндренэ: В. Г. Белинский — Избранные педагогические произведения	193
Ласло Кастильонэ: Н. А. Машкин — Принципат Августа, его формирование и общественная сущность	197
Петер Шмидт: Дьюла Эрши — Американское правосудие	209

ХРОНИКА:

Из жизни Отделения Общественно-исторических наук	213
--	-----

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK :

<i>Bolgár Elek</i> : A kapitalizmus fejlődésének alapvető kérdései az Egyesült Államokban a szovjet történeti irodalom fényénél	1
<i>Fülep Lajos</i> : Izsó Miklós	27
<i>Révész Imre</i> : Lamennais és a magyarok	35
<i>Bulla Béla</i> : A szilárd kéreg domborzata fejlődésének alapsajátosságai és törvényei	123
<i>Nádor György</i> : A tudomány fogalmáról	137

BESZÁMOLÓK — FŐBIZOTTSÁGI VITÁK :

A Klasszika-filológiai Állandó Bizottság munkájának megvitatása	149
Beszámoló a Magyar Földrajzi Társaság 1953 szeptember 12-én, Budapesten rendezett jubileumi üléséről és a 13-án és 14-én Zircen tartott Reguly Antal emlékének szentelt IX. vándorgyűlésről	163
»A hellenizmus és történeti szerepe«	167
<i>Ágoston György</i> : A közösségi nevelés és az úttörőmozgalom c. könyvének vitája... ..	183
Közlemény a Filozófiai Évkönyv I. 1953 október 14-én rendezett olvasóértekezletéről	191

KÖNYVBÍRÁLAT — KÖNYVISMERTETÉS :

<i>Székely Endréné</i> : V. G. Bjelinszkij »Válogatott pedagógiai művei«	193
<i>Castiglione László</i> : N. A. Maskin, Augustus principatusa, kialakulása és társadalmi lényege	197
<i>Schmidt Péter</i> ; Eörsi Gyula »Az amerikai igazságszolgáltatás«	209

TUDOMÁNYOS KRÓNKA :

Az osztály életéből	213
---------------------------	-----

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK ALAPVETŐ KÉRDÉSEI AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN A SZOVJET TÖRTÉNETI IRODALOM FÉNYÉNÉL*

BOLGÁR ELEK akadémikus

1. A kapitalizmus keletkezésének kérdése az Egyesült Államokban

I.

A kapitalizmus keletkezése az Egyesült Államokban problematikus, eredete mintha kivétel volna az alól a törvény alól, amely szerint a kapitalista viszonyok még a feudális rendszer méhében keletkeztek. Az Egyesült Államok azonban olyan ország, — Engels szavai szerint — »amely a feudalizmust sohasem ismerte, amely kezdettől polgári alapokon fejlődött.«¹ »Itt a történelem a burzsoá rendszer elemeivel kezdődik, amint azok a XVII. században kifejlődtek.«²

Ha tehát magán az amerikai talajon nem fejlődött ki a feudalizmus, akkor nem volt csekély kísérlet behozni ezt európai országokból és ez a törekvés egyike volt az angol és holland gyarmatpolitika főfeladatainak a XVII—XVIII. században északamerikai birtokaik tekintetében.

Jellemző erre I. Károly angol királynak az a kísérlete, hogy feudális viszonyokat létesítsen Maryland államban. 1632-ben engedélyezte Lord Baltimore-nak »a fentnevezett tartomány bármely részén nemesi birtokok (manor) alapítását és minden nemesi birtokon a földesúri bíróság (úriszék) működését. . . a földesúri bíróság minden jellegzetes tulajdonságával«. A király igyekezett a »szabad és közös« (free and common soccage)³ jobbágymunkát meghonosítani a gyarmatokon. A földbirtok alapja »nem a lovagi hatalom, hanem eskütétel minden szolgálat ellenében«. Ami azonban Lord Baltimore kötelezettségét illeti, legfontosabb »a nevezett területen feltalálható arany és ezüstérc egyötödének a király számára való beszolgáltatása. . . .«

* A M. T. Akadémia II. osztályának 1953. szeptember 28-án tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás.

¹ Lásd Engels levele 1892. december 31-én Sorgehoz. Marx—Engels Válogatott Levelek. Szikra, 1950. 530 old.

² Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. 46, 47. old. oroszul.

³ Lásd Jefimov: K isztorii Kapitalizma v. SzSA. 27, 33, 291. old.

Tekintettel arra, hogy a földbirtoknak »ez a formája csak a névleges legfőbb tulajdonosnak tett hűségeskü által különbözött a teljesen feudális tulajdontól«, az angol feudalizmus Amerikában nem a legtisztább formájában valósult meg. A jobbágymunka (soccage) valóban »fennállott még Angliában a középkorban, azonban a földesúrtól kisebb függésben, mint a feudális birtoklás más formáinál«.

II.

Az Újvilág előbb nem alanya, hanem tárgya volt a kapitalizmusnak. Amerika felfedezése nagy befolyással volt az európai kapitalizmus fejlődésére, mely céljai érdekében behatolt az új tengerentúli területekre. Sőt azt lehet mondani, hogy a legnagyobb földrajzi felfedezések s közöttük Amerikáé is, bizonyos mértékben az európai kapitalizmus fejlődésének következménye a XV. század vége táján. Marx szavai szerint : »az arany volt az a mágikus szó, amely a spanyolokat az Atlanti Óceánon keresztülhajtotta. Az aranyat elsőként követelte a fehér ember, alighogy a most felfedezett partra lépett«. ¹ A nyugateurópai hatalmaknak a kereskedelmi monopóliumért vívott harcában létesültek ezeken a területeken az északamerikai gyarmatok. Így alapította 1584-ben az ismert angol kalóz, Walter Raleigh Virginiát. A hollandok gyarmati hegemoniájuk idején alapították Új-Amsterdamot, a későbbi New-Yorkot. Azt a körülményt azonban, hogy a legvégén Anglia győzedelmeskedett versenytársai felett és meghódította azokat a területeket, amelyeken kialakult a 13 gyarmat, a későbbi Egyesült Államok csírája, — ezt a körülményt is a kapitalizmus fejlődése okozta.

Marx bebizonyította, hogy »a holland kereskedelmi világalalom hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét«. ²

A kapitalista államok ipari hatalma pedig részben a gyarmati kizsákmányolásból fejlődött ki. Azonban ugyanaz a kapitalizmus alakította ki a feltételeket Angliában azoknak a rétegeknek az üldözésére, amelyek kénytelenek voltak kivándorolni Észak-Amerikába és itt megvetették az angol gyarmatosítás alapjait. Ez a gyarmatosítás igen különböző jellegű volt : az angol gyarmatosok között többségben voltak a kereskedők, iparosok és farmerek, akik azért telepedtek át Amerikába, hogy viszonylag szabad életfeltételeket érjenek el. Ehhez nekik meg kellett »tisztítaniok« az északamerikai kontinenst az indiánoktól, akik ellenállást tanúsítottak a fehéreknek Amerikába való behatolásával szemben.

¹ Marx és Engels művei. XVI. kötet. I. rész. 442. old. oroszul.

² Marx : Tőke III. k. 376. old.

III.

Ilyen feltételek mellett importálták az angol feudalizmust az észak-amerikai gyarmatokra.¹ Szemmelláthatólag azonban nem ezt az egy formáját, hanem más formáit is. Maga Maryland is, mint C. Beard amerikai történész írja, »félfeudális birtok lett, amely részben hatalmas földesurak földbirtokaiból állott, amelyeken fehér jobbágyok, bérlők és rabszolgák dolgoztak, részben pedig kis szabad birtokokból, amelyeket középrendű farmerek műveltek meg. Így, ha a feudális viszonyokra, egyrészt a kis földtulajdon, másrészt a nagybirtok jellemző, akkor az amerikai történész bizonyítékai ezeknek az előfeltételeknek a fennállásáról beszélnek. Gustav Mayers azonban az amerikai milliárdosok történetében rámutat arra, hogy nemcsak Marylandban, hanem »az amerikai gyarmatok egész területén« a jobbágmunkával (soccage) együtt ismeretesek voltak az angol feudalizmus más formái is: »Voltak szétszórva földbirtokosok, akik hatalmas földbirtokokkal rendelkeztek, amelyeken korlátlan, a gyarmat egyes részein pedig tisztán feudális hatalom illette meg őket. Mint megannyi kis uralkodónak, mindegyiknek külön zászlója és jelvénye volt; mindegyik erődítményekkel erősítette meg birtokát; az erődítményeket ágyúkkal szerelték fel és zsoldosokkal látták el. A gyarmatosok csak alázasatos alárendeltjei voltak, a patroon közvetlen alattvalói, akik kénytelenek voltak neki hűségesküt tenni«²

Azonban nem szabad elfelejteni, hogy az amerikai történészek egyáltalán nem értenek egyet az amerikai feudalizmus kérdésében. Ellentéteiket Jefimov professzor a következő szavakkal jellemezte: »Egyesek figyelmen kívül hagyják ezt a kérdést, mint Amerika számára egyáltalán nem is létezőt, vagy tagadják, hogy Amerikában feudális viszonyok fennállottak volna — néhány maradvány kivételével. Mások teljesen tagadják a feudalizmus térfoglalását Amerikában és nem minden irónia nélkül rajzolja meg a feudális viszonyoknak ide való behozatalára irányuló kísérleteket. Ismét mások említést tesznek a feudális nemesi birtokok (manor) intézményéről Új-Hollandiában és Pennsylvániában, azonban nem hozzák fel a teljes anyagot, csak az adománylevelekre, a gyarmat »tulajdonosára« és »patroonjára« való hivatkozásra korlátozva azt. Végül két történésznél a feudalizmus különleges felfogását találjuk az amerikai gyarmatokról: »a kommercializálódott« feudalizmus koncepcióját Mac Leodnál (»The American Indian Frontier«) és a »kifejlett« feudális viszonyok felfogását Virginiában V. Fay-nél (»George Washington the Republican Aristocrat«). Jefimov az amerikai történészek e felfogásának kritikájában igen helyesen mutat rá arra, hogy Fay feudalizmusa nem feudalizmus, hanem rabszolga-rendszer, az az érv pedig, hogy a »kereskedelmi társaságok a gyarmatosok

¹ A. Jefimov id. mű 28. old.

² Lásd: *Lan*: Klasszű i partii c. Sz. S. A. Izd. 1937. 6. old.

(*Foster*: Az Amerikai Földrész rövid politikai története.) Szikra, 1952. 64. old.

felett politikai hatalommal rendelkeztek«, valamint Amerika gyarmatosításának kereskedelmi jellegére való hivatkozása a korai időszakban »kevésbé meggyőző«. Így a *szovjet történeti irodalom* az amerikai feudalizmusról igen hasznos és pontos *korrektívája* az amerikai és általában a burzsoá történeti felfogásnak az amerikai feudalizmusról.

A szovjet történeti irodalomból nagy figyelmet érdemel az, amit e kérdés terén Jefimov professzor kifejtett »K isztorii kapitalizma v SzSA« c. könyve III. fejezetében. A feudális típusú gyarmatok alapításának kísérleteivel foglalkozva Jefimov rámutat arra, hogy ezek a kísérletek Észak-Amerikában nem voltak sikeresek. Az északi gyarmatokon az ipar gyors fejlődése és a lakosság részére megszerezhető föld nagy bősége kezdettől fogva lehetetlenné tette a feudális rendet. A középső, atlantiparti gyarmatokon, New York néhány kerületének kivételével, ahol a feudális elemek életképesebbeknek bizonyultak, a földre vonatkozó monopóliumot a *squatterek* még a XVII. században megtörték. A déli gyarmatokon a rabszolgaság gyors fejlődése kiszorította az ideiglenes rabszolgaságot és a földjáradékot. A feudális rendszerre jellemző, a nagy földbirtokok urai és a parasztság közötti ellentmondások az USA-ban a betelepítés számára rendelkezésre álló földek tömege mellett az indiánok vagy tulajdonosoknak a földjeire a »squattery« révén, néhány gyarmaton pedig még a XVII. században *forradalmi* úton oldódtak meg, a tulajdonosok elleni harc útján. . . . Az amerikai rabszolgaság a feudális viszonyok bomlásának egyik sarkpontja, a másik pedig a bérmunka. Nyugat-Amerika farmertulajdona lépés volt a *bérmunka* felé vezető úton«. (Jefimov : id. mű, 38. old.)

V. *Lan* az amerikai feudalizmusra vonatkozó tényekből és anyagokból kissé más következtetéseket von le »Klasszui i partiji v. SzSA« (Ocserki po ekonomicseszkoj i politicseszkoj isztorii SzSA, gl. 1, 2, (3—74 sztr). (Osztályok és pártok az USA-ban. Adalékok az USA gazdasági és politikai történetéhez). *Lan* véleménye szerint »a gyarmatosító időszak hatalmas nagybirtoka tartalmazta a feudalizmus meghatározó elemeit«. Ő azonban ezeket a meghatározó elemeket elég komolyaknak tartja arra, hogy még helyesebb képet kapjon az *amerikai forradalom jellegéről*, »Nyugat« és az *agrárkérdés* szerepéről a függetlenségi harcok időszakában. Az Egyesült Államok első népszámlálása adataira támaszkodva (1790) rámutat arra, hogy a XVII. század végén az USA egyike volt az akkori leginkább *agrárjellegű* országoknak és hogy a városi lakosság jelentős része, amely nem haladta meg a 100 000 lelket, az egész lakoságnak kb. 3%-a, földműveléssel, kertészettel és a mezőgazdaság más ágaival foglalkozott. Ez a lakosság többségében farmerbérlelőkből, rabszolgákból és szabad napszámosokból állott. Arról a szerepről beszélve, amelyet ezek az elemek az amerikai forradalomban játszottak, *Lan* hangsúlyozza, hogy »nem lehet beérni azzal a magyarázattal, hogy a parasztság, amely abszolút többségében rabszolgákból, féljobbágyokból és kis farmerekből állott, a város és gyarmatok burzsoáziája közti ellentmondások megoldásáért, vagy az amerikai hajótulaj-

donosok helyzetének megjavításáért küzdött. A tömegek a földért harcoltak».

Az északamerikai forradalom vívmányaiból Lan is következtetéseket von le a gyarmatok feudális jellegére a forradalomig. »A forradalom elkobozta a földbirtokosok nagy részének tulajdonát és felszámolta kiváltságait. Nyomban a forradalom után megszűnt az elsőszülöttség joga, az örökbirtok elidegeníthetlensége, a választói cenzus pedig, amely a földtulajdonon alapult, csak négy államban maradt meg, a többiekben megszűnt. A hatalmas nagybirtok, amelyet spekuláció révén szereztek, már tisztára kapitalista jellegű volt. »Mindez teljesen helyes. Azonban éppen az a tény, hogy a hatalmas nagybirtokok olyan gyorsan a fordulat után már *tiszta kapitalista jellegűek* voltak, arról beszél, hogy ezek a nagybirtokok — ahogy maga a szerző feltételezi — »kétségtelenül elsősorban kapitalista elvek szerint alakultak ki, az árukereskedelem elvei szerint«.

Az a tény, hogy az *agrárkérdés* kétségtelenül nagy szerepet játszott az amerikai forradalomban és hogy a tömegek számára az egyetlen harcra ösztönző erő a föld volt, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez a harc valami *szervezett gyarmati* feudalizmus ellen folyt, hanem csak azt, hogy a kapitalizmus útjának szabadabb tételére folyt, elsősorban pedig a mezőgazdaságban. E harc folyamán elkerülhetetlenül felszámoltak minden arra irányuló kísérleteket, hogy feudális viszonyokat teremtsenek a gyarmatokon. Ezek a viszonyok azonban kezdettől fogva olyanok voltak, hogy bennük — mint Marx mondja — »a tőkés és a földesúr egyszemélyben jelent meg.«¹ A forradalom végleg meghatározta ezeknek a viszonyoknak kapitalista jellegét, amelyek a forradalomig a feudalizmus néhány maradványával fonódtak össze, amelyek akadályozták a kapitalizmus feltartóztathatatlan fejlődését és meg kellett szünniök.

IV.

A történészeknél az amerikai feudalizmusra vonatkozólag fellépő teóriák e tarkasága csak természetes kifejezése azoknak a »rendkívül különböző formáknak, amelyekben a kapitalizmus és a feudalizmus valóban a legkülönbébb és legszemélyesebb módon fonódott össze.« »Nagyon természetes, hogy ennyire különböző típusú, sőt ellenséges gazdasági rendszerek egyesítésének a gyakorlati életben egész sor rendkívül mély és bonyolult összeütközéshez és ellentmondáshoz kell vezetnie, hogy ezen ellentmondások súlya alatt egész sor gazdaság összeomlik, stb. Olyan jelenségek ezek, amelyek minden átmeneti időszakra jellemzők.«² Számos ilyen összeütközés és ellentmondás volt az

¹ L. Alter: Az USA burzsoá közgazdászai az imperialista reakció szolgálatában. Szikra, 1949. 25. old.

² Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 195. old.

amerikai gyarmatokon és ezek mind arról beszélnek, hogy látszatra a gyarmatokon a jogi jelyzet, azaz egyrészt a földbirtokos arisztokrácia és a kiváltságos kereskedőréteg, másrészt a parasztság közti viszonyok erősen eltérők. A gyarmatosok — farmerek — kezdetől fogva a gazdátlan földek szabad művelés alá vételére és törvényelőtti egyenlőségre törekedtek. Ilyen módon a feudális viszonyok Amerikába való exportálásával, amely viszonyok már Európa országainak egész sorában meginogtak, főként pedig a földmonopólium eszméjének exportjával az uralkodó nagybirtokos osztály számára, exportálták a burzsoá érdekek ilyen képviselőit is. Ilyen körülmények között nem csodálatra méltó, hogy megjelent az 1629. évi törvény, amely arról szól, hogy a *patronok kiváltságai* nem annyira az ország gyarmatosítását célozzák, mint inkább az indiánokkal való *kereskedelmet* és »a *pionírok osztályának*, valamint az igaz és törekvő Yeoman-ek *eltávolítására* irányultak.«¹

»Már 1649-ben — írja Jefimov — a Hollandi Keletindiai Társaság gyarmatának lakossága által benyújtott tiltakozásban arról van szó, hogy a meglévő feltételek mellett a gyarmatosítás nem lehet sikeres és hogy a gyarmatokon elégedetlenség támadt. Hamarosan ezután, 1650-ben a Társaság elhatározta a gyarmatnak új patronokkal való betelepítését, akiknek mindegyike öt-öt embert hoz magával és a régi patronok joga megszűnik.« Ismeretes, hogy a »tájékoztatóban« amelyet a telepesek első csoportjának Maryland-be elindulása előtt állítottak össze, minden ültetvényesnek, aki befizet 100 fontot és 5 szolgát viz magával, 2000 acre földet ígértek, de a 200 szabad telepes első csoportjának, amely Maryland-ben 1634-ben szállott partra, már a lordtulajdonostól kellett földet szereznie, nem az indiánoktól. 1683-tól pedig egyes személyeknek tilos volt földet vásárolni az indiánoktól. Ez elősegítette a *squattery* fejlődését. A *squattery* azonban a legjellemzőbb tünete volt a *hatalmas nagybirtok válságának* és a legtipikusabb alakja volt a szegény farmerek tiltakozásának az Angliából importált félfudális mezőgazdasági módszerek rendszere ellen. Erről a válságról tudósít Golden kormányzó levele a Kereskedelmi Kamara lordjához 1746-ból, amelyben arról beszél, hogy a nagybirtokosok »földjének döntő többsége« megmunkálatlan marad, semmiféle hasznot nem hoz a társaságnak és csak akadályozza a betelepítés ügyét. Más levelében világosan rámutat ennek a válságnak a részleteire, arra hogy az adományok határai nincsenek megállapítva, hogy »a hatalmas nagybirtokosok állandó perben vannak a szomszédos farmerekkel és hogy a hírosági költségekre fordított kiadások következtében a legszorgalmasabb farmerek közül sokan tönkrementek.«²

1774-ben New-York provinciában 5 millió acre földből csak egy millió volt megmunkálva. A lakatlan és megműveletlen földeken elharapódzott a *squattery*. Ez a gyakorlat abban áll, hogy a telepes (*squatter*) elfoglalt egy

¹ *Fernoy* : Dokumenti po koloniálnoj isztorii New-Yorka. Idézi Jefimov 31. old.

² Jefimov id. mű 31., 35., 37. old.

földparcellát, felületesen megmunkálta, azután otthagya és továbbvonult Nyugat felé, elfoglalt egy másik parcellát és folytatta ezt az eljárást. Különösen széles körben terjedt el a squattery Pennsylvániában. A telepeseket (squatter) mint bátor és szegény idegeneket írják le, akik »szemérmetlen módon« vették birtokba a földet. A squattery nem alkalmi jelenség volt, magában Pennsylvániában 1726-ban kb. 100 000 squatter telepedett le. A squattery azonban mind Új-Angliában, mind Észak-Carolinában is megvolt, ahol a XVIII. század első felének folyamán általánossá vált a squattery gyakorlata: »a squattery — így olvassuk — bár harcoltunk ellene, hamarosan a legnépszerűbb és legszabályosabb módszere lett a földszerzésnek, amely kisajátítás révén, szokásjogi úton a földforgalom alapja lett és a föld megművelésének a jogán, egyúttal a föld legális úton való megszerzésének is.

A XVIII. század közepe felé a tulajdonosok kénytelenek voltak azt elismerni, mint a földtulajdon szerzésének törvényes módját. Valójában a föld ilyen *törvénytelen* megszerzésének a gyarmatokon akkor már régi hagyománya volt. Maryland-ben és más gyarmatokon is, már 1634-ben Cromvell meghatalmazottja engedélyezte a telepesek részére a földfoglalást a gyarmat tulajdonosának beleegyezése nélkül. »A tulajdonosok és ültetvényesek szembehelyezkedtek ezzel és 1655-ben Maryland-ben fellángolt a polgárháború, amelyben Baltimore lord híveit legyőzték. Utóbbi azonban Cromwell meghatalmazottjával megegyezésre jutott és jogait részben visszanyerte. 1689-ben Maryland-ben lezajlott a második forradalom. Kérvényt küldtek Angliába és Baltimore lordot megfosztották politikai jogaitól. Megsemmisítettek minden őt illető *járadékot* és kötelezettséget és csak a lakatlan földek maradtak a birtokában«.

A squattery természetesen igen erősen befolyásolta a bérletrendszert és a földbirtokos járadékát. Kiderült, hogy a hűbéri rendszer törvényes eszközeivel a földbirtokos jövedelmei igen rendetlenül folytak be. Már 1706-ból vannak adatok a Dél-Carolina-i helyzetről, amelyek arról szólnak, hogy »a gyarmaton az egyszerű emberek között erős párt fejlődött ki, amely igyekszik ellenállni mindennek, amit a kormány követel«, hogy »általános az elégedetlenség földjeik bérleti feltételei miatt«. Állandó nagyságú járadékot honosítottak meg minden más kötelezettség helyett amelyet természetben vagy pénzben fizettek. Azonban »ezek a járadékok Dél-Carolinában már a legkorábbi időszakban is nagy nehézséggel gyűltek be, vagy egyáltalán nem futottak be«. Baltimore lord rendszeréről, amely Jefimov szavai szerint az *ideiglenes rabszolgaság* sajátos rendszere, ugyancsak közlik, hogy »járandóságait« nem fizették meg és Baltimore lord az első két évben 40 000 fontot veszített saját gyarmatán, amelyre majdnem egész vagyonát ráköltötte.¹

¹ U. o. 35. old.

V.

A bérletre vonatkozólag az amerikai gyarmatokon azonban azok az adatok a legjellemzőbbek, amelyek Rensselaer birtokán fennállott kötelezettségekkel kapcsolatban állanak rendelkezésre, Anna királynő 1704-ből való adománylevele szerint. Ezek a kötelezettségek a következők: Rensselaertől örök használatra, ritkábban 50 esztendőre kapott föld birtokosa köteles volt 160 acre után 4–10 bushel búzát adni évente, ezenkívül 4 hizott tyúkot és napi igárobotot teljesíteni. Az idők folyamán a munka két dollár összegű pénzbeli fizettségé vált, a 4 tyúk helyett pedig évente 50 centet kellett fizetni. Ezenkívül az »örökbérlő« farmjának eladása esetén a vételár negyedrésze a birtokos manor részére folyt be. Ha pedig a bérlet nem volt örökjelleget, akkor különleges járadékot kellett fizetni évi összegben. Stephen Van Rensselaer, aki 1839-ben halt meg, ezt a járadékot valójában már nem szedte be és farmerei több mint 40 000 dollárral tartoznak neki. Amikor meghalt, fia követelte a *járadék* kifizetését: ez tiltakozási mozgalmat indított, amelynek eredményeképpen sok farmer börtönbe került. Hosszas zavargások után 1846-ban New-York állam kormányzójának rendelkezése értelmében az »örökbérlő« eltiltották (idézet Jefimovnál 32. old.)

A marxista történész számára itt új kérdés merül fel, amelyet Jefimov a következőképpen fogalmazott meg: »Hogyan magyarázzuk meg azt, hogy még 1839-ben és 1845-ben New-York államban farmerzavargások voltak a járadék ellen? Miért maradt meg a földjáradék Amerika kapitalista szempontból legfejlettebb helységeinek egyikében? Az erre adott felelet bizonyos mértékben megoldja az amerikai hűbériség általános kérdését«.

Ezek a feudális jelenségek is csak külső momentumok, lényegében azonban burzsoá viszonyokat takarnak. Ezek a feudális viszonyok elemeinek maradványai, amelyek bizonyos korlátok között a burzsoá viszonyok rendszerébe is bekerültek, nevezetesen abszolút járadékként, részben pedig átalakultak természetbeni formájú járadékká. Ez az egyszerű járadék egyesült a differenciálttal, amely mennyiségileg a járadék nagyrészét alkothatja, úgy hogy New-York különösen kedvező feltételeket teremtett ilyen járadék számára.¹

Mindez teljesen megfelel annak a jellemzésnek, amelyet Lenin ad a mezőgazdaság tőkés fejlődésének *amerikai útjáról*: »Ott nem a hatalmas földbirtokosok régi rabszolagazdasága szolgál a kapitalista földművelés alapjául, hanem a szabad farmerség szabad gazdasága a szabad földön, amely mentes minden középkori formától, egyrészt a jobbágyágtól és a feudalizmustól, másrészt a magánföldtulajdon formájától. Ezek a gazdaságok Amerikában hatalmas földtartalékokból alakultak ki névleges díjért és csak az új, teljesen kapitalista alapon fejlődött ki ott a magánföldtulajdon«.

¹ U. o. 39. old.

Ha Lan hivatkozik Lenin szavaira : »... a rabszolgaság gazdasági csökevényei egyáltalán semmiben sem különböznek a feudális ugyanilyen csökevényeitől, márpedig az Egyesült Államok egykori rabszolgatartó Délvidékén ezek a csökevények mindmáig nagyon erősek,« — akkor nem lehet elfelejteni,² hogy Leninnek ez a megjegyzése nem a kolóniák XVIII. század végéig tartó körülményeire vonatkozik, hanem a rabszolgaság maradványaira a polgárháború után és »nem az amerikai rabszolgaság lényegét jellemzi, hanem *maradványait*, amelyek nem különböznek a feudalizmus maradványaitól«. Bizonyos mértékben a feudális »maradványok« az amerikai gyarmatokon olyan »kinövések« a kapitalizmuson, mint — Marx szavai szerint — a rabszolgaság, amellyel a feudalizmus gyakran összefonódik. Így nekünk nemcsak a feudális és kapitalista jelenségek közti viszonyokat kell kifejtenuünk, hanem a rabszolgaság és a kapitalizmus közöttieket is a gyarmatosítás időszakában.

Mint láttuk, Lan hangsúlyozza az amerikai gyarmatok agrárjellegét a forradalom előtti időszakban, de Wakefield, akit Marx idéz, azt írja : »*Amerika lakosságának egyetlen része sem kizárólag mezőgazdasági jellegű, a rabszolgák és munkáltatóik kivételével, akik nagy vállalatok céljára tőkét és munkát egyesítenek. A szabad amerikaiak, akik a földet maguk művelik meg, egyszerűen sok más foglalkozást is űznek. Az általuk használt bútorok és szerszámok egy részét rendszerint maguk állítják elő. Gyakran maguk építik házukat és iparuk termékeit a legtávolabbi piacokra is elviszik. Fonnak és szőnek saját használatukra, szappant és gyertyát, cipőt és ruhát készítenek.*« (Marx: Tőke I. kötet, 829. old.)

Lan ezt a helyet idézve a Tőkéből azt mondja, hogy »ha a földmagnások, akik természetbeni adót kaptak, termékeik egy részét árúvá változtatták, akkor az ő alárendeltjeik igen gyakran naturálgazdálkodást űztek. Ha meg is engednők, hogy a pénzgazdálkodás a gyarmatosítás időszakában a hatalmas amerikai nagybirtokosoknál tulnyomó volt, ez még korántsem változtatná meg gazdaságaik feudális jellegét« (id. mű. 7. old.) Mi azonban tudjuk, hogy sok esetben a kereskedelmi érdekek annyira megváltoztatták a gazdálkodás feudális jellegét, hogy a földművelés másodrangú szerepet játszott és főként a kereskedelmi és ipari haszonra támaszkodott. Egészen valószínű, írja Jefimov az idézett mű 31., 38. oldalán, Ferno amerikai történész érveire támaszkodva, hogy »lényegében a »patroon« gazdaságának nem volt önálló jelentősége a holland korszakban és a prémkereskedelemhez viszonyítva csak segédüzem volt.« 1629-ig Új-Hollandia kereskedelmi ügynökség volt az ültetvényesekkel szemben. Sőt, amikor 1664-ben II. Károly testvérének, a yorki hercegnek adományozták és földművelő, valamint ipari gyarmattá lett, legnagyobb jövedelme a prémkereskedelemből folyt be. Ezen az alapon a feudális gazdálkodás tipikus

* Lenin Művei, 22 kötet, 13. old. (Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődés-törvényeiről.)

² Mint Jefimov rámutat, 292. old.

jelenségei: a földbér és a robot nem növekedhetett jelentős mértékben. A földbér »hamar átváltozott természetbeni formából pénzbévé, azután a béreletből kifejlődött a kistulajdon«, »A robot, vagyis a jobbágyi szolgáltatás, fehér rabszolgaság az idők folyamán az ültetvényes rendszerben a fekete rabszolgák, a négerek munkájának alkalmazásával alakult ki.« Minthogy azonban az amerikai rabszolgaságnak különös jelentősége van az amerikai feudalizmus jellegének megértéséhez, az *amerikai rabszolgaság sajátosságai* felé kell fordulnunk.

VI.

Amerikában a gyarmatosítási időszak egybeesett a parasztság kisajátításának időszakával és az ipari céhek bomlásával Angliában. A tönkretett tömegek között folyt az agitáció az Újvilágba való kivándorlás érdekében. Az átköltözés költségeinek a fedezésére a kivándorlók előre önként lekötötték magukat néhány évre rabszolgáknak. Forman amerikai történész leírja 1750-ben a telepések megérkezését, akik rabszolgaságra kötelezték magukat az Amerikába való áthajózás költségei fejében. »Amikor a hajó megérkezik Philadelphiába, — írja — senkinek sem szabad kimenni a partra, kivéve azokat, akik fizettek az utazásért. Azoknak pedig, akik nem tudtak fizetni, a fedélzeten kellett maradniok mindaddig, amíg valaki meg nem veszi és meg nem szabadítja őket a hajóról. Minden nap érkeznek angolok, hollandok és németek Philadelphiából és más városokból és mennek a most érkezett hajó fedélzetére. Ott az egészségesek közül kiválogatják a nekik leginkább megfelelő embereket, alku-doznak velük a rabszolgaság időtartamáról. . . . Felnőtt férfiak rendszerint 3—6 évi időszakra kötik le magukat. A fiatalabbja azonban 10—15 éves korától kezdve volt kénytelen 21 éves kora eléréséig szolgálni.«¹

Lan hangsúlyozza, hogy »a gyarmati fölbirtokos arisztokrácia sok viszonylatban igyekezett felülmúlni az európai feudálisokat, de leginkább a rabszolgákkal összehasonlítva tett túl angol ősein. Nem a fekete rabszolgákról van itt szó, hanem a fehérekről, valódi angolszászokról, az újvilágbeli rabszolgaságról.« Valóban, néhány adat szerint néha jobban bántak az afrikai rabszolgákkal, mint a fehérekkel. A néger a gazdájának abszolút tulajdona volt abban az időben, amikor a fehérekkel kapcsolatban csak az volt a kérdés, hogy milyen módon szipolyozzanak ki belőle minél több hasznot rabszolgasága tartama alatt.

»Természetesen ez itt a lényeg, nem a bőr színe«. Jefimov egészen helyesen mutat rá, hogy a fekete rabszolgaság nem volt alapvetően különböző a fehértől, hanem ennek folytatása volt. Ha pedig Lan hangsúlyozza a gyarmatosító időszak feudalizmusának bizonyos elemeit, azért hogy még helyesebb fogalmat

¹ Id. mű 8. old.

kapjon az amerikai forradalom jellegéről, a nyugati vidék és az agrárkérdés szerepéről a függetlenségi harc időszakában, akkor Jefimov¹ arra hívja fel a figyelmet, hogy »az amerikai rabszolgaság jellegzetes kérdésének megoldása nélkül lehetetlen az amerikai kapitalizmus sajátosságainak a megértése, nem lehet megérteni sem az USA polgárháborújának, sem előfeltételeinek, sem tartalmának kérdését és *tisztázatlan* kérdés marad, hogy a szabad földek milyen kapcsolatban, vannak a rabszolgaságnak az USA-ban való fennállásával. (161. old.) Valóban egyrészt a *keleti és nyugati amerikai gyarmatok* közötti, másrészt az *Észak és Dél közötti viszony* megértése ezeknek a részeknek minden szociális sajátosságával, kapcsolatban van a rabszolgaság sajátosságaival, amely elősegítette a feudális maradványok felbomlását és a bérmunka kifejlődését.

A gyarmatokon kezdettől fogva megvolt az ideiglenes szolgák, ideiglenes rabszolgaság rendszere. Ezt már 1633-ban Baltimore lord alkalmazta Maryland-ben. A szolgaságnak 3 típusa volt ismeretes: ² »*indentured servants*«, az az áthajózásért eladósodottak³ »*redemptioners*«, akik adósságukat dolgozták le⁴, »*convicts*«, elítélt gonosztevők, akik két évet voltak kötelesek leszolgálni. »Ha az ideiglenes szolga meghalt, feleségének kellett leszolgálnia a hátralévő időnek több mint kétszeresét. Az ideiglenes szolgák közé nemcsak mezőgazdasági munkások tartoztak, hanem olyan munkások is, akik értettek valamilyen iparhoz, szolgálók, sőt tanítók is«. A függő szolgaság intézménye a XVII. század kezdetén már megvolt Észak-Amerikában, mint pl. Virginia gyarmatain. Azonban gyorsan meghonosult a néger rabszolgaság, mely kiszorította a fehér rabszolgaságot. Néhány amerikai történész véleménye szerint a XVII. század kezdetén néger rabszolgák is voltak függő szolgák és csak ezután lettek örökös rabszolgákká.

Valóban, itt kezdettől fogva megvoltak azok az ellentmondások, amelyek az Egyesült Államok északi és déli része között felmerültek és amelyek az egész ország történetére a gyarmatosítás időszakától napjainkig jellemzőek. Ha Északon és a középső államokban a hatalmas nagybirtokosok és a parasztság tömegei közötti kibékíthetetlen ellentét valóban a *fehér lakosság különböző rétegeinek* kibékíthetetlen ellentéte volt, akkor Délen, amelynek éghajlati viszonyai kevésbé voltak kedvezőek az északnyugateurópai kivándorlók számára, az ültetvények dolgozói is elsősorban négerekből kerültek ki, az osztályellentétet »fajik« ellentét álcázta. A lakosságról szóló statisztikai adatok megmutatják, hogy ebben a vonatkozásban döntő szerepet játszott Észak, ahol az ellentmondások már a XVIII. század végén *harca vezettek a feudalizmus maradványai és a növekvő kapitalizmus között*, azonban Délen az ültetvényesek és a rabszolgák ellentéte egészen 1861–65. állt fenn, amikor ez a szabad munka javára és a déli rabszolgaság ellen dőlt el, a már erős északi kapitalizmus segítségével.

¹ Id. mű 161. old.

² Lásd Jefimov id. mű 291. old.

»1700—1755-ig Új-Anglia lakossága 115 000-ről 425 000-re emelkedett, a középső gyarmatokon 65 000-ről 457 000-re, Délen pedig 120 000-ről 283 000-re; az egész gyarmati lakosság száma 1,163 000 volt, ebből 260 000 ember jutott a négerekre. . . . Ebben az időben amikor Északon minden évben jobban és jobban kiéleződött az ellentét a földarisztokrácia kis csoportja és az európai szegénység egyre növekvő tömege kötött, amely a gyarmatokra vándorolt ki, Délen az osztályellentétek főként a fehér rabszolgotartó ültetvényesek és a fekete rabszolgáik között mélyültek ki. . . .« (Lásd Lan id. mű 23. oldal.)

Északon a néger rabszolgaság gyorsan kiszorította a fehér rabszolgaságot. Így pl. Pennsylvániában, ahol a rabszolgaságot 1688-ban honosították meg, korábban, mint a déli Georgia államban (1742) és Észak-Karolinában (1719), a kapitalista fejlődés olyan bomlasztólag hatott a rabszolgaságra, hogy 1750-től csaknem megtiltották a négereknek ezekben az államokban való behozatalát. Ennek a folyamatnak legmesszebbmenőbben segített az angol áruknak az amerikai gyarmatosok általi bojkottja, s ezek között a rabszolgák bojkottja. Az Első Kontinentális Kongresszusnak 1774. évi ismert határozata: »Mi nem fogunk sem behozni, sem nem fogjuk megvásárolni azokat a rabszolgákat, akiket a következő december 1. után hoznak be, mikortól fogva mi teljesen megszüntetjük a rabszolgakereskedelmet és soha többé semmiféle kapcsolatunk nem lesz vele és magunk sem fogunk erre a célra hajót bérbeadni, sem nem fogjuk áruinkat és manufaktúránk termékeit annak eladni, akiknek kapcsolata van ezzel«. ¹

Massachusetts államban, ahol a rabszolgaságot 1636-ban honosították meg és kiterjesztették az indiánokra is, már 1641-ben elhatározták, hogy »közöttünk soha semmiféle rabszolgaság, jobbágyság vagy fogságbevétel nem lesz, a törvényesen, igazságos háborúban fogságba vetettek és azoknak a külföldieknek a kivételével, akik ideiglenes szolgáknak adták el magukat, vagy nekünk adták el őket. . . .« ²

Nagy jelentőségű ebben a határozatban a rabszolgaságra és a jobbágyságra vonatkozó egységes elbánás. A kapitalista érdekek itt már nem tesznek különbséget fejlődésüknek feltételei között. Valóban az ilyenfajta határozatok a *rabszolgaság azon válságának* a kifejezői, amelyek az amerikai gyarmatokon a XVIII. század elejétől kezdve álltak be és amelyek nem korlátozódtak az északi gyarmatokra, hanem a déli gyarmatokat is hatalmukba kerítették. Ennek a jelenségnek az okai különbözőek, de végül valamennyi a kapitalista termelés módszereinek gyors fejlődéséhez vezet el. Így Pennsylvániában »még a XVIII. század elején az európai piac alacsony dohányáraival kapcsolatban válság tör ki, amely a manufaktúrák fejlődését vonta maga után«. Hogy ez a folyamat konkrétan hogyan alakult ki, arról Virginia déli kolóniájának kormányzója,

¹ Lásd Jefimov id. mű 164. old.

² Idézet Jefimovnál 162. old.

Spotswood leveléből tudunk 1710. március 20-áról, amelyet a Brit Kereskedelmi Társasághoz intézett.¹ Spotswood rámutat a kereskedelem kritikus helyzetére, amelyet a négerek fokozott behozatala és a dohánytúltermelés okozott. A dohányárak leestek, a manufaktúra-termékek vásárlása nem volt kifizetődő és ekkor áttértek a gyapotnak és lennek ruházkodás céljára való termelésére. Ez olyan általánossá vált, hogy »hamarosan még a dohánytermelésre legalkalmasabb grófságok egyikében is egy év alatt 40 000 yard különböző fajta gyapjú, gyapot és lenanyagot készítettek ruházat céljára«. Pennsylvániában már az 1725–26. években a squattery fejlődése és a kis farmok uralkodóvá válása oda vezetett, hogy minden behozott rabszolga után 5 font adót vetettek ki. Ilyen módon a rabszolgaság mind kevésbé és kevésbé lett kifizetődő, ezzel kapcsolatban pedig a *fehér rabszolgaság* elvesztette gazdasági jelentőségét.

VII.

A *szociális ellentmondásokat* azonban az amerikai gyarmatokon nemcsak a Dél és Észak közti ellentétek okozták, hanem azok a (mesterséges) határok is, amelyeket *Kelet és Nyugat* között állítottak fel. Már láttuk, hogy a központi gyarmatok 55 év folyamán a lakosság 65 000-ről 457 000-re emelkedik, Új-Angliában pedig 115 000 emberről 425 000 emberre. Ezek az emberek — amint a squattery és a gyarmatosítás különböző feltételei mutatták — köztük a félféudálisok is, harcoltak a *földért, de a feudális maradványoktól mentes földért*. »Az Alleghany hegységtől nyugatra azonban a legjobb földeket a gyarmati arisztokrácia foglalta el és ezektől a hegyekről nyugatra való áttelepedést törvény tiltotta meg.« (Lan id. mű 13. old.)

A telepések Nyugat felé törekvése hatalmas méreteket öltött. »A mi időnkig — írja Turner professzor — az amerikai történet nagyrészt a Nagy-Nyugat gyarmatosításának a története. A szabad föld nagy bősége és a lakosság Nyugat felé vonulása megmagyarázza Amerika fejlődését«, de a föld felszabadítását is a termelés kapitalista módszerei számára. Mindez és a lakosság Nyugat felé vonulása csak a sikeres polgári forradalom útján volt lehetséges, amely a *szegény földművelő lakosság győzelméhez vezetett a kiváltságos rétegek és intézmények ellen*.

A forradalom valóban hatalmas területeket és földeket szabadított fel: »Északon New-Hampshire gyarmat elkobzott 8 birtokot, beleértve kormányzójának, John Wentwertnek nagy birtokát is. Massachusettsben egy csapásra kobozták el minden vagyonát azoknak, akik a forradalom ellen harcoltak, vagy akik az amerikai kormány külön engedélye nélkül tisztséget töltöttek be az angol hivatalokban. Az elkobzott földek közül szó van egy Maine állambeli

¹ U. o.

birtokról, amelyről azt beszélték, hogy olyan nagy terjedelmű, hogy 30 mér-föld távolságot tehetett meg a tulajdonos saját földjén. New-York államban elkobozták a korona és 59 személy minden földjét és vagyonát. A legnagyobb elkobzott birtok a Penn családé volt Pennsylvániában, amelyet megközelítőleg egymillió fontsterlingre értékelték. Délen Maryland-ben az elkobzott földeket több mint 450 000 fontsterlingért adták el. Minden gyarmaton a birtokok százait sajátították ki. Általában sok föld került más kézbe és a Tory birtokok elkobzása erősen hozzájárult a hatalmas földtulajdonok rendszerének megsemmisítéséhez. Ezután az államok szokás szerint kis parcelláknak adták el a földet. Így New-York állam megtiltotta az 500 acrenál nagyobb földparcellák eladását. A volt birtokok néha 250—275 személy között kerültek szétosztásra.

A burzsoá forradalom minden eredményére való tekintet nélkül azonban a rabszolgaság az Egyesült Államokban éppen úgy fennmaradt, mint eddig. Mint Marx mondja: ¹ »Az ültetvényeken. . . a néger rabszolgasága mellett az ügyeket a kapitalisták vezették. . . a föld elemi létezése a tőkéhez és a munkához való viszonylatban egyszer sem akadályozta meg a tőkék megváltozását sem a tőkék konkurenciáját. Itt sem fejlődött ki a *bérlőknek* a földbirtokosoktól különböző *osztálya*«. A burzsoázia amerikai forradalmi mozgalmának egyik legnagyobb vezetője, Jefferson és Adams emlékirataiból kitűnik, hogy nemcsak Dél kiküldöttei részesültek kevés szimpátiában, hanem az északiak is — a rabszolgák behozatalának megtiltásával kapcsolatban. Valóban Észak lakossága kevés rabszolgával rendelkezett, ezért is foglalkozott rabszolga-kereskedelemmel — írja Jefferson.²

Mint láttuk, a szabad földnek nagy jelentősége volt az agrárkérdésnek kapitalista értelemben való megoldása számára az Egyesült Államokban. A gyarmatokon ténylegesen voltak kezdettől fogva szabad földek és ahol ezeket hűbérjoggal korlátozták, ott felszabadításuknak kezdetleges módjai alakultak ki a squattery formájában. A burzsoá forradalom nagy területeket szabadított fel elkobzás útján, de ezeket a területeket nem a szegény agrárlakosság között osztották szét, hanem a spekulánsok kezébe juttatták, akik bár nem a korábbi mértékben, de visszaállították a hatalmas földtulajdonokat. A forradalom után hamarosan megtiltották New-York államban az elkobzott földeknek 500 acret meghaladó parcellákban való eladását. . . A háború résztvevőinek csak jelentéktelen része kapott elkobzott földeket Keleten. Ilyen módon Nyugat gyarmatosítása nemcsak a forradalom győzelmének természetes eredménye volt, hanem annak a szándékos politikának, amely »a forradalom erőinek Keletről való leapasztására« törekedett, mint Lan írja (id. mű 15. oldal.)

Egyidejűleg a föld felszabadítása Nyugaton nagy hatással volt a munkapiacra és ez a helyzet elősegítette, hogy a rabszolgaság a forradalom ideje alatti átmeneti korlátozása után fellendülést ért el. »Az új gyapótermesztéssel kap-

¹ Marx Többlétértékelméletek II. k. II. fejr. 51. old. Kiemelés tőlem.

² Idézet Jefimovnál 166. old.

esolatban megkezdődött a rabszolgatartóknak a rabszolgák tömegeivel együtt Nyugatra való vándorlása.¹ Ennek oka a talaj kimerülése volt az ültetvényes rendszer elavult termelési technikájának következtében. Az ültetvények részére pedig nem kellett fehér emberek, a tulajdonos, felügyelő, esetleg az orvos és családjaik kivételével. Gazdálkodásuk nem követelte meg a fehér vagy fekete ember bérmunkáját.

Itt a »fehér vagy fekete ember« bérmunkájával való szembefordulás éppen úgy összefügg a gazdasági megfontolásokkal, mint a »fehér és fekete ember« rabszolgaságával való szembefordulás 1776-ban. Az akkor hozott határozat a rabszolgaság ellen irányult, mivel a rabszolgákat a megadóztatás gondolata jegyében állította a bérmunkásokkal azonos feltételek közé, ami a rabszolgamunka alacsonyabb termelékenységé mellett kedvezőtlen helyzetet idézett elő.²

2. *A rabszolgaság és feudalizmus elemei a kapitalizmus fejlődésében az Egyesült Államok mezőgazdaságában*

I.

Marivale bizonyítékaira hivatkozva Marx rámutat arra, hogy »a magas bérek miatt. . . a tőkésék szenvedélyesen vágyódnak olcsó és aláztos munkára, olyan osztályra, amelynek a tőkés diktálhatja a feltételeket, ahelyett, hogy az diktálna neki. . . A régi civilizált országokban a munkás, ámbár szabad, természeti törvény szerint függ a tőkestől, a gyarmatokon ezt a függőséget mesterséges eszközökkel kell megteremteni.« (Tőke, I. köt. 831. old. II. kiadás, Bp. Szikra, 1949.)

Itt a legvilágosabban felhívja a figyelmet arra, hogy a rabszolgamunkának a kapitalisták által való fenntartása még olcsóbb és engedelmesebb munkás után való vágyakozásnak az eredménye, mint amilyent a kapitalista rendszer a gyarmatokon mesterséges eszközökkel kell hogy megteremtessen. Azokról a gyarmatokról van főként szó, ahol sok szabad (elfoglalatlan) föld van és ahol kifejlődik a bérmunka, nem pedig az ültetvényekről, ahol a négerek rabszolgasága kizárja a bérmunkát és ahol »a kapitalista termelési mód nem rabszolgaságból fejlődött ki, hanem meghonosult«. (Marx). De Marx rámutat arra is, hogy »az északi államokban a négerek rabszolgasága gyakorlatilag nem valósítható meg«. »A talaj fizikai tulajdonságai szerint itt csak szabad paraszttal művelhető meg. A rabszolgatartó rendszer csak szórványosan jelent meg itt és sohasem eresztett tartós gyökereket. Ezt a tényt teljesen alátámasztják a statisztikai adatok, amelyek a rabszolgáknak az egész lakossághoz viszonyított számáról beszélnek Északon és Délen 1783-ban.«³

¹ Jefimov id. mű 170. old.

² U. o. 168. old.

³ Lásd Jefimov id. mű 177. és 179. old.

Északi Államok	Összlakosság	Rabszolgák (ezrekben)
New-Hampshire	32.000	—
Massachusetts	350.000	5
Rhode-Island	50.400	4
Connecticut	206.000	6
New-Jersey	200.000	10
Pennsylvania	320.000	6
Delaware	35.000	—
Déli Államok		
Maryland	220.700	70
Virginia	400.000	200
Észak-Carolina	170.000	Nincs adat
Dél-Carolina	170.000	80
Georgia	25.000	10

Rendkívül érdekes Észak és Dél mezőgazdasági lakosságának viszonya a XX. század kezdetén. Ezeket a viszonyokat Lenin pontos elemzésnek vetette alá: »Amerikában a tipikus fehér farmer — bérlő. Nyugaton a bérlők számaránya mindössze 14,0% — ez gyarmatosítási terület, új szabad földekkel, a kis »önálló földművesek« (rövid ideig tartó és bizonytalan) eldorádója. Északon a bérlők számaránya 26,5%, Délen pedig 49,6%! A déli farmerek fele — bérlő. (Lenin művei 22. kötet 14. old. Szikra, 1951.)

»De ez még nem minden. Egyáltalán nem európai, művelt, modern, kapitalista értelemben vett bérlőkről van szó. A szóbanforgó bérlők túlnyomórészt félig hűbéres — vagy ami gazdasági értelemben ugyanaz — félrabszolga részesbérlők. A »szabad« Nyugaton a bérlők kisebbsége (53 000-ből 25 000), a régi benépesedett Északon 766 000 bérlőből 438 000, azaz 63% részesbérlő. Délen pedig 1 537 000 bérlő közül 1 021 000, vagyis 66% részesbérlő¹.

Délen — olvassuk az amerikai statisztikusoknak az 1910-es népszámlálással kapcsolatos zárókövetkeztetésében — a viszonyok mindig valamelyest különböztek Észak viszonyaitól és a bérelt farmok közül sokon olyan ültetvényekkel találkozunk, amelyek óriási méretűek és a polgárháborút megelőző korszakból származnak.« Délen »a bérlőkkel, főleg négekkel folytatott gazdálkodás rendszere felváltotta a rabszolgamunkával folytatott gazdálkodás rendszerét«. »A bérleti rendszer fejlődése leginkább Délen szembeötlő, ahol a korábban rabszolgamunkával megművelt, nagy ültetvényeket sok esetben kis földdarabokra (parcellákra) hasítják szét, s ezeket bérbeadják... Ezeket az ültetvényeket sok esetben még ma is lényegében mezőgazdasági egységekként művelik meg, minthogy a bérlők bizonyos mértékben olyan

¹ U. o.

felügyelet alatt állanak, amely többé-kevésbé hasonlít az északi farmok bér- munkásai felett gyakorolt felügyelethez».¹

Itt azonban ismét nemcsak az Észak és Dél közötti természeti és törté- neti különbségek gyakorolnak befolyást, hanem a helyzetet összekuszálják azok a különbségek is, amelyek Kelet és Nyugat fejlődésére jellemzőek.

A lakosság százalékos növekedése

	1820—1830	1830—1840	1840—1850
<i>Keleti vidékeken :</i>			
Új-Anglia	17,7	14,3	22,1
Közép-atlanti vidék	32,9	26,2	33,0
Dél-atlanti vidék	19,1	7,7	19,2
<i>Nyugati vidékeken :</i>			
Központi északkeleti vidék	85,4	99,0	54,7
Központi északnyugati vidék	110,9	203,9	106,3
Központi délkeleti vidék	52,5	41,8	36,0
Központi délnyugati vidék	46,4	82,8	109,0

Hogyan alakultak azonban a szociális viszonyok a mezőgazdaságban Nyugaton?

»A bérlő-farmok rendkívül alacsony százalékaránya« — olvassuk az 1910-es népszámlálás értékelésében — »figyelhető meg a hegyvidéken és a csendesóceáni vidéken« (ez a két vidék együttesen alkotja a »Nyugatot«); »ez a helyzet itt kétségtelenül elsősorban azért állt elő, hogy mindkét vidék csak nemrégiben népesedett be és hogy itt sok farmer homestead-tulajdonos« (vagyis az el nem foglalt földön ingyenesen vagy elenyésző díj ellenében szabad földhöz juttatott farmer), »aki a kormánytól kapta földjét«. (Lenin művei, 22. köt. 83. old. Szikra, 1951.)

»Rendkívül szemléltető formában látjuk itt az Egyesült Államokkal kapcsolatban már nem egyszer említett ama sajátosságot, hogy itt el nem foglalt, szabad földek vannak. Ez a sajátosság egyrészt megmagyarázza az amerikai kapitalizmus rendkívül nagyarányú és gyors fejlődését. Az, hogy a hatalmas ország bizonyos vidékein nincs földmagántulajdon, nem szünteti meg a kapitalizmust, — hanem ellenkezőleg, kiszélesíti annak alapját és meggyor- sítja fejlődését. Másrészt a régi, régen benépesedett európai tőkés országokban teljesen ismeretlen sajátosság Amerikában elleplezi a kisérdmüvesek kisajá- tításának folyamatát, amely az országnak már benépesedett és legjobban iparosított vidékein megy végbe.«

Lenin rámutat ebben a folyamatban a homesteadok rendkívüli jelentő- ségére. A homesteadokról szóló törvényt 1862. május 20-án írta alá az elnök, tehát a polgárháború idején. Már maga az időpont beszél ennek a törvénynek a hatalmas *politikai jelentőségéről*, amely állami földre letelepedetteknek föld-

juttatásokkal való biztosításáról és a katonáknak különleges adományok helyett állami földekkel való megjutalmazásának biztosításáról szól. A törvény szavai szerint »minden személynek, aki családfő vagy 21. életévét betöltötte és az Egyesült Államok polgára, — joga van 1863. január 1-től 160 acre vagy kisebb területű el nem foglalt állami föld birtokára, vagy írtás útján való megszerzésére. Ennek a földnek egy tagból kell állnia, az állami föld felosztására vonatkozó törvény által megállapított szabályoknak megfelelően«.

»Továbbá elrendelték, hogy a megszerezni kívánt föld fekvése szerint illetékes földhivatal iktatójához nyilatkozattal forduló személynek esküt kell tennie az iktató előtt, hogy a nyilatkozatot kizárólag saját hasznára és javára tette, hogy a földet az adott személynek ezen való letelepedésére és az adott személy általi megművelésre szerzi meg, nem pedig közvetett haszonra, vagy valamely más személy vagy személyek hasznára«.

A törvény 5. szakasza elrendeli, hogyha az esküt tett személy valóban megváltoztatta lakóhelyét és a jelzett parcellát elhagyta, vagy több mint 6 hónapja távol van, ebben az esetben az ilyen módon megszerzett föld a kormány tulajdonába megy át.

Továbbá elrendelik, hogy minden személy, aki az Egyesült Államok hadseregében vagy hajóhadában háború esetében 14 napon belül önkéntes minőségben katonai szolgálatra jelentkezik, jogosult arra, hogy a jelen törvény kedvezményeivel éljen, még akkor is, ha a 21 évet nem érte el«.

Jellemző vonása ennek a törvénynek, hogy itt a föld szabadságát és legális gyarmatosítása (betelepítése) *politikai* fontosságát a törvényhozó is elismeri, aki a mezőgazdasági lakosság, s beleértve a squatter-telepesség önyvédelmének minden tapasztalatát is felhasználja, mint az a törvény 5. szakasza szövegéből világosan következik. A törvény figyelembe veszi azokat a tapasztalatokat is, amelyeket azután szereztek, hogy a forradalom leszámolt a latifundiumokkal és a szabad föld az államok tulajdonába ment át. E földekkel való hatalmas méretű spekuláció jut kifejezésre a törvénynek abból a részéből, amely hangsúlyozza, hogy a földeken nem szabad valamely más személy vagy személyek közvetett használatára vagy javára megszerezni. Valóban, a homestead-törvény is elősegítette a földekkel való hatalmas méretű spekulációt, de erre való tekintet nélkül lehetővé tette az amerikai falusi lakoságnak és elsősorban a hadseregben szolgáló személyek részére a föld biztosítását. E törvény alapján kiosztottak :¹

1870. június 30-ig	4.000 parcellát	520.000 acre területtel
1880.....	15.000 «	1,938.000 « «
1890.....	28.000 «	4,061.000 « «
1901.....	38.000 «	5,421.000 « «
1920.....	40.000 «	8,373.000 « «

¹ Jéfimov id. mű 284. old.

II.

Lan rámutat arra, hogy az olcsó európai munkaerőnek az Egyesült Államokba való vándorlását »jelentős mértékben segítette elő az amerikai lakosságnak Nyugat felé való áramlása. Az 1864. évi törvény feljogosítja a vállalkozókat a leszerződött külföldi munkásoknak az Egyesült Államokba való szállítására, ami mindenképen megkönnyítette az olcsó munkaerő beözönlését. Az amerikai proletariátus részéről való nagyarányú tiltakozás elkerülése végett a vállalkozók előre biztosították magukat az által, hogy a homestead-törvényben 1862-ben, az Egyesült Államok telepeseinek, polgárainak számára 160 acre földterületet Nyugaton rendelkezésre bocsátottak«. (Id. mű 116. old.)

Kétségtelen, hogy ebben az egész folyamatban nagy szerepet játszott az *ipar* fejlődése az Egyesült Államokban, amely végső soron Észak és Dél, valamint Kelet és Nyugat ellentéteiből eredő minden kérdés megoldását meggyorsította. E folyamat során a mezőgazdasági jellegű Amerika — mezőgazdasági ipari jellegűvé vált. Az iparba és a mezőgazdaságba befektetett tőke növekedésének százalékaránya 10 évenként ilyen fejlődést mutat: (Lan, id. mű 100 old.)

É v e k	Mezőgazdaság	Ipar
1860.....	101,2	89,4
1870.....	12,1	67,8
1880.....	34,2	64,7
1890.....	32,2	133,8

A polgárhábnrú után 25 évvel az Egyesült Államok az árutermelés mennyisége és értéke alapján a világon az első helyet foglalja el. Ezzel kapcsolatban a munkások arányszáma mindjobban növekedett. A munkások átlagos száma az üzemekben: (u. o. 103. old)

	Vas- és acél- ipar	Gyapot- és pamutipar
1850.....	53	84
1860.....	65	112
1870.....	103	142
1880.....	197	185
1890.....	250	242
1900.....	333	287

Milyen ennek a fejlődő ipari proletariátusnak *politikai súlya*? Ha igaza van Lannak, hogy a vállalkozók már 1862-ben attól tartottak, hogy a proletariátus aktíve szembeszáll az olcsó európai munkások behozatala segítségével történő munkabércsökkenés kapitalista politikájával és hogy ez az aggodalom

hozzájárult olyan fontos törvény meghozatalához, aminő a homestead-törvény volt, az már a munkások nagy politikai befolyását jelentené.

Tudjuk azonban, hogy a *munkaerőhiány* olyan középponti kérdés volt, amely mind a gyarmatosítás időszakában, mind a győzelmes forradalom után is meghatározta Amerikában a gazdaság és a politika alapvető kérdéseit. Szorosán összefonódott ez az amerikai feudalizmus és rabszolgaság kérdésével.

Ha a gyarmatosítási időszakban¹ »Anglia legszegényebb osztályaiból az emberek nagyobb csoportját kezdték összegyűjteni mindenféle tetszetős ürüggyel és jobbgymunkásokként a gyarmatokra küldeni, akkor 1854-ben mint a New-York Tribune c. lap rámutat, gyakran alkalmaztak rabszolgákat munkára úgy, hogy azok kötelesek voltak magukat élelmezni és ruházni. Annyi a keresetük, amennyit azon felül termeltek, mint amennyit a gazdájuk kap.«² Egyidejűleg megkezdődött az olcsó munkájukat rendelkezésre bocsátó európai munkások hatalmas méretekben való bevándorlása, akiket gyakran sztrájk-törésre használtak fel. Ebben az időben azonban az Egyesült Államok mezőgazdasági-ipari jellege nagy befolyással volt a proletariátus osztályhelyzetére. Mint Engels írja³, »1848-ig hazai munkásosztályról csak kivételként lehetett beszélni. A munkások kis száma a keleti államokban nehéz próbára tette azt a reményt, hogy önálló paraszttá vagy burzsoává válhatik.« Valóban a munkások legnagyobb mozgalma ebben az időben a Nyugatra való áramlás törekvése volt. Sőt, *Georg Ewans*, New-York politikai munkásmozgalmának volt vezető-embere, a munkások nyugatra való átköltözésének szervezőjeként lépett fel.

*Agrár Liga*t szervezett ezzel a programmal, de a *munkásosztály deproletarizációja céljából*.⁴ Az Agrár Ligának nagy befolyása volt a munkások szakszervezeteire, amelyek 1850-ben kénytelenek voltak határozatot elfogadni az Agrár Liga tagjainak a szakszervezetekből való kizárására. Helyesen mondja a francia Chevalier, hogy Amerikában a munkások koalíciója azt jelentette: »Emeljétek a munkabérünket, vagy elmegyünk Nyugatra«. A XIX. század végén azonban a megfelelő szabad föld mindig kevesebb lett, megjelent a bérlők és a mezőgazdasági munkások hadserege.

Ugyanezekben az években hatalmas *agrárválságok* következtek be, részben az Egyesült Államok *ipari konjunktúrájával*, részben az agrár világválsággal kapcsolatban. A legfontosabb agrártermékek árai a XIX. század utolsó 13 éve alatt majdnem felükre zuhantak. Egyidejűleg a vasúti társaságok szállítási monopóliuma és tarifapolitikája meggyorsította a farmerség tönkremenetelét. Olyan helyzet alakult ki, amelyet a farmerek egyik legkiválóbb képviselője, a kansasi Puffer szenátor a következő módon jellemezett: »Korábban a tönkrement farmerek tovább tudtak vándorolni Nyugat felé. Mostmár sehova sem

¹ Lan id. mű 8. old.

² Jefimov id. mű 186. old.

³ Engels levele H. Schlüterhez 1892-ben.

⁴ Lan id. mű 65. old.

lehet tovább menni. Most harcolniuk kell régi házukért, ahelyett, hogy új lakást építhetnének.»¹

III.

Ez a harc a farmerek régi házáért *hatalmas farmer* mozgalmakban jutott kifejezésre. Egyáltalán nem csodálatos, hogy a farmerek első hatalmas tömegmozgalma a vasútak tarifái ellen irányult. Ez Farmer Egyesület (Farmer's Grange) vagy a földművelés pártfogói társaságának a mozgalma volt. 1867-ben alakult meg és kb. két évig titkos szervezet maradt, amely az embereknek csak korlátozott körére terjedt ki. 1875-ben azonban 2 500 000 tagot számlált, főként Északon és Délen. A szegény farmerség és a gazdagok közötti belső ellentétek következtében gyorsan széthullt.²

A farmerek politikai szervezete azonban már szemelláthatóan elodázhatatlan kérdéssé vált és követelte a megoldást ilyen vagy olyan formában. Ennek a politikának még nem volt meghatározva a programja, célja nem volt világos, de terveinek megvalósításával kapcsolatban egyre nagyobb szerepet játszott a *parlamentarizmus*. Politikai szervezetei kezdetben többé-kevésbé helyi jellegűek voltak, de az idők folyamán komolyabb országos méreteket öltöttek. Így a szervezet a Farmerek Szövetsége (Farmer's Alliance) név alatt már a XIX. század 70-es éveinek kezdetén megalakult, főként a nyugati mezőgazdasági jellegű államokban, a Farmer Egyesülettel történt egyesülés után pedig az Egyesült Államok minden államában elterjedt. Néhány államban »Néppárt«, vagy »People's Party« néven vett aktív részt az Egyesült Államok politikai életében. A farmerek kezdetleges, ösztönös követeléseik voltak a külföldiek földszerzésének megtiltása, a protekcionista rendszabályok és a nemzeti bankrendszer likvidálása. A farmerek eladósodása természetesen előmozdította az olcsó pénz kérdését, mint a legfontosabb politikai követelést. Ebben a viszonylatban a »Greenback« párt játszotta a legfontosabb szerepet, amely lényegében farmer és kispolgári mozgalom volt a törvényhozás segítségével leendő pénzügyi reform hozatalának céljával. A greenbackizmus híveinek fő követelése, amelytől nevét is kapta, abban állt, hogy fenntartsák a polgárháborúból megmaradt elértéktelenedett papírpénzt (zöld hátoldallal — »Greenback«), mivel ez segített volna a farmereknek megszabadulni adósságaiktól. A farmerek adóssága, amely a polgárháború időszakában és azután keletkezett, főként ezen az olcsó pénzen alapult, de a kormány a keleti ipar követelményei szerint a 60-as évek táján kezdte helyettesíteni a greenback-eket állandó valutával. Ennek hamarosan megmutatkozott a hatása az árak terén és a farmeradósoknak sokkal több árut kellett eladniuk, hogy kifizessék egy vagy más

¹ Lan id. mű 143. old.

² Alapvető feladata volt a vasútak rabló tarifái elleni harc — írja Lan u. o. 143. old.

adósságukat.¹ A Greenback Párt a parlamenti választásokon 1878-ban közel egy millió szavazatot szedett össze, utána azonban gyorsan széthullt tarka összetétele és a vezetés hiánya miatt.« (Lásd Novaja Isztorija. Csaszy II. Moszkva, 1930. sztr. 151.)

Az adósok érdekében az olcsó pénzért vívott harcukat a 80-as évek végén a *populisták* folytatták. Ennek a Néppártnak a programjában fő pont volt az ezüstpénz szabad verésének követelése. A populisták agitációja olyan sikeres volt, hogy az 1890. évi választásokon 38 képviselői és 3 szenátori, valamint 3 kormányzói helyet kaptak és egyes államok 7 törvényhozó testületében többséget nyertek. 1892-ben az elnökjelölt a populistáktól több mint egy millió szavazatot kapott, 80%-át Nyugaton és Délen.² Ez nagy veszélyt jelentett a nagyburzsoá pártok számára, ezért a demokraták elhatározták, hogy az ezüstpénz szabad verésének a követelését a maguk programjába is felveszik, aminek következtében az 1896. évi elnökválasztásokon a populisták a demokrata jelöltre szavaztak. A demokraták azonban erre való tekintet nélkül is vereséget szenvedtek és ezzel a populista párt is szétesett.

Ha az amerikai kispolgárság körében az volt a vélemény, hogy a farmer az Egyesült Államok gerince, akkor ennek a jelszónak semmiképpen sem felelt meg a farmertömegek *politikai* jelentősége. A négerrek formális felszabadítása a polgárháború után a mezőgazdasági lakosságot megnövelte s így ez hordozója lehetett volna egy hatalmas szociális mozgalomnak a mezőgazdasági lakosság megerősítésének érdekében általában. »A négerrek emancipált tömegei azonban nem kaptak sem földet, amelyet megművelhettek volna, sem lakást, amelyben élhettek volna. Mindezek hiányában műveletlenségük miatt az új viszonyokhoz való fejlettségük hiányában a szegény, a felszított faji gyűlölettel szemben védtelen négerrek sorsukra voltak hagyva, régi gazdájuk kényére-kedvére, akik most még súlyosabb feltételek mellett alkalmazták őket, mint amilyenekben a polgárháborúig éltek. Valószínű, hogy az utóbbi századokban felszabadított parasztok sehol sem kerültek olyan sajnálatos körülmények közé, mint az emancipált fekete rabszolgák Amerikában. A négereknek felszabadulásuk utáni helyzetét így írja le Lan :³ E szerint a formális felszabadítás nem számolt le a rabszolgatartó rendszer reális erőivel Délen, hanem a rabszolgatartó kizsákmányolás elemeit a kapitalista kizsákmányolás elemeivel kapcsolta össze. A szavazati jogot nyert négerrek a köztársaságiakhoz, »felszabadítóikhoz« csatlakoztak, az északi ipari tőke híveihez, hogy még jobban kiélezződjék az ellentét a volt fehér rabszolgatartók és a volt néger rabszolgák között. Az, ami itt a faji ellentét külső képében jelenik meg, lényegében osztály-ellentét, amelyben összekeverednek a rabszolgatartó és a kapitalista kizsákmányolás elemei. A feudális kizsákmányolás specifikus formái azonban itt nem ütköznek ki különösen.

¹ Lan id. mű 144. old.

² Lan id. mű 144. old.

³ Id. mű 95. old.

Ezek kezdettől fogva összekeveredtek a kizsákmányolás rabszolga formáival. Valóban a polgárháború után a rabszolgaság maradványai jellemző vonásokat mutattak, amelyek — Lenin szavai szerint — semmiben sem különböztek a feudalizmus maradványaitól gazdasági vonatkozásban. Lenin emellett még tekintetbe veszi a »részesbérloket«, akiről már fentebb beszéltünk. Jefimov teljes joggal hangsúlyozza,¹ hogyha Lenin az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSzDMP) agrár-programmjának a kidolgozásánál az első tervben kidomborította a rabszolgaság és feudalizmus hasonló vonásait, akkor azt azért tette, »hogy hangsúlyozza mind az egyikkel, mind a másikkal való harc hasonló forradalmi módszereinek a szükségességét.«

IV.

Ilyen értelemben mutatnak az úgynevezett »új feudalizmusra« is, amely a *Déli államok proletariátusának* specifikus kizsákmányolását napjainkig is jellemzi. 1929-ben Délen még 10 órás munkanap uralkodott, a munkabér azonban 51%-kal alacsonyabb volt mint Északon.² Délen a vállalkozók nem engedik meg a munkásoknak, hogy beiratkozzanak a szakszervezetekbe. »Dél új ipari területein egész városok tartoznak a vállalkozókhöz, akik rendőrséget, iskolát és templomot tartanak fenn... A vállalkozók és a munkások közötti kölcsönös viszonyok azokra a kölcsönös viszonyokra emlékeztetnek, amelyek az ültetvényesek és a rabszolgák között álltak fenn a polgárháborúig«. Minden szó, minden mozdulat a gazda ellenőrzése alatt áll.³ Még rosszabb a néger munkások helyzete a mezőgazdaságban. »Hiába telt el 70 esztendő a rabszolgák felszabadítása óta, a négerrek milliói megmaradtak rabszolgáknak, ugyanazonokon az ültetvényeken, amelyeken valamikor őseik éltek... mindenütt a legnehezebb és a legkevébbé megfizetett munkát végzik. A textil- és az élelmiszeriparban a négerrek átlagmunkabére 30%-kal alacsonyabb a fehér munkásokénál, a kémiai iparban és a szállításban pedig 40%-kal. Jellemző az is, hogy az Egyesült Államok összes háziszolgáinak több mint egyharmada néger...«⁴ A 12 milliónyi néger lakosságból az Egyesült Államokban kb. 80% él Délen... 5 millió néger lakos összpontosul 325 déli mezőgazdasági County-ban. 1920-ban Délen 178 500 néger volt a farmok hatalmában, 1930-ban pedig csak 140 500. Ugyanebben az időben a néger részesbérlok száma megnövekedett. Az Egyesült Államok déli részén dolgozó 2 milliónyi önálló néger lakosságból több mint 80% napszámos és részesbérlo. ... »a déli bérlők élete ténylegesen, különösen ha az néger, sötétebb, mint a jobbágy életével kapcsolatos elképzelésünk«,

¹ Id. mű 193. old.

² Lan id. mű 427., 428. old.

³ Daily Worker 1930. III. 26.

⁴ Idézi Lan 456 old.

— mondja Lan. Hozzáteszi azonban, hogy az az amerikai »szegődményes szolga« (peon), aki adósságát dolgozza le, ugyanúgy rabszolgának érzi magát, mint ahogy ősei érezték magukat a polgárháborúig az Egyesült Államokban. Kétségtelen, mint erre már Lenin is rámutatott, az Egyesült Államokban még megvan a rabszolgatartó időszak néhány maradványa, amelyekbe — mint tudjuk — néhány feudális elem is vegyült. Ha azonban kiterjesztjük a *feudalizmus többé-kevésbé szimbolikus jelentőségét és átvitt értelmét a kapitalista ipar viszonyaira* és pl. »iparbárókról« beszélünk *abban az értelemben, mint a középkor feudális báróiról*: ha nem teszünk pontos különbséget jobbágyok és rabszolgák között és ha azzal érvelünk, hogy minek »érzi magát« a kizsákmányolt, akkor sohasem tudjuk az amerikai feudalizmus kérdését megoldani. Valóban a feudalizmus, történetileg tekintve, hosszadalmas folyamat, amelynek egyes fázisai megismétlődhetnek más társadalmi rendszeren belül is. Mint tudjuk, ezek a rabszolgaság egyes tüneteivel is vegyülhetnek és együtt mehetnek át még a kapitalizmusba is. Emellett *döntő jelentőségű a kizsákmányolás uralkodó történeti formája*, nem pedig más történeti rendszerek alkatrészei.

Engels nagyon világosan mutat rá arra, hogy »Amerika kedvező talaján, ahol semmiféle középkori rom nem zárta el az utat, a történelem a burzsoa rendszer elemeivel kezdődik, amint azok a XVII. században kialakultak.« (A munkásosztály helyzete Angliában, 46., 47. old. oroszul) Ha az egykori burzsoa társadalomnak eme elemeihez hozzászámítjuk a feudalizmus és rabszolgatartó rendszer elemeit, amelyeket *nem lehet mindig egymással azonosítani*, csak adott esetekben, mint ahogy Lenin rámutatott, akkor ebből nem következik, hogy *az amerikai kapitalizmus az amerikai feudalizmus talaján fejlődött ki*, hanem ellenkezőleg, *Angliának ama kísérletei elleni harcban fejlődött ki, hogy mesterségesen teremtsen feudális rendszert Amerikában*. Az amerikai gyarmatok győztek, mielőtt Anglia a feudális rendszert meghonosította volna Amerikában. Ha ennek ellenére a feudalizmus néhány eleme, amely néha a rabszolgaság elemeivel vegyült össze, elég erős volt, hogy még a leghatalmasabb kapitalizmus feltételei között is fennmaradjon, ez az *amerikai kapitalizmus specifikus fejlődésével* és nem a specifikus amerikai feudalizmus bármilyen történeti formájával van kapcsolatban.

V.

Tudjuk, hogy II. Károly angol király Baltimore lord részére Maryland kolóniára szóló adománylevelében 1662-ben megengedte, hogy nemesi birtokokat (manorokat) létesítsen, ennek a tartománynak bármely részében és minden ilyen nemesi birtokon (manor) engedélyezte a földesúri bíraskodást. Ez a függőség azonban annyira jelentéktelen volt, hogy »a skótok és az írek... merészen és a szabályok megkerülésével elfoglalták Connestor földesúri birtokát (manorját) — 80 000 acre legjobb grófi földet és amikor a gyarmat

tulajdonosának sheriffje megjelent a bér behajtására, megverték és hivatalos hatalmának jelvényét, a láncot letépték a melléről és elkergették». A feudális elnyomás alóli menekülés lehetősége annyira reális volt, írja Jefimov,¹ hogy a feudális rendszer mint ilyen Észak-Amerikában nem is gyökeresedett meg. Természetesen voltak itt a feudális viszonyoknak elemei, voltak hatalmas nagybirtokok, helyenként bért fizettek a föld tulajdonosának, volt ideiglenes »szegődményes szolgálai« függőség, azonban az európai feudális rend a robottal, a hűbéri viszonyokkal, bár helyenként kialakult (különösen a francia és holland gyarmatokon), sehol sem szilárdult meg«. Ilyenképpen a gazdasági és politikai helyzet teljesen megmagyarázza az amerikai kapitalizmus keletkezésének kérdését. Ez is a feudalizmusból származik, azonban *nem az amerikai, hanem az európai* feudalizmusból, amely elől a gyarmatosok Amerikába menekültek, ahol minden erejükkel szembehelyezkedtek minden feudális intézménynek amerikai talajon való meghonosítására irányuló kísérletével. (Maga Lan mutat rá (id. mű 17. old.), hogy »Az amerikai forradalom részben sajátos brit polgárháború volt. Az angol whig-ek segítettek a felkelő gyarmatoknak saját hívük, Goy generális útján, aki a királyi csapatokat vezette Amerikában.«.)

Ebben a harcban ők győztek és eltávolították a feudális elemeket, amelyek a kapitalista rendszer teljes felvirágzását a legnagyobb mértékben zavarhatták volna. Nem semmisítették meg azonban a feudális, sőt a rabszolgatartó rendszernek sem azokat az elemeit, amelyek a *kapitalista kizsákmányolással közös jellegűek* voltak és elősegítették azt. Ezek miatt az elemek miatt, azonban éppen úgy nem lehet feudalizmusról beszélni Amerikában, mint ahogy nem lehet amerikai *rabszolgatartó rendszerről* sem beszélni a rabszolgatartó viszonyok és maradványok néhány, kétségtelenül erős eleme miatt. A feudális és rabszolgatartó kizsákmányolásnak ezeket az elemeit és maradványait, amelyek a világ leghatalmasabb kapitalista rendszerében rögződtek meg, csak azok tudják legyőzni, akik az embernek ember által való mindenféle kizsákmányolásának a megsemmisítéséért harcolnak. Ilyen célt nem a kapitalisták, nem a burzsoá társadalom, hanem éppen ennek a rendszernek a »sírásói« az Egyesült Államok haladó munkásai, kommunistái tűztek ki maguk elé, akik ebben a vonatkozásban követelik a »fehér földesurak és kapitalisták földjeinek elkobzását a néger parasztság számára«.

Így kapcsolódik az amerikai kapitalizmus eredetének és ellentmondásainak a kérdése ennek a rendszernek és ezzel együtt a kizsákmányolás minden fajtájának a pusztulásához.

Ezeknek a »sírásoknak«, a szervezett proletariátusnak a jelentkezése és kifejlődése azonban az amerikai kapitalizmussal kapcsolatos *alapvető kérdések egyike*. Az amerikai proletariátus kialakulása, mint láttuk, szoros kapcsolatban

¹ Jefimov : Szevernaja Amerika k 70—80-k godak XVIII. veka 27. old.

van a kapitalista kifejlődésnek eseményeivel az Egyesült Államok mezőgazdaságában, főként a nyugati szabad földekkel.

Ez a körülmény azonban, ha rá mutat is a munkásmozgalom egyik sajátosságára, távolról sem meríti ki az egész kérdést, hanem csak aláhúzza az északamerikai társadalom bizonyos adott időszakának *agrárjellegét*, amelynek megvolt a maga hatása a XIX. század második felében. Ezzel kapcsolatban is világos azonban, hogy ez a fejlődés kapitalista feltételek között folyt le, nem pedig feudális feltételek között.

»Az átmenet korának differenciátlansága, bonyolultsága és tarkasága«, amelyek kapcsolatban vannak a feudalizmussal, vagy a feudalizmusra emlékeztetnek, alkották meg a legendát a feudalizmusról nemcsak a nyilvánvalóan kapitalista viszonyok között, hanem az ókori Keleten is.¹ A történeti tények arról beszélnek, hogy »az *ókori Kelet* osztálytársadalma, mint rabszolgatartó társadalom alakult ki, annak legkorábbi, tehát legritívebb formájában, amely a közösségi viszonyok nagy szilárdságát és az adós rabszolgaság széles elterjedtségét feltételezte. Ez a primitívség fejeződik ki abban, hogy az ókori keleti rabszolgaság gyakran az ú. n. patriarchális, házi rabszolgaság és adós rabszolgaság kevéssé differenciálódott alakjában lép fel, stb«. Ezek a formák ilyen módon nem a *feudalizmus ismertetőjelei*, hanem megvannak a tisztán rabszolgatartó társadalomban is, a feudalizmus néhány elemével együtt és kétségtelenül megvannak a kapitalista társadalomban is, mint megvoltak 1865-ig az Egyesült Államokban és bizonyos mértékben megvannak az Egyesült Államok mai magas fejlettségű kapitalizmusában is.

¹ Lásd Isztorija drevnyego mira. I. köt. Moszkva. 1937. 7. old.

IZSÓ MIKLÓS*

FÜLEP LAJOS lev. tag

Izsó Miklós életének, alkotásának ideje (1831—75) az európai művészet történetének minden előzőtől lényegesen elütő korszakára esik. Ez a gazdaságilag, politikailag, társadalmilag igen mozgalmas kor, mely forradalommal kezdődik, kifejleszti a kapitalizmus és a proletariátus világtörténeti jelentőségű harcának ideológiai tényezőit is, előkészíti az átváltást az imperializmus végső formájára, amelyben tehát valamilyen kezdeti vagy fejlettebb fokon együtt van minden, ami majd a két világháborúban és folyományukban teljesül — a művészetre nézve két nagy újat produkál. Az egyik: a művészet és társadalom elszakad egymástól. A művészet ellenzékbe szorul, történeti útját a társadalom szélén vagy a társadalom ellenében járja Delacroix-tól a barbizoniakon, Dautier-n, Coubert-n át a társadalom-váltás kezdetéig. A művészet története két ágra szakad: egyik a valóságos művészeté, a mult nagy hagyományának folytatásáé, a másik a hagyomány meghamisításáé és elaljasításáé. A másik nevezetes újság: megváltozik, megfordul a sorrend a művészetek hierarchiájában, az építészet elhanyaglik, s a század derekán történeti életet élő, alkotó művészetként megszűnik, helyét megszállja a hozzá foghatóként még sose látott eklekticizmus. A kor jellegzetes művészete a festészet — az a művészet, amelyik aránylag leginkább meg tud élni a kivetettségben, ellenzékiségben, leginkább függetlenül tud a nagy költségű, tehát gyakran közületi reprezentációs vagy egyéni, illetőleg társasági spekulációs rendelésektől. A szobrászat helye általában a kettő, építészet és festészet között van, s ez meghatározza sorsát is. A század elejének még szolid művészete után a szobrászat a század derekára ugyanoda jut, ahova a festészet, s ugyanúgy folytatja. Röviden: a szobrászat ilyen mély fokon nem volt még soha — benne hiányzott a festészetével egyező nagy történeti vonal — s ha művészetként nem is szűnt meg úgy, mint az építészet, mert a hagyományból itt-ott még pislálolt benne valami, nagyon vékony szálak fűtétek a multhoz és tartották fölszínen úgy ahogy.

Ha Európaszerte ilyen volt a korabeli művészet, nevezetesen a szobrászat állapota, elgondolható, milyen volt a művészetileg annyire elmaradt

* A M. T. Akadémia II. osztályának 1953. április 27-iki felolvasó ülésén tartott előadás vázlat. Teljes szövege a Művészettörténeti Értesítő 1953. évi 2. számában jelenik meg.

Magyarországon. A korszak elején, Izsó fölnövekedése idején magyar művészet nincs, vagy alig van. Ami van : építészet — a klasszicista építészetnek ide is elérkező, az ország nagy területeire előmlő és évtizedek alatt hazai szint öltő hulláma. Pályája kezdetére, mint tudjuk, ez is elapad, művészetnek nevezhető szobrászat, festészet pedig alig akad, s ami majd lesz, csak akkortájt kezdődik — éppen ővele is.

Hogyan is lehetne itt művészet? Ebben az Európaszerte polgári korszakban, a művészetnek is polgári korában, itt még nincs polgárság, s ami éppen van, művészeti ismeret s igény nélkül való. A konstelláció, melybe Izsó szobrásznak született, s amelyben azután dolgozott, a lehető legrosszabb. Benne van a felelet a kérdésre : hogy' lehet ilyen nagy tehetségnek és munkabírásnak annyira csonka, céljáig el nem ért eredménye, amilyen az Izsóé. Ehhez képest kell Izsó művét értékelni.

Művéből kiemelkedik : a korabeli jó átlagnál nem különb arcképei közt Almási Balogh Pálnak a java külföldi mértéket megütő mellszobra ; egyetlen maga tervezte és befejezte emlékműve, a debreceni Csokonai-szobor és különösen első modellje ; leginkább pedig kis táncoló figurái. Ezekben adja tehetsége mértékét, ezek teszik a magyar művészet egyik nagy alakjává és csonkán is általában a 19. század szobrászata történetének egyik nevezetes és kiválóan érdekes jelenségévé.

Almási Balogh Pál arcképéhez nem kell kommentár, beszél magáért. Nincs körülötte probléma se jó, se rossz értelemben. Az arckép a szobrászatnak az az ága, amelyikben általában leginkább megmaradt a hagyományos minőség. Hogy Izsóban a jó arcképszoborhoz szükséges képességek megvoltak, ez a műve világosan megmutatja. Még csak annyit kell kiemelni, hogy nem festői, hanem tisztára plasztikus látás műve.

Kommentár tulajdonképpen a *kis táncoló figurához* se kell. Beszélnek ezek is magukért. Annál több probléma rajzik körülöttük. Őket látva élesedik meg a kérdés : hogy' tudott valakiből akkor, abban a rossz szobrászati korban és éppen nálunk ilyen koncepció kifakadni? és keseredik objektív történeti problémából fájdalmas nemzeti kérdéssé : mért nem teljesült, mért maradt vázlat, töredék, hogy szinte úgy kell rekonstruálni — jóformán korunkhoz tartozó művet —, mint néhány darabjából évezredes antik vázát vagy szobrot?

A 19. század szobrászatának nagy része nem azért hull ki az idő rostján, mert a rosta szövete szigorúan válogat, hanem mert nem is ambicionálta a megrostáltatást, kívülről kereste könnyű és olcsó sikereit, nem átallva a magakellelésnek és ámításnak semilyen módját és fokát (hasonlóan a festészet nagyobbik fele is). A műfaj-stíluson kívül kerülve a panoptikum, a vulgaris naturalizmus, az anekdota, a márványba faragott, bronzba öntött illusztráció osztályába degradálta magát. A szobor már nem akar műalkotás lenni az empirikus valóságban, nem védi meg terét és tartalmát formájának erejével és plaszticitásával — ellenkezőleg, meg akar lepni, el akar kápráztatni az esetleges, véletlenszerű,

fölszínes látszatával : az emlékmű alakja a fényképből egyenesen a talpazatra lép, a naturalista utánzatot gyakran színpadias pózzal habarva. A szobrászat többi fajtája, hogy a mindent túlharsogó festészet mellett észrevétesse magát, vele vetélkedve vadássza a kor igazi valóságát kerülni igyekező polgárság szemében tetszetős témákat, az együgyű, érzelgős vagy borzongató látványosságot, és mindenütt és mindenben, kiesiben és nagyban, az édeset, a giccset. Így veszett el a szobrászati gondolat, a szobrászati koncepció, vagy fakult konvencionálissá, banálissá, élettelené a hivatalos nagyságok kezén és a művészeti iskolákban.

Az életteleniségbe és rossz pótlékába, a gondolattalan rikoltozásba váratlanul élő kútfőként fakad föl valami még meg nem rontott mély rétegből Izsó táncoló parasztjainak mozgalmas és mégis zárt plasztikája. A hosszú böjt után megint egyszer szobrászati gondolat, plasztikus koncepció, és nem iskolás-szokványos recept szerint, hanem azon forrón, az élet és valóság hevével és indulatával, mégis plasztikus formává átlényegülve. Végre megint történik valami a szoborban, nem az anekdoták, illusztrációk történésével, hanem az emberi test dinamikájával, magából magába visszaáramló dramatikájával. Ha csak egyetlen elkiáltott, nyomban elhaló hang is a zsvajban : forradalmi kiáltás.

Másik forradalmi tette : a szobrászati gondolatot megtestesítő emberi habitus. Ahogy elveszett a szobrászi koncepció, úgy elveszett az emberi test és mozgás sajátos jellegének tudata is. Az emberi testalkat, a test mozgása, a tánc is ősi, közös motívuma sok nép szobrászatának. Nem közömbös, milyen testben, mozgásban személyesül meg a szobrászi gondolat. Mint az ő helyét, a test és mozgása jellegzetességének helyét is elfoglalta a fakó konvenció, a vértelen, absztrakt átlag, a kozmopolita jellegtelenség. Az élő művészet hagyománya mellett, mint a festészetben, a szobrászatban is őriz a hivatalos álművészet és a giccs akademiizmusa valamilyen »hagyományt« : a jellegtelenné »idealizált« test és műteremben beállított modell mozgása szokványát, meztelenül vagy a kötelező konvencionális drapériával. Izsó alakjai mások : határozott, konkrét jellegű testek a valóságos élő valóság sajátos hiteles mozgásával, rájuk termett, velük összefort, minden mozdulatban és rezdületben velük élő ruházatban ; még azon túl, hogy nem műtermi pótlékok, hanem jellegzetes valóságú testek, az anyanyelv közvetlenségével átélt és értett valóság, a magyar népi és nemzeti valóság megszemélyesülései is testben és mozgásban. Ez pedig a szobrászatra nézve nem merő forma-probléma, — mert ez a fajta mozgás, tehát ez a szobrászi koncepció és kompozíció csak ebben a testben képzelhető el, illetőleg ebben hiteles, tehát sajátos valóságot, sajátos tartalmat, sajátos világnézetet föltételez. A nemzeti habitus nem merő fajta, nem merő etnikum, mint ahogy a rosszlemkű fajelmélet a zoológia kategóriái szerint akarná. Az emberi test formája is a történet, a kultúra produktuma — nem a természet mondja ki róla az utolsó szót ; ő csak az elsőt. Az életmód, a foglal-

kozás formálja, rájuk épülve pedig az értékelés. A testtartás, viselkedés, az arc és a mozdulatok kifejezése, a test egész beszéde, mint minden beszéd, nyilvánvalóan így formálódik. A nemzeti jellegzetesség nem spontán terem, nem is mechanikusan szerkesztődik, az értékelés gondolja végig, az amit egy nép, egy nemzet, konkrétan egy osztály, egy kor magáénak vállal, eszményeként akar. A testi ideálban erkölcs van, világnézet van. S ezért van, hogy az emberi test nemzetiként vállalt és akart formája is történeti, társadalmi produktum. A ma is csodált tökéletes görög testiség se csak az, amivé a természet, hanem amivé a görög ember, a görög társadalom tette — hosszú idő alatt és sokféle módon.

A magyar habitus harcban és munkában alakult, s ha a felső osztály nem dolgozott is — akárcsak a görög —, a magyar paraszt harcolt is, s ha egyébből kimaradt is, mint a nyelvet, zenét, táncot, díszítést, a testalkatot és mozgást is a nemzet többi részével együtt formálta és megőrizte akkor is, amikor a többi már elfelejtette. Az eszmény testet öltött a magyar katona, a végvári vitéz, a hajdú, a kuruc, a huszár alakjában, abban a természetességben és fesztelenségben, amivel a lovát a vele összenőtt huszár megüli; a paraszt, a pásztor, a csikós alakjában, tempós és mégis rugalmas, hanyag és mégis nemes mozgásában. S ha Izsó előtt a figurális művészetekben nem jelenik is meg méltón, mert nincs is hol megvetnie a lábát, századok óta benne él a költészetben, zenében, a históriás énekekben, Balassában, Zrínyiben, a hajdúság, kurucság dalaiban, a verbunkosokban, a népdalban, különösen a pásztor- és betyárnótákban; és felhág a költészet legfelső régiójába Aranyban (Toldi, A lacikonyha, A magyar tánc), Petőfiben (János vitéz, A kisbéres, Zöld Marci, Kinn a ménes, kinn a pusztán), már előttük Berzsenyiben (A táncok).

Arany, Petőfi költészetének magyar valósága Izsó művében jut el hasonló rangú képzőművészeti formációra. Az a valóság — nem koholmány, nem romantika, ha rákötött is rá — szó szerint olyan volt, amilyennek Petőfi, Arany írja.

Hogy' lesz belőle képzőművészet? szobor? Úgy, ahogy Izsó kis agyagfiguráiban. A deréknak és fejnek ezzel a tartásával, a lábnak ezzel a lejtésével, a kéznek ezzel a lobogásával, a ruhának ezzel a repesésével — és azzal, hogy a kavargó-kigyózó-forgó-topogó mozgás visszatér magába, a megbomlott egyensúlyt a mindenre képes szilaj erő visszabillenti, az ellentétek játéka, a contraposto mérlege méltósággal lebeg. Mindez praeformáltan benne van a valóságban, meg kell látni benne a termékeny pillanatot, a szunnyadó szobrászi gondolatot áttenni a szobrászat nyelvére. Ezt teszi Izsó, amit abban a korban így megtenni nem tudott sehol senki. Az iskolák ismerték a szobrászat multját, jobban, mint Izsó, ő újra fölfedezi a koncepciót a valóságban, s azon élő melegen átlendíti a művészet szférájába. Az alkotás folyamata, amennyire a láthatatlan látható tud lenni, itt meglátható. A szobrászat újra megszületik itt ősi mivoltában, a maga törvényeivel és tiszta művészi lehetőségeivel, jellegzetes testformát, mozgást és temperamentumot választ magának anyagául.

A debreceni *Csokonai-szobrot* szükségtelen ismertetnem — nem kell a sutból előkotorni, mint a kis táncolókat, a szabadban áll a nyilvánosság előtt, s aki nem járt Debrecenben, képről ismerheti. Csak két rövid megjegyzést fűzök hozzá, mindakettő inkább vélemény, mint adatokkal igazolható állítás. Az egyik, hogy jó néhányunk véleménye szerint legjobb emlékművünk. Csupa konvenció, mozgásban, attributumaiban — mégis, az a különös, a konvenciót nem érezzük konvenciónak, testtartását mesterkéltnek, attributumait felesleges koloncnak, ruházatát cikornyának, — olyan nyugodtan és természetesen eleven, olyan friss, mintha ez a fajta motívum éppen benne születne meg; tömegében, arányaiban, kontúrjában szép; kifejezése közvetlen és bensőséges. A másik megjegyzésem tulajdonképpen kérdés, amelyre mindjárt felelni próbálok: mért olyan jó ez a szobor és főkép mért annyival jobb, mint a Petőfi-szoborhoz készült tervei? (az egyiknek alapján készült a tőle inkább csak részleteiben eltérő pesti Petőfi-szobor). Már maga az, hogy ebben a korban jó emlékmű tud születni, érdekes jelenség, hát még, hogy ugyanannak a művésznek két hasonló témájú műve ennyire elüt egymástól, holott Izsó éppen a Petőfi-szobrot nagyon ambicionálta, rajongója volt a költőnek (sárospataki diák korában láthatta is). A magyarázat, úgy gondolom, az hogy a Csokonait szabadabban alkotta, mert alakja távolabb esvén a kortól, nem élt úgy a köztudatban, mint a Petőfié. A társadalom rákényszeríti a maga színpadias, patetikus Petőfijét, s a kor művészietlen követelményeit. Az utóbbit is eléggé ismerjük a korabeli szerződésekből és a sajtóból.

Annál inkább szóvá kell tennem a *Csokonai-szobor első modelljét*, illetőleg a modell és a kész mű máig földérintetlen viszonyát. Aki a Csokonai-szobrot látja, ezt mondja rá: ez Csokonai; aki azonban a kollegium könyvtárában levő modellt megpillantja, önkénytelenül kiszalasztja a száján: ez az igazi! Fölületes ránézésre is szembeötlő a különbség. A két alak mozgás-szkémája, az arc vonásai, a ruházat és redőzet nagyjában egyezők, s a kettő mégis lényegesen elüt egymástól. A kész szobor, hogy úgy mondjam, érettebb, egyúttal teltebb, masszívabb is, mozdulatai kerekesebbek, minden ízében fesztelenebb; ami azonban mindennél döntőbb, testalkata normális, szinte szabályszerű, klasszikus arányú; a modell szokatlanul vékony, nyúlánk, lábszára, karja cingár, deréka karcsu, arca is nyúltabb, mint amazé, s a kifejezése is más. Koruk is különbözik: a szobor férfiasabb, a modell ifjabb. Az elsőről nehéz elhinni, hogy 32 éves korában elragadta a tüdővész, a másodikról érzik, hogy ifjúságra termett, csak ifjúságra, nem illik hozzá a vastagodás, elnehezedés, öregedés. Az ifjúság hetykeségével lép föl, de kezének félszogsége, mozdulatainak szögletessége rácafol; egész lénye, különösen arca, elfogódottan, szinte riadtan követi a merész mozdulatot. Csokonairól nem maradt hiteles képünk. De aki ezt a modellt látta, azután már mindig ilyennek látja. Nem is tudok sehol még egy ilyen valószínű költő-képet. A nyurga siheder, amilyen Csokonai lehetett, az apostolok lován járó peregrinus, amilyennek lennie kellett, ez ő

— persze piederstálón és ünneplőben, palástosan, de hát a nagy urak cselédje is bizonyosan parádéba öltözött néha, hogy megjelenhessen patrónusai lakomáján vagy temetésén, meg aztán közben kiderült erről az éhenkórász kódorgóról, hogy nemzetének egyik legnagyobb fia, amilyen századok alatt is ritkán terem, s ez az ágrólszakadt különb és gazdagabb, mint mindnyájan együtt a dúsak, akiknek kegyelemkenyerét ette. Így áll ott lantjával, mint egy magyar Orpheus, a Kalliópé muzsa váltott fia, várva, hogy széttépjék; vagy ha Bornemissza Péter úgy talál születni, hogy Shakespeare Viharját fordíthatja, ilyen magyar garabonciás diákká írta volna át Arielt, az »airy spirit«-et.

Honnan az eltérés az első modell és a szobor között, mért változott meg így, mire elkészült? A kérdésre nem tudok felelni, még valószínű hozzátevéssel se. A szobor-bizottság a modellt némi egészen lényegtelen, külsőséges változtatással egyhangulag elfogadta. Egy szó sincs arról, hogy valakinek valami nem tetszett, valamit kifogásolt. Mért változtatott hát rajta Izsó olyan lényegesen, mért változtatta meg az alak testi habitusát, a fej, kéz és láb tartását, a köpönyeg redőzetét, az egésznek általános aspektusát? Mi történt közben, míg a nagyméretű, végső agyagminta elkészült? Van olyan legenda Debrecenben, hogy a cívisek restelték a sovány költőt, ezért kellett megvastagítani. Ismerve a debreceni cívismentalitást, ez egyáltalában nem olyan lehetetlen, amilyennek némely lokálpatrióták mondják, viszont mért nincs sehol írott nyoma, vagy megbízható szájhagyománya, mert ami van, nem hiteles? bizalmasan vette rá valaki? de mért, ha a legilletékesebbek teljesen meg voltak elégedve vele? Izsó magától változtatta meg, művészi megfontolásból? vagy mert megijedt a saját merészségétől? a modell csakugyan hallatlanul merész, különösen abban a korban. Akárhogyan s mint, a szobor közben megváltozott, de a bizottság egy szó megjegyzést se fűzött jegyzőkönyvében a változáshoz, se pro, se contra, mikor hét hónap múlva a csaknem kész nagy mintáról döntött.

Lehetetlen, hogy a bizottság tagjai nem látták a különbséget. De mért nem látták, vagy ha látták, mért nem vizsgálták, kutatták mások, elsősorban természetesen a művészettörténészek? A Csokonai-modellnek két problémája van: egyik, amit elmondtam, s másik, amit most mondok: hogyan lehetséges, hogy mindmáig senkise járt ennek a problémának végére, sőt meg se pendítette? Legalább azt tudnánk, hogy a Csokonai-szobor rejtélye ma már megoldhatatlan, a tanúk meghaltak, az írott forrásokat mind átkutatták, nincs tovább, miért foglalkozunk vele. De ezt se tudjuk, semmit se tudunk.

Végül összefoglalásként és tanulságul Izsó hagyományának jelentőségéről néhány szó. Ez a hagyomány szól a művészettörténészeknek és a szobrászoknak, de rajtuk túl minden alkotónak s az egész magyarságnak is. A művészettörténelmet különösen tanulságos, szinte tapintható példán annak megértésére tanítja, hogyan születik a művészet a valóságból. Együttal figyelmeztet, hogy míg egyrészt panaszkodunk, szobrászatunk mennyivel szegényebb festészetünk-nél, másrészt arról, szobrászatunk történelme mennyivel elhanyagoltabb

festészetünkénél, a kevésből se méltányoljuk kellően javunkat, elhanyagoljuk esztétikai értékelését és alapos történeti föltárását. A művészeknek szóló hagyománya nem azt mondja, csináljanak olyan táncolókat, mint ő, hanem hogy újat, nagyot teremteni a valóságból lehet. A téma kitágításának, a nemzeti jellegnek, az egyetemes érvényű tartalomnak-formának föltételeire utal. Nem olyan valami, amit azonmód átvenni, olyan, amit folytatni lehet. Mikor ő kezdte, még nem volt hagyománya a magyar szobrászatnak, mikor — alig másfél évtizednyi munka után — végezte, már volt s van, csak meg kell érteni tudnunk s becsülnünk.

LAMENNAIS ÉS A MAGYAROK*

RÉVÉSZ IMRE akadémikus

I. LAMENNAIS ÉS AZ „ORSZÁGGYŰLÉSI IFJAK“

Javában folyt már történetünk idején Pozsonyban az 1832—36.-évi diéta. A reformkor országgyűlései közül tudvalevőleg ez volt a legelső, amely már kibontakozott a pusztai rendi alkotmányvédelem s az azzal együttjáró meddő sérelmi politika korlátai közül s ha még egyelőre sok külső és belső gátlással is, érdemleges pozitív reformmunkába próbált fogni. A reformtörekvések egyrészt a válságba jutott feudális nagybirtok termelékenységének fokozására, kapitalizálódásának meggyorsítására s ezzel kapcsolatban a hazai ipar, kereskedelem, közlekedés fejlesztésére irányultak — másrészt, a liberális nyugati burzsoázia ideológiájának megfelelően, a jogi és kulturális felépítményekben próbáltak haladást elérni. Ennek megfelelően egyfelől a jobbágyok helyzetének javítása, általában az úrbéri kérdés, az adóreform, a vámpolitika, egyéb közgazdasági kérdések, másfelől a jogszolgáltatás reformja, a klérus túlhatalmának megtörése, a városi polgárság jogkiterjesztése, a nyelvkérdés és hasonlók állottak a középpontjában a rendi országgyűlések lassan dolgozó, elavult mechanizmusa miatt a végtelenségig elhúzódó tárgyalásoknak. Komoly eredményt e tárgyalások során már csak a két tábla és az udvar közti örökös felelés miatt sem lehetett elérni; de méginkább nem azért, mert a végnélküli üzenetváltások mögött a törvényhozás tényezőinek áthidalhatatlan eszmei és érdekellentétei húzódtak meg. Az uralkodó és az őt irányító udvari körök nem voltak hajlandók tágitani a metternichi rendszer alap gondolatától: attól, hogy a magyar politika szabályozásában is csak a »Gesamtmonarchie« érdekei lehetnek irányadók, tehát Magyarországon bármiféle, akár közgazdasági, akár egyéb természetű reformot csak annyiban lehet megengedni, amennyiben az az összmonarchia érdekeit, elsősorban a dinasztikus politika szempontjából legfontosabb osztrák örökös tartományok érdekeit is szolgálja — minden ezen túlmenő reformtörekvést eleve el kell gáncsolni. Az uralkodónak és az udvarnak ez a lényegileg engesztelhetetlen álláspontja föltétlen támogatókra csak a főrendi tábla papi és világi tagjaiban talált, kevés kivétellel, mert ezek teljes érdekközöségben látták magukat Béccsel s korlátolt és nemzetietlen feudális önzésük

* A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1953. június 29-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás.

elvakulttá tette őket még a saját érdekeiket előmozdítani hivatott reform-eszmék iránt is. Az alsó tábla tagjai között viszont a bécsi politika már csak az egészen szűklátókörű s Bécs által egy vagy más módon lekenyerezett rendi elemek között talált föltétlen hívekre, — a nagy többség, bár önmagában is megoszolva, s később a kormány alattomos eljárásával (több megyei követ utasításának megváltoztatásával) jelentékenyen meg is apasztva, a reformok érdekében szállt síkra. A reformok hívei ekkor még legnagyobb részükben a Széchenyi-féle »szelid és convulsio nélküli« elgondolást teszik magukévá, központban az úrbéri kérdéssel s a kapitalizmusba átfejlődés legfőbb programpontjaival, amelyeknek fokozatos megvalósulása aztán szerintük automatikusan maga után vonná Magyarország gazdasági önállóságának kifejlődését, ami legbiztosabb alapja lehetne a politikai önállóság teljes kiépítésének is — mindenesetre tovább is a Habsburg-ház uralma alatt, csakhogy nem az örökös tartományokéhoz hasonló alárendelt kezelésben. De a reformok híveinek kisebbsége — amely a diétán a legmagasabb szellemi színvonalat s a leghatékonyabb politikai energiát képviseli —, már nem elégszik meg ennyivel. Ezek sem törekszenek még a Habsburg-kapcsolat felszámolására, az osztályviszonyokban ezek sem kívánnak még radikális változást előidézni s különösen a nemesi földbirtok tulajdonjogi viszonyait nem kívánják alapjukban megrendíteni még a közöttük leghaladóbb szelleműek sem. Azonban ezek már érzik a nyugati polgári haladás eszmevilágának sodró erejét s látják, hogy ennek az erőnek a magyar társadalom fejletlen és elmaradt viszonyai között sem lehet már sokáig ellenállani. Előttük állanak a júliusi forradalom mérsékelt polgári vívmányai, amelyek azonban a magyar viszonyok mértékével mérve mégis csak óriási ugrást jelentenek; előttük a kolera címén kitört hazai parasztforrongások rémképei és tanulságai; előttük a lengyel ügy, a maga hősi és tragikus fordulataival. És mindezekből ők nem azt a következtetést vonják ki, amit Bécs és annak hazai szekértolói : hogy Magyarországot a forradalmi eszmék és törekvések elől minden eszközzel, de legfőképpen rendőri terrorral és katonai nyomással el kell szigetelni. Hanem azt a következtetést vonják ki, hogy miután ez az elszigetelés egyfelől ugyis lehetetlenség, de másfelől a magyar haladásnak nem is áll érdekében : úgy kell a liberális burzsoa ideológia magyarországi érvényesülésének útját előkészíteni, hogy az forradalmi rázkódtatásokkal ne járjon, de viszont ne is csak a gazdasági alap fejlesztésére szorítkozzék, hanem egyidejűleg a felépítményekben is hozzon magával bizonyos nélkülözhetetlen változtatásokat.

A reformok híveinek ez a Széchenyihez és köréhez mérten jelentékenyen haladóbb szárnya, amint tudjuk, elsősorban Kölcsey és a fiatal Deák Ferenc szellemi vezetése alatt áll, de nagy befolyása van közöttük Bezerédj Istvánnak, Beöthy Ödönnek, Wesselényi Miklósnak, Palóczy Lászlónak és a bizonyos tekintetben legradikálisabb, köztársasági rokonszenvének és demokrata érületének néha hallatlanul vakmerő kifejezést adó barsi követnek : Balogh Jánosnak is. Országgyűlési ellenzéki, küzdelmüknek igen nagy erőt ad az, hogy bár

tömegek nemcsak a jogtalan dolgozó nép, hanem a polgárság és a haladóbb szellemű szegénynemesség soraiból sincsenek országszerte a hátuk mögött: magában Pozsonyban mégis van egy, a törvényhozáson kívül álló, de a diéta tagjaihoz és működéséhez a legszorosabban kapcsolódó társadalmi erő, amely őket a küzdelemben támogatja s merész, olykor már a forradalmiságba is átcsapó reformszellemével újra meg újra előrelendíti.

Ez az erő nem más, mint az ú. n. »országgyűlési ifjúság«, amelynek a magyar diétákkal kapcsolatos szerepe tulajdonképpen már jól a XVIII. századba visszanyúlik, de amelynek a törvényhozás politikai légkörére való befolyása, mégpedig határozottan haladó irányban, először az 1832–36-i országgyűlésen válik komolyan érzékelhetővé.

Kik voltak és mik voltak tulajdonképpen ezek az országgyűlési ifjak, akiknek a soraiból, amint ismeretes, ez országgyűlés végén már a demokratikus és republikánus szabadságeszméknek egy dicső emlékü mártirja, a spielbergi börtönben megőrült *Lovassy László* is kikerült?

Állott az országgyűlési ifjúság elsősorban az ú. n. »kiskövetekből«, vagyis olyan jogvégezett, esetleg már hivatalban is levő fiatalemberekből, akiket a vármegyék rendeltek díjazással a maguk követei mellé, hogy az országgyűlésen végezzék azok mellett az írásbeli munkákat (a követjelentések másolatát, a hivatalos levelezést a vármegyével stb.). Állott másodsorban az ismeretes *jurátusokból*, vagyis olyan jogvégezett, de ügyvédi vizsgát még nem tett fiatalemberekből, akik az ügyvédi »cenzurára« készültek, de egyúttal a királyi tábla valamelyik bírāja mellett mint esküdtjegyzők (jurati notarii) is működtek. Ezek azért voltak jelen az országgyűlésen, mert a királyi tábla tagjai, mint ilyenek, hivatalból voltak tagjai az alsóháznak. Végül harmadsorban az országgyűlési ifjúsághoz számították az »*ablegati absentium*«-ot, a távollévő mágnások, főpapok és özvegy mágnásasszonyok képviselőivel megbízott fiatalembereket is, akik közül ezen az országgyűlésen már egy fejjel kimagaslik Kossuth Lajos. Valaki lehetett egyszemélyben kiskövet is, jurátus is, távollévő követé is; a legutóbbi kategóriának az alsó táblán joga volt ülésre és szólásra (bár ha a szólás jogával tényleg élt is, rossz néven vették tőle, mint a Kossuth legelső diétai szereplése is tanúsítja), de nem volt joga szavazásra. A kiskövetek és a jurátusok a diéta ülésein csak mint hallgatóság vehettek részt.¹ Tekintettel azonban arra, hogy ez a három kategória ezen az országgyűlésen addig hallatlanul nagy számban, mintegy ezer-ezerötszáz főnyi tömegben jelent meg s legnagyobb, de mindenesetre legértékesebb részében haladó és ellenzéki szellemű volt: egészen komoly háttérrel és hangerősítő jelentett az országgyűlési ellenzék reformtörekvései számára, amelyek iránt

¹ Az országgyűlési ifjak kategóriáinak ez ismertetését a következő mű nyomán adom: *Pompéry Aurél: Kossuth Lajos 1837–39-iki hűtlenségi perének története kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével.* Budapest, 1913. 57–58. lapok (a jegyzetben).

való rokonszenvét és a reformok aulikus ellenzői iránti ellenszenvét a diéta termeiben és azokon kívül is meg-megújuló zajos tüntetésekkel fejezte ki.

Semmi sem természetesebb ezek után, mint az, hogy Béceset az országgyűlési ellenzék szereplése általában, de az ifjak viselkedése különösképen is nyugtalanítja. Ennélfogva a diétának és a vele kapcsolatos mozgalmaknak állandó ellenőrzésére Pozsonyban is, de az ország egész területén is mozgósítja a maga hirhedt rendőri apparátusát, amelynek már akkor több mint félszázados dicstelen multja van s amely azóta technikailag folyvást tökéletesedett, értelmességben és eredményességben viszont egyre alábbhanyatlott. A diéta székhelyét, de az ország más, politikailag jelentős pontjait is a titkosrendőrök, kémek és a nem egyszer magas egyházi vagy polgári állásokat betöltő besúgók, az ú. n. »*confidensek*« egész hálózata lepi el. Ezt a hálózatot Pozsonyból az osztrák rendőrök gyöngye: az ügybuzgalommal és butasággal egyaránt tündöklő lovag *Ferstl Lipót* császári, később udvari tanácsos igazgatja, akinek hozzá méltó főnöke, *Sedlnitzky József* gróf, »rendőrminiszter« (pontosan: a legfőbb rendőri és cenzúrahivatal elnöke 1817—48. között) csak a pozsonyi diéta ellenőrzése céljából havi 1500 forintot bocsát rendelkezésére, utólagos elszámolásra. *Ferstl* elszámolásaiából² tudjuk, hogy a *Széchenyit* ellenőrző kém 20, a *Kölcseyt*, *Deákot* ellenőrző 10—15 forintot kapott havonként, az »ifjak kaszinójának« ellenőrzésére pedig — amiről rögtön szó lesz — havi 30 forintot fordítottak.³

Ferstl 1834. július 14-én jelenti először, hogy az országgyűlési ifjúság »excentrikus része« helyiséget keres egy »kaszinó« számára, amelyben komoly tanulmányokkal és megbeszélésekkel óhajtanak foglalkozni. Tervüket *Kölcseyt*, *Deák*, *Beöthy Ödön* melegen pártolják. Augusztus 5-én már úgy véli tudni *Ferstl*, hogy a klub »a legexaltáltabb koponyákból« verődik össze és kormányellenes célzata van. További jelentéseiben már a kaszinó üléseiben tárgyalt témákról is vannak bizalmas adatok, augusztus 15-én pedig azt jelenti, hogy *ezentűli információit az egyesület egyik tagjától fogja kapni*.⁴ Ez talán már ekkor, de 1835. áprilisától bizonyosan a hirhedt *Lapsánszky János* volt, egy elvetemült máramarosi jurátus, aki társainak bizalmával pokolian ügyes módon egy vagy

² *O. L. = Országgyűlési Levéltár* (Másolatok *Takáts Sándor* hagyatékából az *Országos Levéltárban*) 44—48. fasciculusk. A következőkben: *Ferstl*. — Itt jegyzem meg, hogy *Takáts Sándor: Kémvilág Magyarországon* c. kétkötetes műve (Bp. é. n.) az 1832—36. országgyűlésen történetekkel foglalkozik ugyan, de főként csak a *Wesselényi* elleni hajsza szempontjából; az ifjak ügyét alig érinti.

³ A pénz ekkori pozsonyi vásárló ereje kiténik egy érdekes adatból: ugyancsak a *Ferstl* nyomozói azt is kiderítették, hogy az Erdélybe távozó *Wesselényi Miklós* 1833. május elején a pozsonyi ligeti vendéglőben barátainak búcsúvacsorát adott, rántott csirkével, rettekkel, vajjal, borral s a 16 teríték együtt nem egészen 48 forintba került. Tehát az ifjakat ellenőrző közeg a maga 30 forintjából 10 napig bőven élhetett előkelő vendéglői koszton, szerényebben pedig egy egész hónapon át! A forinton általában a »*Wiener Währung*« *schein*-forintja értendő, nem pedig a »*Konventions-Münze*« pengő-forintja, amelynek valutáris értéke a *W. W.*-bankó-cédulának átlag két-, háromszorosa.

⁴ *Ferstl* 6271., 6298., 6307., 6313., 6314.. számok.

másfél évig vissza tudott élni s úgy juttatta őket 1836. tavaszán börtönbe, hogy magát is becsukatta és elítéltette velük együtt, de persze az előzetes megegyezés alapján a bécsi rendőrségnek gondja volt rá, hogy a színleges várfogságból őt »megbánás« és »jó magaviselet« ürügye alatt mielőbb kiemeljék s álnév alatt eltüntessék az örökös tartományokban, ahol hivatalt is kapott.⁵

A nehéz pénzekben mozgatott rendőri apparátus nagyképű s egyben vakis voltára jellemzően Ferstl ugyanabban az aug. 15-i jelentésében már arról is beszámol, hogy az ifjak miféle könyveket és folyóiratokat tartanak a »Lese-kabinet«-jükben s elmondja, hogy azok között egyetlen tiltott mű sincsen; a *Börne* egyéb művei megvannak ugyan, de a tiltottak (nyilván legelsősorban a híres forradalmi republikánus-demokrata szellemű Párizsi Levelek-re gondol) nincsenek meg. Mintha bizony az ifjaknak nem lett volna annyi magukhoz való eszük, hogy a tagok által bevezetett vendégek számára is nyitvaálló egyesületükben ne rakják ki közszemlére a rendőrileg üldözött haladószellemű, elsősorban párizsi eredetű irodalmat, — amelyet kéz alatt annál mohóbban faltak!

1834. szeptember 28-án jelenti azután Ferstl az ifjak aznap reggel tartott üléséről, hogy azon az egyik »berüchtigt« tag, a barsi Simon István, főnökének, Balogh Jánosnak ajándékaéppen ünnepélyesen átnyújtotta az ülés színeén az egyesület könyvtára számára Lamennais abbé »*Paroles d'un Croyant*« c. művének egyik német fordítását.⁶ Ez tényleg ragyogó felfedezés volt, illetőleg lett volna — hiszen egy olyan műről volt szó, amelyet akkor már három hónapja hajszoltak lázasan Európaszerte, mint legveszedelmesebb forradalmi kovászt, a Szent Szövetség érdekkörébe tartozó államok összes rendőrkapói, — ha a Ferstlék által nem is sejtett lesújtó valóság ezzel szemben nem az lett volna, hogy Lamennais hetek alatt világhírűvé vált művét, a *Paroles*-t alig harmadfél hónappal a megjelenése és alig néhány nappal a pápai elátkozása és indexretétele után a pozsonyi országgyűlési ifjaknak egy válogatott társasága már ismerte, megvitatta és kétségtelenül — hogy így mondjuk — »mellreszítta«.

Az országgyűlési ifjúság egyik legkiemelkedőbb tagja a jómódu sárosi dzsentricsaládból származó jurátus, a tehetséges és sokoldalúan művelt *Pulszky Ferenc* volt: később a forradalom és az emigráció diplomatája, a kiegyezés

⁵ L. Wertheimer Edé: *A jurátusok felségsértési pöre 1834—1837*. Budapesti Szemle 133. kötet (1908). W. állítása szerint Lapsánszkyt csak 1835. áprilisa óta alkalmazták kémnek, viszont az 1834. aug. 15-i (6314. sz.) fentidézett Ferstl-jelentés az ifjak közül szerződötetett kémet nem nevezi nevén, Wertheimer szerint tehát először egy másik ifjú vállalkozott volna erre az aljas szerepre, akit csak később váltottak volna fel Lapsánszkyval úgy, hogy az elsőnek a neve Wertheimer szerint »örök titok« marad. Tekintettel arra, hogy a Wertheimer által feldolgozott bécsi belügyminisztériumi akták egy része a Takáts-féle másolatokba nem került bele, a dologban nem lehet egészen tisztán látni, azonban benyomásom szerint egyes jelek arra is mutathatnak, hogy a kém elejétől fogva Lapsánszky volt, csak egy ideig elhallgatta Ferstl a nevét a jelentésekben, ma már nem világos rendőri megfontolásból. Ha két különböző személyről van szó, úgy nem lehetetlen, hogy az elsőnek talán Lapsánszkyknál sokkal előkelőbb származása vagy rokonsága lehetett s erre tekintettel tüntették el nyomtalanul a rá vonatkozó adatokat. *Lovassy Andor*, a László egyik unokaöccse, „*A bihariak*“ c., Kolozsvárt 1914. megjelent könyvében határozottan, bár bizonyíték nélkül azt állítja, hogy a másik delator *Majthényi Hermann* volt.

⁶ *Ferstl* 6353. sz.

után 67-es politikus és inkább csak dilettáns, mint igazi tudós régész, aki a ferencjózsefi korszakban épp oly sikeresen el tudta feledtetni forradalmi múltját, mint amilyen kitűnően tudta kamatoztatni enciklopédikus műveltségét, világlátottságát és európai összeköttetéseit. A Magyar Nemzeti Múzeum, amelynek öregkorában főigazgatója volt, máig őrzi kéziratot naplóját, amelyet a húszegynéhány éves fiatalember a harmincas években jellemzőleg nagyobbára még *német* nyelven vezet.⁷ Ebben a naplóban 1834. július 10-i kelettel egy ilyen című magyar bejegyzés olvasható: „*Deák* terve egy felálitando [így!] egyesületnek« —, amely szavakból azonban a »*Deák*« szó sűrű, bár olvashatatlaná éppen nem tevő vonalhúzásokkal ki van törölve. Valószínűleg így kívánt Pulszky kedvezni *Deák* nevének, amikor már bizonyossá vált, hogy az egyesület szigoru rendőri ellenőrzés alatt áll, amely egyes tagjaira nézve kellemetlen következményekkel is járhat. A cím alatt lévő fogalmazvány, amint egyebünnen is tudjuk, csakugyan *Deáké*⁸: őt kérték fel egyrészt az ifjak, másrészt liberális követársai az országgyűlési ifjak ezen, már magában ez iratban így nevezett »*Társalkodási Egyesület*«-e alapszabályainak megfogalmazására, amit *Deák* készséggel teljesített is, egyrészt mert vele tartó követársaival együtt nagyon is eljöttnek látta az időt arra, hogy az országgyűlési ifjuság elemei közül a legértékesebbek, a tanulni és művelődni vágyók ne a kártyaasztalok mellett töltsék meglehetősen sok szabad idejüket, hanem »a finomabb társalkodással, a társalkodási művelődéssel« törődjenek inkább s »a tudomány s tapasztalásbeli esmereteknek közlés és figyelmeztetés által lehető kölcsönös terjesztésével« foglalkozzanak. De másrészt kétségtelenül az is céljuk volt *Deáké*knak az egyesület megszervezésének előmozdításával, hogy ezáltal féket és ellensúlyt tegyenek az ifjak körében, elsősorban éppen a legműveltebbek között már erőteljesen jelentkező polgári forradalmi radikálizmusra s ne engedjék azt túlesapni a *saját* mérsékelt haladószellemű vonalukon, mert ezt a reformok ügyére — úgy, ahogyan azt ők maguk elképzelték és képviselték — végzetes következményekkel járhatónak gondolták. Ezért helyez az alapszabálytervezet nagy súlyt az egyesület összejöveteleinek nyilvánosságára (bár csak a tagok által ajánlott és bevezetett vendégekkel, akik között eleinte sűrűn megfordultak az üléseken a legkiválóbb és legünnepeltebb ellenzéki követek is — érdekes, hogy viszont Kossuth neve sem a tagok, sem a vendégek között soha nem szerepel a rendőri jelentésekben!)⁹ —, másrészt meg arra, hogy az

⁷ *A Széchényi Könyvtár* kéziratárában 1514. Quart. Hung. sz.

⁸ Azonos az *O. L. Praesidialia Canc.* c. gyűjteményében, a 2126/1834. számú iratesomóban található szöveggel.

⁹ Kossuth maga a pöre folyamán ismételtelen is nyomatékosan hivatkozott arra, hogy az ifjak egyesületével nem volt semmi kapcsolata. Pl. a Curiához szóló, már a börtönből írt fel-folyamodásában 1839. január 15-én nagyon erőlesen cáfolja a kir. fiscusnak azt az állítását, mintha ő az ifjakat állandó szellemi befolyása alatt tartotta volna. »Minő elvekkkel bírnak, minő doctrinát vallanak azon Ifjak? Azt az Alperes nem tudhatja, 's őket is személyesen részint tsak látásból, 's egy-kétkori történeti találkozásból, részint úgy sem ismérte.« Az alperes, mondja tovább, »néhány követ urak nagybetsű társaságát kivéve, az Orsz. Gyűlése alatt egészen el-

egyesület fő munkássága a tudományos önképzésben álljon. Minden ülésen »a társaságnak valamelyik tagja, aki erre önkényt ajánlja magát, valamely igazolt becsü honi vagy külföldi munka eránt figyelmeztetését vagy annak ismertetését és rövid kivonatát szóval vagy írásban elő fogja adni, mások ismét az olvasott munkák, a hallott és tapasztalt tárgyak iránt önvéleményöket olvassák fel; — végre mások a hazának ismertetését *akármely tekintetben* [Pulszky aláhúzása] tárgyzó értekezéseket készítenek, vagy valamely bémutatott munkát vesznek vizsgálat alá...«

Pulszkynak ez az alapszabály szövegét közlő naplóbejegyzése azt bizonyítja, hogy július 10-én már készen volt, nyilván hosszabb előzetes megbeszélések eredményeként, az egyesület egész terve, s a fürge rendőrség csak négy nap múlva ébredt fel arra, hogy már helyiséget is keresnek számára. De a naplóban *rögtön ezután*, ugyanazon levélen következő, július 18-i keletű németnyelvű bejegyzés mást is bizonyít. Ez a bejegyzés ugyanis a következő címet viseli: »*Recension von La Mennais Paroles d'un croyant*«. Aligha kétséges ebből, hogy az éppen csak megszületett egyesület egyik legelső összejövetelén, — — amelyen még nem volt ott a belső bitang, a »faux frère«, s amelynek tárgyalásairól ennél fogva a rendőrségnek még nem lehettek pontos értesülései — —, Lamennais-nek ezt a tüneményes gyorsasággal európai hírnévre jutott könyvecskéjét tették a Pulszky Ferenc referálása alapján tanulmány és megbeszélés tárgyává, — azt a művet, amelynek az ifjak Lesekabinetjében való ünnepélyes elhelyezéséről a bölcs rendőrség csak kerek két hónap múlva értesül s amelynek, mint majd alább meg fogjuk látni, a nádor, a helytartótanács és Reviczky Ádám gróf magyar udvari kancellár is csak augusztus második felétől kezdve, — — amikor már az ország egész területén olvassák — kezdik a nyomát bottal ütni.

Persze az, hogy a Paroles elejétől végig nem más, mint a zsarnok királyoknak s általában a királyság intézményének félelmes erejű ostromozása, és — noha egy akkor már rég idejét múlt vallásos köntösben — egy elszántan forradalmi demokrácia apokaliptikus izzású hirdetése, az elnyomott népek és kizsákmányolt néprétegek ügye mellett való hallatlanul bátor kiállítás, a mennyei üdvösség misztikájának folytonos emlegetése közepette is az embersors földi megjavításának lázongó követelése —, mindez Pulszky nagyon óvatos ismertetéséből, legalábbis annak a naplóban olvasható fogalmazványából nem derül ki félreérthetetlenül. Pulszky már ekkor is, húszéves korában, az a körültekintő, sokrétű egyéniség, akinek egész későbbi reformkori, forradalmi és emigrációs pályafutásából ismerjük: hajlandó forradalmár magatartásra, sőt kockázatos

vonulva élt, az Ifjakkal általában soha sem társalkodott, még saját írnokait is személyesen hónapokig nem látta, ... 's általában az Ország Gyűlés alatt tanult s nem tanított...« Egykorú kézirat másolat, a Széchényi Könyvtár kéziratárában. A Fol. Hung. 1990. jelzetű fasciculus 671—672. levelein. Csak annyit ismert el a valóságnak megfelelően, hogy a Lovassy László apját, Istvánt, fia elfogatása után bizonyos ügyvédi tanácsokkal ellátta és kegyelmi folyamodványaiából egyiket-másikat fogalmazta.

kalandokra is, — de bizonyos hátsó ajtókat mindig nyitva tart a maga szá mára mágnásrokonságokkal is dicsekvő előkelő dzscentri családjának, majd később bécsi bankkapitalista familiába házasodásának hatása alatt.¹⁰

Pulszky azzal kezdi a Paroles ismertetését, hogy az emberiségnek is, éppúgy, mint az egyes embernek, megvan a maga gyermek-, ifju- és férfikora s ezeknek különböző vallások felelnek meg. A keresztyénség az emberiség *ifjúkorának* felelt meg a római birodalomban: »es war die Religion der Liebe und der Aufopferung für eine schönere Zukunft, die zarte entsagende Christusreligion«. Ámde az emberiség most már lassan belenő a férfikorba: »wir werden alle alt geböhren«. Az ember ennél fogva most már nem elégszik meg a másvilág reménybeli kárpótlásával a jelen gyötrődéséért, hanem ezen a földön is boldog akar lenni. »Und darum wanken jetzt schon die Grundpfeiler des Christentums, weil es dem männlichen Alter der Welt nicht mehr genügt.« Ahogyan Julianus császár nem tudta megmenteni a pogányságot, úgy ma már a keresztyénséget lehetetlen megmenteni: ideje kitelt, varázsa oda van. Helyét azonban nem száraz észvallás, nem a theophilanthrop^a¹¹ vagy a saint-simonismus álmódzásai fogják elfoglalni, hanem a *szabadság vallása*, amelyet már tulajdonképpen századok óta hirdetnek a legnemesebb és legmélyebb gondolkozású emberek, és amelynek országa most már közeleg. Ezt a vallást hirdeti, mondja Pulszky, Lamennais-nek ez a nevezetes könyve is, amely azonban nem annyira magának a szabadságnak, hanem a szabadságért való *vértanúságnak* az evangéliuma. Az egész könyv a jelenkor szenvedéseinek van szentelve s ezért rajta mély szomorúság vonul át: hiszen ahogy Krisztus meghalt a maga vallásáért, ezért az új vallásért meg egész nemzedéknek kell elpusztulnia. Majd röviden, de elég talpraesetten ismerteti Pulszky a könyv három fő témáját, amelyek — mondja egészen jó megfigyeléssel — háromféle hangon is vannak előadva: ítélet a zsarnokság felett, prófétai hangon, elmagyarázása az emberiség nyomora eredetének, egyszerű bibliai hangon, s végül a szeretet, a kölcsönös önfeláldozás dicsőítése János apostol hangján. Külön méltatja Lamennais-t, mint stilsztát: »der Gipfel der romantischen Poesie« — mondja stilszáról megint egészen helytállóan. Persze — fejezi be — az olyan észembereknek, akik előtt csak a puszta kétszerkettő az igazság, ez a könyv nem felel meg. De eléri a célját, ha minden országban csak néhány embert buzdít is fel önfeláldozó egyesülésre — mint ahogy, mondja, ez az ő értekezése is elérte a célját, ha másokat a könyv elolvasására felindít. Vannak ugyan, teszi hozzá egy utólagos betoldással, akik felróják a Paroles-nak, hogy nincsenek benne új eszmék.

¹⁰ »Életem és korom« c. ismert emlékiratának (I–II. kötet, Bp. 1884) egyik értéke éppen az, hogy a sok s részben megbízhatatlan öreges fecsegés közepette akaratlanul is igen őszintén jellemzi éppen ezt a kétarcúságát ifjúkorában s későbbben is. L. Lamennais-vel kapcsolatban az I. k. 63–64. lapjait. Az u. o. 440. lapon olvashatókról alább külön szólnunk. — *Szekfű Gyula* a *Magyar Történet* V. kötetében (Bp. 1943) több helyt foglalkozik röviden Pulszkynak ez ifjúkori szereplésével, naplójával és a Paroles ez évekbeli hatásával.

¹¹ Az »isteni emberbarátság«, egy, Franciaországban 1797. után felmerült, rövid virágzás után gyorsan letűnt fantasztikus deista valláskíséret.

De ezek nem gondolják meg, hogy a világon ma már semmi újdonság nem lehet a *formán* kívül : az arany is régi a föld méhében, mégis vernek belőle új pénzt.

Hogy a könyv elolvasására való buzdításnak *volt* foganatja, azt Pulszky-nak az ismertetése után rögtön következő naplóbejegyzése bizonyítja, augusztus 2-i kelettel. E szerint a könyv egyik első olvasója nem más volt, mint maga Kölcsey, aki azonban kifogásolta Lamennais »kozmpolitizmusát«, mondván, hogy valódi nagyság és tevékenység csak kicsiny szférában képzelhető; minél nagyobb a szféra, annál kisebb a szabadság, mert az egyik ország csak a másiknak rovására növelhető. Katonai erőre szükség van, ahol ez nincs, ott szabadság sincs. Alább majd meglátjuk, hogy Kölcseynek ez az ítékezése Lamennais Paroles-járól — föltéve, hogy Pulszky pontosan őrizte meg szavait a naplójában —, mennyiben megokolt; itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Paroles csak a *zsoldoshadseregeken épülő militarizmust* kárhoztatja, — de annál gyönyörűbb himnuszt zeng az elnyomott népek és néprétegek szabadságáért küzdő *néphadseregek* dicsőítésére, ami könyvének ma is egyik legmodernebbül ható fejezete.

Kölcseyt azonban Lamennais gondolatvilága eddigi tudomásom szerint nem foglalkoztatta tovább — sem a saját naplójában, sem egyéb írásaiban nem találtam ennek nyomát. De nincs tovább szó Lamennais-ról Pulszky naplójában sem : az őt jellemző kitűnő szimattal idején megérezhette, hogy nemcsak ezzel a veszedelmes könyvvel nem tanácsos túlságosan sokat foglalkozni, hanem magával a Társalkodási Egyesülettel is fokozatosan lazítania kell kapcsolatait. A Ferstl-jelentésekből részletekbemenően megállapítható, hogy Pulszkyt ugyan a rendőrség az ifjak egyik legveszedelmebb, legrosszabb szellemű korifeusaként tartja számon, — de viszont azt megnyugvással állapítja meg, hogy Pulszky az ülésekről egyre sűrűbben kimaradozik, sőt különféle címeken magából Pozsonyból is hosszabb időre eltávozik, majd még jóval a diéta befejezése előtt, végképen el is hagyja annak székhelyét. Példáját követte ebben az eloldozkodásban az egyesület számos tagja, úgy hogy a taglétszám már 1835. kora tavaszán a kezdetben több mint harmincről 9-re olvadt le — hasonlóképen az egyesület védnökségét vállalt nagynevű követek is egyre ritkábban jelentek meg annak ülésein. Kétségtelenül megérezték, hogy az egyesület körül egyre szorul a rendőrségi hurok, s egymásután hagyogatták magukra annak néhány legkitartóbb, legforradalmibb szellemű tagját, közöttük persze az aljas szerepét kitűnően játszó Lapsánszkyval, aki mindvégig nagy-szerűen félre tudta vezetni tisztalelkű, jóhiszemű ifjú társait.

A rendőri jelentések a Paroles-nak az ifjakra tett hatásával sokáig nem foglalkoznak ; de hogy erre a Ferstl-nyomozócsoport állandóan figyelemmel kellett, hogy legyen, az kétségtelennek látszik abból, hogy 1834. nyár végétől, amint már érintettük, megindul a Paroles ellen az országos közigazgatási hajsza. József nádor figyelmét ifjabb báró Eötvös Ignác alkancellár (Eötvös József hozzá nem méltó apja) hívja fel először a könyvre augusztus 8-án : vigyáztasson

ő fensége, nehogy a könyvet Magyarországra behurcolják, a mégis behurcolt példányokat pedig koboztassa el!¹² A nádor és Reviczky kancellár azután — megfelelően a köztük folyó állandó hatásköri féltékenykedésnek — egy darabig valósággal versenyt futnak a Paroles elleni hajtóvadászatban. Reviczky augusztus 20-án kelt nagy köriratában¹³ — melyet megfelelő szövegváltozatokkal, de lényegében azonos tartalommal több, főként pénzügyi közigazgatási főtisztviselőhöz, továbbá *Wirkner* Lajoshoz, a diéta folyamán legalávalóbb módon kémkedő (s ezzel öregkori emlékirataiban¹⁴ még el is dicsekvő) magyar udvari kancelláriai titkárhoz, valamint az összes érsekekhez és püspökökhöz intéz — nyomatékosan felhívja a figyelmet a címzettek előtt már ismertnek feltételezett Paroles veszedelmére. Őszerinte ez főként abban áll, hogy szerzője, aki katolikus pap, nyílt lázadást prédikál minden világi és egyházi felsőség ellen, és azt hirdeti, hogy a forradalom alaptanai lényegileg keresztyének, tehát minden olyan állami rend és emberi jogviszony, amelyik ezekkel a forradalmi tanokkal ellentétben áll, nem más Lamennais szerint, mint a Sátán munkája. Pedig éppen ellenkezőleg, a Paroles a Sátán munkája, »höllisches Machwerk« (amiben a magyar kancellár csak főgazdájának, Metternichnek rögtön a könyv megjelenése után kialakított véleményét ismétli meg).¹⁵ Belátható tehát, folytatja Reviczky, milyen veszedelmek támadhatnak belőle, ha magyar és egyéb hazai nyelveken is terjeszteni kezdik. Meg kell ezért akadályozni Magyarországra behurcolását, gondosan átvizsgálni a külföldről érkező könyvsomagokat, nyomozni magyar, vagy egyéb hazai nyelveken fölmerülhető fordításai után. Sürgős jelentés küldendő minden, a könyvvel kapcsolatos gyanús jelenségről. A magas klérus tagjait külön is ájtatosan figyelmezteti a kancellár, micsoda borzalmas tanítása az ennek az istentől elrugaszkodott papnak, ennek a hamis prófétának, mintha a világ megváltója azért jött volna emberalakban a földre, hogy széttörje az emberi szolgaság bilincseit. Külön kéri az érsek és püspök urakat, ne foglalkozzanak és az alájuk rendelt papságot se engedjék foglalkozni ennek a legnagyobb mértékben veszedelmes, eretnek könyvnek nyilvános és hangos cáfolásával, mert ezzel csak tovább terjesztik annak rettenetes mérgeét; hanem inkább fordítsák minden igyekezetüket arra, hogy a nép előtt rejtve maradjon az emberi szellemnek ez az elvetélt pokoli szülötte. Az érsek és püspök urak a leggondosabban figyeltessék meggyéküket, nem bukkant-e már fel ez

¹² O. L. Nádori iratok. *Protocollum Actorum ad Politiam et internam Regni Hung. Securitatem spectantium*, 1834. 233. sz. aug. 8-i kelettel.

¹³ *Praesid. Canc.* 1016/1834.

¹⁴ *Élményeim*. Pozsony, 1879. L. a 67–69. és 92–93. lapokat. (Egyidejű német kiadása is van »*Erlebnisse*« címen.)

¹⁵ »*C' est un criminel si jamais il en fut, »infernal ouvrage*« írja felháborodottan Lützwow római osztrák követnek 1834. május 16. L. *Ahrens, Liselotte: Lamennais und Deutschland* Münster i. W. 1930. 266. lap. Már itt megjegyezzük, hogy a Paroles 1834. április 30-án jelenik meg Párizsban, XVI. Gergely »*Singulari nos*« kezdetű encyklikája, mely a könyvet a legerősebb kifejezésekkel elítéli, 1834. június 25-én kelt és július második felétől vált általánosan ismertté, addig azonban a könyv már, eredetiben és fordításokban, a példányok százezreiben terjedt Európaszerte.

a könyv valahol, nem adják-e kézzől-kézre a liberálisok, nem árulják-e dugva a könyvkereskedők, nincsen-e már magyar fordítása is.

Most tehát hónapokig tartó országos hajsza indul meg a Paroles után. — aminek azonban a közigazgatás és a rendőrség szempontjából felettébb lehangoló végeredménye csak annak megállapítása, hogy a Paroles az egész országban vidáman terjed. Liberális nemesi és polgári körökben kézzől-kézre adják francia és német szövegeit, és már valószínűleg foglalkoznak a magyarra és más hazai nyelvekre fordításával is. Maga a kancellár Wirkner jelentése alapján, néhány nappal az előbb idézett nagy köriratának kibocsátása után¹⁶ már azt véli tudni, hogy Kossuth Lajos magyarra fordította volna a Paroles-t és ez a fordítás nemcsak Pozsonyban forog közkézen, hanem Erdélybe is eljutott. Ez, minden eddigi hiteles adatunk szerint, vakhír volt, jellemző a hivatalos köröknek még a falevél zörgésétől is rettegő idegességére (maga a kancellár is kételyét fejezte ki a hírral szemben). Kossuth a Paroles-t, ha talán készült is lefordítani, *tényleg* sohasem fordította le, aminthogy, mint már érintők, az országgyűlési ifjak egyesületével sem tartott fenn megállapítható kapcsolatot; minden idejét az Országgyűlési Tudósítások írása és szerkesztése vette igénybe, a mellett egy, a protestáns vallásüggyel foglalkozó nagyobb munkálaton is dolgozott, amellyel el is készült, de kinyomatni sem a hazában, sem a külföldön nem tudta, az őt pozsonyi működésének kezdete óta fokozódó gyanakvással figyelő legmagasabb kormányzervek és rendőrhatalóság közbelépése folytán. De a nádor szeptember 6-án még rá is dupláz Reviczky jólétesülttségére, amikor ehhez írt levelében arra figyelmezteti, hogy a Kossuthén kívül van ám már a Paroles-nak másik magyar fordítása is, amelyet állítólag *Orosz József* jurátus (Kossuth munkatársa az O. T.-ban) készített, *Harsányi Pál* ablegatus absentium segítségével: ezt akarják Lipcsében vagy Hamburgban kinyomatni. Reviczky a következő napon (szept. 9.) fel is kéri magát Metternichet, akadályozza meg, hogy ezt a fordítást külföldön kinyomják, »wiewohl ich — teszi hozzá alig leplezett iróniával a nádor felé — Ursache habe, an der Wahrheit dieser Notiz zu zweifeln«; Wirknert pedig ugyanakkor szigorú bizalmassággal utasítja, nézzen a mélyére nagyon óvatosan ennek az egész dolognak s jelentsen róla.¹⁷

Valójában mindedig nincs nyoma annak, hogy a Paroles-ból az országgyűlés folyamán ismert nevű ember tollából fordítás készült volna (pedig Kossuthon kívül még Wesselényit is gyanúsították ezzel!). Alább fogunk foglalkozni a Paroles-nak a diéta *utáni* években és évtizedekben keletkezett fordításaival, de már itt megjegyezzük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára valóban őriz *»Egy hívő szavai«* címen egy kéziratot fordítást, amelyre névtelen szerzője ezt írta rá: *»Pozsonyban elkezdődött s Homonnán elvégződött*

¹⁶ L. *Viszota Gyula: Kossuth Lajos trout hírlapjai*. Budapesti Szemle 206. kötet (1927) 246. lap. (A Praesid. Canc. 1376/1834 alapján.)

¹⁷ *Praesid. Canc.* 1442,1834. — Ezt Viszota is megemlíti i. m. 247. l. jegyzet.

Julius utolsó napjaiban 1836-ik Esztben.»¹⁸ A fordítás elejétől végéig igen hiányos, elnagyolt, pontatlan, az utolsó fejezetet már egészen el is hagyja; látszik, hogy a fordítóra csak maguk a mondanivalók tettek hatást, Lamennais kivételes stílusművészete egyáltalában nem fogta meg. Az egész annyira pongyola, elhányt, sietős munka, hogy arra kell gondolni: valaki a szöveget a francia eredetiből vagy talán inkább valamelyik német fordításból egy bizalmas körben többeknek egyszerre, csak úgy kapásból, rögtönözve diktálhatta le magyarul, s az így készült másolatokat adogatták aztán tovább. Az alább említendővel összefüggésben kétségtelennek látszik, hogy ez a fordítás, vagy inkább csak nagyon szabad átírás az ifjak körében keletkezett, de ott már nem volt befejezhető; a végét ismeretlen szerzője, de semmiesetre sem Kossuth, Zemlénben csapta össze három hónappal az országgyűlés bezárása után.

Annak azonban, hogy a Paroles az ifjakat s általában a pozsonyi diétai liberális köröket a legnagyobb mértékben érdekelte és izgatta, s elsősorban őrajtuk keresztül kezdette a hatását szertesugároztatni a hazában, van egyéb érdekes bizonyossága is. *Gerzon Antal*, a máramarosi kamarai adminisztrátor a kancellárnak (előbb említett köriratára válaszul) már 1834. szeptember 2-án azt jelenti Máramarosszigetről, hogy *a két Asztalos Pál* — az apa Máramaros megye lemondott követe, a fiú, akit Ferstl szintén figyeltet és exaltálnak nevez, az ifjak körének egyik tagja — Pozsonyból magával vitte Szigetre a Paroles híret — mint Gerzon egy későbbi jelentéséből kiderül, az egyik német fordítását is —, és az idősebb Asztalos, aki maga is húz a liberális irány felé, úgy nyilatkozott a könyvről Gerzon előtt, hogy nem kell attól olyan nagyon félni, mert a művelt osztályokra nem lesz hatása, a nép meg úgy sem érti meg, — ellenben bizonyos, hogy az arisztokrácia a demokráciának kell, hogy tegyen némi engedményeket; »dann werden alle Theile beruhigt«.¹⁹ De nem is kellett a Paroles-t olyan nagyon dugdosni, mert szeptember 6-án Pestről a kancellár már arról is jelentést kap²⁰, hogy Heckenast és Kilian könyvkereskedők a Paroles eredeti francia szövegét és hamburgi német fordítását szélére árulják; általában nincs tiltott könyv — írja rezignáltan a pesti confidens — amelyet ebben a két könyvkereskedésben, de elsősorban a Heckenast-félében meg ne lehetne kapni, hiszen Heckenast elődje, a most már Lipcsébe áttelepedett Wigand még *házzaltott* is a tiltott

¹⁸ *Akad. kéziratár*: Egyh. és Bölcsélettud. 4-rét. 23. szám; 32. elég sűrűn béirt levélen.

¹⁹ *Praesid. Canc.* 1512/1834. és 1740/1834. *Ferstl* 5925. sz. Az idősebbik Asztalos Pál (szül. 1796) reformpárti politikai meggyőződése miatt került szembe vármegyéjével s ezért kellett lemondania. Később váltótörvényszéki ülnök volt. Fia (1816–1849) 1847–48-ban máramarosi követ, 48–49-ben Huszt város egy. képviselője, a baloldal lelkes tagja, Kossuth odaadó híve. A felelős magyar minisztérium a kir. tábla bírójává nevezte ki, később Erdély egyik tábori biztosa lett, itt halt meg 1849. márc. 11. hirtelen jött betegségben. L. *Nagy Iván*: *Magyarország családai címerekkel* I. Pest 1857. 71–72. — A Révai-Lexikon s Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. kötetében a név- és tárgymutató egynek veszi a kettőt. Az ifjabbik A. P. 1847–49-ki szereplésére — amely méltó az egykori országgyűlési ifjúhoz — számos becses adat található K. L. Ö. M. XI. XIII. és XIV. kötetében.

²⁰ *Steinbach Ferenc*, a tartományi biztosságok országos főigazgatója (Mérey Sándor, a volt kir. személynök) mellett működő »directoral-fiscalis« jelentése *Praesid. Canc.* 1513/1834.

könyvekkel! E lesújtó valósággal szemben csak azzal tudja vigasztalni magát és a kancellárt a confidens, hogy hiszen a Paroles hamburgi német kiadása maga a legjobb ellenméreg, mert el van látva J. A. W. Neandernek, a berlini egyetem pietisztikus protestáns egyháztörténészének az egyház és az állam viszonyáról szóló »jószellemű« fejtegetéseivel, valamint alkalmas lexikoni és ujságszemelvényekkel, amelyek a Paroles-t és szerzőjét a megfelelő kritikai világitásba helyezik, — tehát ennek a kiadásnak (amelynek egy példányát a kancellár számára mellékli is) még egyenesen kívánatos a terjedése! A kitűnő confidens nem látván tovább az orránál, természetesen nem veszi észre a hamburgi Hoffmann & Campe könyvkiadó-cég ügyes kereskedői trükkjét, amely Neandernek a Paroles megjelente előtt két évvel tartott jámbor egyetemi előadásai, illetőleg azoknak a Neander tudta és engedélye nélkül egy »Kollegheft«-ből átírt részlete, meg a lexikoni és lapszemelvények közlésével egyszerűen félre akarta vezetni — mint látjuk, teljes sikerrel — a könyv után szaglászó német és osztrák rendőrkopókat.²¹

A könyv azután hol itt, hol ott bukkan fel, főként az ország keleti és északi részein, városokban és földesúri kastélyokban egyként: terjedésében valószínűleg nagy részük volt az épp ezeken a területeken nagy számmal lappangó, a rendőrség és a közigazgatás által folyvást üldözött, de a magyar nemesi kiváltságok szárnyai alatt mégis eléggé bántatlanul meghúzódhatott lengyel forradalmi emigránsoknak (Lamennais-nek a lengyel forradalom ügyéhez való szívbéli kapcsolódásáról később lesz szó). Püspöki és egyéb besugók — köztük a rosszlelkű Hám János, ekkor szatmári püspök is — buzgón jelentgetnek egy darabig róla; Bélik Józsefet, a szepesi püspököt főképp azt bosszantja, hogy a könyvet Liptóban zsidók terjesztik és protestánsok adják kézről-kézre; viszont egy becsületes katolikus ember, amikor a papjától megtudta, hogy erre a könyvre pápai ítélet súlya nehezedik, annak szeme előtt dobta tűzbe!²² A jelek azonban arra mutatnak, hogy a közigazgatási és rendőri hatóságok — látva a hajsza hiábavalóságát — túlságosan még sem feküdtek bele a könyv üldözésébe; nincs adatunk rá a vonatkozó nagyszámú aktákban, hogy pusztán a könyv olvasása vagy terjesztése miatt büntető eljárás indult volna egyesek ellen, vagy akár csak arról, hogy valahol nagyobb mennyiségben koboztak volna el belőle példányokat. A végén alighanem megállapították, hogy ez ellen az istencsapása ellen épp úgy nem tudnak hathatósan védekezni, mint a kolera ellen 3—4 évvel azelőtt.

De annál nagyobb gondot okozott a rendőrségnek az országgyűlési ifjak egyesülése, amelyről Ferstl hiába remélte azt 1835. tavaszán, hogy taglétszámá-

²¹ A kiadás címe: »de Lamennais Worte eines Gläubigen vollständig übersetzt und mit kritischen Materialien begleitet. — Vorangestellt ist die Lehre vom Verhältniss des Christentums zum Staat nach einem Vortrage J. A. W. Neanders, als Anleitung zur Würdigung der Lehren des 'Gläubigen'«. Az előszó, amely valószínűleg magától a névtelen fordítótól való, félrevezető ügyességgel van megfogalmazva. Kelte Hamburg, 1834. július.

²² Bélik jelentése Szepesvárról 1834. október 22. Praesid. Canc. 1762/1834.

nak leolvadása következtében rövidesen fel fog oszlani. Valójában az történt, hogy az egyesületben beállt a szakadás a mérsékeltebb és óvatosabb, lassanként oldózkodó többség, meg egy elszánt, forrófejű kisebbség között, amely francia mintára, kifejezetten forradalmi klubbá akarta átszervezni az eredetileg igen ártalmatlan olvasó és önképző egyesületet. A minta, ahogy a rendőrség kezdettől fogva sejtette, leginkább a »*Société des droits de l'homme et du citoyen*« akart lenni, amely 1833-34-ben — amíg a reakció szét nem zúzta — igen széleskörű politikai tevékenységet fejtett ki Párizsban és a vidéken. Vezetői a burzsoa értelmiség magukat jakobinus utódoknak valló köréből kerültek ki; volt egy opportunistá szárnya, amely csak propagandára akart szorítkozni s egy forradalmi szárnya, amely fegyveres fölkelés előkészítésére törekedett.²³ Maga ez a körülmény bizonyos hasonlóságra mutat az ifjak egyesületével.

Ferstl 1835. január 30-án azon sopánkodik, hogy tulajdonképpen már az év legelején királyi parancs volt készen az egyesület feloszlatására, de ezt nem foganatosították annak megfontolása alapján, hogy a rendi ellenzékét fölingerelné a dolog, súlyos alkotmányserelmet látnának benne, mert az ellenzéki követek felfogása szerint az ő immunitásuk kiterjed a mellettük alkalmazott ifjakra is (akik között, mint már említettük, egyébként is vannak »távollevők követei«). Tehát nincs más hátra, mondja Ferstl, mint éberren tovább figyelni az ifjak tevékenységét és a kellő időben elgátolni az ultraliberális elvek terjesztését elsősorban a felnövekvő ifjúság között — ámbár azt még maga ez a buzgó és korlátolt főrendőr is úgy látja ebben a jelentésében, hogy Magyarországon »das ursprüngliche Feudalsystem« a közeljövőben jelentős megrázkódtatásokat fog szenvedni s ezt a folyamatot teljesen megakadályozni bajosan lehet.²⁴

Az ifjakra nem is csaptak le egészen az országgyűlés végéig. Célszerűbbnek látták, hadd higgyék a maguk naívságában, hogy őket az országgyűlés árnyékában semmi veszedelem nem érheti — és közben csak hadd szaporítsák a terhelő tényeket és a bűnjeleket! S ezek az 1835. év folyamán csakugyan alaposan fel is szaporodtak. Tavasszal és nyáron egymást érték az egyesület ülésein a már leplezetlenül republikánus és antiklerikális előadások és kifakadások, a sajtószabadság korlátozása miatti háborgások és hasonlók. Augusztus 8-án és 18-án ifjabb Pázmándy Dénes (a szabadságharc képviselőházi elnöke, aki azonban 1848. decemberében rútul elhagyta a haza ügyét) és a később börtönre ítélték egyike, Tormássy János (a békésvármegyei főorvos fia, apai és anyai ágon református lelkészek ivadéka) tartottak élehangú felolvasásokat.²⁵ Az előbbi azt fejtegette, hogy minden uralkodó a gonosz szellemmel áll kapcsolatban; Magyarországot csak a köztársaság és a népuralom tehetné boldoggá. Az oligarchákat és a papokat egyszerűen el kell söpörni. Az utóbbi, Tormássy

²³ L. F. V. Potyemkin: *A júliusi monarchia Franciaországban (1830—1848)*. A SzK(b)-Pártfőiskolájának anyaga, Bp. 1951. 7—9. lapok.

²⁴ *Ferstl* 6537. sz.

²⁵ *Ferstl* 6903—6903a, és 6915—6915a számok.

a lengyel kérdés fejtegetésében ütött meg hasonló hangokat, mondván, hogy mivel Magyarországnak egymagában nincs elég ereje ahhoz, hogy segíteni tudjon magán, más népekhez kell fordulnia s azokkal fognia össze ünnepélyes esküvessel: »szabadság vagy halál!« Más nyilatkozatok is elhangzottak ekkortájt az egyesületben, amelyek még nyiltabban a *forradalmi aktivizmusra* buzdítás szellemét lehelték; de arra sem ekkor, sem később nem talált adatot a rendőri ellenőrzés és nyomozás, hogy az aktivizmus tettekben vagy épp szervezkedésben megnyilatkozott volna.

Csak az bizonyos, hogy ez év októberében azután a legradikálisabb szellemű tagokból, — akik nyilván sejtelemmel sem bírtak arról, hogy jóformán minden lépésüket figyelik, és minden elejtett szavuk rendőri fülekbe jut — kijegecedett a teljes felbomlásnak indult nagy egyesületnek egy kis fiókjá, amelyet Ferstl »*Juraten-Verein 2. Klasse*«-nak emleget. Ezek, élükön a két Lovassyval (a másik Ferenc volt, László unokatestvére) és Tormássyval, üléseiket az esti és az éjszakai órákban tartják, vörös sipkában, s október végén és november elején két rettenetes előadást rendeztek röviddel egymásután. Pongrácz Bonaventura, az egyik barsi kiskövet, az azon év tavaszán meghalt Ferenc császár király pokolraszállásáról tart igen épületes felolvasást. Ferenc számára, mondá, Napoleon tartotta készen a pokolban a helyet: hiszen az ő fiát Ferenc mérgeztette meg. Az öreg fősátán Ferencet apjának, II. Lipót-nak kíséretében fogadja. Az ördögök előszámlálják Ferenc szörnyű bűneit és tudtára adják örök büntetését. Majd bezárják egy vaskalitkába, ahol térdenállva elkezd énekelni a *Kyrie-eleison-t*, azután elalszik. De felébred, amikor a mennyből (!) nagy fényességben megjelenik neki Napoleon »szent árnya«. (Pongrácz Bonaventura, úgy látszik, minden republikánizmusa mellett olyanforma Napoleonrajongó is volt, mint Béranger vagy Victor Hugo!). Ferenc összetett kézzel, jajveszékelve könyörög segítségért Napoleonhoz, de ez fűgét mutat neki és eltűnik. Ezután az ördögök kivallatják Ferencet, mit tett népei boldogítására. »Mindenekelőtt — vallja Ferenc — dúsan megfizettem a papokat, mert ezek tanítják és prédikálják a sátán hatalmát s a neki járó tiszteletet és imádatot.« De vall arról is, hogy 130 millió forintot költött spiclikre, akik között volt alkalmazva 30 szép nő is — közben ő maga egy színésznővel csalta a feleségét! Mikor aztán a vallatásnak vége, Ferenchez Rudnay Sándor hercegprímás jön látogatóba: ott éneklük mind e mai napig kézenfogva az ismeretes szolozmát: »*Libera me Domine de morte aeterna!*«

Ez a felolvasás azonban már csak halvány és kissé erőltetett visszhangja volt egy másik, pár nappal azelőtt tartott éjszakai ülésnek, amelyről Sedlnitzky fölterjesztéséből tudunk. A szoba közepén ekkor egy fátyolborította asztal állott, rajta feszület és egy edény vérrel. Fölötte Ferenc császárnak a mennyországból kiűzött lelke volt látható. Az asztal körül titkos tanácskozársra összegyűlkezve ültek Ferdinándnak, az új királynak, több főhercegnek és Metternichnek, meg Reviczky grófnak a személyesítői. »Mindeniknek sorjában ki kellett a

vérrel telt edényt ürítenie, ami a legkülönösebb beszédek kíséretében ment végbe, melyek a tudomány és gondolatszabadság ellen irányultak és oda céloztak, hogy a királyok, úgy, mint hajdanában, félistenek legyenek. Miután még Metternich kijelentette, hogy a fejedelem csak akkor uralkodhatik szerencsésen, ha a hóhért választja első miniszterének, Ferenc császár szelleme őt megáldotta. Mire ez el is tűnt és a többször kiürített edény, dörgés és villámlás közepette, ismét vérrel telt meg. Ezzel az ülést berekesztették.«²⁶

Wertheimer e jelenet előadása kapcsán közli Sedlnitzky ama megjegyzését is, hogy az így eljátszott »allegória« nem egyéb, mint »szemlátomásti nyomorult utáNZzata annak a fölÖtte aggályos és szégyenletes víziÓnak, mely Lamennais abbé joggal tiltott *Paroles d'un Croyant* c. mŰvében méltán lázítja fel minden tisztességes ember jóérzését.« Wertheimer egyŰttal, aki bár igen erősen dinasztikus érzésŰ jogász és történetírÓ volt, elÖször derítette föl aktaszerű bizonyossággal Lapsánszky aljas szerepét,²⁷ kétségbevonja, hogy Lapsánszky mindig igazat jelentett, mert szerinte a jelentések sok olyan dolog elkövetésével is vádolják az ifjakat, melyek az egyesület alapszabályait kidolgozó Deák Ferenc »elÖkelÕ ízlésének« nem feleltek volna meg. Függetlenül attól, hogy a spicli mekkorákat lÓdított a nagyobb hatás kedvéért s a bővebb jutalom reményében, azt meg kell állapítani, hogy Deák Ferenc ekkor már rég távortartotta magát az egész egyesülettől, annak ettől a forradalmi fiÓkjától különösen, — ami pedig az »elÖkelÕ ízlés« illeti, az ifjaknak éppen nem volt rossz ízlésük, mert ehhez a dramatizált éjtszakai előadáshoz mintául csakugyan az irodalmi remekszámba menő *Paroles* egyik legfélelmetesebb ragyogású fejezetét választották, a XIII.-at (a legelső kiadásban még XII.), amelyet itt a mű legalkalmasabb jellemzéséül, teljes szövegében bemutatok :

»Zordon-sötét éjtszaka volt ; csillagtalán égbolt nehezült a földre, mint valami fekete márvány sirkő.

Semmi nem zavarta ennek az éjtszakának csöndjét, csak valami különös zaj : valamiféle könnyű szárnyshogás, amelyet olykor hallani lehetett vidék

²⁶ *Ferstil* 7036a, sz. V. ö. Wertheimer i. m. 30—33. lapjaival. A Takáts-hagyatékban levő Ferstl-jelentések közt, amint már említettük is, nem található meg mind azok az adatok, amelyekre Wertheimer hivatkozik, mint részben magától Ferstl-től, részben Sedlnitzkytól származó jelentésekre. Ebből is, más hiányokból is az állapítható meg, hogy az ifjak ügyére vonatkozó egyes fontos jelentések, amelyeket Wertheimer még használhatott, eltűntek még a Takáts-féle másolatok elkészülte előtt, (mert itt a darabok folyó számozása hiánytalan).

²⁷ Azonban Lovassy István 1837. január 17-i keletű, a kir. Táblához intézett folyamodványát (mely alighanem Kossuth fogalmazványa) már a K. Papp Miklós *Történeti Lapok* c. folyóiratának II. (1875.) évfolyama közölte s itt a folyamodó (1077. l.), a nyomozás adataira hivatkozva már nyíltan és határozottan beszél az »elkárhózt lelkű« Lapsánszky »delator« és »agent provocateur« szerepéről, sőt a kir. fiscus más »lélekvásárlás« kísérleteiről is az ifjak elleni eljárás során. — Érdekes, hogy éppen a Lapsánszky János ügyében hozott kir. táblai ítéletben — amelyet a *Történeti Lapok* III. (1876.) évfolyama közöl — van szó a vádlott terhére egyebek közt arról is, hogy a nála fogatosított (persze színleges) »házkutatás« forradalmi szellemű iratokat talált ; egyebek közt voltak ott »sermones . . . proprio ejus pugno excepti, velut summe impius in Deum et sacram Regiae majestatis Personam blasphemus, atque thesibus omnem socialem ordinem convellentibus referti . . .« (175. l.). Ezek elsősorban a *Paroles*-ből merített szemelvények, vagy azoknak utáNZzatai lehettek.

és városok felett. És ekkor a sötétség még sűrűbb lett : az emberek azt érezték, hogy a szívük összeszorul, ereiken pedig hideg borzongás fut végig.

Feketével bevont, vörösés fényel megvilágított teremben hét bíborruhás, koronázott fejű férfi ült hét vasszéken.

A terem közepén embercsontokból rakott trón emelkedett. A trónnak a lábánál egy felfordított feszület szolgált zsámolyul. A trón előtt pedig ébenfa asztal volt, az asztalon egy edény, habzó piros vérrel telve — és egy emberi koponya.

A hét koronás férfi töprengőnek és szomorúnak látszott ; mélyen bennülő szemükből olykor sárgáskékbe játszó tűzfény lobbant fel.

Az egyik felállott, tántorogva közelített a trónhoz és lábát rátette a feszületre.

E pillanatban tagjai megreszkettek és úgy látszott, már-már elájul. A többiek mozdulatlan nézték — meg sem moccantak, de homlokukon megjelent valami kifejezhetetlen vonás, a szájuk pedig mosolygásra húzódott el, — de ez a mosoly nem volt emberi.

Akkor az, aki már ájultozott, a vérrel telt edény után nyúlt, töltött belőle a koponyába és megitta.

És úgy látszott, hogy felerősödik ettől az italtól.

Fejét felemelte, s tompa hörgéssel kiáltás szakadt fel melléből :

Átkozott legyen Krisztus, aki visszahozta a földre a szabadságot!

És most a többi hat koronás férfi mind egyszerre felállott és mind egyszerre ugyanúgy kiáltották :

Átkozott legyen Krisztus, aki visszahozta a földre a szabadságot!

Ezután pedig visszaültek vasszékeikre, és az első így szólt :

Testvéreim, mit csinálunk, hogy elfojthassuk a Szabadságot? Hiszen a mi uralmunknak vége, ha az övé megkezdődik! A mi ügyünk közös : adja elő mindenki, amit jónak lát.

Ami engem illet, az én tanácsom ez : lám, Krisztus eljövetele előtt ki állhatott meg előttünk — az ő vallása lett vesztünkre! Töröljük el hát Krisztus vallását.

És erre mind azt felelte : Így van. Töröljük el.

Ekkor egy másik ment oda a trónhoz, fogta az emberi koponyát, vért töltött belé, megitta s aztán így szólott :

Nemcsak a vallást kell eltörölni, hanem a tudományt és a gondolkodást is : mert a tudomány azt akarja megismerni, amit hogyha megtudnak az emberek, az miránk nézve nem jó ; a gondolkozás pedig mindig kész rugódozni az erőszak ellen.

Erre mind azt felelte : Így van. Tehát töröljük el a tudományt és a gondolkozást.

Most egy harmadik is úgy tett, mint az előző kettő, és így szólt :

Ha majd az embereket visszasüllyesztjük az állati sorba azzal, hogy elvesszük tőlük a vallást is, a tudományt is, a gondolkozást is, — akkor valóban sokat tettünk, de még mindig lesz tennivalónk.

A baromnak még vannak veszedelmes ösztönei és hajlandóságai. Arra van tehát szükség, hogy egyik nép se értse a másiknak a szavát, nehogy az történjék, hogy amikor az egyik panaszkodik és mocorog, a másik még kísértetbe essék utánozni őt. Be ne jusson hozzánk kívülről még egy hang se!

Erre mind azt felelte : Így van. Be ne jusson hozzánk kívülről még egy hang se.

Egy negyedik meg azt mondotta : Minekünk megvannak a magunk érdekei és megvannak a népeknek is a maguk érdekei, de azok ellentétesek a mieinkkel. Hogyan fogunk ellenállani, ha a népek majd összefognak, hogy a maguk érdekeit megvédjék mivelünk szemben?

Támasszunk visszavonást, hogy uralkodhassunk. Vigyük végbe, hogy minden tartománynak, minden városnak, minden legkisebb emberi lakóhelynek az érdekei ellenkezzenek a többi lakóhelyek, városok, tartományok érdekeivel.

Eképpen majd mindnyájan gyűlölni fogják egymást és eszük ágában sem lesz, hogy ellenünk összefogjanak.

Erre mind azt felelte : Így van! Támasszunk visszavonást, hogy uralkodhassunk ; hiszen a népek egyetértése minekünk halálunk lenne.

Most egy ötödik egymásután kétszer töltötte meg vérrel az emberi koponyát s kétszer itta ki azt — és így szólt :

Én helybenhagyom mindezeket a módokat : jók azok, de nem kielégítők. Barommá tenni az embereket — ez helyes ; csak hogy ám tartsátok is ezeket a barmokat félelemben, rettentsétek el őket irgalmatlan ítélkezéssel, szörnyű kínos büntetésekkel, — ha azt nem akarjátok, hogy a barmok előbb vagy utóbb felfaljanak benneteket. Minden jóra való uralkodónak a hóhér az első minisztere.

Erre mind azt felelte : Így van. Minden jóra való uralkodónak a hóhér az első minisztere.

A hatodik pedig így szólt :

Én elismerem a hasznát a gyors, kikerülhetetlen és szörnyűségesen kínos büntetéseknek. Ámde vannak erős lelkek és vannak kétségbeesett lelkek is : ezek dacolni tudnak az ilyen kínokkal.

Ha tehát ti az embereket kényelmesen akarjátok kormányozni, szerezetek nekik elpuhító kéjeket. Mi az erénynek nem vehetjük hasznát, mert az erény az erőt növeli, minekünk pedig inkább fogyasztanunk kell az emberek erejét, — hát tegyük őket kótyagossá!

Erre mind azt felelte : Így van. Tegyük őket kótyagossá, hadd merüljön ki az erejük, az erélyük, a bátorságuk.

Ekkor aztán a hetedik is ivott az emberi koponyából úgy, mint a többi — és a feszületen taposva, így beszélt :

Nem akarunk többet tudni Krisztusról. Legyen örök harc ő közte és mi közöttünk, életre-halálra.

Csakhogy akármilyen módon akarjuk elszakítani tőle a népeket, hiába erőlködünk. Mitévők legyünk hát? Ide figyeljete! Minekünk a Krisztus papjait kell megnyernünk földi javakkal, ranggal és hatalommal.

És akkor ők majd Krisztus nevében azt fogják parancsolni a népnek, hogy engedelmesek legyenek mihozzánk mindenben — akármilyen csínálunk is, akármilyen rendelünk is.

A nép pedig hinni fog nekik és engedelmeskedni fog lelkiismerete parancsára, — így a mi hatalmunk szilárdabb lesz, mint valaha.

Erre mind azt felelte : Így van. Nyerjük csak meg a Krisztus papjait.

Ekkor a természet megvilágító lámpa hirtelen kilobbant s a hét férfi a sötétben elvált egymástól.

És én hallottam, amint egy Igaz Emberhez, aki ebben a pillanatban ott virrasztott és imádkozott a kereszt előtt, így szólott egy szózat : Közeleg az én időm, Csak imádj engem és ne félj semmitől.«²⁸

Ebből tehát nyilván kiderül, hogy a Paroles hatása az ifjak lelkében közel másfél év alatt nemcsak nem aludt ki, hanem az arra legfogékonyabbakban folyvást izzóbbá vált. De már ekkor, úgy látszik, Bécs céltudatosan engedte (sőt Lapsánszky útján talán egyenesen ugratta) bele az ifjakat egyre merészebb nyilatkozatok tételébe, hogy az országgyűlés bezártáig minél több kompromittáló anyag gyűljön egybe s azontúl rögtön le lehessen csapni rájuk. Ez, amint tudjuk, meg is történt 1836. májusában, miután megelőzőleg március 28-án még Lovassy Ferenc egy utolsó nagy fejtegetést tartott a titkos ülésben arról, hogy a nép föltétlen szuverén az uralkodók felett : azok elkergethetők, bűnvádi eljárás alá vonhatók, kivégezhetők, — ami megtörtént másutt elégszer, az megtörténhetik Magyarországon is, csak fel kell az alattvalókat a hűségeskü alól oldozni, amire Magyarországon különös szükség van.²⁹

Kétségtelennek látom, bár pozitív adatokkal eddig nem tudom bizonyítani, hogy az ifjak egyik legnagyobb bűnéül Lamennais könyvének a hatását rótták fel.³⁰ A kormány elrettentő példát akart statuálni — viszont nehéz

²⁸ Az alább ismertetendő okokból a Paroles-nak egyetlen olyan magyar fordítása sincs, amely nyelvtanilag megbízható és mai irodalmiságú volna. Így ezt és az összes következő szemelvényeket (Lamennais egyéb munkáiból is) a magam fordításában adom.

²⁹ *Ferstl* jelentése *Wertheimernél* i. m. 33. l. *Ballagi Géza* írja (aki még nem tud Lapsánszky sötét szerepéről), hogy Lovassy Ferenc a nádori levéltárban fekvő jelentés szerint ilyen nyilatkozatot már néhány héttel azelőtt is tett a pozsonyi Várhegyen egy fogadóban. *A Magyar Nemzet Története IX. köt. A nemzeti államalkotás kora* 427. l.

³⁰ Lovassy István, amikor fia László és ennek »noka testvére« (Lovassy Mihály fia) Ferenc ügyében 1836. december 8-án a kir. Táblához folyamodik és már ez alkalommal kifejzi

helyzetben volt, mert a forradalmi szellemű fiatal emberek egy részének (Pázmány, Pongrácz stb.) előkelő családi vagy egyéb összeköttetései, a rendi ellenzék részéről hatalmas támogatói voltak, ezek ellen tehát vádat sem emeltek; letartóztatásba Lapsánszkyn kívül végre is csak a két Lovassy és Tormássy János került. Ezekre sem volt azonban rájuk bizonyítható a Martinovicskéhoz hasonló összeesküvés szervezése, ami fej- és jószágvesztéssel járhatott volna; Lovassy Ferencet elítélték ugyan, de a vizsgálati fogságban töltött idő beszámításával azonnal szabadlábra is helyezték; Tormássy János kapott másfél évi börtönt és Lovassy László tíz évi várfogságot, amelyből az utóbbit csak elméjének megbomlására tekintettel engedte ki 1840-ben az amnesztia, hogy azután csöndes örülként még több mint félszázadig éljen otthon, egy kis bihari faluban.

Ennek a nemes áldozatnak szörnyű sorsa méltán szerepelhetett volna Lamennais könyvének rémületes látomásai közt — a zsarnokokról és azoknak áldozatairól szőtt apokaliptikus képekben. A világhírű könyvnek és szerzőjének ez az első és legjelentősebb magyarországi hatása ilyen tragédiába fult.

II. LAMENNAIS, AZ EMBER, A POLITIKUS ÉS AZ ÍRÓ

Ugyanazon az 1834-i őszön, amikor a szegény Lovassy László és társai lelkét már megperzselt a Lamennais könyvéből kicsapódó misztikus forradalmi láng: egy velük egyívású magyar fiatalember, akit *Liszt Ferencnek* hívtak, vendége volt az abbénak az akkor még meglévő kis bretagne-i mezei jószágán, La Chênaie-ben, ahol időnkint köréje gyűltek bizalmas barátai és rajongó csodálói, hogy tőle a maguk irodalmi, művészi, közéleti tevékenységéhez gazdag és sodróerejű inspirációkat kapjanak.

Liszt tudomásunk szerint az egyetlen magyar ember, aki Lamennais-vel személyes érintkezésben állott s vele huzamosabb ideig bizalmas kapcsolatot is tartott fenn. Erről a kapcsolatról s Lamennais-nek Liszt eszmevilágára

gyanúját Lapsánszky delatorsága felől, sorra veszi és egymásután cáfolja a László fia ellen felhozott vádak. Ezek legvégső pontjaként ezt mondja s egy későbbi keletű felfolyamodásában majdnem ugyanazon szavakkal megismétli: »Végre még elő mutattattak a' Vádlottaknak bizonyos napkeleti Parabola forma firkálatok holmi írók munkáiból össze fértzelve... szabad légyen egész szerénységgel megjegyezni, hogy a' vádlott Ifjakat sokkal józanabb értelemmel áldotta meg az Isteni gondviselés, mintsem olly ostobaságokat magokénak ismerhetnének.« Egykorú kéziratos másolat a Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Fol. Hung. 996. jelzetű fasciculusban két példányban, sőt egy harmadik példányban a Fol. Hung. 1990. jelzetűben is. Az O. L. Vörös Antal-gyűjteményében, a 229. sz. a., a »Kossuth nótapörc« c. kéziratgyűjtemény II. kötetében, a 61—222. sz. lapokon szintén megvan a periratok egy része. De sem a kir. táblai ítéletben (1837. febr. 27.), melyet a hétszemélyes tábla már néhány nap mulva változatlanul helybenhagyott, sem egyéb ügydarabokban nincs sem a vád, sem a védelem részéről olyan hivatkozás — a fentiekén kívül — amelyben a Lamennais tanulmányozására való kifejezett célzást, vagy éppen a Paroles egyenes megemléstét lehetne találni. Maga Vörös A. sem tesz erről említést kísérő jegyzeteiben, noha nyilván látszik, hogy az ügyet s az ifjakat jól ismerte. A perbeli eljárás titkossága s egyéb törvénytelenégei valószínűvé teszik, hogy a jelenleg hiányzó ügydarabok s elsősorban azok, amelyekből L. hatására több világosságot lehetne deríteni, már ekkor eltűntek, bár az sem lehetetlen, hogy máig lappanganak. A kevéssel utóbb szintén perbefogott Kossuthnak és környezetének megint csak nem állhatott érdekében idevonatkozó dokumentumok megőrzése.

és művészi oeuvre-jére tett hatásáról alább fogunk valamivel bővebben szólni.³¹ Most itt csak azért említjük meg, hogy szemléltessük: mekkora és milyen sokszínű kisugárzását mutatja Lamennais gondolatainak és írásművészetének, hogy egy távoli országnak politikai pályára készülő és meglehetősen egyoldalú műveltségű ifjait éppúgy tudta vonzani és lángragyújtani, mint ahogyan magához tudott mágnesezni egy, már a világhír felé induló fiatal művészt, aki bár ugyanazon távoli ország fiaként, akkor már évek óta Párizsban élt, sok minden iránt érdeklődve, de csak a művészet és a szerelem örömei iránt érezve igazi odaadást.

Az abbé már az öregkor küszöbére érkezett akkor, amikor a Paroles egy csapásra világhírhez juttatta. De személyiségének, gondolatainak és kifejező művészetének varázsa még töretlen volt mindazok iránt, akiknek lelkéből rokon hangzatokat tudott kicsalni az ő szellemének gazdag hangszerelése. Különös ember volt s már a Paroles megjelenéséig is különös életpályát futott meg, azután még inkább: a római egyház elszánt és nagytekintélyű védelmezőjéből Rómának s általában mindenféle történelmi és egyházi kereszttyénségnek elszánt, félelmes ellensége lett; alapjában magános esztétalake egyre nagyobb szenvedéllyel fordult a politikai és társadalmi forradalom eszméi felé; és aki legjobban rokonlelkek válogatott kis körében érezte magát, szinte átmenet nélkül lendült a nagy emberközösség, a dolgozó és szenvedő tömegek ügyének profétikus szószólójává.

Érdekes, hogy származásából és neveltetéséből ilyesféle indításokat nem hozott magával — sem arra, hogy az egyházi tekintélynek legyen fanatikus védelmezője, sem arra, hogy a forradalomnak váljék viharadarává.

1782. június 19-én született a bretagne-i Saint-Malo-ban (ugyanott, ahol a nála 14 évvel idősebb Chateaubriand, aki egyideig erős hatással volt szellemi fejlődésére s mindvégig jó kapcsolatban is állott vele). Családjának neve eredetileg *Robert* volt, az ő keresztneve pedig *Félicité*, bizalmas rövidítéssel »Félic.³² A család a jómódú középpolgári rétegbe tartozott: apjának jömenetelű hajófelszerelő műhelye volt, s öröklött és szerzett vagyonára támaszkodva éppen a nagy forradalom előestéjén, 1788-ban, már társadalmi emelkedést is tudott elérni: XVI. Lajostól nemességet kapott s attólfogva »*Robert de la Mennais*« lett a család neve (a breton »*menez*« vagy »*mennais*« szó irodalmi franciául a.

³¹ A Liszt—Lamennais-kapcsolatról külön is közzétettem egy vázlatos tanulmányt a *Kodály-émlékkönyvben* (Bp. 1952. 111—123.) A bővebb dokumentáció végett odautalok, de megjegyzem, hogy csak a kötet megjelenése után figyelmeztettek szakértő oldalról arra, hogy a 121. lapon, az 1. pontban előadottak nem *egy*, hanem *két különböző Liszt-műre* vonatkoznak. A »*De profundis*«, amelyről az 1835 jan. 14-i levélrészlet szól, nem azonos a »*Lyon*«-nal, hanem töredékben maradt más mű (Raabe P. általam ott felhasznált Liszt-könyve a művek jegyzékben 668. sz. alatt említi). Örülök, hogy tévedésemet legalább e helyt kiigazíthatom.

³² A nagyon vallásos bretonok nemcsak Máriának, hanem más női »szentek«-nek nevét is adják férfiaknak, így kapta L. is Felicitasnak, az őskeresztény vértanúasszonynak a nevét. Nem tudtam megállapítani, hogy rávonatkozó egyes, főleg enciklopédikus jellegű írások honnan veszik *Hugues* = Hugó keresztnevét. Eddig nem láttam, hogy ő maga az irodalomban bárhol használta volna, de családja és bizalmasai is mindig csak a becéző »Félic« néven emlegették.

m. »*montagne*«), ebből lett a Félicité és testvére által használt »De la Mennais« név, amelyet maga az abbé, hogy élete nagy fordulatának külsőleg is kifejezést adjon, 1837-től kezdve már demokratikus egyszerűséggel »*Lamennais*«-nak ír, s a név ebben a formában lesz világhírűvé.³³

Hét hónapra született, öt éves korától anyátlanul felnőtt, egész életén át beteges, gyöngye idegzetű, apró, cingár emberke volt; görbe háta, nagy orra, elhanyagolt külseje első látásra inkább taszított, mint vonzott. E miatti kisebbrendűségi érzéseit azonban már gyermekifjú korától csodálatos energiával küzdötte le (pedig gyakran voltak súlyos neuraszténias depressziói): a mellett, hogy korán kiütközött ragyogó és sokoldalú szellemi képességeit — nyelvtelhetségét, matematikai, irodalmi és művészi hajlamait — állandó erős munkával fejlesztette, merészen úszott, lovagolt, vívott, vadászott is, ezzel fokozva gyöngye testének ellenálló erejét, amely aztán 72 évig ki is tartott.

Pappá lenni eredetileg esze ágában sem volt. Családjában az átlagos francia középpolgárság erősen racionalisztikus, sőt az enciklopédista materializmus felé húzó eszmevilága uralkodott; apja a forradalommal mindaddig rokonszenvezett, ameddig úgy látta, hogy az az ő osztálya malmára fogja hajtani a vizet. Ezért nem is serkentette a fiát valami nagyon a vallásosságra, úgy, hogy Félicité 12 év helyett csak 20 éves korában áldozott legelőször — akkor, amikor már a forradalom gyümölcseit rég learatta s a forradalmat továbbvinni kívánó plebejus tömegeket rég letiporta a burzsoázia. Most már természetesen a De la Mennais-család is egészen reakciós; a forradalom következtében megingott vagyoni helyzetének javulását csak a napoleoni »konszolidációtól« reméli, de attól is hiába, mert éppen a napoleoni korszak végén jut csődbe. Félicitének nem egészen két évvel idősebb testvérbátyja, a nála sokkal kevésbé tehetséges, de sokkal céltudatosabb és erősebb akaratú Jean-Marie lobogó hitű, türelmetlen pappá lesz, aki nincs megalégedve a konkordátumos napoleoni egyházpolitikával, de a Bourbonok államegyházi elveit és gyakorlatát (az ú. n. gallikánizmust) sem kívánja vissza, hanem a felbolygatott társadalmi rend teljes helyreállítását az általános európai reakció legfőbb szellemi mentsvárától, a pápaságtól várja: ennek kell lennie újra az egyházi és világi tekintély rendíthetetlen legfőbb őrévé, az államok rendjének ellenőrzőjévé és biztosítójává, szuper-állammá — mert csak így lesz az egyház ultramontán értelmezés szerint teljesen »szabaddá« s csak ezzel a »szabadságával« élve biztosíthatja a rend és a béke egyetemes uralmát.

E lényegileg teljesen középkori, haladásellenes törekvések felújítása nagy hatással volt az ifjú Félicitére is, aki addig kereste önmagát és addig habozott a pályaválasztással, amíg a bátyja teljes energiával rá nem nehezedett s a papság felé nem terelte, amelyhez alapjában semmi kedve sem volt. Vallásos

³³ A név helyes kiejtése a breton nyelvhasználatnak és a családi hagyománynak megfelelően: *lamenê* (egy n-nel, mintha így volna irodalmi francia írásmóddal leírva: laménais).

hajlamai és hangulatai voltak ugyan — az igaz, hogy kezdettől fogva mindig inkább a fantasztikus esztéticizmus egy nemének mondhatók —, de folyton küzdött kételyekkel is, annál inkább, mert rengeteg olvasmányja között nevezetes helyet foglaltak el a természettudományi művek. Ismételt idegbeli megrázkódások hajtják bele végre is a vallás karjaiba, ahol nyugalmat vél találni, de 27 éves korától kezdve, amikor a tonzurát és a kisebb rendeket felveszi, még teljes hét évre van szüksége, amíg — akkor is végsőleg a bátyja erőszakolására — rászánja magát a pappá szenteltetésre, immár érett elmével, az emberélet útjának felén — de teljességgel nem találva meg az óhajtott megnyugvást. Csaknem eksztatikus és vizionárius elragadtatások után újra meg újra leverte a csüggedés. »Rettentő drága árat fizettem ezért a lépésért« — mondotta rögtön a felszentelése után. »Most már nem marad más a számomra, mint beletörődni a dologba, amennyire csak telik tőlem, és, ha lehetséges, elaludni annak a cölöpnek a tövében, ahová odaláncoltak.«³⁴ Legnagyobb szabású életrajzának írója, Ch. Boutard abbé, a maga szigorúan papi és egyházi álláspontján is fején találja a szöveget, amikor azt mondja, hogy végzetes hiba volt testvére és néhány papi jóakarója részéről őt meggondolatlan vakbuzgósággal valósággal odavonszolni a felszentelésre és elhiteni vele azt a téves askzétikus képzelgést, hogy minél kevésbé kívánja teste-lelke a papságot, annál több érdemet szerez vele és annál méltóbbá teszi magát az isteni kegyelemre, ha a papirendet mégis fölveszi.³⁵ Lelkének ezt az óriási hasadását sohasem tudta többé orvosolni semmivel — a pápához hú korszakában éppúgy nem, mint a Rómával történt szakítása után.

Azok, akik — kezdve testvérbátyján — elkövették ezt az erőszakot a jobb sorsra érdemes fiatalember lelkén, ezt a maguk részéről bizonyára az ő számukra is érdemszerző jócselekedetnek tekintették s a papi miszticizmus tévútján talán jóhiszeműleg gondolták azt, hogy jót tettek vele. De erőszakoskodásukban kétségtelenül nagy szerepe volt annak a számításnak is, hogy Félicité ragyogó talentumait minél teljesebben kihasználják a római egyház nagyon kiüresedett szellemi kincstárának és fegyvertárának újra megtöltésére. Róma — és minden más dogmatikus és egyházi keresztyénség is — politikailag, intézményesen ugyan az európai reakció erőitől nagyon feltámogatva, de szellemileg annál szegényebben, kifosztva és megtépázva került át a forradalmi és a napoleoni korszakból a restaurációba. A győztes nagyburzsoázia s az azzal összefogódzott régi és újkeletű feudális elemek szellemi életén kitörölhetetlen nyomokat hagyott a felvilágosodás filozófiája, elsősorban éppen annak leghaladóbb,

³⁴ L. F. Duine : *La Mennais, sa vie, ses idées, ses ouvrages, d'après les sources imprimées et les documents inédits*. Paris 1922. 55—57. V. ö. A. Ricard : *Lamennais*. Az »Ecole Menaisienne« sorozat I. kötete. 3. kiad. Paris 1884. 59—60.

³⁵ Boutard háromkötetes nagy művét (*Lamennais, sa vie et ses doctrines*, Paris 1905—1913) sem a hazai, sem a külföldi könyvtárakból nem tudtam eddig megszerezni, ez a »*La vocation de Lamennais*« c. részlete azonban olvasható a *Revue des deux Mondes* 1905 ápr. 1-i számában 673—692. V. ö. ezzel Duine i. m. id: h.

polgári materialista irányai. A vallást és az egyházat a restauráció többé-kevésbé művelt rétegei — akár burzsoa, akár más körökben — kizárólag, mint legalkalmasabb és aránylag legolcsóbb rendfenntartó eszközt, a műveletlen és elégedetlen néptömegeknek a forradalomtól távontartó túlvilági kötőfékjét értékelték. De Maistre, De Bonald, s bizonyos mértékig Chateaubriand a maguk nagy irodalmi sikereivel ideig-óráig nagy mértékben hozzájárultak az egyház és a pápaság *politikai* tekintélyének megszilárdításához, mint ahogy többé-kevésbé hozzájárult egy darabig az egész romantika, — de arra legkevésbé sem voltak alkalmasok az írásaik, hogy a felvilágosodás *filozófiájával*, elsősorban épp annak *materialista* irányjaival már megismerkedett embert meggyőzzék az egyházi tanítások igazságáról. Az egyház szellemi arzenálja világszerte, de Franciaországban, ahol Voltaire, Rousseau, Diderot, Holbach fölényes világnézeti hatásaival és stílusuknak hatalmas erejével kellett volna a versenyt felvennie, különösképpen is szegény volt. Kegyetlenül nagy szüksége lett volna egy, a XIX. századelőnek megfelelő Bellarmin-, Pázmány- vagy Bossuet-szabású új apologétára, aki teljes filozófiai felkészültség mellett gazdag enciklopédikus tudással, fénylő esprit-vel és megvesztegető írásművészettel szálljon síkra az ú. n. »egyedül idévezítő egyház« ú. n. »örök igazságaiért«. Bátyja és barátai ilyet véltek feltalálni Lamennais Félicitében — és ő elhitte nekik, hogy csakugyan az. Szaggatott lelke, folytonos hányódásai közepett, végre is bizonyos megnyugvást talált abban a gondolatban, hogy ha a papi pálya mesterségbeli részének vitelére nem érzi is magát alkalmasnak (forma szerinti papi hivatalt nem is töltött be soha, némi alkalmi lelkipásztorkodás és tanító munka mellett csak a minden katolikus papra kötelező minimális liturgikus teendőket végezte), — de irodalmi, apologétikus munkásságával annál hasznosabb szolgálatokat tehet egyházának. Ezen a téren, amint várni lehetett, hamar fel is tűnt kivételes formaszépségű irodalmi teljesítményeivel, amelyek a megmaradt örökségrészeivel együtt szerény, de tisztességes megélhetését is biztosítani tudták. Először a bátyjával dolgozik szoros munkaközösségben. Az így keletkezett egyik művében — amely a püspöki intézményhez kapcsolódó egyházi hagyományról szól — olyan keményen bírálta Napoleon konkordátumos rendszerét, hogy az Elba szigetéről 100 napi uralmára visszatérő császár haragja elől (akinek kormánya már megelőzőleg elkoboztatta a Lamennais-testvérek egy másik művét) jobbnak látta Angliába vitorlázni, ahonnan csak Waterloo után tért haza. De a restauráció egyházpolitikájával sem volt megelégedve, mert az egyháznak és »fejének«, a távolból ideális fényben tündöklő pápának szolgálai megaláztatását látta benne. Szeme előtt egy, nemcsak a tekintély és a hagyomány, hanem az igazság fegyverével is győzni tudó egyház eszményi képe lebegett: azé, amelyik nemcsak az emberiség politikai és társadalmi állapotait képes stabilizálni, hanem ellenállhatatlan szellemi meggyőző erővel is bír — csak meg kell találnia e meggyőző erő titkát. És Lamennais azt hitte, hogy megtalálta.

A még alig felszentelt pap 1817-23-ban adja ki »*Essai sur l'indifférence en matière de religion*« c. négykötetes hatalmas művét, amely a példányok tízezreit s a kiadások egész sorát éri el s szerzőjének nevét az egész katolikus világban egycsapásra szenzációsan tiszteltté teszi. »*Szombat nem írtak Origenes és Szent Ágoston óta*«, állapítja meg egyik katolikus papi életrajzírója, aki egyébként szörnyen sajnálja és elítéli az eretnekké vált gőgös ember bukását.³⁶ Megvesztegetően művészi stílussal támadta meg benne — s hitte, hogy *gyökerében* — a modern szellemet. Hosszú idő óta nem nyilatkozott meg már a katolicizmus ilyen agresszív és ilyen fölényes módon.³⁷ Lamennais azzal próbált megsemmisítő csapást mérni a »*libre pensée*«-re, hogy azt hangoztatta: a modern emberre nézve nem a gyakorlati vallásközöny a legveszedelmesebb, hanem az a »*tévhit*«, hogy az ember semmit sem tudhat, ami túlhaladná a tapasztalás körét, hogy tehát nem lehetséges semmiféle metafizikai és teológiai megismerés — vagy, ha lehetséges is, *többféleképpen* lehetséges, aminek következtében a különféle vallási nézeteket egyformán tolerálni kell és rá kell bízni az emberek szabad választására. Ez nem egyéb, mondja Lamennais, mint az individuális ész tekintélyének, a szabad vizsgálódás jogának felállítása, aminél pedig nagyobb tévelygés nincsen. Szerinte az igazság ezzel szemben az, hogy a *bizonyosság valódi ismérve az emberi nem tekintélyében gyökerezik*, és ez a bizonyosság annál jobban növekszik, mennél több a tanúja. Az egyén nem elégséges önmagának, az igazság csak »*production sociale*« lehet, mert az ember a társadalom számára van teremtve és társadalom nélkül semmi; az ész fejlődése a társadalom fejlődésével halad párhuzamosan, sőt attól függ. Tekintélye tehát csak a »*raison universelle*«-nek lehet s ez lényegében nem más, mint isten önkijelentése az emberi nemből. Minden igazságnak, a természet, a szellem és az erkölcs világában, ez a »*raison universelle*« s a benne megnyilatkozó isteni önközlés a forrása: ezt őrzi a leghatalmasabb »*consensus communis*«-ként az emberiség egyetemes hagyománya, s ennek mindörökké feljogosított letéteményese, felvigyázója és tisztántartója a katolikus egyház és annak feje: a római pápa. »*Pápa nélkül nincs egyház* — állítja fel Lamennais a nagy ultramontán szillogizmus-sorozatot —, *egyház nélkül nincs keresztyénség, keresztyénség nélkül nincs vallás, következésképpen nincsen társadalom sem*« — tehát: *pápa nélkül nem lehetséges társadalom*, azaz rendezett emberi együttélés!

Ezek a csaknem 2000 nyomtatott lapon keresztül fényes irodalmisággal fejtegetett és megtévesztő dialektikával védelmezett eszméek egyszerre nemcsak ott-hon, hanem az egész katolikus világban óriási tekintélyt biztosítottak az ismeretlenségből hirtelen kiemelkedett breton abbénak. Hazájában esztendőkre szóloán a szellemi élet egyik legünnepeltebb alakja lett: az egyházi sajtóra, iro-

³⁶ Ricard i. m. 125.

³⁷ L. ehhez és a közvetlen következőkhöz is P. Janet: *La philosophie de Lamennais* (Bibliothèque de philosophie contemporaine) Paris 1890. 11–53., valamint F. Ravaisson: *La philosophie en France au XIX-e siècle*, 2. kiad. Paris 1885. 40.

dalomra, közvéleményre, a fiatalabb alsópapságra szinte diktatórikus volt egy darabig a befolyása, de az egyházon kívüli szellemi élet legnagyobb alakjai is versengve keresték vele a kapcsolatot, a romantika eszmei és érzelmi világának legszilárdabb elméleti támaszát fedezve föl tanításaiban. Ez időtől kezdve lesz La Chênaie-i tusculanuma valóságos szellemi központjává a francia katolicizmusnak, ahol időnkint, a firenzei Medici-akadémiához hasonló szabad és művésziösen változatos programú társas együttletben, tanulni, harcolni vágyó, de egyúttal kivételes szellemi élvezeteket is kereső fiatalok csoportosulnak köréje, akik atyjukként kezdik tisztelni. Fiatal papok számára ekkor, katolikus befolyásának tetőpontján (1827) még egy nem hosszú életű külön kongregációt is alapít, kifejezetten intellektuális missziós célokkal, a pápaság szolgálatára és dicsőségére (hogy pótolja vele a Franciaországban még ekkor is csak illegálisan működhető jezsuitákat). Mindez jelentékeny anyagi áldozatokat kívánt tőle, amelyek nem állottak arányban anyagi helyzetének szerénységével: jóformán minden jövedelmét és irodalmi keresetét erre a kongregációra, a La Chênaie-i kör nehéz helyzetben lévő tagjainak támogatására, általában jótékonykodásra költötte. Ettől fogva egész életén át jóformán örökös pénzzavarral küzd, de utolsó pénzét is odaadja, ahol szükségét és szenvedést lát, főképp azután, hogy intellektuális-esztéta elszigeteltségéből egyre jobban kilépve és La Chênaie-t odahagyva, a párizsi társadalmi nyomor mélyeibe, a proletariátus szenvedéseibe is kezd belepillantani. Abszolút önzetlenségét, másokért való aszkétikus önfeláldozó készségét minden tisztességes kortársa tisztelettel ismerte el — akkor is, amikor azok, akik őt mint az egyház megmentőjét ünnepelték, néhány esztendő múlva már dühödten fordultak szembe vele az elvek síkján, mint megtévelyedett, gonosz »apostatával«, aki (az, úglátszik, Heinétől eredő, de a klerikális reakció által azonnal felkapott és máig ismételt csúfolódás szerint) »a jakobinus sipkát feltette a keresztre«.

Maga Lamennais bizonyára felháborodott volna, ha valaki a huszas évek közepén megjósolja neki, hogy ez a fordulat öt esztendő múlva már elkezdődik nála és tíz esztendő alatt teljességre jut. Egyelőre Róma is a legnagyobb tiszteletadásal veszi körül: XII. Leó pápa audiencián fogadja, kitüntetésekkel halmozza el s olyan nyilatkozatokat tesz róla, amelyek alapján később (tévesen) híresztelések is keltek szárnyra — melyeket, sajnos, maga Lamennais is elhitt —, hogy püspökké, sőt bíbornokká akarja tenni. De valójában az volt a helyzet, hogy Lamennais-nek, gyors feltündöklése óta, nemcsak személyes irigyei, hanem elvi ellenfelei is bőven megkerültek, főképpen a visszaszerzett befolyását teljes mohósággal érvényesíteni kezdő jezsuitarendben és a pápai udvarban. Ezek, és franciaországi egyházi és politikai exponenseik mesterileg kezdték fenni — lassan és óvatosan — a valamennyiök fölé egy fejfel kimagasló breton abbé körül a hálót. A francia kormányköröknek azt sugalmazták, hogy Lamennais kemény támadásai a gallikánizmus ellen, és az egyház »szabadságáért« vívott eszmei küzdelmei veszélyeztetik az állam és az egyház jó viszonyát. A kormány

és a francia magas klérus tényleg már 1825—26-ban annyira fel van háborodva ellene, hogy egy, a pápának az államok felett álló és politikailag is érvényesíthető szuverenitását dicsőítő kisebb munkájáért perbefogatják, pénzbírságra, a mű elkobzására és a példányok megsemmisítésére ítéltetik. De ugyanakkor már a pápai udvarban is, — amelyért pedig a hátát tartja a saját állama kormányával szemben! — a leghitványabb aknamunka működik ellene: azt pusmogják róla, hogy nemcsak exaltált, hanem egyenesen az ördögtől megszállott ember, világraszóló egyházvédő fejtegetéseinek mélyén pedig az eretnokség kígyója lappang: hiszen ezekből az jön ki, hogy a legfőbb tantekintély igazában az emberi közvélemény, a pápa csak annak tolmácsa, nem pedig az isteni kijelentés közvetlen hordozója és kizárólagos jogú hirdetője s magyarázója! Ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a Lamennais tanítása tulajdonképpen nemcsak a pápa tekintélyét kisebbiti, hanem az *emberi észét is*: a »sensus communis«-ból semmi jó nem jöhet ki, mint egyéb, úgy egyházi szempontból sem, a komoly és hiteles teológia (értsd: a *skolasztika*) mindig csak az *egyéni ész* munkája lehet, a »jus divinum« és a »jus naturae« lényegi azonosságát is csak az egyéni ész ismerheti fel és állapíthatja meg.

Lamennais erősen fejlett s a hirtelen jött népszerűség által meglehetősen el is kényeztetett önérzetét mindez persze mélyen sérti. Ismételten is kísérletet tesz arra, hogy a pápát, vagy legalább is a legnagyobb tekintélyű vatikáni teológus-köröket nyilatkozatra bírja arról, hogy az ő tanítása helyes, sőt az egyedül helyes. De a jezsuiták gondoskodnak róla, hogy minden ilyen kísérlete meghiúsuljon — és Lamennais kezdi magát egyre idegenebbül érezni az ultramontanizmus sötét és füledt világában, ahová ő olyan jóhiszemű lelkesedéssel próbált volna bevinni fényt és friss levegőt.

Lassanként fölnyílik a szeme. Megsejti, hogy ő a pápaságot hiába akarja a vallásos köpenybe takarózó, de lényegében hitetlen francia államvezetés ellen megvédeni és »szabadságát« biztosítani — *maga a pápa az, aki nem hagyja magát megvédeni*, mert időnkinti hangzatos és önérzetes nyilatkozatok, magasztos mártíri pózok ellenére valójában újra meg újra lepaktál mind a francia, mind a többi reakciós államhatalommal, az erkölcsi és anyagi konkok feletti marakodás közepett is bölcsen megérezvén »Péter utóda« és »Krisztus helytartója«, hogy őneki már nagyobb szüksége van azokra, mint azoknak órá. Lamennais mély keserűséggel állapítja meg, hogy Róma alapjában véve egészen rendénvalónak tartja »a trón és az oltár szövetségét« (amely jelszónak képmutatóan hazug voltát maga Lamennais a gallikánizmuson keresztül igen korán felismerte) — és hogy ebből következőleg áldását adja a pápa arra a szégyenletes állapotra is, hogy »a vallás az állami költségvetésben ugyanolyan címen szerepel, mint a szépművészetek, színházak és az állami méntelepek.«³⁸ Lamennais szerint ez a nevetséges

³⁸ Idézi G. Weill: *Histoire du Catholicisme Libéral en France* (Biblioth. d'histoire contemp.) Paris 1909. 7. Az idézet L.-nek abból a művéből való (De la Religion considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civile, 4. fejj.), amely miatt a fentemlíttett eljárás folyt ellene.

és alávaló rendszer sem az egyházat, sem az államot nem fogja megmenteni akkor, hogyha a forradalom évtizedek óta lefojtott erői a mélységből újra feltörnek. Ez pedig nincs messze. Egyéniségében és gondolatvilágában két ellentétes irányvonal birkózik egymással, — de mindkettővel érzékeli az új forradalom dühörgő közeledését. Alapjában véve szélsőségesen individualista; mindenféle féket nehezen tűr magán, amely nem egyezik legbelsőbb hajlamaival — az ilyen lélek nem tud elzárkózni semmiféle olyan társadalmi és politikai megrázkódtatás elől, amelyetől azt reméli, hogy a reá nehezedő hazug nyugóktól, vagy azok egyrészétől megszabadítja. Másfelől azonban hatalmas erővel kezdi magával sodorni az a gondolat is, amelyet nemrégén még az egyház és a hagyomány védelmében fejtett ki óriási hatással: az, hogy az ember társadalom nélkül semmi, hogy az igazság csak társadalmi termék lehet. Az individualista pap, amely mértékben távolodik lelkileg a társadalmi-gazdasági alap korruptnak és hazugnak felismert, lényegében középkori jellegű *felépítményeitől*: a restaurált királyságtól és az azzal minden veszekedés után újra összehoruló pápaságtól — annál mélyebb érdeklődéssel és rokonérzéssel fordul az *alap* felé, amelyben millióknak névtelen szenvedései s keveseknek mohó profithajhászása közepett félelmes forradalmi változások készülnek. Kezdi önmagán, mélyebb és igazabb értelemben tapasztalni, amit addig — nem az embermilliók, hanem az egyház érdekében — másoknak hirdetett: az ember csak a társadalomban ember, az igazságot csak a társadalomfejlődésből lehet felismerni. A júliusi forradalom küszöbén, 1829-ben, az egyházvédő teológia szemefénye, a nagy breton abbé már elindul a középkori tehertételekkel politikai és társadalmi tekintetben szakítani próbáló ú. n. »liberális katolicizmus« felé, amelynek megalapítójául őt szokás számontartani, — amely azonban az ő számára csak egy ötéves átmenet volt, egyházi multjának teljes felszámolása felé.

»*Des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église*« c. könyvében (1829) még mindig meggyőződéssel hirdeti ugyan, hogy csak a keresztyén rendszer biztosíthatja a rend és szabadság egységét, — de már azt is kimondja, hogy a forradalomtól keresztyén szempontból nem kell félni, mert csak az hozhatja meg a szabadság levegőjét s benne az eszmék szabad küzdelmét, amely kizár minden erőszakot, elsősorban a hitetlenséggel szemben alkalmazandó bármiféle nyomást. Maga a forradalom Lamennais szerint különben is feltartóztathatatlan, mert a dolgok új rendjét alapjában véve égőn sóvárogja az egész világ. A társadalom haladását szerinte elgátolni nem lehet, legföljebb irányítani.

Amikor pedig a következő évben a forradalom csakugyan megérkezik, Lamennais semmit sem lát sürgősebbnek az egyház és a nép érdekében, mint levonni annak tanulságait: az egyházat telíteni a szabadság levegőjével, hogy ezáltal az egyház hozzájuthasson megújulása utolsó lehetőségéhez. Erre annál nagyobb szükség van, mert Lamennais világosan látja, hogy az emberiség életét átalakító nagy forradalmi korszaknak a francia júliusi események — s az

ezen évekbeli európai forrongások — csak nyitánya; ezeknek a gyümölcsét egyelőre még nem azok a dolgozó és szenvedő tömegek szedik, akiknek legnagyobb szükségük volna rájuk, — hanem az ő segítségükkel s azután az ő elárulásukkal a politikai jogok nagyobb teljességéhez s ezzel együtt a kizsákmányolás tágabb lehetőségeihez jutó burzsoázia. Lamennais utálattal fordul el a forradalomnak a »polgárkirály« alakjában testetöltő elvetelésétől s már ettől fogva rendületlenül köztársasági párti lesz, a forradalom erőteljes fejlesztését, a demokráciának a dolgozó nép érdekeit szolgáló megvalósítását követeli — és azt, hogy az egyház álljon fenntartás nélkül a szabadság és a nép ügye mellé, különben elkerülhetetlen megérdemelt pusztulása.

A már férfikora delén túl járó abbé, egyéniségének és haladó eszméinek varázsával maga köré gyűjt egy fiatal és lelkes csoportot. Ennek legkiemelkedőbb alakjai *Lacordaire*, a későbbi neves dominikánus egyházi szónok, és *Montalembert* gróf, aki sajtóságos ideológiai bűvészkedéssel (amellyel Eötvös Józsefet is megtudta téveszteni) képvisel egész életén át egy bizonyos »ultramontán liberalizmust«. ³⁹ Ezek és a többiek egy darabig rajongó csodálattal követik Lamennais-t az új úton, hogy aztán a *Paroles* megjelenése után többségükben egyszerre pánikszerűen szakítanak vele. Velük (elsősorban a névszerint is említett kettővel) együtt indítja meg (1830 okt. 16.) a most már (egyelőre még nem végleg) ⁴⁰ Párizsba áttelepedett abbé napilapját, a 13 hónapot élt »*L' Avenir*«-t, anyagilag mindvégig súlyos ráfizetéssel, de a francia katolikus szellemi életben mély barázdákat szántva vele. A lap jellemző címrája: sugárzó kereszt, alatta a biblia és Szent Péter kulcsai, körülötte »*Dieu et la Liberté*« felirat.

»Isten és a szabadság« — csakis ez a két dolog maradt meg (mondja a lap első számában) Franciaországban az elmúlt ötven év változásai során. »Egyesítések a kettőt, és akkor az emberi természet minden mély és állandó szüksége kielégül s a nyugalom fog eluralkodni azon az egyetlen területen, ahol a földön egyáltalán uralkodhatik: az értelem területén; válasszatok széjjel a kettőt — s akkor rögtön megkezdődik a zavar, és növekszik is folyton, amíg csak egyesülésük újonnan végbe nem mehet.« ⁴¹ Ez a magában véve talajtalan, irreális, inkább szobatudós papra, mint forradalmi szellemű politikusra valló elmélkedés és program végigkíséri egész további életén és munkásságán, közel negyedszázadig — tehát a pápával és az egyházzal szakítása után is! — és ebben már kifejezésre jut minden gátlás, amely útját állotta annak, hogy

³⁹ V. ö. *Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonóm iájának kezdeteihez.* 2. kiad. Bp., 1922. Ez az enyhe és kétes liberalizmusú könyv, amely nem meri az ultramontanizmust úgy bírálni, hogy egyben alig titkolt csodálatának is kifejezést ne adjon iránta, eddig az egyetlen olyan magyar irodalmi termék, amelyik a L. alakjával és munkásságával a nálunk megszokottnál bővebben foglalkozik, természetesen hűvös tartózkodással s a polgári történelmi és jogszemléletnek megfelelő ferde látással. Kiegészítő forráskiadvány *Josef Balogh: Eötvös und Montalembert. Unveröffentlichte Briefe eines ung. Staatsmannes.* Bp., 1939.

⁴⁰ Végleg csak 1836. tavaszától lett párizsi lakos. Párizsi tartózkodása kezdetén olyan pénzzavarba jutott, hogy gazdag könyvtárát kellett áruba bocsátania.

⁴¹ Idézi *Weill* i. m. 31.

túlmenve a mélységes és őszinte, de egészben véve inaktív rokonszenvezésen, *elméleti munkával is, gyakorlati politikai tevékenységgel is teljesen és félreérthetetlenül következetesen a forradalom ügye és a dolgozó nép érdekei mellé álljon.* Azonban még így is rendkívül nagy jelentősége volt a francia és európai társadalomfejlődés akkori stádiumában annak, hogy lapjával a fiatal francia katolikusok — papok és világiak — egy elitesapatát a köztársaság és a demokrácia ügye mellé állította. Még a nem kifejezetten »egyházias« fiatal szellemi nagyságok közül is belső kapcsolatban állott a L'Avenir-rel pl. *Victor Hugo*, akinek Lamennais gyóntató-atyja is volt egyideig.

Az a szabadság, amelyet a L'Avenir az egyház számára követel, többé már nem azonos ennek az »egyházszabadságnak« ultramontán értelmezésével. Lamennais és köre ugyan még most is abban a tévhitben ringatózik, hogy a forradalmilag megújuló társadalom szellemi feje a pápa lesz (s ezt az elképzelést annyira megrögzítette az ifjú-katolikusok között, hogy IX. Pius erre támaszkodva még a februári forradalom küszöbén is — amikor már Lamennais maga rég leszámolt az egyházzal és pápával — egy rövid ideig sikerrel játszhatta meg magát olasz nemzeti liberális vezérnek.) De ez a szabadság a L'Avenir szerint nem lehet többé az egyház kiváltsága, csak egyetemes emberi jó, amelyben az egyház nem részesülhet nagyobb jusson, mint pl. egyéb vallások vagy maga a vallástalanság. Az egyháznak akkor van joga élnie a forradalom által kivívott és még teljesebben kivívandó szabadságjogokkal — teljes lelkiismereti és vallás-szabadság, a tanítás, a sajtó, a társulás szabadsága stb. —, ha ugyanezt a jogot ugyanolyan mértékben elismeri és tiszteletben tartja minden rajta kívül álló egyén, testület, közösség számára is. Az egyháznak továbbra is joga és kötelessége azt hirdetni, hogy minden hatalom Istentől jó —, de minden hatalomnak a *népszuverénitás* az összefoglalója és kifejezője az emberi viszonyok között, nem pedig az uralkodók állítólagos »isteni joga«, amelyről beszélni épp oly alaptalan és nevetséges szólásmód, mint hogyha valaki a falusi bírák isteni jogát emlegetné: De ha az egyház nem ismeri el az »isten kegyelméből való« uralkodókat, *akkor ne is tartsa nekik a markát*, hanem érvényesítse a szabadságát velük szemben *anyagi* téren is: ne fogadja el a megalázó kultuszbudget-et, hanem éljen apostoli módon a hívek adományyaiból, ahogyan élnek a brit korona és államegyház által évszázadok óta elnyomott s az angol agrárkapitalizmus által szemérmetlenül kizsákmányolt, de példás hithűségű ír katolikusok. Lamennais és a L'Avenir köre indítja meg katolikus területen az első nagy propagandát *az egyház és az állam anyagi s általában intézményes szétválasztása érdekében.* A »szeparáció« és a »szabad egyház szabad államban« nagy elvének nemcsak a lényege, hanem az egyik első, francia katolikus talajon mindenesetre a legelső megfogalmazása is a L'Avenir szülötte, még pedig nem úgy, ahogyan azt később Montalembert ultramontán átértelmezéssel elcsavargatta (bár így is hiába, mert IX. Pius 1864-ben még ezt az átértelmezést is mereven elutasította a hirhedt Syllabusban), sőt nem is úgy, ahogyan azt Cavour (akinek tévesen

tulajdonítják a jelszó szerzőségét) a burzsoa »egységes Olaszország« megteremtése alkalmával a pápa világi hatalmának megdöntése során, de a pápaság anyagi erejének és társadalmi befolyásának jóformán érintetlen hagyásával kihasználta. Hanem abban a becsületes és jóhiszemű értelemben, hogy az egyház a maga hivatását csak mint a demokrácia szabadon társult erőinek egyike töltheti be, sem anyagi, sem egyéb tekintetben nem igényelve a maga számára olyan kiváltságokat, amelyek őt előnyösebb helyzetbe juttathatnák a vele társult többi erőkkel szemben.

Fel van jegyezve, hogy a L'Avenir számainak megérkeztét az eldugott kis falusi plébániák százain úgy várták, mint a hajnalhasadást.⁴² De a főpapi kastélyok s méginkább a Vatikán lakói sátáni tűzfényt láttak benne. A pápai trónon ekkor már a korlátolt szobatudós kamalduli szerzetes, a vén Mauro B. Cappellari ült XVI. Gergely néven. Az ultramontanizmus történetének ez az egyik legsötétebb alakja teljesen odaadta magát egyfelől a jezsuiták, másfelől az európai ellenforradalmi reakció játékszeréül. Politikai irányvonalát, de ebből következő »egyházfői« magatartását is a metternichi Ausztriához és az orosz cárizmushoz fűződő legbelsőbb diplomáciai kapcsolatai határozták meg. Az ellenforradalomnak ettől a két legerősebb bástyájától pozitív ígéretei voltak a »szentatyának« arra, hogy az esetben, ha az olasz forradalmi mozgólódások az »egyházi állam« területére is átesapnának, fegyveres támogatásban is fogják szükség esetén részesíteni (jól értsük meg, nemcsak a nagy többségében katolikus Ausztria, hanem a szkizmatikus cárizmus is!) személyét s rozzant politikai hatalmát és felségjogait. Osztrák részről tényleg sor is került a pápai állam területén fellépett forradalmi mozgalmak elleni fegyveres segélynyújtásra. De ezért, sőt már a pusztá cári ígéretért is gyalázatos árat kellett a pápának fizetnie: forma szerint dezavualnia kellett a hű katolikus lengyelek hős forradalmi mozgalmát a lengyel magasklérushoz intézett levélben (breve), s intenie a lengyel papságot és népet »törvényes« fejedelmük, a vérben gázoló I. Miklós cár iránti föltétlen hűségre (1832. júl.), amivel egyúttal természetesen kitűnő szolgálatot tett a forrongó lengyelség osztrák és porosz elnyomóinak is.

A lengyelek ügyével legmélyebben rokonszenvező Lamennais és köre mindezt iszonyú megdöbbenéssel veszi tudomásul, annál inkább, mert ugyanakkortájt egyre több jelét tapasztalják annak, hogy a Vatikán teljesen bizalmatlan irántuk s a L'Avenir elleni, folyvást fokozódó aknamunkának minden szála odavezet. De még ekkor remélnek. Az egyház »feje« iránti babonás tiszteletük (amely ugyan ekkor már magában Lamennais-ban erősen meginog, csak a Lacordaire és a Montalembert fiatal tüzének hatása alatt nem dől még egy darabig össze) azt sugallja nekik óriási magabízó naívtásukban, hogy, ha személyesen »elzarándokolnak« Rómába, ott sikerülni fog a pápát meggyőzniök törekvéseik tisztasága s az egyházra nézve üdvhozó volta felől, de a legrosszabb

⁴² Duine i. m. 146.

esetben is egy eddig még hiába várt határozott pápai nyilatkozatot sikerül majd kiszorgalmazniok törekvéseik helyes vagy helytelen voltáról. Engedelmességük bizonyosságául 1831. november 15-én »felfüggesztik« a L'Avenir megjelenését (valójában végleges megszűntetés volt már ez, mert újra nem indíthatták meg többé) s pár nap múlva hárman elindulnak Rómába — nem látva be és nem akarva elhinni, amit pedig barátaiknak szorongó féltése és ellenségeiknek kárörvendő gúnykacaja már megjósol nekik : hogy a vatikáni kulisszák mögött már nemcsak a lengyel forradalom vérbetiport hősei ellen, hanem ő ellenük is, a »Dieu et la Liberté« lovagjai ellen, rég készül már a taglőütés.

Római útjuk egyik legnevezetesebb epizódja — amely Lamennais további fejlődésére kiválóan nagy befolyással van — Lyonon való átutazásuk. Pontosan éppen ekkor (1831. nov. 21. — dec. 3.) zajlott le és volt pár napig hatalmon a *dicsőséges első lyoni munkásfelkelés*. Lamennais abban a híres munkájában, amelyben ennek a római zarándoklatnak történetét és tapasztalatait, okmányok kíséretében, részletesen előadja s egyben a pápasággal is végleg leszámol, az 1836-ban megjelent »*Affaires de Rome*«-ban, fennkölt szavakkal emlékszik meg a rövid időre győztes lyoni munkáshatalomról. A zarándokok — mondja — (harmadik személyben beszélve magukról) »Lyonba érkezünk az inséget szenvedő munkások hatalmában találták a várost, és ezt a hatalmat, a munkások esküdt ellenségeinek kivételével, mindenki áldotta. Mert ezek a munkások egy igazságos és szent ügynek voltak a képviselői s mindaddig, amíg csak ez az ügy le nem hanyatlott, sohasem váltak reá méltatlanokká. A harc után egyetlen igazságtalan vagy gyanakvó gondolat sem foglalta el szívüket : a nép győzött s rend, szabadság és biztonság uralkodott. Ugyanazok az emberek voltak ezek, akiket Soult marsall [a felkelés eltiprója] egy hónap múlva még csak meg sem akart hallgatni, mert, amint mondotta, ő rablókkal nem tárgyal. Ezeknek az emlékeknek nem szabad — fejezi be Lamennais — feledésbe menniök, mert a történelemnek legtanulságosabb részei közé tartoznak.«⁴³ Kimutatható, hogy magának Lamennais-nek a lelkében ezek az emlékek — természetesen még jobban fölerősítve a második lyoni felkelés hatásától, mely a Paroles megjelenését közvetlenül megelőző hetekben (1834. ápr.) folyt le, Párisban és egész sor vidéki városban is fegyveres forradalmi munkásmozgalmakat támasztva s pár nap alatt mindenütt brutálisan vérbefojtva — sohasem halványultak el. Ezek a benyomások állították őt legmélyebb és sohasem rejtegetett rokonszenvével a munkásosztály, általában a dolgozó nép mellé s ezek segítették őt abban, hogy sok papi és egyházi csökevényvel terhelt is és megfelelő forradalmi elmélet híján is, élete végéig magáénak tekintse a proletariátus ügyét.

Rómában azután, ha illendő papi simasággal is, de lényegileg ugyanolyan brutálisan bántak el a jámbor francia zarándokokkal, mint Soult marsall a

⁴³ Az *A. Hindemith*-féle német fordítást használtam (*Angelegenheiten Roms*, Basel, 1837), amelyet L.-nek rövid hitelesítő ajánlása vezet be.

lyoni munkássággal: »lázádoikkal nem alkudozom!« Lamennais-nek sikerült ugyan egy pápai audienciát, megalázó módon, — valósággal — kisírnia, de azzal a föltétellel, hogy a L’Avenir ügyét még csak szóba sem fogja hozni: a pápa, — akit a kiábrándult abbé jogos felháborodással emlegetett később »gyáva, ütődött aggastyánnak« —, a negyedórás kihallgatás alatt kínos gonddal egészen semleges témákról fecsegett a kor legnagyobb s már az öregség küszöbére ért egyházvédőjével s közben tubákkal kínálgatta. Maga a várvavárt nyilatkozat pedig egyre késett: Lacordaire, aki pedig a római útnak tulajdonképpen értelmi szerzője volt, a sáfrányillatot jóelőre megérezve, már előbb hazaindult, Lamennais, mind mélyebbre fúródó tövisekkel a szívében, még egészen 1832 július elejéig várakozott, akkor azután Montalembert-rel együtt ő is felszedte a sátorfáját. Egy hónap múlva Münchenben voltak, ahol Lamennais igen összebarátkozott Schellinggel s élénk filozófiai vitába is kezdett vele, amelynek során azonban kiderült, hogy nézeteik alapjában egyeznek — és a Schellinggel s annak körével való kedélyes barátkozás közben érte utól a pápának a L’Avenir-t és annak eszmevilágát elítélő, »*Mirari vos*« kezdetű encyklikája.

A pápa a maga módján »kíméletes« akart lenni a valamikor végre is »hasznos« szolgálatokat tett forradalmár abbéhoz és ezért sem őt, sem lapját és társait nem nevezte nevükön. De a pápai irat olvasói előtt semmi kétség nem lehetett arról, kikre gondol a »szentatya« akkor, amikor így beszél: »A vallási közönynek legnagyobb mértékben büzhödt forrásából folyik az a képtelen, téves vélemény vagy inkább őrjöngés, hogy minden embert megillet a lelkiismeret szabadsága és azt minden ember számára követelni is kell. Ennek a felettébb dögvészes tévelygésnek pedig az a teljes és féktelen vélemény-szabadság készíti az útját, amely az egyházi és a világi ügyeknek egyaránt veszedelmére, már szerül-szerzte fennhordja a fejét, s egyesek a legnagyobb szemérmertlenséggel még azt is hirdetni merik, hogy abból [a vélemény-szabadságból] az egyház számára is jöhet ki valami jó«. Hasonlóan durva és elvakult sopánkodással, és (mint maga mondja) könnyhullatással adja elő a pápa a véleményét »a soha eléggé nem átkozható, rettentően veszedelmes« sajtó-szabadságról, az irodalmi termékek szabad terjesztése jogáról. Fájdalom! — jajdul fel szemfogatva és most már egyenesen Lamennais felé intézve egy személyes fájó szúrást —, hogy még vannak olyan szemtelenek, akik azt hiszik, hogy a tévedéseknek és hitványságoknak ebben a sajtószabadság okozta viharos özönében elég bő anyagot nyújt a vallás és az igazság megvédelmezésére — egyetlenegy könyvnek a kiadása! (Célzás az Essai-re). Mindebből aztán — folytatja a pápa — természetesen következik, hogy az efféle szörnyűségeket hirdető álkeresztyének, a méltán elátkozott középkori forradalmi szekták módján, szertehurcolják a világi törvényes hatalom, az uralkodók ellen való lázadás fáklyáját is. Ez a vége annak — sóhajtja a pápa — ha valaki Lutherként »mindentől szabad akar lenni«. De még abból sem jöhet ki semmi jó, hogyha egyesek az egyház és az állam szétválasztását hirdetik s fel akarják bontani

az imperium és a sacerdotium egymás közti ősi összhangját. Persze, éppen ez az összhang az, amitől rettegnek ama »mérhetetlenül szemtelen szabadság szerelmesei«. Az ilyenek alapítgatnak látszólag igen vallásos társulatokat, ahol azonban hamis vallások és szekták híveivel fognak össze, hogy annál hathatósabban terjeszthessék tekintélyromboló, lázító tanaikat a hamisan értelmezett szabadságról.⁴⁴

Lamennais-nek közel másfél évre volt szüksége, amíg keserves lelki tusa után elszánta magát, hogy megadja a megérdemelt választ erre a »kíméletes«, de félreérthetetlen ledorongolásra. Mérhetetlenül elkésérítette és felháborította legtisztább szándékainak és legönzettelenebb törekvéseinek ilyen meztelenül pellengérré állítása —, de a lelkében pappá szentelése óta meglévő és soha be nem gyógyult hasadás következtében sokáig ingadozott, jobbra-balra tépve önmagát. Az »eltörölhetetlen« papi karakter hatása és őt féltő jóakaróinak unszólása ismételten is rá tudta bírni ezt a függetlenségre szomjazó hatalmas szellemet, hogy olyan nyilatkozatokat tegyen a pápa számára, amelyek lényegileg a »laudabilis subjectióval« voltak egyértelműek. De Rómában most már végkép nem bíztak benne és mindenáron ki akarták belőle ugratni az eretneket és az apostatát. Egyebek mellett különösen felrótták neki azt, hogy már a pápa szégyenletes állásfoglalásának ismeretében melléállott a lengyel ügynek s Mickiewicz Ádám 1833. május közepén megjelent Lengyel Zarándokkönyvéhez, amelyet a magát már egyébként rég alávetett Montalembert fordított franciára és látott el előszóval, a pápa legnagyobb bosszúságára — odacsatolta a maga ritmikus prózájának egyik szép darabját, a »Hymne à la Pologne«-t: »Aludj, aludj békén, én drága Lengyelországom: síroznak nevezik azt, amiben aluszol, — de én tudom, hogy a bölcsőd az! . . . .«⁴⁵ Az emiatti rossz benyomást nem tudja eloszlatni egy 1833. decemberében kelt, a pápa tanításainak és parancsainak szószerinti, »unice et absolute« engedelmességet fogadó nyilatkozata sem, amelyről bizalmas körben nem titkolta, hogy az egész csak neuraszténiás fáradtság következménye; azért adta ki, hogy »hagyjanak neki békét«, hiszen az ellene folytatott állandó hajsza következtében olyan lelkiállapotban volt, hogy már azt is hajlandó lett volna aláírásával elismerni, »hogy a hold Kínában lezuhant a földre.«

Egy *Boré Eugén* nevű tanítványa később egyszer megkérdezte tőle: Nemde, ha több kíméletes figyelemmel lettek volna iránta, nem tette volna azt, amit tett? Lamennais azt felelte, hogy ez csakugyan így van, de mégsem a teljes igazság; a tulajdonképpeni magyarázata lépésének az, hogy: »mindig

⁴⁴ Célzás többek közt arra, hogy a L'Avenir utolsó számában felhívás volt egy nemzetközi liga alakítására »a mindenkit egyenlően megillető szabadság« biztosítása céljából. A liganak bármilyen hitű és vallású ember tagja lehetett volna. L. *Duine* i. m. 149. Sőt ilyenféle szövetség létrehozásának szükségét L. a L'Avenir-ben már megelőzőleg is hirdette s abban még a *nem hívő* őszinte liberálisokat is szívesen látta volna. L. *Weill* i. m. 39.

⁴⁵ *Ricard* i. m. 232—234.

⁴⁶ *Duine* i. m. 185.

láttam magam mellett egy nyitott szakadékot; először el-elfordítottam róla a szememet, de amikor tapasztalnom kellett, hogy mekkora igazságtalansággal és megvetéssel bánnak velem, végre is volt bátorságom leszállani a szakadékba.⁴⁷

Ebből a szakadékból hozta fel — már az 1833. esztendő első felében — fájdalomszülte igazgyöngyként a *Paroles*-t. A nagynevű esztéta és kritikus *Sainte-Beuve* — aki ez években egyik fő bizalmasa volt — tanúskodik róla, hogy az egészet valami különös megszállottság hatalma alatt írta meg: fel s alá járt La Chênaie tavaszi lombjai közt, ritmikusan mormolya magában a születő sorokat; alig várta, hogy írásban készen legyen egy fejezettel, már ott zibongott lelkében a következő.⁴⁸ Ezzel összevág az, amit a vele körülbelül egyívású, mellette haláláig kitartó másik jóbarátjának, a költő *Béranger*-nek írt meg pár héttel a *Paroles* megjelenése után: »A legutóbbi írásomban olyan lelki felindulásaimat engedtem szabadon, amelyeket már nem bírtam tovább visszatartani.⁴⁹ Ugyanezt mondja el bővebben az *Affaires de Rome*-ban is, ott még azt is hozzátéve, hogy először nem gondolt a mű kinyomatására, csak az egyre romló közállapotok késztették rá, meg az, hogy a könyv elkészültének híre hamar kiszivárgott, barátok és ellenségek — persze főként az utóbbiak — a legképtelenebb találgatásokat fűzték hozzá s így mégis csak legcélszerűbbnek gondolta közreadni. A párizsi érseket értesíti, hogy a jövőben mindenféle papi funkciótól tartózkodni óhajt (egyébiránt már 1833. áprilisától nem misézett) — s 1834. április elején, *Sainte-Beuve* gondos kezére bízva, nyomdába adja a *Paroles*-t.

A könyv április 30-án jelent meg, május 1-én — *Apponyi Rudolf* grófnak, a párizsi osztrák diplomata ifjoncnak naplóbejegyzése szerint — már *Récamier* asszony szalonjában olvasnak fel belőle a jelenlevő arisztokratáknak, köztük a Lamennaist különben nagyrabecsülő *Chateaubriand*-nak nagy megdöbbenésére; viszont *Renduel*-nek, a *Paroles* első kiadójának ugyancsak Apponyitól megőrzött kijelentése szerint — amelyet *Sainte-Beuve* is megerősít — a nyomdászok örömjongások közben szedték a hatalmas írást: ujjaik alatt égtek a betűk, mert tudták, hogy ezek a betűk meg fogják reszkettetni az uralkodókat a maguk ingadozó trónusain.⁵⁰

Jelképes indulása volt ez a könyvnek: a zsarnokoknak és lakájainak remegése s a proletárok ujjongása közepett. Mindkétfelől jól érezték, hogy Lamennais tulajdonképpeni történelmi feladata ennek a kis könyvnek a megírása volt. Tiszteletet parancsoló pályafutásával és mennyiségileg, sőt minőségileg is impozáns minden egyéb irodalmi termelésével régen nem volna már egyéb, mint puszta könyvtári cédula és lexikoni cikk, — de *A Hívó Ember Beszédei* meg fogják őrizni emlékezetét, amíg csak tiszteletben fogják e földön tartani —

⁴⁷ *Duine* u. o. 180—181.

⁴⁸ *C. A. Sainte-Beuve: Portraits contemporains* I. Új kiadás. Paris, 1870. 232—233.

⁴⁹ *Oeuvres posthumes de Béranger. Dernières Chansons — Ma Biographie* . . . Paris 1858. 473—475.

⁵⁰ *Vingt-cinq ans à Paris (1826—1850). Journal du Comte Rodolphe Apponyi*. II. köt. Paris, 1913. Bejegyzés 1834. május 3. 425—427.

minden tévedezésük és botladozásuk, zavaros és következetlen útkeresésük ellenére is — az emberi haladásnak s a dolgozó ember és nép földi boldogulásának áldozatos bajnokait.

III. A »PAROLES«

A »kicsiny terjedelmű, de elvetemültségre óriási«⁵¹ könyvecske — több évig Európa, sőt az egész ú. n. »keresztény világ« legnagyobb irodalmi és közéleti szenzációja s egyben könyvsikere: tartalmilag kétségtelenül Lamennais vívódásainak legszemélyesebb, legmélyebbről fakadt gyümölcse, de irodalmi formáját tekintve elsődleges hatása volt rá a bibliának, főképp az ó- és újszövetségi prófétikus és apokaliptikus részeknek (amelyeket Lamennais ezekben az években folyvást fokozódó elmélyedéssel tanulmányozott.) Másodlagos, — de »műfaji« szempontból talán mégis döntő — hatásta Paroles megírására a nagy lengyel költő már említett *Zarándokkönyvéből* kapott.⁵² Mickiewicz ugyanolyan biblikusán vallásos hangszereléssel, ugyanolyan prófétikus hévvel, ugyanolyan szaggatott képsorozatokban — víziók, parabolák —, ugyanolyan, látszólag összefüggés nélküli rövid fejezetekben foglalkozik szerencsétlen hazája és nemzete jelen és jövő sorsával, mint Lamennais az egész emberiségével. De a Paroles nemcsak sokkal nagyobb művészettel van megírva, mint a *Zarándokkönyv*, — mely irodalmi érték szempontjából sem tartozik Mickiewicz legelsőrendű alkotásai közé, sőt a kifejezetten költői művei mögött nagyon is elhomályosul —, hanem Lamennais (a papi ember, ami Mickiewicz sohasem volt!) sokkal nagyobb mértékben el tudja benne kerülni (ha nem is teljesen) a könnyfacsgató és erkölcsprédikáló papos stílust, amelybe általa őszintén nagyrabecsült lengyel író társa minduntalan beléésik. Lamennais csak a legnagyobb mértéktartással alkalmazza azt, amibe Mickiewicz folyton-folyvást, olykor az izléstelenségig belekeveredik: a bibliai, főként az evangéliumi mítikus és történeti elemek közvetlen párhuzamosítását a saját korabeli emberi, illetőleg nemzeti sorssal.

⁵¹ »... libellum ... mole quidem exiguum, pravitate tamen ingentem ...« XVI. Gergely szavai a Paroles-t elítélő »Singulari nos« encyklikában.

⁵² Mickiewicz-hez l. magyar nyelven *Válogatott Írásai*-t (szerk. Kardos László és Kovács Endre Bp., 1950), melyek közé azonban a *Zarándokkönyv* nincs felvéve. E kiadás bevezetésében *Jastrun Mieczysław* helyesen utal arra, hogy a M. »evangéliumi szóhasználat, kora társadalom-építő utópista programjának szokásos stilizálása volt«, s ezért nem szabad a vatikáni katolicizmus számára kisajátítani azt a nagy forradalmár költőt, aki a pápának is szemébe vágta, hogy »Isten a párisi munkások zubbonya alatt van«. U. o. *Tyihonov Nyikoláj* is jól állapítja meg, hogy a *Zarándokkönyv*ben nem az a láng fénylik, »amelynek a szabadságért elesett hősök sírjain kell lobogni.« — A *Lengyel Nép* és a *Lengyel Zarándokok egymással összefüggő két könyvét* a következő kiadásban tanulmányoztam: *Oeuvres poétiques complètes de Adam Mickiewicz* ... 2. kiad. 1. sorozat, Paris, 1845., *Ostrowski Chr.* fordításában és jegyzeteivel. Ostrowski a M. miszticizmusának mélypontjával, a szédelő lengyel álprófeta Towianski messianizmusához kapcsolódásával bőven és elítélőleg foglalkozik. — Érdemes itt följegyezni, hogy az *Uj Magyar Múzeumban* már a Bach-korszakban (1856) jöhetett Mickiewiczről tanulmány, lengyel kézirat os eredeti nyomán, *Kazinczy Gábortól* (a krími háború után vagyunk, Ausztria és Oroszország viszonya feszültté vált!) s ebben meg van említve a *Zarándokkönyv* is, és annak a Paroles-ra tett hatása!

Mickiewicz a maga forró hazaszeretettől és naív katolicizmustól sugallt hasonlításával (Lengyelországot is megfeszítették és sírbatették, mint Krisztust, de harmadnapra fel fog ő is támadni; »ó Istene a Jagellóknak, Szobieszkinék, Kosciuszkónak: könyörülj hazánkon, könyörülj mirajtunk!« — stb. stb.) tulajdonképen megteremtője lett a XIX.—XX. századi »nemzeti-keresztény« álirodalmi stílusnak, amelynek végső elfajzása éppen minálunk magyaroknál következett be a Horthy-korszak »Magyar Hiszekegy«-ével és hasonló szemfényvesztő ürességeivel. És végül azért is kell sokkal magasabbra helyeznünk a Paroles-t ennél a közvetlen irodalmi mintájánál, mert Mickiewicz-nél a központban a letiport lengyel nemzet sorsa áll, az akkori helyzetben teljesen érthető, de végre is hatástalan maradt vallásos nacionalizmus tüzfényében — Lamennais-nél pedig a központi tárgy az egész emberiség óriási többségének, a dolgozó és szenvedő, elnyomott és kizsákmányolt embereknek *egyetemes*, szakadatlan szenvedése, amelynek csak egy része és nem is a legsúlyosabb része a nemzeti elnyomás. A zsarnokoknak a francia látnok nem csupán azért prófétál ítéletet és pusztulást, mert az írek, a belgák, a lengyelek stb. nemzeti életét nyomják el, nemzeti önállóságát teszik lehetetlenné, — hanem még sokkal inkább azért, mert az ő embertelen és istentelen hatalmuk alatt tenyészhetik szabadon mindenféle más elnyomás is, a gazdasági, a társadalmi, a közigazgatási, a szellemi. Amikor Lamennais beszél a Paroles-ban a szabadságról, annak nemcsak nacionalista és irreddentisztikus értelme van, mint Mickiewicz-nél, hanem ennél sokkal tágabb, egyetemesebb értelme: *az emberi nem jobb jövőjének, földi boldogságának lehetősége és kiharcolása.*

Ez lehetett az egyik s talán a legfőbb oka annak, amit Kölcsey — mint fentebb említettük — Pulszky naplójeljegyzése szerint a Paroles ellen kifogásként felhozott. A nemes magyar költőpolitikus, tudjuk, mennyire szíven hordozta a lengyel nemzeti ügyet s mennyire törekedett volna egybekapcsolni, rokonérzelmű követtársaival egyetértve, a lengyelek mellett való állásfoglalást a saját nemzete haladásáért és szabadságáért való küzdelemmel. A lengyel és a magyar liberális nacionalizmushoz mérten Lamennais egyetemes emberi nézőpontja valóban »kozmetopolitizmusnak« tűnhetett fel, *holott nem volt az*: a breton abbé, mint minden írása — a Paroles is — bizonyítja, nagyon is szerette népét és hazáját, de a francia történelmi fejlődés, a társadalmi-gazdasági alapváltozása következtében ott már rég megoldott egy csomó olyan nemzeti vonatkozású kérdést (nyelv, függetlenség, területi egység stb.), amelyeknek megoldásáért Magyarországon még csak a harmincas évek elejétől indul meg a céltudatos küzdelem. Azok a magyarok, akik ezt a küzdelmet vívták, még nem érkezhettek el egyszerre oda, ahová a Paroles szerzője már elérkezett s tizegynéhány esztendő múlva elérkezik majd Petőfi is: hogy a népek és nemzetek igazi és állandó szabadságának végső biztosítója csak az egyetemes, a világszabadság lehet, — hogy, amint később Marxék felejtethetetlenül kifejezték: egyetlen nép sem lehet *maga* szabad, ha elnyom *más* népeket.

A Paroles egyik, a magyar történet szempontjából legnevezetesebb, de a műre magára is legjellemzőbb fejezetét már bemutattuk első fejezetünkben. Most még néhány további jellegzetes szemelvényt közlünk belőle, amelyek egy részének, mint majd ötödik fejezetünkben előadjuk, szintén volt magyar irodalmi hatásuk. Előbb azonban meg kell jegyeznünk, hogy a mű első kiadásában még nem volt benne a későbbiekben (a 8. kiadástól 1835. kezdve) már ott szereplő »*Au Peuple*« c. előszó, amely a műnek itt-ott kirobbanóan lázongó hangjától nagyban eltérve, türelemre, reményre és szeretetre inti a népet s az isteni igazságosság és ítélet közelségével biztatja, egészen ellanyhult prédikátori stílusban. Továbbá meg kell említenünk, hogy Lamennais az első kiadásokból a kéziratot elolvasó barátai jóakarató tanácsára még kihagyta — bár kipontozással jelezte — azt a néhány sort, amelyben a *pápara* vonatkozó rettenetes látomás van megörökítve: XVI. Gergely ágyban fekszik, körülállják a félelem kísértetei és sorban ráteszik kezüket a szívére. A pápa egyre jobban kihűlő szívében »olyan dolgok mentek végbe, amelyeket lehetetlen föltárni. — Látott a messzeségben, az északi sark táján egy borzalmas szellemalakot [célzás a cásra s a pápának vele paktálására!] és az így szólott hozzá: Add magad az én hatalmamba — az én lehelitem majd fel fog melegíteni. — És akkor az a félelemtől megszállott vén ember megírt a maga dermedt ujjjaival egy szerződést. Nem tudom, mi volt ebben a szerződésben, de minden szava olyan volt, mint a halálhörgés.« (A végső számozás szerint a XXXIII. fejezet szavai). Végül tudnunk kell, hogy Lamennais, ugyancsak barátai tanácsára az első és második kiadás negyvenegy fejezetét a harmadiktól kezdve, még ugyanazon 1834. évben *eggyel kibővítette*, — amely a jelenlegi végső számozás szerint a X. fejezet —, és ebben félreérthetetlenül el igyekezett magától hátrítani azt a »vadászt« vagy legalábbis »gyanút«, amellyel a Paroles első benyomása alatt nemcsak dühödtt ellenségei illették, hanem még, enyhébb formában, némely jóakarói is megkörnyékezték: hogy t. i. ő ellensége volna a magántulajdonnak és a népet »rablásra« tanítaná. Ebben a betoldott fejezetben ilyen tanítást ad:

»Hová jutna a világ, hogyha a jog uralma egyszer megszűnnék, hogyha meg nem volna minden embernek a maga személyes biztonsága és nem élhetne félelem nélkül azzal, ami az övé?

Jobb volna a vadonerdők mélyén élni, mint egy olyan társadalomban, amely így ki volna szolgáltatva a rablásnak.

Amit ti ma elvesztek mástól, azt más elveszi holnap titóletek. És az emberek is nyomorultabbakká lennének az égi madaraknál, amelyektől más madarak nem ragadozzák el sem az élelmet, sem a fészket.

Kicsoda a szegény? Az, akinek még nincsen tulajdona, És mit kíván ő? Azt, hogy ne maradjon szegény, hanem legyen valami tulajdona.

Akkor tehát mi egyebet csinál a rabló meg a fosztogató, mint hogy magát a tulajdonjogot törli el, már amennyiben rajta áll?

Aki tehát fosztogat és lop, az éppúgy megtámadja a szegényt, mint a gazdagot; az felforgatja az alapját minden társas együttlésnek.

Az, akinek magának nincsen semmije, csak úgy juthat valami tulajdonhoz, ha másoknak már van valamijük; mert egyedül csak ezek a mások adhatnak valamit neki a munkája fejében.

A rend egyetemes jó, mindnyájunk egyforma érdeke.

Ne igyatok tehát a gonosztevők poharából: keserű, gyötrelmes szorongás van a fenékén, a vége pedig a halál.«

Mindez beszédes bizonyossága annak, hogy Lamennais lelki hasadása nem ért véget a Paroles kibocsátásával, amely pedig, mint láttuk, akkora megkönnyeb-
bülést hozott, vagy legalább ígért neki. Polgári osztálykorlátjai és súlyos papi előítéletei azután is nyomták: akkor sem akarta elismerni önmagáról, hogy ő igenis mind egyházi, mind politikai és szociális tekintetben forradalmár, amikor már igazában régen az volt. Még évekig a Paroles után is szerette a dolgot önmaga és mások előtt úgy feltüntetni, hogy nem ő fordított a pápának hátat, hanem a pápa taszította el őt magától. A Paroles-ben az egyházat már meg sem említi ugyan, de a művön át-meg áthúzódó vallásos és teologikus gondolatmenetektől, dantei metafizikus képektől, a joachimita (középkori szektás) történetmisztikától későbbi műveiben sem tudott teljesen szabadulni. A szociális kérdés legmélyébe viszont, a történelem társadalmi-gazdasági alaptényeibe, azok változásába, egy-két zseniális villanástól eltekintve, komoly tanulmányokon alapuló rendszeres betekintést sohasem szerzett s szentül meg volt győződve, hogy ő igazában *védi* a magántulajdont akkor, amikor szörnyű ítéletet tart az embernek ember által való kizsákmányoltatása fölött, — aminek épp a magántulajdon az előfeltétele.

A következő néhány szemelvény — az eddigiek mellett — azt hiszem, minden magyarázkodás nélkül is alkalmas lesz annak feltüntetésére, hogy a Paroles mennyiben forradalmi szellemű, és mennyiben nem az.

A magános fa, a madarak, a kőszikla parabolája (a VII. fejezet):

»Amikor a fa magánosan áll, rázzák a szelek és leszaggatják lombjait, ágai pedig, ahelyett, hogy felmagasodnának, legörbednek, mintha csak a földet keresnék.

Amikor a plánta magánosan nő, sehogy sem tud menedéket találni a nap heve ellen s ezért elfonnyad, elszárad, elhal.

A magánosságban élő embert is így görnyeszti föld felé a hatalmasságok szélvésze és így égeti fel az a telhetetlenség, amellyel e világ nagyjai szívják a vérét.

Ne tegyetek hát úgy, mint a magános plánta és a magános fa; hanem egyesüljete, támogassátok egymást, nyújtsatok egymásnak oltalmat.

Mindaddig, amíg nem lesz közöttetek egység, amíg mindegyikötök csak önmagára fog gondolni, nem várhattok egyébre, csak szenvedésre, nyomorúságra, elnyomatásra.

Van-e a világon gyengébb állat, mint a veréb, védtelenebb, mint a fecske? És mégis, amikor a ragadozó madár megjelenik, a fecskék és a verebek képesek elúzni — egyszerűen azzal, hogy mind köréje gyűlnek és együtt üldözik.

Vegyetek példát a verébről és a fecskéről.

Annak, aki embertestvéreitől elkülönözi magát, mindig sarkában van a félelem: mellé telepszik, amikor pihen, s még álmában sem hagyja el.

Ha tehát azt kérdezik tőletek: hányan vagytok? — ezt feleljétek: *Egyen* vagyunk, mert egyek vagyunk mind, mi és testvéreink.

Isten nem teremtett se kis embert, se nagy embert, sem urat, se szolgát, se királyt, sem alattvalót — Isten egyenlőnek teremtett minden embert.

Ámde némely embereknek több a testi vagy a szellemi erejük, vagy az akaraterejük a többiénél: és ezek azok, akik a többinek a leigázására töreksznek, hogyha a gőg vagy a telhetetlenség elfojtja bennük a testvéri szeretetet.

Isten pedig előre tudta, hogy ez így lesz — és ezért parancsolta meg az embereknek, hogy szeressék egymást, mert csak így lehetnek egyek és a gyengék csak így kerülhetik el, hogy az erősek el ne nyomják őket.

Mert az, aki erősebb egy magános embernél, már nem lesz annyira erős, ha kettővel áll szemben; és az, aki még két másiknál is erősebb, meggyengül, ha négyel kell szembekerülnie. Tehát a gyengéknek nem lesz semmi félnivalójuk, hogyha egymást szeretve valóságos egységre jutnak.

Hegyek közt vándorolt egy utas ember s egyszer csak olyan helyre ért, ahol egy hatalmas kőszikla feküdt leomolva keresztben az úton, úgy hogy egészen elrekesztette azt s nem volt mellette kiút se jobbra, se balra.

Az ember látta, hogy a szikla miatt nem folytathatja az útját s ezért megpróbálta megmozdítani, hogy kiutat szerezzen magának. De hiába volt minden erőlködése — csak annyira ment, hogy nagyon elfáradt.

Leült hát egészen elszomorodva s ezt mondta magában: Mi lesz velem, ha majd az éjtszaka jó és itt lep meg a magánosságban: nincs ennivalóm, nincs fedelem, nem lesz semmi védelmem, amikor majd a vadállatok zsákmányra indulnak!

Így tépelődött, amikor megérkezett egy másik utas ember. Ez megpróbálta ugyanazt, amit az első, de éppugy nem bírta megmozdítani a kősziklát. Így hát leült csöndben és lecsüggesztette a fejét.

Utána még többen is jöttek mások, de a sziklát egyikük sem bírta megmozdítani, és valamennyit nagy félelem fogta el.

De végül az egyik azt mondta a többinek: Testvéreim, imádkozzunk a mi mennyei Atyánkhoz, hátha megkönyörül rajtunk nyomorúságunkban.

És a többi is hallgatott rá, és valamennyien szívből könyörögtek a mennyei Atyához.

És miután imádkoztak, az, aki imádságra buzdított, most ezt mondta : Testvéreim, amit egyikünk sem tudott egyedül megtenni, hátha megpróbálnók megtenni mind, egyesült erővel?

Erre fölállottak, mind egyszerre megtaszították a sziklát — és a szikla engedett, és ők békességben tovább mehettek.

Ez az utas példázza a magában járó embert az élet vándorútján. A kőszikla mindaz a nyomorúság, amikkel az útjában lépten-nyomon találkozik.

Ezt a kősziklát egymagában egyetlen ember sem bírja elhengeríteni ; de Isten úgy mérté ki annak súlyát, hogy sohase tartóztassa fel azokat, akik egyesülten járják vándorútjokat.«

A zsarnokság és a bérabság eredete (a VIII. fejezet.) :

»Kezdetben az embernek a megélhetéséhez nem volt munkára szüksége ; a föld magától megtermett minden szükségére valót.

De az ember elkövette a bűnt — és amikor ő feltámadt Isten ellen, a föld is feltámadt ő ellene.

Úgy lett az ő dolga is, mint a gyermeké, mikor az apja ellen lázad : apja megvonja tőle szeretetét és sorsára hagyja ; még a szülői házban levő szolga-személyzet is megtagadja tőle a szolgálatot. Világgá kell mennie, hogy fenn-tarthassa nyomorult életét és orcája veritékével egye a kenyeret, amit megkeres.

Ettől fogva tehát Isten minden embert munkára kárhoztatott. Mindegyiknek törnie kell magát vagy testileg, vagy szellemileg. És valamennyi közt azok a legnyomorultabbak, akik azt mondják : Én bizony semmit sem dolgozom!

Mert ezeket úgy emésztik meg a bűneik, ahogy a hullát megemésztik a férgek — s ha nem a bűneik, akkor az életunalom.

Mert mikor Isten azt akarta, hogy az ember dolgozzék, kincset rejtett el a munkába — mert hiszen atya ő, és az atya szívéből a szeretet nem halhat ki.

És aki ezt a kincset jól felhasználja és nem herdálja el bolondmódra, az egyszer majd megpihenhet, és akkor úgy lesz a dolga, mint volt kezdetben az első embereké.

De Isten még ezt a parancsolatot is adta az embereknek : Segítsetek egymáson, mert közöttetek vannak erősebbek és gyengébbek, vannak betegesek és egészségesek — élnie azonban kell mindegyiknek.

És élni is fognak mind, ha megfogadjátok szavamat — mert én meg fogom jutalmazni szerető szánakozástokat testvéreitek iránt, én termővé teszem veritéktek hullását.

Az pedig, amit Isten megígért, még mindig beteljesedett : még soha senki sem látta kenyérben szűkölködni azt, aki segít a testvéreinek.

Ámde volt egyszer egy gonosz ember, akit Isten megátkozott. Ez az ember erős volt, de a munkát gyűlölte — annyira, hogy ezt gondolta magában :

Mitévő legyek? Ha nem dolgozom, éhenhalok, már pedig én a munkát nem állhatom.

És ekkor egy pokoli gondolat ötlött ez ember szívébe. Fogta magát, éjtszaka rárontott néhány testvérére, amidőn azok aludtak, és megláncolta őket. Mert így gondolta magában: Majd kényszeríteni fogom őket vesszővel és korbáccsal, hogy énnekem dolgozzanak, s én fogom majd fölélni munkájuk gyümölcsét.

És úgy is tett, ahogy elgondolta. Mások eltanulták tőle s ugyanígy cselekedtek. Most már nem volt többé minden ember testvér — most már csak urak voltak és rabszolgák.

Gyászbaborult e napon az egész föld.

Sok idő múltán volt egy másik ember, aki még gonoszabb volt az előbbinél s Istentől még jobban megátkozott.

Ez látta, hogy az emberek mindenfelé elszaporodtak, megszámlálhatatlanul sokan lettek, — és erre ezt gondolta magában:

Hiszen igaz, láncra tudnék verni egynéhányat s kényszeríteni tudnám, hogy nekem dolgozzanak, — de akkor etetnem is kellene őket, ez pedig csökkentené a nyereségemet. Csináljuk okosabban: dolgozzanak ingyért!

Egyszer ugyan természetesen meg fognak halni, — de mivel igen sokan vannak, nekem lesz módom meggazdagodni, mielőtt nagyon elfogyna a számuk, — és mindig fog maradni belőlük éppen elég.

Ez az egész sokaság ugyanis abból élt, amit a munkája fejében kapott.

Amikor az a gonosz ember ezt így elgondolta, különfogta egy-egy ember-társát és azt mondta nekik: Nézzétek, ti most napi hat órát dolgoztok s a munkátokért egy pénzt kaptok. Dolgozzatok hát napi tizenkét órát és akkor két pénzt fogtok keresni — és sokkal jobban fogtok élni ti magatok is, asszonyaitok is, gyermekeitek is.

És azok hittek neki.

Azután pedig így szólt hozzájuk: De hiszen ti csak az év napjainak felét töltitek munkával. Dolgozzatok minden napján az esztendőnek, és akkor a nyereségetek kétszeresére emelkedik.

És azok most is hittek neki.

Ebből pedig az lett, hogy a munka mennyisége megkettőződött, anélkül, hogy a dolgozóknak szükségük lett volna erre a megkettőzésre — ennél fogva a fele száma azoknak, akik azelőtt a munkájukból éltek, többé már nem talált senkit, aki munkát adjon neki.

Ekkor így szólt hozzájuk az a gonosz ember, aki elhitette őket: Nézzétek, én adok munkát mindnyájatoknak, de azzal a föltétellel, hogy ugyanannyi ideig dolgoztok, mint azelőtt, én viszont csak a felét fogom fizetni eddig fizetett béreteknek, — mert én szívesen segíték rajtatok, de elvégre magamat sem tehetem tönkre.

Azok pedig éhesek voltak, asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt. Tehát elfogadták a gonosz ember ajánlatát, sőt még hálálkodtak is neki: hiszen — mondották — önekl köszönhetjük az életünket.

A gonosz ember így csalta őket tovább s tovább: a munkájuk mennyiségét mindig növelte, a bérüket folyton csökkentette.

És meghaltak, amikor már betevő falatjuk sem volt, — de mások sietve a helyükbe tódultak, mert akkora lett az éhinség abban az országban, hogy egész családok eladták magukat egy falat kenyérért.

És így az a gonosz ember, aki hazugsággal ámitotta el testvéreit, több gazdagságot halmozott fel, mint az a gonosz ember, aki megláncolta őket.

Emennek Zsarnok a neve, — am azt csak a pokolban nevezik nevén.»

A szeretet himnusza (a XV. fejezet):

»A ti földi életek csak annyi, mint egy napnak elmúlása: úgy vigyázzatok hát, hogy békességben töltsétek el.

A békesség a szeretet gyümölcse; mert ahhoz, hogy békében éljünk, sok mindent el kell tudnunk viselni.

Tökéletes ember nincs, a maga hibái mindenkinek megvannak; vagy így, vagy úgy minden ember ránehézkedik a másokra és egyedül a szeretet könnyítheti meg ezt a terhet.

Ha ti nem bírjátok elviselni a testvéreiteket, ők vajjon hogyan fognak titeket elviselni!

A Mária fiáról meg van írva: Mivelhogy szerette az övéit, akik a világban voltak, mindvégig szerette őket.

Ti is szeressétek hát testvéreiteket, akik a világban vannak — szeressétek mindvégig.

A szeretet fáradhatatlan, soha nem lankad el. A szeretet kimeríthetetlen: életerejét és megújulását önmagából meríti, és minél jobban elárad, annál nagyobb lesz a teljessége.

Aki önmagát jobban szereti, mint a testvérét, az nem méltó Krisztushoz, aki meghalt testvéreiért. Ha már a javaitokat odaadtátok, adjátok oda az életeket is — és a szeretettől mindent vissza fogtok kapni.

Bizony mondom nektek: aki szeret, annak a szíve földi paradicsom. Abban benne van Isten, mert az Isten szeretet.

A rosszlelkű ember senkit sem szeret, őbenne csak mohó kívánság van: megenne és meginna mindent; a szeme olyan, mint a kígyóé: bűvöl, csalogat, de csak azért, hogy elnyeljen.

A szeretet úgy lakozik a tiszta lelkek mélyén, mint a harmatcsepp a virágkehelyben.

Ó, ha ti tudnátok, mit tesz szeretni!

Ti azt mondjátok, hogy szerettek — és mennyi testvéreiteknek nincs kenyere, hogy fenntarthassa életét, nincs ruhája, hogy befedezze meztelen tagjait, nincs fedele, mely alatt meghúzódjék, nincs egy kevés szalmája, hogy aludjék rajta — tinektek pedig bőven van mindenkől.

Ti azt mondjátok, hogy szerettek — és akkor mennyi beteg van, aki ott sorvad szegényes nyoszolyáján, minden segítség nélkül; mennyi boldogtalan van, aki sír és nem sír vele senki; mennyi kis gyermek jár dermesztő hidegben küszöbről-küszöbre, hogy a gazdagok asztaláról morzsákat kolduljanak, és nem kapnak!

Ti azt mondjátok, hogy szeretitek a testvéreiteket. — hát akkor ugyan mit csinálnátok velük, ha gyűlölnétek őket?

Én pedig azt mondom néktek, hogy mindaz, aki nem segít az ő szenvedő testvérén, noha tehetné, ellensége annak; és mindaz, aki nem ad enni éhes testvéreinek, noha megtehetné, gyilkosa annak.«

Bátorság kell a népbutítók ellen! (a XXI. fejezet):

»A nép képtelen felfogni saját érdekeit: ha tehát a javát akarjuk, mindig gyámságban kell őt tartanunk. Hiszen az értelmesek dolga vezetni azokat, akikben nincsen értelem.

Így beszél egy csomó képmutató, akik a nép helyett el akarják látni annak ügyeit, hogy a nép zsírján hízzanak.

Ezek azt mondják nektek: ti képtelenek vagytok felfogni érdekeiteket — s ennél fogva még azt sem fogják megengedni tinektek, hogy azzal, ami a tiétek, szabadon rendelkezhesetek olyan célra, amit ti hasznosnak gondoltok; de ők majd rendelkezni fognak azzal valami más célra — olyanra, ami tinektek nem tetszik, sőt ellenszenves.

Ti képtelenek vagytok — mondják ők — ellátni valami kis közös tulajdont, képtelenek vagytok megítélni a saját javatokra vagy károtokra valót; képtelenek vagytok felismerni a saját szükségeiteket és azoknak utánok látni. Ezért majd küldenek hozzátok jól fizetett — de a ti zsebetekből fizetett — embereket, akik a saját kényük-kedvük szerint fogják kezelni a ti javaitokat: nem engedik meg, hogy azt tegyétek, ami kedvetekre van, hanem rászorítanak benneteket, hogy azt tegyétek, ami ellenetekre van.

Ti képtelenek vagytok — mondják ők — megítélni, milyen nevelés felel meg legjobban a ti gyermekeiteknek. Tehát a gyermekeiteket — merő gyöngédségből — bele fogják majd dobni az istentelenség és az erkölcstelenség kloákáiba; ha ugyan nem inkább arra szánjátok őket, hogy maradjanak ki minden néven nevezendő oktatásból.

Ti képtelenek vagytok — mondják ők — megállapítani, meg tudtok-e ti élni családostul abból a bérből, amelyet munkátokért kaptok. Ennél fogva súlyos büntetés terhe alatt meg fogják nektek tiltani, hogy együttes tanácskozás

alapján elérjétek ennek a bérnek emelését, hogy asszonyaitokkal és gyermekeitekkel együtt egyáltalában meg birjatok élni.

Ha mindaz igaz volna, amit ez a képmutató, falánk népség állít, akkor ti sokkal alábbvalóak volnátok a baromnál, mert még a barom is tudja azt, amiről ezek azt állítják, hogy ti nem tudjátok — tudja pedig pusztán az ösztönéből.

Isten titeket nem arra teremtett, hogy néhány más embernek legyetek a nyája. Arra teremtett, hogy éljetez szabadon, társaságban, testvérekként. Már pedig a testvérnek nincs jussa, hogy a testvérenek parancsoljon. A testvéreket kölcsönös egyezmények kötik össze egymással, ezek az egyezmények adják magát a törvényt, a törvényt tisztelni kell és mindenkinek össze kell fogni, hogy meggátolják annak megsértését — mert a törvény nem más, mint mindenki számára közös oltalom, mindenkinek közakarata és közérdeke.

Legyetek férfiak: senkinek a világon nincs fölöttetek elég hatalma ahhoz, hogy akaratotok ellenére igába fogjon benneteket; csak ti magatok húzhatjátok, ha akarjátok, fejeteket a kötőfékbe.

Vannak ostoba állatok, amelyeket istállóba zárnak, etetnek, hogy dolgozzanak, azután pedig, ha megvénültek, felhizlálnak, hogy a húszakat megegyék.

De vannak azután másféle állatok is: ezek a mezőn élnek, őket nem lehet szolgaságba hajtani, mert egyáltalán nem hagyják magukat sem elbolondítani csalfa kedveskedéssel, sem legyőzni fenyegetéssel, durva bánásmóddal.

A bátor emberek ezekhez hasonlítanak, — a gyávák amazokhoz.«

Militarizmus (a XXXV. fejezet):

»Hogyha a nemzetek elnyomói csak magukra támaszkodhatnának és nem számíthatnának idegen segítségre — ugyan mit érne az erejük a nemzetek ellen?

Ha a nemzetek szolgaságban tartására csak azoktól kapnának segítséget, akiknek a szolgaságból hasznuk van, — ugyan mit érne ez a kevés szám szemben egész népeknek az erejével?

Isten bölcsesége rendezte így el a dolgokat, hogy az emberek mindig ellene tudjanak állani a zsarnokságnak — és a zsarnokság lehetetlen volna, hogyha az emberek megértenék az Isten bölcsességét.

De mert az emberi szivek más gondolatokra tértek, a világ urai az Isten bölcsességével, amelyet az emberek nem értettek többé, szembeszögezték e világ fejedelmének, a Sátánnak a bölcsességét.

A Sátán pedig, a nemzetek elnyomóinak királya, a világ urainak pokoli cseleget sugallott, hogy ezek megerősíthessék zsarnoki uralmukat.

Nézzétek — mondotta — így tegyetek. Vegyétek elő mindenik családból a legerőteljesebb ifjakat, adjatok fegyvert a kezükbe és tanítsátok meg őket annak használatára. És ők majd akkor a ti érdeketekben harcolni fognak a

saját apáik és testvéreik ellen — mert én el fogom velük hitetni, hogy ez dicsőséges cselekedet lesz.

Csinálok nekik két bálványt : az egyiket el fogják nevezni Becsületnek, a másikat pedig Hűségnek ; és adok nekik törvényt : a föltétlen Engedelmesség törvényét.

És az ifjak imádni fogják ezeket a bálványokat és vakon fogják magukat alávetni ennek a törvénynek, mert én el fogom szédíteni a lelküket és tinektek nem kell majd többé semmitől sem félni.

És a nemzetek elnyomói megtették azt, amit a Sátán tanácsolt nekik — a Sátán pedig szintén teljesítette azt, amit ő a nemzetek elnyomóinak megígért.

És látni lehetett, amint a nép gyermekei kezét emelnek a népre, gyilkolják a testvéreiket, láncra verik az apjukat és még az anyaméhet sem becsülik meg, amely egykor hordozta őket.

És amikor azt mondták nekik : Mindenre kérünk, ami szent, gondoljátok meg, mekkora igazságtalanság, mekkora kegyetlenség az, amit nektek parancsolnak — ők így feleltek : Mi nem gondolkozunk, mi engedelmeskedünk.

És amikor azt mondták nekik : Hát tibennetek már semmi szeretet nincs az apátok, az anyátok, a fiú- és lánytestvéreitek iránt — ők így feleltek : Mi nem szeretünk, mi engedelmeskedünk.

Amikor pedig rámutattak előttük az Isten oltáira, aki teremtette az embert, s a Krisztus oltáira, aki megváltotta az embert, ők így kiáltottak : Ezek a haza istenei — minekünk pedig azok az isteneink, akik a mi hazánk felett uralkodóknak az istenei : a Hűség és a Becsület.

Bizony mondom néktek : amióta az első asszonyt elbolondította a Kígyó, azóta még nem volt ennél borzalmasabb bolondítás.

De most már ez lejáróban van. Amikor a gonosz lélek megszedíti a becsületes lelkeket, az mindig csak egyidőre szól. Egy darabig mintha valami szörnyű álom tartaná őket megszállva, — de azután felébrednek belőle és áldják Istent, aki megszabadította őket ebből a gyötreléből.

Még néhány nap — és azok, akik addig az elnyomók érdekeiért harcolnak, most már az elnyomottak mellett fognak majd harcolni ; azok, akik azért harcoltak addig, hogy az apjukat, az anyjukat, a fiú- és lánytestvéreiket bilincsek közt lehessen tartani, most már a kiszabadításukért fognak majd harcolni.

És a Sátán bemenekül a barlangjába, együtt a nemzetek uralkodóival.«

Néphadsereg (a XXXVI. fejezet) :

»Hova mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni Istenért és a haza oltáraiért.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni az igazságosságért, a népek szent ügyéért, az emberi nem szent jogaiért.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy testvéreimet felszabadítsam az elnyomás alól, — hogy letörjem a láncokat és a világnak a láncait.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni a hamisságnak emberei ellen, azoknak ügyéért, akiket ők földhöz nyomnak és lábbal tapodnak — harcolni a rabszolgákért uraik ellen, harcolni a szabadságért a zsarnokok ellen.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy egynéhány ember ne zsákmányolhassa ki valamennyi többit — harcolni, hogy fölemelhessem a lecsüggedt fejeket és meg-támogathassam a rogyadozó térdeket.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy az apák ne átkozzák többé azt a napot, amelyen megmondták nekik, hogy fiok született — és az anyák se átkozzák többé azt a napot, amikor először szoríthatták keblükre újszülött fiokat.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy a fiúnak ne kelljen többé szomorkodnia amiatt, hogy a lánytestvére a szeme láttára hervad el, mint a fű, amelytől a föld megtagadja táplálékát — megyek harcolni azért, hogy a lánynak ne kelljen többé sírva néznie a fiútestvére után, amikor az elmegy és nem jó vissza többé.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy mindenki békében fogyaszthassa el munkája gyümölcsét ; harcolni, hogy felszáríthassam a könnyét azoknak a kis gyermekeknek, akik kenyeret kérnek és ezt kapják válaszul: Nincs több kenyerünk ; amink még megmaradt, elvették.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni a szegény emberért, hogy ne legyen mindörökre kisem-mizve a közös örökség reá eső részéből.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy elűzzem a kunyhókból az éhínséget, és hogy a családokba visszavigyem a bőséget, a biztonságot, az örömet.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy azoknak, akiket az elnyomók tömlőcök fenekére vetettek, visszaadjam a szabad levegőt és a szemüknek a világosságot.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy ledöntsem a korlátokat, amelyek a népeket elválasztják egymástól és nem engedik őket egymás keblére borulni — holott egy atyának a gyermekei ők és az a rendeltetésük, hogy egyazon szeretetben egyesülve éljenek.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni, hogy az emberi zsarnokság alól felszabadítsam a gondolatot, a szót, a lelkiismeretet.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni a magasságból származó örök törvényekért: az igazságosságért, amely a jogok oltalmazója, és a szeretetért, amely az elkerülhetetlen bajok enyhítője.

Áldás a fegyveredre, ifjú katona!

Hová mégy, ifjú katona?

Megyek harcolni azért, hogy minden embernek legyen a mennyben Istene és a földön hazája.

Áldás, hétszeres áldás a fegyveredre, ifjú katona!«

A szabadság himnusza (a XXXIX—XL. fejezetek):

»A szántóvető hordozza a napnak terhét esőben, napsütésben, szélben, hogy munkájával előkészítse az aratást, amely ősszel meg fogja tölteni a csúreit. Az igazságosság a népek aratása.

A kézműves felkel hajnal előtt, meggyújtja kicsiny lámpáját s megállás nélkül töri magát, hogy valami kevés kenyeret tudjon keresni a maga és gyermekei táplálására.

Az igazságosság a népek kenyere.

A kereskedő nem riad vissza semmi fáradságtól s nem panaszkodik semmiféle testi töredelem miatt; elnyúzza magát, még aludni is elfelejt, csak hogy kincseket gyűjtsön.

A szabadság a népek kincse.

A tengerész átszeli a tengereket, vereti magát hullámokkal, viharral, kiálló szirtek közt kockáztatja életét, tűr hideget és tűr meleget — csak azért hogy öreg napjaiban legyen valami nyugalma.

A szabadság a népek nyugalma.

A katona a legkeményebb nélkülözésnek is aláveti magát, virraszt, harcol, vérért ontja azért, amit ő dicsőségnek nevez.

A szabadság a népek dicsősége.

És ha van olyan nép, amelynek az igazságosság és a szabadság kevesebbet ér, mint a szántóvetőnek az aratás, a kézművesnek a darab kenyér, a kereskedőnek a kincs, a tengerésznek a nyugalom és a katonának a dicsőség: akkor húzzatok magas kőfalat az ilyen nép köré, hogy a lehetével meg ne fertőztesse a földnek többi részét.

Amikor majd eljő a népek nagy ítéletnapja, akkor az ilyen népnek azt fogják mondani: Mit csináltál te a lelkeddel? Hiszen se jelét, se nyomát nem lehetett látni. Nem kellett neked más, csak az állati lét gyönyörűségei. A sarat szeretted — no hát rothadj is meg a sárban!

Az a nép ellenben, amelyik a maga lelkében az anyagi javak fölé helyezte az igazi jókat, és, hogy ezeket kivívhatta, nem sajnált semmi munkát, semmi fáradságot, semmi áldozatot — az ilyen nép ezt fogja majd hallani:

Akiknek lelkük van, azoknak a lelkekhez méltó jutalom jár. Te minden dolognál jobban szeretted a szabadságot és az igazságosságot; jöjj hát és legyen örökre a tiéd az igazságosság és a szabadság.

Elhiszitek, hogy annak az ökörnek, amelyiket az istállóban etetnek, hogy aztán igába fogják s majd mérszárszékre hizlalják fel, irigyléreméltóbb az állapota, mint azé a bikáé, amely szabadon keresi meg az élelmét szerte az erdőségben?

Elhiszitek, hogy annak a lónak, amelyiket megnyergelnek és fölzabláznak, de a jászla mindig tele van szénával, különb a sorsa, mint azé a méné, amely minden békából kiszabadult és vígan nyerítve száguldozik a rónán?

Elhiszitek, hogy az a kappan, amelyik elé a tyúkudvarban odahintik a szemet, boldogabb annál a vadgalambnál, amelyik reggel még nem tudja, hol fogja megtalálni napi táplálékát?

Elhiszitek, hogy az az ember, aki nyugodtan sétálgat egy olyan parkban, amelynek királyság a neve, kellemesebben él, mint a bujdosó, aki vadonról vadonra, szikláról sziklára jár, de a szive tele van reménységgel, hogy hazát teremt majd magának?

Elhiszitek, hogy az a bányász, aki ott ül az ura asztalánál, jobbízűen fogyasztja annak finom étkeit, mint a szabadságért küzdő katona a maga darab fekete kenyérért?

Elhiszitek, hogy az, aki borjúkötéssel a nyakán ott alszik a szalmavackon, amelyet az ura lökött oda neki, jobbízűen alszik, mint az, aki egész nap azért harcolt, hogy egy úrtól se kelljen függnie és most éjjel néhány órát pihen a pusztai földön, valami mező sarkában?

Elhiszitek, hogy azon a gyáva emberen, aki mindenhová magával hurcolja rabszolgai láncait, kisebb teher van, mint azon a bátor emberen, akin a fogság bilincse csörög?

Elhiszitek, hogy annak a rettegő embernek, aki úgy hal meg az ágyában, hogy megfojtja a fertőzöten levegőt, amelyet a zsarnokság áraszt, kívánatosabb vége van, mint annak a rettenthetetlen embernek, aki a vérpadon adja vissza lelkét Istennek — szabadon, úgy, ahogyan kapta tőle?

Munkából is, szenvedésből is kijut mindenkinek — csakhogy vannak meddő munkák és vannak termékeny munkák; vannak gyalázatos szenvedések és vannak dicsőséges szenvedések.«

»Sohasem tudom ezeket az ékesenszóló lapokat anélkül olvasni — mondja Renan a maga nagyon szépen megírt, bár teljesen egyoldalú és megrögzötten polgári szemléletű Lamennais-tanulmányában 3 évvel a nagy abbé halála után —, »hogy rám ne ragadjon valami mágikus erejükből.« »Fenntartás nélkül magasztalást érdemel — szerinte — a Paroles, csak azzal a föltétellel, hogy senkinek eszébe ne jusson utánozni azt« — mert hiszen a Paroles tulajdonképpen már maga is utánszó, »egyetlen jelensége az irodalomtörténetben annak, hogy valaki a stílusutánszót a zsenialitásig vitte.« (»Pastiche de génie«)⁵³ Mi hozzátehetjük, hogy a műnek néhol egészen átütő erejű forradalmiságát legjobban éppen ez az utánszó csökkenti le: a biblia s méginkább — a mű legelején és legvégén — Dante hatása: Ott, ahol Lamennais legegényibben adja magát — s az általunk közölt fejezetek ezek közé tartoznak — még a szentimentális-lírai részek (főként a szeretetre való hivatkozások) sem zavarják azt a benyomásunkat, hogy itt tulajdonképpen a harmincas-negyvenes évek egyik legerősebb polgári forradalmi kovásza hat.

Sort álltak a Paroles-ért, a diákság a pad alatt olvasta az órákon, és az első százezer példányt villámgyorsan szétkapkodták belőle. A kiadások áttekinthetetlen sorozatában jelent meg Franciaországban, egészen napjainkig, — de fordításokban egyebütt is. A már említett névtelen hamburgi fordításon kívül még ugyanazon 1834. esztendőben két másik német fordítása is keletkezik: az E. Stoeber-féle »Worte eines Gläubigen« (Strassburg), meg a Börne-féle »Worte des Glaubens« (Párizs, — utóbb Svájcban és Németországban is),⁵⁴ amely utóbbi a tartalmi hűség mellett az eredetinek stílusművészetét is — a kongeniális fordító jóvoltából — a legszebben tükrözi. (Maga Lamennais is ezt a német fordítást szerette legjobban). Már a negyvenes években több lengyel fordítása is van (az egyik versben) —, de adatok vannak rá, hogy nemcsak lengyel, hanem román és orosz haladó szellemű s többé-kevésbé forradalmi hajlamú

⁵³ E. Renan: *Essais de Morale et de Critique*. 9. kiad. Paris 1924. 141. sk. A Lamennais-tanulmány először 1857-ben jelent meg, a *Revue des deux Mondes* aug. 15-i számában.

⁵⁴ Figyelemreméltó, hogy Börne a maga már említett híres és Magyarországon is nagyon olvasott *Párizsi Levelei*-ben (1830. szept. 5. — 1833. márc. 19.) *L-vel még egyáltalán nem foglalkozik*, pedig, amint láttuk, pontosan ez volt az az időszak, amikor a *L'Avenir* szerkesztője a liberális-demokrata-republikánus francia közvéleményben egyre népszerűbbé válik, a »Mirari vos« után pedig annak ünnepeltje lesz. Talán ez az egyik oka annak, hogy ugyanez években hazánkban sem találunk iránta liberális részről érdeklődést. Börne és a magyarok számára egyként csak a Paroles szerzője lett igazalmasan érdekes téma.

körökben is nagy volt a hatása 1848 előtt. Kivétel nélkül minden többi művelt európai nyelvre is lefordították — nyilván emigráns körökből kerülhetett ki a Genfben, 1901-ben, az orosz forradalmi munkásmozgalom fellendülésének első évében megjelent első nyomtatott orosz fordítása.

Természetes, hogy a Metternich és a cár vezette európai reakció az első perctől kezdve felfigyelt a Paroles-ra. Vállvetve, ideges türelmetlenséggel kezdte sürgetni a Vatikánban annak egyházi elítélését az osztrák, orosz és porosz kormány. De számított erre a francia kormány is, amely — előzetes cenzúrát nem gyakorolván s egyelőre bírósági vagy rendőri eljárást sem mervén indítani a hallatlanul népszerűvé lett abbé ellen —, az egyházon keresztül remélte legal-kalmasabban ellensúlyozhatónak a republikánus körökben bibliaként forgatott, veszedelmes mű hatását. Viszont azt az egyet elhíhetjük XVI. Gergelynek, amit a francia »chargé d'affaires«-nek 1834. augusztusában mondott: hogy ő senkinek a biztatására nem szorul rá, amikor Lamennais elítéléséről van szó. Annak csakugyan van is nyoma, hogy a francia kormány, noha maga az elítélés megfelelt intencióinak, a *hangot*, amelyen az megtörtént, kissé mégis sokallotta és — állítólag még a bíbornoki kollégium némely kiváló tagjaival is egyetértve — fölöslegesnek tartotta az osztrák és a cári kormány ilyen túlságosan gyors és készséges kiszolgálását a »szentszék« részéről.⁵⁵

Tény az, hogy amint említettük, a pápa nem elégedett meg a Paroles egyszerű indexre tételével (ahová aztán Lamennais későbbi munkái is sorban felkerültek), — hanem, az akkori viszonyok közt szokatlan gyorsan, már június végén külön encyklikát bocsátott ki ellene »Singulari Nos« kezdettel. Ebben Lamennais természetesen szöszegőnek és lázadónak van feltüntetve, s a könyv »bűneinek« részletes és felháborodott felsorolása közben külön aláhúzást kap a fejedelmek elleni lázítás, a katonaság félrevezetése, meg a bibliával való »vissza-élés«. Éppen ezért — mondja jellegzetes vatikáni-kúriális stílusban — »Mi ezt a könyvet... amely az istenigével istentelenül visszaélve, megrontja a népeket, arra ösztökélve, hogy bontsák fel minden közrend kötelékét, ingassanak meg minden egyházi és világi tekintélyt és gerjesszenek, szítsanak, támogassanak zendüléseket és forradalmakat a birodalmakban —, ezt a könyvet, amely ilyen hamis, rágalmozó, vakmerő, anarchiába sodró, az istenigével ellenkező, istentelen, botrányos, téves tételeket tartalmaz, — amilyeneket az egyház már a valdens, wiklifita, huszita és más effajta eretnekekben különösképen elkárhoztatott, — ezt a könyvet Mi elítéljük, kárhoztatjuk s akarjuk és határozzuk, hogy mindörökre szólni ítélet és kárhoztatás alatt állónak tekintessék.«⁵⁶

⁵⁵ Gabriel, *Asztrik: Index romain et littérature française à l'époque romantique*. Bp. — Tangerloo 1936. 28—29. (A mű rövidebb magyar kiadása: *A római index és a francia romantika*. Bp. 1936.) Ez a szerzetes szerző hoz fel nevezetes példát arra, hogy a vatikáni Index-kongregáció levéltára s abban is különösen a L.-ügyre vonatkozó akták mai napig mennyire hét lakat alatt vannak; még egyébként vatikáni szempontból teljesen megbízható kutatók számára is megközelíthetetlenek.

⁵⁶ A latin szöveget l. az »Angelegenheiten Roms« 296—297. lapjain, valamint a Denzinger-féle *Enchiridion Symbolorum* nagyszámú kiadásában.

A pápai mennykövek hatása alatt természetesen minden olyan európai országban, ahol ez az uralkodó osztályoknak s az azokat szolgáló államhatalomnak érdekében állott, évekig tartó rendőri és közigazgatási hajsza indult meg a Paroles ellen. Ennek azonban, mint magának a pápai elítélésnek is, csak annyi eredménye volt, hogy az abbét régi híveinek és csodálóinak begyulladt többsége otthagya (egyesekek még a nyilvánosság előtt is rútul megtagadták), — de a régi hívek helyett sokkal több új tisztelője és olvasója lett, néhány évig a népszerűség központjába, a haladó európai közvélemény élére került, a Paroles terjedésének pedig (amint a magyar példából is láthattuk) hiába próbálkoztak gátat vetni. Kimutatható, hogy az iránta Európaszerte megnyilvánuló érdeklődés csak akkortól fogva kezd fokozatosan csökkenni, amikor már előbb az utópista, majd még sokkal inkább a tudományos szocializmus kezdi határozott, konkrét, elméletileg is megalapozott formába önteni a Lamennais-nél még csak szétfolyóan, költői-misztikus fátylakba burkoltan jelentkező hatalmas követelést: az emberi nem óriási, dolgozó és szenvedő többségének felszabadítását az *evilági* boldog élet lehetőségeire.

A nagy Kitagadott egy darabig még mindig tusakodott önmagával — annál inkább, mert a pápai encyklika még nyitvahagyott számára egy ajtót: csak művelt ítélte el, *őt magát nem átkozta ki, nem exkommunikálta* sem akkor, sem később (sőt kifejezést adott »megtérések« iránt való reményének). Lamennais ennek megfelelően szintén nem tette meg a formailag is döntő lépést: *kifejezetten, jogi formák közt sohasem szakított egyházával*. A felekezetenkívüliség akkor még Franciaországban az állampolgári helyzet szempontjából sem volt lehetséges, az pedig a gyökeresen katolikus előzményekből kinőtt Lamennais-nek soha esze ágában sem fordult meg, hogy a protestantizmus valamelyik felekezetéhez csatlakozzék. A protestantizmus *mindenik* történelmi formájáról igen csekély véleménye volt, s egyiket sem tartotta alkalmasnak arra, hogy Róma helyett valami jobbat adjon; Guizot-val, a francia reformátusok akkori »pápájával« kölcsönösen nem állhatták egymást, — ami mindkettőnél egészen természetes volt; csak egynéhány protestáns papi és világi emberrel alakultak ki élete vége felé jó személyi kapcsolatai. Ezek egyikét, a nagyműveltségű hugenotta (nem pap) Auguste *Barbet*-t annyira szívébe fogadta, hogy a halálos ágyán »háza és érdekei« kizárólagos gondozásával és kezelésével is megbízta: őróla, mint kálvinistáról feltételezte (a saját rokonairól persze nem!), hogy *nem fog térítgető katolikus papokat a közelébe engedni*, akik a már esetleg agonizálókat ellátják a viaticummal s ezzel ünnepélyesen revindikálják az egyház számára.⁵⁷

Lényegileg, szív szerint azonban már a Paroles előtt el volt szakadva az egyháztól — úgy, hogy bár néha még elképzelve magáról az ellenkezőt, ha akarta volna, sem tudott volna többé »télközli fiú«-ként annak keblére borulni. Hiszen már több mint két évvel a Paroles megjelenése előtt így nyilat-

⁵⁷ *Duine* i. m. 333., 344. sk.

kozott magánlevélben a római egyházi légkörről: »Nekem levegő kellene és mozgás, hit és szeretet, — de mindezt hiába keresi az ember ez ódon romok közepett, amelyeken a sötétségben és a csendben tisztátalan hullókként mászkálnak a legaljasabb emberi szenvedélyek.«⁵⁸ A katolikus kultusz ugyan esztétikai oldaláról még akkor is vonzotta bizonyos mértékig, amikor azt már sem aktív, sem passzív módon nem gyakorolta többé, — de a kultusz szolgáiról, a papokról, a nyilvánosság előtt igen keményen és igazán (és nemcsak a *katolikus* papságra találóan!) megmondotta véleményét: »Hogyha a papság nem járna semmi jövedelemmel, hogyha a papi funkciók szigorúan ingyenesek volnának s ennek következtében csak olyanok végeznék azokat, akiknek más forrásból biztosított existenciájuk volna: kétlem, hogy akár csak hús pap is akadna egész Európában.«⁵⁹

Ez az egyház, de az egyházi élet semminemű más formája és változata sem lehetett volna többé ennek az embernek lelki otthona — még akkor sem, hogyha világnézetileg úgy el nem távolodott volna a katolikus, sőt általában minden egyházi, történelmi, dogmatikus keresztyénségtől, mi több: minden ú. n. »pozitív vallásosságtól«, ahogyan a *Paroles*-ban magában még nem egészen, de azután fokozatosan gyorsuló következetességgel eltávolodott. IX. Pius, a liberalizmussal való kacérkodásának egyik ügyes fogásaként, állítólag áldását küldte neki és tárt karokkal várta »haza«, — de ez, ha valóban így volt is⁶⁰, ami kétséges, hiábavaló erőlködés volt: a nagy breton látnok nem volt többé eltévedt juhként visszacsalogatható — sem életében, sem halálában — az elhagyott és megutált akolba, a tisztátalan pásztorbot alá.

IV. LAMENNAIS ALKONYA

Célkitűzésünknek megfelelően — mint az eddigiekből is kiderülhetett — egyáltalában nem törekszünk rendszeres és kimerítő Lamennais-monográfia összeállítására, csak magyar hatásait vizsgáljuk, ezek pedig — igen csekély kivétellel — a *Paroles*-ra korlátozódnak. Élete utolsó húsz esztendejének irodalmi terméséről és közéleti tevékenységéről éppen ezért, — de azért is, mert ezek együttvéve sem érnek föl a *Paroles* jelentőségével és hatásával — csak egészen rövid összefoglaló ismertetést és értékelést adunk.

Az időszaki sajtóban is, de önálló kiadványok egész sorában is csaknem haláláig nagyszabású és sokoldalú irodalmi működést fejtett ki. Ájtatossági,

⁵⁸ Rómából írja 1832. febr. 10. Idézi *Weill* i. m. 45.

⁵⁹ Idézi *J. Poisson* (a »*Discussions critiques*«-ből): *Le romantisme social de Lamennais. Essai sur la métaphysique des deux sociétés* 1833—1854. Paris 1931 (a külső címlapon 1932). *Biblioth. d'Histoire de la Philosophie*, 203. lap.

⁶⁰ *Duine* i. m. 265. nem meri határozottan állítani, lehet, hogy csak harmadik személyek készítette csalétekről volt szó. A »*Der Spiegel*« c. magyarországi német folyóirat 1848-ban ad ugyan egy rövid közleményt (I. köt. 50. sz. 198. lap) IX. Pius »forradalompartolásáról« és L.-nek küldött »áldásáról«, de mindenféle hiteles forrásra hivatkozás nélkül (a párizsi *Presse*-ből idézve).

aszkrétikus művek írása és fordítása már pályája kezdetétől foglalkoztatta; ennek az irodalmi műfajnak mestere volt s egyebek mellett máig nagyon értékelt »Kempis Tamás«, majd újszövetséghordítások kerültek ki tolla alól; egyik utolsó életműveként pedig a Divina Commediát fordította le, kevésbé sikeresen, ritmikus prózában. Megalkotott egy többkötetes, bár így is befejezetlen maradt filozófiai rendszert (Esquisse d'une Philosophie 1840-től), amely azonban teljesen hatástalan maradt, egyrészt elavult metafizikai megalapozottsága s ezzel összefüggő csekély eredetisége miatt, másrészt meg azért, mert éppen a társadalomtudományi része, — amelyet pedig tervezett és megígért — maradt mindörökre a tollában. Mindezekért nem nyújthattak kárpótlást az esztétikával foglalkozó, aránylag legeredetibb résznek szépen megírt s találó meglátásokat is tartalmazó fejezetei. »Lamennaist csak az érti meg — mondja Renan élesnyelvűen — aki elfogadja azt a nézetet, hogy ugyanaz az ember egy személyben lehet kiemelkedő művész, közepes filozófus és eszeveszett politikus«. ⁶¹ A két első jellemzés egészen találó, az utolsóból természetesen a második császárság elbizakodott burzsoa-tudósának korlátoltsága beszél. A valóság az, hogy Lamennais-nek még irodalmilag is legértékesebb alkotásai — a Paroles után — épp azok, amelyek az ő »eszeveszett« politizálásából születtek. Ezek közt viszont az először 1838-ban megjelent s azóta számos kiadást és fordítást ért »*Le Livre du Peuple*« az, amely legszélesebb körben elterjedt s rövid ideig a Paroles-ét megközelítő népszerűségre jutott; mint alább meglátjuk, magyar hatása is volt. Ezzel tehát akármily röviden is, külön kell foglalkoznunk, annak ellenére, hogy irodalmi megjelenésében is, de tartalmi tekintetben is *tulajdonképpen nem egyéb, mint a Paroles halvány visszhangja*, amelynek hatása éppen azért sokkal hamarabb és sokkal teljesebben el is halkult amazénál.

Az emberi nem szenvedései — mondja A Nép Könyvének bevezetésében — nem isteni eredetűek, hanem emberektől származnak. Éppen ezért az emberi nem sorsa »meg fog változni, mihelyt maga az emberi nem akarni fogja annak megváltozását, — akarni pedig rögtön fogja, mihelyt nemcsak a baját fogja érezni, hanem felismeri annak orvosságát is«.

A rabszolgaságánál is rosszabb az az állapot — fejtegeti az I. fejezetben —, amikor az embernek meghagyják ugyan a formális szabadságát, »de munkájának gyümölcse csaknem teljes egészében azoknak kezébe kerül, akik őt függőségben tartják«. Így történt, hogy »a proletárok — akiket valami gögös lenézéssel neveznek így — egyénileg ugyan felszabadultak, de tömegeikben azoknak váltak a tulajdonává, akiknek hatalmukban áll szabályozni a társadalom tagjainak egymásközötti viszonyait, az ipar tevékenységét, a munka feltételeit és díjazását, meg a munka gyümölcseinek elosztását. Ezek azután azt, amit ők tetszésük szerint elrendeltek, elnevezték törvénynek. A törvények tehát legnagyobb részben nem mások, mint a magánérdekeket biztosító intézkedések,

⁶¹ I. m. 146.

eszközök arra, hogy folyvást növelni és mindörökre rögzíteni lehessen a kisebbség uralmát az óriási többség felett.«

Mi tehát a nép? *A nép maga a dolgozó és szenvedő egész emberi nem — kivéve belőle a kiváltságosoknak egy kicsiny számát, amelynek a munkanélküli élvezet jutott osztályrészéül.* (II. fej.)

Igaz, hogy a tökéletes boldogság — mondja — csak a halál után vár reánk. De ennek a boldogságnak a földön kell már megkezdődnie s ez nem lehet egyéb mint a munka öröme. A dolgozó népnek csak az a baja, hogy néha hiányzik belőle az igazságosság, a szeretet pedig mindig hiányzik. Ha ez másként lett volna, a dolgozók már régen tudtak volna önmagukon segíteni. Szeretetre, nem pedig brutális erőszakra van szükség: az elnyomottak ne váljanak elnyomókká, hanem alkossák meg a »*famille universelle*«-t. (III. fej.)

A nép nem lehet lázadó, mert lázadó csak az, aki a szuverén ellen lázad; már pedig a szuverén nem más, mint maga a nép. »A lázadók azok, akik a nép rovasára igazságtalan kiváltságokat biztosítanak maguknak«. (VII. fej.)

»A haladás egyenes iránya abban áll, hogy az ember legyen egyre inkább szellemi lényé és minden anyagi természetű munkájában az ő szellemi erejének eszközeivé váljanak a természet nyers erői, az ő értelmes akarata uralmának alávetve«. (XVI. fej.)

Az egész könyvecskében így váltogatják egymást a dolgozó nép helyzetére és lehetőségeire vonatkozó helyes meglátások és jogos követelések paposan idealisztikus fejtegetésekkel, ájtatos erkölcsi tanításokkal. A végén pedig olyan túlvilági utalás van, amelyet a legreakciósabb észjárás is magáévá tehetett (magyar áttételben, amint még meglátjuk, valóban magáévá is tett).

Azonban ha ebben a vonatkozásban nem tudott is megszabadulni súlyos papi gátlásaitól s ha a dolgozók és kizsákmányoltak érdekében fölemelt szavai következetességben és merészségben messze elmaradtak is régi és korabeli francia paptársainak — egy *Meslier*-nek (1664—1729), egy *Pillon*-nak (1809— megh. 1871. után) és még jó néhány másnak — vértanúi elszántságú, kommunisztikus agitációjától:⁶² mégis, a tömeg *politikai* jogainak követelésében kérelmetlen volt. Az általános titkos választójogért és a köztársaságért olyan rettenthetetlenül harcolt közirói tevékenységével, hogy ezzel a polgárkirályság nagyburzsoa érdekeket képviselő kormányára és erősen cenzusos parlamentjére nézve a legnagyobb mértékben kényelmetlenné tette magát s a rendőri és bírói eljárás állandóan ott lebegett a feje fölött. Nem azért, hogy ezt elkerülje — mert ezt állandóan kész volt vállalni maga és népe igazáért s mint mindjárt meglátjuk, nemsokára vállalta is —, hanem azért, hogy a személyét és a munkásságát jobbról és balról állandóan környékező félreértéseket tisztázza, ismételten is leszögezte a maga felettébb tájékozatlan, egyoldalú és igazságtalan álláspontját a szocializ-

⁶² L. *Potyemkin* i. m. 16., valamint *F. V. Potyemkin* és *A. I. Molok*: *A feudális abszolutizmus válsága és az 1789—1794. évi francia polgári forradalom.* A SzK(b) Pártfőiskolájának anyaga. Bp. 1952. 30.

mussal s közelebbről az utópisztikus rendszerekkel szemben, amelyek a harmincas — negyvenes években élték virágkorukat, Owent és követőit — mondja — istentagadásuk miatt nem kedveli: ezeknek tanai végsőleg fatalizmusra vezetnek s az embert vak fogaskerékké teszik egy vak gépezetben. A saint-simonistáknak van ugyan istenük, de a jogot és a kötelességet ők is támadják s ugyanúgy fatalisták, mint amazok. A Fourier hívei viszont a jogot az emberi ösztönökkel azonosítják s elmosás a határt a jó és a gonosz között. Általában pedig mindenféle szocializmusnak és kommunizmusnak (a kettő közt őszerinte nem sok, de nem is világos a különbség) abban látja a lényegét, hogy »az eszköz, amellyel el akarják törölni a proletariátust és fel akarják szabadítani a proletárt, nem más, mint a tulajdonnak az állam kezében való abszolút koncentrációja.« Ebből pedig szerinte csak rabszolgaság jöhet ki (mellesleg a házasság és a család eltörlése is), — olyan rabszolgaság, amilyen még nem volt a világtörténelemben. Ő a megoldást nem várja semmiféle gyors változástól, csak a fokozatos kibontakozástól. Először meg kell teremteni, vallásos alapon, a proletárok szabadságának erkölcsi feltételeit. Ezek meglétében a proletárok egyesüljenek arra, hogy a politikai jogok teljességét megszerezzék: »petíciókat, újabb meg újabb petíciókat! Ezeknek a tömegével fojtsátok meg a zsarnokságot, amely miatt szenvedtek!« Azután pedig szerezzék meg a *tulajdon* szabadságát, — amelyen a munkával szerzett egyéni tulajdont érti. A szuverén nép egy negyedóra alatt összetörheti a munkásokra hátrányos, őket rabszolgákká tevő törvényeket. Így lehet majd egyenrangúvá tenni a munkát a tőkével, a legkisebb megrázkódtatás nélkül. Így lehet folyvást hathatósabb eszközöket találni a szegénység és az esetenkénti nyomorúságok enyhítésére, »amelyek, bármit csináljunk is, mindig fenn fognak maradni, noha egyre fogyó számban«. Mindezt azonban nem lehet másképpen elérni, csak a társulással: minden lehetséges javításnak ez a mellőzhetetlen alapja. . . »proletárok, népek emberei, óvakodjatok a csaló rendszerektől. . . higgyetek és a hitetek meg fog benneteket menteni!«⁶³

Ezt a véleményét nem változtatta meg később sem, a februári forradalom és a második köztársaság forró napjaiban (1848. április végén), amikor a következőképpen foglalta össze álláspontját:

»Ha szocializmuson ama rendszerek valamelyikét értjük, amelyek Saint-Simon és Fourier óta mindenfelé elszaporodtak s amelyeknek általános jellemvonása nem más, mint a tulajdonnak és a családnak kimondott vagy ki nem mondott tagadása — akkor, mint eléggé ismeretes, én nem vagyok szocialista. — De hogyha szocializmuson értjük egyfelől a társulás elvét, amelyet olybá tekintünk, mint az egyik legfőbb alapját annak a rendnek, amelynek egyszer el kell jönnie — és értjük másfelől azt a szilárd hitet, hogy magának az életnek, a fizikai és erkölcsi életnek változhatatlan feltételei alatt az eljövendő rend alapján létre fog jönni egy új társadalom, amelyhez a multban semmi sem lesz hasonlít-

⁶³ Lamennais: *Le passé et l'avenir du peuple*. Bruxelles 1840. 135—179.

ható — akkor igenis szocialista vagyok, mégpedig, majd meglátjátok, különb bárkinél». ⁶⁴

Minden eddigiből az következik, hogy Lamennais — noha életében is, az után is 1834. óta nemcsak reakciós oldalról, hanem még egyes vele rokonszenvező irányok részéről is, általában »szocialistának« emlegették és emlegetik mind e mai napig — ezt a nevet, amelyet ő maga különben nem is nagyon igényelt a maga számára, legfeljebb abban a nagyon lefokozott és félrevezető értelemben viselhette volna, amilyen értelemben az az ú. n. »keresztény szocializmus«-ra ráillhetik. A legújabb időkig szokás is őt az ú. n. »keresztény szocializmus« atyjának emlegetni, de ebben legföljebb csak annyi igazság van, hogy legelőször ő hirdette az egész »keresztény« világot betöltő hangsúllyal, hogy a dolgozó és szenvedő tömegek földi sorsának jobbra változtatása a kereszténység alapelveiből következik, s ez alapelvekre, mint legfőbb normákra tekintettel kell végrehajtani. Ez a kiinduló pont, ahová visszavezethetők a múlt század közepe táján megindult, sok szint öltött és számos ágra szakadt »keresztény szocialista« kísérletezések, mind katolikus, mind protestáns részen (az utóbbin többféle más elnevezéssel). Azonban Lamennais e »keresztényszocialista« irányzatok egyikével sem azonosítható, nemcsak azért, mert neki már 1834. óta esze ágában sem volt arra törekedni, amire pedig a »keresztényszocialista« irányok mindegyike törekedett, hol bevallottan, hol alattomban: t. i. az intézményes egyház hatalmának és befolyásának megerősítésére, ami Róma oldalán természetes és magától értődő volt, de protestáns részről és — persze Róma-ellenes élel, de annál inkább a saját felekezeti pozíciók kiépítésében és védelmében — újra meg újra megnyilvánult. (Minden felekezeti »keresztényszociális« mozgalomra áll az ilyenmő angol törekvéseket pompásan jellemző összehasonlítás: »Burke a vallásos lovat őszintén befogta a politika szekérébe, Wilberforce pedig eldugta a szekér mögött« — azaz a forradalomellenes államférfi nyíltan megmondja, hogy neki a vallásra politikai célokból van szüksége, a tömegek fékentartására, a rabszolgaszabadító filantróp pedig csak a háttérből tolatja az állam szekerét a vallással, különböző emberbaráti és szociális takarókba burkolva azt.) ⁶⁵ Hanem azért sem azonosítható a nagy magános abbé ezeknek a »keresztényszocialista« áramlatoknak egyikével sem, mert ő ugyan a társadalmi — gazdasági osztályok lényegét és az osztályharc elkerülhetetlen szükségét nem ismerte fel s papi és polgári gátlásai következtében folyvást a »békés és fokozatos« átalakulás lehetőségén képzelődött, a társadalmi forradalom gondolatát pedig — a magántulajdon és a család »szentségét« féltve — állhatatosan elutasította, de viszont a szorosabban vett politikai program terén radikális és következetes forradalmi republikánus maradt haláláig, amit a »keresztényszocialista« irányok képviselőiről éppen nem lehet elmondani. Ezek, ha olykor

⁶⁴ L.-nek a *Le Peuple Constituant* c. rövidéletű lapjából idézi Duine i. m. 275.

⁶⁵ V. Kiernan: *Evangelicalism and the French Revolution*. A »Past and Present« c. folyóirat 1. számában 1952 febr. London.

kacérkodtak is a forradalommal s össze-összefogtak is a radikális polgári demokráciával, minden döntő lépésnél politikailag is a konzervatív megoldások mellé állottak és önmaguk szerelték le a köztük is meglévő őszintén haladó elemeket. Lamennais pedig ilyen megalkuvásra nem volt soha hajlandó, inkább a börtönt, majd a teljes magáramaradást választotta. Őneki tulajdonképen, amikor vallásos alapon akart gyökeres társadalmi megújítást, az volt a tragédiája, hogy nem ismerte fel, mert korának és osztályának korlátainál fogva nem is ismerhette fel azt az igazságot, amelyre *Lenin, Gorkijhoz írott levelében* oly éles fényvel mutat rá: azt, hogy volt olyan korszak a történelemben, amikor — függetlenül attól, hogy az isten eszméje hogyan alakult ki és mi a tulajdonképeni jelentése: t. i. »a rabszolgaság (a legvigasztalanabb, kilátástalan rabszolgaság) gondolata« — a demokrácia, a proletariátus harca két vallásos eszme egymás ellen folytatott küzdelmének formájában folyt le. — De ez az idő is rég elmúlt már.⁶⁶ Még nem ismerhette fel Lamennais, — hiszen ez irányban történelmi tájékozottsága is erősen hézagos volt — azt, hogy »a keresztény szocializmusnak, mint a társadalmi élet egyik reális hajtóerejének, [már] a XVI. században leáldozott«⁶⁷ mert a megfelelő társadalom-gazdasági alap, forradalmi elmélet és szervezett harcos osztály híján már akkor szükségképen zátonyra kellett futnia még az olyan nagyszerű elgondolásnak is, mint a Münzer Tamásé, akire Lamennais gondolatvilága nem egy tekintetben emlékeztet, csak hogy amaz még sokkal jobban a nép felé forduló, még sokkal következetesebb és sokkal harcosabb papi egyéniség. Münzer is, mint Lamennais »szociális értelmű cselekvést értett a hiten. Ez a cselekvés abból a tudatból származik, hogy a mindent átfogó istenség, amely az emberi lélekben nyilvánul meg, az ember minden egyéni törekvését alárendeli az egyetemes eszményének és legyőzi mindazokat az egyéni törekvéseket, amelyek ellentétben állnak az egyetemessel. Épp így kell megsemmisíteni mindazokat a politikai és társadalmi intézményeket, amelyek az egyetemes kárára védelmezik az egyéni kiváltságokat és érdekeket. Azzal, hogy az isteni rendet a fenti értelemben kiterjeszti a társadalmi viszonyokra, a kizsákmányoló osztályok feudális államának és általában minden társadalom felett álló államhatalom[nak] tagadását fejezi ki.«⁶⁸ Münzer tehát, ahogyan Engels felismerte, már a XVI. században eljut az osztály nélküli társadalom eszméjéhez, mely nála az »istenországával« azonos állapot, ahol nincs többé magántulajdon és a társadalom tagjaival szemben álló, tőlük idegen államhatalom.⁶⁹ Lamennais egy lényegileg hasonló kiindulópontból nem tudott idáig eljutni s

⁶⁶ M. Szmirin szovjet történész: Münzer Tamás c. nagyszabású műve magyar fordításának kefelevonatában (melyet a Történettudományi Intézet szívességéből olvashattam), idézve 81. Kiemelés az eredetiben. Az egész levél a »Lenin–Sztálin a vallásról« c. kiadványban. Szikra, 1952. 40–42.

⁶⁷ K. Kautsky: *A szocializmus előfutárai* Bp. 1950. 638. Ugyanezt szemlélteti Szmirin i. m. 350., ahol Münzer és Zwingli programja szembeállításával mutatja meg a különbséget a népi reformáció és a radikális polgári reformáció között.

⁶⁸ Szmirin u. o. 74–75. kiemelés az eredetiben.

⁶⁹ U. o.

abban a téves elgondolásban élt, hogy a pusztán *politikai* forradalom, amelyet mindvégig akart és helyeselt, következetesen és radikálisan keresztülvéve, már *magától*, társadalom-gazdasági forradalmi átalakulás nélkül is meg fogja hozni a dolgozó tömegek javára a jobb élet kívánatos földi gyümölcseit.

Nagyon nevezetes azonban, hogy a februári forradalom bukása és »a kis Napoleon« államcsínyje miatt lélekben megtört, beteg öreg ember kevéssel a halála előtt mégis csak felismerte, hogy a történelem útja más, mint az ő tévetegek idealista elképzelései. 1852-ben vagy 1853-ban egy amerikai újságíró, *Parke Godwin* hosszú beszélgetést folytatott vele és azt »*An hour with Lamennais*« címen, a newyorki *Putnam's monthly magazine*-ben (1854. május) ki is adta.⁷⁰ Ez interview-ben Lamennais az amerikainak kijelentette, hogy őszerinte feltartóztathatatlan az újabb forradalom, mert az 1848-i megállott a féluton és az ilyen erőket semmiféle reakcióval nem lehet soká elfojtani.»Én három forradalmat éltem át Franciaországban. Az elsőnek idején még gyermek voltam, de jól emlékszem rá ; 1830-ban figyelmes szemlélő voltam ; az 1848-inak pedig magam is tevékeny munkatársa. Nos, az én nézetem szerint csak a legelső forradalomnak jó a programja : az arisztokráciával végezni kell ! Hiszen mit is lehet még várni ezektől az emberektől ? Tolvajok és gyilkosok ezek ; ugyanúgy kellene őket kivégezni, mint a többi gonosztevőket. Valaha másként gondolkoztam. Azt képzeltem, hogy az uralkodó osztályokat meg lehet nyerni az igazságosság és a haladás ügyének. Ma azonban már meg vagyok győződve, hogy ez az álom megvalósíthatatlan. Ezek a népek gyökeresen, tökéletesen szív szerint ellenségei, ezek soha maguktól engedni nem fognak ; ezeket el kell távolítani. A demokrácia és az arisztokrácia egyszerre nem létezhetik : az egyiknek diadala halála a másiknak. Amikor majd a forradalom újra eljő, akkor már nem lesz többé helye sem halogatásnak, sem egyezkedésnek és a köztársaság vagy minden lesz vagy semmi«. Az amerikainak arra az ellenvetésére, hogy ez tulajdonképpen már nem egyéb, mint dühödt szocializmus, az öreg abbé azt felelte : »A republikánizmus nem is egyéb, mint szocializmus... kétségtelenül sok ostobaságot lehet olvasni a szocialista könyvekben, de hát vajjon más mindenféle könyvekben nincsenek-e ostobaságok ? Akárhogy áll is a dolog, mindazok, akik a köztársaságnak azért ellenségei, mert a szocializmustól félnek, nem egyebek, mint közönséges poltronok, akik féltőkben a fűrőlyukba is bebújnának«.

Amikor ezek a sorok megjelentek Newyorkban, Lamennais már két hónapja halott volt. A reakció nem állhatott bosszút a holttetemen, — mint amikor a régi eretnekek csontjait még a sírjukból is kiszórták és elégették, ha csak

⁷⁰ Francia fordításban közli — és hitelességét nem vonja kétségbe — *Duine* i. m. 293—297., de téved abban, hogy ezt az interview-t ő előtte a történetírás nem használta volna fel. L.-nek ez a nyilatkozata (igaz, hogy az amerikai forrás megnevezése nélkül) benne van már *Robert Habs* előszavában, amelyet a Börne-féle *Paroles*-fordítás (»*Worte des Glaubens*«) leipzig-i kiadásához (Reclam) írt, először 1880-ban. — Adatszerű nyomát nem találtam eddig, de szinte önként kínálkozik az a feltevés, hogy L.-nek ez az utolsó, tisztánlátó nyilatkozata a szociális forradalomról már a tudományos szocializmus első klasszikusainak valamelyes hatása alatt jött létre.

a haláluk után férhettek hozzájuk — de a reakció egyházi és világi oldalán egyforma elégtétellel állapíthatta meg, hogy ő már a halála előtt 14 évvel kinézte Lamennais-ből ezt a forradalmárt, aminek *akkor* még ő maga szociális vonalon nem volt hajlandó magát elismerni s érdeme szerint már akkor megbűnhödtette vele mind a multat, mind a jövőt.

Sajtóügyekben — mint egy példából már láttuk is — többször volt összeköze a hatalommal, de ezeket aránylag mindig könnyen megúszta. Amikor azonban a júliusi monarchiának egyébként is zűrzavaros belpolitikai viszonyai között a munkásmozgalom folyvást erősödött és forradalmi megnyilvánulásai (felkelések, sztrájkok) egymást kezdték érni: a kormány egyre idegesebb lett minden ellenzéki áramlattal szemben és a Lamennais megfélemlítésére is elérkezettnek látta az időt. Pörbefogták »*Le pays et le gouvernement*« c. 1840-ben megjelent röpiratáért, amelyben a legkíméletlenebbül támadta a monarchiát és annak minden szervét, kezdve az osztiáryparlamenten, és ugyanakkor mély együttérzéssel szólt a forradalmi munkásmozgalomról, megbélyegezve az ellene alkalmazott brutalitásokat. A füzetet már nyolc nappal a megjelenése után elkobozták, szerzőjét pedig 1840. december végén az osztiárybírótság esküdtszéke elé állították és védekezésére, — amelyben, mint egyebütt is annyiszor, hangoztatta, hogy a társadalmi kérdésekben kizárólag a békés megoldásoknak, a magántulajdon és a család feltétlen tiszteletének a híve — nem sokat adva, egy évi fogságra, 2000 frank pénzbüntetésre, a perköltiségek megfizetésére és a röpirat összes példányainak megsemmisítésére ítélték. Az egész haladó közvélemény melléállott, az ifjúság, a munkásság, a reformklubok sorban keresték fel rokonszenvi nyilatkozataikkal, gyűjtés révén 11,000 frankot ajánlottak fel neki, de ő ezt nem fogadta el, hanem a birságot és a költségeket kifizette a sajátjából s 1841. január legelejétől a közel 60 éves öregember kiülte egy esztendő fogságát a Sainte Pelagie-börtön egy hatodikemeleti — de mégis pincelakásszerű — cellájában, egészségileg sokat szenvedve, de lélekben meg nem törve és folytonosan irogatva. Nagyszámú tisztelői közt *Mazzini* is felkereste ekkor üdvözlő levelével a nevezetes foglyot: azt helyeselte nála, hogy a kommunizmussal szemben állást foglalt, de viszont hibáztatta filozófiájának metafizikai jellegét. Kiszabadulása után Béranger a maga lakásán egy kis baráti lakomát rendez tiszteletére és ekkor olvassa fel »*L'apôtre*« című költeményét, amelyet Lamennais-nek ajánl és amelyben Pál apostol álarcában az ő alakját örökíti meg: »Paul, où vas-tu?... Je vais sauver le monde«... Íme legjellemzőbb néhány versszaka:

Pál, hova mégy? — Megyek, hogy szembeszálljak

Szegény nyögő nép terhelőivel!

— Reszkess! A nagy urak, kik ellenállnak,

Kis tömjénért: papoknak adnak el!

— Nem, nem! Megyek! Megyek, hogy szembeszálljak

Szegény nyögő nép terhelőivel!

Pál, hova mégy? — Hirdetni hitvallásom,
 A bíró és poroszlói előtt!
 — De mind, mi bántó: leplezd, hogy ne lásson,
 Csupán szónokművészetet szemök!
 — Nem, nem! Megyek hirdetni hitvallásom,
 A bíró és poroszlói előtt!

Pál hová mégy? — Fejemre kész a vérpad,
 Megyek oda, hol Isten vár reám!
 — Egy szót csupán! Alig, hogy azt kimondtad:
 Jön a világ tisztos kegyelme ám!
 — Nem, nem! Megyek; fejemre kész a vérpad,
 Megyek oda, hol Isten vár reám!⁷¹

(Révészné Váró Margit fordítása)

Az apostoli lelkű öregember valóban továbbra is rettenthetetlenül, a személye ellen állandóan ugrásra kész rendőrterrorról legkevésbé sem megfélemlítve hirdette eszméit és örömmel várta a bizonyosra vett és néhány év múlva be is következett forradalmat. Ekkor — egészben véve a Lamartine politikai irányához csatlakozván — tagja lett mind az alkotmányozó, mind a törvényhozó nemzetgyűlésnek és különösen az előbbinek munkájában élénk részt is vett. Egymás után két lap szerkesztését, sőt az egyiknek kiadását is elvállalta s fényes tollával igyekezett egységes mederbe terelni a nagyon szerteágazó forradalmat, — de anyagi nehézségek, majd rendőri gáncsoskodások miatt mindkettővel fel kellett hagynia. Általában a forradalom, — amely pedig legalább látszólag az ő eszméinek győzelmét hozta meg — nem szaporította hívei számát: a polgári elemeknek kényelmetlenek voltak folytonos kirobbanásai, amelyekkel a mérsékeltet sem kímélte (bár ő maga még ekkor is folytonosan mérsékletet hangoztatott!) A szocialisták, általában a munkásmozgalmiak viszont őszintén tisztelték ugyan, de nem érezhették magukat elvi közösségben vele. Mégis ezeknek a szívébe írta be magát legmaradandóbban azzal, hogy a szörnyű 48. júniusvégi munkásgyilkolás után a kamara nyílt ülésén kiáltotta oda a »rend« pártjainak: »*Van isten, aki önöktől számon fogja kérni ezt a sok kiontott vért!*« És minden haladószellemű franciának jó emlékezetében maradt a Réforme-ba, utolsó lapjába, 49. végén írt utolsó cikke, amelyben megbélyegezte Louis Bonaparte — a frissen megválasztott köztársasági elnök — sötéten abszolutisztikus hatalomratörését, amiért aztán a rendőrség a lapot le is foglalta.

⁷¹ Megelőzőleg lefordította Szász Károly, I.: a Kisfaludy-Társ. *Anthológiája a XIX. sz. francia lyrájából*. I. köt. Bp. 1901. 82—85. A strófák refrainszerűen ismétlődő kezdőszavai: »Paul, où vas-tu? — Je vais...« nyilvánvaló visszhangjai a Paroles XXXVI. fejezetének (»Jeune soldat, où vas-tu? — Je vais...«).

A parlamentnek egészen az 1851. december 2.-i államcsínyig tagja maradt, de egyre tehetetlenebbül, egyre jobban elszigetelődve és egyre szomorúbban látva, mint hervasztja le az ő utolsó szép álmait a februári forradalom látszatvívmanyaival együtt a burzsoa gyávaság és a kalandor vakmerőség.

Az államcsíny után el volt készülve mindenre, azonban a hatalom jól látta, hogy a kijátszott és elnyomott tömegek legföljebb rokonszenvével állanak mögötte, de nem látnak benne politikai vezért — eszmei magánossága miatt nem is láthattak — s ezért üldöztetésben nem volt része. Nyilvánvalóan oktalanságnak tartották volna a kormányservek az egyre jobban elbetegesedő 70 éves emberből mártírt csinálni. Élete legutolsó éveit tehát zaklatásoktól mentesen, de már teljes visszavonultságban tölthette el: néhány ragaszkodó családtagjából s egy nagyon összeszűkülte baráti körből állott a társasága, meg kedves képgyűjteményéből, amely egyetlen fényűzése volt s amelyre — a folytonos jótékonykodás mellett — egyedül költött szerény napi életszükségletein kívül. Hosszas betegség után 1854. február 27-én halt meg szegényes párizsi lakásán: a halál oka idejében fel nem ismert mellhártyagyulladás volt, Jóformán az utolsó napig folyt a szívós kísérletezés a katolikus papság részéről, hogy őt »megtérítsék« — ám, amíg öntudatánál volt, minden ilyesmit szelíden, de határozottan visszautasított, az agónia alatt pedig Barbet nem engedett papot belépni hozzá.

»Azt akarom, hogy a szegények között temessenek el — és úgy, ahogyan a szegényeket szokás. Az árokra, amelyben eltemetnek, semmiféle jelet sem szabad tenni, még egy egyszerű követ sem. Holttestemet egyenesen ki kell vinni a temetőbe, nem szabad megelőzőleg bemutatni egyetlen templomban sem.«⁷² Így rendelkezett világos elmével, félreérthetetlenül az élete véghatárára érkezett 71 és fél éves agg.⁷³ Ebben a nagy utolsó emberi dokumentumában mindennél ékesszólóbban rögzítette le élete summáját: *semmi közösséget nem vállalni az egyházzal, amelyben csalódott, és a végső nagy közösséget, a halál és az elmúlás közösségét megosztani a közös árokba behúzott szegényekkel, akiket szeretett, akikért életét áldozta és akiknek ügyét — a teljes elméleti tisztánlátás és gyakorlati következetesség híján is — olyan hatalmasan tudta szolgálni.*

A császári belügyi kormány, amely a visszavonult aggastyántól életében már nem sokat tartott, most mégegyszer megrettent attól a gondolattól, hogy a halottal meggyűlhetik a baja. Republikánus tüntetéstől félt, azért gyors eltaka-

⁷² Duine i. m. 344.

⁷³ Ugyanilyen-formán rendelkezett eltakaríttatása felől a bátor haladószemléű volt katolikus pap, Horárik János is (1808—1864). Holttestét tudományos célra a pesti egyetem orvostanvéndékeinek hagyta s temetéséről minden vallásos szertartást eltiltott. A magyar antiklerikálizmus történetében nevezetes könyve (Horárik's Kampf mit Hierarchie und Kirche in den Jahren 1841—1845. Leipzig 1847, 326 lap), bár olvasmányairól, a franciákról is, részletesen beszámol, L.-t sehol sem említi meg: harca a hierarchiával elsősorban a papi nótlenség körül forog, társadalmi, gazdasági, politikai szempontok csak másod-harmadsorban jutnak könyvében szóhoz.

rítást rendelt el: március 1-én, hamvazószerdán meg kellett a temetést tartani, amelynek idejét a rendőrség reggel 7 órában állapította meg, gyászkiéretül pedig legföljebb 5—6 embert (köztük Bérangert és Barbet-t) engedélyezett és ezt a lapokban előre is közzétette. Mégis hatalmas tömeg gyűlt fel az utcákon, amerre elhaladt a szomorú kis menet a koporsóval a sötét téli reggelen. Amikor a külvárosi negyedeken vonult keresztül a menet a Père Lachaise-temető felé, a munkások teljes csendben abbahagyták munkájukat és sort állottak az utca szélén. Némi tüntetésre az erős rendőri készség közepett is sor került már útközben, még inkább a temető kapujánál, ahol akkora volt az izgatott tolongás, hogy a rendőrök csak brutális fellépéssel tudták visszanyomni a tömeget, több sebesülést okozva. Nagyobbarányú tüntetés csak azért nem törhetett ki, mert a temetőt a rendőri készenléten kívül két svadron vértess lovaskatonaság is őrizte. Mikor a testtel a szegények árkához értek, a sírásók megkérdezték: »Lesz kereszt?« — amire Barbet egyszerű »nem«-mel felelt. A behantolás megtörtént, sem beszéd nem hangzott el, sem semmiféle szertartás nem volt — a tömeg megilletődve, csendben oszlott széjjel, hazamenet azonban a fiatal-ság mégis csak végigénekelte az utcákon a Marseillaise-t...⁷⁴

V. LAMENNAIS MAGYAR HATÁSAI AZ IFJAK PÖRE UTÁN

Lamennais hatása jóformán a testével együtt porladt el. A Paroles után elég hamar beállt és folyton fokozódott elszigetelődésére s annak okaira már többször rámutattunk. Hazájában ennek ellenére is a legújabb időkig sokat foglalkoznak vele, igazi érdeklődést azonban már régóta csak maga az örökké érdekes ember és stílusa, a francia próza el nem halványult remeklése, tud kelteni — eszmevilága nem. A más országokbeli érdeklődés — egynehány angol és németnyelvű monográfiától eltekintve — még régebb idő óta és még teljesebben elhalkult iránta. Így nem lehet csodálni, hogy azon a nagy hullámverésen kívül, amit az 1832—36. évi országgyűlés ifjainak lelkében keltett, Magyarországon sem volt tartósabb és szélesebb körű hatása.

Láttuk már, hogy Lamennais egyetlen olyan személyes magyar kapcsolata, amelyről tudomásunk van, a nála majdnem 30 évvel fiatalabb Liszt Ferenc volt.⁷⁵ Ezt a kapcsolatot, mint említettem, más helyt valamivel bővebben fel-

⁷⁴ Jellemző különbség: a két és fél év múlva meghalt Béranger temetéséről, igen megtisztelő formák közt, maga a császári kormány gondoskodott, mert a szabadságdalnoknak jó néven vették Napoleon-kultuszát s ezt a párizsi rendőrfőnök külön hirdetményben adta a népnek tudtul! Igaz, hogy ez alkalommal is tettek előzetes intézkedéseket a lehetségesnek gondolt tüntetések ellen, de ezekre a kivonult óriási tömegben nem került sor. L. *Oeuvres posthumes de Béranger* ... (i. m.) 502—505.

⁷⁵ *Pulszky Ferenc* a maga már említett visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy őt 1849 első hónapjaiban Párisban Teleki László bemutatta francia ismerőseinek, ezek között L.-nek is, »ki mint szenvedélyes republikánus, habár a dominikánus csuklyát már régen levetette, mégis szt. Domokos egész szenvedélyességét, az ellenvéleményűek iránti gyűlöletét s türelmetlenségét egyesítette irataiban s beszédeiben« (I. köt. 440.). De ez nyilván egyike azoknak a megbízhatatlan,

dolgoztam, ezért itt csak egészen röviden szólok róla, annál is inkább, mert Liszt sem a maga művészi oeuvre-je útján, sem más módon nem közvetített Lamennais-hatásokat a magyar művelődés számára. A már világhír felé szárnyaló magyar művészifjú éppen a Paroles évében, 1834-ben ismerkedett meg Lamennais-vel, akit jó darabig lelkiatyjaként tisztelt és akinek személyes hatása nagyban fokozta benne a júniusi forradalom benyomása alatt fellángolt szabadságrajongást. Lamennais-nek dedikálta az »*Années de Pèlerinage*« c. zongoramű-sorozatának első darabját, a »Lyon«-t, amelyben a két munkásfelkelés dicső emlékét örökítette meg és a felkelők emlékezetes jelszavát: »Vivre en travaillant, mourir en combattant!« alkalmazta jelígéül. Ezenkívül zenét szerzett Lamennais több ritmikus prózájára, melyek egyikének (»Les Forgerons«) szintén van munkásmozgalmi vonatkozása. (Zeneileg a szakértők szerint Lisztnek egyik Lamennais-opusa sem elsőrendű alkotás.) Ámde Lamennais hatása az ifjú Lisztet ugyanakkor antiklerikálissá is tette: 1834-ben »*De la situation des artistes et de leur condition dans la société*« c. cikksorozatában — amelyen más irányban is érzik a Lamennais gondolataival való foglalkozás — olyan vehemens nyilatkozatot tett a római egyház ellen, amely legnagyobb mértékben elüt a későbbi »abbé«, »harmadrendű ferences« és »tb. kanonok« Lisztnek misztikus ájtatoskodásaitól és Róma-imádatától. A két főerő, amely Lamennais-től Lisztet elsodorta, a grófnő és a hercegasszony volt: az előbbi ki nem állhatta az aszkéta és általában nőgyűlölőnek tartott abbét (és viszont!) az utóbbi pedig a maga bigott katolicizmusával még a Lamennais emléke iránt való kegyeletet is igyekezett elfojtani Lisztben. Annyi azonban bizonyos, hogy Liszt a maga 1834-i erős Róma-ellenes nyilatkozatát irodalmi műveinek 1881-i kiadásában változatlanul újra le engedte nyomtatni, s amint tudjuk, zeneműveiből az élete papiaskodó felében is ki-kitört olykor régi szabadságrajongása.⁷⁶

pontatlan, könnyedén odavetett »emlékezések«-nek, amelyenektől Pulszkyknak ez az egész könyve hemzseg. L. sohasem volt dominikánus — általában szerzetes sem —, Pulszky nyilván *Lacordaire*-rel confundálta össze s így még azt sem tudhatjuk bizonyosan, melyikkel találkozott hát a kettő közül. Természetesen nincs kizárva, hogy Lamennais volt az illető, a Teleki Lászlóval való kapcsolat is inkább erre utalna, úgyszintén az is, amit P. a Lamennais neve említésével u. e. mű 436—437. lapjain mond: hogy t. i. Párisban a különféle nemzetiségű emigránsok az elnyomott népek érdekeinek képviseletére közös lapot akartak alapítani — de pénz híján nem tehették — és szó volt arról, hogy e lap szerkesztését Lamennais vállalná el. De ez is, mint amaz, nagyon felszínes, bizonytalan értékű feljegyzés.

⁷⁶ Erdélyi János (*Utinaplója és úti levelei* Bp. 1951. 145.) Párisban 1844-ben találkozott azzal a Sára Jóska nevű magyar-cigányfiúval, akit Liszt tanított (eredménytelenül), s azt írta róla a Pesti Divatlapnak, hogy ez a cigánygyerek »Martinovicsnak unokája, s miért ne válnék belőle derék hegedűjátósó, kivált ha megírom azt is, hogy homlokán egy nevezetes franciának, L... ajsnak [így!] csókja nyugoszik.« Azt hiszem, a Lamennais csókja (feltéve, hogy ő a kipontozott név) éppen olyan párizsi pletyka, mint a Martinovics-leszármazás, ha ugyan nem azt az akkor híres *szabolcsi cigányprímást* kell Martinovicson érteni, akit *Vahot Imre* említ az *Emlékirataiban* (2. kiadás, Bp. 1881. 115—116. l. — Erdélyi ezeket az úti leveleit éppen sógorához, Vahot Imréhez írja a Pesti Divatlapban!) Maga Liszt, aki »*Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*« (Paris 1859) c. nagy port felvert könyvében külön fejezetben adja elő ennek a »Józsi« nevű magyar cigánygyereknek sikertelen taníttatását, egy szót sem szól sem a leszármazásáról, sem a L. csókjáról.

A Paroles előtti Lamennais-nek a magyar irodalmi és közéletben eddig elég széleskörű kutatás után sem találtam nyomát — sem az európai hírre jutott ultramontán apologétának, sem a L'Avenir liberalizmusba áthajló vezérének — egy-két kivétellel, amikről alább lesz szó. Ez nem feltűnő a magyar katolikusok egyházi irodalmában és sajtójában, amely a század elején egészen a harmincas évekig fölöttébb gyér és felszínes (jellemző, hogy az egykor ünnevelt »Essai sur l'indifférence«-ból a *Pesti Nővendékpapság Magyar Irodalmi Iskolájának Munkálatai* csak 1839-i évfolyamukban közölnek egy rövid részletet — egyetlen szó méltánylás vagy kárhoztatás nélkül, és természetesen a már akkor évek óta »rosszhírű« szerző nevének teljes elhallgatásával). Viszont az eléggé feltűnő, hogy a Kossuth Lajos *Országgyűlési Tudósításainak* 1948–49-ben kiadott három hatalmas kötetében — 1832. decemberétől 1834. novemberéig — még csak célzást sem lehet találni Lamennais-re és irányára sem a jobb-, sem a baloldali követek felszólalásaiban, pedig ezen az országgyűlésen, amint tudjuk, vallási és egyházi kérdésekről bőséges és izgalmas vitatkozások folytak s így, ha egyéb tárgyak körül nem is, ezekben a kérdésekben igazán magától adódott volna az alkalom a Lamennais-re hivatkozásra. Általában nevezetes, hogy az országgyűlés vitáinak a tudósításokban foglalt szövege még célzásokat is alig tartalmaz az 1840. tájától szüntelenül erősödő nyugateurópai politikai és szociális forrongásokra. (Beöthy Ödön említi egyetlen egyszer a saint-simonizmust, de csak azért, hogy kijelentse: ő világért sem tartozik annak hívei közé!) A lengyelek érdekében tartott felszólalások is feltűnően mérsékeltek. Az egész tárgyalási anyag és hang — legalább ahogy le van írva — a kormánytól és a rendőrségtől való nyomasztó óvakodás benyomását kelti. Ez Lamennais-vel kapcsolatban a Paroles pápai elítélése és a mű ellen indított hazai és külföldi rendőri hajsza megkezdődte után egészen természetes is volt, és egészen 1848-ig az is maradt, mert a Paroles üldözését nyomon követte az udvari és a magyar közigazgatási hatóságok részéről a »Le Monde« c. demokratikus, a »polgárkirályság« kormányát állandóan támadó lap eltiltása — amelyet Lamennais *George Sand*-nal, mint főmunkatárssal szerkesztett s amelynek bűne, Sedlnitzky szerint az, hogy »den Grundsatz einer allgemeinen Befreiung und vollkommener Gleichheit proklamiert«⁷⁷ — valamint az »Affaires de Rome« eredeti szövegének és német fordításának elgátlása.⁷⁸ Ez persze, amint épp az itt idézett aktákból kitűnik, egyáltalában nem volt akadály annak, hogy a Le Monde-nak is, az Affaires-nek is éppúgy ne forogjanak Magyarországon példányai, mint ahogy a Paroles-nak forogtak, a legnagyobb hajsza közepette. De annyit mindenesetre elért, hogy a nyilvánosság előtt sem élőszóban, sem írásban nem

⁷⁷ *O. L. Praesid. Canc.* 1837. márc. 18–23. (Protoc. 445. sz.) V. ö. u. o. 706. sz. május 1-ről, Cziráky Antal országbíró jelentését, valamint a *Nádori Iratok*: *Protocollum Actorum ad Politiam Spectantium* 1837. március 26. és május 6.-iki 109. és 140. számait, Pálffy Fidél kancellár és Reseta János helyettes cenzor jelentéseit.

⁷⁸ *Praesid. Canc. Prot.* 712. sz. 1837. ápr. 30. — május 6. (Sedlnitzky). — *Nádori Iratok*, Prot. 145. sz. 1837. május 19. 154. sz. május 18. 163. sz. május 26.

foglalkoztak nálunk 1848. tájáig Lamennais-vel, hacsak nem abban a »gutgesinnt« szellemben, amely a klérus, a kormány és a rendőrség intencióinak megfelelt.

Természetesen a legnagyobb mértékben ilyen volt a *Jelenkor* 1834. június 11-i (47.) számában megjelent *első nyilvános magyarnyelvű ismertetése a Paroles-nak*, az Augsburger Allgemeine Zeitung május 31-i cikke nyomán, amelyet egy hónap múlva a *Társalkodó* július 9-i (35.) száma is felhasznál, a *Jelenkor*-tól eltérő, bővebb fordításban, ill. kivonatolásban. Érdemes a német polgári és elméleti liberalizmussal enyhén rokonszenvező Augsburgernek, a német burzsoázia egyik legfőbb sajtótekintélyének véleményét ebben a magyar átültetésben összevetni Pulszky ugyanakkortájt kelt és fentebb már bemutatott pozsonyi ismertetésével: »Kétségbe kellene a jövődön esni — mondja —, ha Lamennais munkáját annak kellene tekinteni, aminek képében lépe föl, s mi egyedül képes lenne neki hatást adni, t. i. ha tekinteni kellene a kor titkos sóhajtásai visszhangjának s a szorongó és nyomorúságaik okait tudó keresztyén népek kiáltásának. E könyv szerencsére sátáni, a annál inkább, mennél több ésszel van írva. Elvre nézve korunk legnagyobb botránkozatója, észre legszebb virága; s megérdemli, hogy az észt benne valamennyi jó megtapsolja, elveire nézve pedig, hogy a falakat is levakarják, hol állá, s régi szokásként nyilvános téren hóhérek által égettessék meg«. (*Jelenkor*). »Kétkelkedhetik-e csak egy ember is, ki e könyvet olvassa, hogy az öldöklő mérget, nem pedig gyógyító balzsamot kíván a társasági nagy test legtitkosabb ereibe csorgatni. . . háború mindennemű fegyverrel s a társaság minden osztálya ellen. . . az ördögnek egy új hitvallását találja fel, azt keresztyénségnek nevezi, s ez által az emberi szívben az igaz keresztyénség trónját szándékozik felforgatni, melynek tanja békesség és rend. . . Ha a sátán feljönne pokolbul, mit tehetne mást? Neki e könyvvel kezében kellene megjelennie.« Még ha az egyház és a kormányok nem járnának is el ellene, »a közvélemény maga fogja az anyaszentegyházat s a kormányokat megbosszulni«. (*Társalkodó*; az eredeti emel ki). A *Jelenkor* ezenkívül nagy francia sajtószervek elftéltő cikkeiből is idéz s a *Journal des Débats* nyomán nem győz fejet csóválni »a katolicizmusnak a jakobinizmussal [való] csudás összeállításán«. Ugyanezt a gondolatot a *Jelenkor* július 2-i (52.) száma egy német, ill. osztrák politikai lapokból ártírt, egyébként az előbbinél sokkal csendesebb és tárgyilagosabb hangú ismertető cikkében így fejezi ki: »e munkában a revolutio tanja (doctrinája) vallással szerkezült. Jelenség ez arra, hogy a 18-ik század negatív irányának vége. . .«

Természetes, hogy az efféle »jószelemű« ismertetések — amelyeknek kiegészítéséül a *Jelenkor* Lamennais személyéről és ügyéről 1834. második felében még több rövidebb közleményben is beszél — éppen nem voltak alkalmasak arra, hogy a tiltott gyümölcstől elriasszanak, csak a rövideszerű rendőrség és cenzúra nem látta be, hogy annak inkább reklámot csinálnak, csak úgy, mint magának a *Paroles-nak* és Lamennais egyéb írásainak az üldözése. Egyebek

mellett innen is érthető, hogy a Paroles hazánkban pár esztendeig kéz alatt az országgyűlés után is terjedt: emlegetni nem igen emlegették ugyan, de annál buzgóbban olvasták és fordítgatták. A már említett, az országgyűlési ifjak köréből kikerült kéziratos fordításán kívül még ötről tudunk eleddig. Az első a *Dobrossy (Dobrosi) Istváné*, az 1810—1853-ig élt ügyvédé, gyorsíróé és irodalomkritikusé (Petőfi egyik első méltánylójáé) aki a Paroles-lal bizonyosan már 1832—36-i pozsonyi jurátuskodása alatt megismerkedett s azt a Börne német szövege után 1838-ban lefordította.⁷⁹ A második a következő névtelen kézirat: »*Paroles d'un Croyant. Egy hívő szavai. Írta La Menné [!] Ferencz [!] Abbás. 1833 [!] Páris. Eugene Renduel [kiadása] Francia nyelvből magyarosítottatott 1838.*«⁸⁰ Ennek a fordításnak szerzője megállapíthatólag a francia eredetiből dolgozott, de azt több helyen igen súlyosan félreértette, irodalmi szépségeit valamennyire érzékelté ugyan, de tolmácsolásukkal nehezen holdogult — és ha nem is oly mértékben, mint a fentebb már említett akadémiai kézirat, ez is megengedett magának mondatkiugrásokat, sőt egyes hosszabb passzusok kihagyását is, amit aligha a könyvre állandóan vadászó államhatalomtól való félelme diktált neki (mert hiszen az e tekintetben legveszedelmesebb részeket mind hűségesen lefordította) — hanem a felületes, gyors munka, a kapkodó sietség idézett elő. Itt is, mint az akadémiai kéziratnál, valószínűnek lehet tartani, hogy egyszerre többen írták le a szöveget egy franciául annyira-mennyire értő társuk élőszóbeli diktandója alapján, az ilyen, kapásból készülő fordítás minden pongyolaságával.⁸¹ A fordításnak, mint ilyennek, csekély bece mellett épp az a legnagyobb dokumentációs értéke, hogy valósággal tetten lehet benne érní a Paroles-nak kiskörökben dugdosva való terjesztését Magyarországszerte.

Bizonyára ezeket toronymagasságnyira felülmúló érték volna — ha még megvolna — Arany János Paroles-fordítása, melynek egykori meglétéről *Szilágyi István* kiadatlan levelei alapján *Voinovich Géza* értesít bennünket.⁸² Arany, amikor ezt a fordítást készítette — legvalószínűbben Szilágyi szalontai rektorkodása alatt 1842—44. között, vagy valamivel azt megelőzőleg —, már jól tudott franciául, tehát föltehetőleg az eredetiből dolgozott. A szintén nagy nyelvtudású és sokoldalú műveltségű Szilágyi bizonyára négy évtized múltán sem túlzott, amikor ezt az általa még Szalontán megismert

⁷⁹ L. Siklóssy László: *Az országgyűlési beszéd útja*. Bp. 1939., a 138., 236., 254., 262. 268. lapokon. A kézirat jelenlegi meg- és hollétéről sem Siklóssy, sem az általa idézett forrás nem ad felvilágosítást. Dobrossyról egyébként tudjuk, hogy Tánccsicsal bensőséges kapcsolatban volt: ennek első elfogatásakor ingyenes védőügyvédjeül ajánkozott, eladta neki nyomdáját, amikor az a Munkások Újságát megindította, és e lapnak munkatársa is lett később. L. D. *Szemző Piroksa: Tánccsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Ujsága*. Irodalomtörténet 1952. 3—4. sz. Az egyik kapocs közöttük a Lamennais-ért való lelkesedésük is lehetett.

⁸⁰ A debreceni református kollégium kéziratárában R. 380. sz. A kézirat tulajdonosa egy bizonyos Bodnár Gábor volt, aki azt 1863-ban ajándékozta a könyvtárnak. 60 kis nyolcad-rétű lap.

⁸¹ A kéziratban jelei vannak a diktandó közben történő elhallásnak: pl. »anyai«-t, ír »anyagik« helyett stb.

⁸² *Arany János életrajza 1817—1849*. Bp. 1929. 70.

fordítást »igen szép«-nek, »gyönyörű«-nek emlegette és sajnálkozott elvesztén. Hogyan történhetett ez, arról Szilágyi nem tudott s talán Arany László sem, vagy ha tudott, nem kívánt róla nyilatkozni. Legvalószínűbbnek látszik, hogy a kéziratot a Világos utáni első hónapok rettegésében maga Arany semmisítette meg: nem akarta, hogy ennek megtalálásával is szaporodjanak »kompromittáló« tehertételei, amelyek között ott volt a rováson a Paroles-lal azoneygy forradalmi antiklerikális inspirációból fakadt »*János pap országa*« is (amelyet sem maga, sem fia nem vett fel művei gyűjteményébe, noha az Életképekben 1848. augusztusában nyomtatva is megjelent!)

A negyedik Paroles-kézirat létezéséről *Táncsicstól* értesülünk abban a mélyen megható feljegyzésében,⁸³ amely szerint, amikor 1846-ban külföldre volt indulandó, felkereste egy *Lánzer Sándor* nevű barátja, s átadta neki a Paroles általa készített magyar fordítását. »Ő is szorult állapotban lévén, mint a magyar irodalom mezején munkálkodók legnagyobb része: azért fordult hozzám, hogy adjak érte neki, ami tőlem telik, aztán mint sajátomat, kinyomatva értékesítem. 20 pengő forintot megvettem tőle; bár átláttam, hogy többet ér, nem szakaszthattam útiköltségemből többet, de szentül ígértem, amennyivel drágábban árusíthatom el, hiány nélkül neki fogom átszolgáltatni. — Ebben megnyugodott«. Táncsics azután Párizsban magyar munkáslegényekből együletet alakít és annak ajánlja fel Lánzer fordítását, hogy nyomassák ki s a tiszta hasznot fordítsák együletük javára —, de ezt nem fogadták el, hanem Táncsics útiköltsége pótlására 40 frankot adtak érte. Ez az epizód, amely gyönyörűen jellemző a mindig szegénységgel küzdő Táncsics mindenkin segíteni akaró adozatkészségére, annyira lehangoló abból a szempontból, hogy íme: egy magyar Lamennais-fordítás kijut a februári forradalom előestéjén Párizsba, — ahol ki is lehetett volna adni, ha nem csupa szegény kisemberek viselték volna gondját — és éppen ott kell (úgy látszik) elkallódnia! Táncsics pedig Párizsban Lamennais helyett az őt jobban érdeklő *Cabet-t* kereste fel, akivel *latinul* társalkodott (ami Lamennais-vel sokkal könnyebben ment volna neki); az abbétól, mint mindjárt meglátjuk, csak valamelyes irodalmi hatást kapott.

Az ötödik kéziratos fordítás végül — valamennyi közt legkésőbbi eredetű — a *Warga Lajosé* (1835-1900), aki 1868-tól évtizedeken át volt az egyház-történelem tanára a sárospataki református kollégium teológiai akadémiajában.

⁸³ *Életpályám*. Bp. 1949. 166. 188. — Lánzer Sándor kiletére vonatkozó részletesebb adatokat mindeddig nem sikerült találnom. De az O. L. Vörös Antal-gyűjteménye 415—416. sz.-ból annyi megállapítható, hogy Biharvármegye központi szolgabírája 1846 június 10-én útlevelet állított ki részére Erdélybe »tudományos alkalmazás« céljából való utazásra. Az útlevél szerint akkor 25 éves, a magyaron kívül németül, szlovákul, franciául, latinul beszélt. 1847 június 3-án pedig Brassóból maga írt levelet Kossuthnak s ebben, minthogy a Ploestibe menetelre — ahová német nyelvtanítóságra készült — a brassói szász hatóság nem adott neki útlevelet, a Kossuth támogatását kéri annak más úton leendő megszerzéséhez. E levélből az látszik, hogy a Kossuth-családdal már megelőzőleg kapcsolatban volt s a K. L. iránta többszörösen tanúsított jóindulatát igen hálásan emlegeti (de nem mondja meg, miben állt ez). Útlevele szerint a Bars megyei Kiskálnára való volt, levelének stílusa nem vall magyar anyanyelvűre. Nevét maga is, az útlevél is *Lánzer*-nek írja (rövid a-val).

Német és svájci egyetemeken tanult, nagyszorgalmú ember volt (egy három kiadásban megjelent háromkötetes egyháztörténelem írója, amelynek harmadik kötetében — »*A keresztyén egyház történelme*« Sárospatak 1908. 55—57. — aránylag elég terjedelmesen, de sok tájékozatlansággal és pontatlansággal szól Lamennais-ról), a demokratikus eszmékért egész életén át lelkesedett, Párizsba és Franciaországba mindig vágyakozott, de sohasem tudott eljutni. Könyvből igyekezett megtanulni franciául, de ez tökéletesen nem sikerült neki. A sárospataki nagykönyvtár 1992. száma alatt őrzött, »Egy hívő szavai« c. kézírata 118 negyedréjú lapra terjed, az első 25 lap csak ceruzával van írva. Sem bevezetés, sem egyéb megjegyzések nincsenek hozzá, csak a legvégén a fordítás befejezésének kelte: »Sárospatak, 1878. január 16.« Warga lelkiismeretesen igyekezett mondatról-mondatra adni a francia eredeti értelmét, szándékos, vagy szándéktalan kihagyásai, kiugrásai nincsenek, a német fordítások segítségével, úgy látszik, nem akart élni, — viszont fogyatékos francia tudása lépten nyomon félreértésekbe ejtette a különben nem rossz magyar stilisztát, úgyhogy fordítása lényegileg az alább említendő Rácz Károly-félével, mely nyomtatásban is megjelent, áll egy színvonalon, irodalmi célra már 75 évvel ezelőtt sem lett volna hasznavehető. A fordításhoz olyan korai kiadást használt, amelyben még nem volt benne sem az »*Au peuple*« című előszó, sem a XXXIII. fejezet ki-pontozott sorai (XVI. Gergelyről és I. Miklósról) — ezeknek, úgy látszik, a létezéséről sem tudott, mert nincs nyoma annak, hogy utólag pótolta volna. Stílusának kedves vonása a lépten-nyomon kiütöző erdélyiség (»őköt«, »menyek«, — őket, megyek helyett — stb.)

Megállapítható, hogy a »*Le Livre du Peuple*« megjelenése után (1838) a Lamennais-értékelés polgári körökben meglehetősen enyhült — annak ellenére, hogy Rómában ezt is, mint Lamennais minden művét a *Paroles* után, siettek indexre tenni. Az Akadémia nagytekintélyű folyóirata, a *Tudománytár* — ugyan jó későn, 1841-ben, a *Literatura* c. mellékletében — közöl »*De La Mennais*« címen egy D. I. jegyű cikket (Dobrossy István?), amely a »*Blätter zur Kunde der Literatur des Auslands*« 1838. évf. 31. számából van átírva a saját megjelenése szerint. »Ezen férjfi — mondja — kétségtelenül legnagyobb írója a mai Franciaországnak és legújabb könyve által [LdP] a legkitünőbb elmék, maga Chateaubriand fölé is emelkedék, kit nemcsak méltóság, fenség és művészet, de gondolatmélység által is meghalad. Ezen népkönyvben — inkább könyv a néphez — valódi fenséges ékesszólás lejt és soha az erkölcs, erény, tisztább, méltóságosabb nyelven nem szólott. Itt-ott hibás okoskodást, sőt néhol túlzást és nézeteiben következtelenséget, mint szinte a népnek ajánlott utat illetőleg, vigyázatlanságot, előre nem nézést hányhatni szemére szerzőnek, de ragyogó nyelvét senki nem tagadhatja és mi ez oldalról kívánunk róla szólani.« Röviden ismerteti a LdP. tartalmát és hosszabb szemelvényt ad belőle, annak bizonyítására, hogy csak *látszat* az, mintha a népet lázadásra akarná bírni. Dícséri benne a családi élet magasztalóját, de főként azt az álláspontját, hogy a nép

élete- és viszonyainak »óhajtott javulása hirtelen nem eszközölhető, hanem az csak az idő feladata« — tehát »minden erőszakos változtatást, forradalmat kerülni kell«. Persze az ilyen ismertetések a külföldön is, a hazában is még sokkal jobban elszelidítették a közvéleményben az átlagos Lamennais-képet, mint amennyire ő maga alapot adott erre — a szociális forradalmat ellenző (bár a pusztán politikait annál inkább vállaló) nyilatkozataival — s ennek következtében lassanként az ártalmatlan álmodozó, az inaktív rajongó képe kezdett megrögződni róla. Mint ilyet emlegeti *A Kelet Népe*-ben (1841) Széchenyi, akinek Kossuth elleni éles és igazságtalan kifakadásai közt ismételten is felhangzik az a roppantul lenéző hangú vélemény, hogy Kossuth a szív és az érzelem politikájában »Lamennais-i — akarom hinni — őszinte mámortul ostorozva« sodródik tova végzetes lejtő felé. Szemére hányja Kossuthnak: »ahelyett, hogy magasb szempontokkal fogná fel s nagyobb vonásokkal tűzné ki, a magyarnak mint nemzetnek mi volna nyavalyája s ezen segíteni mi módon lehetne« — »misericordianus fráter«-kedik, asszonyosan érzeleg, victorhugói borzalmakat fest, »majd megint a legtöbbször jó szivü Lamennais-vel akadunk [így] jól-lehet mindenünnen volna inkább tanácsos elfogadni statusreformatiói recipét, mint az ifjú Gallianak ezen a gyakorlati életbe valóan (!) olly igen mélyen beható apostolátuk«. A »valóban« szó utáni zárójeles felkiáltójele Széchenyinek egymaga jól érzékelteti, milyen kevésbé becsülte Lamennais-t is, de vele együtt Kossuthot is, mint *gyakorlati* politikust. Szerinte mindazok, akik »francia modor szerint működnek«, vagyis »a szív és érzelmek tévutai« keverednek, lehetnek »egyenként jobbadán jók, sőt többen közülök megvesztegetetlen becsületűek és cynikai egyszerűségűek«, de a végén valamennyiből kiütözik a forradalmi, vérontó téboly, »holott politikai pályájuk kezdetekor... mindenek felett felebarátaik s az emberiség iránti szeretet szomja hevíté keblüket«. Ilyenek voltak »Mirabeau-tul kezdve Camille Desmoulins, Danton, St.-Just, Marat, Robespierre egész a mai francia propaganda hőseiig szívandalgó Lamennais-vel, Pére Enfantinnal sat«. ⁸⁴

Kossuth indokolt gúnnyal válaszolhatta Széchenyinek ezekre a forradalomtól rettegést lehelő soraira: ha a fent felsorolt francia nevezetességek összegyülehetnének, »nehezen tudnák megfogni, a historia philosophiájának melyik vezérelvénél fogva kerültek egy csomóba«. ⁸⁵ Egyébként azonban, nagyon érdekesen, mind ő, mind a védelmére kelő *Eötvös József* (*Kelet Népe és Pesti Hirlap*, Pest, 1841.) szemlátomást *tudatosan* óvakodnak válaszukban a Lamennais-kérdést felvetni s belebocsátkozni a vele való összehasonlítás jogosult vagy jogosulatlan voltának vitatásába — holott Kossuth is (már 1834 óta), Eötvös is igen jól ismerhette a *Paroles* szerzőjének legnevezetesebb írásait, sokkal jobban, mint Széchenyi, akit a Lamennais gondolatai és munkássága oly kevésbé érdekelték, hogy pl. a harmincas években, — amikor a breton abbé mind a haladó,

⁸⁴ A K. N. első kiadásából idézek, a 49—50. 102—103. 170. lapokról.

⁸⁵ *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*, Pest, 1841. 38.

mind a reakciós európai közvélemény érdeklődésének középpontjában áll — oly sok mindent felölelő naplóiban sem a nevét meg nem említi, sem egyetlen halvány célzást sem tesz reá!⁸⁶ De Kossuth is, Eötvös is igen jól tudták, hogy Lamennais-vel a nyilvánosság előtt a jelentőségének megfelelően sokat foglalkozni vagy nem lehet — a cenzúra miatt — vagy pedig kockázatos dolog.

Kossuth azonban azzal adta (eddig egyetlen ismert) jelét a Lamennais iránti rokonszenvének, hogy a *Pesti Hirlap* egyik első számában (1841. január 9) hosszú tudósítást közölt a megelőző év végén lefolyt párisi esküdszéki tárgyalásról, terjedelmes kivonatban adva le valamelyik külföldi lap nyomán a Lamennais védekező beszédét. Persze az esettel s az ítélettel kapcsolatban mindenféle kommentártól tartózkodnia kellett s a védekező beszédből is az abbé ezen szavait emelte ki különösen: »A családi kapocs és birtoktulajdon, legbelsőbbleg rokonulva az erkölcsi hittel: ezek szemeim előtt első alapjai minden társaságnak.«⁸⁷

A föllendülő magyar időszaki sajtó a negyvenes évek óta — miközben a cenzúra az ellenzéki szellem nyomása alatt kénytelen folyvást engedékenyebbé válni s a bécsi reakció, ha lépésről-lépésre és fogcsikorgatva is, hátrálni — egyre többet foglalkozik, tudományos és népszerű kiadványokban egyként, a nyugati szocializmus jelenségeivel, melyekről persze egyelőre azt állapítja meg legnagyobb kedvteléssel, hogy azok közelebről megnézve, nem is olyan veszedelmesek, mint a hírük, — hiszen kevés kivétellel forradalomellenesek és magántulajdon-tisztelők. Ezzel kapcsolatban, vagy egyéb (filozófiai) kérdések kapcsán ismételten szó esik Lamennais-ról is, bár elég mellékesen és röviden: az ismertetőik szemlátomást zavarban vannak, hová tegyék, a szocialisták közé sorozzák-e? — látnivaló, hogy forradalmi hangját és szellemét nehezen tudják összeegyeztetni az inkább mégis polgári meghatározottságú szociális alapgondolataival.⁸⁸ Sokat nem beszélnek róla: még a katolikus időszaki sajtóban is csak egyetlen hosszabb cikk foglalkozik a negyvenes években vele, *Ocskouszky Ferenc* beszámolója: »Egy céltévesztett kísérlet Lamennais abbé megtérítésére«. (Religio és Nevelés 1842. április 17.-i - 16. száma.) Ez azt adja elő, milyen szívbe-markoló levelet írt a »romlott szívű« abbénak egy Geramb Mária József nevű trappista szerzetes még 1837-ben, biztatva őt, hogy együtt zarándokoljanak Rómába és ez a »mennyből levetett angyal« ott esedezzek bocsánatért »pokolszépségű munkája« (a Paroles) és más szörnyűségei miatt. Sajnos, kesereg

⁸⁶ Csak forradalomalatti lázas tépelődései közepett tér vissza egyszer Lamennais-re, 1849. aug. 11-i naplóbejegyzése szerint: »Paris kann geheilt werden, wenn z. B. Lamennais et Co ausgemärzt [!] sind!« (talán még Bécsen is lehet segíteni, folytatja, csak a teljesen megromlott Pesten nem!). L. *Károlyi Árpád* kiadványát: *Gr. Széchenyi István döblingi hagyatéka* I. Bp. 1921. 372.

⁸⁷ A *Poisson* i. m. 304. lapján idézett eredeti szöveg: »la famille et la propriété, intiment liéés aux croyances morales sans lesquelles nulle vie, sont les bases premières de toute société.«

⁸⁸ L. *Tudománytár* 1840. (Értekezések VIII.) 1841. (Ért. IX.) 1843. (Ért. XIV.) *Szontagh Gusztáv*, ill. *Pauler Tivadar* cikkeit.

Ocskovszky, a kegyes biztatásnak nem volt foganatja, az abbé megérdemelten börtönbe került, de onnan már ki is szabadult — bárcsak megjavultan!

A »bukott angyal« nevét tehát már »börtönviselt« volta miatt sem nagyon emlegették — még ha egyébként merték volna is —, de »pokolszépségű« sorai nem egykönnyen mentek feledésbe. A fiatal *Kazinczy Gábor* a nagytekintélyű *Athenaeum*-ban már 1840-ben (I: 182., 106., 236. hasábok) megszólaltatja »Franciából« cím alatt három, a szerzőt a cikkek alatt *nem* (csak a folyóirat mutatójában) jelző fordítmányában a *Paroles*-t, lefordítva — és az eredetinek finom szépségeit meglehetősen elejtegetve — »*Egyesület*« címen a VII., »*Szeretet*« címen a XV. fejezetet (ezeket fentebb mi is közöltük) és az egészen érzélgősen vallásos XVII.-et, »*Gondviselés*« címen. A cenzúra ezeket a magukban igen ártalmatlan fejezeteket nyugodtan átengedhette, ha nem volt alattuk a »berüchtigt« név — legföljebb utólag téphette a cenzor a haját, amikor a mutatóban a név mégis csak felbukkant.

Az 1843-44-i országgyűlésen — ahol a haladó szellem, a liberalizmus egyik nagy reformeredményeként könyvelhette el a vallásegyenlőség terén bizonyos mértékig elért haladást — emlegetni ugyan szintén nem emlegették még a forradalmi és republikánus ex-abbé *nevét*.⁸⁹ De *gondolatai*, hozzáméltó nemes tolmácsolásban mégis csak megcsendültek a bátor *Wurda Károly* kanonoknak, a győri káptalan követének ajkán, aki 1843. június 12-én (a két — dunai és tiszai — kerület egyesített ülésében) papi követtársainak rettentő elszőrnyedésére a vallásbéke megteremtése érdekében emelt szót s nyíltan megmondta, hogy erre mincs más út, mint »a teljes vallási szabadság«, a »szabad ország, szabad alkotmány, szabad vallás«. Ugyanez okból állást foglalt a »magyar nemzetik«, tehát *felekezetenlküli iskolázás* mellett is és később, papi követtársai felförmedésére válaszolva kijelentette, hogy ő csupán »státuspolgári« elveket mondott ki, s lelkiismerete semmi olyannal nem vádolja, ami a katolikus egyház méltóságával, tanításaival, elveivel vagy érdekeivel ellenkezik.⁹⁰ Mindez nem egyéb, mint a L'Avenir Lamennais-jének és körének ismert álláspontja, (sőt a felekezeten kívüli közoktatás tekintetében azt felülhaladó — mert maga Lamennais jó darabig még a *Paroles* után is a »keresztény« iskola »szabadságáért« küszködött s csak 1848 körül látta be ez álláspontja haladásellenes naívságát!) Ez elég volt arra, hogy a kiváló papot az országgyűlésből visszahívják s az egyházi tekintély erejével elhallgattassák. De övé maradt a dicsőség, hogy a »szabad egyház szabad államban«

⁸⁹ *Kovács Ferenc* hatkötetes nagy kiadványában: *Az 1843–44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, Bp. 1893–94. — sehol nincs szó róla, hogy L.-t nevén nevezték volna, holott erre egyéb tárgyaknál is, de a vallási és egyházi kérdésekben (l. a fenti műből kiemelten kiadott részletet is: *Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások naplója a papi javokról*, Bp. 1893) kiváltképpen sok alkalom adódott volna. Még a legantiklerikálisabb szónokok is — így pl. *Palóczy László*, aki ezen az országgyűlésen *Szemere Bertalannal* együtt már a főpapi javak részleges szekularizációját indítványozza és aki igen szeret derűre-borúra idézni olvasmányaiból — óvakodnak kiejteni a L. nevét.

⁹⁰ *L. Kovács F.* i. m. I. köt. 301–02. 312.

nagy haladó polgári programját katolikus pap létére, legelsőnek merte formulálni a magyar törvényhozásban.

Protestáns egyházi oldalról viszont jó későn, már csak a forradalom évében kezdenek vele foglalkozni (és ez a foglalkozás azután is egészen gyér és egyáltalán nem mélyreható). A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1848. évfolyamában, a 460. stb. hasábjon olvasható »Daru-« nak (*Fabó András* evangélikus lelkésznek, aki később jónevű, szorgalmas történetkutató, akadémiai I. tag volt) »Lamennais, a francia reformátor« c. cikke, amely Lamennais-nak az evangéliumfordításaihoz fűzött reflexióiból (»Les Évangiles. Traduction nouvelle avec des notes et des réflexions à la fin de chaque chapitre«, 3. kiad. 1848) fordít le egy-néhányat s azokból, és Lamennais egész munkásságából azt a következtetést vonja le, hogy itt van az új reformáció ideje: az egyháznak kultuszi és hitterjesztő intézményből »erkölcsi intézetté« kell válnia. Nem dogmákra, nem misztériumokra van már szükség, hanem erkölcsi elvekre, mert ezek Krisztus akarata szerinti alaptörvényei az istenországának. »A katolikus egyház, mint egyedül üdveztető, a protestáns egyedül üdveztető hitével, pápa- és státusegyház, el fognak enyészni; az erkölcsi közösség, Krisztus valódi egyháza, a keresztyén vallás fennmarad...« Lamennais politikai forradalmiságáról, haladó szociális követelményeiről egy szót sem szól a különben olvasott, jámbor falusi lutheránus pap; de *ennyinek* az elmondása is nagy szó volt akkor tőle.

E tekintetben sokkal finomabb szimatja volt *Udvardy Ignác* veszprémi kanonoknak (1810—1874; 1858-tól akadémiai I. tag, egyházjogi író), aki nemcsak a »*Religio és Nevelés*« 1848. ápr. 30-i számában megindult és több számon át folyó »*Baj és ír*« c. cikksorozatában indult ki »egy lelkes francia író jószavaiból«, amelyek alatt alighanem Lamennais-nek valamelyik 1834 előtti írását kell érteni, (hogy azután azok alapján a bajbajutott egyház megsegítéséről bölcselkedjék) —, hanem még azt a nem közönséges vakmerőséget is elkövette, hogy az indexretett »*Le Livre du Peuple*«-t »fertőtlenítette« s *forradalomellenes óvszerként* szolgált vele a »félrevezetőktől« féltett szegény magyar népnek. Így jött létre — Lamennais-től ellopva és eltorzítva, nevének gondos elhallgatásával — az ő első terjedelmesebb, de megbízhatatlan nyomtatott magyar tolmácsolása: »*Őszinte szózat a néphez, melyet francia eredetiből átdolgozva s hazánk jelen viszonyaira alkalmazva közrebocsátott Udvardy Ignác*« (Veszprém, 1848, 8-rét 51 lap)⁹¹ Az együgyűen ravaszkodó klerikális fércelmény persze csak az »épületes« részleteket hagyogatja meg az eredetiből és azoknak lefordításában nemcsak a stíluszépségeket nem bírja távolról sem érzékeltetni, hanem itt-ott még durva nyelvi félreértésekbe is beleesik. (Őszerinte pl. a »*veilles*« = »virrasztások« szó »aggkort« jelent, ami pedig = *vieillesse*; stb.) Egyébként minden »ártalmasabb« passzust elhagy és a maga kegyes és lapos erkölcsi intelmeivel pótol vagy feldoz ki. Újra meg újra emlegeti a »józanságot«, aminek intelme Lamennais-

⁹¹ Ki volt állítva az 1848—1948. *Centenárius Kiállítás* anyagában s ennek ily című katalógusa 39. lapján meg van említve, hogy Lamennais »hatása alatt« keletkezett.

nak még ebben az aránylag legnyugodtabb hangú írásában is alig fordul elő. A mű eredeti gondolatmeneteit felhigítja, ott egyáltalán elő sem forduló toldásokkal: hosszan fejtegeti például, hogy a világi felsőséget, az egyházat és a papságot mennyire kell tisztelni. Egészen szemérmetlen módon forgatja ki léptenyomon Lamennais-nek minden, a forradalmi szellemnek kedvező gondolatát, csak mérséklő fordulatait, meg pompás képeit és ragyogó színeit használva fel (persze hihetetlenül esetlen kézzel) a hatás kedvéért. Csak egy példát idézünk, amelyből valamennyi többit is megismerhetjük. A mű VI. fejezetéből csak az első három bekezdést fordítja le (az egyéni jog sérthetetlen; de az ember a maga életének teljességét csak a társaságban fejtheti ki; meg kell alkotni a »famille universelle«-t; a tengerparton álló magános fa kipusztul) —, de amikor azután Lamennais az elrabolt *népjogokról* kezd beszélni, a jogtalan nép kizsákmányoltatását festi lángoló szavakkal, akkor a kanonok úr helyett már a saját nótájára gyújt rá: »Ne hallgassatok tehát azokra, kik a társaséletben minden függést és alárendeltséget kiirtani akarván... éretlen göggel az önfelségiség vészes tanait hangoztatják... kik a teljes boldogság — és jólétnek itt a földön és pedig talán munka, fáradság és szenvedés nélküli könnyű elérhetésével ámítanak... Jogotokat megismerve, szilárdítva; saját érdektöket védhető módokkal ellátva; a törvényhozás és a közügyek vezetésébe lehető s célszerű befolyhatásban részesítve vagytok. *Ha mindezzel okosan éltek, ha a társaséletben kitűzött hivatásoknak becsületes és munkás szorgalommal megfeleltek, ha a rend, igazság és béke érdekében hozott törvényeket és a törvényes felsőbbiséget tiszteletben tartjátok, akkor sok másképen lesz a földön...*« (19—20. lapok. Kiemelés Udvardytól.)

Így zengett a körmetlenített és fogatlanított gall oroszán szózata — a klerikális fuvolára áthangoltan! Az mindenesetre tragikus valóság, hogy a Lamennais egész életén és 1834 utáni írásain is átvonuló gyógyíthatatlan hasadás csakugyan *adhatott* alkalmat a gondolataival és műveivel való ilyen irányú visszaélésre is. De szerencsére voltak Lamennais-nek olyan magyar ismerői is, akik tisztességes módon és az ő valódi szellemének megfelelően merítették belőle. Két kisebb jelentőségű közírónk (*Nagy Károly*; *Daguerréotyp*, Pozsony 1841; I. a mű 262—263. és 282—284. lapjait; *Benczúr János*: *A szabadság és társadalmi rend elméletei*: 1843-ban jutalmazott akadémiai pályamunka, de csak 1848-ban jelenhetett meg, ismételt átdolgozás után, I. a mű 180—181. lapjait), felismerhetőleg lamennais-i filozófiai, illetőleg politikai fejtegetéseket reprodukál művük egy-egy rövid szakaszában (de L. nevét — érthetőleg — csak Benczúr említi meg). *Táncsics* pedig, mikor a sajtó felszabadultával javítva és bővítve másodszor is kiadhatja »*Hunnia függetlensége*« c. művét, (Buda 1848) annak (csak a 2. kiadásban szereplő) »*Toldalék a központosításhoz*« c. fejezetébe elég híven lefordítja a Paroles VII. fejezetét (forrást és szerzőt *megnevezve*), annak illusztrálására, hogy mi mindent lehet elérni az erők egyesítésével. Táncsics ugyan annyiban félreviszi Lamennais gondolatainak eredeti irányát, hogy az egyesülés szükségét *nem* társadalmi-gazdasági vonatkozásban emeli ki, hanem

a maga naív szociális sovinizmusával, így : »ha magyar nemzetiségünket fenn akarjuk tartani, a bennünket körülvevő elemek közt egyesülnünk szükséges«. (191.) De annál pompásabb, amikor a parabola lefordítása közben Tánicsicsból még a Rómát elhagyott papi szerző ellen is kiütözik antiklerikalizmusa; szinte látjuk, amint csendes gúnyral a szakállába mosolyog, mikor a fejezet vége felé az »És midőn már imádkoztak« szavak után zárjelben odaveti a következő megjegyzést : »(természetesen az imádságra még nem érkezett segély, mit szerző ugyan nem mond)«. ⁹² A »keresztény szocializmusnak« ez a kis Tánicsics-mondat Magyarországon talán a legelső és máig egyik legjobban talpraesett bírálata.

De szabadságharcunk még sem mult el anélkül, hogy irodalmában szóhoz ne jutottak volna a Lamennais legforradalmibb igéi, politikai egyéniségét legélesebben jellemző gondolatai is a Paroles-ból. Kornis Károly (1822-1863), a regénybe illő életpályát megfutott, fiatal és sokoldalú egyetemi jogtanár ⁹³ »A szabadságról szózat a néphez« c. 20 lapnyi röpiratában (keltezve: Arad, 1849 január, megjelent Szegeden) az akkori magyar köztársasági propaganda egyik legerőteljesebb megnyilatkozását teszi közzé, elszánt és szenvedélyes antidinasztikus éllel. Maga Kornis nem elsőrendű stilisztá, ellenben folyvást akadunk nála hatalmas felépítésű és izzó színekben játszó gondolatmenetekre és képekre — és ezek egytől-egyig mind a Paroles-ból vannak átvéve, részint kisebb darabokban, részint a tárggyal összefüggő egyes fejezeteknek (az általunk e tanulmányunkban közölték közül a VII-nek, a XIII-nak, a XXXV-nek, a XXXVI-nak, a XXXIX-nek) bővebb vagy kivonatosabb fordításában, illetőleg átírásában. Forrását és a szerzőt sehol sem nevezi meg, sőt azzal az ártatlan ravaszkodással él, hogy a XIII. fejezet átírását így vezeti be : »Már régi szent atyáink írtak azon tanácskozásokról, melyeket a királyok tartanak. . . .« ⁹⁴ — de ezzel az elhallgatással nyilvánvalóan nem plágiumot akar leplezni, vagy a már nem létező cenzúrát megtévesztetni, hanem egyszerűen a katolikus alsópapság szabadságharcunkhoz hű tagjainak nem akarja elrontani a szájaizét azzal, hogy megnevezetten Lamennais-re, a »főapostatára« hivatkozzék, a valamennyi közül »legveszedelmesebb« írásából idézve. Kornis, akinek testvérbátyja, József, a későbbi gyoroki plébános maga is honvéd táborigazgató volt a szabadságharcban, tudta jól, s épp ebben a röpiratában meg is írja, hogy a Habsburgok egyéb, általa a legerősebb színekkel felsorolt bűnei mellett az egyik legsúlyosabb az is, hogy a főpapságot óriási zsíros javadalmakkal lekenyerezik s ezek aztán, ahelyett, hogy a nép ügye mellé állnának, kényükön élnek (Zichy Domokos szeretőivel dorbézol — írja —, Bémer László sportszerűen kártyázik!) — viszont nyomo-

⁹² Saját kiemelésünk (ugyancsak a 191. lapról idézve).

⁹³ Bővebb feldolgozást is megérdemlő életének adatait l. a Szinnyei J. Magyar Írók Élete és Munkái VI. kötetében, valamint a Hazánk és Külföld 1865. évf. 40. számában Csorba Ákostól »Magyar tudós Braziliában« címmel, ahol azonban Kornis szabadságharci röpiratairól egy szó sincsen.

⁹⁴ Mi emelünk ki.

rogni hagyják és üldözik a Krisztus tanításai mellett apostolkodó közpapokat; »az ily üldözött papok megérdemlik, hogy őket Krisztus apostolainak tekintsük és tetteiket követve, szeretetünkkel jutalmazzuk«. A császári fattyúval pedig, mondja, el kell bánni és ki kell kiáltani a köztársaságot. Az igazságnak, akár milyen késve, győznie kell; ha mi magunk nem, gyermekeink és unokáink élvezni fogják gyümölcseit.

Ebben az iratban szólott bele tehát a Paroles hangja, álcázottan ugyan, de hiteles és forróan lelkes tolmácsolásban, forradalmunk és szabadságharcunk egyik legizgalmasabb szakaszába. Kórnis a Habsburgok régibb és újabb pokoli önkényeskedései közt kifejezetten megemlíti a Lovassy Lászlóval történt elbánást is; nem tudjuk, volt-e tudomása arról, hogy a boldogtalan áldozat ott él Aradtól nem is olyan messze Szalontán, később Erdőgyarakon, és hogy az ő és társai lelke másfél évtizeddel ezelőtt Lamennais lángszellemén gyúlt fel —, de Kórnis röpirata a maga módján elégtételadás volt mind az akkor már megtört és a polgári forradalomból kiábrándult csöndes öreg francia republikánusnak, mind a még csöndesebb magyar élőhalottnak.⁹⁵

Már a hősi küzdelem összeomlása után történt a cári hadseregtől megszállott Debrecenben egy apró, de feljegyzésre méltó epizód. Az akkor 24 éves Révész Imre kollégiumi preceptorhoz és segédkönyvtárnokhoz, — aki a kolerás kórházzá átalakított református kollégiumban a legnehezebb heteken át egyedül viselte gondját az ott felhalmozott nagy kulturális értékeknek —, szeptember folyamán belátogatott egy *Simonovics* nevű fiatal, lengyel nemzetiségű cári tiszt s elkérte tőle olvasásra a Paroles-nak a könyvtárban meglevő egyik legelső, brüsszeli kiadású példányát. Révész oda is adta, mert Simonovics csak néhány órára kérte, — de az bizony soha többé vissza nem hozta. Révész aztán saját pénzén meghozatta és helyreépítelte.⁹⁶ A cári hadsereg tisztjei közül bizonyára nem ez a Simonovics volt az egyetlen, aki megismerkedett a Paroles-lal; a lengyel eredetűekről nem is szólva, azokról az orosz hősokról, akik vértanúságot is vállalva, tiltakoztak az intervenció ellen, Guszevről és társairól bizvást feltehetjük ezt. Jó azonban azt látni, hogy a debreceni megszállás még külön is alkalmat adott egy cári hadseregbe kényszerült fiatal lengyelnek Lamennais-vel való megismerkedésére. (Mellesleg az is értékes adat, hogy a Paroles-t Magyarországon még a legsötétebb hódéruralom kezdődtekor is — amikor a XIII. fejezet borzalmas látomásai még borzalmasabb alakban öltenek testet és csakugyan »a hóhér lesz a jó fejedelem első minisztere«, — meg lehet kapni könyvárusi úton!)

⁹⁵ Éppen a nevezetes 1849. ápr. 14-i országgyűlési határozat másnapján, 15-én foglalkozott a debreceni képviselőház Nyáry Pál amaz indítványával: rendeljenek az anyagilag is nyomorult helyzetben levő Lovassy Lászlónak »pensiót«. Az ügy elintézését a Ház a kormányra bízta. *L. Pap Dénes: A parlament Debrecenben 1849.* Lipcse 1870. II. köt. 83—84.

⁹⁶ Sajátkezű bejegyzése a könyvtárnoki naplóba 1849. szeptemberről (a nap nincs jelezve). A tiszántúli (tiszavidéki) református egyházkerület levéltárának Révész-gyűjteményében. Kéziratok VI. köt. 50.

Világos után természetesen jó darabig nem igen eshetett Magyarországon egyéb szó Lamennais-ról, mint — a *parentációja* a nemsokára bekövetkezett halála alkalmából. Ezt végezte el igazi inkvizitori gyűlölettel, a *Religio* 1854. márc. 12-i (31.) száma így: »Lamennais mult hó 27.-én bűnbánat nélkül meghalózott. Isten a megtérés végső kegyelmét megvonta a kevélysége által megátalkodott lélektől. Superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.«⁹⁷ A világi burzsoa sajtó, természetesen az osztrák sajtórendőrség parancsolta tartózkodással, mégis sokkal tisztességesebben foglalkozott a nagy halottal: a *Budapesti Hirlap* (1854. márc. 7.), a *Pesti Napló* (1854. márc. 8.), a *Divatcsarnok* (1854. márc. 10.) hosszabban-rövidebben, de érezhető tisztelettel és megindultsággal írják le végrendeletét, halálát, temetését (a B. H. a tüntetéseket is). Az *Új Magyar Múzeum* pedig 1854. márciusi számában (IV. évfolyam 304.) szintén megemlékezve halála és temetése körülményeiről, a következő, valószínűleg magától a szerkesztőtől, Toldy Ferenctől származó szép jellemzést adja róla: »Nincs elsőrangú író, kinek oly és annyi imádója, oly és annyi nagy ellensége lett volna, mint az *Essai* ... és a *Paroles d'un Croyant* híres szerzőjének. A történetírók tiszte kifejezni s megmagyarázni azon rendkívüli lélekforradalmat, melyen Lamennais keresztülment. Nézetünk szerint az ő fejlődése azon kevéssé értett igazságot igazolja, hogy a végletek érintkeznek s az eszmék törvényszerűségének alapján egymásba átcsapnak. Annyi bizonyos, hogy Lamennais a korszak első bölcsészei, első költői közé tartozik«.

Már a tulajdonképeni önkényuralom bukása után, 1860-ban hozta azután nyilvánosságra *Egressy Gábor*, a nagy színművész (az általa szerkesztett és kiadott *Magyar Színházi Lap* 1860. évf. 187. lapján) Lamennais-nek egy, 1845. február 14.-én kelt levelét (sajnos, csak magyar fordításban), amelyet az abbé — az Egressy szerkesztői jegyzetének kissé bizonytalankodó állítása szerint — a magyar szabadságharcban résztvett s Magyarország külföldi ismertetése érdekében lelkesen dolgozott, de már nem egészen 30 éves korában, 1849-ben meg is halt *De Gerando Ágost* francia író feleségéhez, *gróf Teleki Emmához* (a Blanka testvéréhez) intézett. A levelet *Vajda Péter*, a fiatalon elhunyt szabadság- és természetrajongó magyar költő özvegye adta át Egressynek közlésre. Lamennais megköszöni benne a Geoffroy Saint-Hilaire Stefánia asszony útján kézhezkapott Vajda Péter-féle »költeménytöredékek« francia fordítását. »Hála ön szép fordításának, mely képessé tett felfogni a természetes és érzésdús költemények bájait, mik édes ömlengései egy gyöngéd szívnek, hol minden oly tiszta, mellyel együtt merengünk, s melyben rokonérzéssel találkozunk, legyenek azok a belső élet röpke mozzanatai vagy a rajta elvonuló viharok nyilatkozatai. — Hallom, hogy ön nemsokára vissza fog térni azon országba, melynek Vajda Péter dicsőségére válik. — Legyen ön szíves, neki üdvözetemet kifejezni, oly hő szavakban, minők a barátok lelkeit lelkesítik, habár a Gondviselés úgy rendelte, hogy

⁹⁷ »(az isten) a kevélyeknek ellene áll, az alázatosoknak pedig kegyelmet ad.« Jakab levele 4,6. v. ö. Péter I. levele 5,5.

a nagy egyesülés napjáig egymástól elválva éljenek.« Sajnos, mindeddig semmi közelebbit nem tudunk ennek a nagyon megtisztelő levélnek az előzményeiről és arról sem, hogy Vajdának mely írásairól lehetett szó. Vajda maga, bár erre a levél hangja és tartalma ugyancsak felbátoríthatta, nagy francia írotársával személyes levélbeli érintkezésbe aligha léphetett: akkor már javában folyt ellene az üldözés »Erkölcsi Beszédek« miatt, Lamennais levelének kelte után pontosan egy évvel pedig már behantolták korai sírját. Föl lehet tenni, hogy Lamennais-nek Vajda írásaiban a rokonszellem mellett leginkább a pompás ritmikus próza és a természetfestés tetszhetett, s ezt a De Gerando-házaspár valószínűleg elég híven vissza is tudta adni franciául. Viszont a Vajda Péter általam ismert írásaiban irodalmi Lamennais-hatást nem találok s ilyenről a rávonatkozó irodalom sem szól. Hogy a Paroles-t s valószínűleg Lamennais más hasonló szellemű munkáit is ismerhette és velük egyetértett: az éppen Vajda Péternél egészen természetes; de az esetleges bővebb kapcsolatok kiderítését rá kell bízunk az ezutáni kutatásra.

A kiegyezést közvetlenül megelőző évek s az azt követő hosszú évtizedek a maguk polgári sajtószabadságával már nem lettek volna gátjai annak, hogy a magyar irodalom behatóbban is foglalkozzék Lamennais-vel. Anyagot bőségesen szolgáltatott volna hozzá a Franciaországban Lamennais halála után rögtön megindult és csaknem parttalanná dagadt monografikus irodalom, amely személyével és eszmevilágával foglalkozott, kéziratban maradt műveit s hatalmas levelezését közzétette, legnevezetesebb írásait folyvást új meg új kiadásokban, bevezetésekkel, kommentárokkal jelenttette meg — jóformán napjainkig alig csökkent érdeklődéssel. De a magyar közviszonyok, tudjuk, 1867. táján és utána, igen lényegesen elütöttek az egykorú francia helyzettől. Franciaországban a burzsoázia fejlettsége és a munkásmozgalom rohamos fejlődése folytán, különösen a nagy 1871. év óta szakadatlanul és soha meg nem szűnt lendülettel folyt a társadalom valamennyi haladószellemű rétegének éber küzdelme a klerikális reakció ellen (amelynek erejét az 1905-i szeparáció sem tudta és pusztán polgári alapon nem is tudhatta megtörni). Ebben a küzdelemben igen jó ideológiai fegyvernek bizonyult a Lamennais-vel való folytonos foglalkozás, akit persze ugyanakkor a klerikális reakció is meg-megfestegetett a saját céljaira (néha egészen gazdag dokumentációjú művekben), szánakozva »elcstén« és rámutatva, hogy, ha a pápához hű marad, nevét ma az egyházatyáké mellett emlegetnék. Magyarországon viszont a feudálkapitalizmussal és a finánciókével legbelsőbb közösségre lépett klerikálizmus túlhatalma ellen a küzdelem — a haladó polgári háttér viszonylagos kiépitetlensége és a munkásmozgalom lassú fejlődése következtében — sem éberség, sem ideológiai felkészültség dolgában nem érte utól a franciaországbelit. És épp ennél fogva, a másik oldal, a klerikális reakció sem nagyon törte magát az irodalmi téren való védekezéssel, amikor gazdaságilag és politikailag még az 1894-95. évi »szabadelvű« egyházpolitikai törvényhozás után is lényegileg bevehetetlennek látta a maga sáncait.

Ezért minálunk nem lehetett várni, hogy a különben is nehezen megérthető nagy magános franciának bonyolult összetételű alakja és pályája iránt nagyobb-arányú érdeklődés induljon meg, akár haladó szellemű, akár reakciós oldalról. *Kautz Gyulának*, a fejledező magyar ipari és kereskedelmi nagytőke nemzetgazdaságtani főideológusának már a hatvanas évek elején megjelent egy hosszú tanulmányorozata »a szocializmus és kommunizmus rendszerei«-ről⁹⁸ s ebben egészen röviden szól Lamennais »socialistikai rendszeréről« is, megállapítván róla, hogy az »kiválólag vallási-teológiai színezetű«, — de egyébként nem mond róla semmi lényegesen és egyénileg jellemzőt, ellenben megdicséri, hogy az átalakulást nem »a kényuralom és erőszak segédelmével« akarja keresztülvinni. Ennél behatóbban és rendszeresebben sem burzsoa, sem klerikális részről nem foglalkoztak vele magyarul mindmáig. Az a két tanulmány, amely róla katolikus egyházi folyóiratokban megjelent,⁹⁹ még a katolikus egyházirodalmi mérték alá állítva is bántó példája a felszínes mellébeszélésnek, Lamennais legnagyobb mondanivalói álmatag elmosásának: sem az *Essai*, sem *L'Avenir*, sem a *Paroles* szerzőjét nem lehetett a maga eredetiségében és nagyságában megismerni, vagy akárcsak megsejteni egyikből sem. Úgy látszik, az íróknak nem is ez volt a céljuk. De protestáns részről sem törekedtek a Lamennais tanulmányozása terén elragadni a katolikusoktól a pálmát. Egészen feltűnő, hogy még a francia protestánsok sem foglalkoztak vele számbavehető módon (pedig ezeknek már a nyolevanas évektől kezdve az ottani számarányukat messze meghaladóan gazdag szociális vonatkozású s egyes esetekben merészen haladószelemű irodalmuk van) — a magyarok annál kevésbé. A *Sárospataki Füzetek* XI. (1867.) évfolyamának egy könyvismertetője (*J...a Gy...a* jeggyel) a 869. laptól kezdve német forrás után ismerteti *Guizot*-nak egy 1866-ban megjelent művét. (»Méditations sur l'état de la religion chrétienne«), amelyben az önelégült francia forradalomellenes burzsoáziának ez a jellegzetes megtestesülése röviden, de alaposan leszedi a keresztvizet a »rosszhírű Lamennais«-ről, csak annyi érdemét ismerve el, hogy ő »a keresztény ébredés előmozdítója volt, ha később cserben hagyta is azt«. Ezen túlmenőleg a magyar protestáns irodalomban mindmáig semmi komolyabb érdeklődés nem volt tapasztalható Lamennais iránt.¹⁰⁰

Azonban mégis csak protestáns íróé, sőt lelkészemberé lett az érdem, hogy elkészítette és kiadta a *Paroles egyetlen nyomtatásban is megjelent magyar*

⁹⁸ *Budapesti Szemle* XIII., XIV., XV. I. kötetei 1861—62. — L.-ről a XIV., köt. 379. lapján van szó.

⁹⁹ *Surányi János: Lamennais és a modern kor vezéreszméi*, *Katholikus Szemle* XV. (1909.) évf. 335—349. — *Meszlényi Antal: Lamennais köre s a katolikus újjászületés*, *Vigilia* IV. (1938.) évf. 504—515. — Szintén katolikus nézőpontból, de az előbbi két szerzőnél sokkal komolyabban és nagyobb hozzáértéssel foglalkozik L.-vel az a rövidségében is érdekes előszó, amelyet *Nizsarovszky Endre* írt a *Kereszténység és demokrácia* c. kötet elé Bp. 1946.

¹⁰⁰ Talán még *Dobos János*nak, a maga idejében erősen túlértékelt, az eredetiségkedést kedvelő ceglédi prédikátornak egy-két bizarr öregkori írásában csendülnek meg leginkább némi Lamennais-reminiscentiák. *L. Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1871. 1099. és u. o. 1876. a dec. 31-i vezércikkben.

*fordítását.*¹⁰¹ A fordító, *Rácz Károly* (1842—1925) sok hányódás után végre a Krassószörény megyei, akkor Szapáryfalvának nevezett község (ma Tipari, a Román Népköztársaságban) református telepes egyházának lett és maradt több mint negyven éven át lelkipásztora: emberekkel és nehéz sorsával sokat harcolt, de az irodalomban fáradhatatlanul dolgozott, főszenvedélye a történetkutatás volt, amely téren azonban kevés pozitív érték maradt utána. Sem önéletrajzi töredéke,¹⁰² sem a debreceni kollégium könyvtárában őrzött csekély kézirati hagyatéka nem szól arról, hogy mi inspirálta e fordítás elvégzésére. Azonban az »*Új Magyar Athenás (újabbkori magyar protestáns írók életrajzgyűjteménye)*« c. lexikon (Bp. 1882—87.) 335. lapján, a róla szóló cikkben a következő, lényegileg csakis tőle magától származható adat olvasható: »Csakhamar [1868. tavaszán] Révész Imre hitta maga mellé segédül [segédlelkészül] Debrecenbe. Örömmel fogadá ezt. Az itt töltött [nem egészen] két év, az egyháztörténeti nyomozásokkal foglalkozó Révész oldala mellett, határozott a Ráciban fölbresztett irodalmi munkásság iránya felett. Az asztalnál, étkezéskor is tudományos, többnyire egyháztörténeli tárgyakról folyt a társalgás, melyről Rácz pontos naplót vezetett. Főnöke egy ízben két francia íróról, La Mennais és Volneyről beszélt lelkesült hangon, mindegyiknek művéből fel is olvasva egy részletet. Itt és ekkor fogamzott meg Rácz Károlyban az »Egy hívő szavai« lefordításának eszméje, mit csakhamar tett követe, s 1869-ben már eladta kézirátát Telegdinek, ki azt 1871-ben adta ki.« A fiatal református lelkész tehát az indítást a Paroles lefordítására ettől a már föntebb is említett idősebb kartársától kapta, akinek a Paroles iránti lelkesedése eszerint húsz évvel a forradalom és a szabadságharc után sem húnyt ki és aki emellett, haladó szellemének másik bizonyóságaként, Volney-ért sem csak ifjúkorában lelkesedett.¹⁰³ A pápai »salatkozhatatlanságot« kimondó vatikáni zsinat (1869—70) küszöbén megvolt a természetes indoklottsága a Paroles iránt protestáns részről felújuló érdeklődésnek, s az sem jelentőség nélkül való, hogy megjelenése éppen a dicsőséges »franciaországi változások« esztendejére (1871) esett. Megjelenésének tényén és történelmi körülményein kívül azonban, fájdalom, semmi egyéb érdemét nem tudjuk megállapítani ennek az egyetlen magyar nyomtatott Paroles-nak. Nemcsak egy sornyi bevezetést, egy szónyi magyarázatot nem ad a műről és szerzőjéről — pedig ez már akkor, majd négy évtizeddel a mű keletkezése és

¹⁰¹ *Egy hívő szavai. Irtá: La Mennais F. Róbert* [!]. *Fordította a negyedik kiadás szerint Rácz Károly.* Debrecen. Kiadta Telegdi K. Lajos. 1871. Kis 8-adrét 119 lap.

¹⁰² *Kálvinista Szemle* 1925. március 14. 90—91. »*Egy fejezet egyházunk legújabbkori történelméből.*«

¹⁰³ *Volney* (Constantin François Chassebeuf, comte de —, 1757—1820) keleti utazó, liberális politikus, ókori történész és keleti nyelvész. Leghíresebb műve, amelyről itt is szó van: »*Les Ruines, ou méditations sur les révolutions des empires*« (1791) az enciklopédista filozófia szellemében tartott történetbölcseleti elmélkedés és kíméletlen, de nagyon megokolt valláskritika. Három magyar fordításáról tudok. — Máig megvan a Ruines-nek, valamint a Paroles-nak és a *Le Livre du Peuple*-nek R. I. használta példánya. Lamennais-t, levelezésének bizonyossága szerint, Szentesen egy fiatal katolikus papkollegájával is elolvastatta (éppen az osztrák Concordatum évében, 1855-ben!) és ez neki ezért igen hálás volt.

majd két évtizeddel szerzőjének halála után, a magyar olvasóközönség számára ugyancsak elkelt volna —; nemcsak arról nem vett tudomást, hogy a szerzőnek mi volt a pontos neve, nemcsak annak nem járt utána, hogy a mű későbbi kiadásában ott van az »Au Peuple« előszó és le vannak nyomtatva a XXIII. fejezetben először kipontozott (s éppen a pápára vonatkozó) sorok — tehát sem az egyiket, sem a másikat nem fordította le —; hanem ami a legbántóbb, lépten-nyomon kiderül, hogy nemcsak a francia nyelvtudása nem volt biztos, hanem még a német sem, pedig megállapíthatólag állandóan ott volt előtte (bár nem árulja el!) Börne német fordítása. Egyre-másra követte el a mulatságos »leiterjakabokat«, amelyek miatt fordítása épp oly kevésbé megbízható tolmácsa Lamennais fennszárnyaló gondolatainak és egyszerűségében is ragyogó stílusának, akárcsak Kertbeny K. M. fordításai Petőfi költészetének.¹⁰⁴ Jellemző az akkori magyar helyzetre, hogy a szegény elkésett magyar Paroles még csak ezekkel az ordas fordítói baklövésével sem keltett semmiféle feltűnést: mind az egyházi, mind a világi sajtó agyonhallgatta; még Révész Imre is csak annyit mondott volt munkatársának a fordításáról, hogy »világos és folyékony« (nem igen lehet feltenni, hogy nem hasonlította volna össze az eredetivel, de valószínűleg kímélni akarta egykori szorgalmas káplánját), magának a műnek bemutatására pedig beérté ennyivel: »Hatalmas, sőt bizarr misztikus képletek, folyvást bibliai színezettel s szocial-demokrat köztársasági irányzattal« — amely legutóbbi megjegyzés természetesen olyan tudós embernél, mint aminő R. I. más téreken volt, 1872-ben már sokszorosán sajnálatos tájékozatlanság jele.¹⁰⁵

Az egyetlen igazán színvonalas és méltó hosszabb emlékezés Lamennais-ról *nem magyar* embertől hangzott el Magyarországon. A De Gerando-Teleki család annyira lelkesedett a törhetetlenül szabadságharcos francia népért, hogy még a Kommün bukása után is ki merte mutatni rokonszenvét és részvétét annak hívei és vértanúi iránt. Az özvegy Emma grófnő és gyermekei, meg velük együtt érző liberális arisztokrata rokonságuk hívta meg hazánkba s látta hat évig vendégként szívesen a francia antiklerikálizmus, antibonapartizmus és köztársasági mozgalom egyik tevékeny, nemes alakját, akiből később a Kommünnek a végsőkéig kitartó hőse lett. Ez volt *Louis-Auguste Rogeard* (1820—1896), a nagytudású és finomtollú francia irodalomtudós, aki nem emelkedett ugyan akkora világhírré, mint a Kommünnek más tudományos és művészi büszkeségei (Courbet, a festőművész és Elysée Reclus, a földrajztudós — az

¹⁰⁴ A 7. lapon »agyag«-ról beszél, mely »a holtakat körülveszi.« A franciában (III. fej.) »linceul qui enveloppe les morts«. Ezt fordította Börne »Lein«-nek és értette R. K. »Leim«-nek. A X. fejezetben »szolgai öltöny«-ről beszél, ahol az eredetiben »une société ainsi livrée au brigandage« van (azt hitte R. K., hogy az urasági inasok »livrée«-jéről, libériájáról van szó) stb., stb.

¹⁰⁵ *Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező* III. (1872.) évf. 139. — Itt említem meg, hogy a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1902. évfolyamában *Kapi Béla* (a későbbi evangélikus püspök) közöl »A szociális kérdés és a ker. erkölcsana« összefoglaló cím alatt egy »keresztény-szocialista« szellemű cikksorozatot s ebben a 229—230. lapon lefordítja Börne német szövegéből a Paroles VIII. fejezetének nagyobbik felét, a bérrabság előállításáról, és alap gondolatát igaznak ismeri el. L. nevét és a forrást megemlíti.

utóbbi később nagy ünneplésben részesült Magyarországon is, akárcsak Rogeard) —, de hallatlanul merész írásaiért, melyekkel III. Napoleont és rendszerét annak felkapaszkodása után állandóan ostromozta, ismételten börtönt ült az egyszerű tanárember, majd külföldre bujdosott, Sedan után tért haza, a Kommün alatt a meg nem alkuvó ellenállás híve és bajnoka volt, azután újra kezdte a bujdosást: 1874 augusztusában Ausztriából is kiutasították és ekkor kapott Magyarországon, főként Erdélyben meleg otthont. Némi keresethez azáltal jutott, hogy Budapesten és Kolozsvárt szűkebb nyilvánosság előtt — leginkább egyes arisztokrata szalonokban, elsősorban a De Gerandoékéban összegyűjtött, franciául értő, haladószellemű értelmiségűek számára — igen magas színvonalú előadásokat tartott a francia irodalom nagy alakjairól.¹⁰⁶ A hivatalos magyar politikának ez években egyre inkább a bismarcki német előimperializmushoz való kapcsolódása égyelőre még elég erős ellenhatásra talált a haladó magyar értelmiség befolyásolta franciabarát közszellemben — amire jelentékenyen közremunkált néhány gyökeresen magyar érzésű, osztrák-németellenes erdélyi arisztokrata család is — és így történt, hogy Rogeard éveken át hirdethette magyarországi előadásaiiban, irodalomtörténeti és esztétikai fejtegetések selyemálarcában ugyan, a leghaladóbb politikai eszméket. Attól természetesen óvakodnia kellett, hogy a szocializmusról a Proudhon és a Louis Blanc alapján kispolgári eszmekörén túlmenve is nyilatkozzék a volt hős kommünard — azonban, amikor az ezekről szóló előadásait is megtartotta, az Erdélyben is éber mágnás-reakció már felfigyelt és — negyven évvel későbbi fejlemények sötét árnyékát vetítve előre — a nyilvánosság előtt támadta meg a különben mindig ünnepelt vendég franciát »istentelen« és »vörös« voltaért. *Két grófi támadója pedig nem volt más, mint Klebelsberg Zdenkó (Kunó nagybátyja) és Bethlen István (a miniszterelnök apja)!* A gróf urakkal szemben a kolozsvári református kollégium derék s az irodalomban is jónevű tanárai: *Sámi László, Szabó Sámuel és Hegedüs István* (a későbbi budapesti egyetemi klasszikus-filológus professzor) álltak ki a lapokban mellette és védték nemesen és lovagiasan. De azt már nem tudták megakadályozni, hogy Rogeard előtt a kolozsvári egyetem, — ahol korábban szintén szó volt arról, hogy meghívják vendéglőadásra — be ne csukja kapuit a gróf urak terrorisztikus fellépésének hatása alatt. Mégis igen szépen búcsúztatta a vele együttérző kolozsvári társadalom, amikor 1880 tavaszán, a Kommün egykori résztvevőinek még csak ekkor megadott általános amnesztia folytán, végre visszatérhetett hazájába.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Ezek közül hat tanulmány 1888-ban Győrött »*Képek a francia irodalomból*« cím alatt könyvalakban is megjelent magyarul. Sajnos, a L.-ről szóló nincs közöttük. — Már megelőzőleg, 1865-ben megjelent a III. Napoleon elleni leggyilkosabban satírikus írásának, a »Les propos de Labiénus«-nak magyar fordítása »*Anti-Caesar*« címmel, s a *Fővárosi Lapok* (221.) és az *Ország Tükre* (39.) már ugyanezen 1865. évben rokonszenvesen foglalkoznak vele.

¹⁰⁷ L. az egészhez: *Szikszy Edit, Louis-Auguste Rogeard, egy francia emigráns Magyarországon*, Pécs 1936. (Pécsi disszertációk »Specimina« sorozata 83.). A Horthy-fasizmus légkörétől befolyásolt, de adataiban elég gondos, hasznavehető dolgozat. Itt van feljegyezve, hogy Rogeardról halála után is jelent meg érdemeit méltató magyar cikk a *Vasárnapi Ujság* 1897. 1. számában.

Ez a rokonszenves, nagytudású és úgy látszik, élőszóban is elragadó-előadású volt kommünard tartotta Budapesten 1879. január 3,-án a De Gerando-szalomban azt a Lamennais-előadást, amelyről azután a *Fővárosi Lapok* 1879. január 5.-i tárcájában *L.* jegy alatt beszámoló olvasható. A tárcá keretei, sajnos, nem engedték meg a terjedelmesebb ismertetést, de ami benne van, az nemcsak szépen és tömören van megírva, hanem arra is következtetni enged, hogy maga az előadás alapos tanulmányból fakadhatott, szerető megértéstől sugárzó és magával ragadó stílusú lehetett. Az ismertető szerint az előadás befejező része ilyenformán hangzott:

»Bárminő meggyőződése is legyenek valakinek, lehetetlen, hogy ne szeresse Lamennais-ben az embert és ne bámulja az író: el kell ismernie, hogy ha az igazságot nem is találta meg életének minden részében, azt legalább mindig szenvedéllyel szerette, kiolthatatlan buzgalommal kereste, annak mindent feláldozott: nyugalmat, gazdagságot, rangot, barátságot, boldogságot, s életét ezer veszély, ezer üldözés, ezer viszály közt az emberiség igaz javának keresésére szánta.«¹⁰⁸

Ennél szebb és igazabb magyar sorok Lamennais-ről mindmáig nem jelentek meg — és bizony ezeknek is csak a tolmácsa volt magyar, a szerzője egy, az abbéval rokonlelkű s az igazságért s az emberiség boldogságáért még őnála is sokkal többet szenvedett honfitársa. De bizonyos büszkeségünkre mégis szolgálhat az, hogy ő ezeket Magyarország fővárosában mondhatta el akkor, amikor Franciaországban még nem lehetett volna elmondania. Azonban tudjuk, éppen ez az 1879-ik esztendő hozta meg a habsburgi monarchiának a Bismarck Németországgal való szövetségét — a későbbi »hármasszövetség« alapját —, aminek következtében a magyar kulturális politikában is egyre jobban eluralkodott a germánimádat és a szocializmusgyűlölet, meg az »oroszbarát« franciák iránt mesterségesen szított ellenszenv. Ebben a levegőben nem nagyon tenyészhetett további érdeklődés a forradalmak tépettszárnyú breton viharadara iránt. Politikai és társadalomtörténettel foglalkozó művekben — éppúgy, mint egyháztörténetiekben — még a neve is csak a lehető legritkábban hangzott el két emberöltő alatt, annál kevésbbé mutatkozott nyoma valamelyes elmélyedő tanulmányozásának. (A fentebb említett Concha-féle mű az egyetlen kivétel bizonyos tekintetben, de annak sem Lamennais a fő témája és a vele való foglalkozásában, mint láttuk, nincs sok köszönet). Még a magyar filológiai tudománynak a francia forradalommal foglalkozó ágát sem érdekelte, pedig ez egyébként a maga polgári korlátai közt is sok hasznos munkát elvégzett a francia-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásában e hetvenegynéhány esztendő alatt. Irodalomtörténetírásunk mindeddig nem vizsgálta meg, nem lehet-e *Petőfinél* a Paroles hatására találni — hiszen aligha tételezhetni föl, hogy ne olvasta volna, és Az Apostol-nak nemcsak a tartalma adhatna alapot Lamennais-i visszhangok keresésére, hanem még a címe is, ha a Béranger fentebb idézett

¹⁰⁸ Mi emelünk ki.

költeményére gondolunk. A baj azonban az, hogy *Bérangernek ezt a költeményét Petőfi nem igen ismerhette*, mert az tudtunkkal csak Lamennais és Béranger halála után a »Chansons Posthumes« közt látott először, legalább is gyűjteményben napvilágot (vagy az abbé szerénységéből, vagy a dalmok óvatosságából!) Az is bizonyos, hogy Petőfi amilyen sokat és szeretettel emlegeti Bérangert és Lamartinet, barátjuknak Lamennais-nek, tudtommal egyetlenegyszer nem említi még csak a nevét sem — lehet, azért, mert még egy ilyen papi szerző iránt sem látta megokoltnak felfüggeszteni sok keserű tanulással megalapozott véleményét: »...ahol pap emelt szót, ott az igazság megfeszítetik, az igazság szörnyet hal ott.« A (máskülönbén sem nagyon kiterjedt és mélyreható) magyar Liszt-kutatásban is ennek megfelelően sikkadt el Lamennais alakja: hozzáértéssel és rokonszenvvel mondhatni egyedül *Hankiss János*¹⁰⁹ emlegeti, de ő is csak röviden és mellékesen — a többiek hallgatnak vagy felületességeket, néha badarságokat mondanak Lamennais-ról.¹¹⁰ Még az első világháború s a kezdődő Horthy-fasizmus éveinek szinte bálványozott magyar főfilozófusa, *Pauler Ákos* is, »*Liszt Ferenc gondolatvilága*« c., egyébként is inkább csak légius idealista szólamokat és esztétikai szépmondásokat tartalmazó füzetében (Bp. 1922.) megemlíti ugyan, de olyan szuverénul intézi el Lamennaist — akitől aligha olvasott csak egy sort is! — hogy még a nevét is következetesen »*Lammenais*«-nak szedeti.¹¹¹

A szabadság és a haladás szellemében fogantatott, a szocializmust építő és a dolgozó népet szolgáló új magyar tudomány — mind a politikai történeti, mind az irodalomtörténeti kutatás vonalában — még nagyon sok adósságot kell, hogy lerójon Lamennais iránt, halála százéves fordulójának küszöbén. E sorok írója ehhez jelen dolgozatában csak épp az utat akarta megtörni.

VI. »KERESZTÉNY SZOCIALIZMUS«?

Tanulmányunk befejezésül összegezzük azt, amit Lamennais-nek a szociális kérdéshez és a szocializmushoz való viszonyáról fentebb már esetenként elmondottunk s ezzel kapcsolatban megvilágítjuk az u. n. »keresztényszocializmus« kérdését is, amelynek egyik ősatyjául máig Lamennais-t szokás számon tartani — annak ellenére is, hogy akkor, amikor a szociális kérdés mélyebben

¹⁰⁹ L. *Liszt Ferenc, az író* c. tanulmányát Bp. 1941. és ott felemlített egyéb hasonló tárgyú dolgozatait. — *Isoz Kálmán* »*Liszt, az író*« c. rövid dolgozata (Prot. Szemle 1934. 354—358. szintén jól tájékozott a L.-kérdésben.

¹¹⁰ Pl. *Koudela Géza*, aki *Liszt Ferenc*, Bp. 1936. c. írásában egyetlen félmondattal intézi a Liszt és a L. kapcsolatát (20.), az utóbbiról persze nem felejtve el megmondani, hogy »jakobinus sapkával akarta megfejteni a keresztet.«

¹¹¹ Laikus voltában is meg kell említenem azt a föltevésemet — bár eddig még nem eltaláltam rá az irodalomtudományban támaszt — hogy a *Zola Rome*-jének Pierre Froment abbéjához a legerősebben ható modell alighanem L. volt, csak épp áthelyezve a XIII. Leó-korabeli múlt századvégi római környezetbe, mely azonban egyházi és erkölcsi tekintetben a XVI. Gergely-korabelitől lényegileg nem ütött el.

kezdte érdekelni s a proletariátus követeléseinek jogosultságára ráébredt, már pápától, egyháztól és mindenféle tételes vallásosságtól végleg el volt szakadva.

Láttuk, hogy Lamennais-t az írásaitól megrémült reakciós-ellenforradalmi közvélemény, hazájában és azon kívül, szocialistának, sőt kommunistának tartotta, — ő maga azonban kora egyetlen szocialista vagy kommunista tanával sem vállalt közösséget, csak egy nagyon is egyéni megfogalmazásban volt hajlandó magát szocialistának elismerni. Ő radikális polgári demokrata volt, aki a politikai intézmények forradalmi átalakítására törekedett, elsősorban a királyság elsöprésével. Viszont kétségtelen, hogy a politikai átalakulást nem tekintette *öncélnak* — jóhiszemű, bár téves meggyőződése az volt, hogy egy radikális politikai átalakulás (köztársaság, általános titkos választójog, stb.) automatikusan és szükségképpen maga után vonja a dolgozó nép társadalmi-gazdasági helyzetének javulását is, anélkül, hogy a gazdasági alapon mélyreható rendszerváltozásra lenne szükség. Sohasem látta tisztán a magántulajdon és a kizsákmányolás összefüggését és azt, hogy az utóbbinak megszüntetése nem lehetséges az előbbi »szentségének« fenntartásával. A »keresztény szeretet« folytonos hangoztatásával remélt elérni a megvalósuló demokráciában egy olyan új, altruista közösségi életformát, amelynek pusztán érzelmi és idealisztikus szólammal meg nem valósítható voltát a történelem már az ő koráig éppen eléggé megmutatta. *Ezért* félmajezték később úgy, mint a legelső »keresztényszocialisták« egyikét — és *ennyiben* nem is alaptalanul, másfelől azonban mégsem teljes joggal, mert a »keresztényszocializmus« valamennyi későbbi típusától és irányától eltért abban, hogy ő egyedül és kizárólag a dolgozó és kizsákmányolt tömegek sorsának emelését tartotta szem előtt s ezt a célt sem nyilván, sem titkon nem akarta eszközül használni az egyház és a papság helyzetének bebiztosítására, — hiszen akkor már teljesen kívül állott mindakettőn, sőt szembenállott mindakettővel.

Ennek ellenére Lamennais sem menthető fel annak az ítéletnek a súlya alól, amelyet már a Kommunista Kiáltvány döntő érvénnyel megfogalmazott: »A keresztényszocializmus csupán az a szenteltvíz, amellyel a pap az arisztokraták mérgeledését beszenteli« (Szikra kiadás 1949. 56. lap) — és amelyet Lenin így fejezett ki: »A keresztényszocialisták... a legrosszabbfajta »szocializmust« képviselik és a szocializmus legrosszabb elferdítői...« (Levél Gorkijhoz 1913. dec. Lenin és Sztálin a vallásról, Szikra kiadás 1952. 40. lap.)

Lamennais-nek folyton visszatérő tanítása volt az a bibliai alapokra visszavezethető, de teológiailag legelőször és legnagyobb hatással Ágoston egyházatyától (De Civitate Dei Lib. XIX. Cap. XIV.—XV. V. ö. saját tanulmányommal: »Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban«, Akadémiai értekezés, II. oszt. VI. köt. 3. Bp. 1948. 14. lap) formulázott gondolat, hogy »embernek ember fölött nem lehet impérium«, az ember fölött csak az istennek van uralmi joga, az emberek egymással csak a kölcsönös segítség és tanácsadás viszonyában állhatnak és csak az egyetemes bűnösség következményeképpen alakul ki kö-

zöttük az úr és a szolga viszonya. A tudományos szocializmus szerint is ott kezdődik el az emberiségnek erre a névre méltó igazi története, a nagy »ugrás a szükségesség birodalmából a szabadság birodalmába«, ahol *az embernek ember által való kizsákmányolása s még ennek a kizsákmányolásnak a lehetősége is végleg, örökre és egyetemesen megszűnik*. Az elhatározó, gyökérbeli különbség azonban ott van a tudományos szocializmus és az u. n. »ker. szocialista« gondolat bármely megfogalmazása közt (Ágostontól Lamennais-n át a jelenkorig), hogy :

először csak a tudományos szocializmus tudja kétségtelenül kimutatni, hogy mindenféle, emberek által embereken gyakorolt »impérium«-nak alapja és lényege a *gazdasági* kizsákmányolás, tehát nem elég az elnyomásnak pusztán politikai jelenségeit, társadalmi formáit megszüntetni próbálni avégből, hogy maga a jogosulatlan impérium megszűnjék.

Másodszor : egyedül a tudományos szocializmus nem keres az emberi egyenlőség igazolására semmiféle természetfölötti, tehát irreális megokolást, mert helyesen ismeri fel, hogy minden ilyen megokolás egyben már *ködösítés* is. Nem lehet sem az ember szabadságjogát és- követelését azzal megalapozni, hogy »isten az egyetlen úr« —, mert ebből feltartóztathatatlanul következik az »isten nevében« beszélők impériumra törekvése : sem pedig az emberi szolgaságot nem lehet az »egyetemes bűnösségből« levezetni, mert ez az agyoncsépeelt teológiai fogalom legjobb eszköz annak a *valóságos, konkrét* bűnösségnek az elködösítésére, amely az embertársát kizsákmányoló embert és osztályát terheli.

Végül *harmadszor* : mindezekből következőleg a tudományos szocializmus szöges ellentétben van az u. n. »ker. szocializmus« minden, régi és új változatának a végső »megoldásával«, hogy a szolgaság, a kizsákmányolás, általában mindenféle gazdasági egyenlőtenség és társadalmi baj teljes megszűnése csak egy földöntúli, apokaliptikus szférában, az eljövendő »istenországában« következhetik be. »*A munka birodalmát a földön kell megteremteni, nem az égben*«, — mondotta Sztálin csodálatos és megrendítő egyszerűséggel és igazsággal a Lenint búcsuztató beszédében — mert »*a munka birodalmát meg lehet teremteni a dolgozók saját erőfeszítésével*« és a munka birodalma, ahol a munka »becsület, dicsőség, hátorság és hősiesség dolgak«, lehet csupán az emberi boldogság *egyetlen* reálisan megfogható és megvalósítható birodalma is.

»Egykor az óriási Római Birodalom elnyomott és eltiport rabszolgái a kereszténységet tekintették a reménység horgonyának, most úgy fejlődnek a dolgok, hogy a szocializmus lehet (és már kezd is lenni!) az imperializmus óriási kiterjedésű gyarmati államaiban élő sokmillió néptömegek szabadságzászlaja.« Sztálinnak ezek a még 1923-ban leírt szavai (1. Művei V. köt. Bp. 1951. 372-373. lapok) ma, három évtized múltán a szemünk láttára beteljesülő jóslat erejével és igazságával hatnak reánk, mégpedig nemcsak a gyarmati, hanem általában *mindenféle* emberi kizsákmányolás területeire való vonatkozásban is. Ezzel szemben lényegileg figyelemelterelés volt a »ker. szocialista« gondolat

bármely, akár katolikus, akár protestáns megfogalmazása részéről az emberi egyenlőségnek egyrészt az egyetemes bűnösségre, másrészt a »krisztusi megváltás« egyenlő lehetőségére alapozása. Az egyetemes bűnösség jó festett kulissza volt »a malomtulajdonosok és a földesurak« külön és valóságos bűnösségének elleplezésére, a krisztusi megváltással való missziós biztatás pedig a kettősen vagy még többszörösen kizsákmányolt egész és félgymarmati népek számára jó darabig alkalmas szurrogátum volt a földi, evilági fölszabadulás konkrét, materiális lehetőségeinek pótlására. (L. ehhez V. Kiernan fentebb idézett művét.)

Ettől a teheteteltől Lamennais sem tudott megszabadulni, még abban a legvégső korszakában sem, amikor már az eredendő bűn és a krisztusisteniség dogmáitól is kifejezetten függetlenítette magát. Egyéniségében, pályafutásában, sok szenvedéssel járt nemes harcaiban a történelmileg legjelentősebb vonás nemcsak az a pozitívum, hogy egy adott pillanatban az európai társadalom egyik legreakciósabb táborából, a katolikus egyházból tudott a politikai és társadalmi haladás élére sodorni egy sereg értékes szellemi erőt, francia hazájában is, de azon kívül is. Hanem még inkább az a nagy negatív tanulság, hogy mindenféle vallásos alapon elgondolt, akár szelídebben, akár radikálisabban elképzelt társadalmi átalakulás, még ha azt az egyénileg legjobb hiszemű és legönfeláldozóbb embernek hirdetik és munkálják is — lényegében nem egyéb, mint zsákkutca.

IRODALOM

Lamennais művei közül a legnevezetesebbek, korabeli és későbbi kiadásokban, meglehetősen bőséggel megtalálhatók a budapesti és vidéki nagyobb közkönyvtárakban. Azonban nagymennyiségű kiadott levelezéséből, valamint a rávonatkozó, özönné dagadt irodalomból Magyarországon alig van meg valami. Csak magánkönyvtárból — Hankiss János baráti szívességéből — tudtam használatra megkapni a Duine-féle műveket. Három kisebb jelentőségű újabbkeletű L.-monográfiát külföldről kölcsönöztem ki (a budapesti egyetemi könyvtár szíves közvetítésével), de éppen a régebbi standard-műveket, amilyen pl. a fentebb említett Boutard-féle, sajnosan nélkülözni kellett, pedig ismeretük még e vázlatos tanulmány készítéséhez is felért volna.

Mindenesetre az általam sokszor idézett Duine-féle életrajz az, amelyet pontosságban és részletbőségben a keletkezés óta eltelt három évtized alatt sem igen múltak felül, legföljebb részletkérdésekben juthattak tovább nála. Ugyanezt lehet elmondani ugyanennek a szerzőnek következő című munkájáról is: *Essai de Bibliographie de Félicité Robert de la Mennais, comprenant plus de 1300 articles, brochures ou livres* . . . Paris 1923. VII. 133 8-rétű lap. Ez a felettébb gondos (bár maga elismeri, hogy nem hiánytalan) összeállítás gazdagon tájékoztató képet ad mind a L. irodalmi termeléséről, mind a rávonatkozó irodalomról, s mindenkinek evvel kell konzultálnia, hogyha a L.-témába bele kíván mélyedni.

Ide csak azokat a műveket jegyzem föl, amelyeket egészben vagy részben áttanulmányoztam ugyan e dolgozatomhoz, de a szövegemben, illetőleg lábjegyzeteimben nem idéztem belőlük és nem hivatkoztam rájuk.

Ballagi Géza: *Az 1839–40-i országgyűlés visszhangja az irodalomban*. Bp. 1890. Akadémiai székfoglaló értekezés.

Bölöni György: *Hallja kend Tánácsics!* Bp. 1946. — Rokonszenvesen ír L.-ről, de Tánácsicsal kapcsolatban semmi újat nem mond róla.

Bréhat, René: *Lamennais le trop chrétien*. Paris 1941. — A szerző breton orvos; egyfelől lokálpatrióta szemlemben, másfelől psychopathologiai alapon próbál újat adni.

Crétineau—Joly, J.: *L'Église Romaine en face de la Révolution*. 2. kiad. II. köt. Paris 1860. — A L. iránt akkor még friss ultramontán gyűlölködésnek egyik legvisszataszítóbb terméke.

*Faguet, Emile : Lamennais. Revue des deux Mondes 1897 ápr. 1. — A valamikor nagyra-
értékelt polgári esztétikus és közíró egyik gyöngé csevegése.*

Farkas Gyula : A »Fiatl Magyarországa kora. Bp. 1932. — Sejtelve sincs L.-hatásról.

*Ferenczi Zoltán : Petőfi és a szocializmus. Bp. 1907. — A lehetősége sem vetődik fel benne
L. hatásának, de legkitűnőbb Petőfi-kutatóinkat és monografusainkat sem foglalkoztatta eddig
ez a kérdés.*

*Fournière, Eugène : Les théories socialistes au XIX. siècle de Babeuf à Proudhon. Paris
1904. — Marxista alapozottságú, komoly áttekintés.*

*Haraszti, Emil : Die Autorschaft der literarischen Werke Franz Liszts. Ungarische Jahr-
bücher 1941.*

Horváth Mihály : Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I. köt. Genf 1864.

Kapp, Julius : Liszt. Eine Biographie. 15—18. kiad. Berlin 1922.

LA MIRA kiadásában :

Franz Liszt's Briefe. Leipzig. I. köt. 1893. V. köt. 1900. VII. köt. 1902. VIII. köt. 1905.

Franz Liszt's Briefe an seine Mutter. Leipzig 1918.

Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. Leipzig 1899.

Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt. I. köt. Leipzig 1895.

LAMENNAIS következő művei (a szövegben idézettek kivül) :

De l'absolutisme et de la liberté (Dialoghetti). Bruxelles 1836.

*Politique à l'usage du peuple. 4. kiad. Paris 1839. I—II. köt. A Le Monde-ban — 1837-
ben — továbbá a Revue des deux Mondes-ben és a Revue du Progrès-ben közölt cikkei.*

Esquisse d'une Philosophie I—III. köt. Paris—Leipzig 1840.

*L'Esthétique de Lamennais. Sélections sur l'Art et le Beau. Publiées avec un Avant-Propos
par Hubert Perquin. Paris 1930.*

*Liszt : Correspondance de Liszt et de la Comtesse d'Agoult. I. köt. 1833—1840. II. köt.
1840—1864. Paris 1933—34.*

Lösch, St. cikke Lamennais-ről Lexikon für Theologie und Kirche 2. kiad. 1934.

Metternich : Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. V. és VII. köt. Wien 1882. 1883.

*Müller (később Molnos) Lipót : Francia politikai eszmék a reformkor irodalmában. Egye-
temes Philologiai Közöny 1923. 164—180. — L.-hatás nem foglalkoztatja.*

*Nagyivánné Barhó Margit : Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban
1767—1852. Bp. 1934. (Német philologiai dolgozatok LIX.).*

Raabe, P. : Franz Liszt. I. Liszt's Leben. Stuttgart—Berlin 1931.

*Richard, Gaston : La Question Sociale et le mouvement philosophique au XIX-e siècle.
Paris 1914. »Le Mouvement Social Contemporain«-sorozatban. — L.-ről és hatásáról elég rész-
letesen szól, de teljesen burzsoa szemlélettel és antimarxista beállítottsággal.*

*Stein, Lorenz : Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere
Tage. II. köt. Leipzig 1850. Ez a könyv, — amelybe bele van dolgozva Steinnek már 1842-ben
megjelent, Magyarországon is nagy hatást keltett műve : »Der Socialismus und Communismus
des heutigen Frankreichs« — nemcsak a maga korában, hanem még azután is évtizedekig a
legkomolyabb s aránylag legfoglalatlanabb tájékoztató volt a polgári tudomány részéről a
Marx-előtti francia szocializmus irányaira nézve. Még mai marxista szerzők is elismeréssel
nyilatkoznak róla, l. pl. *Henri Arvon* : »Proudhon et le radicalisme allemand« c. tanulmányát.
Annales (Economies—Sociétés—Civilisations) 1951 (VI.) évf. ápr.—jún. szám. — Stein a kommu-
nizmus elkerülhetetlen eljövételéről szinte látnoki erővel szól, L.-ről pedig jellemzése után,
a következő szép és igaz sorokat írja : »Was er gelitten, gedacht, geschrieben, ist nicht sein ;
es ist der gewaltige Reflex seiner Zeit in einem starken und tiefen Gemüt, und darum hat die
Wahrheit seiner eigenen Kämpfe einen so mächtigen Widerhall weit über die Grenzen Frank-
reichs hinaus gefunden.« 410.*

*Szabó Ervin : Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. 2. kiad. Bp.
1949. — Ez a mű utal először Széchenyi, Táncsics, Kornis K. írásainak L.-vonatkozásaira. De
viszont téved abban, hogy Táncsics szerinte a saját Lamennais-fordítását vitte volna magával
Párizsba.*

*Teobaldi, Alfred : Die Vorläufer der katholisch-sozialen Schulen in Frankreich (1789—1850).
Gépiratos doktori értekezése a münsteri (Westf.) egyetem jog- és államtud. karán 1923. — Tel-
jesen klerikális szemléletű, L.-t méltatlan kicsinyléssel kezelő dolgozat.*

*

Hetekkel e dolgozat nyomdába adása után jelent meg *Sötér István : Eötvös József c.
kitűnő monográfiája, amelynek értékes, bár szükséztlenül utalásait az Eötvösnél, főképp a
Karthausi-ban föllelhető Lamennais-hatásokra, nagy sajnálatomra már nem tudtam tovább-
nyomozni.*

A SZILÁRD KÉREG DOMBORZATA FEJLŐDÉSÉNEK ALAPSAJÁTSÁGAI ÉS TÖRVÉNYEI*

BULLA BÉLA

I.

Századunk első negyedéhez viszonyítva, amikor először *Davis* eróziós ciklustana, majd ennek ellenhatásaként *Penck* W. »Morfológiai analízise« valóban forradalmasította a geomorfológiai szemléletet, az utolsó harminc esztendő tudományos irodalmi termése a felszínalaktan tudományelméleti, szemléleti és elvi kérdéseiben szegényesnek mondható. A geomorfológusok mintegy kerülni látszanak a tudományelméleti és elvi vitákat, amelyek pedig első soron lennének alkalmasak a felszínalaktan szemléleti kérdéseinek tisztázására. A nyugati (burzsoá) geomorfológia még ma is vagy teljes egészében a davis tanokat vallja, vagy *Davis* és *Penck* tanait bírálva *Hettner* neokantiánus idealista agnoszticizmusáig jutott el; tehát mindkét iskola (amerikai-francia és német) alkalmatlannak látszik a geomorfológia kétségtelen válságának a megoldására és a felszíni domborzat fejlődésének megmagyarázására, a fejlődés alapsajátságainak bemutatására, törvényeinek megfogalmazására.

E két iskola tanításaival ellentétben, éppen tanaik ellenhatásaként mindössze másfél évtizede, de nagyobb lendülettel csak a második világháború óta kezd kibontakozni a Szovjetunióban és Közép-Európában a materialista alapvetésű dinamikus-fejlődéstörténeti, összehasonlító geomorfológiai szemlélet, amely a geomorfológiai kutatás számára széles távlatokat nyitva, a kezdeti sikerek alapján is a legalkalmasabbnak látszik a dialektikus fejlődéstörvények tudatos alkalmazásával a geomorfológia fontos, tisztázatlan elvi kérdéseinek a megoldására és a felszíni domborzat fejlődésének a népgazdaság fejlesztése céljából is nagyfontosságú, helyes értelmezésére.

A legfontosabb, ilyen természetű kérdések a felszíni domborzat alakulásának, fejlődésének alapsajátságaira, törvényeire vonatkoznak. Ez a dolgozat szerzőjének huszonöt éves geomorfológiai kutató- és oktatótevékenysége eredményei és tapasztalatai és a vonatkozó irodalom alapján igyekszik bemutatni a domborzat fejlődésének legfontosabb dialektikus vonásait és fejlődéstörvé-

* A Magyar Földrajzi Társaság 1953. szeptember 12-i jubileumi ülésén elhangzott előadás.

nyeit. Természetes, hogy az ilyen módon jelenleg adható, szintetikus jellegű összkép még távol áll a teljességtől. A dolgozatnak célja nem is a teljességre törekvés. Célja a geomorfológiai szemlélet egy új, a régiéknél a valósághoz közelebb álló, a jelenségeket jobban és biztosabban magyarázó irányzatának rövid bemutatása, sajátosságainak megrajzolása és a felszíni domborzat fejlődése néhány, a szerző által felismert alapvető törvényének a megfogalmazása.

II.

Közismert, hogy a külső erők működését a belső erők által kialakított térszíni egyenetlenségek teszik lehetővé.

Hangsúlyoznunk kell, hogy *a belső és külső erők felszínalakító működése nemcsak egyidejűleg, hanem egymást megindítóan, egymástól elválaszthatatlanul van folyamatban.* Davis még azon a véleményen volt, hogy a formamagyarázatot megkönnyíti, ha feltételezzük, hogy először csak a belső erők dolgoznak, és a külső erők csak utánuk fejtik ki tevékenységüket; az eredmény mégis megfelel a tényleges helyzetnek. (Elképzelését a felszín ciklusos fejlődését bemutató, zseniálisan megszerkesztett, csak a lényegét feltüntető *tömbszelvényekben* tette szemléletessé.)

Penck nemcsak *Davis* tanainak alapvető hibáira mutatott rá, de a valósághoz is sokkal közelebb sikerült *Davis*nél kerülnie. A megoldásig mégsem juthatott el, mert a domborzat fejlődését egyszerű mennyiségi változásként értelmezte. Tudjuk, hogy nem ez a valóság. Anélkül, hogy a későbbieknek elébe akarnánk vágni, a továbbiak helyes értelmezése céljából a felszíni domborzat három alapvetően fontos sajátosságát kell hangsúlyoznunk. Ezek a következők: *a)* a földfelszín domborzata és formái a belső és a külső erők egymástól térben és időben elválaszthatatlan, összefüggő, sőt egymást megindító és feltételező működésének eredményeként alakulnak ki, tehát a felszíni formák keletkezésüket tekintve *összetettek*, *b)* a felszín domborzata és a formák *állandóan változnak*, *c)* változásuk bonyolult fejlődésfolyamat; nem egyszerű mennyiségi változás, hanem az erők ritmikus össz munkájának eredményeként a *felszíni domborzatnak és formáinak dialektikusan ellentmondásos fejlődése maga is a minőségi változások ritmikus folyamata.*

Ezeket a tételeket akarjuk igazolni a továbbiak folyamán.

III.

A belső erők által kialakított formákat a geomorfológia *Gilbert* és *Davis* óta *diasztrófikus*, vagy *szerkezeti (strukturális) formáknak*, a külső erők által kialakított formákat pedig *szkulpturális*, vagy *destrukciós formáknak* nevezi.

A strukturális és a szkulpturális formákat az erőhatások működésének, munkafolyamatainak ismeretén alapuló, részletes *geomorfológiai analízis* ismer-

teti meg velünk. Súlyos tévedést követnénk azonban el, ha azt hinnénk, hogy a geomorfológiai analízis útján eljuthatunk a szilárdkéreg felszíni formáinak kimerítő, teljes ismeretéig. Hiszen nyilvánvaló, hogy a földfelszín nem egymástól függetlenül kialakult szerkezeti és destrukciós (denudációs és akkumulációs) formák élettelen, egymásmelletti halmaza, együttese, hanem a földfelszín, a földrajzi burok oszthatatlan, egységes egész; domborzata a felszínalakító belső és külső erők dialektikus össz munkájának, párharcának pillanatról-pillanatra változó állását mutatja. A felszín domborzata tehát genezisében összetett, amely szemmel láthatóan, formájának változatosságában tanúskodik a földrajzi burok összetevő geoszférai anyagmozgásfolyamatainak egymásba-szövődéséről, egymás munkáját hol erősítő, hol pedig megszüntetni, közömbösíteni törekvő kölcsönhatásairól. *A felszíni domborzat a maga változatos formakincsével állandóan változik, alakul, módosul; röviden: éli a maga életét életének, fejlődésének megszabott törvényei szerint. Életéről, ellentmondásos fejlődéséről elhaló, sorvadó, pusztuló formák és születő, fiatalos, fejlődő formák tanúskodnak. A minőségi változás, a fejlődés lassú. Mérésére emberöltők nem elégségesek; ahhoz évezredek, sőt évszázadzredek szükségesek. Éppen ezért a felszín domborzata fejlődéstörvényeinek a megállapítása nem könnyű.*

A szilárdkéreg domborzata fejlődéstörvényeinek megállapítása nemcsak a mennyiségi és minőségi változások lassúsága miatt nehéz. Ennél nagyobb nehézséget jelent, hogy a strukturális (szerkezeti) formákat kialakító endogenetikus mozgásfolyamatokról ma még viszonylag keveset tudunk. Természetes, hogy a szkulpturális formák fejlődésének körülményei sem tisztázottak teljes mértékben, hiszen a külső erők hatásaikban nem függetlenek az endogenetikus mozgásoktól. Ezért mond csődöt sok olyan kísérlet, amely az exogén folyamatokat minden áron matematikai formulákkal igyekszik kifejezni. A földrajzi buroknak, tehát a domborzatnak is a fejlődése a saját törvényei szerint, nem pedig a matematika törvényei és szabályai szerint történik. *Az állandóan változó felszíni formák fejlődésüknek a belső és a külső erők, működésük időtartama, a közetminőség és a területi kiterjedés által megszabott különböző állapotokban vannak.* Ez az általános geomorfológiai fejlődéstörvény a ható tényezők olyan dialektikus kapcsolataira mutat rá, amelyeknek a matematikai megformulázása eleve lehetetlen.

Tudományunk története eddig két olyan elméletet tart nyilván, amelyek a multtal szemben lényeges haladást jelentettek, sőt több vonatkozásban a geomorfológiai szemléletet forradalmasították is, de a domborzat fejlődése egész menetének nem, hanem csak egyes esetek és részletek fejlődéstörvényeinek a bemutatására bizonyultak alkalmasnak. A két elmélet közül az első Davis, a második Penck W. nevéhez fűződik; az első a *geomorfológiai ciklustan*, a második Penck elnevezése szerint a »*morfológiai analízis*«.

Davis feltétlenül haladó szellemű, széles alapvetésű, a lepusztulás *folyamat*, a *stádium* (fejlődésszakasz) és a *szerkezet* (struktúra) hármasságára épített

ciklustanában a földfelszín formáit, sőt egész domborzatát *elsőnek igyekezett fejlődésében* bemutatni. A ciklustan szerint a felszíni domborzat fejlődésének kezdeti állapotát alacsony tönkfelület jelzi, amelyből kiemelkedése és ezt követően letarolódása során magashegységi (juvenilis), majd középhegységi (maturus), végül a lepusztulás végső stádiumaként szenilis formák (tönkfelület) alakulnak a denudációs időtartam függvényeként. Vagyis a térszíni formákból minden esetben lehet következtetni a lepusztulás időtartamára (geomorfológiai korrelációs törvény).

A geomorfológiai kritika megállapítja, hogy *Davis* ciklustana a felszíni domborzat fejlődése általánosan érvényes elméletének nem tekinthető. Kísérlete sikertelenségének három főoka volt: 1. mert *Davis* a domborzat fejlődését körfolyamatként, ismétlődő ciklusokként magyarázta, 2. mert a lepusztulás időtartama mellett elhanyagolta a kőzetminőség és a területi kiterjedés szerepét, 3. mert a földfelszín egységes és oszthatatlan geomorfológiai fejlődésfolyamatát egymástól független részfolyamatokra szakította széjjel, amikor külön *eróziós, külön glaciális, külön sivatagi és külön tengeri (abrázios) ciklus* kimutatását vélte igazolhatónak, tehát azt a dialektikus alaptörvényt, amely szerint minden összefügg mindennel, vagyis a részfolyamatok csak az egységes geomorfológiai folyamaton belül értelmezhetők helyesen, nem ismerte fel, nem is alkalmazta.

A *davisi* ciklustannak azzal a megállapításával szemben, hogy a földfelszínen igen nagy területeket elfoglaló, hullámosfelszínű, kicsiny reliefenergiájú tönkfelületek *kivételesen* a ciklusos lepusztulás eredményei, a vizsgálatok megmutatták, hogy a *davisi* tönkfelület a tönkfelületképződésnek *csak egyik esete*.

Az ellenvetések és cáfolatok következtében a *Davis* által mutatott út *csak bizonyos esetekben* bizonyult járhatónak, a formák fejlődésének *Davis* elmélete szerint egyszerű és világos folyamata a valóságban igen bonyolultnak, szinte kibogozhatatlannak mutatkozott. A felszín domborzatának a fejlődése kétségtelen — hirdette a kilencszázhuszas és harmincas évek geomorfológiája — de a fejlődés *egész menetére* érvényes tan aligha dolgozható ki. A fejlődés a belső és külső erők bonyolult össz munkája következtében szinte áttekinthetetlenül változatos és területenkint különböző; lefolyásában szabályosság és szabályszerűség aligha állapítható meg.

Ennek a csupa tagadást tartalmazó, az anyag és mozgása természetének megismerhetőségét, a geomorfológiai fejlődés egységét kétségbevonó (agnosztikus) szemléletnek, amelynek legtekintélyesebb képviselője *Hettner* volt, a felszámolására *Penck W.* vállalkozott. Szerinte a domborzat fejlődésfolyamata matematikai egyenlethez hasonlítható, amelyben az ismeretes formákból és az ismert külső erőhatásokból a fejlődés ismeretlen folyamatát, amelyet *Penck* szerint első soron a függőleges irányú kéregmozgások szabnak meg, meg lehet határozni. Elméletét *Penck* »*morfológiai analízis*«-nek, módszerét

pedig differenciális módszernek nevezte, mert a térszíni formák elemző vizsgálata segítségével, a legkisebb időszakaszok figyelembevételével igyekezett a fejlődés-folyamatra következtetni, a fejlődésfolyamatot magyarázni. *Penck* magyarázatában a hangsúly az endogenetikus folyamatokon van, szemben *Davis*-szel, aki ciklustanában a külső erők fejlődésmenet- és formameghatározó szerepét hangsúlyozta. Ez a kiindulás *Penck*-et logikusan vezette el addig az endogenetikus folyamatok mechanisztikus autodinamizmusát hirdető, túlzó állásfoglalásig, amely szerint: »ha az endogenetikus előfeltételek azonosak, semmi lehetőség sincs, hogy a különböző éghajlatú területeken különböző lepusztulásformák keletkezzenek, amelyeknek a fejlődésfolyamata egymástól eltérő.« Ez a természet dialektikáját félreismerő felfogás *Penck* szemléletének nagy hibája; ezért tud csak részletmegoldásokat adni, ezért nem alkalmas a domborzat *egységes és egész* fejlődésmenetének a magyarázatára. *Penck* szemléletének alapvetése tehát *Davis*-énél jóval szűkebb. Az endogenetikus mozgások mellett mindössze csak a folyóvízi eróziót és az általános lejtőletarolódást (aprózódást, mállást, felszíni leöblítést) tekinti formaképző hatékony tényezőknél és teljesen mellőzi a jég, a tenger, a mozgó levegőtömegek felszínalakító szerepét és jelentőségét. Következésképpen a morfológiai analízisnek *Penck* által ajánlott módja csakis a trópusi és a mérsékeltövi nedves éghajlatú területeken, tehát a normális lepusztulás tájain ígér jó eredményeket, mert az ilyen területeken a lejtőformák valóban a mélyítő erózió, a felszíni leöblítés és az epirogenetikus mozgások kölcsönös viszonyának függvényeként értelmezhetők, ellenben nem használható ez a módszer sem a sivatagi, sem a jeges, sem a karsztos lepusztulás esetében.

A normális denudáció területein *Penck* elmélete szerint a domborzat fejlődése kivételes esetekben (hosszú ideig tartó tektonikai nyugalom) eljuthat a *davisi* elaggott tönkfelszín kialakulásáig, minden más esetben azonban a fejlődés az epirogenetikus emelkedés mértékének és időtartamának változása következtében a *davisi* magyarázattól eltérő lesz. És pedig: az emelkedés és letarolódás egyensúlya esetében *elsődleges tönkfelszín* (sőt, ha a kezdetben lassú emelkedés egyenletesen gyorsulva egyre nagyobb területre terjed ki, akkor az *elsődleges tönkfelszínnek* lépcsős sorozata: *hegységközi lépcsők rendszere*) alakul ki; az egyenletesen gyorsuló emelkedés és az ugyancsak egyenletesen erősödő lepusztulás egyensúlya esetén *középhegység domborzat*, végül, ha az epirogenetikus emelkedés üteme a letarolódás ütemét és mértékét felülmúlja, *magas-hegységi domborzat* képződik.

Nem kétséges, hogy *Penck* módszere (differenciális módszer) a *davisi* ciklustan merevségével szemben komoly haladást és segítséget jelent a felszíni formák fejlődésének ismerete és magyarázata terén. Elméletének szolid tektonikai alapvetése, a belső és külső erők összjátékának világos, deduktív bemutatása, az összmunka elméleti úton megállapított eredményeinek a látszólagos egyezése a tényleges megfigyelés eredményeivel *Penck* tanainak sok követőt, magának *Penck*-nek igen komoly tudományos tekintélyt szerzett.

Penck tanítását első soron saját honfitársai vetették alá a legrészletesebb kritikának. Igaza van *Markovnak*, hogy az 1938. évi amsterdami földrajzi kongresszus munkájának jó részét *Penck* »nehéz tudományos öröksége« megvitatásának és kritikai méltatásának szentelte, azonban az is igaz, hogy *Penck* szemlélete ma már egyáltalában nem jelenti azt a forradalmi újszerűséget, amelyet felületes ismerői még ma is sokszor hangoztatnak, sőt egyes tételeiben, nem is a lényegtelenekben, egyenesen maradinak és antidialektikusnak nevezhető.

Persze nem jelenti ez azt, hogy a »morfológiai analízis«-nek ne lennének pozitív, haladó elemei. Kétségtelenül vannak, de a tan a maga egészében nem az, aminek *Penck* szánta; a felszíni domborzat *egész fejlődésmenete* magyarázatának nem tekinthető. Ahhoz tulságosan súlyosak tárgyi, elvi és módszertani fogyatékoságai.

Vegyük szemügyre a pozitív vonásokat, a tan érdemeit. Érdeme *Penck*-nek, hogy a felszín domborzatának fejlődését *Davis*-szel szemben az erők — ma úgy mondjuk — dialektikus összjátékának eredményeként igyekezett értelmezni, sőt a differenciális módszerrel az összjátéknak különböző helyes módozatait is sikerült megállapítania. Nagy érdeme, hogy a *davisi* ciklus elaggott fejlődésszakaszának tönkfelülete (Endrumpf = végső tönkfelszín) mellett bevezette az irodalomba az *elsődleges tönk* (Primärrupf) fogalmát és ilyen tönkfelszín létezését, kialakulásának lehetőségét elméletileg kifogástalanul igazolta is.

Az is pozitív eredménye *Penck* elméletének, hogy a felszíni formák, a *domborzat abszolút korának* kérdését is sikerült megoldania *Davis*-szel ellentétben, aki a domborzat fejlődése során a formáknak *csak viszonylagos* (a lepusztulás időtartamához viszonyított) *korát* (juvenilis, maturus és szenilis formák és térszín) adta meg. *Penck* szerint — igen helyesen — a felszín kora lepusztulástermékeinek, vagyis a korrelatív lerakódások korának segítségével kifogástalanul meghatározható. Végül utoljára, de nem utolsóként emeljük ki, hogy *Penck* egyike volt azoknak a geomorfológusoknak, akik elsőként hangsúlyozták a geológiai közelmúlt fiatal, sőt a jelenben is folyó tektonikus mozgásainak, az epirogenetikus mozgásoknak óriási geomorfológiai jelentőségét. Maga a »morfológiai analízis« sem más, mint módszer a fiatal mozgások geomorfológiai kimutatására és igazolására.

Szemléletének hibái közül a legnagyobb, a legsúlyosabb éppen abból származik, hogy *Penck* mentsak felismerte hanem egyoldalúan és helytelenül túl is becsülte, az epirogenetikus mozgások domborzatalakító jelentőségét. A korábban már közölt idézet világosan és kétségtelenül igazolja, hogy *Penck* mechanisztikus materialista volt; az endogenetikus folyamatok autodinamizmusának *kizárólagos* érvényesülését hirdette. Bár abból a helyes alaptörvényből indul ki, hogy a felszín domborzata az erők össz munkájának eredménye, a külső erők megnyilvánulásformái közül csak a normális (folyóvízi) denudáció

került az összmunka felszínfejlődéstörténeti értékelésekor nála számításba. Ebből származott szemléletének súlyos hiányossága. Mivel helyesen ismerte fel, hogy a Föld hegységei a pólusoktól az egyenlítőig kivétel nélkül tönklépcsős hegységek, ebből azt következtette, hogy tönkösödésük az éghajlat övezetes rendjétől, tehát a lepusztulás minőségétől *függetlenül*, általában a lepusztulás és az emelkedés összjátékának egyik megnyilvánulása. Ebből a téves felismerésből logikusan következett az a további téves megállapítása, hogy a lépcsős tönkök képződése és általában a tönkfelületképződés az *egész földfelszínen minden időben* folyamatban volt, ma is folyamatban van, alapfeltétele pedig kizárólagosan az epirogenetikus emelkedés intenzitásának bizonyos foka. *Penck* szemléletében tehát a domborzat fejlődése egyszerű mennyiségi változás: *növekedés*, vagy *csökkenés*. A mennyiségi változások ritmusos átmenetét minőségi változásokba *Penck* elmélete nem ismeri.

Elmélete ezért *antidialektikus*, tehát *alapjában téves*. Bár az nem kétséges és elméletileg helyes is, hogy a külső erők végső törekvése a szerkezeti mozgások által kialakult térszíni egyenetlenségek eltüntetésére és a földfelszínnek közel a tenger szintjéig, az erózió határszintjéig való letarolása, azonban a legutolsó két és fél évtized vizsgálatai alapján az is kétségtelen, hogy *a felszíni domborzat fejlődésének ez az általános irányzata nem minden időben érvényesül egyenlő erővel és mértékben*. A lepusztulás minőségi módozatait messzemenően figyelembevevő klimatikus-morfológiai vizsgálatok szerint elsősorban a trópusi esőklímák és szubtrópusi féligszáraz (szeimiarid) sztyeplimák, illetve a váltakozóan nedves és száraz trópusi szavannaklímák területei a tönkfelszínképződés színterei, ellenben a mérsékeltövi nedves éghajlatú területeken inkább a folyóvízi vonalas, mélyítő eróziós tevékenység, vagyis a völgyképződés a jellegzetes, természetesen a kéregmozgásoktól nem függetlenül. Ebből a megállapításból három fontos következtetés vonható le: 1. a nedves, mérsékelt éghajlatú területek (pl. Nyugat- és Közép-Európa) tönklépcsős hegységeinek lépcsős tönkjei *nem jelenkori, hanem pusztuló, fosszilis formák*. Ezt különben a felszínükön helyenként még megtalálható harmadkori fosszilis talajok is igazolják; 2. minden olyan magyarázat, amely a domborzat fejlődésében az éghajlat tér- és időbeli minőségi változásaira nincs tekintettel, eleve téves és sikertelenségre ítélt; 3. a domborzat fejlődése, a formák alakulása az epiro- és diktyogenetikus mozgások mértéke és időtartama szerint és az éghajlatváltozások rendje szerint térben és időben egy és ugyanazon területen is változik. Ezek a tételek a példák bőségével igazolhatók.

IV.

A »Morfológiai analízis« megjelenése, 1924 óta egész sereg igen komoly tanulmány került publikálásra, amelyek részben *Davis*, leginkább azonban *Penck* tanait bírálva, az éghajlati folyamatok felszínalakító jelentőségét kiemelve eljutottak a geomorfológia korábban teljesen elhanyagolt ágazatának,

az éghajlati (klimatikus) geomorfológia problémakörének, ezután pedig területi rendszerének a kiépítéséig. Ebben a munkában szovjet és német geomorfológusok mellett nem lebecsülendő szerepet magyar geográfusok is játszottak. Kezd kibontakozni az *összehasonlító, funkcionális geomorfológiai szemlélet*, amely a domborzat fejlődésére vonatkozó elemző vizsgálateredmények összehasonlítása alapján a felszínalakító anyagmozgásfolyamatokat szerepköreik szerint értelmezve igyekszik magyarázni a minden esetben komplex genesisű formákat, mint a felszín alakváltozásainak az egész földrajzi buroktól elválaszthatatlan részjelenségeit.

A felszínalakító anyagmozgásfolyamatokat szerepköreik szerint méltató és értelmező, a domborzat fejlődésére vonatkozó elemző vizsgálateredményeket összehasonlító és ilyen módon a felszín fejlődéstörvényeit megállapítani törekvő, új szemlélet egyik legfontosabb, legalapvetőbb sajátossága a belső és a külső erők dialektikus párharcának keretein belül a levegőburok mozgásfolyamatai korábban meglehetősen elhanyagolt felszínalakító szerepének részletes vizsgálata és bemutatása, és a vizsgálateredmények összehasonlítása alapján a földrajzi környezet övezetes területi rendjének figyelembevételével a *klimatikus-morfológiai övek*, helyesebben *tartományok* kijelölése. A földrajzi burok éghajlati morfológiai területbeosztását egymástól függetlenül ezeknek a soroknak az írója is és a német *Büdel* is elvégezte. A két, egymáshoz a dolog természete szerint igen hasonló területbeosztás ma még inkább csak keret, amelyen belül további elemző vizsgálatoknak kell az egyes övezetek egyéni alaktani sajátosságait megállapítaniok.

Mivel azonban nemcsak a szilárdkéreg szerkezeti relíefje változik és változott térben és időben, hanem részben vele együtt, részben a szerkezeti relíeftől függetlenül változott a földrajzi burok éghajlata is, a klimatikus-morfológiai vizsgálatoknak természetesen feladatuk a jelen helyes magyarázata céljából a mult klimatikus morfológiai övezeteinek a rekonstruálása is. Egészen világos pl., hogy a hazai föld természeti viszonyainak, geomorfológiai arculatának helyes értelmezése a pleisztocénkori jégkorszakok és interglaciálisok geomorfológiai viszonyainak ismerete nélkül lehetetlen. A külső és belső erők korábbi, a maitól eltérő összjátékának eredményeként a jelenben alakuló formáktól eltérő formák és képződmények alakultak a multban. Az ilyen *fosszilis*, ma már nem képződő, *elhaló formák* a jelen geomorfológiai képeinek is alkotóelemei, de egyúttal a felszín domborzatának jelenlegi fejlődésére is döntő hatással vannak, hiszen a domborzat ellentmondásos fejlődésének világos bizonyítékai; természetes tehát, hogy mindenképpen tárgyai a geomorfológiai vizsgálatoknak.

A mondottakból következik a jelen geomorfológiai szintetikus vizsgálatainak egyik igen fontos feladata. Ez annak a ténynek a geomorfológiai igazolása, hogy *az időben változó szerkezeti domborzattal és az ugyancsak időben változó éghajlattal együtt változik egy és ugyanazon területen is a lepusztulás minősége*

és mértéke, vagyis a terület alternatív (váltakozó) lepusztulást szenved. A változó lepusztulás gondolatának a kifejtése és igazolása adott esetekkel, adott területen (a németországi középhegységekben) a német *Mortensen* érdeme. Ehhez kiegészítésképpen meg kell jegyeznünk, hogy a lepusztulás minőségi változása a domborzat fejlődésének általánosan, nem pedig csak egyes esetekben érvényes sajátossága. És pedig azért, mert a felszíni domborzat fejlődésében az éghajlati eredetű zonalitás hatása a legdőntőbb módon érvényesült a geológiai multban is és érvényesül a jelenben is. *A felszín fejlődése — Markovval ellentétben — nem geomorfológiai szinteken, hanem geomorfológiai szintekkel határolt klimatikus-morfológiai övekben megy végbe.* Mivel az éghajlati övezetesség szabályossága — amint erre már *Dokucsájev* is utalt — a szárazulatok és óceánok szabálytalan eloszlása és a szilárdkéreg változatos domborzata következtében eltorzul, klimatikus-morfológiai övezetek helyett klimatikus-morfológiai régiók, tartományok megnevezését is használhatjuk.

Az egyes öveken, régiókon belül az éghajlati folyamatok is, tehát a felszín alakváltozásai is a szerkezeti relief sajátosságai szerint erős helyi, területi különbségeket mutatnak. Ezek a klimatikus-morfológiai öveken belül jellegzetes területi különbségek még kevésbé ismeretesek.

Az alább következő zonális klimatikus-morfológiai területbeosztás, amelynek keretében tehát minden éghajlati régió egyben geomorfológiai öv (régió) is, és amelyet ezeknek a soroknak az írója az utóbbi években (1946—1948) dolgozott ki, az egyes öveken belüli helyi különbségek felderítetlensége miatt még nem igényli, nem is igényelheti, hogy tökéletesnek tartassék. Csak áttekintést akar adni és megvetni az alapokat egy későbbi, tökéletesebb területi beosztás számára, de jelenlegi vázlatos alakjában is alapvonásaiban a geomorfológiában az első kísérletnek tekinthető.

Davis és *Penck* *A. humidus* (nedves), *aridus* (száraz) és *nivális* (havas, jeges) denudációs területtípusaival szemben a földfelszín az éghajlati eredetű hatóerők és a szerkezeti mozgások kölcsönhatásaiként kialakult térszíni formák szerint *nyolc ténylegesen létező klimatikus-morfológiai régióra* (tartományra, övre) oszthatjuk fel. Ezek a következők : 1. Glaciális régió ; 2. Periglaciális tartomány ; 3. Mérsékelt övi fluviatilis eróziós tartomány ; 4. Mediterrán átmeneti régió ; 5. Pusztai, vagy szemiaridus morfológiai tartomány (sztyepek régiója) ; 6. Sivatagi (*aridus*) régió ; 7. A trópusi egyperiódusú esőzések régiója (a trópusi szavannák váltakozóan meleg-nedves és meleg-száraz övezete) ; 8. A kétperiódusú esőzések állandóan meleg-nedves, egyenlítői övezete. Hozzájuk, mint külön morfológiai öv csatlakozik a tenger és a szárazföld érintkezésének területe, *a partszegély* a reliefhatások és éghajlati eredetű befolyások által színezett abráziós formáival.

A nyolc klimatikus-morfológiai régió a legtípusosabban az északi félgömbön alakult ki, de hézagtalanul megvan a déli félgömbön is. Vertikális irányban való kiképződésük azonban a vízszintes rendtől erősen külön-

bözik és az övek sorozata természetesen még az egyenlítővidéki magashegység-ekben sem teljes. A régiók között nincsenek sem vízszintes, sem függőleges irányban éles morfológiai határok, hanem a fokozatos átmenetek a jellegzetesek.

Az egyes régiók természetesen nem merev, sztatikus, állandóan helyben maradó képződmények. A szerkezeti domborzat változásával és az éghajlat változásával időben és térben helyüket változtatták és változtatják. *A változás nem ciklusos, tehát az egyes övekben jellegzetes állapotok azonos módon nem ismétlődnek.* Legutóbb éppen *Gyeraszimov* szovjet geográfus igazolta, hogy a Szovjetunió jégkorszaki periglaciális tundrájának földrajzi képe nem volt azonos a mai tundrarégió földrajzi képével, sőt ugyanazon területen az interglaciális időben is eltérő volt a földrajzi burok élete a maitól.

Az egyes klimatikus-morfológiai tartományokon belül a felszíni domborzat fejlődésének egységes és szakadatlan folyamata a Naptól származó melegmennyiség vízszintes és függőleges eloszlása szerint, tehát az egyenlítőtől való távolság és a tengerszint feletti magasság szerint módosul. A glaciális régióban a fő felszínalakító ható tényező a gleccserek és a jégtakarók eróziója és akkumulációja a kifagyástól támogatva; a periglaciális régióban a fagyokozta aprózódás, a felszíni leöblítés és a szoliflukció; a mérsékeltövi fluviatilis eróziós régióban a folyóvízi mélyítő és oldalozó erózió és akkumuláció; a mediterrán övben a felszíni leöblítés, az inszolációs aprózódás és a folyóerózió; a sztyep-régióban a defláció, az inszolációs aprózódás és a felszíni leöblítés; a sivatagokban a defláció és az inszolációs aprózódás; a trópusi szavannákon az inszolációs aprózódás, a mállás, a felszíni leöblítés és az oldalozó erózió; az egyenlítői állandóan meleg-nedves övben a mállás, a lejtőcsúszamlások és a folyóerózió; végül a partszegélyen az abrázio és a marinus akkumuláció, természetesen minden esetben az epirogenetikus mozgásoktól irányítottan és a kőzetminőség módosító szerepétől befolyásoltan.

A felszíni formák alakulását megszabó három, sőt négy szféra (atmoszféra, hidroszféra, lithoszféra, bioszféra) anyaga mozgásfolyamatainak sokrétűsége, térben és időben változó kölcsönhatásainak kombinatív gazdagsága *eleve lehetetlenné tesz akár Davis ciklustanának, akár Penck W. tanainak kizárólagos és maradéktalan érvényesülését.*

V.

Felvetődik tehát a felszíni domborzat fejlődésének vizsgálata kapcsán a mai modern geomorfológiai szemlélet válaszra váró alapkérdése: milyen a felszíni domborzat fejlődésének a természete? A választ eddigi ismereteink alapján így fogalmazhatjuk meg: *a) a fejlődés, a változás, szakadatlan, állandó, dialektikus önfejlődés*; más nem is lehet, mert a mozgás az anyag létezésének a formája; *b) a fejlődés nem teleologikus, nem valami cél elérése érdekében történik*; ellenkező esetben a domborzat fejlődése, változása tudatos volna. A formák

alakulásában tehát nincs irányzatosság, de érvényesül az *irányítottság*. Az irányítottságot az erők időben és térben változó összjátéka szabja meg. c) A fejlődés állandó, szakadatlan ugyan, de menete sem nem egyenletes, sem nem ciklusos, hanem *ritmusos*. d) A fejlődés ritmusos szakaszai egymástól *minőségileg különböző* állapotokat jelentenek.

A *ritmus* a természeti földrajzban régóta ismeretes, de kellő figyelemre eddig alig méltatott jelenség. Nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy a ritmus a szerves és szervetlen világ életének alapvető jellegzetessége. Ritmus nélkül nincs élet és fejlődés. A földrajzi burok minden összetevő geoszférájának mozgásfolyamata ritmusos. A tétel a példák bőségével igazolható. Ritmusos jelenség az atmoszférában a nagy planetáris légkörözés, ritmusos lefolyású a monszuncirkuláció, a hegy-völgyi szél keletkezése. Ritmusos lefolyásúak az éghajlati ingadozások és éghajlaváltozások, a szerkezeti mozgások, a folyók mechanizmusának időbeli változásai. A földrajzi burok egyik legnagyobb ritmusos jelensége az árapály váltakozása. Ritmusos az epirogenézis, az orogenezis, és a diktyogenezis egymást váltogató, állandó jelentkezése, a transzgressziók és regressziók váltakozása. *Az anyag mozgása csupa ritmus*. Elképzelhetetlen, hogy a szilárdkéreg, a vízburok és a levegőburok ritmusos mozgásfolyamatainak kölcsönhatásaként kialakuló felszíni domborzat, a felszíni formák változása, fejlődése ne lenne ritmusos. Törvényként mondhatjuk ki, hogy a *felszíni formák fejlődése ritmusos folyamat*. *A ritmus a földrajzi burok egészének éppen olyan alapsajátsága, mint az övezetesség, a szimmetria és aszimmetria, a heterogeneitás (disszonancia, diszharmónia).*

A ritmus ténye ismeretes, de nem ismeretes minden esetben az oka. Sok esetben igen. Az atmoszféra mozgásfolyamatai ritmusának okát ismerjük, ismeretesek a vízburok ritmusos jelenségeinek okai is. A szilárdkéreg belseje mozgásfolyamatainak ritmusát, a földkéreg ritmusos térfogatváltozásait, az epirogenézis, az orogenezis és a diktyogenezis ritmusát elindító okot, vagy okokat azonban még kevésbé ismerjük. Tisztázatlan az éghajlatváltozások kétségtelen ritmusának az oka is. Az ok tisztázatlanságának a következménye, hogy ma még a földrajzi burok, benne a felszíni formák ritmusos fejlődéséről teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy a ritmus szabályos-e, vagy szabálytalan. Minden valószínűség azonban amellett szól, hogy a földrajzi burok ritmusai, tehát a felszíni domborzat fejlődésének ritmusai is szabályosak. A ritmusok tér- és időbeli szabályosságának a felderítése azonban még hosszú és nehéz jövőbeli vizsgálatok feladata.

A felszín domborzatának általános geomorfológiai fejlődéstörvényét a földrajzi burok ritmusosságának a figyelembevételével most már a következő módon egészíthetjük ki és fogalmazhatjuk meg: 1 *Az állandóan, szabályos ritmusban változó felszíni formák ritmusos fejlődésüknek a belső és a külső erők kölcsönhatásai, minőségi kapcsolataik, működésük időtartama, a kőzetminőség és a területi kiterjedés által megszabott különböző állapotaiban vannak*. 2. *A felszín*

domborzatának ritmikus fejlődésfolyamata a térben és időben ritmusan végbenemő szerkezeti folyamatok irányításával, a térben és időben ugyancsak ritmusan változó horizontális és vertikális klimatikus-morfológiai övekben (régiókban) zajlik le. 3. A fejlődés folyamán a szerkezeti nagyformák (masszívumok, orogének, táblák, szerkezeti medencék) az egyes klimatikus-morfológiai régiókban szerkezeti sajátágaik egyezése mellett is klimatikus-morfológiai régióként különböző szkulpturális formákat mutatnak.

Természetesen ezek a megállapítások a szárazulati felszín formáinak fejlődésére érvényesek. *Az óceáni fenék formái* az elméleti következtetések és a kevés vizsgálati anyag alapján első soron szerkezeti formák. A szerkezeti domborzat egyhangú, kevésbé tagolt. Egyhangúságát, kiegyenlítetttségét az állandó üledékképződés, az üledékfelhalmozódás csak fokozza. A tengerrel előntött *kontinentális talapzat* (a selftengerek fenékszintje) geomorfológiai tekintetben kételtű (amfibikus) térszín. A selfek a szárazulati felszín és a tengerfenék formáinak kettősségét mutatják. A selfekre vonatkozó geomorfológiai vizsgálatok (legújabbban a Barents-tenger selfjének szovjet vizsgálatai) mégis inkább azt mutatják, hogy a selfek domborzatának fejlődése két okból is a szárazulati felszín domborzatának a fejlődésével egyező. Egyrészt azért, mert a jelenlegi selfek korábbi szárazulati időszakukból származó, tehát fosszilis szkulpturális formákat (elsüllyedt folyóvölgyek, denudációs tönkfelszínek, megsüllyedt delták) mutatnak, másrészt azért, mert jelenleg felszínükön abráziós-akkumulációs folyamatok következtében kialakult recens formák (abráziós terrasz, abráziós törmelékletű) vannak. Felszíni formáik ismerete általában még nagyon hézagos. Azonban különösen érvényes ez a megállapítás az óceáni fenékekre és a mély medencéjű bel- és melléktengerek fenékszintjére. Felszíni domborzatuk fejlődésének menetét, természetét, törvényszerűségeit a geomorfológia még nem ismeri, hiszen a közvetlen kutatás számára jelenleg még hozzáférhetetlenek.

A felszíni domborzat fejlődésének vizsgálata kapcsán egy igen lényeges kérdés merül fel, amely eddig a geomorfológia elméleti vitái során nem nyert kellő megvilágítást. Arról a kérdéstről van szó, hogy vajjon a felszíni domborzat dialektikus fejlődése során az elhaló, sorvadó elemeket az újak fokozatosan váltják-e fel, vagy pedig a mennyiségi változásoknak átcsapása minőségi változásba ugrásszerűen történik-e. A válasz a következő: *a viszonylag rövid periódusú, tehát gyorsan egymásra következő ritmusok eredményezte minőségi változások ugrásszerűek, a hosszúperiódusú ritmusok minőségi változásai fokozatosak, a fejlődés egyenletesebb.* A felszíni formák alakulásában mindkét esetre találunk példát. A hegyomlások, lejtőcsuszamlások, vetődések, földrengések és vulkáni kitörések jó példák az ugrásszerű minőségi változásokra. Általában azonban a felszíni domborzat fejlődése a lassú lefolyású epirogenetikus ingómozgások és a szintén igen lassú lefolyású éghajlatváltozások kölcsönhatásai eredményeként *egyenletes*, nem *revolúciós*. A fokozatos mennyiségi

változások átcsapása a minőségi változásba *nem ugrásszerűen* következik be. A felszíni domborzat nagyformái, a hegységek, a medencék, a völgyek hosszú, dialektikusan ellentmondásos, ritmusos fejlődés eredményei.

IRODALOM

- Bulla B.*: A természeti földrajz új útjai. Hidrológiai Közlöny, 1950.
Büdel, J.: Das System der klimatischen Morphologie. Deutscher Geographentag. Landshut, 1950.
Davis, W. M.: The geographic cycle. Geogr. Journ. 1899.
Davis, W. M.—Rühl, A.: Die erklärende Beschreibung der Landformen. Leipzig, 1912., 1924.
Markov, K. K.: A geomorfológia alapvető kérdései. Akad. Kiadó, Budapest, 1952.
Mortensen, H.: Alternierende Abtragung. Nachr. d. Akad. d. Wiss. Göttingen, 1947.
Penck, W.: Die morphologische Analyse. Geogr. Abhandl. Stuttgart, 1924.

A TUDOMÁNY FOGALMÁRÓL

NÁDOR GYÖRGY

A tudományról adott meghatározásokban rendkívül pregnáns módon fejeződik ki az az ismeretelméleti álláspont, amelynek talaján az adott tudomány-felfogás létrejött. Kant az apriorizmus és az apriori elveken felépülő, változatlan érvényű tudományrendszer híve, a tudományt a következőképpen határozta meg: »Minden tant, amennyiben rendszer, azaz amennyiben a megismerésnek elvek szerint rendezett egésze, tudománynak nevezünk.«¹ Mach a tapasztalat fogalmának szubjektív idealista értelmezése alapján adta meg a tudománynak pozitívista, lényegében szubjektívista megfogalmazását: »A tudomány mindig azon körülményből keletkezik, hogy gondolataink a tapasztalatok egy bizonyos köréhez alkalmazkodnak.«² Eddington meghatározásában a szubjektív idealizmus már egy fajta miszticizmussal párosul: »A természettudomány a tapasztalás szolgáltatatta titkos írás megfejtésére irányuló kísérlet, rendezi az emberiség érzékléses tapasztalásának tényeit.«³ (Az én kiemelésem — N. Gy.)

Az idealista ismeretelmélet elleni harc megköveteli, hogy a tudományról adott szubjektívista, pozitívista, általában idealista és metafizikus szellemű meghatározásokkal szembeszegezzük a tudománynak materialista és dialektikus meghatározását. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen meghatározás az oktatásban, különösen a tudományos oktatásban és nevelésben nagyon is szükséges.

A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy a marxista-leninista ismeretelmélet alapján adjuk meg a tudomány meghatározását. A szovjet filozófiai irodalomban több definíciót találunk a tudományról (így a Rövid filozófiai szótárban, Konsztantyinov Történelmi materializmusában stb.); ezeket figyelemmel kísértük és a bennünk foglalt helyes szempontokat és gondolatokat definícióinkban igyekeztünk felhasználni.

A tudományról adott olyan definíciónak, amely tudományos igény-nyel lép fel, érvényesítenie kell a történelmi materializmus felismerését tudomány és társadalom szerves kapcsolatairól, valamint a dialektikus materializmus

¹ Kant: Metaphysische Anfänge der Naturwissenschaft. Vorrede.

² Mach: Analyse der Empfindungen. (Az érzetek elemzése. — Franklin) 22. l.

³ Eddington: A természettudomány új útjai (Franklin kiadás, Bpest) 296. l.

ismeretelméletének (tudományelméletének) alapvető elveit tudomány és valóság viszonyáról, a tudományos megismerés fejlődéséről és lényegéről. Ezáltal a tudomány fogalmának köréből már eleve kizárhatjuk az áltudományos, reakciós irányzatokat, valamint a fejlődéssel szembeforduló dogmatikus törekvéseket. A tudomány fogalmának marxista meghatározása így maga is fegyverré válik a tudományos világnézetért vívott küzdelemben.

Melyek hát a tudomány legfőbb sajátosságai?

A) A TUDOMÁNY A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI FEJLŐDÉS TERMÉKE

A burzsoá tudományelméleti és tudománytörténeti felfogás általában, különösen ennek divatos eszmetörténeti irányzata figyelmen kívül hagyja, tagadja azokat a nyilvánvaló kapcsolatokat, amelyek a tudomány fejlődését a társadalom gazdasági életének fejlődéséhez, a termelőerők fejlődéséhez, stb. fűzik. E felfogás szerint a tudományok fejlődése egyedül a gondolatok belső logikáját, az eszmék immanens kapcsolatát követi. Az eszmetörténeti irány képviselői gyakran odáig mennek történelmi idealizmusukban, hogy míg teljesen mellőzik azokat a *reális* kapcsolatokat, amelyek az egyes korok tudományát a társadalmi valósághoz fűzik, a tudományos vívmányokat az egyes korok *lelki-szellemi* arculatából próbálják »levezetni«. Így pl. *Koyré* a renaissance korának tudományát az úgynevezett »renaissance-szellemből«
eredezteti, amelynek alapvető összetevői — szerinte — a retorika, a művészi szemlélet és főleg a *mágikus* szemléletmód.¹

Az a felfogás, amely a tudományos eszmék, elméletek és felfedezések történetét immanens-logikai folyamatnak fogja fel, szükségképpen erőszakolt, hamis konstrukciókhoz kell hogy vezessen. Az eszmetörténeti (dogmatörténeti) irányzat napjainkban úgyszólván teljes egészében bevezetett a szellemtörténeti reakció vizeire. Napjainkban a szellemtörténet — erőltetett, hamis konstrukcióival — a burzsoá tudománytörténet uralkodó irányzata.

A tudomány fejlődését — tanítja a történelmi materializmus — a termelőerőkkel, a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban kell vizsgálni. Ez a szempont — ha nem is elvi megalapozottsággal, hanem inkább mint elszigetelt felismerés — egyik-másik régi társadalomtudósnál és filozófusnál is felmerült (*Fontenelle*, *Vico*, *Ferguson* stb.). *Fontenelle* pl. a geometria fejlődését az ókori egyiptomiaknál a Nilus kiöntésével és az ezzel kapcsolatban felmerülő földmérési problémákkal — tehát alapjában a termelőerőkkel — hozza kapcsolatba.² *Ferguson* a tudományos felfedezéseket a termelés szükségleteiből eredezteti: »az emberi

¹ V. ö. *Koyré* előadását *L'apport scientifique de la Renaissance*. — *Revue de Synthèse* 1950. évf.

² *Fontenelle*: *Dialogusok a világok sokaságairól*. (*Dialogen über die Mehrheit der Welten*. — Berlin 1789.) 21. l.

feltalálóképesség és ügyesség azáltal gyarapszik, hogy az ember szükségleteit kielégíti és élelmet szerez magának; különböző törekvéseit meghatározzák annak a kornak és annak az országnak viszonyai, amelyek között él.«¹

A történelmi materializmus, amely *elvi* alapot teremtett a tudomány társadalmi-gazdasági vonatkozásának tudományos vizsgálatára, ezt az összefüggést két döntő vonatkozásban is megvilágította: tisztázta a) a tudomány és termelés kapcsolatát és b) a tudománynak az osztályharcokban betöltött szerepét.

a) Tudomány és termelés

Tudomány és termelés viszonyát vizsgálva Marx és Engels többször rámutatott arra a nagy hatásra, mely a termelés (a termelési szükségletek, a termelőerők, a technika által felvetett problémák) a természettudományok kialakulására és továbbfejlődésére gyakorolt. *Engels* a tudomány történetéről írott feljegyzéseiben kimutatja, hogy mind az ókorban a természettudományok (csillagászat, matematika, mechanika) kifejlődését, mind pedig az újkori kísérleti tudomány kialakulását a termelésnek köszönhetjük.² *Marx* a manufaktúrakorszak technikai alapját vizsgálva rámutatott arra, hogy a 16—18. században a fizika, elsősorban a mechanika számára a kor uralkodó termelőerői — a malom és az óra (automatagépek) — szolgáltatták a problémákat.³

Az a gondolat, hogy a természettudományok fejlődése függ a termelés, a technika fejlettségétől, problémáitól, annyira evidens és meggyőző, hogy egyes polgári kutatók is kezdték több-kevesebb következetességgel alkalmazni ezt a szempontot egyes kérdések vizsgálatában. (Így pl. *Olschki*⁴ vizsgálta azokat a kapcsolatokat, amelyek Galileit a korabeli műhelyek gyakorlatához, a kor technikusaihoz és a korabeli technika egyes ágaihoz fűzték.) A polgári tudományban azonban ez a szempont nem válhatott uralkodóvá; nem alkalmazhatták szélesen és főleg nem elvi alapon. Tudomány és termelés viszonyának kérdése mind a mai napig a tudománytörténet legelhanyagoltabb problémái közé tartozik.

Tudomány és termelés viszonyának, kapcsolatának kérdését természetesen nem szabad vulgarizálni. Marx és Engels a maguk nézetét az idealista tudományfelfogással és tudománytörténettel szemben élezték ki, ezért hangsúlyozták termelés és tudomány viszonyának főleg ezt az irányát. (V. ö. Engels levelét Starkenburg-hoz.⁵) A marxista felfogás azonban távolról sem akarja a tudományt »feloldani« a termelésben; nem akarja a tudomány fejlődésének kérdéseit a termelés történetére redukálni. Marx szerint »a tudomány, a társadalmi

¹ *Ferguson*: Essay on the history of civil society. — (Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. — Jéna, 1905.) 236. l.

² *Engels*: A természet dialektikája. (Szikra, 1952.) 195 ff

³ *Marx—Engels*: Válogatott levelek. (Szikra, 1950) 157 ff

⁴ V. ö. *Olschki*: Galilei und seine Zeit (Halle, 1927).

⁵ *Marx—Engels*: Válogatott levelek i. k. 545 ff

fejlődés általános szellemi terméke». (Archiv Marksza i Engelsza. II./VII/157. lap.)

A marxista felfogás ugyanakkor, amikor hangsúlyozza a termelés szerepét a tudományok fejlődésében, kiegészíti ezt a szempontot az eszmék viszonylagos önállóságának gondolatával. A tudomány fejlődéstörténete során felmerülő problémákat, elméleteket stb. nem lehet *közvetlenül* és minden részletében a termelésre visszavezetni. Az olyan törekvések, amelyek — marxista igényvel vagy anélkül — ennek kimutatását tűzték ki célul, csakis kudarccal végződhetnek. Termelés és tudomány viszonyának kidolgozása, a termelés tudományfejlesztő szerepének konkrét kimutatása igen gondos kutatásokat igényel. Ezek a kutatások kétségkívül igazolják Marxnak azt a felismerését is, hogy a *természettudomány maga is a termelőerők fejlődésének egyik formája*. (A Tőke I. 56.) A marxi felfogás tehát nemcsak a *termelés* tudományfejlesztő szerepét hangsúlyozza, de hangsúlyozza e viszony másik oldalát is, azt a szerepet, melyet a *tudomány* a termelés fejlesztésében betöltött és betölt.

b) *A természettudomány és a társadalmi küzdelmek*

A tudomány társadalmi vonatkozásai nem korlátozódnak a termelőerőkkel való kapcsolatra; a tudományok fejlődését nagymértékben befolyásolja az osztályok harca, a haladó és reakciós társadalmi-politikai és szellemi erők közötti küzdelem.

A burzsoá tudománytörténet *evolúciós* irányzata (amely a maihoz képest viszonylagosan haladó elemeket is tartalmazott) a tudomány fejlődését egyenesvonalúan kibontakozó, harmonikus folyamatnak tartotta; úgy fogta fel a tudomány fejlődését, mint a felvilágosodott gondolkodás egyre szélesebb körben való szakadatlan terjedését. A marxizmus dialektikus tudománytörténeti felfogása elveti a harmonikus kibontakozás evolucionista, racionalista sémáját és a történelmi tények tapasztalata alapján megmutatja a haladás és a reakció *harcát* a tudományokon belül.

A tudományok — mint általában a termelőerők — *feltétlen* fejlesztése csak a haladó, feltörekvő osztályoknak áll érdekében. A hanyatló osztályok, a reakciós társadalmi-politikai erők viszonyát a tudományokhoz a szűk osztályérdek szabja meg. Ha szűkkeblű érdekeik ellen van, akadályozzák a tudományok szakmai fejlődését is, makacsul védik az elavult eszméket, irányzatokat, módszereket és üldözik a haladó irány képviselőit. Ezt bizonyítják a *kopernikuszi* világszemlélet körüli évszázados harcok, a *darwini* fejlődésmélet elleni reakciós hadjárat, az az elkeseredett ellenállás, melyet a reakció a *micsurini* biológia ellen kifejt. stb. A példák azt is mutatják, hogy a *tudományos harcok* a haladó és a reakciós irány között különösen olyan tudományos kérdések körül élesednek ki, amelyeknek erős *világnézeti vonatkozásai* vannak.

Az egyes tudományokban, az egyes tudósok és irányzatok között gyakoriak a viták, ellentétek, olykor a torzsalkodások is. Aki csak a felületet látja, nem ismeri ki magát a sok iskola, irányzat és a közöttük levő ellentétek között. Csak aki felismeri azt, hogy a tudományokon belül is dul a harc a haladás és a reakció között és ez az alapvető ellentét az, amely meghatározza a tudósok állásfoglalását tudományuk kérdéseiben, — csak az formálhat történetileg és társadalmilag igaz, hiteles képet a tudomány helyzetéről és fejlődéséről.

Egyes marxista igénnyel fellépő szerzők a tudomány társadalmi vonatkozásait úgy értelmezték, hogy a tudományok (természettudományok és matematika) tartalmát mindenkor a társadalmi osztályok érdeke szabta meg, hogy a tudomány osztályjellegű, felépítményszerű szellemi alakulat. Ez a felfogás érvényesült, ha nem is kizárólagosan, hanem helyes elemekkel keveredve. Alexits—Fenyő elvtársak: Matematika és dialektikus materializmus című munkájában is a matematika történetére vonatkozóan.¹ Nem nehéz felismerni az ilyen nézetek és a *burzsoá tudományszociológia* relatívisztikus tanai közötti módszerbeli hasonlóságot; a tudományszociológia azt tanítja, hogy a tudományok egész kategóriarendszerét áthatja az osztályérdek torzító befolyása és ennek következtében a tudományok nem az objektív igazságot tükrözik, hanem csakis annak az osztálynak érdekeit fejezik ki, amelynek talaján létrejöttek.

A marxista tudományfelfogás elveti az ilyen torzító-vulgáris nézeteket. Bár a marxizmus ideiglenes befolyása kedvezett az ilyenfajta vulgáris felfogásoknak, a marxizmus sztálini bírálata a különböző szimplifikáló nézetek felszámolását is maga után vonta. A marxista irodalomban ma már minden ellenvetés nélkül uralkodik az a felfogás, hogy a természettudományok világnézeti vonatkozásaikban ugyan felépítményjellegűek, de exakt tanításaikat tekintve semmiképpen sem tekinthetők felépítménynek, osztályjellegű ideológiának. A természettudomány és a matematika tanításai ennek megfelelően nem osztályigazságot, hanem egyetemesen érvényes, objektív igazságot tartalmaznak.²

B) A TUDOMÁNY MÓDSZERESEN NYERT ISMERETEKET TARTALMAZ

A módszeresség a tudományos ismeret fogalmától el nem választható. A módszeresség elhatárolja a tudományos ismeretet a tudományelőttitől, valamint a tudományonkívüli, ú. n. hétköznapi, alkalmilag szerzett praktikus ismeretektől. Mivel *módszeren*, a módszeresség követelményén a *helyes* módszert értjük, a módszeresen szerzett ismeretek követelményével *kizárjuk* az elavult, túlhaladott, helytelennek bizonyult »tudományos« irányzatok

¹ Alexits—Fenyő: Matematika és dialektikus materializmus (Szikra, 1948). L. különösen e munka Matematika és társadalom című fejezetét. — A munka részletes bírálatára nézve l. Rényi kritikáját a Filozófiai Évkönyvben (1952).

² V. ö. Maximov cikkével (A dialektikus és történelmi materializmus kérdései I. V. Sztálin nyelvtudományi munkájában. Szikra, 1952).

tanításait, az áltudományos és tudományellenes áramlatokat a tudomány fogalmából.

A tudományos ismeretek módszeres voltán közelebbről tekintve a következőket értjük.

a) A köznapi gondolkodás *spontaneitásával* szemben, amely a tapasztalatokat onnan meríti, ahonnan épen adódnak, amely mintegy nyersen veszi át a közvetlen tapasztalás adatait, a tudományos gondolkodás a valóság kutatásában és a nyert adatok feldolgozásában már helyesnek bizonyult *logikai-módszertani eljárásokat* alkalmaz (indukció, absztrakció, kísérletezés stb.)

b) A tudományos gondolkodás *menetét* az eljárások, elméletek *egymásutánját* (illetve kombinációját) elvileg megszabott rendszer határozza meg. Fogarasi ebben az értelemben írja: »A módszer... a fogalmak, ítéletek és következtetések rendezett menete, általános elvek által irányított egymásra vonatkoztatása, összekapcsolása, következetes használata, célirányos alkalmazása.«¹

c) A tudomány — eltérően a tudományelőtti és a hétköznapi empirikus ismerettől — nemcsak regisztrálja a tapasztalat adatait, hanem eljut az elvi általánosításokig, általános törvények megállapításáig. Ezt a különbséget a közvetlen empiria és a tudomány között már Aristoteles megállapította: »A tapasztalat — írta — az egyes esetekre vonatkozó tudás, a tudomány pedig az általánosra vonatkozik.«² Aristoteles felismerte, hogy a tudomány a tapasztalati-empirikus ismeretekben gyökerezik, azokból nőtt ki, de kifejlődvén, lényegesen különbözik azoktól: »A tudatos művészet ott jön létre, ahol a sok tapasztalati megfigyelésből a hasonló dolgokra vonatkozó egyetlen általános ítélet alakult ki.«³

d) A tudományos módszer döntő része: a felállított tételek, elméletek stb. *igazolása*. A tudományos ismeretek — *igazolt ismeretek* és ezzel elvileg különböznek a vallás, a teológia tanításaitól és általában minden olyan nézet-től, amely pusztán *tekintélyen* alapszik, vagy amely a logikai és a gyakorlati bizonyítást *észfeletti elvekre* és megismerésforrásokra való hivatkozással (intuíción, beleélés, misztikus egyesülés stb.) kerüli meg.

A tudományos tételek igazolásához a logikai bizonyítás és a gyakorlat⁴ (kísérletek, technika, társadalmi gyakorlat) egyaránt hozzátartoznak és a kérdéses tétel jellegének megfelelően hol az egyik, hol a másik típusú igazolás jut előtérbe.

Az eddig mondottak alapján világos, hogy a módszeresség a tudományos ismeret nélkülözhetetlen eleme. A tudományról adott meghatározás ezt a szem-

¹ Fogarasi: Logika, II. kiadás. 361. l.

² Aristoteles: Metafizika. I. könyv. 1. fejezet 981. l.

³ U. o.

⁴ A praxisnak ezen felfogására nézve l. Mao Ce Tung: A gyakorlatról című művét (Mao Ce Tung: Válogatott művek I. kötet).

pontot nem mellőzheti. E tekintetben nem érthetünk egyet egyes filozófiai munkákban adott definíciókkal, amelyek nem szólnak a tudománynak, a tudományos ismeretnek módszeres jellegéről.

C) A TUDOMÁNY: ISMERETEK RENDSZERE

Elszórt, egymáshoz nem kapcsolódó ismeretek összessége — mégha feltételezzük is, hogy külön-külön igazolt ismeretekről van szó — nem alkot tudományt. A tudományok kezdetől fogva arra törekedtek, hogy megtalálják az egyes ismereteket egybefűző logikai kapcsolatot, hogy *rendszerbe* foglalják az egyes tételeket, tanokat, törvényeket, elméleteket. A tudomány fejlődése e tekintetben abban állott, hogy a tudomány rendszerében mutatkozó fehér foltokat egyre inkább kiküszöbölték, a tételek között mutatkozó hézagokat tudományos tartalommal töltötték meg. Az újonnan nyert egyes adatokat igyekeztek a tudomány kialakult rendszerébe szervesen beleilleszteni, ha pedig az új tétel és a fennálló tudományos rendszer között ellentét mutatkozott és az ellentét kiegyenlítése nem járt sikerrel, szétfeszítették a régi rendszer kereteit és az új tényeknek megfelelő, tágabb, átfogóbb, a valóságnak jobban megfelelő rendszerrel cserélték azt fel. (Így a ptolemaioszi rendszert kiszorította a kopernikuszi; a flogiszonos kémiát a Lavoisier-féle kémia; a newtoni fizika relativisztikus fizikává szélesedett.)

A rendszer a tudományoknak jelentős összetevője; az egyes adatok, tételek, elméletek, hipotézisek a maguk igazi jelentőségét a tudomány rendszerében elfoglalt helyüktől nyerik.

Az a gondolat, hogy a tudomány tételeit stb. szigorú logikai rend fűzi egymáshoz — logikusan következik a dialektikus materializmus általános elveiből. Ha a materiális valóságban a dolgok, jelenségek stb. összefüggnek egymással és kölcsönösen feltételezik egymást, akkor teljes joggal állíthatjuk, hogy a tudományban is, amely visszatükrözi a valóságot, az egyes tételek, elméletek stb. között belső logikai kapcsolat áll fenn. Ha a valóság nem káosz, hanem törvények szerint *rendezett* kozmosz, akkor ennek a rendnek tükröződnie kell a tudomány rendszerében is. Már Spinoza közel járt ennek az összefüggésnek a felismeréséhez: »az eszmék rendje és kapcsolata — írta az Etikában — azonos a dolgok rendjével és kapcsolatával.«¹

A történelem folyamán gyakran visszaéltek a *rendszer* fogalmával és a rendszert a *dogmatizmus* értelmében interpretálták és népszerűsítették. A középkor a skolasztikát végérvényesen lezárt, örökérvényű rendszernek tartotta; ez összefüggött a középkor dogmatikus, metafizikus igazságfelfogásával; az igazságok örök, időtlen rendszerének felelt meg a filozófia lezárt rendszere. A filozófia történetében érvényesülő szisztematizáló törekvések általában

¹ Spinoza: Etika. II. Rész. 7. tétel.

dogmatikus-metafizikus módon örökérvényű, lezárt rendszerek felállítására irányultak. Ez a törekvés érvényesült nemcsak az ahisztorikus *Kant*-nál, — aki a rendszert apriori elvek talajára kívánta felépíteni, — de a módszerében dialektikus és történeti törekvésű *Hegelnél* is, akinél ily módon — amint erre a *Feuerbach*¹, főleg pedig a *marxi* kritika² rámutatott —, a dialektikus módszer éles ellentétben állott a metafizikusan lezárt, magát a végső igazságnak deklaráló rendszerrel. Nem is szólva a 19. század második felétől kezdve gombamódra elszaporodó rendszerekről, amelyeknek tudományos értékéről *Engels* Antidürring-je Előszavában oly találó bírálatot mondott.³

A különböző, egymást felváltó, vagy egymás mellett kialakuló dogmatikus jellegű rendszerek — elsősorban *filozófiai* rendszerek —, e rendszerek igénye az abszolút igazságra, joggal váltotta ki a haladó gondolkodók ellenszenvét, kritikáját, elutasítását (enciklopédisták⁴, Feuerbach, Marx-Engels). E bírálat és elutasítás azonban nem a rendszer ellen *általában*, nem a rendszer gondolata ellen irányult, hanem az adott rendszer dogmatikus jellege, általában a dogmatikus-metafizikus rendszerek ellen. A Nagy Francia Enciklopédia pl. ugyanabban a cikkben, amely rendkívül éles támadást indít a filozófiai rendszerek erőszakolt szisztematikái ellen, olyannyira, hogy éppen látja az *igazság kutatásának legnagyobb akadályát*, hangsúlyozza a helyes elveken alapuló rendszeralkotás szükségességét és jogosultságát: »A szisztematizáló szellem rendkívül sokat ártott az igazság fejlődésének; szisztematizáló szellemen nem azt értem, amely egymáshoz kapcsolja az igazságokat, hogy így alkosson bizonyításokat — mert ez nem más, mint az igazi filozófiai szellem.«⁵ (Az én kiemelésem, — N. Gy.)

A marxizmus klasszikusai sem a rendszert általában utasították el, hanem csak a változhatatlan igazság igényével fellépő, áltudományos rendszereket. *Engels* nem állított ugyan szembe Dühring »rendszerével« egy másik rendszert, de hangsúlyozta: »az olvasó remélhetőleg mégsem fogja kifejtett nézetemben a belső összefüggést hiányolni«⁶ —, vagyis kiemeli a marxista filozófia *belső* szisztematikáját. *Sztálin* a marxizmust filozófiai rendszernek nevezi, amelyből logikusan következik Marx proletárszocializmusa.⁷

A marxizmus a rendszerezést jelentős előrelépésnek tartja a tudomány fejlődésében a pusztán empirikus anyaggyűjtéssel szemben. *Engels* a maga korának tudományát értékelve írta: »A tapasztalati természetkutatás a pozitív ismeretanyag olyan óriási tömegét halmozta fel, hogy egyenest elháríthatatlanul szükségessé vált az anyag minden egyes kutatási területen

¹ *L. Feuerbach*: A hegeli filozófia bírálatához. (Feuerbach: Válogatott filozófiai művek. Akad. kiadó).

² *Engels* Feuerbach-ját, ahol *Engels* összefoglalóan tárgyalja ezt a problémát.

³ *L. Engels*: Antidürring. Előszó az 1878-as kiadáshoz.

⁴ Nagy Francia Enciklopédia. — Philosophie címszó.

⁵ Nagy Francia Enciklopédia. — U. o.

⁶ *Engels*: Antidürring. (Moszkvai idegennyelvű kiadó) 8. lap.

⁷ *Sztálin*: Művei I. 313. lap.

való rendszeres és a *belső összefüggésnek megfelelő rendezése.*¹ Egy másik helyen hasonló értelemben hangsúlyozta, hogy a 19. század folyamán »a különböző kutatási területek (mechanika, fizika, vegytan, biológia stb.) között a természetben magában fennálló összefüggések kimutatása révén maga a természettudomány is tapasztalati tudományból elméleti tudománnyá, a nyert eredmények összefoglalásával pedig a *materialista természetismeret rendszerévé változott át.*² (Az én kiemelésem. — N. Gy.)

Egyes marxista szerzők a dogmatikus, zárt rendszerek elleni teljesen indokolt ellenszenvtől indítva, kizárják a rendszer elvét a tudomány fogalmából. Így a Filozófiai Lexikon a tudományt mint ismeretek *összességét, összefoglalását* — és nem mint rendszert — határozza meg.³ Felfogásunk szerint az ismeretek összefoglalása csak a tudomány korai, empirikus-anyaggyűjtő szakaszát jellemzi; később a tudományok el kell hogy jussanak az egyszerű összefoglalásból az elméleti szintézisig és ezzel párhuzamosan az anyag rendszerezéséig.

A tudományok története azt bizonyítja, hogy a tudomány fejlődéséhez, a tudomány gyökeres átalakításához sohasem volt elég új ismeretanyag felhalmozása, összegyűjtése. Tycho de Brahe hatalmas csillagászati anyagot gyűjtött össze — mégsem törte át lényegében a régi, ptolemaioszi világrendszer kereteit. Kepler jelentősége a csillagászat történetében abban állott, hogy képes volt újszerűen értelmezni a tapasztalati adatokat, új elmélet és rendszer kereteibe foglalni azokat. Kepler a Tycho de Brahe által felhalmozott megfigyelések adatait az új világrendszer, a kopernikuszi világkép igazolására, alátámasztására használta fel.

Amikor a rendszer követelményét belefoglaljuk a tudomány fogalmába, ezzel egyben értékelőleg foglalkunk állást az empirista, pozitívista tudományos irányzatokkal szemben. Az adatok *öncélú*, a szélesebb távlatokat nélkülöző gyűjtögetése még nem tudomány. A tudomány lényegéhez hozzátartozik az elvi általánosítás, a reális összefüggések kiemelése és az ezen felépülő rendszerezés.

D) A TUDOMÁNYOK TÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE, GAZDAGODÁSA

A tudományok lényegéhez hozzátartozik a szüntelen fejlődés, tökéletesedés; mihelyt a tudományok megállnak a fejlődésben — a megmerevedés, a dogmatizmus veszélyét nem tudják elkerülni.

A tudományok fejlődésének iránya és tartalma a tudományok történetének tanúsága szerint — lényegében kettős: *a*) az ismeretek köre bővül, szélesedik, új és új tudományok keletkeznek (pl. a tudományos biológia kialakulása a 19. században, a biofizika, biokémia kifejlődése a 20. században stb.); és *b*) a tudományok egyre tökéletesebben, pontosabban, mélyebben tükrözik a valóságos

¹ Engels: A természet dialektikája (Szikra, 1952.) 54. lap. Az Antidürring régi Előszava.

² I. m. 207. lap.

³ Filozófiai lexikon (Szikra, 1953.) Tudomány címszó.

összefüggéseket. (V. ö. a newtoni és az Einstein-féle fizika viszonya ; a Darwin előtti leíró biológia és a darwini evolúciós biológia.)

Az itt vázolt fejlődési út a tudomány fejlődésének *nagy vonalait, általános menetét* jelzi. Ideiglenes megtorpanások, visszaesések természetesen a történelem egyetlen területén, így a tudomány történetének területén sincsenek kizárva. De az ideiglenes kerülőutak ellenére is a tudomány fejlődése végeredményben felfelé halad. A tudományok történetę teljességgel igazolja a lenini ismeretelmélet megállapítását : »Az emberi gondolkodás végtelenül mélyül — a jelenségből a lényeghez, hogy úgy mondjuk — az elsőrendű lényegtől a másodrendi lényeghez és így tovább, *vég nélkül.*«¹ Ezt ma azért kell különös nyomatékkal hangsúlyozni, mert az idealista filozófusok és a szellemtörténeti iskolához tartozó tudománytörténészek a tudományban nem az igazság egyre sokoldalubb és mélyebb feltárásának folyamatát látják, hanem a tudomány fejlődési perspektívájaként a mítoszt és a misztikát jelölik meg!² Teljesen helytelen azonban egyes mai »tudományos« irányzatok ideiglenes úttévesztését, a vallással és a mítosszal való szimpatizálását a tudomány jövő fejlődési perspektívájaként ünnepelni!

*

Tudományos igazság és történetiség a metafizikusan gondolkodó szemében kizárják egymást; a metafizikus a történelemben csak zavaró tényezőt lát, amely az igazság időtlen rendszerétől, ezek logikai kapcsolatától idegen elem. Különösen azok teszik ezt, akik a valóságos, társadalmilag-történetileg kialakult tudományon *kívül* feltételeznek egy ideális, téren és időn kívüli tudományt, örök-változatlan igazságrendszert. (Így pl. Pauler Ákos »a végtelen sok tagból álló és érvényességében örök, változatlanul fennálló igazságrendszerrel« beszél.)³

A mai polgári felfogás tudomány és történetiség (igazság és történetiség) kérdésében nem találja meg a helyes utat a történetietlen dogmatizmus, vagy a relativisztikus hisztorizmus hamis alternatívája között. A megoldást e kérdésben *Engels* és *Lenin* adták meg,⁴ az abszolút és relatív igazság dialektikájának kidolgozásával. A tudományelmélet számára ebből az a konzekvencia adódik, hogy igazság (tudomány, rendszer stb.) és történelem nem egymást kizáró ellentétek, hogy az igazság nem idő- és térfeletti alakulat, hanem *a tudományos igazság épen a történelem folyamán bontakozik ki*, gazdagodik és mélyül el. *Lenin* írja, filozófiai feljegyzéseiben : »Az igazság : folyamat. Az ember a szubjektív eszmétől a »gyakorlaton (és a technikán) át halad az objektív igazság felé.«⁵

¹ *Lenin* : Filozófiai füzetek (Szikra 1954) 241. lap.

² V. ö. *Eddington* : A természettudomány új útjai. Zárzó ; és *Dampier*. A history of science and its relations with philosophy and religion. (Cambridge 1943) XII. lap.

³ *Pauler* : Bevezetés a filozófiába. (Danubia. 4. kiadás) 59. lap.

⁴ *Engels* : Antidürring. I. rész. 9. fejezet és *Lenin* : Materializmus és empiriokriticizmus II. fejezet.

⁵ *Lenin* : Filozófiai füzetek (i. k.) 176 f.

A történelem, a fejlődés tehát nemcsak hogy nem áll ellentétben az igazság (a tudomány, a rendszer) lényegével, nemcsak hogy nem zavaró mozzanat, amely a »tisztá« igazság érvényesülését akadályozza, hanem ellenkezőleg: »az igazság-folyamat«, — az igazságok, a tudományos elméletek és rendszerek a történelmi fejlődés folyamán, e fejlődés révén bontakoznak ki, válnak egyre gazdagabbá és átfogóbbá. A fejlődés, a történetiség a tudomány lényegétől elválaszthatatlan mozzanat.

A marxi-lenini ismeretelmélet tanítása szerint az abszolút igazság a relatív igazságok fejlődésén keresztül bontakozik ki, de magukban a relatív igazságokban is van valami abszolút.¹ Ez a tanítás kihúzza a talajt a relativisztikus törekvések alól, amelyek a tudomány történeti változásából, régi elméletek és irányzatok letűnéséből és új irányzatokkal való felváltásából mindenfajta igazság és megismerés viszonylagosságára következtetnek. A tudományok folytonos változása, átalakulása *nem* ad alapot a megismerés erejében való kételkedéshez, ellenkezőleg ahhoz a meggyőződéshez kell hogy vezessen, hogy a tudományos megismerés fejlődési perspektívája, lehetőségei határtalanok, hogy a relatív igazságok egyre inkább közelednek az abszolút igazság, a valóság sokoldalú és mély összefüggésének megragadása felé.

A tudományról adott meghatározásnak, amely a marxi-lenini ismeretelméletre épül, tartalmaznia kell a fent részletezett szempontokon kívül a következő gondolatokat:

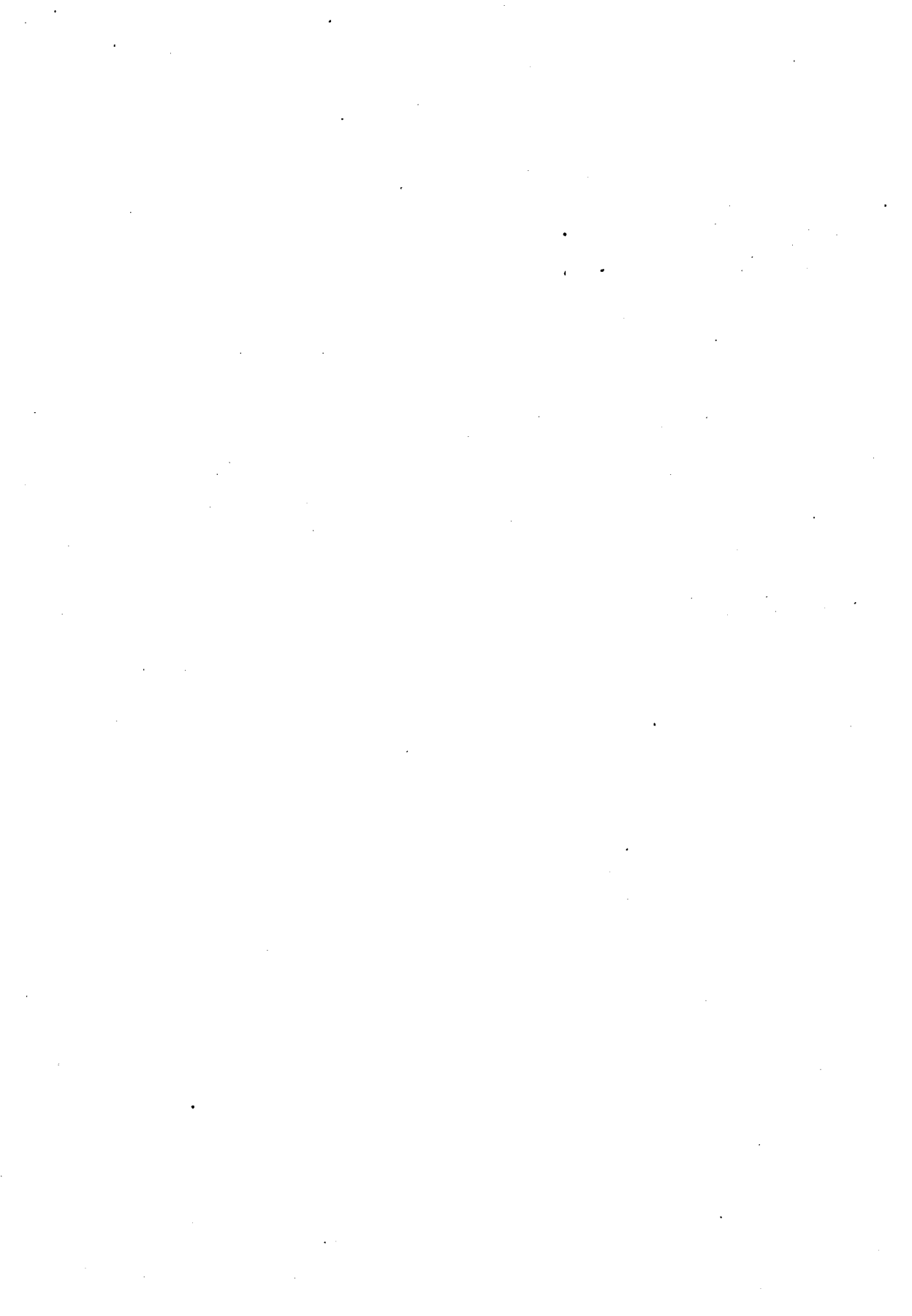
- a) a valóságnak objektív törvényszerűségei vannak
- b) a tudomány a valóság visszatükrözése
- c) a tudomány segítségével, megismerve a valóság törvényszerűségeit, úrrá lehetünk a természet (és a társadalom) spontán erői felett.

E szempontok részletezésére, mivel ezek az utóbbi években sokoldalú és beható megvilágítást nyertek a marxista irodalomban (mindenekelőtt Sztálin közgazdasági műve kapcsán), — itt nem térünk ki. Csak arra mutatunk itt rá, hogy e szempontok kifejezik a marxista tudományelmélet *harcos szembenállását* a szubjektív-idealista, pozitívista felfogással (amely tagadja a valóság objektív törvényszerűségeit és a tudományt az emberi szellem »szuverén« alkotásának mondja), valamint elmélet és gyakorlat szembeállításának skolasztikus-metafizikus irányzatával.

A fent kifejtettek alapján a tudomány fogalmát körülbelül a következőképpen lehet meghatározni:

»A tudomány a társadalmi-történelmi fejlődés folyamán és azzal szerves kapcsolatban kialakult módszeresen szerzett, szüntelenül gyarapodó és tökéletesedő ismeretek rendszere, amely egyre mélyebben és teljesebben tükrözi a valóság (a természet, a társadalom és a gondolkodás) objektív törvényszerűségeit és ezáltal képessé teszi az embereket a valóság céltudatos átalakítására.«

¹ V. ö. Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus (Szikra, 1949) 125 ff.

BESZÁMOLÓK — FŐBIZOTTSÁGI VITÁK

A KLASSZIKA-FILOLÓGIAI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG MUNKÁJÁNAK MEGVITÁTÁSA

A MTA állandó bizottságainak munkájáról már eddig is több beszámoló jelent meg az Osztályközlemények hasábjain. Az I. és II. osztály közös osztályvezetőségi ülésén legutóbb (1953. október 20.-án) a Klasszika-filológiai Állandó Bizottság működése került megvitatásra. Mivel egyrészt a Bizottság jelentése, másrészt a jelentéshez fűződő vita anyaga a klasszika-filológia művelőinek szűk körén túlmenően is érdeklődésre tarthat számot, a következőkben — a nyelv- és irodalomtudományi osztállyal egyetértésben — közöljük:

- a) a Bizottság titkárának az osztályvezetőségek elé terjesztett jelentését,
- b) a közös osztályvezetőségi ülésen elhangzott felszólalásokat (kivonatossan), valamint a vita lezárásaként hozott közös osztályvezetőségi határozatot, és
- c) a Bizottságnak a határozat végrehajtása érdekében tett javaslatát, ill. jelentését.

a)

»Klasszika-filológiai kutatásunk helyzetét és feladatait« a felszabadulás óta először Moravcsik Gyula foglalta össze rendszeresen a MTA 1951. évi nagygyűlésén. Míg ez az előadás és a hozzá kapcsolódó vitaülés (anyagát ld. a MTA I. o. Oszt.-Közl. II. kötetében, 453—490. lap) tudományszakunk több évtizedes multját és a felszabadulás óta kialakult helyzetét, megvalósításra váró feladatait ismertette, az Á. B. 1953. ápr. 14.-én kelt jelentése, majd 1953. júl. 2.-án kelt kiegészítő jelentése az azóta végzett munkáról számolt be, azóta elért eredményeinket ismertette, mulasztásainkat tárta fel, jelenleg folyó működésünket értékelte.

Ez a két utóbbi összefoglalás nem csupán szokványos időszaki jelentés volt, hanem azzal a céllal készült, hogy az Á. B. részletekbemenően tájékoztassa a MTA vezetőségét a tudományszak munkájáról, elvi problémáiról és szervezeti kérdéseiről. A hagyományosan »klasszika-filológiának« nevezett tudományszak u. i. — épen hagyományával és problematikájánál fogva —

bizonyos szempontból különleges helyzetet foglal el a tudományok rendszerében, ill. a MTA osztályai között, amennyiben ugyanúgy tartozik az I., mint a II. osztályhoz. Ez magában véve nem baj, nem is egyedülálló eset (v. ö. a néprajz hasonló kérdéseivel), mert hiszen egy természeténél fogva komplex bizottság zavartalanul működhetnék tovább is a két osztály közös égisze alatt. Ez adminisztráció szempontjából sem jelent különösebb nehézségeket. Feltétlenül indokolt azonban a tudományszak sajátos helyzetéből folyó elvi problémák időnkénti tisztázása, hogy a Klasszika-filológiai Á.B. munkája, ill. az ókori kutatás minél zavartalanabban és minél eredményesebben folyhasson.

Ezzel kapcsolatban nem árt, ha a szovjet tudományszervezés idevágó gyakorlatát röviden áttekintjük. A »klasszika-filológia« elnevezés ott is használatos, az Akadémiának vannak »klasszikus-filológus« helyei és tagjai. A méretek összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak azonban a szoros értelemben vett ókori irodalomtörténeti kutatások (»a világirodalom története« antik fejezeteinek munkálatai) a Gorkij nevet viselő Világirodalmi Intézet megfelelő szakosztályán belül folynak, az ugyancsak szorosabb értelemben vett ókori történeti kutatások (az »Égyetemes történet« ókori kötetek munkálatai) pedig a Történeti Intézet ókori történeti szakosztályának vezetésével. Szervezetileg mind a kettőtől külön dolgozik a nyelvészeti, régészeti, sőt még az ókori keleti történeti szakosztály is. Ezt a felparcellázást az ottani méretek indokolhatják, de tény az, hogy éppen legutóbb (VDI 1953. évf. 2. sz. 242. lap) az ókori történeti szakosztály úgy jellemezte a helyzetet, mint ami nem segíti elő a tulajdonképpen azonos területen dolgozó kutatók együttműködését, a kutatás kívánatos elmélyülését, és hangsúlyozta a szervezetileg is szoros együttműködés nélkülözhetetlenségét. A beszámoló őszintén rámutat azokra a hibákra és fogyatékoságokra, amelyek éppen a rokon területeken dolgozó kutatók szervezeti elszigeteltségéből adódtak. A szovjet ókori kutatások vezető orgánuma, a Vjesztnyik Drevnyej Isztoriji, elnevezésében — a marxista történeti szempont elsőségének megfelelően — az ókori történet. kutatását juttatja kifejezésre, de ez egyáltalán nem jelenti azt, mintha hasábjain par excellence filológiai, irodalomtörténeti, filozófiai, nyelvészeti, régészeti és művészettörténeti, felirattani, éremtani, írástörténeti, papirologiai stb. tanulmányok nem látnának rendszeresen napvilágot. Ami pedig a szovjet ókori kutatók munkaterületét és érdeklődési körét illeti, legtöbbször egyszerűen elválaszthatatlan a »filológus« és a »történész«, vagy »orientalista« és »régész« stb. (Maskin, Sztruve, Gyeratanyi, Ranovics stb.)

Tekintettel hazai kutatógárdánk sokkal csekélyebb számára, valamint nem utolsó sorban arra, hogy az egyébként mindenütt kívánatosnak jelzett »komplex« munka éppen a jelenlegi összeállítású Klasszika-filológiai Á. B.-ban végre biztosítva van, az *Á.B. határozói állá-foglalása az, hogy egyáltalán nem látná előnyösebbnek az eddig együ- dolgozó komplex szerv szétbontását két vagy több bizottságra.*

Ezek után adatszerűleg és a régebben felterjesztett jelentések pontjai szerint haladva ismertetjük a Bizottság eddigi munkáját.

A MTA újjászervezése után működni kezdő Bizottság azt tekintette legfőbb feladatának, hogy a tudomány szak területén még kísértő reakciós (formalista, szellemtörténeti stb.) irányokkal leszámoljon. Ezért igyekeztünk minden erőnkkel meghonosítani a Szovjetunió élenjáró tudományának eredményeit, valamint önálló kutatásainkban is alkalmazni a dialektikus materializmus módszereit. A történetietlen régebbi kutatásokkal szemben következetesen érvényesítettük a történeti szempontot.

Az első ötéves terv folyamán a következő irányokban kívántunk minél eredményesebben dolgozni :

a) A hazai kutatás elmaradottsága miatt lefordítottuk a legégetőbbben szükséges szovjet kézikönyveket : Agyijev (Az ókori Kelet története), Szergejev (Az ókori Görögország története) és Maskin (Az ókori Róma története) egyetemi tankönyvét. A napokban jelent meg Tronszkij antik irodalomtörténete is. Mindezek a nélkülözhetetlen kiadványok kivétel nélkül a Bizottság tagjainak (Borzásák István, Dobrovits Aladár, Gyóni Mátyás, Harmatta János, Moravcsik Gyula, Szabó Árpád, Szilágyi J. Gy. és Trencsényi-Waldapfel Imre) aktív közreműködésével láttak napvilágot. Nem kevésbé nagyjelentőségű két monográfia (Ranovics : A hellénizmus és történeti szerepe ; Maskin : Augustus principatusa) megjelentetése sem. (Mindkettőt ford. Borzásák I.) Akadémiai céltámogatásból hozzuk létre a »Szovjet ókori történet« c. lithografált kiadvány füzeteit is, amelyekben az ókori történet és irodalomtörténet kérdésein kívül a nyelvtudomány kérdései is szóhoz jutnak. Jelenleg az egyetemi és főiskolai oktatás eredményesebbé tétele végett az egykötetes Gyakov—Nyikolszkij-féle ókori történeti tankönyvet készítjük sajtó alá.

b) Az egyes tudomány szakok elsősorban folyóirataikban élnek. Ezen a ponton az Á.B. komoly mulasztásokat követett el, amennyiben az Acta Antiqua főszerkesztőjének egyéb munkával való túlhalmozása közben elnézte a folyóirat vergődését. Mivel azonban az akadályozó ok most már megszűnt, a 2. szám esedékes megjelenése után az Á.B. fokozott mértékben felelős azért, hogy folyóirata a jövőben rendszeresen megjelenjék. — A magyar nyelvű folyóirat (»Antik Tanulmányok«) elakadásáért nem annyira a Bizottság, mint az a sok szerv felelős, amelyeknek bábáskodása — vagy inkább mostoháskodása — közepette majdnem elveszett a — folyóirat. Sajnos, az Akadémia régvárt közbelépése is már csak annyit tudott biztosítani, hogy ötéves szünetelés után 1954-ben végre megint lesz magyar nyelvű folyóiratunk.

c) Mindjárt legelső tervünkben halaszthatatlan feladatként tűztük ki a magyarországi klasszika-filológiai szakirodalom teljes bibliográfiájának elkészítését. Első akadémiai kiadványunk, Borzásák István : »A magyarországi klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája (1926—50)« nemcsak tudománytörténeti szempontból, hanem elért eredményeink számontartása és értékesítése

szempontjából is jelentős. — A tervbevett monográfiák közül ifj. Horváth János »Stílusproblémák Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk köréből« c. munkája sajtó alatt van.

d) Eredetileg tervbevettük egy korszerű ókori lexikon elkészítését (ezt az időközben megjelent egyetemi tankönyvek átmenetileg nélkülözhetővé tették), továbbá egy görög-magyar, valamint egy latin-magyar szótár szerkesztését. Az előbbi előkészítése tervszerűen folyik, szerkeszti Szabó Miklós, a folyamatos ellenőrzés munkáját Marót Károly és Gyóni Mátyás végzi. — Nemcsak nyelvészeti és filológiai, hanem történeti szempontból is rendkívüli jelentőségű »A magyarországi latinság szótára.« A második világháború után elakadt munkálatok az Akadémia céltámogatásával újból megindultak és Horváth János irányításával tervszerűen folynak.

e) Tervbevett anyagfeltérési munkálataink során Kubinyi Mária a Széchenyi Könyvtárban és az Egyetemi Könyvtárban őrzött görög kéziratok katalógusát készíti, Dévai Gábor a bizánci zene történetével kapcsolatos kutatásait a céltámogatás megszűnte után is tovább folytatja. Möravcsik Gyula, Gyóni Mátyás és Harmatta János előkészíti a magyar történet bizánci forrásainak kiadását (eredeti szöveggel és magyar fordítással), tekintettel azokra a forrásokra is, amelyek a déloroszországi népek V–X. századi történetére vonatkoznak. Gyóni Mátyás a román történet bizánci forrásait dolgozza fel. Castiglione László és Szilágyi J. György anyagfeldolgozó munkái (Görög-egyiptomi terrakották; A Szépművészeti Múzeum görög vázái) rövidesen megjelenhetnek.

f) Az ókori klasszikusok fordítása terén már túljutottunk azon a kezdeti stádiumon, amikor azt vettük tervbe, aminek a lefordításáról tudomást szereztünk. Kétnyelvű sorozatunk első kötete (Ovidius Fastija; ford. Gaál László, a bevezető tanulmányt írta Borzsák István) még ebben az évben megjelenik. Meller Péter Lucretius-fordítása is esedékes. A tervszerűen készülő klasszikus fordítások közül Hésiodos »Erga kai hémerai«-ja (Trencsényi-Waldapfel Imre), Menandros »Epitrepontes«-e (Devecseri Gábor) és az »Athénaion politeia« (Sarkady János és Ritoók Zsigmond munkája) is rövidesen nyomdába kerülhet. — Az antik klasszikusok lefordításának részletesen kidolgozott és megvitatott programját az Akadémia elé terjesztettük. Kapott utasítás szerint a megfelelő részletterveket eljuttatjuk az illetékes kiadóknak. A tervezetben első helyen szereplő »ókori történeti olvasókönyv« kiadására máris javaslatot tettünk az OM egyetemi főosztályának. A teljes magyar Aischylos megjelentetését a Szépirodalmi Kiadó vette fel 1954. évi tervébe.

g) Egyéni munkánk tervszerűbbé válása is leolvasható az 1950. óta benyújtott, de csak részben jóváhagyott tervekből. Ezen a téren azonban még alaposabb, még átgondoltabb tervezés szükséges, hogy megtaláljuk a valóban egyszékes egyensúlyt az egyetemes szempontból nézve fennforgó szükségletek

és az egyéni érdeklődés, ill. az anyagközlés és monográfiák, eredeti művek és fordítások között.

h) Tudományos ismeretterjesztő kiadványaink közül Moravcsik Gyula »Bizánc és a magyarság« c. könyve megjelent, Szilágyi J. György »Görög művészettörténete« sajtó alatt van. Szabó Árpád Homéros-könyvének megjelenése kiadói profilírozás folytán késik. — A Társadalom-és Természettudományi Ismeretterjesztő Társaság irodalmi szakosztálya gondoskodott antik vonatkozású előadások programbaiktatásáról; ugyanez kívánatos volna a történeti szakosztályban is.

i) Káderfejlesztési tervünket részben sikerült megvalósítanunk: tudomány-
szakunk területén eddig három aspiráns (Marticskó J., Maróti E. és Vekerdy J.) működik. Sételmezi a Bizottság, hogy helyhiány folytán ebben az évben Sarkady János nem kerülhetett az aspiránsok közé. — A Bizottság látta el az ösztöndíjasok vezetését és ellenőrzését, valamint a prémiepályázatok elbírálását is.

Ami az egyetemen kívüli káderek foglalkoztatását és irányítását illeti, tudományágunk művelői — tehetségesnek ígérkező hallgatóktól kezdve nyugalmazott professzorokig — tervmunkáink (pl. a magyarországi latinság szótára) során képességüknek megfelelően működhetnek. A klasszikusok fordításainak elkészítésénél is tekintettel vagyunk kívülálló kádereinkre. Már eddig is sok erőt (pl. vidéki tanárokat) vontunk be a munkába. Csak a Világirodalmi Antológia I. kötetének munkálataiban 49-en vettek részt. Folyóirataink hasábjain sem csak az állandóan foglalkoztatott bizottsági tagok neve szerepel.

j) Tudománytörténeti tervmunkáink közül 1954-ben lesz esedékes Budai Ézsaiás és Czebe Gyula életrajza (írja Borzsák I. és Gyóni M.). Az ígért központi útmutató helyett eddig is jó hasznát vettük Nádor György idevágó bírálatának (a II. o. OK-ben).

*

A Bizottság eddig végzett munkájának alapján megállapíthatjuk, hogy a kezdeti bizonytalankodás után tervezésünk céltudatosabbá, tervünk reálisabbá, az egész bizottsági munka szervezettebbé vált. Munkánk további megjavításában nagy része van annak a támogatásnak, amelyet a MTA I. és II. osztályának vezetőségétől és szaktitkárságától kapunk, és amelyet a jövőben is élvezni szeretnénk.

A fentiekben körvonalazott, szorosabb értelemben vett bizottsági munkán kívül azonban a Bizottság minden egyes tagja végzett olyan nem akadémiai munkát is, amely a legszorosabban összefügg tudományunk előbbrevitelével és a szocializmus építésével. Gondolunk itt pl. a teljes magyar Sophoklésre (Trencsényi-Waldapfel I. és Szilágyi J. Gy.), Moravcsik Gy. Konstantinos Porphyrogennétos-kiadására, az Iliásnak Kossuth-díjjal kitüntetett Devecseri-féle fordítására, amelyben Bizottságunk több tagjának (Marót K., Szilágyi

J. Gy., Trencsényi-Waldapfel I.) igen nagy része volt; a »Világirodalmi Antológia« I. és II. kötetére; gondolunk az egyetemi programok kidolgozására és termékeny megvitatására; arra a segítségre, amelyet a Bizottság több tagja a főiskolai történeti oktatásnak és általában a hazai történettudománynak nyújtott a nélkülözhetetlen szovjet tankönyvek és monográfiák (a már említettekén kívül: Gracianszkij-Szkazkin: Középkori tört. chrestomathia I—III., Misulin: Az ókori világ története, Koszven: Matriarchátus, Szovjet régészeti tanulmányok, stb.) fordításával és szerkesztésével; arra, hogy a Bizottság túlnyomó többségének orosz nyelvi készsége folytán a szovjet kutatások eredményei nálunk késedelem nélkül és folyamatosan mehetnek át az egyetemi oktatás és a szakkutatás vérereibe; gondolunk középiskolai tankönyvek írására és általában a középiskolai latin-görög oktatás elvi és gyakorlati kérdéseivel való foglalkozásra; az egyes könyvek megjelenéséhez kapcsolódó ankétok rendezésére, stb.

Ezzel az utóbbi ponttal kapcsolatban ismertetjük itt a Bizottság munkaközösségének eddigi működését is. A Borzsák I. és Gyóni M. vezetése alatt működő munkaközösség célja az, hogy a tudományos módszereiben és összetételében is idejétmúlt Budapesti Philológiai Társaság helyett a tudományág szervezője legyen, alkalmat adjon tudományszakunk művelőinek arra, hogy eredményeiket és problémáikat szakmai nyilvánosság előtt megvitathassák, az egymástól elszigetelten dolgozó kutatókat tömörítse, közvetlen kapcsolatot teremtsen a szakkutatók, az egyetemi ifjúság és a szétszóródott görög-latin szakos tanárok között. Alapvető feladatunk a tudományszak problémáinak és magyarországi történetének a marxizmus-leninizmus alapján történő újrafelvetése, ill. kritikája. A klasszika-filológiát elsőrendűen történeti tudománynak tekintjük és a rendelkezésre álló forrásanyag egyes csoportjainak elszigetelt vizsgálata helyett olyan kutatási módszert igyekszünk kialakítani, amely az írott forrásokat és a tárgyi emlékeket egyaránt figyelembevéve fog a felvetett problémák megoldásához.

Eddigi rendezvényeink:

1952. januárjában Szilágyi J. Gy. bemutatta a Szépművészeti Múzeum újonnan megnyílt antik kiállítását. A következő alkalommal Harmatta J. »Görögök, irániak, finnugorok« címmel tartott előadást. Áprilisban Borzsák I. bibliográfiáját vitattuk meg. (A vita anyagát ld. az I. o. OK. 1953. évf. 295—302. lapján.) Felvinczi Takáts Zoltán a Keletázsiai Művészeti Múzeum indiai hellénisztikus emlékeit mutatta be. Szabó Á. »A görög dialektika és logika történetének kérdései« címmel tartott előadást. Ősszel Szilágyi János a Kiscelli-utcai római kori leleteket mutatta be feltárásuk közben. Szilágyi J. György »A földközi-tengeri görög és etruszk kereskedelem« címmel értekezett. Dévai Gábor »A bizánci zene kutatásának mai állásáról« számolt be. 1952. dec. 19.-én a Világirodalmi Á. B.-gal közösen a »Világirodalmi Antológia« I—II. kötetét vitattuk meg. Bevezető előadást tartott Marót, K., Borzsák I. és Gáspár Endre.

(A vita anyagát benyújtottuk az I. oszt. OK. szerkesztőségének.) 1953. januárjában Pekáry Tamás »Aquincum pénzforgalmát« ismertette, februárban Wessetzky Vilmos »Az egyiptomi könyv és könyvtár«, márciusban pedig Kövendi Dénes »Platón idea-tanának igazi arca« címmel tartott előadást. Április 24—25.-én kétnapos ankétot tartottunk Ranovics »A hellénizmus és történeti szerepe« c. könyvéről. A szép sikerrel lefolyt vitaüléstről, amelyen 18 felszólalás hangzott el, részletes értékelő jelentést terjesztettünk fel az I. és II. osztálynak. Májusban Castiglione László tartott előadást »A görög-egyiptomi terrakották problémáiról.« Idei első összejövetelünkön Sarkady János számolt be az aisóposi mesével kapcsolatban folytatott kutatásairól.

Az előadások látogatottsága és a résztvevők között a fiatalság örvendetesen nagy száma azt bizonyítja, hogy a munkaközösség életrehívása helyes kezdeményezés volt, és munkája jó irányban folyik. El kell azonban ismernünk, hogy pl. egy alkalommal helytelen nézetek határozott visszautasítás nélkül maradtak, tehát ideológiai szempontból nem voltunk eléggé éberek. A további feladat az előadásokhoz fűződő vita élénkebbé tétele, a kritikai szellem fejlesztése és a tudomány szak elvi jelentőségű kutatási problémáinak (például a legújabban a VDI 1953. évf. 1. sz. szerkesztőségi cikkében és a 2. sz. említett beszámolójában felsorolt problémáknak), a kijegecesedő súlyponti kérdéseknek rendszeresebb napirendre tűzése (szoros együttműködésében az egyetemi tanszékeken folyó kutatómunkával), valamint a fiatal kutatók még intenzívebb bevonása a munkába.

Ezekkel a rendezvényekkel kapcsolatban említhetjük a Bizottság tagjainak az Akadémia nyilvánossága előtt tartott előadásait (Moravcsik Gy. : A szovjet bizantinológia; Marót K. : A praehomérikus katalógusköltészet; Gyóni M. : A balkáni vláchok kétlegelős gazdálkodása a középkorban; Harmatta J. : Az »árja« név eredete; Trencsényi-Waldapfel I. : Nyelv- és irodalomtudományunk feladatai a XIX. pártkongresszus után), a vitaüléseken elhangzott hozzászólásait, valamint az 1951. évi akadémiai nagygyűlés alkalmából rendezett klasszika-filológiai ankétot (előadók : Moravcsik Gy. és Trencsényi-Waldapfel I., hozzászólók : Borzsák I., Gyóni M., Harmatta J., Horváth J., Marót K., Ortutay Gy., Ritoók Zs., Szabó Á. és Tolnai G.), amely nemcsak áttekintés és helyzetmegítélés volt, hanem nagyarányú mozgósítás és elvi útmutatás is. Vitánk hullámai szakkutatóink körén túl is terjedtek és tehetséges fiatal kádereink szóhozjuttatása szempontjából is jelentősek voltak.

Külön ki kell végül itt emelnünk a Bizottságunk hatáskörébe is tartozó »ókori keleti munkaközösség« működését. Értékes előadásokon kívül 1952. januárjában rendezett egy kétnapos vitaülést is, melynek során a hazai orientalisztika eddigi teljesítményeinek kritikai értékelése mellett fontos elvi kérdések is tisztázódtak. Ranovics-ankétunkat is ezzel a munkaközösséggel együtt rendeztük.

Jelentésünkben kitűnnek azok a problémák, amelyek az ókori világ magyarországi kutatóit jelenleg foglalkoztatják. Nemsokára kidolgozzuk

második ötéves tervünket. Ebből egy pontot itt is megemlítünk: a Bizottság a baráti államokkal örvendetes módon már eddig is kialakult tudományos kapcsolatok elmélyítése céljából kívánatosnak tartja klasszika-filológiai kongresszus rendezését Budapesten, vagy Varsóban.

*

Munkánk talán nem volt egészen hiábavaló és eredménytelen. Jelentésünket is egy olyan ténnyel zárjuk, amely a legszebb elismerés: a »Vjesztnyik drevnyej isztorijik«, tehát a vezető szovjet ókori történeti orgánium Magyarországon járt főszerkesztőjének megbízásából öt magyar kutató ír cikket, vagyis a VDI-nek most már nemcsak magyar olvasói, hanem magyar munkatársai is lesznek.

Budapest, 1953. szeptember 30.

b)

A MTA I. és II. osztályának 1953. október 20.-i közös osztályvezetőségi ülésén Fogarasi Béla akadémikus elnöklete alatt jelen volt a MTA I. és II. osztályának vezetősége, a Klasszika-filológiai Á.B. részéről Moravcsik Gyula elnök, Borzsák István titkár, Harmatta János, Marót Károly és Trencsényi-Waldapfel Imre.

Fogarasi Béla megnyitó szavai után *Ligeti Lajos* a napirendre tűzött bizottsági jelentés célját a következőkben határozta meg: a Klasszika-filológiai Á.B. az évente egyszer kötelező jelentését óhajtja megtenni, ugyanakkor irányítást és útmutatást vár az osztályvezetőségektől.

Borzák István előzményként ismerteti az I. oszt. volt titkárának a MTA idei nagygyűlésén klasszika-filológiánkkal kapcsolatban elhangzott bíráló megjegyzéseit. A szakterületen észlelni vélt »visszás helyzet« kötelességünké teszi, hogy a felmerült problémákat tisztázzuk.

Tolnai Gábor nemcsak a szervezeti kérdéseknek, hanem a tartalmi problémáknak a tisztázását is szükségesnek tartja, amennyiben a beterjesztett jelentésből nem tűnik ki világosan, hogy mit is tart az Á.B. a hazai klasszika-filológia legfőbb kutatási feladatainak.

Ligeti Lajos és *Trencsényi-Waldapfel Imre* felszólalása után *Fogarasi Béla* először az ideológiai, tudományos problémák, majd azután a legcélszerűbb szervezeti formák megvitatását javasolja.

Trencsényi-Waldapfel Imre összekapcsolja a két kérdést, amennyiben mindjárt leszögezi újólág a bizottság állásfoglalását: a bizottságnak együtt kell maradnia. Ezután vázolja a hazai klasszika-filológiai kutatás feladatait. Ezeket a következőkben foglalja össze: A rabszolgatartó társadalom alapját

és felépítményét, a rabszolgatartást, mint a fejlődés szükségszerű láncszemét vizsgáljuk. Ebben a nyelvi, régészeti, irodalomtörténeti, történeti stb. tanulmányok a legszorosabban összefonódnak. Mire futja tehát erőinkből? Mi a teendő? Először is — elindulásként — az alapvető szovjet könyvek hozzáférhetővé tétele. Ez természetesen nem elég: igyekeznünk kell, hogy mi magunk írjuk meg a szükséges összefoglaló munkákat, ill. ezek előkészítésekképpen részlet-tanulmányokat. Mivel legkönnyebben a hazai forrásokhoz férhetünk hozzá, kötelességünk a Pannonia-kutatás. A VDI szerkesztősege által kidolgozásra javasolt öt magyar dolgozat közül három pannoniai vonatkozású. Ezzel persze nem a régítípusú »hungarisztikát« akarjuk feltámasztani. A közvetlen forrásfeldolgozón túlmenőleg mindenütt az alapvető kérdésekkel: a legnagyobb alakokkal, legfontosabb korszakokkal, nem az átlagteljesítményekkel kell foglalkoznunk. (Görög eposz, tragédia, nagy történetírók, nagy filozófusok stb.) Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a jó értelemben vett tudománynépszerűsítésről sem. Nálunk minden fordítás egyben tudományos interpretálás is. Komoly hiányok mutatkoznak nyelvtudományi vonatkozásban. Schmidt József félreállítása annak idején végzetesnek bizonyult. Mulasztásainkat ezen a téren sürgősen pótolnunk kell. A hazai régészet szépen dolgozik, de mintha elszakadt volna tőlünk, pedig a régészek legalább annyira rászorulnak a filológia támogatására, mint fordítva. A történeti kutatások egészen sehosem választhatók el az irodalmi és nyelvi studiumoktól, de nálunk különösen. Tudományszakunk alapvetően történeti jellege nem zárja ki sem az irodalomtörténet, sem a nyelvtudomány művelését. Feladatunk tehát a fejlődési zárókövek és a nyitott kérdések vizsgálata. A rabszolgatartó társadalom utóbbi problémáinak megvitatásától annál kevésbé zárkozhatunk el, mivel a VDI sem nyugodalmas expektorációkat közöl, hanem sokkal inkább problémákat vet fel rendszeresen.

Moravcsik Gyula ismerteti a tudománykörünk nevése tartalma körül rég folyó vitákat. A »klasszika-filológia« megjelölés jobb híján, hagyományainknál fogva használatos, munkánk sokkal szélesebb területet ölel fel. Ezen belül a gerinc: a rabszolgatartó társadalom története, de ennek korszerű vizsgálata megköveteli a tudományszak dolgozóinak szervezeti együttműködését. Az egész vizsgálata marxista szemlélethől fakad. Ami speciális feladatainkat illeti, a szovjet klasszika-filológiában is két irányt különböztethetünk meg: 1. az antik rabszolgatartó társadalom legfőbb történeti problémáinak kutatását, 2. pedig az orosz kutatókat közelebről érdeklő kérdések (a Fekete-tenger északi partvidéke stb.) vizsgálatát. Ezt óhajtjuk mi is ötéves tervünk tengelyébe állítani. A speciálisan ránk tartozó problémakörök felsorolása után ismerteti a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Intézetének keretében működő ókori történeti szakosztály legutóbbi jelentését, amely nyomatékosan hangsúlyozza az egyes részdiszciplínák közti szervezeti összehangoltság nélkülözhetetlenségét. Mi is csak komplex módon tudunk eredményesen dolgozni.

Mátrai László abban látja a Klasszika-filológiai Á. B. munkájának fő hiányosságát, hogy önálló kutató munkát szinte kizárólag filológiai területen végez, az ókori történet terén azonban fordításokon túl semmit nem tesz. Felsorolja a bizottsági jelentés a)–j) pontjait és mindenütt csak irodalomtörténeti, filológiai, bibliográfiai stb. tétéleket lát, az ókori történet teljesen hiányzik! Ezen a helyzeten nem lehet pusztán átszervezéssel segíteni, nem sokra megyünk pusztán deklaratív megnyilatkozásokkal sem. Mi az oka ennek a pangásnak? Ha az Á.B. csak ilyen kis mértékben tudta biztosítani a kat'epochén történeti kutatásokat, nem kellene-e más szervezéssel gondoskodni az ókori történeti studiumok primátusáról? A »klasszika-filológia« és az »ókori történet« nem azonos! Segíteni kell, mégpedig szervezetileg, hogy az önálló történeti munkák háttérbe ne szoruljanak a nem épen haladó filológiai hagyományok mögött. Megállapítja, hogy a rabszolga szó az egész jelentésben egyszer sem fordul elő. Az ókori történet fejlődése érdekében javasolja, hogy addig is, míg önálló ókortörténeti bizottság megalakulhat, alakuljon a Történeti Á.B.-on belül ókortörténeti albizottság.

Harmatta János megállapítja, hogy a Mátrai László rajzolta kép nem felel meg a valóságnak, csak torzítva tükrözi a helyzetet. Rámutat a bizottság eddig megjelent és sajtó alatt lévő kiadványaira. Ha ezeket és a részlettanulmányokat, valamint a gondozásunkban megjelent dokumentációs anyagot nézzük, egészen más képet kapunk. A súlyponti kérdéseknek szentelt (oroszról fordított) művek közül 5 történeti, és csak 1 irodalomtörténeti, a dokumentációs anyagból 60 tanulmány történeti, és csak 10 irodalmi vonatkozású. Folyóirataink cikkei között is egészen más az arány. Egyébként sem lehet az ókori történeti és az ókori nyelvi és irodalomtörténeti kutatásokat olyan mereven elválasztani. Különben jelenleg is két ókori történeti tárgyú munka készül. Olyan aránytalanságról tehát, mint amilyenről Mátrai László beszélt, szó sincs. Kutatógárdánk mindenesetre kicsiny, de ezen a helyzeten a bizottság kettéválasztása sem segítene.

Pais Dezső a bizottságnak az I. és a II. osztály között megosztott helyzetével kapcsolatban megállapítja, hogy az együttműködés során nem voltak súrlódások, legfeljebb kihagyások. Komplex bizottságra szükség van! Márpedig a klasszika-filológia területe komplex. Mindenesetre ebben az esetben nagyobb jelentősége van a *névnek*, mint egyes felszólalók gondolták; nem, mintha az elnevezés holmi predestinációs varázserővel bírna. A »klasszika-filológia« elnevezés inkább az évszázadokon keresztül kiformalódott és bevált *módszerre* vonatkozik, nem tudománykört jelöl. Nem ártana az együtt hagyott bizottság más elnevezése, pl. »ókortudományi« vagy »ókortanulmányi« Á.B. Ami azt illeti, hogy a bizottság állítólag nem foglalkozott eléggé történeti problémákkal, vajjon megosztás esetén rendelkezésre állana-e a II. osztálynak megfelelő számú szakember? Ugyanazok foglalnának helyet mind a két bizottságban. A megosztás tehát nem célszerű, viszont szabályozásra szükség van.

Esetleg albizottságokról lehetne szó, amelyeknek azonban szorosan együtt kellene működniük.

Marót Károly a szovjet történeti művek fordításának jelentőségéről és máris mutatkozó eredményeiről szól. Amit eddig tettünk, előkészület volt. A »filológia« ma már nem az, ami régen volt; most felhasználhatjuk a szovjet mintaképeket. Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy az orosz klasszika-filológia már a cári időkben is erősen társadalomtudományi irányzatú volt. Az orosz kutatás irányát a társadalmi érdeklődés determinálta, ennyiben tehát szinte a cári elnyomás üdvös hatásáról beszélhetünk. Az orosz klasszika-filológia sajátos képének, majd a speciálisan magyar történeti örökség mibenlétének ismertetése után szintén nem tartja célravezetőnek a bizottság, ill. a munkaterület szétesztését, hiszen úgyis olyan kevesen vagyunk.

Ligeti Lajos megállapítja, hogy a klasszika-filológia ellene van a szétesztásnak. Valami hiba viszont mégis van a klasszika-filológia körül, amelyen azonban szétesztás nélkül is lehetne segíteni. Az eddigi felszólalásokból kiderült, hogy a klasszika-filológia művelői tisztázták feladataikat, — de itt megálltak. *Mindent csinálnak.* A helyesen megállapított területen nem jelölték ki a *súlyponti feladatokat.* Öt év alatt persze nem lehet 50 esztendő munkáját elvégezni. Ugyanakkor a tervben szereplő munkákon kívül is lehet és kell mással is foglalkozni. További hiányosság az, hogy a szaknak nincs tudományos társulata, márpedig a középkaderek nevelése, a népművelés és az eredmények közvetítése szintén elsőrendűen fontos feladat, melynek elhanyagolása súlyos következményekkel járhat. Van klasszika-filológiai munkaközösség, de mintha ez volna a legfőbb szerv, amelynek az Á.B. is alá van rendelve. A folyóirat is ezé a társaságé lehetne.

Borzás István a régebben felterjesztett jelentésekből bemutatja a klasszika-filológiai kutatások súlyponti kérdéseit és ismerteti az Á.B.-nak megfelelő társulat szervezésére irányuló kísérleteit, amelyek azonban a kellő biztatás és támogatás hiányában egyelőre még nem vezettek eredményre.

Fogarasi Béla a megbeszélés eredményeképpen megállapítja, hogy a bizottság soron lévő legfontosabb feladata a II. ötéves terv kidolgozása. Megjegyzéseit a következőkben foglalja össze :

1. A megvitattott jelentés a bizottság működésének csak pozitív vonásait emelte ki és ennyiben — az önkritika hiánya miatt — nem felel meg az általános követelményeknek. A tudomány fejlődése nem képzelhető el kritika nélkül. Csak így érhetjük el, hogy a marxista módszert ne csak receptíve sajátítsuk el, hanem tudományos alkotásainkban alkalmazzuk is. Persze, hogy a fordítás is hasznos és komoly segítséget jelent, de mégis csak szűk értelemben vett tudományos munka. A marxizmus alkotó elsajátítása a nagy feladat. Önállóan, bátrabban, nagyobb igényekkel, a perspektívák ismeretében kell előrehaladnunk kitűzött céljaink felé. Örömmel konstatálja, hogy a bizottság ért el eredményeket, de még nagyobb igényeket kell önmagunkkal szemben támasztanunk. Ami a

bizottság *komplex* voltát illeti, ez nem más, mint játék a szavakkal. A szovjet tudományos módszertanban mást neveznek »komplex bizottságnak«. Ott óriási feladatok megoldására szervezik meg több tudomány szak alkotó együttműködését; ilyen nagy feladatokat izoláltan nem is lehetne megoldani. A szovjet tudomány egyáltalán történelmi lépést jelent a tudományok történetében. A Klasszika-filológiai Á.B. nem »komplex bizottság«, hanem a klasszika-filológia tiszteletreméltó hagyományainak fenntartása, valami össztudományféle. De ne gondoljuk, hogy ez komplex tudományművelés. Logikai műnyelven a megjelölés helytelen alkalmazását »quaternio terminorum«-nak minősíthetnők, ami pedig hibás következtetésre, jelen esetben indokolatlan megelégedésre vezetne. Erre pedig sem itt, sem más szakokban nincs okunk. A tudományos materializmust nem érvényesíti évtizedek óta sem a klasszika-filológia, sem — Korányi Sándor, bár egyesek úgy gondolják.

2. A nélkülözhetetlen szovjet művek fordításával kapcsolatban nem esett szó a marxista klasszika-filológia nyugati művelőiről. Ez nem jelenti a polgári kutatás esztimálását, mindenesetre tudomást kell vennünk a haladó nyugati kutatásokról is. Thomson könyveinek magyar megjelentetésében ő is segített volna, mindenesetre a könyvkiadás nem az egyetlen módszere a tudományos eredmények hasznosításának; cikkeket is írunk! Méltassuk tehát ezeket a nyugati kezdeményezéseket; pl. Thomson élvezetes írásaiból tanulhatunk, akár mennyire merészek is.

3. Osztja Ligeti Lajos véleményét annyiban, hogy valóban nagyigényű munkákat kell írunk. Vigyáznunk kell arra, hogy a kollektív munkák se darabolódjanak szét. Nem hanyagolhatjuk el a tudomány (nem sekély) népszerűsítését sem. A régebbi bizottsági jelentésből felolvasott pontok nem felelnek meg annak a követelménynek, hogy ki kell emelnünk a súlyponti problémákat.

4. Keveset foglalkoztunk filozófiával. Meg kell csinálni a filozófiai olvasókönyvet, meg kell vitatni az idevágó kérdéseket. Az, amit eddig pl. Szabó Árpádtól olvasott, — kevés.

5. Be kell kapcsolódnunk a magyar tudománytörténet fokozatos kidolgozásába. Van mit felmutatnunk! A klasszika-filológia történetében felfedhető haladó és reakciós jelenségek elemzése rendkívül fontos lenne a klasszika-filológia marxista fejlesztése szempontjából. Merészebben és élesebben foglalkozzunk ezekkel a kérdésekkel! A reakció a Horthy-korszakban tetőződik; beható bírálatban kell részesítenünk a szellemtörténeti irányt is. Nem zárkozhatunk el a nemzetközi klasszika-filológiában folyó harc figyelemmel kísérése előtt sem. A Kerényi-féle freudista mitologizálást áltudománynak tartja, ezért kérte meg annak idején Lukács Györgyöt is a »Napleányok« megbírálására, de tény, hogy Kerényi Nyugaton ma is nem jelentéktelen hatást gyakorol, annak ellenére, hogy a legsötétebb babonakultusz képviselője.

6. A szervezeti kérdésben pro és contra lehet felsorakoztatni az érveket. Az egy bizottság keretében folyó együttműködés feltétlenül szükséges, amint a szaktudomány képviselői hangoztatták. De ez még nem »komplex« munka! A bizottság formai és bizonyos hagyományokon nyugvó egységét tovább kell fejleszteni sokkal magasabbfokú egységgé. A veszélyt abban látja, hogy az ókori történészek elszigetelődnek a történettudomány művelőitől, ill. történettudományunk általános fejlődésétől. Ugyanez vonatkozik az irodalomtörténet és a művészettörténet, valamint a filozófia terén folyó kutatásokra is. *Szervezetileg tehát elfogadható az együttmaradás, de ki kell dolgozni a főtudományokkal való szoros kapcsolat megteremtésének formáit.* Az Á.B.-ban helyet foglaló ókori történészek vegyék fel a kapcsolatot a történettudományi szervekkel, az irodalomtörténészek az irodalomtörténeteikkel, stb., mégpedig ne csak »ad personam«, hanem általában.

Javaslat az, hogy a bizottság a felmerült szempontok alapján dolgozza ki javaslatát az együttműködésről, mégpedig a szervezeti kérdésre is kiterjedőleg.

Fülep Lajos pótlólag szól az antik filozófia elhanyagolásáról és a praesokratikusok kiadását szorgalmazza.

A Klasszika-filológiai Á.B. részéről Borzsák István köszönte meg a közös osztályvezetőségi ülés résztvevőinek értékes tanácsait, és kérte, hogy a bizottság kérdéseivel az I. és II. oszt. vezetősége — akár külön, akár együtt — a jövőben is foglalkozzék.

Ezek után az I. és II. osztály vezetősége a következő közös határozatot hozta :

a) A Klasszika-filológiai Á.B. jelenlegi egysége továbbra is megmarad, ezen belül azonban ki kell dolgozni a rokontudományokkal (történelem, irodalomtörténet, filozófia, stb.) való rendszeres kapcsolat szervezeti formáit. A Bizottság terjessze erre vonatkozó konkrét javaslatait mindkét osztályvezetőség elé.

b) Hasonlóképpen tegyen javaslatot a bizottság a vitában felmerült többi vitás kérdéssel kapcsolatban (elnevezés, társaság, a kutatás súlypontjai, stb.). Ennek érdekében a bizottság rendelkezésére kell bocsátani a vita gyorsírói jegyzőkönyvét.

c) A bizottság irányításának, a tervezésnek és az adminisztrációs ügyeknek a két osztályt közösen érdeklő részletkérdéseit a két osztálytitkár és szaktitkár tisztázza.

c)

A Klasszika-filológiai Á.B. 1953. december 1.-én tartott ülésén a következő javaslatot terjesztette az I. és II. osztály vezetősége elé :

»A Klasszika-filológiai Á.B. a számbajövő rokonbizottságokban folyó munka figyelemmelkísérésével, ill. ott a bizottság munkájának az ismertetésével megbízza (ill. erre javasolja) :

a Régészeti Á.B.-ban Dobrovits Aladárt és Szilágyi J. Györgyöt,
 a Történeti Á.B.-ban Borzsák Istvánt és Gyóni Mátyást,
 a Filozófiai Á.B.-ban Marót Károlyt és Trencsényi-Waldapfel Imrét,
 a Művészettörténeti Á.B.-ban Dobrovits Aladárt és Szilágyi J. Györgyöt,
 a Nyelvtudományi Á.B.-ban Harmatta Jánost és Moravcsik Gyulát,
 a Világirodalmi Á.B.-ban Kardos Tibort és Trencsényi-Waldapfel Imrét,
 a Néprajzi Á.B.-ban Marót Károlyt és Harmatta Jánost,
 a Magyar irodalomtörténeti Á.B.-ban Horváth Jánost és Kardos Tibort,
 a Szótári Bizottságban Gyóni Mátyást.

Kéri a Bizottság a MTA I. és II. osztályát, hogy felsorolt Á.B.-ainak jegyzőkönyveit küldje meg a Klasszika-filológiai Á.B. titkárának, valamint, hogy a mi jegyzőkönyveinket ugyanígy juttassa el az érdekelt rokonbizottságok titkárainak.

Az együttműködés bevált formájaként munkaközösségünk rendezvényein (mint eddig is, pl. a Ranovics-ankéton, a Világbirodalmi Antológia I. és II. kötetének megvitatásán, az 1951. évi akadémiai nagygyűlésen, vagy legutóbb L. Alscher berlini professzor előadásán) továbbra is tekintettel leszünk a rokon tudományszakok képviseltetésére és együttes viták stb. rendezésére. Ennek jegyében tervezzük decemberi előadásunkat is Moravcsik Gyula »Bizánc és a magyarság« c. könyvének az érdekelt tudományszakokkal együtt való megvitatására.

A tudományos intézetekkel való eleven kapcsolat kiépítése érdekében kéri a Bizottság az I. és II. osztályt, tegye lehetővé a klasszika-filológia aktív művelőinek (pl. egy-egy végzett aspiránsnak) az Irodalomtudományi, Nyelvtudományi és a Történettudományi Intézetben való alkalmaztatását.

Szükségesnek tartja a Bizottság itt leszögezni azt, hogy a Történeti Társaságon belül is szó volt annak idején egy ókori történeti szakosztály szervezéséről; három választmányi tagot is választottak; évente egy ókori történeti tárgyú felolvasás tartását tervezték, de mindez csak terv maradt. A »Századok« szerkesztőbizottságába is javasoljuk egy ókori történész szakember delegálását.

Ami a Bizottság elnevezését illeti, a hagyományra és a »klasszika-filológia« szó mai, bővült jelentésére való tekintettel javasoljuk a »Klasszika-filológiai Á.B.« elnevezés megtartását.

A »Klasszika-filológiai Társaság« megszervezésével kapcsolatban a Bizottság megbízza Borzsák István titkárt, hogy tovább tájékozódjék és erre vonatkozó tervét terjessze a Bizottság elé.

A kutatás súlypontjaira vonatkozólag a Bizottság utal »A klasszika-filológia II. ötéves tervének fő irányvonalaik« c. felterjesztésére, amely szerint a részint bel- és külföldi folyóiratokban és egyéb vállalkozásokban, részint önálló monográfiák alakjában megjelenendő részletkutatások a világosan ki-rajzolódó II. és III. ötéves terv nagy összefoglaló munkáit készítik elő.«

Borzsák István

BESZÁMOLÓ

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG 1953. SZEPTEMBER 12-ÉN BUDAPESTEN RENDEZETT JUBILEUMI ÜNNEPÉLYÉRŐL ÉS AZ AZT KÖVETŐEN, 13-ÁN ÉS 14-ÉN ZIRCEN TARTOTT REGULY ANTAL EMLÉKÉNEK SZENTELT IX. VÁNDORGYŰLÉSRŐL

Az újjáéledt Magyar Földrajzi Társaság folyó évi szeptember 12.-én ünnepi ülés keretében emlékezett meg a Társaság 80 éves fennállásáról és ez alkalmából megpróbálta marxista szemszögből is értékelni a Társaság 80 éves múltját. A jubileumi ülés egyúttal lehetőséget nyújtott annak a dokumentálására, hogy a marxista elmélet elsajátítása révén megújuló magyar földrajztudomány két ága a természeti és a gazdasági földrajz mily mértékben tudja előbbre vinni a tudomány ügyét és rajta keresztül a szocializmus építését.

A jubileumi üléshez szorosan csatlakozott a Magyar Földrajzi Társaság IX. vándorgyűlése, amit a Társaság Reguly Antal emlékének szentelt és a nagy utazó szülővárosában, Zircen, szeptember 12-e és 14-e között rendezett. Ezzel a vándorgyűléssel a Földrajzi Társaság egyrészt hagyományos vándorgyűléseinek sorát fűzte tovább, másrészt a szocialista földrajztudományt népszerűsítette és példát adott múltbeli haladó tudósaink megbecsülése és munkájuknak népszerűsítése terén.

A jubileumi ülést és vándorgyűlést a MFT.-nek és a Néprajzi Múzeumnak közös Reguly-kiállítása fűzte össze és egészítette ki.

Prinz Gyula tiszteletbeli elnök megnyitója után *Koch Ferenc*, a Társaság főtítkára vázolta és marxista szempontból kritikailag méltatta a *Magyar Földrajzi Társaság nyolcvanéves történetét*. Nehéz feladatát jól oldotta meg. »Előadása a Magyar Földrajzi Társaság bíráló megjegyzésekkel bőven ellátott történetének keretében egyben a magyar földrajztudomány nyolcvan esztendejének egészbenvéve helyesen megrajzolt keresztmetszetét is megadta. Különösen sikerültek Hunfalvy és Cholnoky elnökségét bíráló és néhány találó vonással tudós egyéniségüket és szerepüket megrajzoló sorok. Teleki és Lóczy arcképe azonban kissé színtelen Koch jellemzésében. Nem vitás ugyanis, hogy Telekinek iskolája volt és ez az iskola dolgozott is. Bár az sem vitás, hogy az iskola és mestere munkássága marxista megítélés szerint sok vonatkozásban kaphat elmarasztaló kritikát. Lóczynak azonban nem volt iskolája, mert Cholnoky a richthofeni vonalat sohasem követte, de Prinz sem. Ezért Telekinek a magyar geográfiában a harmincas években Cholnokynál nagyobb volt az irányító szerepe. De nem volt iskolája Cholnokynak sem és Prinznek sem. Olyan tények

ezek, amelyeknek a Magyar Földrajzi Társaság életében is, de különösen a magyar Földrajzban megvoltak a maguk sajátos, talán nem is előnytelen következményei.«¹

Nagyon szerény méltatása a Társaság Didaktikai Szakosztályának az az egy mondat, amit Koch elvtárs neki szentel. Ez a Szakosztály a 20-as, 30-as években a Társaság legelevenebb Szakosztálya volt, ami nagyban hozzájárult a középiskolai földrajzoktatás módszerének kialakításához és érdemei mellett — éppen elevelensége miatt — felelősség is terheli középiskolai és általánosiskolai földrajzoktatásunk hibáért.

Hiányzik Koch beszámolójából az a kapcsolat, ami a Földrajzi Társaság és elsősorban a középiskolai ifjúság között közvetlenül jött létre a Földrajzi Zsebatlasz, illetőleg Zsebkönyv útján, amely a tudománynépszerűsítés mellett tudományos célokat is szolgált. Néhány szót megérdemelt volna a Társaság népszerű folyóirata, a Földgömb is.

Koch Ferenc történeti előadását követték a Társaság új működési irányát jelző szakmai előadások. Köztük elsőként *Bulla Béla* elnöknek előadása »*A felszíni domborzat fejlődésének dialektikus törvényei*«-ról. Bulla magas tudományos színvonalon a dialektikus materializmus szempontjából bírálta Dawis és W. Penck felszínfejlődési elméleteit, majd saját »klimatikus morfológiai« elméletét vázolta. Bár az elmélet még nem teljesen kiforrott és vannak vitatható pontjai, a jubileumi ülésen elhangzott előadás mégis értékes példáját adta annak, hogy a dialektikus materializmus alapjaira helyezkedett új magyar természeti földrajz immár komolyan kritika tárgyává tudja tenni a tudományágunk egyetemes és alapvető kérdéseit érintő elméleteket, sőt ezen a vonalon nemzetközi érdeklődésre is jogosan számottartó újat tud alkotni.

Bulla dolgozata az Akadémia II. Osztályának Közleményeiben egyidejűleg megjelenik, és így nem szorul arra, hogy a kitűnő dolgozat eredményeit itt külön ismertessük. A földfelszín fejlődésére vonatkozó korábbi elméletek kritikája, valamint Bullának a »klimatikus morfológiai övekről« — illetőleg — tartományokról« szóló elmélete önmagáért beszél.

A gondolatkeltő előadásnak számos olyan megállapítása van, amely további kutatásra ösztönzi az olvasót, s van néhány olyan is, ami ellenvéleményt vált ki. Anélkül, hogy részletes vitába kívánnék bocsátkozni e helyen, megemlítem, hogy pl. az exogén folyamatok matematikai formulákkal való kifejezésének kérdésében nem tudok egyetérteni az előadóval. Mert bár kétségtelenül igaz, hogy a domborzat fejlődésének saját törvényei vannak, de ez nem azt jelenti, hogy matematikailag kifejezhetők ne volnának.

Abban, a Bulla által igen lényegesnek tartott kérdésben pedig, hogy a »domborzat dialektikus fejlődése során az elhaló, sorvadó elemeket az újak

¹ Bulla Béla kritikai megjegyzései.

fokozatosan váltják-e fel, vagy pedig a mennyiségi változásoknak átcsapása a minőségi változásba ugrásszerűen történik-e» a magam részéről éppen jórészt az előadó által felsorolt példák alapján pontosan az ellenkező következtetésre jutnék. A rövid periódusú ritmusok nem okozhatnak minőségi ugrást a földfelszín fejlődésében, ellenkezőleg gyakori változásokkal hozzájárulnak a fejlődési folyamat állandó jellegének a kialakításához. A hosszú ritmusú változások viszont — ha talán nem is minden esetben, de legalább is törvényszerűen — a felszínfejlődés ugrásszerű minőségi változásával járnak. Legyen elég itt a pleisztocén glaciális korszakának ritmusára utalnom és ezekkel együtt a Köppen által felismert klimatikus forradalomra, amely valóban ugrásszerűen minőségi változást okoz a domborzat fejlődésében. Hasonlóan ugrásszerű a minőségi változás a hosszú ritmusú endogén folyamatok következtében is, jelentkezzék az akár transzgresszió, vagy regresszió formájában, akár a lassú tektogenezt felváltó, gyors orogenezisben.

Bulla szép sikerű előadása után a jubileumi ülés közönsége hasonló érdeklődéssel és várakozással fordult *Markos György* alelnöknek »*Az új Bakony*« című előadása felé, amely a gazdasági földrajzunk fejlődését volt hivatva bemutatni és amely leíró földrajzi tárgyú lévén, ebből a szempontból is kiegészítette az előző általános jellegű előadást. Sajnos, Markos elvtárs előadása nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Markos elvtárs előadásának célkitűzése valóban nagyvonalú volt; a Bakonyi iparvidék konkrét területi problémáinak elemzésével bemutatni azt, hogy a gazdaságföldrajzi kutatómunka hogyan segíti elő a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődési törvényszerűségének területi kibontakozását. Ehhez azonban előzőleg nagyon alapos és részletes kutatómunkára lett volna szükség. Az előadás azt a benyomást keltette, hogy ez hiányzott. Azaz hiányzott az alap, amire építeni lehetett volna. Addig pedig ilyen komoly feladatra nem lett volna szabad Markos elvtársnak vállalkoznia, márcsak azért sem, hogy kívül állókban azt a benyomást ne keltse előadásával, mintha a magyar gazdasági földrajz ma még nem tudna megfelelni az előtte álló feladatoknak.

A jubileumi ülést *Kádár László* alelnök zárta be.

A MFT. és a Néprajzi Múzeum közös *Reguly emlékkiállításának* vitrinjeiben ott láttuk az MFT. kiadványait, folyóiratait, emléktárgyait és kitüntetéseit. Továbbá azt a rendkívül érdekes és értékes tárgyi néprajzi anyagot, amit *Reguly Antal* oroszországi kutatóútjáról magával hozott. Ott voltak *Reguly*nak az Akadémia által őrzött kéziratái közül a legértékesebbek és ott láthattuk *Reguly* saját munkája mellett összegyűjtve azt az irodalmi anyagot is, amit nyelvészeink az általa gyűjtött dúsgazdag anyagból idáig feldolgoztak.

A zirci vándorgyűlés külsőségi, szervezési kérdéseinek és népszerűsítő munkájának méltatására és kritikájára ezen a helyen nem terjeszkedhetünk ki, sőt az ott elhangzott tudományos előadások közül is meg kell elégednünk a földrajzi tárgyú előadások bíráló ismertetésével.

Kimagasló értéket jelentett a vándorgyűlésen *Bulla Bélának »Néhány szó a magyar földrajztudomány haladó hagyományairól«* című előadása. Mendöl Tibor kritikájában így ír róla:

»Ünnepi alkalmakkor elhangzó előadások ritkán nyújtanak lényegesen újat. Szerzőik többnyire megelégednek azzal, hogy valami, az ünnepi eseménnyel többé-kevésbé összefüggő kérdéstről ismereteink egyidejű színvonalának megfelelő, megbízható összefoglalást adjanak....

Bulla Bélának a Magyar Földrajzi Társaság zirci vándorgyűlésén tartott fenti című előadása túllép ezeken a szokványos kereteken. Az előadás meglepően új megvilágításba helyezi két múlt századi geográfusunk, Varga Márton és különösen Katona Mihály működését. Valósággal ő fedezi fel ennek a két tudósnek korszakos jelentőségét és éppen ezzel ad nyomatékot a hazai geográfia múltjának tanulmányozására sürgető felszólításnak.

Semmi kétség: Varga és Katona műveit olvasták mások is. De jelentőségük kellő megítélésre csak akkor kerülhet sor, amikor a természeti földrajz olyan nagy tudású aktív művelője tanulmányozta át műveiket, mint amilyen a szóbanforgó előadás szerzője. Csak az ilyen tanulmányozó, aki tudománya minden fontosabb problémájának ismeri a fejlődéstörténetét, úgy amint az a nemzetközi szakirodalomban tükröződik, tudhatta és merheti felfedezni ezekről a tudósainkról — a jövőben pedig tudhatja és merheti felfedezni esetleg más régi geográfusainkról is —, hogy nem egy vonatkozásban nemcsak nem maradtak el külföldi kortársaik mögött, hanem sok tekintetében az élen jártak.

Ez a legfőbb tanulsága Bulla Béla igen értékes és hasznos előadásának.«

Borbély Andornak Regulyról, mint felfedezőről tartott előadása már kevésbé felelt meg a hozzáfűzött várakozásnak. Borbély Andortól a jó nevű történeti földrajzi kutatótól Reguly munkásságának komoly, tudományos értékelését vártuk, annál is inkább, mert geográfus részről ez mindezekig még nem történt meg. Borbély Andor ehelyett feladatát a zirci nagyközönség népszerű módon való tájékoztatásával látta el és így előadása célt tévesztett. Bízom benne, hogy rövidesen Reguly földrajzi munkásságának tudományos méltatását is megkapjuk tőle.

Igen értékes volt számunkra a geográfusok számára az a növényföldrajzi bemutató, amit a zirci arborétumban *Kárpáti Zoltán* professzor és *Horváth Olivér* botanikus kartársunk a vándorgyűlés résztvevőinek tartott.

Hasonlóképpen értékes tapasztalatokat szereztek a vándorgyűlés azon résztvevői, akik egy-egy kisebb csoportban meglátogatták a dudari szénbányát illetve az eplényi bauxit-bányát.

A vándorgyűlés szép kirándulással zárult, amelyen a résztvevők *Láng Sándor* szakszerű vezetése mellett a Cúha völgyében és a cseszneki vár környékén a Bakony természeti földrajzi viszonyairól nyertek áttekintést.

Kádár László

»A HELLÉNIZMUS ÉS TÖRTÉNETI SZEREPE«

(VITAÜLÉS A HELLÉNIZMUS PROBLÉMÁIRÓL)*

A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Allandó Bizottságának munkaközössége és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társaság ókori keleti szakosztálya 1953. április 24-én és 25-én kétnapos vitaülést rendezett a hellénizmus problémáiról. A vitaülés A. B. Ranovicsnak, a nemrég elhunyt kiváló szovjet ókori történésznek »A hellénizmus és történeti szerepe« (Эллинизм и его историческая роль, M. L. 1950) c., magyar nyelven a MTA II. osztályának gondozásában most megjelent munkájához kapcsolódott. Célja a könyv eredményeinek megvitatása, ezeknek az eredményeknek a Ranovics által nem tárgyalt területekre való alkalmazása és kiegészítése, nem utolsó sorban pedig a magyar hellénizmus-kutatás helyzetének felmérése és feladatainak kijelölése volt.

A vitaülésen 18 felszólalás hangzott el. Borzsák István bevezető előadását a következő hasábkon teljes terjedelmében közöljük. Harmatta János az ázsiai hellénizmus problémáiról beszélt, főleg azokkal a területekkel kapcsolatban, amelyeket Ranovics — tárgyi okoknál fogva — kevésbé, vagy egyáltalán nem érintett. Bevonta a tárgyalásba a régészeti és nyelvészeti anyag tanúságait is, és felhívta a figyelmet a keleti rabszolgatartó társadalmak néhány sajátos problémájára. (V. ö. a könyvnek az Arch. Ért. 1953. évf. 164—166. lapján megjelent recenziójával.) Horváth Tibor az újabb afganisztáni, Szilágyi J. György az arikamedui ásatások anyagát és jelentőségét ismertette, Baktay Ervin az indiai hellénisztikus-római művészetről beszélt, Kádár Zoltán pedig a dura-európosi és antiocheiai leletek ismertetése kapcsán a hellénisztikus művészet néhány elvi problémáját is felvetette. Dobrovits Aladár és Castiglione László felszólalása az egyiptomi hellénizmussal, elsősorban is az ottani földtulajdon és rabszolgaság kérdéseivel foglalkozott. Hahn István az ókori keleti társadalmak rabszolgaságának nem egyértelmű voltára mutatott rá. Kifejtette, hogy ez a kategória nem állandó, hanem tartalma korok és helyek szerint bizonyos változatokat mutat, majd utalt arra, hogy a kizsákmányoltak tényleges és jogi helyzete között nem egyszer lényeges különbség mutatható ki, és a rabszolgaság vizsgálata során ezt is figyelembe kell venni. (Részletesebben lásd a Századok 1952. évf. 2. számában, valamint az 1953. évf. 1. számában megjelent ismertetését.) Moravcsik Gyula a koiné-val kapcsolatos kutatásait ismertette. (A magyar kutatók között felmerült vitára vonatkozólag

* Hogy a munkaközösség hellénizmus-vitája mennyire időserű volt, mutatja az is, hogy majdnem ugyanakkor (1953 júniusában) folyt le a Moszkvai Állami Egyetem ókori történeti és archeológiai tanszéke, továbbá a Szovjet Tudományos Akadémia történeti intézetének ókori történeti szakosztálya által rendezett ankét is »a hellénizmus lényegéről«. Erről az ankétról részletesebb ismertetést eddig nem olvastunk; tájékoztatásképpen mindenesetre utalhatunk a készülöben lévő »Egyetemes történet« II. kötetének a »Vjesztnyik drevnyej isztorii« legutóbbi (1953. évf. 4.) számában közzétett fejezeteire, melyek közül a hellénizmus fővonásait (a keleti Mediterraneum rabszolgatartó társadalmainak társadalmi-gazdasági viszonyait és politikai fejlődését a hellénizmus korában) épen Ranovics könyvének bírálója, K. K. Zeljin foglalta össze (145—156. lap).

lásd Trencsényi-Waldapfel Imre idevágó fejtegetéseit a MTA I. és II. oszt. Közl. 1951. évi 1. sz. 87., valamint az I. oszt. Közl. 1952. évi 1—2. sz. 24. lapján.) Szilágyi J. György a hellénisztikus görög művészet problémáit, ill. a bennszülött lakosság és a rómaiak művészetéhez való viszonyát tárgyalta. A hellénizmus és Róma viszonyát Szabó Árpád történeti, Marót Károly elsősorban irodalomtörténeti szempontból vizsgálta. A hellénizmus és Róma kérdéséhez szólt hozzá Dobrovits Aladár is, aki ugyanakkor régebbi könyvének (Egyiptom és a hellénizmus, 1943.) bírálatát is adta. Wessetzky Vilmos a kopt kultúráról, Tőkei Ferenc pedig az ókori kínai rabszolgaság kérdéseiről beszélt.

A vitaülés jelentős eredményeket hozott. Lemérte Ranovics úttörő könyvének jelentőségét a hellénizmus kutatásában. Mulasztásainkon kívül fokozottan ráirányította a figyelmet a magyar tudomány eddig elért eredményeire, de arra is, hogy ezeket az eredményeket milyen kritikával lehet és kell használnunk. Értékes kiegészítéseket adott az ankét elsősorban az ázsiai hellénizmus területén az új anyag bevonásával. Különös részletességgel vetette fel és vitatta meg az ókori keleti népek társadalmi formációinak — elsősorban a rabszolgaságnak — a kérdéseit. Ezen a ponton — még ha nem jutott is végleges eredményre — jelentős új szempontokat vetett fel és fontos feladatokat jelölt ki. Az egyiptomi földtulajdon jellegére vonatkozólag is tartalmas vita alakult ki, melynek során világosabban rajzolódtak ki a kutatás megoldásra váró feladatai. A koiné jellegét a felszólalók Sztálin nyelvtudományi munkáinak útmutatása segítségével próbálták meghatározni és utaltak arra, hogy a koiné-t nem lehet egyszerűen a néptől elszakadt, osztályjellegű nyelvnek tekinteni. A hellénizmus és Róma kapcsolatának kérdésében az a vélemény alakult ki, hogy a római birodalom az ókori rabszolgatartó társadalom fejlődésének új szakasza, nem pedig a hellénisztikus birodalmak egyike. Ilyen módon tisztázódott az ókori történet korszakbeosztásának egy nem lényegtelen kérdése is.

»A hellénizmus és történeti szerepe«

Klasszika-filológiai és ókori történeti studiumaink fejlődése szempontjából nem mindennapi esemény egy 28 éves monográfia megjelenése. Amikor most Abram Boriszovics Ranovics, az érdemes szövegkutató postumus kötetének magyar kiadását bemutatjuk, tulajdonképpen arra a kérdésre szeretnénk válaszolni, amelyet az elhunyt tudós a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézetének ókori történeti szakosztályához nem sokkal halála előtt intézett levelében vetett fel: arra t. i., hogy »mit adhat (könyve) tudományunknak, népünknek«.

Hogy azonban erre a kérdésre megfelelhessünk, vázlatosan át kell tekintenünk a szóbanforgó problémakör eddigi kutatásainak történetét, ehhez kapcsolódva ismertetjük Ranovics könyvének legfőbb eredményeit, hogy ilyen perspektíva birtokában körvonalazhassuk a ránk váró további feladatokat.

Közismert tény, hogy a Ranovics-könyv címében is szereplő »hellénizmus« szó nem klasszikus képzés, akárcsak a »hellénisztikus« jelző: Droysen újította fel 1833-ban megjelent Alexandros-könyvében az Elő-Ázsia felé terjeszkedő görögség jelölésére az újszövetségi nyelvhasználattal nem mindenben egyezőleg. A szó tartalmának határozatlanságára és ingadozására még visszatérünk, most arra kell választ adnunk, hogy 1833-ig, sőt még azon túl is miért nem foglalkoztak rendszeresen a hellénizmus korszakával? Ennek kettős — egy külső és egy belső — oka van: egyrészt forrásaink igen gyéren és zavarosan csordogálnak, másrészt pedig — és ez talán még döntőbb — a Chairóneia utáni

történetet már nem tekintették görög és még nem római történetnek, legfeljebb egyes alakjait vették mindig elő iskolás-moralizáló beállításban, de a kor egészének az áttekintésére nem vállalkoztak. Nem véletlen tény az sem, hogy Thukydides után az első történetíró, akinek művét összefüggő részleteiben ismerjük, már a nagyhatalommá váló Róma hirdetője: Polybios. Ami a peloponnésosi háború és a római hódítás között végbement, gomolygó eseményhalmaz, a klasszikus görög polis-rendszer lehanyatlásának és bukásának csődtömege, amelynek rendezésére senki sem vállalkozott. Még Alexandros egyénisége és derékbatört életműve is inkább az alakja körül burjánzó regényes irodalomban, semmint a vezérkarával együtt vonuló tudósok és írók. műveiben tükröződik. Hiába volt eszményképe Achilleus, Homérosa nem akadt. Philippos és általában a makedónság nem pozitív teljesítményeiben élt tovább, hanem mint a görög szabadság lábbaltiprója; Alexandros hódításait, amelyeket pedig a költők képzelete Héraklés és Dionysos küzdelmeivel és diadalmenetével hasonlított össze, határt és a mértéket nem ismerő emberi önkény és nagyra-vágyás bűnös megnyilatkozásainak minősítették; nem az oikumené egyesítőjét és a görög kultúra terjesztőjét, hanem a keleti despotát, Kleitos és Kallisthenés gyilkosát, a görög nép, sőt fajiség szétzüllesztőjét látták benne. Nincs itt hely arra, hogy Alexandros hírnevének történetét akármilyen röviden is ismertessük, a fő vonások évezredekén át ezek maradnak: zsarnokká fajult uralkodó, mesehős, vagy aktuális politikai és katonai vállalkozások összehasonlítási alapja, vagy ihletője.

A görög antikvitásnak ez ellen a fonák és hiányos szemlélete ellen lépett fel Boeckh és Welcker tanítványa, J. G. Droysen. A fiatal porosz tudós függetleníteni tudta magát bizonyos mértékig a hagyományos görög-szemlélettől, de annál kevésbé a maga korától. Aischylost azért fordította, hogy a fényes múlt megelevenítésével másokban is tudatosítsa a szomorú jelent, a nemzeti erő és a szabadság hiányát. Mennyivel más hatást váltott ki Salamis a görögségből, mint a szabadságharcok a szent szövetség-korabeli poroszországból! A protestáns papi család sarja keresi az összefüggést az antikvitás és a kereszténység között, és úgy találja, hogy a görögség virágzása beleillik az isteni gondviselésbe, de beletartozik az Alexandros utáni periódus is, amelyben mások csak a politikai, szellemi és erkölcsi hanyatlás korszakát látták. Az emberiség fejlődésében az egyik legjelentősebb fázis az átmenet a görögségtől a kereszténységhez. Droysen mindenben az isteni teleológiát látja, isten működését fedezi fel. Ez jelenti számára a haladást, a lét és az elmúlás örök törvényét, a történelem erői pedig Alexandros alakjában koncentrálnak számára. Huszonötéves, amikor »Geschichte Alexanders des Grossen« c. munkáját kiadja. Ebben Philippos és Alexandros működésének eredményét az emberiség fejlődése szempontjából próbálja lemérni. A kereszténység felé mutató fejlődés során mindketten a haladást képviselték: ők vetették meg annak a világnak az alapját, amelyben a kereszténység kisarjadhatott; isten

velük volt, nem a kivénhedt görög polisokkal. Még könyve megjelenése előtt így írt mesterének, Welckernek: »Sie wissen schon, dass ich Verehrer der *Bewegung und des Vorwärts* bin: Caesar, nicht Cato, Alexander und nicht Demosthenes ist meine Passion. . . Sem Cato, sem Démosthenés nem tudta felfogni korát, a fejlődést, a feltartóztathatatlan haladást, a történésznek pedig szerintem az a kötelessége, hogy egy korban ezeket a gondolatokat válassza mintegy magaslati pontnak, ahonnan az egészet áttekintheti.« Történeti szemlélete és vallásos világnézete Makedonia hívévé avatja és szembeállítja a görög városállamokkal, de ugyanakkor Alexandros lelkesült csodálata mellett — ki nem mondott párhuzamként — ki-kicsendül művéből az a meggyőződése is, hogy Németország számára a történelem a porosz vezetés alatt történő politikai egyesítést tűzte ki célul; nemzedékének ezt a feladatot kell megoldania, mert a haladás követelményének ez felel meg, mint ahogyan a IV. században Makedonia erős keze jelentette a korszerű fejlődést és a haladást. Droysen teleologikus történet szemléletében a Kelet és a Nyugat összefogása mintegy a kereszténység előkészítése; Alexandros minden cselekedete céltudatos tett; a nagy uralkodó felszabadította az addig szolgáskorban sínylődő népeket, tervszerű politikájával a világtörténelmet formálta; ő ismerte fel korának eszméjét, uralkodása mintegy alapkö az alkotmányos monarchia épületéhez. Alexandros minden tettét helyesnek vallja, ez pedig legalább annyira idealizáló történet szemlélet, mint az, amely ellen küzdött.

Említettük, hogy a »hellénizmus«, ill. »hellénisztikus« terminus a »Geschichte Alexanders d. Gr.«-ben bukkan fel először. Ezt a kifejezést használja Droysen a »Geschichte des Hellenismus« két kötetében is egyre következetesebben, mégpedig nemcsak a görög és keleti kultúrák találkozásának és kölcsönös hatásának a jelölésére, hanem az Alexandros és a kereszténység közti *korszak* megnevezésére is, amikor ez a találkozás végbement. Jegyezzük ezt meg, mert a későbbi kutatások során a Droysen-féle terminusszal jelölt fogalom változott ugyan, de inkább szűkült, mint bővült, úgyhogy a polgári tudományban általában szinte csak kulturális jelenséget értenek rajta. — Droysennel kapcsolatban említsük még meg, hogy történeti koncepciója »A hellénizmus történetének« 1843-ban megjelent II. kötetében még jobban elmélyült; alapeszméjét annyiban foglalhatnók össze, hogy a pogány világ legnagyobb jelentőségű tette — felbomlása volt; tehát Droysen még az antik világ hanyatlását is pozitíve, már t. i. teleologikus világnézetének megfelelően értékelte.

Droysen két műve 2. kiadásban (egybefoglalva) 1877—78-ban jelent meg. Ez alatt az idő alatt jórészt elavult: az időközben hozzáférhetővé tett, ill. felfedezett feliratos és papirusz-anyag egészen más irányt szabott a hellénizmus kutatásának. B. Niese műve (*Geschichte der griech. u. maked. Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea. I.—III.* 1893—1903) szöges ellentéte Droysenének: míg Droysen színes, művészi előadásával, fantáziájával pótolta a történeti irodalomban mutatkozó hiányokat, Niese beérte a forrásokból kihá-

mozható adatok szenvtelen parafrázisával, óvatosan kerülve mindent, ami csak problémátikus; művét a Droysenre jellemző belső átélés helyett külsőleges szempontok szerint aprózta fel. Mégis értékes, amennyiben a 220-tól 120-ig terjedő időre vonatkozólag ez az első tudományos feldolgozás. (Droysen a sellasiai ütközetig tárgyalta az eseményeket.)

Droysen is, Niese is csak a politikai történetet ismertette. Azok közül a kutatók közül, akik viszont kizárólag a kulturális fejlődéssel foglalkoztak, ki kell emelnünk J. Burckhardtot. A »Griechische Kulturgeschichte«-ről a polgári irodalomban az a vélemény, hogy mások kutatásának szuverén negligálása miatt már megjelenésekor elavult volt. Vannak viszont, akik Burckhardt művében valami különleges svájci szellemiséget fedeznek fel és maradandó becsű alkotásnak tartják. Ki kell tehát térnünk Burckhardtnak legalább is a hellénizmussal kapcsolatos fejtegetéseire. Ilyeneket olvashatunk nála: »Mindig szerencse, ha egy magasabbrendű kultúra győzedelmeskedik egy alacsonyabbrendű fölött, egy tehetségesebb nép egy kevésbé tehetséges fölött.« (Hasonlóképpen beszél különben Mommsen is a hellénizmus italiai fejleményeivel kapcsolatban »szekundér« nemzetiségekről.) Hangsúlyozza, hogy a makedón és a római világbirodalom híján a kereszténység sem terjedhetett volna el. A diadochosokat rendkívüli jelenségekként ünnepli; a »nagy nemzedék« hihetetlen életerejének elapadtával azután megkezdődött az »elfajulás«; az előadásában használt »diadochisch« jelzőt »gierig und gewaltsam«-mal magyarázza; majd a görög polis csődjével kapcsolatban emlékezteti olvasóit arra a »régiről« hagyományra, hogy a demokrácia mindig társadalmi erőszakoskodásokat hozott magával, méltánytalan követelésekkel állott elő a vagyonosokkal szemben, sőt még illegális módon is kellemetlenkedett nekik; szerinte minden demokrácia elkerülhetetlenül pokollá fajul, »újból és újból felüti fejét a kommunizmus«. Rosszalással említi, hogy »a földosztás és az adósságok eltörlése napirenden volt, és a polis azt hitte, hogy gazdagabb lesz, ha a jómódúakat megfosztja vagyonuktól«. A tehetős osztály időnkénti kiirtása a polis végzetes elgyengülésére vezetett. Ezekhez az állapotokhoz képest még a XVII. századi spanyolországi helyzetet is rózsásnak minősíti, mert »Spanyolország nem került a demokrácia csőcselék hatalmába«. Elégedetten konstatálja, hogy azért — legalább is egyes nőszemélyekben — nem fajult el a *dór* vér. Ezzel szemben a Stoa megalapítójára nem talál megtisztelőbb szavakat, mint »Zenon, der zersetzende Semit«.

Álljunk meg egy pillanatra. Burckhardt 1897-ben halt meg, kéziratban hátrahagyott művét 1898—1902-ben adták ki. A német klasszicizmus eszményített képét a görögségről ő is tagadta, de a német idealizmus híve, politikai és társadalmi szempontból megrögzött konzervatív volt, annyira, hogy világeletében gyűlölte pl. a vasutat. Egy még 1845-ből való levelében így írt: »Adjatok hálát istennek, hogy Kölnben, Koblenzben stb. porosz helyőrségek vannak, különben egyik napról a másikra akármiféle mesterlegények mehet-

nének a nyakatokra és kiforgathatnának mindenetekből.« Ezért szeretett volna a politikai szenvedélyek és rút tények világából holmi eszményi régiókba menekülni.

Bizonyos szempontból haladást jelentenek Beloch kutatásai, amennyiben Beloch nem zárkózott el a gazdasági fejlődés vizsgálata elől sem. Ezek a »gazdaságtörténeti« vizsgálódások azonban igen viszonylagos értékűek. Ranovics is rámutat Beloch bizonyos paradox állításainak komolytalanságára (279): a spartai társadalmi reformokkal kapcsolatban Beloch kifejtette, hogy az adósságok eltörlése nem a szegénység jelszava volt, hiszen a szegény embernek nem lehet adóssága; nincs hitele, nem is adnak neki kölcsön. Konstruál tehát Spartában valami mondvacsinált ellentétet a »nagybirtokosok« és a »kapitalisták« között. Erre a Beloch-féle állásfoglalásra még bőven idézhetnénk példákat: következetesen csak a földbirtokosok veszteségeit regisztrálja, a forradalmak áldozatairól, a régi arisztokrácia sajnálatos lecsúszásáról beszél; szerinte »a társadalom demokratizálódásának az lett a következménye, hogy a *lovagi kor* régi eszményei egyre inkább háttérbe szorultak«. (Propyläen Weltgesch. 191.) De azért igazságtalanok se legyünk, mint ahogy Ranovics sem volt igazságtalan, amikor hangsúlyozottan kiemelte Beloch, Kaerst, sőt Rosztovcev eredményeinek felhasználását is.

Szándékosan nem térünk ki azokra a kutatókra, akiknek munkásságát, ill. a polgári tudományban szokásos módszerekből folyó korlátozottságát Ranovics könyvében jogos bírálattal illette. Az eddigiek után aligha lepődik meg valaki, hogy Wilamowitz pl. »makedón feudális nemességéről« beszél, a hellénizmus jelentőségét elsősorban tudományos eredményeiben, a civilizáció elterjedésében és az általános kulturális színvonal emelkedésében látja. (D. griech. Lit. d. Alt. 82; 88.) Foglalkoznunk kell röviden Ed. Meyer hellénizmus-szemléletével. Ed. Meyer »a görög szellem belső felbomlásának« okát »a keletiekkel való összeolvadásban« fedezi fel. (Blüte und Niedergang des Hell., 60.) Ehhez járult még az »abszolút monarchia degeneráló hatása, valamint a Kelet vallási nézeteinek és kultúráinak térhódítása, a szétterjedő kultúra elerőtlenedése, a vezető rétegek blazirtsága, az anyagi érdekek előtérbejutása, ugyanakkor a kultúra nagy problémáinak és feladatainak háttérbeszorulása, a szellemi élet alkotóerőinek eltűnése«, — vagyis mindaz, amit Spengler a kultúra amerikanizálódásáról (ibid., 60—61) kigondolt.

Kornemann (Röm. Gesch. I² 182) szerint a hellénizmus — »a görög kulturális élet új formája« — a középkori létből még csak ekkortájt feltörekvő itálikusok számára semmit sem jelentett. Ugyanígy »még félig a középkorban rekedt népnek« minősíti a makedónokat is, akik éppen ezért nem tudták asszimilálni a meghódított óriástérségek lakosságát. (141.) Ugyanakkor a római népet, amely számára »Recht und Macht eins waren«, »a végzet láthatatlan erői tolták előre.«

Végezetül — Platónnal szólva: ὡσπερ κατάγελως τῆς πράξεως (Krit. 45 E), — néhány épületes megállapítást idézek J. Gregor Alexander-könyvéből. (Die Weltherrschaft einer Idee. 1940.) Előre is gondolhatjuk, hogy Gregor a makedón világhódító cselekedeteinek rúgóját a »Wille zur Macht«-ban látja. Egyik eszméje a népek egybeolvasztása volt, de mindenesetre a sémiták kikapcsolásával, mert — Gregor szerint — Alexandros nyilván terembe vette a Karthagóval való leszámolást. (423 ; 466.) Nem vitás, — jelenti ki, — hogy Alexandros a tömeges áttelepítésekkel és pl. a tízezres susai menesztéssel birodalma népeinek a rasszát akarta nemesíteni, különös tekintettel az iráni indogermán törzsekre! (424.) Akárcsak Burckhardt, Gregor is a »dór« szellem, a »maskulin« görögség, a »Herrenmenschentum« megnyilatkozásait fedezi fel és csodálja a IV. század történetében. (9—10.) Úgy érzi, — nyilván nem forrásai, hanem 40-es hitvallása alapján, — »mintha a faj, maga a vér vetette volna meg az új évszázad alapját.« (11.)

De ne folytassuk az örömtelen szemlét. Tekintsük át röviden a hellénizmusra vonatkozó hazai kutatásokat. Hunfalvy János 1850-ben megjelent »Egyetemes történelmének« (2. kiad.: 1862) meglátszik írójának berlini és tübingai iskolája: idézi és felhasználja Droysent, de a görögségről festett képe inkább a régi, klasszicizáló, ill. moralizáló vonásokat mutatja. »Sándor nem vált azon nagy emberré, milyenné tehetségeihez képest válhatott volna. Rendkívüli dicsvágya és önössége elhervasztotta erőnyeinek legszebb virágait« — írja (80). Máshol: »Sándor mind ingerlékenyebbé, szeszélyesebbé vált. A királyi fény és ázsiai pompa mind kedvesebbé lett előtte, lassanként hozzászokott a dőzsöléshez és mértéktelenséghez. A bujaság és bor már azelőtt ragadta vala őt gondatlan cselekvésekre, pl. Persepolis felgyújtására; szenvedélyei azután mind nagyobb hatalmat gyakoroltak rajta.« (82.) Kleomenés sellasiai leveretése után Sparta »sohasem idült fel többé. Galád zsarnokok sanyargatták ezentúl, mint Machanidas, s kivált az emberek szeméjéje, Nabis.« (89.) Ugyanakkor »a hon- és szabadságszerető Aratos mély fájdalommal veté magát a makedonnak kebelébe.« (Ü. o.). Látjuk tehát, hogy Hunfalvy egyáltalán nem tudott elszakadni az ókor iskolai használatra szánt sablonjaitól. De ezt a képet találjuk mindenütt: a költő rokonszenve Démosthenésé, ki »Filepet ostromoz lángajkival«, vagy a »világbíró« Nagy Sándor pl. Deák Ferenc szerint is »csak hámulatot nyerhetett a késő maradéktól, nem köztiszteletet. mert Görögország szabadságát végkép meggyilkolta.« Márki Sándor, akinek összefoglalásából a Deák-idézetet vettük (206), az ókori történelemben mindig modern párhuzamokat keresett. A Chairóneia utáni helyzettel kapcsolatban pl. I. Lipót korára utalt, »midőn az egység és a területi épség helyreállításának ára maga a szabadság volt.« (195.) Félreismerhetetlen a célzás ott is, ahol Dareios alattvalóinak hűségét és kitarását aposztrofálja: »A perzsák vagy nem nyögnek türethetetlen önkény alatt, vagy nem érezték ennek nyomását, mert nagy királyuk ellen szeren-

csétlenségében sem keltek fel, amire pedig alkalmasint maga Alexandros is számított. Ez történetük legszebb lapjára tartozik.« (200.) Több ízben említi Zrinyi Miklósnak Nagy Sándor sikereivel és dicsőségével kapcsolatos megjegyzéseit. Irodalmi hivatkozásai és fejtegetései általában azt mutatják, hogy nem első kézből, csak másodlagos forrásokból dolgozta fel az ókori történelmet.

Valamivel régebbi Gyomlay Gyula összefoglalása: »A görögök története a római hódítás koráig.« (1899.) Már maga a cím, ill. az anyagbeosztás is elárulja, hogy a könyv szerzője nem jutott túl Droysenen, annak ellenére, hogy a külföldi kutatásokra állandóan hivatkozik. A politikai történettől különválasztva, mintegy függetlenül foglalkozik ugyan a gazdasági viszonyokkal is, de épen nem kielégítő szempontokból. Bücher oikos-gazdasági elméletével szeriben Ed. Meyer ciklikus elméletét vallja, amely pedig nem egyéb, mint a kapitalista igények apologiája. Történeti koncepciója, ha ilyenről beszélhetünk, összehasonlíthatatlanul szegényesebb, mint — mondjuk — Schvarcz Gyuláé, akinek (gyökerében reakciónak minősíthető) munkássága azonban a hellénizmust megelőző korszakra koncentrált.

Egyáltalán még mennyiségileg sem sok az, amit a hazai kutatásból a hellénizmus történetére vonatkozólag említhetünk. Monográfiánk (mint amilyen pl. az athéni demokráciára vonatkozólag Schvarcz Gyuláé volt) nincs is. Hornyánszky Gyula »Kis- és nagyterületű állam. (Polis és hellenistikus birodalom).« c. tanulmánya egyetemi előadásokból kinőtt összefoglalás, amely a legismertebb kutatók idevágó eredményeit igyekszik csoportosítani. Hallunk közben »a gazdasági erők önkéntelen játékaról« (15), »a társadalmi életnek vakon dolgozó latens tényezőiről« (u. o.), a hellénizmust jellemző racionalizmusról (26), de pl. Egyiptom és a Seleukida-birodalom »belső zavarainak« vizsgálatát — különös tekintettel a tömeglélektan irányító gondolataira — már csak »érdekes feladatnak« jelzi és bizonyos »tömegjelenségeket« hajlandó inkább csak kuriózumoknak minősíteni. (21.) Éles tekintete azonban megpillantja Droysen hellénizmus-kutatásának rejtettebb rügőit. »Nem függetlenül az imperializmus gondolataitól, fredericianus emlékektől, — írja (33), — ... örömmel üdvözölte a hellenizmusban azon új kor eljöttét, amely a tespedő polisok helyett születő új világokra . . . tereli a figyelmet. Nagy Sándor alakja megint szépségének és dicsőségének teljes fényében tündökölt.« »A diadochosok kora is, mint gigasok harca rajzolódott le az olvasó emlékében. . . Mérhetetlen uralomvágy, mindenre kész akarat hatja át az egész kort vezető személyeiben.« Droysen teljesen átértékelte a görög történelem addig hagyományosan elismert menetét. Ebben a történet szemléletben a görög polis bukása »keveset jelentett, midőn a változott világrend egyszersmind mindannak is hadat üzent, amit Droysen a megvetés mozdulatával a »Kleinstateerei« szavába sűrített.« (33.) Hornyánszky azt is meglátja, hogy a makedón túlerővel folytatott küzdelem megítélésében a görög ügygel szimpatizáló álláspont Droysennél végleg makedón-

poroszba csapott át. (34.) Mommsen is Droysentől inspirált hangon beszél a görög Kleinstaaterai-ról az achaiai szövetség halálküzdelmének leírása közben s a kor pusztulásához fűzött elmélkedésben végül is meglegeedésének ad kifejezést, hogy az álszuverénitás zavaros, káros állapotának a római kard egyszer-smindenkorra véget vetett. (35.) A továbbiakban Hornyánszky céloz arra, hogy 1871 után az elmélet is segítségére sietett a porosz historiának. Treitschke módszeresen kifejtette a nagy és kis állam különbségét; minden kis államban valami nevetségeset talált: »nemzeti önérzetet és büszkeséget csak a nagy állam fejleszt, már pedig az a jele egy nép erkölcsi kiválóságának.« (35.)

A meglehetősen alkalomszerű fejtegetések lezárásaként Hornyánszky »a hellenistikus birodalmat a civilisatio megteremtőjének és terjesztőjének« jelenti ki. (41.) Közben — Th. Mann nyomán — még egyszer kifejti a civilizáció és a kultúra közti különbség lényegét (42), majd megállapítja: »A hellenizmusnak az volt a rendeltetése, . . . hogy a görög kulturát civilisatióvá általánosítsa.« Végül leszögezi, hogy »túlzás volt a hellenizmus elhanyagolása; meg nem látása annak, hogy mint a görög szellem továbbfejlődése a régi mellé újat is hozott, de túlzás lenne — a helyes történeti értékelésnek szem elől tévesztésével — a két kor helyét figyelmünk körzetében megcserélni.« (46.)

Ha most — egy kis jóakarattal — a Kerényi-féle »Egyetemes Történet« I. kötetét is a magyar tudományosság rubrikájában könyveljük el, felvetődik a kérdés: szegényes történeti irodalmunkban jelentett-e gazdagodást ez a kollektív vállalkozás? Ha épen a makedón korszak történetét feldolgozó Kahrstedt fejtegetéseit olvassuk, a kérdésre bizvást megadhatjuk a választ. Pl. az »elvadult polis-élettel« kapcsolatban ezt találjuk: »Világos fejek mindennütt látják, hogy . . . a megbomlott demokrácia, a kiélt polis minden bajnak a forrása. . . (Van, aki) a tisztességes emberek régi mérsékelt demokráciájának visszatéréséről álmodik. . . A felvilágosodottak lassanként megtalálják az utat a monarchiához. . . Az egységet a leghatalmasabb teremtette meg a görög világ északi szélén még fennálló régi monarchiák közül. Makedonia volt ez hűbéruraival és nemesi birtokaival. . . (Thessaliában és Makadoniában most) virágzó városok emelkednek. . . A lovagvárokat elhagyják mind a két országban, a nemesség a városba költözik. . .« (340-) Folytathatnók, de inkább csak egyet: aligha véletlen fogalmazás, hogy Kahrstedt szerint a görögség »tér nélküli nemzet« (Volk ohne Raum) volt. (355.)

A 275 utáni események Altheim-féle előadásáról még Heinlein Istvánnak is az volt a véleménye, hogy a történelemben azért »a lelkiiségtől független természeti, gazdasági és társadalmi viszonyok is tekintetbe jönnek,« de ő is egyre csak »szellemi mozgalmakat« emlegetett. (EPhK 58, 221-) Philippos és Alexandros kora — az univerzális eszme kora (60,407), ennek az eszmének az alapja, egyszer-smind a kialakulóban lévő világbirodalom fermentuma a görög műveltség volt. »A nagy király halála után az univerzális eszme . . . a diadochosok veszekedése közben elsatnyult.« (U. o.) A történelmet a kor- és nép-

szellem irányítja: a hellénisztikus államok lényege »a továbbfejlődő és átalakuló hellén kultúra, a hellénizmus.« (61,105.)

Egyszóval a hellénizmus történetének hazai kutatása meglehetősen sivár képet mutat. A szorosabb értelemben vett klasszika-filológia művelői közül csak Módi Mihály választotta munkaterületéül a hellénisztikus költészetet, de írásai semmiképpen sem tartoznak filológiánk csúcsteljesítményei közé. Műfordítóink is elő-elővették a hellénisztikus költőket, de a hellénizmus korának megismerését ez sem sokkal mozdította elő. A sok negatívum közül örvendetes módon emelkedik ki Moravcsik Gyula tanulmányos könyve, amely »a papiruszok világából« vett szövegekkel a hellénizmus nem egy kérdésében is tájékoztatja olvasóit. Hasznos volt annak idején Dobrovits Aladár »Egyiptom és a hellénizmus« c. kis kötete, amely azonban korántsem ad teljes képet a hellénizmusról. Meg kell még említenünk Szabó Árpád »Demosthenes és Athén« c. munkáját, a régebbi kiadványok közül Kerényi »Griechisch-orientalische Romanliteratur«-ját, Alföldinek a római császárkultusz hellénisztikus előzményeiről írott dolgozatait, régészeink és művészettörténészeink (Láng Nándor, Hekler Antal, Szalay Ákos, Oroszlán Zoltán) munkáit, és egyáltalán azokat a kisebb-nagyobb tanulmányokat, amelyekben kutatóink a hellénizmus korának részproblémáit dolgozták fel. De ezek a tanulmányok egy esetben sem ölelték fel a hellénizmus kérdéskomplexusának egészét, nem is vállalkoztak a hellénizmus alapvető kérdéseinek részletes és a haladó tudomány követelményeinek megfelelő kifejtésére. Ezt — legalább is bizonyos vonatkozásban — csak Trencsényi-Waldapfel Imréről mondhatjuk el, aki a hellénisztikus zsidósággal kapcsolatos kutatásait nem egyszer elvi jelentőségű és általános érdekű problémák tisztázásává igyekezett szélesíteni.

Ebből a hosszúranyúlt áttekintésből bárki láthatja, hogy valóban szükségünk volt egy olyan monográfiára, amely »a hellénizmust és történeti szerepét« a haladó tudomány fegyvereinek vértetében vizsgálja. Maga a szóbanforgó mű mindenesetre nem tankönyv, nem kézikönyv és nem »a hellénizmus történetek«, nem valamennyi felmerült, vagy felvethető politikai, gazdasági és művelődéstörténeti kérdés rendszeres kifejtése, — a szerző a hellénizmus történetének általános törvényszerűségeit vizsgálta, a hellénizmus helyét és jelentőségét akarta meghatározni az ókori rabszolgatartó társadalom történetén belül, épen ezért művét legalább annyira filozófiai, mint amennyire történeti jellegűnek mondja. Ez a bejelentés a szerkesztői előszóban eleve figyelemzeti az olvasót, hogy a könyvtől ne várjon teljességet és mindenre kiterjedő, ugyanakkor arányos előadást.

Az eddigiek ismeretében tulajdonképpen még az is tisztázatlan, mit kell »hellénizmuson« értenünk. A forgalomban lévő meghatározások: »a görög kulturális élet új formája« (Kornemann), »idegen (stammfremd) népeknek görög életformával és görög kultúrával való átítatása« (Ed. Meyer), »a görög kultúrának civilizációvá való általánosítása« (Hornyánszky), vagy »a görög

szellem győzelme a nem-görög népek fölött« stb. — nem igazítanak el bennünket a hellénizmus mivoltának kérdésében. Ranovics több ízben visszatér erre a kérdésre és többféle fogalmazásban ad rá választ: »Az antik rabszolgatartó társadalom új fejlődési szakasza« (44); »történeti korszak, ... az antik rabszolgatartó társadalom történetének szakasza« (18); »az ókori rabszolgatartó társadalom fejlődésének magasabb fokon való megismétlődése« (33); »haladó jellegű szakasz az ókori világ történetében« (34) stb. Történeti szerepére vonatkozólag ezt olvassuk: »A hellénizmus egyike volt azoknak a korszakoknak, amelyek során a rabszolgatartó társadalom társadalmi és gazdasági korlátozottsága kieleződött, és ... létrejöttek a haladóbb társadalmi és gazdasági formáció előfeltételei.« (43.)

Ez a történeti szakasz — a fentebb áttekintett egyoldalú, misztikus, vagy eleve elhibázott megállapításokkal ellentétben — szükségszerű eredménye a megelőző fejlődésnek, és a görögországi rabszolgatartó rendszer alapvető ellentmondásaiban gyökerezik. A gazdasági, politikai és kulturális élet, valamint a társadalmi viszonyok terén végbement változásokat a rabszolgatartó társadalom fejlődési lehetőségeinek korlátozottsága magyarázza. Rabszolgatartó társadalomban nincs becsülete a munkának, lehetetlen a technikai fejlődés. Az így előidéződő válságból a piac extenzív kiterjesztése révén igyekeztek kilábolni. A fejlődésnek ezzel a szakaszával együttjár a rabszolgatartó osztály bomlása, a gazdagok és szegények közti harc kieleződése is. A IV. században jelentkező gazdasági, politikai és kulturális válság azt mutatta, hogy a rabszolgatartó társadalom Görögországban elérte fejlődési lehetőségeinek határát. Alexandros hódításai ideiglenes megoldásként óriási kiterjedésű egységet hoztak létre, az ezen belül meginduló nivellálódás folyamán összevegyülnek a »népek, szokások és törvények«; a termelőerők ugrásszerűen növekednek, a kapcsolatok addig nem álmódott méretekben kitágulnak, ugyanakkor a régi közösségi rend felbomlik, a termelés egyre inkább áru-jellegűvé válik, a hellénizáló Keleten is egyre általánosabb lesz a városi berendezkedés, ott is tért hódít a rabszolgatartás, fejlődik a népgazdaság, a polist új államformák váltják fel. Egészen új jelenségnek mondhatjuk a hellénisztikus kultúrát, amely azután nem is szűnt meg a válság megismétlődésekor, hanem helyi változataiban, különféle közvetítéssel továbbhagyományozódott.

De a világraszóló hódítások nem enyhítették tartósan a társadalmi ellentéteket. Az osztályharc a következő időszakban egyre csak fokozódott és nem egy helyen népi tömegmozgalmakra vezetett. Az átmeneti fellendülés után hamarosan megkezdődött az elkerülhetetlen hanyatlás, Engels szerint: »az elsatnyuló közösséget más, erősebb közösség (Görögországot előbb Makedonia, majd Róma) igázza le erőszakosan, de amennyiben ezek maguk is rabszolgaságon alapulnak, a középpont csupán áthelyeződik, s a folyamat magasabb fokon ismétlődik, míg (Rómát) olyan nép hódítja meg, amely a rabszolgaság helyébe más termelési formát állít.« (Anti-Dühring, 331.) Mennyiben minősít-

hetjük a hellénizmust ezek után haladó jellegű történeti szakasznak? Amennyiben elősegítette, hogy »a rabszolgatartó társadalom abba a stádiumába léphessen, amelyben lehetővé válik a magasabb társadalmi és gazdasági formációra való határozott áttérés.« (35.)

Ha valamely korszakra, akkor a hellénizmus korára elsősorban alkalmazhatjuk a Párttörténet klasszikus megállapítását: »A történettudomány, ha valóban tudomány akar lenni nem vezetheti vissza többé a társadalmi fejlődés történetét a királyok és hadvezérek, országok »meghódítóinak« és »leigázóinak« tetteire, hanem elsősorban az anyagi javak termelőinek történetével, a dolgozó tömegek történetével, a népek történetével kell foglalkoznia.« (130.) Így tárhatja fel Ranovics a hellénizmus tanulmányozása során nemcsak ennek a szakasznak hanem általában az ókori rabszolgatartó társadalom fejlődésének törvényszerűségeit is. A fentebb ismertetett gondolatmenetet konkrét anyagon világítják meg a könyv egyes fejezetei: Nagy Sándorról, a diadochosok háborúiról és a hellénisztikus államok kialakulásáról, a Seleukidák birodalmáról, a hellénisztikus Egyiptomról, a tulajdonképeni Görögországról, végül a hellénisztikus kultúráról, majd a »Befejezés« még egyszer áttekinti és összegezi a lényeges eredményeket.

Miben van ennek a könyvnek a jelentősége? A felölelt anyag gazdagságán és változatosságán kívül elvi vonatkozásban: abban, hogy a források elszórt adataiból széleskörű, általánosításra törekvő következtetéseket von le, a rabszolgatartó társadalom fejlődésmenetében ki tudja tapintani a lényeges, döntő mozzanatokat; abban, hogy a legjelentéktelenebbnek látszó kérdésben is szilárd elvi alapon tud állást foglalni, a nélkül, hogy a rendelkezéssünkre álló források adataitól, a tényektől elrugaszzkodnék. Ez a marxizmus-leninizmus módszerének következetes alkalmazásával lehetséges: egyáltalán Ranovics az első, aki a hellénizmus történetének összefoglalására marxista szempontból vállalkozott, ő hozta kapcsolatba a hellénizmus korának történetét a rabszolgatartó társadalom általános fejlődésével.

Ranovicsnak nem volt könnyű dolga. A hellénizmus korára vonatkozó források gyér és zavaros voltát már említettük, — részint épen ezért riadtak vissza a kutatók a hellénizmus feldolgozásától. Ezt csak még fokozza az a körülmény, hogy a rendelkezéssünkre álló forrásanyag is fölöttébb egyenlőtlenül oszlik meg: bizonyos vonatkozásokban bőven vannak minden apró részletre kiterjedő felíratos, numizmatikai, vagy főleg papiusz-adataink, nem kevésbé fontos vonatkozásokban viszont annál kedvezőtlenebb a helyzet. Ez áll területi szempontból is: amilyen kimeríthetetlen kincsesbányát jelentenek a kutató számára az utóbbi félszázad papiuszleletei a hellénisztikus Egyiptom történetét illetőleg, annál hiányosabbak ismereteink a hellénisztikus világ egyéb országaira vonatkozólag. A történeti kutatás legkülönbözőbb munkaterületein, a legkülönbözőbb diszciplínákban kellett járatosnak lenni ahhoz, hogy az egész oikumenére kiterjedő hellénizmus történetét valaki úgy át tudja

fogni, mint ahogyan Ranovics megkísérelte. Nem, mintha a polgári tudósok között nem akadt volna senki, aki az anyagot — akár még nagyobb méretekben is — ne tudta volna felhalmozni, de a holt anyag felhalmozása sohasem elegendő, a valóban tudományos módszerek alkalmazása nélkül az eredmény csak helytelen, hamis, megtévesztő lehet.

Idézhetjük ezzel kapcsolatban azt a mélyreható, elvi kritikát, amelyben Ranovics Tarn, Rosztovcev, Schubart és Ed. Meyer műveit részesítette (12-). Rámutat arra, hogy a hellénizmus korántsem csak kulturális jelenség, de még ha az volna, akkor is csak az élet anyagi feltételeiből volna magyarázható; rámutat a rabszolgaság szerepére, amelyről akárhány polgári kutató egyáltalán tudomást sem vesz; cáfolja a »görög szellemre« való hivatkozások jogosultságát és értelmét; Rosztovcev részleteredményeinek elismerésével egyidejűleg nem hallgatja el azt sem, hogy — polgári kutatói korlátozottságából kifolyólag — nem is fedezhette fel a hellénizmus történetének általános törvényszerűségeit, nem is találhatta meg a hellénisztikus gazdasági élet fejlődésének alapvonalát, mint ahogyan értetlenül áll Róma bukása előtt is. A társadalmi és gazdasági formációk lényegének meg nem értéséből szükségképen folyik az ókori történet hatásosnak látszó, de valójában semmitmondó, ill. alapjában elhibázott modernizálása, az elvileg különböző gazdasági kategóriák összekeverése, a feudális, de különösen a polgári társadalom viszonyainak az antikvitásba való becsempészése. (16.) Az egyébként körültekintő és alapos Tarn sem látja tisztán, hogy az ókor és a modern világ között elvi határvonal húzódik. Rosztovcev nem tesz különbséget a szabad ember és a rabszolga munkája között, így beszélhet azután a hellénizmus korának burzsoáziájáról, proletariátusáról, feudális urairól, jobbágyairól stb. Rámutat Ranovics arra is, hogy a polgári tudósnak egyes részletekben megmutatkozó empirizmusa mögött a polgári osztálybeállítottság: a kapitalista társadalmi kategóriák örökkévalóságának, változhatatlanságának és ezzel együtt a tőkés társadalom örökkévalóságának az elismerése, ill. óhaja rejtőzik. (17.) Rátapint a demokrácia elleni gyűlöletre Feyel konstrukciójával kapcsolatban, amely szerint a III. századi Boiótia minden nyomorúságát a demagógiának köszönhette. (310.)

Egy másik helyen Ranovics — Alexandrosnak a görög városokkal szemben folytatott politikája kapcsán — Bickermann nézeteit veszi bonckés alá. Kimutatja, hogy Bickermann ötlete az elvont jogi kategóriákkal dolgozó polgári formalizmus mintapéldája. Egyszerűnek jelzett »posztulátumairól« bebizonyítja, hogy egyrészt nem is olyan egyszerűek, másrészt nem állják meg a helyüket. (56.) Részletes filológiai vizsgálatnak veti tehát alá az »eleutheria« fogalmát és az ókor különböző viszonyai között különböző jelentését, majd rámutat arra, hogy pl. a keleti görög városok felszabadítása csakis a *perzsa* fennhatóság alól való felszabadítást jelentette. (60.) Ez a szabadság már nem a klasszikus polis szabadsága volt, hanem az addigi despotizmus ellentéte, olyan értelemben, hogy egy többé-kevésbé autonóm egyed kapcsolódott egy addig ismeretlen,

újtípusú állam rendszerébe, amelyben azonban a régi eszmék egyre inkább elvesztették aktualitásukat.

Nem kevésbé tanulságos az a vita, amelyet Ranovics az alexandrosi hódítások után megfigyelhető viszonylagos fellendüléssel kapcsolatban Rosztovcevvvel folytat. (124.) Rosztovcev szerint a diadochosok háborúskodásai már magukban véve is hozzájárultak a hellénisztikus világ felvirágoztatásához. Az állandó hadseregek szinte »egy hatalmas kereskedelmi konszernt« alkottak ; a zsoldosok — a típusá ekkortájt formálódó »miles gloriosus«-ok — csak úgy szórták a pénzt, amerre megfordultak, vagy ahol megtelepedtek ; »a háború épen ezért bizonyos mértékig kedvező tényező volt a korszak gazdasági életében« — írja. Ranovics erre csak annyit jegyez meg, hogy »ez az élőködő sereg, amely semmit sem termelt, csak rombolt és fogyasztott, a megvásárolt árukat olyan pénzzel fizette meg, amelyet a lakosságból sajtol ki«. A gazdasági helyzetet nem a pénzforgalom, hanem a termelés szempontjából kell megítélnünk. Téved Rosztovcev, mikor a virágzás szimptomáját látja abban is, hogy sok volt a gazdag ember. »A hadsereg és a háború szerepének, mint gazdasági tényezőnek a dicsőítése pedig nem más, mint megszokott formula, amely az imperialista rablást és a gyarmatok elnyomását leplezi.« (U. o.) Ugyanakkor kétségtelen, hogy az árutermelésnek a Kelet bevonásával nagyobb mértéket kellett öltenie.

Ranovics természetesen elsősorban is a társadalmi és gazdasági viszonyok változásait vizsgálja. Ezzel kapcsolatban azt jegyezhetjük meg, hogy érdeme nemcsak az irodalomban eddig alig érintett, vagy egyáltalán fel sem vetett kérdések (pl. a nagykiterjedésű templomi birtokokon folyó rabszolgamunka) tisztázása, hanem a polgári kutatásban általánosan elfogadott, de téves nézetek felszámolása is. Pl. Rosztovcev és követői tényként számolnak a hellénizmus korabeli feudalizmussal, »görög és makedón bárókról« stb. beszélnek. Az egész konstrukció alapja egy félreértett kifejezés Plutarchos Eumenés-életrajzából. Az itt olvasható »epauleis kai tetrapyrghias« kifejezést feudális váraknak értelmezték, ebből vonták le — a »petitio principii« hibájának elkövetésével — azt a következtetést, hogy az i. e. IV. századi Phrygiában feudális politikai berendezés volt. Csakhogy az »epauleis« értelme és jelentése egészen más. Phrygia *barbár* vidéknek számított még a rómaiak korában is, hát még a IV. században! Auktorhelyekkel bizonyítható, hogy lakói »par excellence« *barbárok* hírében állottak, az i. e. IV. században pedig — főleg a hozzáférhetetlenebb vidékeken — csakugyan azok is voltak. Így azután az »epauleis« és »tetrapyrghiai« sokkal inkább azokat a barbár településeket jellemzik, amelyeket Engels (Marx-Engels : Vál. II. 307—8.) a következőképen ír le : »A törzs, vagy törzsi szövetség központja kőfalakkal, bástyákkal és tornyokkal védett, kő- vagy téglaházakból álló város lett.« — A »baris« szóról, amelyet »manor-house«-nak (»földesúri katély, lovagvár«) fordítanak, tehát feudális szakkifejezésnek minősítenek, hasonló alapossággal kimutatja Rano-

vics, hogy jelentése nem egyéb, mint »gazdag, fényűző ház, palota«, — a hellénisztikus Kis-Ázsia »hűbérurairól« és »feudalizmusáról« pedig szó sem lehet. (168-)

Megérdemelnék a részletes ismertetést Ranovicsnak a keleti agrárviszonyokkal, a polis-berendezés keleti elterjedésével, a synoikizmosszal, vagy a hellénisztikus kultúrával kapcsolatos fejtegetései is. Ennek az utolsó fejezetnek jelentősége az, hogy Ranovics itt is a hellénisztikus kor általános törvényszerűségeit igyekszik nyomon követni. A hellénisztikus kor kulturális életének bizonyos vonásait meggyőzően hozza összefüggésbe a megváltozott politikai és gazdasági helyzettel. Előadásában mindenesetre hol tömören vázolja a dolgokat, hol pedig kitér a fontosabbnak ítélt részletekre is. De nem az így adódó aránytalanságokra, inkább a különösen sikerült fejtegetésekre szeretnők felhívni a figyelmet. Ilyen pl. az a rész, ahol Alexandros élettörténetének lezárásául és életművének értékeléséül a makedón hódítások következményeit ismerteti (86-); másutt röviden, de igen tartalmasan vázolja, mennyiben egyoldalú a diadochos-korszaknak az irodalmi forrásokban található ábrázolása (110); nem kevésbé tanulságos és érdekes az a rövid összefoglalás, amelyben Ranovics Görögország római »felszabadítását« ismerteti és, a frivol, képmutató jelszó valóságos hátterét bemutatja (142).

A szovjet kritika teljes mértékben elismeri Ranovics úttörő jellegű munkájának érdemeit, de rámutat úttörő jellegéből (másrészt befejezetlen voltából) folyó fogyatkozásaira is. Bizonyos megállapításai túlságosan általánosak (pl. amit a Ptolemaiosok államáról elmond, majdnem ugyanannyi joggal alkalmazható a Seleukida-birodalomra, Pergamonra, vagy akár még Rómára is); a jellegzetes egyéni sajátosságok — mint a hellénisztikus világban — könyvben is valahogyan nivellálódnak (pl. a diadochosok szinte azonos egyéniségeknek mutatkoznak nála, az egyéni különbségek elsikkadnak); a hellénisztikus Syria lehanyaglásának tényezői közül egészen lényegesek említetlen maradnak; a jellegzetesen egyiptomi »formák« is csak igen sommás elintézésben részesülnek; az új korszak gazdasági életének átmeneti fellendülésével kapcsolatban sok szó esik a kereskedelemről, annál kevesebb a döntő momentumról: a termelés sajátosságairól; a társadalmi viszonyok elemzése nem ritkán ugyancsak túlságosan általános formulákban történik; az egyiptomi agrárviszonyokat részletesen taglalja ugyan, de inkább statikusan, nem fejlődésükben; nem elemzi kielégítően a hadsereg jelentőségének kérdését (pl. a makedón seregen belül mutatkozó ellenzékiségre és összeesküvésekre csakis e hadsereg társadalmi összetételének elemzése révén kaphatunk magyarázatot); bizonyos vonatkozásokban még Ranovics is eszményíti Alexandrost és politikai elgondolásait; a hellénizmus eredetkérdésében és jelentőségének lemérésében inkább azt mutatja be, amit a Kelet kapott, semmint azt, amit a hellénizmusnak adott. Ebben pedig az mutatkozik meg, amivel különben Ranovicsot nem vádolhatjuk: a »klasszikus« görögség, ill. a Nyugat túleszményítése, másrészt a Kelet lebecsülése. Ranovics küzd ez ellen a helytelen felfogás ellen, akaratlanul mégis

azok táborába sodródik, akik szerint »Nagy« Sándor már csak azért sem »nagy«, mert *csak ázsiaiakkal* szemben ért el sikereket.

A könyv létrejöttének körülményei magyarazzák ugyan, de mi mégis fájjaljuk, hogy nem olvashatunk benne a baktriai görög királyságról, sem a parthus birodalomról, sem Pergamonról, sem a bosporosi királyságról, mégpedig lehetőleg synopsisban, nem külön-külön. Minden érdekessége ellenére legszínvonalasabb az utolsó (a hellénisztikus kultúráról szóló) fejezet. Az általánosítások kiemelése itt is helyes, de az egyéni sajátosságok még inkább tisztázatlanul maradnak. Rendkívül fontos a kritikának az a pontja, amely az egyes filozófiai irányzatok cselekvő erejének, vagyis annak vizsgálatát hiányolja, hogy mit és hogyan szolgáltak az akkori görög társadalom fejlődésének folyamatában pl. az egyes stoikusok, vagy kynikusok; továbbá az az utalás, hogy a hellénisztikus kultúrában nemcsak a rabszolgatartó társadalom válságának termékét kell néznünk, hanem ennek a kultúrának tagadhatatlanul hatalmas eredményeit is még nyomatékossággal számba kell vennünk.

Látjuk, hogy az örömmel és elismeréssel fogadott pozitívumokon kívül akadnak hiányok, fogyatékoságok is a bemutatott műben, de egyrészt az eredmények gyümölcsöző felhasználása, másrészt a hiányok pótlása, a vitás kérdéseknek a megadott irányban való további kidolgozása rengeteget jelenthet nemcsak szűkebb tudományunknak, ill. szakjainknak, hanem általában, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek kutatása szempontjából is. Kétszeresen vonatkozik ez hazai kutatásunkra, amelyben — mint láttuk, — a hellénizmus kutatása teljesen el volt hanyagolva, és még a pozitívnak elkönnyelhető részletkutatások is nemcsak tárgyilag, hanem ami döntőbb súllyal esik a latba: eszmeileg és módszertanilag is végkép szétforgácsolódnak. Ranovics könyvétől nem kevesebbet, mint azt várjuk, hogy műve eredményein okulva, a rendelkezésre álló kutatógárdát összefogva, valóban elvi szempontok követésével tanulmányozzuk az ókornak ezt a még sok mindenben problematikus szakaszát, erőnktől és képességeinktől telhetőleg szolgáljuk »tudományunkat, népünket.«

Borzsák István

ÁGOSTON GYÖRGY: A KÖZÖSSÉGI NEVELÉS ÉS AZ ÚTTÖRŐ-MOZGALOM CÍMŰ KÖNYVÉNEK VITÁJA

A II. Osztály Pedagógiai Állandó Bizottsága kibővített ülésen vitatta meg Ágoston György: »A közösségi nevelés és az Úttörő-mozgalom« c. könyvét (Szocialista Nevelés Könyvtára 53. sz.). Az ülésen a Bizottság tagjain kívül résztvettek az Úttörő Központ iskolai osztályának munkatársai és az iskolai úttörőmozgalomban eredményesen dolgozó gyakorlati nevelők.

A vita igen tanulságos volt mind a szerző, mind a jelenlevők és a Bizottság további munkája szempontjából. Az eredményes vita kialakulásának feltétele az volt, hogy minden hozzászóló alaposan áttanulmányozta a könyvet, így magas színvonalon bírálták annak módszerét, elvi megállapításait éppúgy, mint jelentőségét, alkalmazhatóságát a gyakorlat szempontjából. Hozzászóltak: Molnár Imre, Tettamanti Béla, Jóboru Magda, Szokolszky István, Simonovits Istvánné, Ravasz János, Székely Endréné, bizottsági tagok és Bánsági Györgyné, Gergely Károlyné, Kelemen Jánosné, Piri József, meghívott nevelők.

A hozzászólók egyöntetűen helyeselték a szerző témaválasztását és célkitűzését, hogy meggyőzze a nevelőket az ifjúsági mozgalom, elsősorban az Úttörő-mozgalom pedagógiai jelentőségéről, valamint Makarenko elveinek és tapasztalatainak az iskolai nevelésben való alkalmazhatóságáról. Értéke a könyvnek, hogy pártunk Központi Vezetőségének az ifjúság közötti munkáról hozott határozata végrehajtásához igyekezett segítséget nyújtani a szerző a magyar nevelőknek, a szovjet nevelők tapasztalataira és az általános iskolai Úttörő-mozgalom életéből vett példákra támaszkodva. Helyesen hangsúlyozza a szerző az Úttörő-mozgalom nagy jelentőségét az iskola életében és összefüggését az egész nevelési folyamattal, valamint a pedagógusok, a pedagógus kollektíva vezető szerepét és felelősségét a jó úttörő munkában.

Azt is kiemelték a hozzászólók, hogy az őrnek mint elsődleges közösségnek szerepét és jelentőségét fontos volt megvilágítani, mert a tapasztalat szerint az Úttörő-mozgalom leggyengébb pontja éppen az őrsi élet. A nevelők inkább a csapat- és rajmegnyilvánulásokkal törődnek, és vagy nem látják a jelentőségét az őrrel való foglalkozásnak, vagy nem jut idejük és energiájuk arra, hogy az őrrel külön is törődjenek. A szerző meggyőzően mutatja ki azt, hogy enélkül a munka alapjaiban történik hiba. Komoly értéke a könyvnek az,

hogy az Úttörő-mozgalommal kapcsolatban utal sok olyan fontos alapelvre és tételre, amelyeket nevelőinknek Makarenko tanításai alapján ismerniök kellene, de amelyeket ma még csak a legkiválóbb nevelők alkalmaznak gyakorlati munkájukban. Ilyenek pl. a gyermekek önálló tevékenységének szükségessége, a közösség megszervezésének, a közösség célkitűzéseinek és a közösséggel szemben támasztott követelményeknek fokozatossága, vagy az a tétel, hogy a jutalmazás és büntetés milyenségének arányban kell állnia a közösség fejlettségi fokával, továbbá, hogy az úttörő munkát is a gyermekek életkorának, igényeinek és hajlamainak megfelelően kell megszervezni.

Helyes a szerző megállapítása, hogy Makarenko tapasztalatai az iskolára is alkalmazhatók, tehát a kommunista nevelést úgy kell megszervezni, hogy alapjait önálló, erős és befolyásos közösségek alkossák. A pedagógus első feladata tehát létrehozni az iskolai közösséget. Azt is helyesen állapítja meg, hogy az Úttörő-mozgalom segítheti legjobban az általános iskolában annak az iskolai közösségnek kialakulását, amely a társadalom élő, eleven része, és amely képes a szocialista társadalom aktív, öntudatos tagjait nevelni.

Igen jók a felsorolt szovjet példák, amelyek alátámasztják azt a tényt, hogy a szovjet pedagógusok milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak az Úttörő-mozgalomnak. Pedagógusaink részére tanulságosan mutatja be a szerző, hogy a Szovjetunióban a pionirmunka és az iskola elválaszthatatlan egymástól, a kettő együttműködik. A Szovjetunióban az ifjúsági szervezetek tevékenysége alá van rendelve az igazgató és a pedagógusok aktív munkájának. Ez azt jelenti, hogy a pedagógusok vezető szerepe az ifjúsági mozgalom szervezésében és irányításában is érvényre jut, működéséért teljes felelősséggel tartoznak.

Ágoston elvtárs bemutatja a mi Úttörő mozgalmunk fejlődését is és egyben rámutat azokra a hibákra, amelyek eredményes fejlődését gátolták. Mint például az irányító szervek téves vagy helytelen intézkedéseire, körlevelek és útmutatások sablonosságára, a túlzott megkötésre és ennek következtében előálló egyhangúságra, bizonyos uniformizáló tendenciára stb. Itt jó lett volna, ha a könyv konkrétabb formában mutatja meg a hiányokat és azok kijavítási módját. Bár a hibák kijavítása s az úttörőfoglalkozások színvonalának emelése szempontjából egyaránt nagy segítséget nyújt a »Függelék«-ben közölt anyag: az úttörő munkára vonatkozó Komszomol és DISZ-határozatok.

A meghívott pedagógusok Ágoston elvtárs könyvének főleg gyakorlati jelentőségéről számoltak be, de éppen saját tapasztalataikra támaszkodva sok helyes elvi észrevételt is tettek. Az egyik kartársnő azt emelte ki, hogy nevelőink ismerik pártunk II. kongresszusának, valamint az 1952. július 27-i Központi Vezetőségi ülés határozatát az ifjúság neveléséről, tudják, hogy főfeladatuk az oktatás színvonalának emelése és a tanulók aktív, tettekben megnyilvánuló hazafiságra nevelése. Sok nevelőnk előtt azonban nem világos a módszer, mellyel ezeket a feladatokat sikerrel megoldhatják. Éppen módszerbeli segítséget kíván nyújtani Ágoston elvtárs a gyakorlati pedagógusoknak, mikor megállapítja és

számos példával bizonyítja, hogy nevelési feladataink csakis fegyelmezett öntudatos tanulókollektíva segítségével valósíthatók meg. »A könyv legnagyobb értéke éppen az, — mondotta a kartársnő — hogy meggyőző érvekkel igyekszik bebizonyítani az ifjúsági mozgalom nevelőerejét, közösségformáló szerepét. Szükség volt arra, hogy nevelőinkben tudatossá váljék a közösségnek mint nevelési eszköznek fogalma. Hiszen nevelésünk formalizmussal küzdött. Megelégedtünk helyes erkölcsi fogalmak kialakításával és elhanyagoltuk azok beidegzését. A tanulók szavai és tettei között sokszor nagy űr tátongott. Egyes gyermekek negatív tulajdonságai ellen küzdöttünk és megjavításuk érdekében nem használtunk pozitív módszereket. Ez a gyakorlat sokszor nevelhetetlenséghez vezetett.« Ágoston elvtárs könyve gyakorlati példákkal mutatja meg, hogy a kommunista ember jellemvonásait nem lehet szónoklatok segítségével beoltani a gyermekbe, ehhez baráti közösség szervezése szükséges.

Az iskolának önálló, erős és befolyásos közösségnek kell lennie, melyben minden nevelési folyamat összhangban van, amelyben a közösség minden egyes tagja érzi függőségét a közösségtől, hűséggel szolgálja és védi a közösségi érdekeket és azokat mindenkor egyéni érdekei fölé helyezi. Az ifjúság szervezését közös feladatok megoldására legcélszerűbben az Úttörő-mozgalom végezheti el, mely irányító erőt képvisel a gyermekek szabad idejében is. A tanulók — a csapat és raj tagjai — felelősséget éreznek a csapat és a raj becsületéért. Ez meggondolásra készíti őket minden cselekedetükben. Ha a mozgalmat a nevelők jól megszervezik, az úttörőkollektíva együtt küzd a nevelőkkel nap mint nap a jó fegyelemért és a kitűnő tanulmányi eredményért. Egységbe forrnak össze az iskolának és a mozgalomnak célkitűzései. A szó és a tett egységének mintaképei az ilyen kollektívának tagjai. Az ilyen közösség új gyermekideált teremt, mely előljár a tanulásban, a munkában, a fegyelemben, a társak megsegítésében. Ezt a kollektívát a szocialista társadalom, a párt és az állam ideológiája és politikája szellemében a pedagógusok vezetik. A kartársnő ezután röviden beszámolt arról, hogyan vált iskolájukban az úttörő mozgalom jó megszervezése az egész testület közös ügyévé. Majd ismertette két osztályfőnök munkatervét, akik az Ágoston elvtárs könyvéből nyert elméleti útmutatásokat figyelembevételükkel szervezték meg a szegedi I. sz. gyakorlóiskolában a rajközösségeket. Sajnálatos, hogy a jelenlévő többi nevelők és az Úttörő Központ munkatársai nem szóltak hozzá a tervekhez és a végrehajtás során megemlített módszerekhez.

Az egyik felszólaló nevelő helyeselte, hogy a könyv megmutatja a Szovjetunióban elért fejlődést és a nehézségeket is az ifjúsági mozgalomban. Amikor mi látjuk azt, hogy a Szovjetunióban is nehézségekkel küzdöttek és sikeresen leküzdötték azokat — ez minket, magyar pedagógusokat arra bátorít, hogy ne riadjunk vissza a kezdeti akadályoktól, esetleges kudarcoktól s a szép eredmény nálunk sem fog elmaradni. A továbbiakban a kartársnő arra a figyelemreméltó szempontra hívta fel a figyelmet, hogy el kellene határolni jobban és külön könyvben alaposan feldolgozni mind a DISZ-ben, mind az Úttörő-mozgalomban

konkrétan felmerülő problémákat és főleg meg kellene mutatni az ifjúsági mozgalommal szemben támasztott követelményeket korosztályok szerint (6—10, 9—14 és 14—18 éves korig).

Több gyakorló nevelő véleményét tolmácsolta a az a kartársnő, aki a következőket mondotta: »A könyv előszava a legnagyobb mértékben felkelti minden gyakorlati pedagógus érdeklődését. Meglévő, fenn- álló, általunk is ismert probléma megoldásához kíván segítséget nyújtani. Az oktatás elméletében és gyakorlatában is a szovjet és hazai tapasztalatok alapján előbbre vagyunk, mint a nevelés területén«. Azonban a könyv nem tér ki sok olyan kérdésre, melyek megoldása nélkül nem lehet jó úttörőmunkáról beszélni, mint pl. a megfelelő feltételek biztosítása (hely és időprobléma, csapatvezetők képzése stb.) Az órsókkal való foglalkozáshoz sokszor nem tudják biztosítani a helyiséget és a sokirányú más kötelezettségekkel ellátott pedagógusok részvételét. A könyv az életben adódó nehézségeket egyáltalán nem veszi figyelembe. A pedagógusokban nagy az igény és az érdeklődés minden iránt, ami munkájukat segíti, de az elvi alapokon túl konkrét útmutatást is várnak. Ágoston elvtárs könyve ilyen szempontból inkább elvi, a felhozott példák ellenére is. Munkájának legértékesebb része szerinte az, amelyben Makarenkót kívánja közelebbhozni, élővé és hatóvá tenni a magyar pedagógusok részére. Ez azonban csak ízelítőnek tekinthető: Makarenko a szocialista ember neveléséről, a közösségi nevelésről sokkal, de sokkal többet kell hogy mondjon és jelentsen a magyar nevelőknek. Van is a magyar pedagógusokban határozott igény és kívánság Makarenko tanulmányozására, minél alaposabb megismerésére. Ez a könyv egy lépés előre, de közel sem elegendő. A pedagógusok azt várják, hogy a szerző folytatni fogja ezirányú munkáját.

Látjuk, hogy a hozzászólók, mind az elmélet, mind a gyakorlat képviselői, hangsúlyozták a könyv értékeit, szükséges és aktuális voltát. Rámutattak azonban építő kritikával a munka hiányosságaira is. Az egyik hozzászóló alapvető és elgondolásbeli hibának minősítette, hogy az anyag és a könyv terjedelme nincsenek arányban. Az Úttörő-mozgalomnak az a sok problémája, melyet a szerző mind feltárni kíván, túl sok a 124 oldalas terjedelemhez. Ennek következménye az, hogy nagyon sok problémát csak érint, de nem fejt ki, nem tárgyal megfelelő részletességgel oly módon, hogy a pedagógus arra vonatkozóan valóban tájékozódást kaphasson. Azonkívül hiányolja azt, hogy a szerző csak elvétve, nagyon kevés helyen beszél a nehézségekről, amelyekkel számolniuk kell az úttörővezetőknek. A szerző főképpen arra törekszik, hogy a jó tapasztalatokat mutassa meg, ami helyes is, de módszerében leegyszerűsíti a nagyon bonyolult nevelési folyamatot. Kiindul az elvi tételekből, leginkább Makarenko megállapításaiból, utána elmondja, hogyan alkalmazták azt egy pionír vagy úttörő-csapatban és milyen volt az eredmény. A valóságban nem ennyire egyszerűek a dolgok. Ilyen módon a könyv nem segíti az olvasót ahhoz, hogy a nehézségeket és akadályokat felismerje és megtanítsa őt arra, hogyan kell

egy eljárás feltételeit megfelelően tekintetbe venni és biztosítani. Abból a tényből, hogy a nehézségekre nem tér ki, azt a veszélyt látja a felszólaló, hogy az olvasó előtt túl könnyűnek és túl rózsaszínűnek ábrázolja a nevelés egész folyamatát és ezen a ponton túlzásba megy. Például idézi a következő mondatot: »A makarenkói eljárások következetes alkalmazása a pedagógusközösség részéről *hamarosan* azzal az eredménnyel jár, hogy az órs és a raj a maga tagjait az osztály, az iskola becsületének védelmére, kiváló tanulmányi eredmények elérésére, rendre és fegyelemre tudja mozgósítani.« Ez a »hamarosan« kifejezés veszélyes illuziókat kelthet a nevelőkben s a gyakorlatban szinte elkerülhetetlen csalódásra vezet. De a makarenkói tanításnak sem felel meg, mivel Makarenko többször és igen nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a közösség kialakítása csak hosszabb idő alatt, akadályok leküzdése és visszaesések elhárítása után lehetséges.

A hozzászóló helytelenítette az idézetek túltengését is a műben. A könyv olyan mennyiségű idézetet tartalmaz, hogy sok helyen a szerző saját mondanivalójának rovására megy. A szerzőt nyilván az az elképzelés vezette, hogy pedagógusaink nagyrésze az idézett művekhez nem jut hozzá és így minden, amit ezekből a saját munkája keretében nyújtani tud, pozitív eredményként könyvelhető el. De ez az elgondolás is csak részben helyes, t. i. olyan negatívummal jár, hogy az egész munkának a konstrukcióját, egységes felépítését, sőt az egyes fejezeteknek szükségszerűen előrehaladó tendenciáját is megzavarja. Az olvasó így gyakran elveszti a mű mondanivalójának fonalát és igen gyakran fordulnak elő ismétlések. Megítélése szerint sokkal helyesebb lett volna, ha az idézeteket a szerző részben kisebb számban hozza, részben sokkal rövidebben, tényleg csak a mondanivalóval legszervesebben összefüggő részeket idézte volna. Ezáltal több tere maradt volna saját mondanivalójára is és arra, hogy az egyes javasolt eljárásokat részletesebben kifejtsen és megmutassa a várható és a gyakorlatban előforduló nehézségeket is.

Komoly kifogásként hangzott el az is, hogy a szerző a közösségi nevelésről szólva, nem állapítja meg és nem határozza meg azt, hogy mit értünk szocialista közösségen. A szocialista közösség fogalmát nagyon világosan és pontosan határozza meg Makarenko. Ő a közösséget a kommunista nevelés »szervezeti alapformájának« nevezi és megmondja azt is, miért. Azért, mert a szocialista társadalom a közösség elvén épül. Tanulságos lett volna ezt kifejteni a könyvben és megmutatni, hogyan látja Makarenko az iskolai közösségek helyét a nagy szocialista közösségben, hogyan tagolódik bele szervezetileg tényleges valóságában az iskolai közösség az egész szocialista társadalom közösségébe. Ennek elmulasztása oda vezetett, hogy a szerző a közösségről, csak mint a nevelés eszközéről beszél (ilyen fejezetcím is van a műben). A makarenkói koncepció jóval több ennél. »A közösségben, a közösség által a közösség számára nevelni« elvnek veszélyes leszűkítéséről van itt szó.

E felszólalás lényegét, hogy nem helyes a közösséget csupán nevelési eszközként tárgyalni, több felszólaló is megerősítette.

Ugyancsak többen kifogásolták egy lenini gondolatnak nem helyén való felhasználását olyan megfogalmazásban, mely az iskolai oktatás lebecsülésére vezethet. Ágoston elvtárs azt írja: »Ha az iskola a kommunista nevelést csak az iskolai órákon akarná megoldani, akkor bizonyára »kommunista betűragókat és szájhősöket« nevelne, olyan embereket, akik fecsegni képesek, de cselekedni úgy, ahogy azt a kommunizmus valóban megköveteli, képtelenek.«

A hozzászólók rámutattak, hogy Lenin e szavai nem az oktatás és nevelés, hanem az elmélet és gyakorlat szétválasztására vonatkoznak. Ellenkezőleg, Lenin igen nyomatékosan hangsúlyozza az oktatás, a tudományos ismeretek elsajátításának fontosságát, mint a kommunista nevelés egész folyamatának az alapját.

Elvi jelentőségű hiányossága a könyvnek, melyet szintén több hozzászóló hangoztatott, hogy az iskolai közösség és az úttörő-közösség egymáshoz való viszonya nem tisztázott benne. A könyvből nem derül ki, hogy ez a kettő egy vagy különböző s ha különböző, akkor milyen a kettőnek egymáshoz való viszonya. Ágoston elvtárs műve azt sugározza, anélkül, hogy ezt kijelentené, hogy az iskolai közösség tulajdonképpen úttörő-közösség. Tudjuk azonban, hogy a Szovjetunióban ez nem így van. Nálunk az általános iskolákban a tanulók 98 %-a úttörő, de mégsem lehet ezt a kettőt azonosítani. Azért is fontos volna ezt tisztázni, mert a gyakorlatban sok a zavar e kérdésben anélkül, hogy elvi viták folynának róla. Számos esetben az osztályfőnöki órák összefolynak a rajgyűlésekkel, ami azt mutatja, hogy ez a probléma tisztázatlan.

Jelentősnek és megiszívlelendőnek tartjuk ugyanebben a hozzászólásban, hogy felhívja a szerző figyelmét úttörőmunka tartalmi kérdéseinek háttérbeszorulására. Van ugyan egy fejezet »Az úttörőmunka tartalmi és formai kérdései« címmel, de nem súlyának megfelelő helyen és valójában nem tűnik ki ebből: tulajdonképpen milyen tartalmú nevelőmunka során formálódik ki a közösség. Ez azért is helytelen, mert így teljesen deklaratív marad az a helyesen leszögezett elv, hogy az úttörőmunka az iskolai oktató-nevelőmunka segítője és kiegészítője. De főleg azért kellett volna több figyelmet fordítani az úttörőmunka tartalmi kérdéseire, mert az ifjúsági szervezeteknek rendkívül gazdag, tartalmas kulturális-nevelőtevékenységet kell kifejteniök. Tulajdonképpen erre gondolunk, amikor azt mondjuk, hogy az iskola munkáját kiegészítik. Ennek helyes megoldásához a könyv így nem ad segítséget.

Több hozzászóló véleménye szerint tartalmilag és politikailag helytelen az a része a könyvnek, mely a burzsoá-iskolában és ifjúsági mozgalmakban folyt neveléssel foglalkozik (28-29 old.) főleg a Horthy-korszakban. Nem lehet egyetérteni a szerzőnek azzal az állításával, hogy »A burzsoá-iskola feladatát lényegileg a gépies tanítási munkában látták«, sem azzal, hogy a nevelés a tanítási órákon háttérbeszorult s végül, hogy az iskolában folyó nevelés és az iskolán kívüli ifjúsági szervezetekben folyó nevelés akadályozták egymást.

Mindenféle burzsoá-iskola, így a Horthy-reakció iskolája is céltudatosan nevelőiskola volt, nagyon pontosan tudta és hangoztatta is, mire akar nevelni. Ezt egyébként eredményei is igazolták: sikerült az ifjúságba beoltani a burzsoázia érdekeit szolgáló klerikális, nacionalista, sovinszta nézeteket, általában az idealista világnézetet. A burzsoá-iskolában folyó oktatás és nevelés között nem volt ellentét, hanem nagyon is szoros egység. Ugyanígy a cserkész- és leventemozgalom, Mária-kongregáció stb. nem hogy nem akadályozta, hanem szervesen kiegészítette az iskola reakciós szellemű nevelőmunkáját. A burzsoá társadalom osztályellentétei nem úgy tükröződnek az ifjúság nevelésében, amint azt Ágoston elvtárs itt feltünteti.

Egy másik hozzászóló ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban rámutatott arra, hogy sokkal mélyebben és alaposabban kellett volna a burzsoá ifjúsági mozgalmak bírálatával foglalkozni, már azért is, mert az idősebb pedagógusgeneráció jelentős része volt cserkész- vagy leventevezető. Megemlítette azt is, hogy Imre Sándor bizonyos mértékű szembenállása a korabeli ifjúsági mozgalmakkal, melyre a szerző hivatkozik, nem volt tipikus az akkori nevelési gyakorlatban.

A könyv tartalmi-ideológiai fogyatékságai mellett néhány hozzászóló bírálta a mű tudományos módszerét is. Az egyik felszólaló véleménye szerint a könyv kettős célkitűzéssel dolgozott. Tulajdonképpen két könyvet kellett volna írni. Az egyikben Makarenko legfőbb tanításait népszerűsíteni, rendszerbe foglalni és hazai alkalmazását többek között az Úttörő-mozgalomból is vett példákkal illusztrálni, a másik könyvnek pedig a mi gyakorlatunkból, Úttörő-mozgalmunk gyakorlatából kellett volna táplálkoznia. Itt ki kellett volna indulni azokból a feladatokból, amelyek népi demokráciánk mai fejlődési szakaszán a magyar ifjúság kommunista nevelése terén előttünk állanak s amelyeket pártunk és kormányunk útmutatásai nyomán a magyar nevelők egyre sikeresebben igyekeznek megoldani. Azután megmutatni az ifjúsági mozgalom, jelen esetben az Úttörő-mozgalom helyét és szerepét e feladatok megvalósításában, majd kellőszámú úttörőcsapat, raj és órs gyakorlatát rendszeresen tanulmányozva és elemezve, megmutatni eredményeinket, hiányosságainkat és nehézségeinket ezen a téren. A legjobb pedagóguskollektívák és úttörővezetők módszereinek általánosítása termékenyítené meg és segítené hathatósan a többi nevelők munkáját.

Ágoston elvtárs a felszólalásokra adott válaszában elfogadta a hozzászólók segítő bírálatát és a legtöbb, kellő érveléssel alátámasztott megállapítással egyetértett. A munkamódszerre vonatkozóan megjegyezte, hogy a sztálini mű és a XIX. Kongresszus tanulmányozása után maga is látta a munka fogyatékságait, melyek között nem egy az egész pedagógiai kutatómunkára jellemző.

A vita főtanulása az volt, hogy mind a szerző, mind a magyar pedagógia-tudomány többi művelője indítékot nyertek az iskoláinkban folyó nevelőmunka s különösen az ifjúsági mozgalom — a DISZ és az Úttörő mozgalom — problémáival való még elmélyültebb foglalkozásra, legjobb nevelőink gyakorlatának rendszeres tanulmányozására és elméleti általánosítására. *Székely Endréne*

KÖZLEMÉNY
A FILOZÓFIAI ÉVKÖNYV 1953, OKTÓBER 14-ÉN
RENDEZETT OLVASÓÉRTEKEZLETÉRŐL

A Filozófiai Évkönyv szerkesztősége 1953 október 14-én olvasóértekezletet hívott össze, hogy képet nyerjen arról, mit kaptak az egyes tudományok szakemberei az évkönyv első számától s hogy meghallgassa az olvasók bírálatát és tanácsait a következő szám összeállítására nézve.

Örvendetes volt, hogy az értekezleten több tudós, akadémikus is megjelent és felszólalásaival támogatta az ankét sikerét. A felszólalások arra mutattak, hogy az Évkönyv első száma sikerrel töltötte be azt a központi feladatot, melyet magára vállalt: a szaktudományok művelőit közelebb hozta a dialektikus materializmus világnézetéhez, segítséget nyújtott számukra számos konkrét ténybeli és módszertani kérdés megoldásában, több e szaktudományok területén erősen érvényesülő idealista, reakciós világnézeti maradvány elemzésével hozzájárult ezek leküzdéséhez. Jánossy Lajos, Kossuth-díjas akadémikus kiemelte, hogy számára, mint természettudós számára hasznos anyagot nyújtott az Évkönyv első száma, különösen pedig Fogarasi és Rényi elvtársak tanulmányai. Fontosnak tartaná, hogy a következő számok is tartalmazzanak természettudományos, különösen pedig fizikai vonatkozású munkákat. Révész Imre akadémikus hangsúlyozta, hogy mint történész is sok tanulságot merített a »materializmus és fizikai idealizmus«, »Determinizmus és indeterminizmus«, az »Irracionalizmus alapvetése« c. tanulmányokból. Kiemelte, hogy teljes mértékben egyetért a »Magyar szellemtörténet bírálatához« c. tanulmány tartalmával, ezt saját 1945 előtti munkásságának tetemes részére is érvényesnek tartja s levonta belőle az általa igaznak elismert következtetéseket. Beér János egyet. tanár a jogtudomány szempontjából méltatta az Évkönyv tartalmát. Bővebben elemezte Havas Ernő tanulmányát az alap és felépítmény viszonyáról a népi demokráciában. Elmondotta, hogy a tanulmánytól kapott bizonyos ösztönzést további munkája számára, de meggyőződése szerint a cikk nem ad választ az ezzel az anyaggal kapcsolatban felmerült legfőbb kérdésekre. Hiányolta — több más felszólalóval egyetértésben — hogy nem kapott teret az Évkönyvben a magyar filozófia helyzetének ismertetése s a népi demokráciák filozófiai életéből is hiányos képet nyújtott. — Felszólalt még Vadas György elvtárs, az előbbiekhöz hozzátéve, hogy az Évkönyv tanulmányai nem-

zetközileg fontos alapkérdések körében nemzetközileg is számottevő fejtegetéseket adnak.

Élénk vita alakult az anketón Pikler Gyula munkásságának értékelése körül, melyben Beér János, Vass Tibor és Fogarassi Béla elvtársak vettek részt.

Az előbbi felszólalóktól eltérő tartalommal és hangnemből bírálta az Évkönyvet Szecsődi László egyetemi adjunktus. Már felszólalása kezdetén kiemelte, hogy nem ért egyet az eddig elhangzottakkal. Néhány szóval megemlítette az Évkönyv Értékeit (a tematika sokoldalúsága, az egyes tanulmányok magas tudományos színvonala, ellenség elleni harc szempontja), részletesen azonban csak az általa súlyos hiányosságoknak vélt kérdésekről beszélt. — Felszólalására először Szigeti József, mint a szerkesztőbizottság tagja válaszolt. Fogarasi Béla akadémikus zárószavában szintén kitért Szecsődi felszólalására, amelynek főhibájaként a kérdések megengedhetetlen leegyszerűsítését állapította meg. Hangsúlyozta továbbá, hogy az Évkönyv következő számában a kollektív munka az eddigénél is nagyobb mértékben fog szerepelni.

Az anketát, bár a hozzászólók száma nem volt nagy, segítséget nyújtott az Évkönyv szerkesztőinek a következő szám összeállításához azzal, hogy rámutatott a szaktudományok szükségleteire, s hogy többé, a tematika kiszélesítésére vonatkozó javaslatot és szempontot vetett fel.

KÖNYVBÍRÁLAT — KÖNYVISMERTETÉS

V. G. BJELINSZKIJ »VÁLOGATOTT PEDAGÓGIAI MŰVEI«

(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953)

A magyar pedagógiai közvélemény nagy várakozással tekintett a nagy orosz forradalmi-demokrata V. G. Bjelinszkij pedagógiai tanításainak magyar nyelven történő megjelenése elé.

A művet, melynek fordítása a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1953-ban megjelent, az Oroszországi Szovjet Föderatív Köztársaság Pedagógiai Tudományok Akadémiája Elméleti és Történeti Intézete készítette Bjelinszkij halálának 100. évfordulójára J. N. Medinszkij akadémikus szerkesztésében, M. F. Sabajeva előszavával.

Bjelinszkij pedagógiai tanításainak gyűjteménye orosz nyelven 1912-ben jelent meg. Az új, szovjet kiadás már a szovjet pedagógusok széleskörű érdeklődésének és magas igényeinek figyelembe vételével készült.

A nagy forradalmi-demokrata filozófus és kritikus, V. G. Bjelinszkij nemcsak az orosz, hanem az egyetemes pedagógiatörténetnek is egyik legkimagaslóbb alakja. A cári önkényuralom legsötétebb éveiben, I. Miklós uralkodása idején ő vetette meg az alapját Herczennel együtt annak az új, forradalmi-demokrata iránynak a pedagógiában, melyet a marxizmus-leninizmus tudományos alapján álló szovjetpedagógia méltán tart legértékesebb haladó hagyományának. Bjelinszkij előtt a haladó polgári pedagógia legkiválóbb képviselői sem voltak mentesek a konzervativizmus bizonyos elemeitől, hozzá képest még Rousseau nézetei is konzervatívok pl. a nőnevelés kérdésében. Bjelinszkij életének és tevékenységének idejében a nyugateurópai pedagógia legnagyobb tekintélye Herbart volt! Már a nevek egyszerű szembeállítására is utal a forradalmi-demokrata pedagógia eszmei fölényére a nyugateurópai pedagógiai irányokkal szemben. Bjelinszkij pedagógiai nézetei nemcsak eszmei alapjukat és tartalmukat tekintve voltak magasabbrendűek a leghaladóbb polgári pedagógiai irányoknál, hanem tömeghatásukban is. Egész pedagógusnemzedékek nevelkedtek népe és hazája forró szeretetével áthatott írásain. Amint a bevezető tanulmányban olvassuk »Bjelinszkij irodalmi tevékenységének következményeként új típusú irodalomtanárok tűntek fel Oroszországban. I. Sz. Akszakov rámutatott arra, hogy a kormányzósági városokban nincs egyetlen pedagógus sem, aki ne tudná könyv nélkül Bjelinszkij Gogolhoz írt levelét«.

A »Válogatott művek« nagy érdeme, hogy kitűnik belőle: Bjelinszkij nemcsak egyes pedagógiai kérdésekben vallott új, forradalmi nézeteket, hanem a forradalmi-demokratikus pedagógia egész rendszerét alapozta meg. A gyűjtemény összeállítói a következő négy főcím alatt foglalták össze Bjelinszkij pedagógiai tanításait: »A pedagógia, közoktatás és erkölcsi nevelés általános kérdései«, »Az oktatás és a tankönyvek tartalmáról és módszereiről«, »Gyermek- és ifjúkori olvasmányokról«, »Népi olvasmányul szánt könyvek«. Az egyes főfejezetekben belül a művek kronológikus sorrendben helyezkednek el. Az anyag ilyen elrendezése megkönnyíti az olvasó számára Bjelinszkij pedagógiai nézeteinek meghatározott rendszerben való áttekintését, sokoldalú tanulmányozását. M. F. Sabajeva rövid bevezető tanulmánya és a nagy gondossággal és alaposággal összeállított megjegyzések a kötet végén helyes képet adnak a pedagógus Bjelinszkijről. Kár, hogy a gyűjteményben nincsenek feltüntetve a cikkek megjelenésének dátumai, ami megkönnyítené a pedagógus olvasó számára a nagy kritikus ideológiai fejlődésének követését.

Bjelinszkij pedagógiai elméletének éppenúgy, mint társadalmi-filozófiai és esztétikai nézeteinek vezérfonala a *népiség elve*: olyan kultúráért, irodalomért és nevelésért harcol, amely megfelel az orosz nép érdekeinek és amelyben tükröződik annak minden nemes, előremutató nemzeti sajátossága. Már első nagy kritikai tanulmányában az »Irodalmi ábrándozásokban« azt a reményét fejezi ki, hogy létre fog jönni Oroszországban olyan társadalom, amelyben tükröződik, kifejeződik »a hatalmas orosz nép fizionómiája« és e társadalomnak hazai talajon, a nép saját munkájával megalkotott műveltsége lesz. A népiség elve Bjelinszkijnél nem jelent nemzeti korlátozottságot: a népiség az emberiség egyénisége, mivel »Nemzetek nélkül az emberiség holt, logikai absztrakció, tartalom nélküli szó, jelentés nélküli hang volna csupán« (87. o.) Az, hogy az egyes népek megismerik, kicserélik eredményeiket a kultúra, a tudomány területén, nem csökkenti a népiség jelentőségét. »Mert még akkor is, ha egy nép fejlődése más népek hatása alatt megy végbe, ez is sajátos, nemzeti módon történik«. (88. o.) Érdeklődni kell minden fontos kérdés iránt, amely más népeket foglalkoztat, de nálunk, magunkban és magunk körül kell keresni a mi kérdéseinket és azok megoldását. A népiség elvének hangoztatásakor Bjelinszkij kifejti annak forradalmi tartalmát, hangsúlyozza az orosz nép forradalmi, előremutató tulajdonságait. (Gogolhoz írt levele.) Óriási jelentőségű volt a népiség igazi, forradalmi tartalmának feltárása abban az időben, mikor a népelnyomó cári kormány három főjelszava között is szerepelt a népiség: a széles paraszti tömegeket tudatlanságban és szolgaságban tartó patriarchális viszonyok konzerválása.

A másik jellemző vonása Bjelinszkij pedagógiai írásainak is az éles, elemző kritikai szellem, amellyel állást foglal a korábban uralkodó burzsoá pedagógiai és pszichológiai nézetekkel szemben, egyre jobban megközelítve a tudományos materialista álláspontot. Bírálja Locknak és a francia materialistáknak »tabula rasa« elméletét éppenúgy, mint az ösztönös fejlődés és ebből következő

»szabad nevelés« híveinek nézeteit és hangsúlyozza a nevelés aktív, vezetőszerpét a gyermek fejlődésében, de ugyanakkor szükségesnek tartja, hogy a nevelők tekintetbe vegyék a gyermek életkori sajátosságait. Pszichológiai felfogása materialista : az összes szellemi funkciókat az agy működésének tartja és rámutat a lelki folyamatok fiziológiai alapjára : »Az a lélektan, amely nem támaszkodik a fiziológiára épp oly alap nélküli, mint az olyan fiziológia, amely nem tud az anatómia létezéséről« (85. o.) Bjelinszkijtől távol állt azonban a mechanikus materialisták biológizmusa. Puskinról írott 9. cikkében világosan megmondja : »Az embert a természet alkotja, azonban a társadalom formálja és fejleszti« (89. o.). Éppen mert olyan nagy jelentőségűnek ismerte fel, a társadalom szerepét az egyes ember fejlődésében, könyörtelen élességgel tárta fel és ostromozta kora feudális-nemesi társadalmának árnyoldalait, káros hatását az ifjúság nevelésére. Alapvető kárát a korabeli nevelésnek abban látja Bjelinszkij, hogy minden eszközzel alantas, kispolgári erkölcsöt igyekeznek az ifjúságba oltani, melynek főtartalma : »szeresd önmagadat mindennél jobban a világon; siránkozzál, csak érdekből tégy jót, ne félj attól, hogy rosszat cselekszel, ha az egyszer hasznos neked!... Ha a világ hatalmasai között születted, hajtsd meg gerincedet, kígyóként másszál a tigrisek között, de vedd magad tigrisként a juhok közé, nyomj el mindenkit, igyál vért és könnyeket, homlokodat övezd babérkoszorúkkal; hátad hajoljon meg a megnemérdemelt megtiszteltetések és titulusok terhe alatt. Vidám és ragyogó lesz az életed; « (13. o.). A felnövekvő nemzedék politikai nevelésének célja pedig, hogy a pravoszlavizmus és az önkényuralom hű kiszolgálóit, a fennálló rend támaszait neveljék az ifjúságból. Ilyen a feudális-nemesi és burzsoá nevelés igazi tartalma, de ezt »nemes eszmékkel« kell eltakarni! Nem az a lényeges ebben a társadalomban, hogy az ember mi valójában, hanem minek látszik. Elkövetheti a legnagyobb társadalomellenes bűnököt, csak legyen meg az erkölcsösségnek, nemesszívűségnek látszata. Ezt a képmutatást szívják magukba a gyermekek az anyatejjel, ezt látják szüleiktől, erre neveli őket a cári korszak iskolája is. Bjelinszkij szenvedélyesen ostromozza ezt a nevelési rendszert és azért harcol, hogy az új nevelés ne csak külsőleg csiszolt »jólnevelt« embereket formáljon, hanem olyanokat, akik nemes eszményektől vezetve odaadóan tudnak harcolni a társadalmi rossz ellen, akiknél a szó és a tett nincs ellentétben egymással.

Az erkölcsi nevelés problémáin belül Bjelinszkij nagy figyelmet szentelt a családi nevelés és a nőnevelés kérdéseinek. Az új családnak a nemek egyenjogúságán, emberi méltóságának kölcsönös tiszteletbentartásán kell alapulnia. Meg kell szűnnie annak az állapotnak, hogy a leánynevelés egyetlen célja a férjhezmenés legyen. »Nálunk a szépnem csak a regényekben, elbeszélésekben, drámákban és elégiákban létezik — írja Bjelinszkij — a valóságban azonban négy kategóriára oszlik : kislányokra, menyasszonyokra, férjes asszonyokra és végül vénlányokra és öregasszonyokra. ... Az orosz lány nem nő... nem ember : ő nem más mint menyasszony .... Tizennyolcéves korától már kezdi érezni,

hogy ő — nem lánya szüleinek, nem szívük édes gyermeke, nem a család öröme és boldogsága, nem a szülők szemefénye, hanem nyomasztó teher, olyan áru, amely könnyen raktáron maradhat... (105. o.). Bjelinszkij és a többi forradalmi demokrata író műveinek legszebb lapjai közé tartoznak azok, amelyeken az új világ emberi méltóságára és önérzetére ébredt új nőalakját megrajzolják.

Az oktatás tartalmára és módszereire vonatkozó nézeteit Bjelinszkij a korabeli gyermekirodalom termékeinek és a tankönyveknek megbírálása kapcsán fejtette ki. Rendkívül nagy szerepet és jelentőséget tulajdonított az anyanyelv és irodalom tanításának, szenvedélyesen harcolt a jó gyermekirodalom megteremtéséért, magasszínvonalú esztétikai és pedagógiai követelményeket támasztva a gyermekek számára írott könyvekkel szemben.

Bjelinszkij nagy jelentőséget tulajdonított a széles néptömegek művelődésének. Ha nem is látta, mert az akkori társadalmi viszonyok közt nem is láthatta meg a történelmi fejlődés valódi mozgató erőit, hiszen a munkásosztály Oroszországban éppen hogy születőben volt s így az osztályharc lényegét a reakciós eszmék, nézetek elleni harcban látta, mégis az ő utópizmusa lényegesen különbözik a nyugati utópista-szocialistákétól. Nem felülről várta a társadalmi helyzet megváltozását, nem bízott abban, hogy az uralkodó osztályok képviselőit meg lehet győzni ennek szükségességéről. Ő a társadalmi átalakulás — forradalmi demokratikus átalakulás — útját a paraszti felkelésben és új demokratikus intelligencia kinevelésében látta. Ezért harcolt olyan következetesen és szenvedélyesen a népi művelődésért, irodalomért és az önkényuralom elleni forradalmi harcra képes új embertípus neveléséért. Forró hazaszeretete, humanizmusa, elvhűsége, tudományos és pedagógiai igényessége példaképpül kell, hogy szolgáljon az egész haladó világ nevelői számára.

Bjelinszkij »Válogatott pedagógiai művei«-nek magyar nyelven lehetővé vált tanulmányozását megnehezíti azonban az a körülmény, hogy ez a jelentős munka sem Bjelinszkijhez, sem az Akadémiai Kiadóhoz nem méltó gondatlan, sőt az eredeti szöveget sok helyen eltorzító fordításban látott napvilágot. A magyar kiadás szerkesztői előszava néhány általános megjegyzésre szorítkozik, nem méltatja Bjelinszkijnek, mint pedagógusnak jelentőségét a magyar pedagógusok számára s így nem indítja az olvasót műveinek elmélyült tanulmányozására.

A kiadó és a szerkesztő nyilvánvalóan elmulasztotta, a fordításnak az eredeti szöveggel való gondos összevetését, így történhetett meg, hogy mind a bevezető tanulmányban, mind a kiválogatott Bjelinszkij-szövegekben hemzsegenek a fordítási és sajtóhibák. Ezek olyan mennyiségűek, hogy nincs mód egy recenzio keretein belül oldalanként rámutatni. Ezen a kiadványon már nem lehet hibajegyzékkel segíteni. Az Akadémia Pedagógiai Állandó Bizottságának sokkal gondosabban és körültekintőbben kell az orosz és szovjet klaszszikusok műveinek fordítóit megválogatni és a fordítások hűségét és megbízhatóságát minden tekintetben ellenőriztetni. Ezt kívánja elsősorban olvasótáboruk érdeke, de az eredeti művek és szerzőik iránti tisztelet is. *Székely Endréné.*

N. A. MASKIN, AUGUSTUS PRINCIPATUSA, KIALAKULÁSA ÉS TÁRSADALMI LÉNYEGE

(Akadémiai Kiadó, Budapest. 1953. 551. l. Fordította Borzsák István)

A szóbanforgó munka N. A. Maskin, a neves szovjet ókori történész második, magyar fordításban megjelent könyve. 1951-ben adták ki az egyetemi tankönyvek sorozatában »Az ókori Róma története« című munkáját, amely azóta a mi egyetemeinken is — mint kedvelt kézikönyv — jelentős mértékben megkönnyítette a római történet marxista szellemű tanulmányozását. Míg ez a munka természetesen csak nagy vonásokban rajzolja meg Róma történetét, a most kiadott »Augustus principatusa« az olvasót Maskin kutató műhelyének belsejébe vezeti be.*

Ranovics hellénizmus-könyve után most a második szovjet ókortörténeti monográfiát kapja kézhez a magyar olvasó, olyan monográfiát, amely nem egy egész történelmi periódust, hanem rövidebb időszak eseményeit választotta tárgyául. Ez a tárgyválasztás maga is jellemzi a szovjet történettudomány módszerét. Figyelembe véve, hogy az egyik vezető szovjet ókori történész legterjedelmesebb munkájáról van szó, amely doktori értekezéséül is szolgált, és — már a szerző korai halála után — a légmagasabb kitüntetésben, Sztálin-díjban részesült, a tárgy kiválasztásának fokozott jelentőséget kell tulajdonítanunk. A munkássága kezdetétől marxista módszerrel dolgozó Maskin a marxizmus klasszikusainak azt a tanítását tartotta szem előtt, hogy a történelem menetében azokra a fordulópontokra kell irányítani a figyelmet, amelyek hosszú megelőző fejlődés eredményeként minőségi változásokat hoznak magukkal, és így megteremtik egy egész történelmi korszak elkövetkező fejlődésének alapjait. Ilyen fordulópont volt a rabszolgatársadalom történetében a római császárság kialakulása. E változás jelentőségét Augustus napjaitól kezdve felismerte és nagyra értékelte a történetírás. A polgári tudomány szinte áttekinthetetlen mennyiségű tanulmányt szentelt ennek a korszaknak. Maskin teljes mértékben elismeri e kutatások jelentőségét. Ugyanakkor szigorú elvi következetességgel leplezi le a polgári történészek hamis nézeteit. A polgári Augustus-irodalom elméleteiben kimutatja a burzsoá történetírás általános irányzatainak megnyilvánulását. »A principátus történetírása voltaképpen a kutatások törté-

*Maskin munkásságának rövid összefoglalását lásd »Az ókori Róma története« magyar kiadásának előszavában.

nete, amely egyuttal az antikvitással foglalkozó tudomány fejlődésének egyes állomásait is tükrözi.« A kutatások történetének megírása során Maskin egy pillanatra sem teszi le a pártos tudomány éles kritikai fegyverét. Nem véletlen, hogy a szerző ezt a munkáját a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának éveiben írta (1942-ben szerezte meg vele a doktori címet). Ezekben az években a fasizmus elleni harc feladata irányította a szovjet történészek tevékenységét. Márpedig Augustus kora és személye az olasz és a német fasiszta »történetírás« egyik kedvelt témája volt, melynek eltorzított képével kísérelték meg a fasizmus népellenes diktatúrájának igazolását. »Az utóbbi évtizedekben a principatus problémája különösen időszerűvé vált. Olaszország fasiszta vezetői, miközben saját rablópolitikájukat fedezgették, a köztársaságról a császárságra való áttérésben a maguk hatalombitorlásának analógiáját találták meg, a római császárságban pedig idegen területekre emelt igényeik ideológiai igazolását látták. A német fasiszták ugyanígy meghamisították a római köztársaság végének és a császárság kezdetének történetét. A reakciós angol-amerikai polgári történetírás képviselői nem alkottak eredeti elméleteket a principatus-ról, viszont az imperializmus igazolása végett felhasználták és most is felhasználnák azokat a hamis elgondolásokat, amelyek a sovinizta érzelmű német tudósoktól származnak« írja Maskin könyvének előszavában, és jellemző szerénységgel hozzát teszi: »A marxista történetíró kötelessége bemutatni a történeti viszonyoknak azt a sajátos arculatát, amely Rómában a köztársaság végén és a császárkor elején kialakult.«

A szerző könyvének tartalmát az előszóban megjelölt három fő kérdés köré csoportosítja, és így megtalálja az útját a bonyolult problémák közötti eligazodásnak. Kiemeli »a principatus keletkezésének problémáját, társadalmi lényegének a problémáját és a principatusnak, mint politikai formációnak a problémáját; ehhez kapcsolódik a principatus ideológiájának problémája is.« Célszerű a könyv ismertetését is e három fő kérdés alapján elvégezni.

1.

Maskin, mint marxista történész, jól látta, hogy Augustus principatusának keletkezését csak az ókori történet egész menetébe ágyazva, a római köztársaság fejlődésének vizsgálata révén lehet megérteni. Ezért könyve bevezetését a római caesarizmus kialakulásának szentelte. Azokból a jelentős változásokból indul ki, amelyek a római köztársaság válságát előidézték. A római világhatalom kialakulása, a nagybirtokok növekedése és a rabszolgák tömeges alkalmazása a termelő munkában nem fértek meg a kis városállamra szabott kormányzati rendszerrel. Ezzel a változással szoros összefüggésben bontakozott ki és vált egyre élesebbé az osztályharc, amely egyrészt a rabszolgák felkeléseiben, másrészt a szegény szabadok, a római plebs és a parasztság arisztokrácia-ellenes mozgalmában csúcsosodott ki. A római köztársaság válságát Maskin

elsősorban a politikai harcok tükrében vizsgálja. Nagy figyelmet szentel a politikai harc formájának és a pártok szerepének. Leleplezi a polgári történészek modernizáló elméleteit, amelyekben az optimatákat az európai arisztokrata pártokkal, a popularest pedig a radikális sőt szocialista pártokkal azonosították. Rámutat azokra a nagy különbségekre, amelyek a kapitalista társadalom pártjait az ókori Róma pártjaitól elválasztják. Kimutatja, hogy a rendkívüli magistraturák rendszere ezekben a harcokban született meg. A rendkívüli magistraturák adományozásával az egyes pártok igyekeztek a maguk embereit az állam élére állítani. Ugyanakkor azonban ezek a rendkívüli magistraturák bizonyultak egyedül képesnek arra, hogy a római állam előtt álló nehéz feladatokat megoldják.

A későköztársaság politikai harcainak általános jellemzése után Maskin részletesen ismerteti Caesar politikai pályafutását, az első triumvirátus és Caesar egyeduralmának történetét. Külön figyelmet szentel Clodius mozgalmának, amelyben nagy szerepet játszottak a római lakosság alsóbb rétegei. Ennek értékelését megtisztítja a polgári kutatók becsmérlő jelzőitől (anarchizmus, »politikai utonállás« stb.), ugyanakkor megállapítja, hogy Clodius radikális jellegű jelszavai ellenére ez a mozgalom nem volt felszabadító és demokratikus. Az elvtelen Clodius csak kevésbé válogató típusa volt azoknak a későköztársasági politikusoknak, akik az elkeseredett nép erejét használták fel az egyeduralom megszerzésére. Ugyancsak részletesebben foglalkozik Pompeius állítólagos principatusának kérdésével. Ismerteti az ezzel kapcsolatos polémia anyagát és Cicero »De re publica«-jának elemzése alapján bebizonyítja, hogy nem beszélhetünk Pompeius principatusáról és ennek Cicero által történt elméleti szentesítéséről, mint ahogy ezt Ed. Meyer teszi. A fejezet befejező részében Caesar hatalmának elemzését nyújtja a szerző. Ismerteti az idevágó polgári nézeteket, kimutatja ezek modernizáló tendenciájának alapvető tévedéseit. Leleplezi a bonapartisták majd a fasiszták kísérleteit, amelyek arra irányultak, hogy Caesar uralmát III. Napoleon illetve a fasiszta diktátorok uralmával azonosítsák. Ugyanakkor elismeri, hogy a római caesarizmusnak vannak bizonyos közös vonásai a bonapartizmussal. Mindkettőre jellemző, hogy hatalombitorlás révén keletkeztek, és a hatalmat a nép akarata ellenére ragadták magukhoz, valamint az, hogy fő támaszuk a néptől elszakadt hadsereg volt. Kiemeli azonban a döntő különbséget, amely abban áll, hogy míg a bonapartizmus a kapitalista társadalom különböző osztályai közötti viszonyra épül, ezek között az osztályok között lavírozva tartja fenn magát, addig a római caesarizmus teljesen figyelmen kívül hagyja ebből a szempontból a rabszolgák nagy tömegét, vele szemben politikája az abszolút elnyomás, és csak a szabad lakosság, a rabszolgatartók különböző csoportjai közötti érdekellentéteket használta ki. A rabszolgatartók érdekeit képviselte az elnyomottakkal szemben, de a rabszolgatartók csoportjai közül egyik sem képezte kizárólagos támaszát. Caesar felemelkedését az a harc tette lehetővé, amely Rómában és Itáliában

a gazdag rabszolgatartók, a nobilitas és a szegény szabadok, a plebs és az itáliai szabad parasztság között folyt. Caesar mint popularis vezér futotta be karrierjét és így mindig szemben állt a senatori arisztokráciával, de akkor, amikor hatalmát meg kellett erősítenie, igyekezett maga mellé állítani az uralkodóosztály felsőbb rétegeit is. E cél érdekében hangoztatta a clementia, az általános megbocsátás és kíméletesség jelszavát. Intézkedéseiben kifejezésre juttatta azt, hogy nem áll szándékában megvalósítani a népi mozgalmak radikális követeléseit. »Caesar-nak a plebs nem volt sem egyetlen, sem legfőbb támasza.« Szövetkezett a pénzemberekkel, akik rendelkezésére bocsátották a szükséges anyagi eszközöket, kereste a befolyásos arisztokraták barátságát, de legfőbb támasza mégis a hadsereg volt, amely lényegében deklasszálódott zsoldosokból állott.

A későköztársasági római állam előtt az államgépezet megerősítésének és átalakításának feladata állott, hogy fékentarthassák és leigázhassák a rabszolgák hatalmas mozgalmait, amelyek bizonyos esetekben egyesültek a szabad szegénység mozgalmaival, és ugyanakkor megszervezhessék a hatalmas birodalom tartós igazgatását. Erre a feladatra a konzervatív senatori arisztokrácia, a köztársasági kormányzat nem volt alkalmas. »A katonai diktatúrára várt az a feladat, hogy az államot a rabszolgák és a szabad szegények tömeges felkeléseitől megvédelmezze.« A katonai diktatúrán alapuló monarchia kialakulása tehát szükségszerű volt Rómában. Maskin ezzel megcáfolja a burzsoá tudomány néhány képviselőjének azt a nevetséges »elméletét«, miszerint Caesar hatalmának kialakulása pusztán véletlen lett volna (pl. Ferrero), vagy pedig ez kizárólag Caesar kivételes képességeinek, sőt »isteni elhivatottságának« volt köszönhető. Bár a császárság kialakulása szükségszerűnek mutatkozott, Caesar hatalma mégsem volt szilárd, a senatori arisztokrácia összeesküvése véget vetett uralmának és életének. Kétségtelen, hogy az események ilyen menete alkalmat adott a véletlenek kedvelőinek arra, hogy a késői köztársaság történetének esetlegességét, a nagy emberek mindenható szerepét hangsúlyozzák. Csakhogy Maskin az események mélyébe hatolva még ennek a látszólag epizódyszerű fordulatnak is megtalálja objektív alapjait. Kimutatja, hogy Caesar azért nem lehetett képes a szilárd monarchia megalapítására, mert nem tudta tartósan megnyerni uralma számára a rabszolgatársadalom szabad lakosságának fő csoportjait. Bár zseniális politikus volt, a pusztán lavírozás mégsem adhatott alapot tartós uralom megteremtésére. Egymást követő intézkedései hol ezt hol meg amazt a csoportot fordították ellene. A monarchia megalapításához a legrövidebb és legleplezetlenebb utat választotta, és nem számolt azzal, hogy így kihívja maga ellen nemcsak a köztársaságpárti arisztokráciát, hanem még a nép szabadságszerető elemeit is. A monarchia megalapításának szükségességét azonban semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy a köztársaságpárti összeesküvés sikere a római államot még mélyebb válságba taszította.

Maskin könyvének következő része a Caesar halálát követő polgárháborúk történetével foglalkozik. A korabeli írásos források ismertetése után teljes rész-

letességgel ismerteti és értékeli a 44 és 30 közötti eseményeket. Hangsúlyozza, hogy az összeesküvőknek nem volt határozott programjuk és politikai perspektívájuk. A köztársaság visszaállításának szándéka mögé húzódva ők maguk is nagybárára a féktelenül önző pénz- és hatalomhajsza képviselői voltak. A megoldásra váró feladatok így nemcsak hogy megoldatlanok maradtak, hanem tovább bonyolódtak. Abban a kíméletlen harcban, amelyet a köztársaságiak és Caesar híveinek vetélkedése robbantott ki, a küzdő felek kénytelenek voltak maguk megingatni a rabszolgatársadalom tartópilléreit. Ismételten ahhoz a kétségbeesett eszközhöz folyamodtak, hogy ellenfeleik legyőzése és kifosztása érdekében a vagyontalan plebshez, sőt a rabszolgák tömegeihez fordultak segítségért. Igyekeztek ellenfeleik clientéláját és rabszolgáit fellázítani, a proskriptiók során pedig a rabszolgákat saját uraik ellen bérelték fel. A polgárháborúk, amelyek gyökerestől felforgatták a római állam hagyományos alapjait, hihetetlen szenvedéseket okoztak a birodalom és elsősorban Itália népeinek. Éppen ez a körülmény volt az, amely megkönnyítette Augustus számára, hogy a polgárháborúk megszüntetésének és a régi állapotok visszaállításának jelszavával erősítse meg saját uralmát. »A triumvirek kormányzata nem gondoskodott kellőképpen a rabszolgatartó társadalom tartópilléreinek biztosításáról. Ezt pedig nem azért tette, hogy felszabadítsa a kizsákmányoltakat, vagy hogy akár könnyebbé tegye sorsukat, hanem hogy meg tudjon küzdeni politikai ellenfeleivel, akik ugyanahhoz az osztályhoz tartoztak, éppen csak más politikai elveket vallottak, viszont hasonló harci módszereket alkalmaztak. Ez a lényege annak a társadalmi válságnak, amely Caesar halála után kezdődött és egy évtizednél tovább tartott.« Ebben a küzdelemben már a Caesarra jellemző lavírozási politikát is elvetették. A triumvirek és ellenfeleik kizárólag a hadseregre, »mégpedig az adott esetben egész határozottan mondhatjuk: a hadsereg hitványabb elemeire« támaszkodtak.

A polgárháborúk során a megelőzőhöz képest új helyzet alakult ki. Az a válság, amely a Caesar halála előtti években még csak a politikai harc kiéleződésében és a rendkívüli magistratúrák rendszerében jutott kifejezésre, most a rabszolgatartó rendszer súlyos válságává vált. A központi államhatalom megingott, a római állam az egymással küzdő hadvezérek játékszerévé lett, a belső háborúk felőrölték a társadalom erejét, szabadjára engedték a katonák és a deklasszált elemek garázdálkodását. A rend felbomlott, és hovatovább már maguk a hadvezérek sem tudták megzabolázni saját hadseregeiket. A seregek és vezérek gátlás nélkül fosztogatták a tartományokat és városokat és ezzel aláásták Róma tekintélyét. Egymást követték a külpolitikai kudarcok (Crassus és Antonius sikertelen keleti hadjáratai). A birodalomban utópisztikus és messianisztikus eszmék terjedtek el, a kilátástalan helyzetből ezekhez menekültek a sanyargatott népek. Ezeknek a gondolatoknak egyik nagyszerű kifejezése Vergilius IV. eclogája, mellyel Maskin különösen behatóan foglalkozik. A viharos erejű válság egy csomóba gyűjtötte mindazt a megoldatlan problémát, amely a

késői köztársaság fejlődését meghatározta. Világosan bontakozott ki a fő feladat : a belháborúk megszüntetése és a belső rend helyreállítása az államhatalom megszilárdítása útján. E feladat megoldásához a rabszolgasadalom egész uralkodóosztályának érdeke fűződött. Az az államférfi, aki képes volt e feladat megoldására, számíthatott arra, hogy eléri azt, ami Caesarnak nem sikerült. Augustus politikájának története lényegében e probléma megoldásának története. Szó sincs arról, hogy ezt a feladatot könnyen, lavírozás és küzdelmek nélkül lehetett volna megoldani. Augustus nem mondhatott le a hadseregre való támaszkodásról. Katonáit ki kellett fizetnie, be kellett váltania a polgárháborúk során tett ígéreteit. Akkor azonban, amikor Itáliában katonáinak földeket osztogatott, kihívta maga ellen a földjeikről elűzött birtokosokat. Az események megmutatták, hogy kizárólag a hadseregre támaszkodva és a szabad lakosság érdekeit semmibe véve nem lehet tartósan kormányozni. Ezért Augustus a katonák földhözjuttatásánál fokozatosan áttért az elkobzások módszeréről a vásárlás módszerére. Nem lehetett lemondani az uralkodóosztály felső rétegének a támogatásáról sem. Augustus megnyerte a szenatori arisztokrácia egy részének támogatását, de gondoskodott arról, hogy a szenatust olyan elemekkel töltsék fel, akik pozíciójukat kizárólag neki köszönhetik. Változtatnia kellett a rabszolgák felhasználásának azon a politikáján, amelyet a proskriptiók során ő maga üzött a legvégtetesebben : biztosítani kellett a rabszolgatartók szilárd hatalmát rabszolgáik felett. Maskin számos adatot hoz fel annak bizonyítására, hogy a hatalmát megerősítő Augustus egyik legfőbb feladatának tekintette a rabszolgák elnyomásának megszilárdítását. Ezen a téren a Sextus Pompeius elleni háború során érte el a legnagyobb eredményt. Ezt a háborút Augustus a rabszolgák és kalózok ellen vívott küzdelemnek tüntette fel, és győzelme után visszajuttatta gazdáiknak a Pompeiushoz pártolt szökött rabszolgákat. Ezzel a cselekedetével sikerült megalapoznia a rabszolgatartó osztály iránta táplált bizalmát. A szovjet kutatás már Maskin könyvének megjelenése előtt is döntő szerepet tulajdonított a principatus kialakulásában azoknak a hatalmas rabszolgafelkeléseknek, amelyek az i. e. 2—1. században alapjában rázkódtatták meg a rabszolgatársadalmat (Kovaljov, Misulin, Tyumenyev). Magától értetődik, hogy erre az igen lényeges pontra a polgári tudomány még csak fel sem figyelt. Augustus politikájának legsikeresebb eleme a béke jelszavának hangoztatása volt. Ez a béke természetesen a belső rend megszilárdítását jelentette, tehát a rabszolgatartó rendszer stabilizálását. »Épen a polgári békére, a rabszolgatartó társadalom oszlopainak megszilárdítására irányuló törekvés készítette a politikai és gazdasági szempontból elgyengült római arisztokráciát arra, hogy megbékéljen a principatussal, sőt még támogassa is.« Végül gondoskodni kellett olyan ideológiai fegyvezetről, amely a politikai válság minden hagyományt felforgató éveit után Augustus hatalmát törvényesnek és hagyományosnak tüntette fel. Mindezeket a feladatokat Augustus, munkatársainak segítségével a 40 és 30 közötti években ismerte fel és hozzákezdett megoldásukhoz. Ezt a munkát a

principatus kialakulása után fejezte be. Politikájának jellemző vonása volt ezekben az években a rabszolgatársadalom szabad rétegeinek tudatos és folyamatos megnyerése, amely Caesar politikájától abban különbözött, hogy a pusztá manőverezésen túlmenően az egyes rétegek egyidejű megnyerésére irányult, és hangsúlyozta a régi állapotok visszaállítását.

Maskin erőteljesen hangsúlyozza, hogy a principatus kialakulásában nem szabad túlbecsülni Augustus személyes képességeit és érdemeit. Rámutat arra, hogy Augustus nem volt kiváló hadvezér, nem rendelkezett kimagasló szellemi képességekkel, általában nemigen emelkedett ki korának államférfiai közül. Ennek hangsúlyozásával helyesen száll szembe azokkal a polgári kutatókkal, akik egyenesen istenítik Augustus személyét, és politikájának eredményeit pusztán zsenialitásával magyarázzák, ahelyett, hogy a történeti fejlődés egész folyamatában keresnék azok magyarázatát. Véleményünk szerint azonban kissé túloz, amikor Augustus képességeit kicsinyíteni igyekszik. Augustus személyes nagysága éppen abban van, hogy helyesen ismerte fel azokat a feladatokat, amelyeket a történeti fejlődés felállított.

2.

Maskin könyvének gerincét az augustusi rezsim rendszeres elemzése alkotja. Először részletesen áttekinti a principatusra vonatkozó történeti irodalmat. A korabeli, majd a későbbi ókori forrásokkal kezdi, melyeknek értékelése egyben megadja az alapot a principatus rendszerének későbbi tárgyalásához. Az ókori források után áttekinti a polgári történetírás eredményeit és ismerteti a szovjet kutatást. Ezután külön fejezetekben foglalkozik a principatus állami szervezetével, majd ismerteti Itália és a provinciák helyzetét Augustus korában, azután a római hadsereg állapotát, Augustus külpolitikáját végül az Augustus-kori kultúrát elemzi.

A principatus társadalmi lényegére vonatkozólag a szerző egyik alapvető tétele azt hangsúlyozza, hogy »a monarchiára való áttérés nem volt forradalom, mivel a régi társadalmi rend megmaradt«. Ezzel leleplezi több polgári történész téves és forradalomellenes elméletét, amellyel a beállott változást forradalomnak igyekeztek feltüntetni (különösen Syme). »Augustus principatusa osztályharc és polgárháborúk eredményeképpen jött létre«, de végeredményben nem volt más, mint a rabszolgatársadalom keretein belül lezajlott államformaváltozás. Az új állam, Augustus és követőinek uralma a rabszolgatartó rendszer megszilárdulását szolgálta, és így az egész uralkodóosztály érdekeit képviselte. Ez az uralkodóosztály azonban nem volt egységes: a földbirtokos arisztokrácia mellett a pénzemberek, kereskedők, uzsorások és vállalkozók csoportja állt, a rómvárosi uralkodó réteg mellett a provinciák municipális uralkodó rétege, a szabad parasztok mellett az iparosok stb. Maskin részletes elemzéssel mutatja ki, hogy »ezek közül a csoportok közül egyet sem ismerhetünk el fenntartás

nélkül a principatus egyedüli támaszának«. Ez a tétel feltárja a szóbanforgó politikai átalakulás lényegét. A római rabszolgotartó társadalom fejlődése kikerülhetetlen szükségessé tette egy olyan államszervezet létrehozását, amely megfelelt a nagybirtokrendszernek, a tömeges rabszolgotartásnak, a fejlett iparnak és kereskedelemnek, végül a világbirodalomnak. Csakhogy a római köztársasági arisztokrácia ellene szegült ennek az átalakulásnak, mert féltette kiváltságos helyzetét és egyeduralmát, amely a köztársasági államrendszerrel függött össze. Szűklátókörű politikával védelmezte saját csoportjának érdekeit, és ezzel nemcsak a pusztulással fenyegetett szabad kisbirtokosokkal és a római plebszel került szembe, hanem lényegében az egész uralkodóosztálynak, mint rabszolgotartó osztálynak érdekeivel is. A senatori arisztokráciának ezt az ellenállását le kellett küzdeni, és kényszeríteni kellett ezt a réteget arra, hogy saját klikk-kiváltságait alárendelje az egész uralkodóosztály érdekeinek. Ezért nem volt véletlen, hogy az átalakulást végrehajtó személyek, akik csaknem valamennyien ugyanebből az arisztokráciából származtak, mint popularis vezérek léptek fel, és hosszú ideig nyíltan szembenálltak a senatori arisztokráciával. Mikor azonban a monarchikus szervezet tető alá került, már nem lehetett szó arról, hogy a monarchia továbbra is a plebs és a kisbirtokosok védelmezőjeként lépjen fel. Ezt már csak azért sem tehetette, mert a szegény szabadok mozgalma a nagy rabszolgotartók rétegén keresztül az egész rabszolgotartó állam ellen is irányult, és gyakran egyesült a rabszolgák mozgalmával. A principatus tehát igyekezett kiegyezni az uralkodóosztály felső rétegével, anélkül azonban, hogy ezt a réteget hatalma biztos, sőt egyetlen támaszának mondhatta volna.

Maskin alapos és meggyőző elemzése világossá teszi, hogy a római császárság az állam igen fejlett formája volt, amely erősen elkülönült a társadalomtól és egyre inkább egy tőle idegen, felette álló erővé vált. Erre vallanak a hadsereg és egyéb erőszakoszervek, valamint az éppen Augustus korában kifejlődő császári bürokrácia helyzete is. Maskin nagy figyelmet szentel Augustus provinciális politikájának. Ezt a politikát az jellemzi, hogy a provinciák kormányzását a princepsnek rendeli alá, a kormányzókat pedig fizetett tisztviselőkké változtatja. Ebben a politikában világosan kifejezésre jut a principatus államának funkciója, amely abban állt, hogy a tartományok tartós leigázását és kizsákmányolását biztosítsa az uralkodóosztály számára. Ezzel együttjárt az, hogy az uralkodóosztály egészének érdekében meg kellett szüntetni a senatori arisztokrácia képviselőinek kiskirálykodását a provinciákban. Ezek a kormányzók a köztársaság idejében lelkiismeretlenül kifosztották a provinciákat, és így veszélyeztették a fölöttük való tartós uralmat és gyengítették a birodalom erőforrásait. Ez az intézkedés, amelynek része volt az adóbérletek megszüntetése és az adó állami tisztviselőkkel való beszedetése, egyben megerősítette a provinciális uralkodó réteg helyzetét is.

A principatus államszervezetének kialakulása jelentős lépés volt a rabszolgotársadalom fejlődésében. A római császársághoz hasonló fejlett államszervezetet

csak a hellénisztikus államok egyikében-másikában találunk (elsősorban Egyiptomban). Megelőzőleg általában az volt a jellemző a görög rabszolgatartó államokra, hogy bennük többé-kevésbé maga a felfegyverzett uralkodó osztály gyakorolta az állam funkcióit. A római császárság — egyes hellénisztikus államoktól eltekintve — először alakított ki olyan államapparátust, amelynek legfejlettebb formáját a burzsoá államokban találjuk meg, és amely, mint a társadalom testétől elkülönült szervezet az osztályfölöttiség látszatát kelti, sőt hirdeti is. A principatus társadalmi lényegének elemzésével Maskin nemcsak magasan túlszárnyalta a polgári tudomány valamennyi ilyenirányú kísérletét, hanem megvetette a kérdés további kidolgozásának biztos alapját is.

Miután a szerző kimutatta, hogy a principatus nem támaszkodott kizárólag az uralkodóosztály egyik csoportjára sem, hivatkozik Engels következő tételére : »Kivételképpen azonban előfordulhatnak olyan időszakok is, amikor a küzdő osztályok az erőknél olyan egyensúlyt teremtik meg, hogy az államhatalom egy időre bizonyos önállóságra tesz szert a két osztállyal szemben, mint látszólagos közvetítő közöttük.« Maskin a principatust ilyen korszaknak mondja, majd hozzáteszi : »Ami a principatust illeti, azt kell mondanunk, hogy Augustus támasza a rabszolgatartók osztálya volt, illetőleg annak egyes rétegei. A princeps ennek az osztálynak az érdekében folytatta bel- és külpolitikáját egyaránt.« Úgy hisszük, a szerző itt ellentmond önmagának, és Engels tételét helytelenül alkalmazza a principatusra. Az idézet folytatása így hangzik (Engels, A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra 1949, 175. l.) : »Példa erre a XVII, és XVIII. század abszolút monarchiája, amely a nemesség és polgárság között egyensúlyozott ; vagy az első de különösen a második francia császárság bona-parteizmusa, amely a proletariátust a burzsoázia és a burzsoáziát a proletáriátus ellen játszotta ki, A legújabb ilyen mutató, amely uralkodó és elnyomott osztályt egyaránt komikus színben tüntet fel, az új német birodalom, a nemzet bismarcki felfogásával : itt a tőkést és munkást egymás ellen játsszák ki — és mindkettőt kijátsszák és kifosztják a lezüllött porosz junker javára.« Hol van ezzel szemben az a két osztály, amelynek egyensúlyáról lehetne beszélni Augustus korában? Hiszen Maskin maga állapítja meg, hogy a principatus kifejezetten a rabszolgatartók osztályának érdekeit képviselte. Annál szabatosabbnak tekinthetjük Maskin következő tömör meghatározását : »A principatus kettős feladatot oldott meg : egyrészt konszolidálta az uralkodó osztályokat a forradalmi rabszolgamozgalmak és a szegények felkelései elleni harcukban, másrészt a principatus volt hivatva befejezni azt a folyamatot, amely a rabszolgatartó társadalomban már régen megmutatkozott : a városállam kénytelen volt átengedni helyét a monarchiának, a római világbirodalomnak. A principatus nem forradalomnak volt az eredménye, hanem éppen reakció volt a forradalmi mozgalom ellen.« Tisztán politikai szempontból a szerző hátrafelé tett lépésnek mondja a principatust a köztársasághoz képest de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a köztársaság szűk oligarchikus uralmával szemben nagyobb jelentőségre tett

szert a municipiumok arisztokráciája, és így a változás nemcsak politikai, hanem társadalmi fordulatot is jelentett. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a principatus kialakulásának ezt a jelentőségét. Augustus. uralkodásáig a római birodalom végeredményben nem volt más, mint a római városállam és az általa leigázott hatalmas területek meglehetősen laza konglomerátuma. A provinciákat és vazallus királyságokat, amelyek a legkülönbözőbb közjogi alapon kapcsolódtak Rómához, lényegében a senatori arisztokrácia egyes tagjai kormányozták, akik kiskirályokként viselkedtek ezekben a tartományokban, és a közigazgatást teljesen magánháztartásuk ügyének tekintették. Az adókat adóbérlők préselték ki, akik a lehető legnagyobb összeget igyekeztek kiszorítani a lakoságból. Ez a kormányzati rendszer rövid idő alatt súlyos visszasságokhoz vezetett és alkalmas volt arra, hogy a kormányzók saját hatalmi törekvéseik bázisának tekintsék a provinciákat. Augustus tette meg az első döntő lépéseket az egységes és központosított birodalmi kormányzat és államapparátus kiépítéséhez.

Maskin a principatus társadalmi lényegének elemzése alapján behatóan tárgyalja Augustus államának politikai, jogi rendszerét. A társadalomtörténet élesszemű kutatója itt mint kitűnő jogtörténész mutatkozik be. Különösen figyelemre méltó az a rész, amelyben Augustus principátusának monarchikus lényegét hangsúlyozza. A polgári kutatók táborában meglehetősen elterjedt az az elmélet, amelyet Mommsen dolgozott ki a legalaposabban a principatus jogi, alkotmányos alapjairól. Eszerint Augustus hatalma lényegében néhány köztársasági magistratura (különösen az imperium proconsulare és a tribunicia potestas) viselésén és egyesítésén alapult, és így maga az augustusi államrendszer sem monarchia, hanem a köztársasági államforma egy változata, Mommsen szerint dyarchia. Maskin kimutatja, hogy ez és a hozzá hasonló elméletek úgy keletkeztek, hogy a jogi kategóriákat a tényleges történeti viszonyoktól elvonatkoztatva vizsgálták, és így nem egybek üres konstrukcióknál. Éleselméjű vizsgálattal bizonyítja be, hogy Augustus legfőbb és legáltalánosabb címei és jelzői, amelyek a korabeli szövegekben hatalmának forrását jelölik (princeps, imperator, auctoritas), ősi, köztársasági eredetűek ugyan, de a köztársaság idejében nem fűződött hozzájuk semmiféle közjogi hatalom, magistratusi jogkör, pusztán valamely kiemelkedő személy potenciális befolyását és hatalmát jelezték, amely összeköttetésein, tekintélyén, vagyonán stb. alapult, és amely bizonyos ügyekben kezdeményező szerepet biztosított számára. Nos, ezek a fogalmak Augustusra alkalmazva éppen azt mutatják, hogy hatalma, amelyet ezekkel a szavakkal írtak körül, nem a választott magistraturák elnyerésén alapult, hanem tényleges erején, amelyet mint a hadsereg legfőbb parancsnoka (imperator), a senatus vezető embere (princeps) és az állam legbefolyásosabb, legtekintélyesebb tagja (ezt fejezi ki az auctoritas fogalma) birtokolt.* Maskin

* Augustus hatalmának alapjai közül nem hagyható ki hatalmas vagyona és birtokai, különösen az egyiptomi tartomány.

ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy a köztársasági rendszer formális helyreállítása csak külső burka, leplezője volt a monarchia megalapításának. Ennek a felismerésnek legjobb igazolása az a közismert tény, hogy a köztársasági forma jóformán csak Róma városára korlátozódott, inkább az uralkodóosztály felső rétegei felé irányult, míg a provinciákkal és a birodalmon kívüli népekkel szemben Augustus forma szerint is mint teljhatalmú úr lépett fel.

A könyv befejező része több fejezeten keresztül foglalkozik az Augustus-kori kultúrával, és ebben elsősorban azokat a vonásokat hangsúlyozza, amelyek ezt a kultúrát a principatus kialakulásával és rendszerével kötik össze, amelyek a leglényegesebben mutatják e korszak római irodalmának és művészetének felépítmény-jellegét.

3.

Maskin munkájának tartalmi gazdagsága arra vall, hogy a szerző nemcsak a fő kérdések tisztázását tekintette feladatának, hanem azt is, hogy a tárgyalat korszakról összefüggő, valósággal kézikönyvszerű áttekintést adjon. A politikai történetet időrendben és rendszeresen tárgyalja, a principatus társadalmát különböző szempontok szerint írja le és magyarázza. Az egyes szakaszok előtt a források és a modern irodalom ismertetését és értékelését végzi el, utánuk pedig tömören összefoglalja eredményeit. A könyv szerkezete, felépítése és a szerző előadásmódja világos, könnyen érthető és áttekinthető. Így válik alkalmassá ez a legmagasabb tudományos színvonalú munka a tanulóifjúság és a szélesebb olvasóközönség használatára is. A könyv olvasója az első laptól az utolsóig azt érezheti, hogy lelkiismeretes és gondos mestertől tanul, aki életének jelentős részét a kutatás mellett oktató és nevelő munkával töltötte el.

Említettük már Maskin módszerének azt az erősségét, amely a megelőző kutatások gondos számbavételében és kritikájában áll. Külön ki kell emelni azt a gondosságot, amellyel az orosz és a szovjet tudomány eredményeit számba veszi, és ezzel tudományos területen igazi példáját nyújtja a szovjet hazafiságnak. A magyar olvasó számára még külön értéke is van az idevágó részeknek, mert az orosz tudomány eredményeit a megelőző korszak korlátozott látóköre teljesen figyelmen kívül hagyta.

A források és adatok kezelésében Maskin teljességre törekszik, követve a szovjet tudomány alapvető módszerét. A burzsoá kutatás kétségtelen érdeme, hogy először vetette fel, sőt sok területen el is végezte a forrásanyag teljes összeállításának feladatát. Ugyanakkor azonban elméleteik felállításánál a polgári történészek gyakran önkényesen kiragadnak egy vagy egynéhány forrást és adatot, amelyek a legjobban megfelelnek elképzeléseiknek. A dialektikus materialista tudomány eljárása ennek szöges ellentéte. A rendelkezésre álló valamennyi forrást és adatot egyaránt igyekszik felhasználni az elméleti megfogalmazáshoz, és nem a tényeket szabja az elmélethez, hanem fordítva. Ennek feltétele természetesen az, hogy kellőképpen tudjuk értékelni az egyes adatokat.

Így jár el Maskin is, amikor az írásos források felhasználásnál mindig tekintettel van azoknak keletkezési körülményeire, szerzőjük állásfoglalására. Ugyanakkor azonban az elmélet kedvéért nem felejtkezik meg a látszólag ellentmondó adatokról sem. Ez az alapja annak, hogy Maskin munkája mentes minden vulgarizálástól és egyszerűsítéstől, a történelem menetét a maga bonyolultságában és ellentmondásosságában ábrázolja. Nem kedvelője az olyan hangzatos formuláknak, amelyek eltakarják a valóság sokrétűségét.

Meg kell említeni néhány olyan kérdést, amelyek Maskin könyvének alapján további kutatásokra szorulnak. Így elsősorban a principatus gazdasági alapjainak feltárása terén érezhető könyvében a legnagyobb hiány. Ennek oka kettős. Egyrészt az, hogy Maskin fő feladatának a társadalmi és politikai fejlődés megrajzolását tekintette. Másrészt az is kétségtelen, mint ahogy erre Maskin is utal, hogy a korszak történetének éppen ez a része van a legkevésbé kikutatva, s a leginkább szűkölködik közvetlen forrásanyagban. Bizonyos azonban, hogy ezen a téren még nagy feladatok állnak a kutatás előtt. Részben a római földkérdés gazdag irodalmára építve, részben pedig az ugyancsak gazdag régészeti anyag alapján a jövőben kellő erőfeszítéssel meg lehet majd rajzolni a késői köztársaság gazdaságtörténetének képét, amely a politikai történet megértését is jelentős mértékben elősegítheti. Erre vonatkozólag Maskin is tesz néhány megjegyzést, amikor a földbirtokviszonyok és a rabszolgotartás terén bekövetkezett változásokról beszél. A másik érezhető hiány a római császárság hellénisztikus előzményeinek feltárásában van. Maskin a polgári történészek egyoldalú szemléletével szemben elsősorban a római fejlődés belső rugóira irányítja figyelmét. Nem lenne helyes azonban, ha ez a körülmény a jövőben az előzmények lebecsüléséhez vezetne. A szovjet tudomány, elsősorban A. B. Ranovics kutatásai már megteremtették a kérdés tisztázásának alapjait.

Az »Augustus principatusa« az első összefoglaló marxista munka a római császárság kialakulásáról. Nagy eredményeit nemcsak Maskin átfogó tudása és módszerének érettsége magyarázza, hanem az a széles alap is, amelyet a szovjet történettudomány és óorkutatás harmincéves fejlődése teremtett meg. A magyar ókori történet, sőt nyugodtan mondhatjuk, az egész magyar történettudomány szempontjából éppen ezért e könyv megjelenésének igen nagy jelentősége van. Fokozza ezt még az a körülmény, hogy a magyar nyelvű tudományos irodalomban is tátongó űrt tölt be. Az ókori történelemnek e jelentős korszakáról mind a mai napig, nemcsak hogy összefoglaló munka nem jelent meg nálunk, de még az idevágó részlettanulmányok is nagyon gyérek, különösen, ha leszámítjuk azokat a publicisztikai fércműveket, amelyek a fasizmus Augustus-ünnepségeinek propagandáját közvetítették hazánkba. Minden okunk megvan tehát arra, hogy elismeréssel adózzunk az Akadémiai Kiadónak a könyv méltó formában történt — bár nem túlságosan hozzáférhető árú — kiadásáért, és a fordítónak, Borzsák Istvánnak, aki a szakember hozzáértésével végezte el a nagyterjedelmű munka fordítását.

Castiglione László

EÖRSI GYULA AZ AMERIKAI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

(Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó. Bp. 1953.)

A múlt évben jelent meg Eörsi elvtárs könyve »Az amerikai igazságszolgáltatás« címmel. Az érdekes és igen nagy anyagot feldolgozó könyv azt mutatja be, hogy az Amerikai Egyesült Államok monopolistáinak fasizálódásra való törekvése hogyan jelentkezik a jog és az állam területén.

A munka fő célkitűzését Eörsi elvtárs, helyesen, annak dokumentálásában látta, hogy a »burzsoá-demokratikus szabadságjogok zászlajának eldobása« hogyan eredményezte a burzsoá-demokratikus jogrendszer szétzüllését az Amerikai Egyesült Államokban.

A szerző célkitűzését nem az USA egész jogrendszerének ismertetésével oldja meg, hanem elsősorban egyes olyan törvények ismertetésén keresztül, amelyek a legjellemzőbbek az USA mai fasizálódó államára: mint a Smith-törvény, a MacCarran-Wood-törvény, a MacCarran-Walter-törvény, stb. A könyv érdeme, hogy ezeket a törvényeket nemcsak rendelkezésein keresztül tárgyalja, hanem vizsgálja a törvényen alapuló fasiszta gyakorlatot is.

Az egész könyvön keresztülhúzódik a szerzőnek az a helyes törekvése, hogy bemutassa az idézett törvények alkotmányellenességét, az alkotmánnyal való szembenállásukat; bemutassa, hogy ezek a törvények hogyan törik át a burzsoá formális »törvényességet« is. Igen érdekesen és sokoldalúan beszél ugyanakkor arról, hogy a burzsoá-demokratikus jogrendszer formalizmusa és hazugsága milyen módon teszi lehetővé, hogy ezek a fasiszta törvények a formális demokrácia elvével, a burzsoá »törvényesség« elvével leplezhessék magukat, hogy a burzsoá demokrácia formái mögött a fasiszmus lényege húzódhassék meg. Különösen kitűnik ez a Legfelső Bíróság határozatainak indoklásaiából, amelyek a fasiszta törvényeket és bírósági ítéleteket »szentesítik« és amelyek éppen azt szeretnék behozonyítani, hogy a legfasisztább törvények sem ellenkeznek a burzsoá-demokrácia elvein felépülő alkotmánnyal és »törvényességgel«. Ugyanakkor az idézett törvényeken keresztül bemutatja a szerző, hogy a fasizálódó monopoltőke hatalma mégis mindjobban kénytelen leplelni magát: eldobni a burzsoá-demokratikus jogrendszer tartalmavál a burzsoá-demokratikus jogrendszer formáit is. Különösen megmutatkozik ez a bírósági eljárásjogi szabályok semmibe vételénél — pl. a védőügyvédek bírósági tárgya-

lason kívüli elítélésnél az első Smith-perben. (86—87 old.) De ez a kénytelen leplezés mutatkozik továbbá a Legfelső Bíróságnak abban a határozatában is, amely az »internálás« kérdését a »civiljogi« eljárás közé sorolja. (225—226 old.)

Foglalkozik a szerző a fasizálódó állam leglényegesebb intézményeivel, a Legfelső Bírósággal, a Kongresszussal, és bizonyos mértékig a Köztársasági Elnök szerepével is. Sorra veszi a tömegek megfélemlítésének legfontosabb intézményeit: az Amerikaelenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság, a közalkalmazottak »hűség« vizsgálatait, stb.

Eörsi elvtárs világosan szemlélteti, hogy itt a fasizmus teljes bevezetésének előkészítéséről van szó. Ennek érdekében a monopolitőke fő célja a haladás és a demokrácia legkövetkezetesebb képviselőjének — tehát számukra a legveszélyesebb ellenségnek — az Amerikai Kommunista Pártnak szétzúzása. Leírja, hogy ez a kísérlet jelenleg két módszerrel folyik: egyrészt a Kommunista Párt legjobb, legbátrabb harcosainak megsemmisítése, bebörtönzése útján, másrészt a tömegeknek a Kommunista Párttól való elszakítás útján. Mindkét célkitűzésnek jellegzetes módszere a megfélemlítés, a hisztéria, a bizonytalanság keltése, ami ma az egész amerikai életre jellemző. Különös élességgel mutatják ezt a célkitűzést a kommunista Smith-perék és a »belső biztonsági törvény« intézkedései. A Kommunista Párt ellen folyó hajszának ugyanakkor sajátos vonása, hogy az amerikai fasiszta erők ezen a téren is igyekeznek a burzsoádemokrácia formális keretein belül maradni: a legálisan működő párt tényleges tevékenységét gyakorlatilag semmivé tenni. A további cél persze az Amerikai Kommunista Pártot illegálisba kényszeríteni és bevezetni a nyílt, a formális burzsoádemokráciával sem takarózó fasiszta diktatúrát. A harc azonban nemcsak a kommunisták, a Kommunista Párt ellen folyik, hanem a »kommunista üldözés« leple alatt minden haladó, a fasizmussal szembenálló erővel szemben. Az emberiség előtt e módszer nem ismeretlen: Hitler alkalmazta először a fasiszta diktatúra bevezetése, a II. világháború előkészítése érdekében. A legjellemzőbb tény erre a »belső biztonsági törvény« rendelkezése, amely a »kommunista mozgalom« cím alá sorol minden haladó, a fasizmussal szembenálló mozgalmat. (178—179 old.) A fasizálódó Amerikának ezt az oldalát, ezt az alapvető kérdését a szerző igen részletesen és élénk színekkel tárgyalja.

Arra is utal helyesen Eörsi elvtárs, hogy a fasizmus amerikai változata új nemzetközi körülmények között igyekszik hatalomra jutni. Ezek az új körülmények (mint a nemzetközi osztályerőviszonyok megváltozása, az amerikai népnek a fasizmus elleni harcában szerzett tapasztalatai, stb.) feltétlenül háttással vannak a fasiszta erők uralomrajutására, azok módszereire, létrejöttére anélkül, hogy ez a fasiszta törekvések lényegét és tartalmát érintené.

Szól a szerző arról, hogy az államhatalmi ágak megosztásának burzsoá elmélete és az ehhez kapcsolódó »biztonsági elmélet« hogyan hamisítja meg a

burzsoá állam lényegét. Megmutatja, hogy minden hatalmi ágazat — a törvényhozó, végrehajtó és a bírói hatalom — hogyan szolgálja ki a monopoltőkét, a monopoltőkének a fasiszta diktatúrára irányuló törekvését. Megvilágítja, hogy ezek az állami szervek hogyan próbálják leplezni az államon keresztül megnyilvánuló monopoltőke egyre diktatórikusabb hatalmát a jog burzsoá-demokratikus formáival. Ezen keresztül leírja a szerző, hogy az amerikai jogászok nagy része mennyire »nem becsüli önmagát« és mennyire »nem becsülik eladó mesterséggé vált hivatásukat«. (20. old.)

Általában : az Eörsi elvtárs könyvében összefogott és felhalmozott anyag cáfolhatatlan bizonyítéka a burzsoá-demokratikus jogrendszer sárbatiprásának, megsemmisítésének. A megvizsgált tények bizonyítják az USA jogrendszerének fasizálódását. Eörsi elvtárs könyvében igyekezett megmutatni azt az utat is, amelyen az amerikai finánctóke belpolitikája halad a nyílt fasiszta diktatúra bevezetése felé és ugyanakkor — ha nagy vonásokban is — utalt ennek a belpolitikának külpolitikai vonatkozásaira is.

A könyv ilyen tartalmának megismerése után önkénytelenül felmerül a kérdés, hogy miért »Az amerikai igazságszolgáltatás« a könyv címe? Miért ezt a címet adta a szerző könyvének, amikor ez nem fejezi ki hűen a könyv tartalmát és mondanivalóját. Igaz, hogy a könyv jórésze az igazságszolgáltatás szerveiről, a bíróságokról szól, de igen sok rész tárgyalja az állam egyéb szerveinek fasizálódását is. Azt hiszem, hogy a címnek ilyen megválasztása szoros összefüggésben van azzal, hogy a könyv mondanivalója nem elég rendszeres, nem elég egységesen összefogott egész.

Eörsi elvtárs könyvének elolvasása után igen nagy anyaghalmazzal ismerkedik meg az olvasó anélkül azonban, hogy a szerző rendszerezte volna azokat. Ez feltétlenül a könyv rossz rendszeréből és egyéb hibáiból következik.

A hibák okát véleményem szerint két irányban kell keresnünk. Az egyik ok az, hogy Eörsi elvtárs összegyűjtött — kétségtelenül nagyméretű és érdekes — óriási anyagát mindenképpen el akarta helyezni könyvében, de nem kereste meg az ehhez szükséges rendszert, ami túlszufoltságot, áttekinthetlenséget eredményezett. Feltétlenül erre a tényre utal az a sok lábjegyzet is, amely Eörsi elvtárs könyvében lapról-lapra megtalálható.

A másik ok, amely véleményem szerint a könyv rendszertelenségét idézi elő az, hogy Eörsi elvtárs a feldolgozott jogi anyagot nem elemezte elvi egységben. Nem mutatta meg, hogy az általa ismertett jogszabályok és jogintézmények hogyan viszonylanak az állam és a jogrendszer egészéhez. Anélkül beszélt pl. a Legfelső Bíróságról, hogy annak lényegét, az államszervezetbe elfoglalt helyét megmutatta volna. Ez elől az ismertetés elől Eörsi elvtársnak akkor sem lett volna szabad kitérni, ha kizárólag szakemberek számára, jogászok számára írta volna könyvét. A könyv tartalmából és stílusából azonban inkább az derül ki, hogy Eörsi elvtárs nemcsak a szakemberek számára írt, hanem inkább ezen túlmenően a szakmától távolálló elvtársak számára is.

A könyvnek elvi szempontból való rendszerezése feltétlenül érthetőbbé és világosabbá tette volna a könyv mondanivalóját is.

Eörsi elvtárs azonban ideológiai szempontból sem igyekezett anyagát feldolgozni. Így nem a fasizmus lényegéből, annak osztálytartalmából indult ki, hogy ebből a szempontból vonhassa le a döntő tanulságokat. Bár Eörsi elvtárs megemlíti, hogy az amerikai fasizmus más történelmi körülmények között jön létre mint az előzőek, de az ebből eredő következtetést nem tudja tovább vinni, az e sajátosságokból eredő következtetéseket éppen az állam és jog szempontjából nem tudja levonni. Így nem mutatja meg az amerikai fasizálódás és a német fasizmus azonosságát és a kettő közötti formai különbséget. Ennek folytán abban sem tud állástfoglalni, hogy milyen módszerekkel kell és lehet harcolni az amerikai fasizálódás ellen.

Az ismertetett könyv ezen hibái eredményezik azt, hogy az egész mű inkább olyan adathalmaznak hat, amelyet az olvasó nem tud kellőképpen felhasználni, bár meg van győződve arról, hogy igen sok új, érdekes és eddig ismeretlen adattal ismerkedett meg. Ezt Eörsi elvtárs maga is érezte, amikor a könyv utolsó oldalain egy összefoglalást akart adni. Azonban ezzel a kérdést nem tudta megoldani, mert ezzel a könyv szerkezetén nem tudott változtatni. Másrészt ebben az összefoglalóban sem a lényeges elvi tanulságokat összegezte, hanem lényegében a könyv rövid vázlatát adta.

A könyv hibája végül az is, hogy az intézmények és a jogszabályok keletkezésénél nem mutatott rá a szerző a fináncsőke közvetlen akaratára, a fináncsőkével való közvetlen kapcsolatára. Ennek folytán a könyv olvasásakor az olvasónak az az érzése, hogy az amerikai államgépezet legfőbb hibája, hogy a szélhámosok, a spiclik, a legnagyobb karrieristák uralma alá került. — Ez feltétlenül igaz, de nem ok nélkül van így, hanem a fináncsőke jól meg gondolt akaratából. Ezt a hibát Eörsi elvtárs is érzi, amikor a könyv végén a 240—245 oldalakon éppen ezt a törvényszerűséget igyekszik konkrét adatokkal kimutatni, de ez a módszer már nem vezethet teljes eredményre.

A könyv ismertetett hibái mellett — amelyek a könyv érthetőségét zavarják és amelyek Eörsi elvtársat konkrétabb és lényeges tanulságok levonásában akadályozták meg — a benne feldolgozott nagy anyag folytán igen értékes nemcsak a jogászok, hanem a tudomány más dolgozói számára is. Eörsi elvtárs könyve is igazolja, a halhatatlan Sztálin zseniális megállapítását: a burzsoázia a burzsoá-demokratikus szabadságjogok »... helyére a kizsákmányoló kisebbség teljesjogúságának és a polgárok kizsákmányolt többsége jogfoszottságának elve került. A burzsoá-demokratikus szabadságjogok zászlaját félrelökték«.

Schmidt Péter

TUDOMÁNYOS KRÓNIKA

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Előadások, ankétok viták

A II. osztály Tudománytörténeti Albizottsága 1953. okt. 13-án kibővített ülésén vitatta meg az Akadémiai Kiadó kiadásában nemrég megjelent *Comenius Nagy oktatástana* című munka Geréb György által írt előszavát és jegyzeteit. A vita megmutatta Comenius műve magyarnyelvű kiadásának jelentőségét, ugyanakkor rámutatott az előző és a jegyzetek érdemeire és hiányosságaira is.

*

A II. osztály Jogi Főbizottsága 1953. október 17-én kibővített ülést tartott *»Jogtudományunk eredményei és hiányosságai«* című referátum megvitatására. A vitát a II. Osztály Közleményei következő számában ismertetjük, a vita teljes anyagát pedig a Jogtudományi Közlöny publikálja.

*

Molnár Imre, az Állami Gyermeklélektani Intézet igazgatója 1953. okt. 26-án a II. osztály felolvasóülése keretében *J. V. Pavlov tanításainak jelentősége a pszichológia és a pedagógia számára* címen előadást tartott.

*

A II. osztály Művészettörténeti Főbizottsága rendezésében 1953. október 29-én nagyszámú hallgatóság előtt megvitatásra került az Akadémiai Kiadó kiadásában közelmúltban megjelent *Sopron és környéke műemlékei* című munka. A vita anyagát a Művészettörténeti Értesítő közli.

*

A Magyar Tudományos Akadémia vendégeként Magyarországon tartózkodó M. Klimaszewski, a krakkói egyetem professzora:

A földrajz helyzete és feladatai Lengyelországban címmel 1953. nov. 11-én előadást tartott. Az előadást konferencia követte.

*

A Magyar Tudományos Akadémia vendégeként Magyarországon tartózkodó Alscher professzor, a berlini Humboldt egyetem tanára 1953. nov. 18-án a Szépművészeti Múzeumban előadást tartott az i. e. 4. századi görög szobrászatról.

*

Kádár László, a földrajztudományok kandidátusa a II. osztály Földrajzi Főbizottságának felolvasóülése keretében 1953. november 19-én *Erőzios folyamatok dialektikája* címen előadást tartott.

*

A II. osztály Régészeti Főbizottsága felolvasóülésének keretében 1953. november 24-én elhangzott Vértes László előadása: *A hazai korai felső-paleolitikum kérdéséről*, Sárkány — Stieber előadása: *Újabb faszénmaradványok az istállóskői barlangban* és Jánossy Dénes előadása: *Statisztikai vizsgálatok az istállóskői barlang faunáján* címmel.

*

Szigeti József a filozófia tudományok kandidátusa *A Horthy korszak idealista művészettörténetének kritikájához* címmel a II. osztály felolvasóülésének keretében 1953. november hó 30-án az Eötvös Lóránd Tudományegyetem aulájában előadást tartott.

*

Bárczi Gusztáv, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola igazgatója 1953. dec. 11-én a Pedagógiai Főbizottság felolvasóülése kere-

tében *A beszéd* címmel előadást tartott. Az előadás iránt elsősorban a gyakorló pedagógusok körében nagy érdeklődés mutatkozott.

*

A II. osztály Jogi Főbizottsága december 19-én ankétot tartott »*Az állam és jog kérdései Sztálin elvtárs közgazdasági művében*» című tanulmánygyűjteményről. A könyvről a sok hozzászólás nyomán élénk vita alakult ki.

*

A II. osztály Művészettörténeti Főbizottsága és a Magyar Szovjet Társaság képzőművészeti szakosztálya *V. V. Verescsagin halálának 50. évfordulója alkalmával* 1954. január 25-én az Eötvös Lóránd Tudományegyetem aulájában emlékestet rendezett. A emlékbeszédet Á. Ny. Tyihomirov, a művészeti tudományok kandidátusa tartotta, hozzászólt Bacher Béla, a Szépművészeti Múzeum tudományos dolgozója.

Külföldi tanulmányutak

Gunda Béla a csehszlovák magyar kulturális egyezmény keretében 1953-ban három hónapot (július—szeptember) töltött a Csehszlovák Köztársaságban. Az utazás célja volt megismerkedni a csehszlovák néprajzi módszerekkel, intézményekkel és főleg gyűjtőmunka végzése a baráti Csehszlovákia különböző területein.

Gunda Béla elsősorban a népi építkezés és gazdálkodás egyes kérdéseit tanulmányozta. A terepmunka során bejárta a szlovák és cseh terület egy részét. Résztvett a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének augusztusban Gölnic egyik mellékvölgyében, Žakarovie faluban rendezett kutatótáborában.

Gunda Béla professzor csehszlovákiai útjáról az *Ethnográfia* c. folyóirat közöl bővebb beszámolót.

*

Szilágyi János György 1953. augusztus 17-étől november 3-áig Bulgáriában volt régészeti tanulmányúton. Tanulmányozta a szófiai, plovdivi, burgasi, kazanliki, sztalinai, sztara-zagorai, kolarovgrádi, russzei, razgradi, tirnovoi múzeum anyagát, továbbá a koprinkai, a Razgrad melletti és a Nicopolis ad Istrum-i, ásátásokat, a kazanliki és silistrai sírfestményeket. Tanulmányútjának főcélja a bulgáriai görög kerámia tanulmányozása; a görög kolonizációval kapcsolatos történeti kérdések vizsgálata; anyaggyűjtés az egyiptizáló üvegpasztaedények eredetének meghatározásához; thrákok, és görögök, thrákok és

szkiták, thrákok és rómaiak érintkezésére, együttélésére és kölcsönös hatására vonatkozó emléktanyag, írott források és az idevágó bolgár szakirodalom áttekintése volt. A tudományos tapasztalatok kieserlésére és a két ország régészei közti kapcsolatok szorosabbra fűzésének érdekében több megbeszélést folytatott a Bolgár Tudományos Akadémia, a szófiai Archeológiai Múzeum és a szófiai Tudományegyetem vezető szakembereivel. Munkájának tudományos eredményeiről a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat nyilvános felolvasó ülésén és a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Munkaközösségének nyilvános ülésén számolt be a magyar kutatóknak.

*

A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1953. szeptemberében és októberében 1 hónapos tanulmányúton Bulgáriában járt *Pécsi Márton*, a Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa. Kiküldetésének célja a Bulgáriában folyó vízépítkezéseknek a folyók mechanizmusára gyakorolt hatásának tanulmányozása volt.

Pécsi Márton a Bulgár Tudományos Társaság előtt a Bulgár Tudományos Akadémián előadást tartott Magyarország morfológiai kutatásának problémáiról és a magyar földrajzi kutatás jelenlegi helyzetéről.

*

Az 1953. szeptember 12-től 17-ig Koscicán rendezett csehszlovák régészeti konferencián a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából *Fülep Ferenc* a történettudományok kandidátusa vett részt. A konferencián Szovjetuniót P. N. Tretyakov és B. A. Rübakov professzorok, a Német Demokratikus Köztársaságot dr. W. Comlenz professzor, Lengyelországot K. Majewski professzor és E. Haschulski tudományos kutató képviselték. A konferencián dr. Jaroslav Böhm akadémikus vezetésével a csehszlovák archeológusok, múzeumok vezetői és tudományos munkatársai és sok egyetemi hallgató, összesen mintegy 200-an vettek részt.

A konferencián J. Böhm akadémikus és dr. Jan Paster a koscicei múzeum munkatársa *Kelet-Szlovákia archeológiája*, Fantisek Prošek prágai kutató *A kárpátmedence paleolitikai problémái*, Vádislav Hajek prágai archeológus *A bárcái ásások*, I. Filip prágai professzor a *La Tène teleptörténeti problémáiról*, Vilem Hrubý, a brunoí múzeum munkatársa *A Stare Mestro-i nagymorva sírmező és jelentőségük a nagymorva népesség osztálytagozódása szempontjából* címmel tartottak előadást.

Nagyjelentőségű volt Rübakov professzor előadása az orosz nép ethnogeneziséről.

A konferencián Fülep Ferenc is felszólalt.

*

A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából az 1953. december 9-12 között tartott csehszlovák történészek konferenciáján Székely György a történettudományok kandidátusa és Arató Endre a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa vett részt. A csehszlovák történészek konferenciájának első két napján a csehszlovák egyetemi tankönyv I. része (1848-ig) téziseinek vitája folyt; a harmadik és negyedik napon Oldřich Riha előadását vitatták meg, mely a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott 1848—1919. közötti időben.

A konferencián a csehszlovák történészek közül résztvettek a Szovjetunióból P. N. Tretyakov, N. I. Szmorakov. A lengyel történészeket Witold Kula a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézet tudományos titkára, a varsói egyetem tanára képviselte. A Német Demokratikus Köztársaságból Hans Rieffeld a berlini egyetem szláv tanszékének professzora volt jelen a konferencián.

A konferencia első két napján a legjelentősebb viták a huszitizmus és az eredeti tökefelhalmozás kérdései körül folytak. A vitában Székely György és Arató Endre elvtársak is többször felszólaltak. (A csehszlovák történészek konferenciájáról a Századok c. folyóirat hasábjain fognak a résztvevők beszámolni.)

Akadémiai jutalmazások

A II. osztály területéről jutalmat kaptak:

Nemes Dezső a SZIKRA vezérigazgatója, a Történettudományi Főbizottság tagja. 5000. Ft.

Indokolás: Az Általános Munkásegylet 1867—1873 c. munkája jelentős és eddig ismeretlen forrásanyag alapján a magyar munkásmozgalom kezdeti időszakát, a nagybirtokos nagytőkés kormányzat és a munkásmozgalom belső ellenségeivel folytatott harcot dolgozza fel. Nagy érdeme, hogy sikerült a magyar munkásmozgalom e szakaszát a nemzetközi munkásmozgalom szerves részeként bemutatnia. A magyar munkásmozgalom e korszakának feldolgozása szempontjából úttörő jellegű munka.

*

Makkai László a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 4000 Ft.

Indokolás: A puritánusok a feudalizmus ellen c. munkájának jelentőségét az adja

meg, hogy társadalmi és gazdasági kapcsolataiban veti fel a magyarországi reformáció e fontos problémáját és szerzőjének történetírói működésében komoly és jelentős állomást jelent a történelmi materializmus alkalmazása terén.

*

Hanák Péter a Történettudományi Intézet osztályvezetője. 4000 Ft.

Indokolás: A Studia Historicában megjelent tanulmánya a Habsburg monarchia népeinek helyzetét, elnyomatását és küzdelmeit elemzi az 1848—49-es forradalom időszakában. Munkájának érdeme, hogy megcáfolja a kérdéssel kapcsolatos burzsoá nacionalista ferdítéseket. A proletár-internacionalizmusra nevelés szempontjából is igen jelentős. Másik kiemelkedő tanulmánya a Történész Kongresszuson az 1905/7-es forradalomról tartott előadása, amely jelentős új anyag feltárásával világította meg e forradalom hatását a magyarországi forradalmi helyzet kibontakozására.

*

Székely György a budapesti Történettudományi Kar dékánhelyettese. 4000 Ft.

Indokolás: Szerkesztette és nagyrészen írta a Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században c. kötetet, amely igen alapos forráskutatással elemzi tárgykörét és több olyan teljesen új részlet-eredményt hoz, amelyek az egyetemi történeti tankönyv megfelelő fejezetei számára is nélkülözhetetlenek.

*

Szigeti József az Eötvös Lóránd tudományegyetem docense. 4000 Ft.

Indokolás: A Filozófiai Évkönyvben megjelent »A magyar szellemtörténet bírálatához« című tanulmánya az imperialista burzsoázia történet szemléletének mély marxista tudással és filozófiai megalapozottsággal írt harcosszerű leplezése, amely komoly lépés a burzsoá ideológia ellen folytatandó elvi kritika terén.

*

Garas Klára a Szépművészeti Múzeum önálló muzeológusa. 3000 Ft.

Indokolás: »Magyarországi barokk festészet, magyarországi festészet a 17. században« c. munkája sikeresen cáfolja meg azt a régi feltevést, amely szerint a 17. században nem volt magyar festőművészet. Feltárja a korabeli művészet azon megnyilvánulásait, amelyek közvetlenül kapcsolódtak a nemzeti harcokhoz.

Ösztöndíj

Az 1953-as évben az akadémiai ösztöndíj rendszer keretében a II. osztály területén

28-an részesültek havi ösztöndíjban, összesen 74,400 Ft. összegben.

A II. osztályra benyújtott tanulmányok közül 94-et részesített 1953-ban az Akadémia ösztöndíj prémiumban. A prémiumok összege 132,600 Ft-ot tesz ki.

Kutatási céltámogatás

A II. osztályhoz tartozó tudományágak egyetemi intézetei, múzeumok és levéltárak az 1953-as évben több mint 1,400,000 Ft kutatási céltámogatást kaptak az Akadémiától tudományos feladataik megvalósítására.

Ideológiai oktatás

A II. osztály szervezésében az 1952—53-as oktatási évben megindult akadémiai ideológiai oktatás az 1953—54-es oktatási évben kiszélesült. 1953-ban az akadémikusok egyrésze is bekapcsolódott ebbe az oktatási formába. Az 1953—54-es oktatási évben három konferencián az akadémikusok, 20 konferencián pedig a tudományos intézeti kutatók, összesen 500-an tanulmányozzák a filozófiatörténetet és a dialektikus materializmust.

Könyv és folyóiratkiadás

Az elmúlt év folyamán a II. osztály gondozásában 1953-as évjelzéssel 17 könyv jelent meg, de ha ehhez még hozzászámítjuk azt a 6, az 1952-es évszámot viselő művet, amely az elmúlt év elején került ki a nyomdából, továbbá azt a 3 kötetet, amely 1953-as évjelzéssel ez év elején fog forgalomba kerülni, akkor ez a szám 26-ra növekszik, ami az előző évek termésével szemben (1950—1952: ösz-

szesen 29 kötet) lényeges emelkedést mutat. A II. osztály 1953. évi könyvei közül 15 tanulmánykötet, 11 forrás-, illetve anyaggyűjtemény, ide számítva régebbi filozófiai és pedagógiai munkák magyar fordítását is. A tanulmánykötetek közül 12 eredeti magyar munka, 3 oroszból való fordítás. A berlini Aufbau Verlag kiadásában rövidesen megjelenik német nyelven Fogarasi Béla akadémikus Logika c. munkája.

Az önálló kiadványokon kívül osztályunk gondozásában több folyóirat jelent meg, és pedig idegen nyelven az Acta Historica (I. 1, 2, 3, II. 1—2., 1951—53), Acta Archaeologica (I. 1—2., 3—4., II. 1—3., 4., 1951—52) Acta Ethnographica (I. 1—4., II. 1—4., 1950—51), Acta Historiae Artium (I. 1—2., 1953), Studia Historica (1—6., 1951—53), magyar nyelven a Századok (87. 1., 1953), Archaeológiai Értesítő (80. 1—2., 1953), Ethnographia (64. 1—4. 1953), Földrajzi Közlemények (I. 1953), Osztályközlemények (III. 1—2, 3—4. 1953).

Ha a mennyiségen kívül a minőségre fordítjuk figyelmünket, megállapíthatjuk, hogy e tekintetben is nagy fejlődés mutatkozik. A megjelent munkák közül kiemelkedik Fogarasi Béla »Logika«-jának második kiadása, Lukács György »Adalékok az esztétika történetéhez« című műve, a »Filozófiai Évkönyv«, két tanulmánykötet a magyar parasztság történetéről, Csernisevszkij magyar tárgyú cikkeinek fordítása és bevezetője, »Sopron és környéke műemlékei«, Garas Klára »Magyarországi festészet a XVII. században« című monografiája, Berg földrajzi és Maskin és Ranovics ókori történeti munkáinak magyar fordítása.

A kiadásért felel: Mestyán János

Műszaki felelős: Farkas Sándor

Kézirat beérkezett: 1953. XII. 30. — Terjedelem: 18³/₄ (A/5): v

Ara: 40,— Ft.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

IV. KÖTET 3—4. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1954

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

SZABOLCS OTTÓ

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., AKADÉMIA-U. 2.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven nyomtatásban még meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Akadémia-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 10 különnyomat és nyomtatott 40 000 »n«-enként 400.— Ft tiszteletdíj illet meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40.— Ft, külföldi címre 60.— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámla száma 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. VIII., Trefort-u. 8.

Acta Historiae Artium: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Piarista-u. 1.

A III. PÁRTKONGRESSZUS ÉS A TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK FELADATAI

A Magyar Dolgozók Pártja III. Kongresszusán Rákosi Mátyás elvtárs beszámolójában foglalkozott azokkal az eredményekkel, amelyeket tudományos életünkben elértünk, feltárta legfőbb hiányosságainkat s megjelölte fő feladatainkat is. Rákosi elvtárs megállapította, hogy az elért tudományos eredményekben »nem kis része van a Magyar Tudományos Akadémiának, mely 1949. évi újjászervezése óta jelentős munkát végzett szocializmust építő társadalmunk tudományos szükségjeteinek kielégítése terén.« A Párt értékelése, bírálata és útmutatása alapvető jelentőségű tudományos életünk továbbfejlődése szempontjából. Ezt az útmutatást, amely irányt szab tudományos életünk további fejlődése számára, a társadalmi-történeti tudományok tekintetében is elemeznünk kell, s a Párt határozatai alapján újlag és részleteiben meg kell vizsgálnunk eddigi munkánkat, felül kell vizsgálnunk tudományos terveinket, gondoskodnunk kell arról, hogy azok a feladatok, amelyeket a Párt számunkra kijelölt, valóban megvalósuljanak.

Az Osztályközleményeknek ez a száma még a Párt kongresszusát megelőzően került a nyomdába, s így nincs mód arra, hogy a kongresszus határozatainak értékelését, ezt az alapos elemző munkát már az Osztályközleményeknek ebben a számában elvégezzük. Erre mind az Akadémiának a társadalmi-történeti tudományok fejlődését érintő határozatai, mind pedig önálló tanulmányok útján a közeljövőben sor kell hogy kerüljön. Addig is azonban, amíg ez megtörténik, utalnunk kell arra, hogy a III. Pártkongresszus a magyar tudomány általános fejlődésének megállapítása mellett különösen felhívta a figyelmet a társadalmi tudományok viszonylagos elmaradottságára, és feladatként a mezőgazdasági tudományok erőteljes fejlesztése mellett éppen a társadalmi tudományok fejlesztését jelölte meg a legfőbb feladatok között. A Kongresszus a társadalmi-történeti tudományoknak különösen két ágára vonatkozóan tárta fel az elmaradottság tényeit : ez pedig a politikai gazdaságtan és a filozófia. Miben áll — minden, kétségtelenül elért eredmény mellett — ez az elmaradottság? Abban, hogy a társadalmi tudományok adósak társadalmi fejlődésünk sajátosságainak feltárásával ; kevésbé foglalkoznak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet körülményeinek elméleti elemzésével és tapasztalatainak tudományos általánosításával, törvényszerűségeinek megállapításával, a népi demokráciánk jelenlegi fejlődésében felmerülő kérdések kidolgozásával. Más szóval a társadalmi tudományok nem

adják meg elegendő mértékben gazdasági, társadalmi és állami fejlődésünk számára azt a tudományos segítséget, amelyet népi demokráciánk e tudományoktól és művelőiktől joggal elvár. Társadalmi-történeti tudományaink továbbá elmaradtak abban a munkában, amelynek a múlt továbbélő ideológiai maradványainak leleplezésére és felszámolására kell irányulnia ; kevésbé veszik figyelembe, hogy a múlt és különösen a két világháború közötti Horthy-korszak ideológiája még ma is milyen mértékben ható erő a társadalmi gondolkozásban. A múltnak továbbélő maradványai elleni következetes küzdelem s e maradványok feltárása tudományos munkánk mai megnyilatkozásaiban, — népi demokratikus életünk társadalmi, gazdasági és állami jelenségeinek tudományos elemzése és filozófiai értékelése, a társadalmi életünk jelenségeit feldolgozó társadalmi tudományok továbbfejlesztése : ezek azok a legáltalánosabb feladatok, amelyeket a III. Kongresszus számunkra kijelölt. Ezeknek a feladatoknak tükrében kell újraértékelnünk részleteiben is végzett munkánkat, felülvizsgálunk terveinket s megteremtenünk a feltételeit annak, hogy a Párt adta útmutatásnak megfelelően megszüntessük a társadalmi tudományok viszonylagos elmaradását, biztosítsuk e tudományok eredményes fejlődését.

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS TERVSZERŰSÉGÉÉRT

FOGARASI BÉLA akadémikus

A szocializmus építésében egyre fokozódó jelentősége van a szocialista ideológiának. A szocialista ideológia a szocialista felépítmény része, azzal együtt szolgálja a szocialista alapot, visszahat annak fejlődésére, védelmezi azt, meggyorsítja, zavartalanabbá teszi a fejlődés menetét, hozzásegít a szocializmus építését akadályozó tényezők elhárításához.

A szocialista ideológia feladata, funkciója az emberek tudatának átalakítása, a tudat szocialista tartalommal való áthatása, a tudatban meglévő burzsoá ideológiai maradványok felszámolása. A szocialista ideológiában központi jelentősége van a marxista-leninista társadalomtudományi elméletnek.

Hazánkban még nagy munkát kell folytatnunk ahhoz, hogy népünk tudatát áthassuk szocialista ideológiával, hogy felszámoljuk a kapitalizmus tudati maradványait, hogy megszüntessük a tudat elmaradását a lét mögött. A kultúrforradalom további menetének befolyásolásában fokozott jelentőséget nyer a marxista társadalomtudomány művelése és eredményeinek népünk széles köreiben való terjesztése. A társadalomtudomány feladatait a szocializmus építésének egész átfogó távlatából kell tekintenünk, hogy azokat helyesen meghatározhatjuk és a tudományt a szocializmus győzelmének szolgálatába állítsuk.

E helyen a társadalomtudományok fejlesztésének egyetlen kérdéséhez, a tudományos tervezéshez szeretnék néhány reflexiót fűzni. A Magyar Tudományos Akadémia osztályai az elmúlt hónapokban a második öt éves tudományos terv, pontosabban a következő évek folyamán megvalósítandó perspektivikus tudományos tervek előkészítésével foglalkoztak. Ma már nem szükséges általánosságban indokolni a tudomány tervszerű irányításának lehetőségét, jogsultságát és szükségességét. Ezt az élet, a tapasztalat bebizonyította. Ma arról van szó, hogy megvalósítsuk azokat az általános elveket, amelyekért néhány évvel ezelőtt még harcot kellett folytatni. A munka a társadalomtudományok területén is folyamatban van. Bizottságaink eddig kidolgozott javaslatai arról tanúskodnak, hogy a tervszerűség gondolata már gyökeret vert a magyar tudományos életben. De még nagy munkát kell végezni ahhoz, hogy a tudományos tervezés a kutatás fejlesztésének azt a segítséget adja, amelyre valóban szükség van. Hogy jól tervezzünk, látnunk kell a tudományos munka konkrét

részleteit, de szem előtt kell tartanunk a fejlődés átfogó perspektíváit, célkitűzéseit is.

Ebben az összefüggésben új munkánk elindulásánál a feladatot így jelöltük meg: »A társadalomtudományok legfontosabb feladatának azt kell tekintenünk, hogy hatékonyan résztvegyenek a szocialista felépítmény kialakításában, tevékenyen hozzájáruljanak a szocialista alap megerősödéséhez, segítsenek az új rendnek a régi alap és a régi felépítmény megszüntetésében.« Ez a célkitűzés aláhúzza a társadalomtudományok felépítmény-jellegét annak összes következményeivel. Ahhoz, hogy a társadalomtudományok a szocializmus építését tevékenyen szolgálhassák, hogy ideológiai felépítmény-funkciójukat betölthessék, az egyes tudományoknak szoros kapcsolatot kell tartaniok egész társadalmi, politikai és kulturális életünkkel s ennek a tervekben, a tematikában is kifejezést kell nyernie. A *jelen kérdéseinek* sokkal nagyobb súllyal kell szerepelniök a tervekben, mint eddig. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a témát feltétlenül a jelen időpontra szorítkozva kellene megválasztani: így a történeti kutatás a múlt megvilágítására segítséget ad a jelen kérdéseinek megértéséhez. De csak akkor ad ilyen segítséget, ha a múltat kutatva szem előtt tartja a jelen problémáit, mindig szem előtt tartja a tudomány feladatát: a szocializmus építésének nagy célját elősegíteni, a nép ügyét szolgálni.

A jelen kérdései egyszersmind a *jövő* kérdései. A szocializmus gazdasági, állami és kulturális építésében állandóan a jelen és jövő kapcsolatával foglalkozunk. A tudománynak ebben a vonatkozásában *kettős* feladata van. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke, Nyeszmejánov akadémikus a »Kommunyiszt« ezévi 6. számában közölt cikkében mélyreható érveléssel támasztja alá azt a tételét, hogy a tudományos kutatásnak egyrészt közvetlen módon kell a gyakorlathoz, az élethez kapcsolódnia, másrészt nagy perspektivikus témákkal kell foglalkoznia, amelyek csak igen közvetett úton kapcsolódnak a termelés, a technika napi kérdéseibe. A tudományos kutatásban azonban az egyik feladatsoportot sohasem szabad elhanyagolni a másik kedvéért. A napi feladatok lekicsinylése az élettől való eltávolodást jelentené, a perspektivikus kutatások lebecsülése, elhanyagolása szűk prakticismushoz vezet. Nyeszmejánov a kérdést természettudományi és technikai vonatkozásban fejti ki.

A magunk részéről csak aláhúzhatjuk, hogy e megállapítások a társadalomtudományi kutatás számára is érvényesek. Így a filozófia, a jog- és államtudományok, a közgazdaságtudományok terén az alapvető elméleti kérdések tisztázása és a gyakorlati feladatok megoldásához való közvetlen kapcsolódás kölcsönösen feltételezik egymást, de mégsem esnek össze.

A társadalmi tudományok területén a népi demokrácia fejlődésének új szakaszában központi feladattá válik a marxizmus-leninizmus alkalmazása a hazai kérdésekre. S ennek a tervekben, a tematikában is kifejezésre kell jutnia. A tervezés nem egyszerű szervezés. Ahhoz, hogy a tervezést magasabb szín-

vonatra emeljük, azt ideológiai tartalommal kell áthatni. Ez bizonyos vonatkozásban minden tudományra vonatkozik, de elsősorban a társadalomtudományokra érvényes. A tervek az egyes társadalomtudományok ideológiai fejlettségének fokmérői. Ha a tervekben nem nyilvánul meg a marxi dialektika módszerének, a történelmi materializmus alapvető gondolatainak alkalmazására irányuló törekvés, akkor hogyan reméljük ezt a tervek megvalósításától?

Milyen kívánságokkal kell e tekintetben fellépniünk? Azzal, hogy a következő évek folyamán a marxizmus-leninizmus alkalmazását az egyes szakmai tudományokban komoly lépésekkel előrevigyük. Nagyon jól tudjuk, hogy ez nem könnyű feladat és nem oldható meg máról-holnapra. De megoldható és meg *kell* oldanunk, ha el akarjuk érni, hogy a társadalomtudományok valóban tettekben és nemcsak szavakban váljanak a szocialista felépítmény aktív tényezőivé. S a társadalomtudományok terén vannak már olyan eredményeink, amelyek bátorítást adnak a jövőre nézve, amelyek azt bizonyítják, hogy a célkitűzés teljesen reális.

A tervekkel kapcsolatban a marxizmus-leninizmus módszerének és világnézetének fokozott érvényesítése elsősorban kettőt jelent. — Először: minden társadalmi tudomány tervében szerepelnie kell a *tudomány tárgyát és módszerét* tárgyaló tanulmányoknak, vitáknak. E téren még sok zűrzavar uralkodik. A tudományok tárgyának és módszerének tisztázása lehetővé teszi és rákényszerít bennünket arra, hogy a dialektikus és a történelmi materializmus általános tanulmányozásán és elismerésén túl áttérjünk az alkalmazás konkrét munkájára. A történelmi materializmus módszertani kérdéseivel való foglalkozás egyszersmind éles megvilágításba helyezi a történelmi materializmus felületes, vulgarizálásba átmenő alkalmazásának veszélyeit is. Másodsor: a tervezésben kifejezést kell nyernie a *komplex témák* fontosságának, a tudományok határkérdéseinek, a több tudomány együttműködését megkövetelő problémáknak.

E kérdés jelentőségét alig lehet eléggé hangsúlyozni. Ezt egy napjainkban fokozott jelentőséget nyerő példán akarjuk szemléltetni. Ez a népi demokrácia kérdéseinek tudományos feldolgozása, nevezetesen a filozófiai és a társadalmi tudományok e téren szükséges együttműködése és annak jellege.

A népi demokrácia kérdéseinek feldolgozásában fennálló lemaradást a II. osztály osztályvezetői határozatai már többször leszögezték. Nem sikerült azonban azt felszámolnunk, s ennek egyik oka éppen az, hogy nem alkalmaztunk komplex kutatási módszereket.

Ami a népi demokrácia filozófiai kérdéseit illeti, azokkal többet foglalkozunk, mint azt irodalmi közleményeink alapján felületesen megítélve, gondolni lehetne. Azonban arra az eredményre jutottunk, hogy itt a filozófiai általánosításnak olyan feltételei vannak, amelyeknek biztosításához még nagy munkát kell végezni. A filozófiai általánosítás ugyanis nem közvetlen, hanem

közvetett jellegű. A tudományos filozófia, nevezetesen a materialista dialektika a tudományok eredményei alapján általánosít. A materialista természetdialektika például épp abban különbözik a régi természetfilozófiától, hogy nem a természet úgynevezett filozófiai közvetlen szemlélete alapján, hanem a természettudományok eredményei alapján von le általánosító következtetéseket. Ilyen értelemben általánosította Engels természetdialektikai művében kora természettudományának eredményeit, ilyen értelemben épül fel a dialektikus materializmus általában a természettudományok eredményein.

Mit jelent ez a megállapítás, ha a népi demokrácia kérdéseire alkalmazzuk? Hogyan tanulmányozhatja a filozófia az anyagot és mit jelent itt az általánosítás? Az általánosítás feltétele, ha nem absztrakt jellegű és ezért természetlen általánosításokra törekszünk, az anyag megfelelő tudományos feldolgozásán épül fel. Az első feltétel a gazdasági alap tudományos ismerete, tudományos feldolgozása. A második feltétel a népi demokrácia állami, jogi szerkezetének, fejlődésének megfelelő tudományos vizsgálata. A harmadik feltétel a népi demokrácia történettudományi vizsgálata.

E tudományos vizsgálatok eredményein alapul a filozófiai általánosítás. Ezt természetesen nem úgy értjük, hogy a filozófiának nem volna szerepe és feladata már e tudományos vizsgálatok fejlesztésében is. Így a filozófia igen fontos módszertani segítséget nyújthat a társadalomtudományoknak. De ahhoz a filozófiai általánosításhoz, amelyről szó van, igenis szükség van a tudományos feldolgozás bizonyos eredményeire. Enélkül csak marxista frazeológiába takart »szociológia« lesz az eredmény. Pontosabban : egyrészt visszaesés a Pokrovszkij-féle szociologizálásba, másrészt : akarva — nem akarva, a hegelianizmusba. Figyelmünkbe ajánlják, hogy Hegel sokat írt az államról. Tény az, hogy Hegel külön jogbölcséletet írt, de ennek a jogbölcséletnek idealisztikus jellege éppen abban áll, hogy nem az állam és nem a jog materialista, vagyis tudományos vizsgálatainak eredményein épül fel, hanem, amint Marx a hegeli jogbölcsélet bírálatában helyesen mondja, Hegel a logikát ráhuzza az állam kérdéseire.

Mi azonban nem Hegel módjára, hanem materialista módon akarunk a jog és állam kérdéseivel filozófiai foglalkozni. Ideges kapkodással, rögtönzésekkel itt nem érünk el eredményeket. A közgazdaságtudomány, a jog- és államtudomány és történettudomány pedig nálunk csak most kezd hozzá ahhoz, hogy alaposabban foglalkozzék a népi demokrácia kérdéseivel. A filozófiai általánosítás termékeny lehetőségeit e tudományok eredményeire akarjuk alapozni. S hogy ezt mennyire fontosnak tartjuk, azt azzal szeretnénk igazolni, hogy a népi demokrácia társadalomtudományi vizsgálatát minden tőlünk telhető eszközzel — a filozófia segítségével is — előmozdítani s a munka szerves, folyamatos menetét biztosítani igyekszünk.

A tervezés egyik legfontosabb feladata e téren azoknak a legfontosabb komplex-témáknak kijelölése, amelyeknek kidolgozásához a politikai gazdaság-

tan, az államtudományok, a történettudományok és a filozófia szoros együttműködése szükséges. S itt is meg kell különböztetni az aktuális kérdésekhez közvetlenül kapcsolódó és a perspektivikus témákat.

*

Szocialista felépítményről beszéltünk. A felépítmény azonban nemcsak ideológiából áll, hanem *ideológiai tényezők és intézmények összességét* is jelenti. A szocialista felépítmény fejlesztésében nagy szerepe van a megfelelő intézmények kialakításának. A szocialista tudományszervezés egyik legfontosabb feladata ezeknek az intézményeknek a létrehozása, vagy meglévő intézmények célirányos átalakítása. A tudományos tervezés feladata e téren az elvi célkitűzések meghatározása.

A társadalomtudományok fejlesztésének is megvannak az ideológiai feltételeken kívül a maga intézményes feltételei. A tudományos kutatás korszerű intézményei a tudományos kutatóintézetek.

A Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi szerkezete nem felel meg a fejlődés szükségleteinek. A tudományos kutatás tervszerű irányításának, szervezésének, de mindenekelőtt a folyamatos, rendszeres kutatásnak feladatait nem oldhatjuk meg tisztán társadalmi munkával, bizottságaink segítségével. Bizottságaink öt éven át elismerésreméltó tevékenységet fejtettek ki. Jelenleg a II. osztály tíz főbizottságában és a szakbizottságokban mintegy 300 főnyi tudományos aktívát fogunk át. A bizottságok munkájára a jövőben fokozott mértékben számítunk. De ismételjük: a tudományos kutatás rendszeres, *tervszerű*, folyamatos fejlesztésének igazi biztosítékát a kutató intézetekre épülő felépítményrendszer nyújtja. Ebből következik, hogy a társadalomtudományok tervszerű fejlesztésének elengedhetetlen feltételévé vált az akadémiai közgazdaságtudományi, filozófiai, jog- és államtudományi kutató intézetek felállítása. Végezetül egy szót a tervek *reális* jellegéről.

Ha nem vizsgáljuk meg alaposan a kitűzött feladatok megvalósításának feltételeit és lehetőségeit, ha nem mérjük le azokat a valóságból kiindulva, akkor ennek az a következménye, hogy a terv irreálissá válik. Ez két irányban lehetséges. A terv vagy túl szűkkörű, túl szegényes, vagy túlfeszített. A mi viszonyaink között a leggyakoribb hiba, — amint ezt az elmúlt években az Akadémia összes osztályainak és közöttük a II. osztálynak tapasztalatai bizonyítják —, általában a tervek túlszűfolttságában állt. Meg kell végre érteni, hogy kívánságok felsorolása és hangoztatása még nem terv. A »kívánság-cédulák« gyártása a legkönnyebb dolog a világon, de nem vezet reális eredményekhez. Feladatunkat inkább abban látjuk, hogy jól megnézzük, milyen feltételeket kell a tervek reális megvalósítása szempontjából biztosítanunk. Ezek a feltételek részben ideológiai, részben szervezeti jellegűek. Az eddigiekben erre vonatkozólag tettünk néhány megjegyzést.

A tervnek szem előtt kell tartania a minőség kérdését. A tervet át kell hatnia annak a törekvésnek, hogy magasabb színvonalra emeljük az elméleti munkát. Nem engedhetünk annak a hamis és káros engedékenységnek, amely a minőségi követelmények lebecsüléséhez, igénytelenséghez vezet. Emlékeztetnünk kell Lenin mondására: »Inkább kevesebbet, de jobban.« Természetesen szeretnénk: minél többet és minél jobbat. De azok a körülmények, amelyek Lenin tanácsát szükségessé tették, sok vonatkozásban a mi tudományos munkánkban is fennállanak.

Reális, jól előkészített, kollektív megvitatás alapján konkretizált tudományos tervek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a társadalmi tudományok művelői eredményesen vegyenek részt az előttünk álló nagy feladatok megoldásában.

A SZERZŐDÉS ELMÉLETI ALAPJAI

EÖRSI GYULA, a jogtudományok kandidátusa

(Az itt következő tanulmány bevezető, elméleti alapozást adó fejezete egy készülő nagyobb munkának, amely az állami tulajdon körén belüli szerződéses viszonyokat tárgyalja, főként a magyar jogszabályok, továbbá a bírósági és döntőbizottsági gyakorlat alapján. E fejezet a szerződésnek a gazdasági alappal való általános összefüggését és ebből kiindulva a tulajdonjog és a szerződés viszonyát kívánja bemutatni, továbbá meg kívánja világítani azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek a szerződést a jog jelenségévé avatják és a jog többi jelenségétől megkülönböztetik, majd vázolja a szocialista állam hatalmas teremtő erejét a szerződések terén. Itt — az egész munka fő céljára tekintettel —, elsősorban az állami tulajdon körén belüli szerződési viszonyokat, a szerződések legtökéletesebb formáit tárgyaljuk; a népi demokrácia teljes szerződéses rendszerének konkrét kifejtésére az egész mű II. fejezetében kerül sor. Végül e tanulmány a szerződés történelmi életpályájának egészen rövid vázolásával zárul.)

I. Áruviszony és szerződés

A szerződés az áruviszony jogi formája. A szerződés általános sémája tükrözi az áruviszony jellegzetességeit. A jogrendszernek ugyanis bizonyos meghatározott módon kell berendezkednie ahhoz, hogy az áruviszonyokat kifejezhesse. Erről lesz először szó. E kérdés kifejtésénél az áruviszonyt és szerződést úgy tárgyaljuk, hogy elsősorban a *tipikus* áruviszonyokat, a kizsákmányoló társadalmak *anarchikus áruviszonyait* tartjuk szem előtt, de ugyanakkor nagymértékben elvonatkoztatunk az adott viszonyok között tapasztalható *eseti* jellegzetességeiktől, így pl. a *tőkés* viszonyok közepette mutatkozó egyes sajátosságaitól.

1. Az áruviszony alanyai egymástól független emberekként lépnek fel. »Az áruterelésben« — írja Marx, — »csak egymástól független eladó és vevő áll szemben egymással. Kölcsönös vonatkozásaik a köztük létrejött szerződés lejárati napjával véget érnek. Ha az üzlet megismétlődik, akkor csak új szerződés következtében ismétlődik meg, amelynek az előbbihez semmi köze...«¹ Az áruterelők tehát nem állnak eleve kapcsolatban egymással; az árucserre céljára létesítenek egymással kapcsolatot. Az áruterelőknek ez a »függetlensége« tehát magában foglalja, feltételezi e függetlenség ellentétét is: e »függetlenség« szükségeszerűen együttjár az áruterelők *egymásrautaltságával*. Egymásrautaltságuk azt jelenti, hogy termékeik, »bárha mindegyikük magántermékei, egyidejűleg, de szándékuk nélkül és mintegy akaratuk ellenére társadalmi termékek is.«²

¹ A tőke, I. 633. old.

² Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1950. 317. old.

Az árutermelők e függetlensége, elkülönültsége az árucserre egy-egy alanyát tekintve azt jelenti, hogy az árucserre alanyainak vannak javaik és azokkal rendelkezhetnek, a cserélők viszonyában pedig azt, hogy ami az egyiküké, az nem lehet ugyanakkor valamilyen módon a másikuké is. »Mik az áruk? Termékek — írja Engels —, melyeket többé vagy kevésbé elkülönült magántermelők társadalmában termelnek, mindenekelőtt tehát *magántermékek*«. ³ Ha a cserélők nem a javaikkal körülvett, egymástól javaikat tekintve elhatárolt autonóm személyek, árucserre nincs, legfeljebb valamiféle belső újraelosztás képzelhető. A *magántulajdon* tehát előfeltétele az árucserének. Ha pedig ezek az autonóm személyek árucserére lépnek és függetlenségük átcsap egymásrautaltságukba, ez szükségszerűen *tulajdonváltozással jár*. ⁴

Az elszigetelt helyzeteknek ez az állóképe ugyanis mozgásba jön és áttöri ezt az elszigeteltséget, amikor a javaikkal rendelkező árutulajdonosok elhatározzák, hogy egymással csereviszonyt létesítenek. ⁵ Ez az *egyéni lehetőség* — látni fogjuk, hogy adott viszonyok között *társadalmi szükségszerűség* — szintén a magántulajdonból fakad: »a szabad tulajdon... a személyi önállóság alapja«, írja Marx. ⁶ A cserélő dönti el, megtartja-e magának a javait vagy sem, illetőleg hogy mi-jét hajlandó más javakra kicserélni. A cserélőnek elvileg módjában áll választani, mit hajlandó cserébe elfogadni javaiért és képes meg is szerezni e javakat, ha azokat a másik fél neki átengedi. A cserélő autonóm ember, azzal a képességgel, hogy javakat elidegenítsen és javakat szerezzen. Az árucseréhez szükséges a felek különállása és autonóm rendelkezési képessége a birtokukban lévő javak felett.

Hogy az áruviszony e jellegzetességeit a jog kifejezhesse, el kell ismernie *az árucserre alanyainak magántulajdonát, e magántulajdon védettségét és az abból folyó rendelkezési és elsjajátítási jogot*.

A jognak tehát ilyen körülmények között az a feladata, hogy eszközöket teremtsen az embereknek egymástól való *elválasztásához*, majd az árucserének megfelelő módon való *összekapcsolásához*. Ez a magántulajdon jogi szabályozása során meg is történik: a magántulajdon jogi formája alkalmas ennek az ellentétpárnak a kifejezésére. Az árutulajdon jogi szabályozása egyfelől védőfallal veszi körül a tulajdonost és javait mindenféle külső behatással szemben megvédi, másfelől módot ad a tulajdonosnak arra, hogy javakat kibocsásson sáncai közül és javakat oda befogadjon.

³ Anti-Dühring, 317. old. (Kiemelés tőlem, E. Gy.) A »Szent Család«-ban pedig Marx és Engels a bérmunkásnak az általa termelt javakhoz való viszonyáról szólva azt írja, hogy a vevő a termékhez »mint egy tőle elidegenült tárgyhoz viszonyul«. (Dietz kiad. 1953. 158. old. — németül.)

⁴ V. ö. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra 1953. 52. old. Amikor pedig az áruviszonyok nem járnak tulajdonváltozással (pl. bérlet, haszonbérlet esetén), akkor is érintik a tulajdonjog gyakorlásának terjedelmét, ha ideiglenesen is.

⁵ »E magántermékek azonban — írja Engels — csak akkor lesznek árukká, amikor nem a termelő saját fogyasztására, hanem mások általi fogyasztásra, tehát a társadalmi fogyasztás számára termelik őket; a társadalmi fogyasztásba a csere útján lépnek be. A magántermelők tehát társadalmi összeköttetésben állanak egymással, társadalmat alkotnak«. (Anti-Dühring, 317. oldal.)

⁶ A tőke. III. 874. old.

Közelebbről: az árutulajdon jogának egyik oldala abban áll, hogy *megvédi* a tulajdonost a külső behatásoktól. Ez a tulajdonjog *passzív* oldala. E passzív oldalnak felel meg az árú tulajdonjog *abszolút és negatív szerkezete*. A tulajdonjog iránt mindenki kellő tiszteletre kötelezett, azaz a tulajdonjog *abszolút*. A tulajdonjog a társadalom tagjait a behatástól távoltartja, tartózkodásra és nem valamilyen tevékenységre készítet, vagyis *negatív* kötelezettséget tartalmaz. E passzív oldal tipikus szankciója a *reparáció*: a jogsértő magatartás következményeinek felszámolása. Ez azonban csak egyik oldala a magántulajdon jogának.

Másfelől a magántulajdonnak, mint árutulajdonnak a jogában benne van a *rendelkezés* joga, továbbá a jog a javak *elsajátítására*. A jognak a magántulajdont nemcsak védenie kell, de elő kell segítenie a tulajdonosok *aktív* kapcsolatait is. A magántulajdon rendjének védelmében adott esetekben szankcionálnia kell a magántulajdon *megszűnését* is a magántulajdon *megszerzése* érdekében. Ezt igénylik maguk az árutulajdonosok, akiknek nem elegendő, hogy a jog elhatárolja, körülścncolja, megvédi javaikat. A jognak ki kell fejeznie az árutulajdonosoknak azt a lehetőségét, hogy javaikból elhatározásuk szerint szuverén módon kiengedhessék egyiket-másikat és helyükbe mászt szerezhessenek. Az árutulajdon jogának ez az oldala az, ami az árutulajdonost kiemeli abból a passzív, elszigetelt állapotából, a falakkal körülvelt várúr sivár és élettelen helyzetéből, amiben volna, ha az árutulajdonnak szükségszerűen nem volna meg ez az oldala is. E rendelkezési és elsajátítási jog révén kerülnek az árutulajdonosok aktív jogi kapcsolatba a többi árutulajdonossal, ezek teszik jogilag lehetővé, hogy az árutulajdonosok között *relatív* (vagyis meghatározott személyek között fennálló) és *pozitív* (vagyis nem túrésre-tartózkodásra, hanem szolgáltatásra irányuló) jogviszonyok jöjjenek létre. Az *aktív* oldal nem azt fejezi ki, hogy a joghatás *megsemmisít* egy jogsértő magatartást, hanem azt, hogy a joghatás az állami szankció pecsétjével *megeősít* egy többé-kevésbé tudatos magatartást. Az aktív és passzív oldal természetesen szoros egységet alkot a tulajdonjog intézményében — és az egész polgári jogrendszerben. A külső behatással szemben bárki ellen védelmet nyújtó (abszolút és negatív szerkezetű) tulajdonjog tehát az áruviszonyok közepette elszakíthatatlan egységben van a rendelkezés és elsajátítás jogával, amiből az árucserét szabályozó (relatív és pozitív szerkezetű) szerződési viszonyok erednek. A magántulajdonban rejlő eme ellentét teszi élővé, mozgóvá ezt a jelenséget.

Az áruviszonyok tehát megkívánják, hogy a jog ne csak védelmet nyújtson mindenfélle rablóvezérek ellen, de módot adjon a tulajdonosnak arra is, hogy »civilizált kereskedővé« legyen, aktívan rendelkezessék javaival, adjon-vegyen-cseréljen. *A magántulajdon joga az áruviszonyok szabályozásának előfeltétele.*

2. Az árutulajdon jogából tehát az következik, hogy a tulajdonos igényelheti a jogi védelmet és a jog eszközöket bocsát rendelkezésére az árucseré céljaira. Vagyis: a jog a tulajdonos akaratának érvényesülését bizonyos körülmények között elősegíti. Hogy ezt jogilag megtehesse, a tulajdonost úgyszólván

a jog birodalmának polgárai közé kell beiktatnia. Ha a termelési viszonyok jogviszonyok formáját öltik, az embereknek jogalanyokká — bizonyos feltételek között jogtárgyakká (rabszolgák) — kell válniuk. Az árutulajdonos tulajdona következtében jogi minősítést kap, jogi értelemben személlyé lesz, akinek a jog által elismert és támogatott akarata a jogviszonyok formáját öltő termelési viszonyokat alakítja. Ez az emberek *jogképessége*. A jogképesség a tulajdonjogtól látszólag független; a jogrendszerben pedig a tulajdonjog *előzményeként*, és nem *következményeként* jelenik meg. A jogrendszerben a tulajdonjog és a jogképesség közötti összefüggés akként tükröződik, hogy a jog elismeri bizonyos személyek jogképességét és ez megnyitja számukra az utat a tulajdonjog felé. Nem az jogképes, aki tulajdonos lehet, hanem tulajdonos csak jogképes ember lehet.⁷ Ennek a feje tetejére állításnak az oka az, hogy a jogviszonyok — a tulajdonjog viszonyai is — akarati viszonyok formájában jelentkeznek,⁸ a jogképesség pedig az ember jogalanyiságát fejezi ki, vagyis nem azt, hogy *mije van*, hanem hogy *mit tehet*, azt, hogy az emberi tevékenység adott feltételek mellett jogi támogatásban részesül. A jog az akaró, cselekvő embert ragadja meg, ezért indul ki az ezt jogilag elsősorban kifejező jogalanyiságból. Emellett ez a feje tetejére állítás bizonyos társadalmi rendszerekben arra is jó, hogy az osztályuralmat leplezze: titkolja, hogy a termelési eszközök tulajdona határozza meg az emberek egymásközi vagyoni viszonyait, és azt a látszatot kelti, hogy mindenki számára szabad a vásár, mert a jogképeség, az akarat mindenkinél egyenlő, tehát mindenki egyenlő eséllyel veheti bele magát az érvényesülésért folyó nemes versenybe. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a valóságban *olyan mértékben ad a jog a társadalom egyes osztályainak, rétegeinek jogképességet, amilyen mértékben azok tulajdonosokká lehetnek.*

A magántulajdon jogintézményéhez járul tehát a tőle a jogrendszerben függetlenné vált *jogképesség*, ami azt fejezi ki, hogy a tulajdonos lehet jogok és kötelességek alanya, élhet a jog eszközeivel. *A magántulajdon joga mellett ez is előfeltétele az áruviszonyok jogi szabályozásának*: jogalanyokká avatja az árutulajdonosokat.⁹

⁷ Így pl. Jellinek ezt írja: »Minden magánjog csak az egyéni személyiség elismerésének alapján lehetséges, pontosabban az egyének bizonyos tulajdonságának elismerésén, amelynek birtokában az abba a helyzetbe került, hogy saját érdekében az államhatalmat mozgásba tudja hozni.« (Allgemeine Staatslehre, 3. kiad. 1914. 478. old. — németül.) Ez jellegzetesen elködösítő burzsoá felfogás. Elködösíti, hogy mi van »az egyéni személyiség elismerése« mögött. Nem »minden magánjog« függ az egyéni személyiség elismerésétől: az egyéni személyiség elismerése is már egy »magánjog«-tól függ: attól, hogy a tulajdon jogi berendezése mit kíván. A tudatos vagy nem tudatos burzsoá elködösítés érthető: nem a tulajdoni viszonyoktól függ a jogi berendezkedés, hanem az absztrakt »személyiség« elismerésétől.

⁸ V. ö. Marx levelét J. B. Schweitzerhez, 1865. január 24-én. »Arra a kérdésre, hogy mi is ez (a polgári tulajdon), csak a *politikai gazdaságtan* kritikai elemzése útján lehetett volna felelni, amely ezeknek a *tulajdonviszonyoknak* egészét nem *jogi* kifejezésükben, mint *akarati viszonyokat*, hanem igazi alakjukban, vagyis mint *termelési viszonyokat* foglalta volna magában« (Marx—Engels Válogatott levelek, Szikra, 1950. 175—176. old.)

⁹ E jogképesség különleges problémát jelent az ú. n. *jogi személyeknél*, vagyis abban az esetben, ha a jog nem egy ember, de egy bizonyos szervezet jogalanyiságát ismeri el. Ennek vizsgálata a jelen tanulmány kereteit meghaladja.

3. A fentiek során utaltunk arra a körülményre, hogy adott esetben a tulajdonos határozza el, kíván-e cserélni, mijét kívánja elcserélni, mit kíván érte cserébe. Az áruviszony úgy jelenik meg, mint az árutulajdonosok akaratának terméke, mint *akarati viszony*. Ha az árucseré alanyait *elszigetelten* vizsgáljuk és nem az áruviszonyok *rendszerét* vesszük szemügyre, úgy tűnik, mintha a cserélők *szabad akarat*a hozta volna létre a cserét. Marx írja, hogy Proudhon csupán *egyetlen termelőt és egyetlen fogyasztót* lát, akik ennek következtében úgy jelennek meg, mint »a szabad akarat lovagjai«. ¹⁰ Ennek a felületen szembe-tűnő jelenségnek különösen nagy jelentősége van az áruviszonyok jogi formája szempontjából, mert a jog magatartási szabályokat tartalmaz és ennél fogva rendkívül alkalmas az akarat érvényesítésére vagy érvényesítésének meggátolására. Az állam tehát, amikor jogi formába önti az áruviszonyokat, *ezt az akarati elemet ragadja meg*: az áruviszony a jog számára akaratérvényesítést avagy ennek megtagadását jelenti. Az áruviszonyok *akaratmegegyezések* formáját öltik a jog világában. Ezek az akaratmegegyezések a *szerződések*. Marx ezt így fejezi ki: »...az áruk őrzőinek egymáshoz mint oly *személyekhez* kell viszonyulniok, akiknek *akarata* ama dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak mindkettejükben közös akarataktussal tulajdoníthatja el az idegen árut, amennyiben a sajátját átengedi. Kölcsonösen el kell tehát ismerniök egymást *magántulajdonosoknak*. Ez a jogi viszony, amelynek formája a *szerződés*, akár kifejlődött már törvényesen, akár nem, *akarati viszony*, amelyben a gazdasági viszony visszatükröződik. Ennek a *jogi vagy akarati viszony*nak *tartalmát megadja* maga a gazdasági viszony. A személyek itt egymás számára nem egyebek, mint az áru képviselői és ezért *árutulajdonosok*.« ¹¹

Ebből azonban nemcsak az világos, hogy az áruviszony akarati viszony formájában jelenik meg, de az is, hogy ennek az akarati viszonynak gazdasági tartalma van. Ez a gazdasági tartalom a meghatározó elem. Valóban a »szabad akarat« az, ami az árucserét létrehozza? Személyeik szerint lépnek áruviszonyokra az emberek? Adott esetekben — gyakran. Ugyanakkor azonban »mindaddig, amíg a termelő egy munkamegosztásra és egyéni cserére alapozott társadalomban termel... addig kénytelen eladni... A fogyasztó sem szabadabb a termelőnél. Véleménye anyagi eszközeitől és szükségleteitől függ. Mindkettőt társadalmi helyzete határozza meg, amely viszont az egész társadalmi szervezettől függ«, írja Marx. ¹² A munkamegosztásra és az egyéni cserére alapozott társadalmakban a szükségletek és javak egyéni különbözősége és társadalmi egybevágása, a használati értékek különbözősége és az értékek egyenlősége alapján szükségszerűen létrejönnek az áruviszonyok: ezek a megegyezések és különbözőségek alkotják az árutermelők függetlensége és egymásrautaltsága említett ellentmondásának tartalmát. Adott viszonyok között a társadalom

¹⁰ A filozófia nyomora, Szikra, 1952. 53. old.

¹¹ A tőke, I. 95. old.

¹² A filozófia nyomora, 52. old.

tagjai számára *nincs más mód* bizonyos szükségleteik kielégítésére, mint az árucseré. Idéztük Engelst: az áruk magántermékek és egyidejűleg, de a termelők szándéka nélkül és mintegy akarata ellenére társadalmi termékek is. Adott viszonyok között az árucseré megjelenése objektív törvényszerűség. Az árutulajdonosok szeszélyein keresztül a szükségszerűség érvényesül.

A szabad árutulajdonosok tehát adott viszonyok között kénytelenek szabad akaratukat működésbe hozva árukapcsolatokat létesíteni. A *szükségszerű* áruviszonyok *szabad akaratok* találkozásának formáját öltik: ezek az akarati viszonyok leplezik azt a tényt, hogy adott esetben, ha valaki bizonyos szükségleteit ki akarja elégíteni, akkor ezt kizárólag csak áruviszony létesítése útján teheti meg.

A szerződések vizsgálatánál azonban, annak ellenére, hogy a meghatározó elem az áruviszony, különös figyelmet kell a jogásznak szentelnie ennek a »jogi vagy akarati viszony«-nak. Az, hogy az áruviszonyok akarati viszonyok formáját öltik, nem csupán *látszat*, de *valóság* is, és ha az akarati viszony *forma* is az áruviszonyra vonatkoztatva, *tartalmi* elem magára a szerződésre, mint jogintézményre vonatkoztatva.¹³ Tartalmi elem olyan értelemben, hogy a szerződés *formáját* tekintve lehet pl. szóbeli vagy írásbeli, szankcióját tekintve — ami sajátos *jogi formáját* adja meg —, szintén különböző lehet, de *jogi tartalmát* tekintve mindig akaratmegegyezés egy jogi hatás létrehozására. Ez közelebbről azt jelenti, hogy az árutulajdonosok *egyike* sem kényszerítheti a másikat az árucserére, hogy harmadik személy vagy az államhatalom sem kényszerítheti őket erre, hogy a szerződések feltételeit úgy állapíthatják meg, hogy az *adott esetekben* ugyancsak nem felel meg az egyenérték törvényének stb.

Ha az áruviszonyok akarati viszonyok formáját öltik, akkor a jognak

a) az árutulajdonosok *jogképességét egyenlőnek* kell elismernie (formális jogegyenlőség az árutulajdonosok számára),

b) ebből következik, hogy az áruviszonynak megfelelő jogviszony a *mellérendeltség szerkezetében* jelenik meg: a felek közül egyik sincs alávétve a másikkal, még ha követelésük van is egymással szemben,

c) a felek egyenlősége, mellérendeltsége *akaratuk egyenlőségét* fejezi ki; az áruviszonyok jogi mechanizmusát az *akaratmegegyezés* mozgatja.

A tulajdonjog és a jogképesség a fentiek szerint *előfeltételei* az árucseré jogi szabályozásának. Amikor pedig a tulajdonos jogképességével él avégből, hogy szükségleteit árucseré útján kielégítse, olyan tulajdonossal kerül szembe, aki jogképességével ugyancsak szükségleteinek az árucseré útján való kielégítése céljából akar élni. Jogi hatalmuk egymás felett nincs. Uralom és alávettetés jogilag nem fűzi őket egymáshoz. Ha megegyeznek, végbemegy az árucseré, ha nem, nem megy végbe. Viszonyukat jogi szempontból az jellemzi, hogy egyenrangúak és akaratmegegyezésük az a jogilag döntő tény, amely mozgásba hozza a jogi helyzet (tulajdoni helyzet, birtokviszony) megváltozását, vagyis

¹³ Erre vonatkozóan lásd alább 21—22. old. is.

az árucserét. Ez jogilag akkor is így van, ha adott esetben az akaratmegegyezés a termelési eszközöktől megfosztott munkás és tőkés között jön létre, tehát valójában alávett kizsákmányolt és kizsákmányoló között, és tartalma a munkaerő megvásárlása.¹⁴ Ha pedig a jog számára az akaratmegegyezés az árucseré döntő láncszeme, akkor az árucseré alanyai egymásnak jogilag alá nem vetett akaratuk folytán egyenlők. A magántulajdon a jogképességet egyenlővé teszi és az akaratot állítja a középpontba.

4. Az árucseré során két meghatározott tulajdonos lép egymással kapcsolatba, hogy áruikat kölcsönösen kicseréeljék. Az egyik is ad a másiknak valamit és a másik is ad az egyiknek valamit.

Az árucserének ez a jellegzetessége a jogban is kifejeződik. Az ennek megfelelő jogviszony olyan akaratilag viszony, amely meghatározott személyek között áll fenn, nem mindenkire terjed ki, tehát nem abszolút, hanem relatív viszony, és amelynek tartalma egy vagyontárgy átadása, szolgáltatás, cselekvés, nem pedig egy behatástól való tartózkodás, vagyis amelynek tartalma pozitív és nem negatív. A szerződés meghatározott személyeket meghatározott szolgáltatásokra kötelez egymással szemben.

Láttuk, hogy az árutársadalom tulajdoni jogviszonya abszolút és negatív szerkezetű: a tulajdonos megvédésére irányul. Azt is láttuk azonban, hogy a tulajdonjog ez a berendezése adott viszonyok között ki is egészül, hogy lehetővé váljék a tulajdonjoggal való rendelkezés, idegen javak elsajátítása stb. Így ered a tulajdonjogból a szerződéseknek ez a tulajdonjogával merőben ellentétes szerkezetű és e tulajdonjoggal szoros egységet alkotó jogviszonya: a relatív és pozitív szerkezetű jogviszony, a szerződés.

Az áruviszony jogilag tehát azt jelenti, hogy két egyenrangú tulajdonos saját akaratából kölcsönösen vállalja meghatározott tárgyak átadását egymásnak, — illetőleg tágabb meghatározásban — bizonyos szolgáltatások kölcsönös kicserélését.

5. Miért vállalják az árutulajdonosok bizonyos szolgáltatások kölcsönös kicserélését? Azért, mert e tárgyak eltérő használati értéket képviselnek: az egyiknek szüksége van az egyik tárgyra, nincs szüksége a másikra, a másik félnél pedig ez megfordítva áll. Azért, mert ebben a helyzetben adott társadalmi viszonyok közepette a szükségelt javak megszerzésének a csere a »természetes« módja.

Ez azonban csak az árucseré tényét határozza meg, a kölcsönös szolgáltatások arányát nem. Ezt az arányt a szembenálló feleknek a társadalmi szükségesség iránt engedelmes egyéni akarata sem határozhatja meg: akaratukat elvileg egyenlővé avatja az, hogy az árucseréviszony szabad magántulajdonosok társadalmi viszonya. Akaratuk tehát társadalmi méretekben alkal-

¹⁴ Engels írja a bérmunkásokról: »...munkaerejük bérbeadására szerződést köthetnek a gyárossal, következésképp vele, mint szerződő féllel, egyenjogúan állanak szemben.« (Anti-Dühring. Szikra, 1950. 108. old.)

matlan a szolgáltatások arányának meghatározására. Az *eltérő* használati értéket képviselő javakban rejlő közös tulajdonság: az *egyenlő* érték az, ami a szolgáltatások arányát megszabja. Az áru vevője — írja Marx — »az áru használati értékét vásárolja meg és értékét fizeti meg«. ¹⁵

Ez a jogban a *visszterhesség* fogalmában tükröződik. Nem elegendő relatív és pozitív viszonyokról beszélni; az áruviszonyokat kifejező szerződések lényegéhez a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kölcsönössége — a visszterhesség — is hozzátartozik.

A visszterhesség tehát nem csupán azt jelenti, hogy *árucseré* van a felek között, tehát hogy mindegyik fél ad valamit a másiknak, hanem azt is, hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás kapcsolatban áll, egyiket a másikra való tekintettel adják, vagyis hogy szolgáltatás és ellenszolgáltatás egymással *egyensúlyban van*. A visszterhesség jogi fogalma tehát az *értéktörvény tükröződése* az áruviszonyok jogi formájában. A visszterhesség és a mellérendeltség egymással szoros kapcsolatban van: az akaratmegegyezésnek, a mellérendeltség e kifejeződésének tartalmi kelléke az *árucserében* a visszterhesség. Azért jön létre akaratmegegyezés az *egyenlő* akaratú, egymásnak mellérendelt felek között, mert a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyba került. Az akaratmegegyezésben a feleknek az a szubjektív megítélése jut kifejezésre, hogy számukra — az összes körülményeket figyelembevéve — szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyban van, azaz mindkettő a maga szempontjából hasznosnak ítéli a cserét; e megítélésük objektív alapja pedig az *értéktörvénynek*, mint »vakon ható átlag«-nak ¹⁶ érvényesülése az egyes árucserék anarchiáján, eltérésein, egyenetlenségein keresztül.

6. Ha tehát az áruviszony absztrakt sémájának jogi tükröződését össze akarjuk foglalni, a következő következtetésekre jutunk:

Az áruviszony jogi tükröződésének *előfeltételei* a jogban:

- a) a *magántulajdon joga*,
- b) a tulajdonosok *egyenlő jogképessége*.

Az *árucseré* jogi formája, a szerződés a jogrendszerben ezeken alapul és a következő jellegzetességeket mutatja:

- a) *relatív és pozitív* szerkezetű jogviszony,
- b) *mellérendelt felek* közt,

¹⁵ A tőke, III. 397. old. Engels írja az árutermelők termékeiről: »Amennyiben mások számára van használati értékük, annyiban kerülhetnek bele egyáltalán a cserébe; amennyiben valamennyiükben általános emberi munka, emberi munkaerő egyszerű felhasználása rejlik, annyiban lesznek — e munka mindegyikükben rejlő mennyisége szerint — egymással a cserében összehasonlíthatók és tekinthetők egymással egyenlőknek vagy egymástól különbözőknek.« (Anti-Dühring, 317. old.)

¹⁶ V. ö. Marx levelét Kugelmannhoz 1868. július 11-én (Marx—Engels: Válogatott levelek, Szikra, 1950. 243. old.) Engels írja az Anti-Dühringben az értéktörvényről: »Ez a törvény a mai társadalomban azon az egyetlen módon szerez magának érvényt, amelyen gazdasági törvények magántermelők társadalmában érvényesülhetnek; mint a dolgokban és viszonyokban rejlő, a termelők akaratától vagy cselekvésétől független, vakon ható természeti törvény« (323—324. old.; hasonlóképpen 280. old.)

c) amelynek az *akaratmegegyezés* a mozgatója,

d) a *visszterhesség* alapján.

A szerződés, mint az áruviszonyok jogi formája tehát *meghatározott, egymásnak mellérendelt tulajdonosoknak akaratmegegyezése, amely kölcsönös szolgáltatások kicserélésére irányul.*

Az áruviszony tehát három jogintézménnyel van közvetlen kapcsolatban :

a) *magántulajdon* jogintézménye és

b) a *formális jogegyenlőség* (egyenlő jogképesség) a jogi szabályozásnak *előfeltétele,*

c) a *szerződés* a jogi *formája.*

7. A fentiek az absztrakt áruviszonyt és az absztrakt szerződést mutatják be. A valóságban az árucserére lépő személyek különböző társadalmi rendszerekben élnek, különböző és gyakran eltérő társadalmi osztályokhoz tartoznak, a legkülönbözőbb célokat kívánják az árucserével szolgálni. A fenti séma tehát valójában igen különböző formák és megoldási módok absztrakciója. Az árucseréje jelentősége és szerepe a különböző társadalmakban más és más.

A kapitalizmusban pl. az áruterelés korlátlanul és mindent felölelően elterjedt, az áruviszony általános jelentőségű lett. Ebben a társadalomban ugyanis a munkaerő is áru és így a kizsákmányolás is az árucseré formájában valósul meg. A római társadalomban ezzel szemben az árucseré csak a rabszolgamunkával termelt javaknak az uralkodó osztályon belüli *elosztása* terén jelentős; ez következik abból, hogy az áruviszony politikailag-jogilag szabad emberek viszonya. Az áruviszonyok tartalma is változik társadalmanként. Így pl. az eredeti Á-P-Á képlete a forgalomban közvetlenül megjelenő tőke — általában a kamatozó pénzkölcsön — esetében a P-Á-P képletet mutatja.¹⁷ Az értéktörvény az anarchia viszonyai között csak átlagosan érvényesül, keresztültöri magát az egyes esetek sokféleségén; e téren az ingadozások nem egyszer a jog beavatkozását kívánják (felén túli sérelem, uzsorás szerződés tilalma, stb.).

Az árucseréje jelentőségének, szerepének, tartalmának változásai az adott esetekben a magántulajdon, az alanyi jog, a szerződés változásaival járnak; ez következik abból, hogy az áruviszonyok határozzák meg a szerződések konkrét tartalmát. A sokféle áruviszonynak továbbá *sokféle szerződési típus* felel meg (adás-vétel, csere, pénzkötelelem, munkaszerződés, bérlet stb.) és ezek a szerződési típusok is nagy eltéréseket mutatnak az egyes társadalmi rendszerekben.

Az áruviszonyok sokféleségének tehát a szerződések sokfélesége felel meg: a szabad akaratmegegyezés csupán absztrahált forma, amelyet a legkülönbözőbb társadalmi viszonyok, egyebek között »az egyenlő akaratok szabad megegyezése« ellenére a kizsákmányolás viszonyai töltenek meg eleven tartalommal.

II. A szerződés mint jogi jelenség

1. Láttuk, hogy az áruviszonyok akarati viszonyok — szerződések formáját öltik. De vajon ezzel eleget mondtunk-e ahhoz, hogy a szerződés mint

¹⁷ A tőke, I. 169. old.

jogintézmény álljon előttünk? Nyilvánvalóan nem mondtunk eleget. Minden akarati viszony formájában jelentkező áruviszonyt elismer a jog szerződés-ként? Nyilvánvalóan nem; Lenin pl. azt írja, hogy »a spekulációt *nem lehet* megkülönböztetni a »szabályszerű« kereskedelemtől, ha a spekulációt politikai-gazdaságtani értelemben vesszük«, és ezért szükségesnek tartja az erre vonatkozó törvények felülvizsgálatát és megváltoztatását.¹⁸ Az, hogy az áruviszonyok akarati viszonyok formájában jelentkeznek, választ ad-e arra, hogy alapvetően, általánosságban mik a jogi következményei annak, hogy ezek az akarati viszonyok jogviszonyokká lesznek? Nem ad erre választ. Az áruviszonyoknak akarati viszonyokként való megjelenése önmagában világossá teszi-e, hogy melyek azok a sajátos eszközök, módszerek stb., amelyek révén a szerződés *mint jogintézmény* szolgálja az alapot? Nem teszi világossá.

Marx írja: »Azok a jogi formák, amelyekben e gazdasági műveletek mint a részvevők akarati cselekményei, mint *közös akaratuk megnyilvánulásai* és mint az egyik féllel szemben az *állam útján kényszerrel érvényesíthető* szerződések jelennek meg, *puszta formák s így magát a tartalmat sem határozhatják meg*.¹⁹ Marx tehát rámutat arra, hogy

- a) az áruviszony — tartalom, a szerződés — forma,
- b) a szerződés jogilag a felek *közös akaratának* megnyilvánulása,
- c) a szerződés érvényesítését az *állam kényszerrel biztosítja*.

Az áruviszonyok tehát *akarati viszonyok* formájában jelennek meg; ezeket az akarati viszonyokat pedig az *állami kényszer* juttatja érvényre. A jogi vizsgálódásnak szem előtt kell tartania ugyan, hogy a szerződéseket az áruviszonyok határozzák meg, de fel kell tárniok, hogy ez *speciálisan jogi* eszközökkel hogyan megy végbe, hogyan hatnak vissza az alap szolgáltatásban az áruviszonyokra a szerződések, vagyis hogyan érvényesíti — vagy adott esetben fojtja el — az állami kényszer az árutulajdonosok *közös akaratát*.

Az áruviszonyok akarati viszonyok formájában való megjelenéséről és az akarati viszonyoknak a jogi szabályozásra való alkalmasságáról már volt szó; most ezeknek az akarati viszonyoknak *sajátosan jogi jellegéről* lesz szó. Ugyanis nem minden akarati viszony jogi viszony is egyben; az olyan akarati viszony, amelyet a jog nem szankcionál, nem jogviszony.

2. A szerződés — ez már a fentiekből is világos — nem csupán jogi *nézet*, hanem *jogintézmény*, amelynek eszközei mások, hathatósabbak.

A szerződést köt B.-vel. Feltételezzük, hogy ebben a szerződésben szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyban van: az értéktörvény véletlenül ebben az egy adott esetben is érvényesül. A teljesítés egy félév múlva esedékes. Időközben a gazdasági viszonyok változása folytán a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlya felborul: a szerződésbe foglalt árucseré A. szabad árutulajdonosra hátrányos lesz. A klasszikus kapitalizmusra jellemző jogrendszert feltételezve A. »szabad árutulajdonos«-t a szerződés kötni fogja, kénytelen lesz teljesíteni, noha a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlya időközben a hátrányára megváltozott. A szerződés tehát a benne rejlő jogi kényszer révén megmerevítette a szabad emberek szabad áruviszonyát: a

¹⁸ Lenin: A terményadóról, Művei 32. kötet, 382—383. old.

¹⁹ A tőke, III. 383. old.

kötést egyoldalúan egyik fél sem oldhatja fel, mert kölcsönösen alávetették akaratukat egymás akaratának. A szerződés megkötésével a *szabad* akarat *megkötött* akarattá lesz, az árutulajdonosok szabad akaratuk gyakorlása folytán az adott viszonyra egymás irányában kölcsönösen elvesztik szabad akaratukat és a másik fél akaratától függően az állami kényszernek teszik ki magukat. A példabeli áruviszony tehát a jog hatására az értékviszonyok változása, az alapban végbement változások ellenére változatlan marad. A szerződés jogintézményi minősége tehát az adott viszonyra sokkal messzebbmenően és másképen hat, mint ahogyan a nézetek, pl. a burzsoá kereskedelmi erkölcsök hatnak. Aligha volna szükség a szerződés jogintézményére, ha a kereskedői tisztesség »nemes eszméje« az áruviszonyok lebonyolítására elegendő volna, ha a kereskedők pl. bukásuk, tehát kereskedői *létiük* megsemmisítése árán is ragaszkodnának a kereskedői *tisztességhez*: megelégednének a kereskedői eszménnyel a kereskedői realitás nélkül.

A szerződésnek tehát nemcsak az a tartalma, hogy benne egy bizonyos áruviszony ölt formát, megjelenvén mint akarati viszony, hanem hogy *jogi formát* ölt. Ez pedig azt jelenti, hogy a szerződés sajátos módon fejezi ki az áruviszonyt: az állami kényszer is lényegéhez tartozik, ami a *szabad* akaratot *kötött* akarattá teszi, az árutulajdonost kötelezetté változtatja és ezen keresztül hat az áruviszonyra. Többről van itt tehát szó, mint akarati viszonyok tükröződéséről. A kölcsönös *jogosultság és kötelezettség* viszonyáról van itt szó, ami az említett, visszterhességen alapuló pozitív és relatív viszonyok *kikényszeríthetőségét*, jogi mivoltát jelenti. A kölcsönös jogosultság és kötelezettség jogi viszonya az áruviszonyt fejezi ugyan ki, de mégsem azonos vele: korlátozza az árutulajdonosnak az árutulajdonból eredő szabadságát és éppen eme *akaratkorlátozás által* erősíti meg, biztosítja a szabad árutulajdonosok »*akarati viszonyait*«: áruviszonyait. Biztonságossá teszi számukra a mozgást az áruk világában — addig a határig, amíg a jog erre egyáltalán képes. A szabad akaratok érvényesülését megvédi — a szabad akaratoktól, amelyek a jogi kötöttség híján oldának, amit korábban kötöttek.

Ha tehát arra keresünk választ, hogy mi a fenti példákban a sajátosan jogi vonás, mi az, ami az akarati viszonyokat jogi viszonyokká teszi, a válasz az, hogy ez a sajátosan jogi vonás az *állami szankció*, amely a zabolátlan »szabad akaratokat« jogosultságokká és kötelezettségekké merevíti. A visszterhességen alapuló kölcsönös szolgáltatások jogi jelleget nyernek az állami szankció révén: az akarati viszonyok a *kölcsönös jogosultságok és kötelezettségek* vértetében lépnek a színre. Az államhatalom áll a jogviszony mögött²⁰ és ez — »jogászi sovinizmus« nélkül állítható — a jogot mint felépítményt a többi intézménnyel szembevetve is kiemelkedően hathatós eszközzé teszi az alap szolgáltatásban.

3. Az eddig mondottak sem eléggé konkrétak azonban — még a probléma általánosságában való vázolásához sem eléggé konkrétak. Az akaratmegegyezéseknek ez az állami kényszer révén való rögzítése, biztosítása nem valami vak óriás mechanikus működése. Nem egyszerűen az áruviszonyok absztrakt biztosításáról, rögzítéséről, teljesítésük közönyös és gépies kikényszerítéséről van szó.

²⁰ Az állam és jog kapcsolatának a jogviszony szempontjából betöltött nagy szerepét erőteljesen hangsúlyozza C. A. Jampolszkaja »A jogszabályról és a jogviszonyról« című cikkében (Szovjetjogi Cikkgyűjtemény 1953. 1—2. sz. 55. old. — Sowjetwissenschaft 1951. 4. sz.).

Visszatérünk az iménti példához. Ott feltételeztük, hogy az eset a klasszikus kapitalizmus viszonyai között megy végbe. Tegyük fel most, hogy az eset az imperializmus korában történt, pl. Magyarországon az 1920-as évek elején. Ebben az esetben egyáltalán nem biztos, hogy A. változatlan feltételek mellett lesz köteles a szerződést teljesíteni. Az egyre súlyosabb válságok, a kapitalizmus általános válságának beköszöntése megérelette a »gazdasági lehetetlenülés« jogintézményét. Lehetségessé vált az, hogy az adós kötelezettségétől részben vagy egészen szabaduljon, pusztán azon az alapon, hogy a gazdasági viszonyok időközben előre nem láthatóan rendkívüli mértékben megváltoztak. Ami még ötven évvel korábban a felháborodás viharát váltotta volna ki a »pacta sunt servanda« elv gyakorlatában megöszült tisztres kereskedőkben, most nemcsak eltűrtté, de óhajtott jogintézménnyé vált, amelynek hivatása az, hogy a kereskedő tisztres nevét megóvja a válságok-zúdította csődtől. A jog tehát az esetek nagy számában ebben a korban nem ahhoz ad segítséget, hogy a kötelezett állja a szerződést, hanem ahhoz, hogy felbontsa azt, vagy megváltozott, enyhébb tartalommal állja. A jog tehát ebben a korban a maga szankcióját éppen az ellenkező irányban hozza működésbe: nem kötelez, hanem felold, visszaadja a válságtól hajszolt tulajdonosnak »szabad akaratát«, nem a megkötött szerződést védi, közömbösséget mutatva a gazdasági viszonyok változásai iránt, hanem ellenkezőleg szentesíti azt, amit meggátolni nem áll hatalmában: az értékviszonyok rohamos megváltozását. Ha egyszer a gazdasági viszonyok elrohantak a szerződés mellett, a jog nem marad mellette makacs magányos strázsaként, hanem a maga részéről is feláldozza azt. Az adott esetben tehát A. hivatkozhat a gazdasági viszonyok nagymérvű megváltozására és feloldozást nyerhet. Ha pedig e változás okait kutatjuk, azt látjuk, hogy a kapitalista társadalom súlyos betegségei közepette a tőkésosztály védelmére nem elégséges a »pacta sunt servanda« elv egyértelmű, nyers, rideg, mondhatni puritán elve, hanem szükségessé válik egy engedékenyebb, megbocsátóbb, »humánusabb« jogi megoldás a katasztrófák hatásának csökkentésére.

A kényszerrel elrendelő és alkalmazó államnak tehát a kényszerrel nemcsak az a célja, hogy »általában« biztosítsa az áruviszonyokat, hanem hogy úgy befolyásolja a társadalom áruviszonyait, ahogyan az az adott viszonyok között az uralkodó osztály érdeke. A jog *pártosan* nyúl az áruviszonyokhoz; befolyásolni akarja ezeket. Védelmezi vagy elfojtásukra tör, esetleg egyes vonatkozásokban erősítésüket, más vonatkozásokban gyengítésüket kívánja a maga sajátos, a jogra jellemző eszközeivel. A jog — mint ismeretes — mindig az alapot szolgálja; az alap egészének szolgálata pedig az adott esetben jelentheti az áruviszonyoknak fejlesztését, jelentheti sorvasztását és jelentheti egy időben bizonyos vonásainak fejlesztését, más vonásainak sorvasztását. *Az alap szolgálata tehát nem jelenti szükségszerűen az áruviszonyok szolgálatát is.*

Erre néhány példát említünk.

a) A hűbériségben a hatalom a feudális urak kezén van, akik túlnyomórészt zárt gazdaságaik termelvényeiből élnek; az árucserére a hűbériség bizonyos szakaszaiban csak kevésbé szorulnak rá, noha ezek letagadhatatlanul és elpusztíthatatlanul léteznek. Igyekeznek tehát úgy elnyomni őket, hogy eközben hasznuk is legyen belőlük. Általában azon vannak, hogy földjükből mennél több hasznot sajtoljanak ki a közvetlen kényszer alkalmazásával, az árucserre formájának e téren való felhasználása nélkül. A földjükre lépő, vizeiken átkelő, útjaikat használó, hídjaikon áthajtó kereskedőkből is *mint földtulajdonosok* húznak hasznot és egyúttal gátolják az áruviszonyok kibontakozását: e kereskedők vámok, révdíjak stb. változatos sokaságát fizetik. A hűbéri jog akadályozza az egységes nemzeti piac kialakulását, fojtogatja az áruviszonyokat, a majdani tőkés termelési viszonyok eme csíráját és hűbéri földtulajdonosi módra hajtja végre a hatalom érvágását a kereskedőkön.

Végeredményben kudarcot vall ebben. A termelőerők fejlődése napirendre tűzte a polgári forradalmakat. A klasszikus kapitalizmus jogának a szerződésekre vonatkozó szabályai elősegítik az áruviszonyok kiterjedésének: nemcsak a termelőerők és a termelési viszonyok kerültek egy időre összhangba, de a jog is összhangba került velük.

b) A »szabad emberek szabad megállapodása« győzött. A termelőerők rohamos fejlődése során azután a jog a tömegtermelés következményeit levonva, a blankettaszerződések, adhéziós szerződések, kényszerszerződések kialakításával félretette a »szabad emberek szabad megállapodásának« sémáját, — szakított az árucserében megnyilvánuló »szabad akarat« illúziójával. Ugyanakkor ugyanezt a sémát és illúziót görcsösen igyekezett fenntartani a kollektív szerződések elismerése elleni harcában a munkaszerződések terén: nem volt hajlandó a kollektív szerződések kötelező erejét elismerni, mert azokban az egyes munkások »szabad akarata« nem érvényesülhetett. A munkások »szabad akaratát« igyekezett megvédelmezni a munkások szervezeteivel szemben a tőkés profit érdekében.²¹ Ellentétes jogi megoldásokon keresztül tükröződnek az áruviszonyok. A jog ebben a korban sem »általában« fejleszti az áruviszonyokat, hanem konkrétan *fenntartani* igyekszik a *munkaszerződések* jogi formáját, noha a nagyüzemi termelés ezeket megérlelte a *továbbfejlődésre* és *továbbfejleszti* a termelt javak értékesítésére, vagyis a profit realizálására szolgáló egyes *adásvételi* szerződéseket. Az előbbieket esetében ragaszkodik a »szabad emberek szabad megállapodásának« fikciójához, hogy mennél inkább fenntarthassa a bérrabszolgaságot, hogy a munkás »szabadsága« azaz magárahagyatottsága, kiszolgáltatottsága minél simábban biztosíthassa a gazdasági erőkülönbségek szabad játékát. Az utóbbiak esetében félredobja a »szabad emberek szabad megállapodásának« fikcióját, mert ez könnyíti meg a profit realizálását, ez hozza a gyengébb vevőt rovására előre elrendezett helyzetbe, ez segíti elő a gyorsaságot — egyebek közt a pénz forgási sebességének növelését, az üzleti adminisztráció csökkenését is. Ezek az adhéziós-, blanketta- és kényszerszerződések továbbá kitűnő formának bizonyulnak a trösztök, kartellek működéséhez is. Végül — hogy a kör bezáruljon —, ezeket a blankettaszerződéseket kívánják aláíratni az egyes munkásokkal is a munkaszerződés megkötésekor. Miután »megvédték« a munkás szabad akaratát a kollektív szerződésektől, odalökik ezt a »szabad akaratot« a blankettaszerződésnek. Miután a szabad akarat nevében »megvédték« a munkást *saját* érdekképviselőtének támogatásától, aláíratják vele az *általuk*, a tőkés által egyoldaluan elkészített feltételeket, nem törődve többé a szabad akarral.

Ha tehát az államnak az árucseré »szabad« voltának hangsúlyozására

²¹ Az angolok még az ENSz egyik bizottságában is sikerrel érveltek azzal, hogy a nők munkabérént nem lehet a férfiakéval egyenlővé tenni, mert ez munkabérszabályozást jelentene, — márpedig lehetetlen azt az elvet megtörni, hogy a munkabér szabad egyezkedés tárgya. (V. ö.: Vera Biljsaj: A fasiszta reakció hadjárata a nők jogai ellen; Szovjetszkoje Gosszudarsztvo i Pravo, 1952. 3. sz.)

van szüksége, akkor eszerint rendezze be a szerződés jogintézményét, ha pedig ennek az illúzióknak az eljítése áll érdekében, akkor eljti ezt az illúziót.

c) Az imperializmus korszakában a szerződés jogintézményének egyes szabályai bizonyos esetekben éppen azt a célt szolgálják, hogy feloldják az olyan szerződési kötelekeket, amelyek a válságok következtében nem egyszer éppen az uralkodó osztály befolyásos csoportjaira lettek károsak (gazdasági lehetetlenülés, moratórium), vagy az ellenkező irányban törik át azt a fent érintett tételt, hogy a szerződés megmrevíti a felek áruviszonyát (valorizáció). Más esetekben más eszközökkel igyekezzenek tompítani az áruviszonyoknak, az értéktörvénynek a termelési anarchia viszonyai közepette beálló pusztító hatását (árszabályozások, kiutalási rendszer, jegyrendszer stb.). Másfelől a maximális profit utáni hajzában, a kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában az államok közötti áruforgalomban a jognak sajátos, a rothadást és pusztulást tükröző szerepe van: a monopóliumok alárendelték maguknak az államot és azt erőszakos üzletszerző ügynököknek és a konkurrencia megfojtására felbérelt útonállójuknak használják fel. Az áruviszonyok kikényszerítésére már nemcsak bírósági végrehajtók szolgálnak, de flották, légirajok, koncentrációs táborok is. Elég ha ebből a körből az Egyesült Államok által alkalmazott eszközökre gondolunk: a védővámjaira, a Nyugat és Kelet közti kereskedelmet gátló listáikra és azokra a módszerekre, amelyek exportszerződéseik megkötését megelőzik, kísérik és követik, ideértve a puccsok és fegyveres intervenciók pénzelését és szervezését, politikai gyilkosságokat stb.

d) A szocialista forradalom után, amikor az állam a kizsákmányolást megszünteti és a kapitalizmustól örökölt szétzilált, anarchikus gazdaságot szocialista gazdasággá szervezi át, olyan gazdasággá, amelyben a népgazdaság arányos és tervszerű fejlődésének törvénye érvényesül, nagy erővel bontakozik ki az állam aktív szerepe az áruviszonyok befolyásolásában. Itt most csak arra az új gazdasági politikával kapcsolatos tényre utalunk, hogy az állam egyebek között a szerződés jogintézményének segítségével minden eszközzel igyekszik fejleszteni az áruforgalmat, ugyanakkor igyekszik a kisárutermelőket tervszerűen befolyásolni az áruviszonyokon keresztül is, és minden eszközzel azon van, hogy a spekulációs áruviszonyokat ne engedje érvényesülni.

E példák mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy az állam a különböző áruviszonyokat különböző termelési viszonyok közepette különbözőképpen igyekszik befolyásolni, aszerint, hogy melyek az uralkodó osztály konkrét érdekei az adott helyzetben. Ezenkívül azonban azt is bizonyítják a fenti példák, hogy e téren az állam *lehetőségei korlátozottak*. A gazdaság törvényeit nem szüntethetik meg, nem változtathatják meg. E törvények feltétlenül érvényesülnek. Itt ismét jelentkezik az a tétel, hogy a szerződés csak forma, tartalmát azonban a gazdaság határozza meg. Az állam csak akkor érhet el tartós és átütő eredményt az áruviszonyok befolyásolására irányuló kísérletei terén, ha érdekei

megengedik, hogy a gazdaság törvényeit figyelembe vegye és ha *felismeri* — esetleg nem teljesen tudatosan, mint pl. a polgári forradalmak idején — e *törvényeket* és kifejlesztésük, érvényrejuttatásuk *módját*. Vagyis akkor, ha az uralkodó osztály által létesített, támogatott termelési viszonyok megfelelnek a termelőerők adott állapotának.

4. A szerződés jogintézményének fejlődését azonban nemcsak ezek a körülmények befolyásolják. Befolyásolják ezenkívül a *jogrendszer* fejlődésének sajátos vonásai is. A jogrendszernek belső egységre törekvését, viszonylagos önállóságát külön tényezőként kell ezen a téren is figyelembe venni.

Az áruviszonyok kifejlődésének kezdetén az állami kényszer gyenge lábon állott és a kereskedők, ha biztonságot akartak, nem támaszkodhattak kizárólagosan a jogra. A vallásos hitben rejlő erőt hívták segítségül. Innen azok a rituális formák, amelyek az első szerződéseket formai oldalról jellemezték. Ezek a rituális formák hatoltak be a római jogba is. Ez az ok gátolta a konszenzuálszerződések elismerését, ez tartotta fenn a reálszerződésekét évszázadokon át.

Az írásbeliség, a telekkönyv hiánya vezetett olyan népi jogszokásokra, mint amilyent Arany leír a »Jóka ördögé«-ben. Az ingatlan adásvételi szerződést és az eladott ingatlan határait olyan módon tették emlékeztetéssé, hogy fiatalembereket a színhelyen elverték, hogy halálukig emlékezzenek (»Hogy eszükbe jusson szakállas vén korig — Az emlékezetet hátuljokra verik«). A telekkönyvek bevezetése ezután az ingatlanadásvételt teljesen átalakította.

Az angol jog, amely a hűbéri formákat nagymértékben megtartotta a kapitalizmus idején is, számos példát nyújt erre a szerződések területén. Így pl. a föld adásvétele — valóságos árucseré — 1920-ig általában a 999 éves hűbéri »bérlet« formájában ment végbe, mert a hűbéri földtulajdon kötöttségének fikciójával a jog nem szakított.²²

A jogi formák tarka változatai lehetnek tehát alkalmasak ugyanannak a gazdasági célnak a megvalósítására. Hogy melyikre esik a választás az adott esetben, az az illető jogrendszer fejlettségétől, egyéb megoldásaitól és számtalan véletlenszerű tényező közrehatásától is függ. Az azonban bizonyos, hogy a kiválasztott jogi formának alkalmasnak kell lennie az alap szolgálatára.

5. Idéztük azt a marxi tételt, hogy a szerződések »puszta formák s így magát a tartalmat nem határozhatják meg«. Ugyanakkor Marx e »puszta formát« is jellemzi: a szerződés a felek közös akaratának megnyilvánulása, a szerződés az állam útján kényszerrel is érvényesíthető. A szerződésnek mint jogintézménynek tehát vannak bizonyos sajátos vonásai, ugyanakkor, amikor a szerződés az áruviszonyokra vonatkoztatva »puszta forma«. Ez a puszta forma, ha nem az áruviszonyok vonatkozásában vizsgáljuk, hanem mint jogintézményt, mint a felépítmény egyik *viszonylag önálló* jelenségét, mint a jogtudományi kutatás sajátos tárgyát, *maga is mutat tartalmi és formai elemeket*.

Önmagában ebben semmi különös nincs. A termelési viszonyok: *forma* a termelőmódon belül, a termelőerőkhöz viszonyítva és ugyanakkor *tartalom* a joghoz viszonyítva az alap és felépítmény viszonyában. Ha ugyanannak a jelen-

²² Engels írja, hogy a magánjog lényegében csak szentesíti *az* egyének között fennálló, az adott körülmények között normális gazdasági viszonylatokat. »*De a forma, melyben az történik, igen különböző lehet*«. (Kiemelés tőlem, E. Gy.) Ezután vázolja az angol, a német, a sajátosan porosz és a francia burzsoá magánjogi rendszer formai eltéréseit, majd kijelenti, hogy ha a burzsoá jogi meghatározások csak a társadalom gazdasági életfeltételeit fejezik ki jogi formában, úgy ez a körülményekhez képest jól vagy rosszul történhetik.« (L. Feuerbach és a klaszszikus német filozófia felbomlása, Szikra, 1949. 41., 45. old.)

ségnek két oldala, az áruviszony és a szerződés, a tartalmi oldal és a formai oldal közül az egyiket, a formai oldalt közelebbről megvizsgáljuk, benne feltárul a jogi kutatás során a *sajátosan jogi* tartalom és forma, ahogyan a mikrokozmoszban gyakran a makrokozmosz feltárul, ahogyan a gömb sima felülete is atomszerkezetek »naprendszeréből« áll. E sajátosan jogi tartalmi és formai elemek megkülönböztetik a jogi felépítményi formát a *többi* (vallási, filozófiai stb.) felépítményi formáktól, megkülönböztetik mint jogi *intézményt* a jogi nézetektől és megkülönböztetik a *szerződés* jogintézményét a többi jogintézménytől.

Tegyük fel, hogy a politikai gazdaságtan tudósa az áruviszonyokról vallott nézeteit paragrafusokba szedi, úgy, hogy értekezése jogi formában látszik megjelenni. Nyilvánvaló, hogy ezáltal e nézetek joggá nem válnak, hanem politikai gazdaságtani nézetek maradnak. Hiányzik belőlük a jogi tartalom: az uralkodó osztály törekvései az áruviszonyoknak *állami eszközökkel való befolyásolására* és az ezt megvalósítani igyekvő állami *kényszer* a maga támogató, biztosító, akadályozó, reparatív hatásával.

A szerződés további tartalmi eleme, ami azt nem a jogon kívüli jelenségektől, de a *többi* jogintézménytől megkülönbözteti, hogy a jog a szerződések esetében a felek *akaratmegegyezéséhez* fűzi a jogkövetkezményeket. Az akaratmegegyezéshez általában hozzáfűzi a felek által kívánt joghatást. Más esetekben nem engedi érvényesülni a felek együttes akaratát. Vannak esetek, amikor a felek szerződési akarata bizonyos tekintetben érvényesülhet, más vonatkozásokban nem. Ebből az következik, hogy a feleknek a szerződésben megnyilvánuló akarata és az uralkodó osztálynak a szerződés jogintézményére vonatkozó jogszabályaiban megnyilvánuló akarata más és más és ugyanakkor szorosan összefügg egymással.²³ A szerződésben a *felek* akarata hozza létre a joghatást. Ahhoz azonban, hogy a felek akarata a joghatást létre tudja hozni, már eleve szükséges, hogy ez a joghatás megfelelően a jogszabályokban kifejezésre jutó *állami* akaratnak is. A joghatásban tehát a felek akaratának és az állami akaratnak valamilyen módon találkozniuk kell. E »*találkozás*« igen sokféle és bonyolult lehet. A felek akarata és az állami akarat sok tekintetben különbözhet és ennek ellenére meglehet a »*találkozás*«-nak ez az eleme.

A bérmunkás akaratát a *megélhetés* keresése határozza meg, amikor munkaszerződést köt. Az állam ezt az akaratot kegyesen szankcionálja, mert az állami akaratot a *profit* biztosítása határozza meg, ezt pedig a bérmunkás szerződés kiválóan, szinte egyedülállóan szolgálja a kapitalizmusban. Nem állítható, hogy a munkás szerződési akarata és a szerződést szankcionáló állami akarat *ugyanarra irányult*, de vajjon tagadható-e, hogy ezek az akaratok a bérmunkás szerződésben mégis *találkoztak*? A tőkés társadalom egyik ellentmondása, hogy a bérmunkást a *megélhetés* hajszolása szükségszerűen kergeti bele abba a jogviszonyba, amelyben *kizsákmányolása* őt testet. Ez az éppen, amiért az ő akaratát, a kizsákmányolt, elnyomott munkás akaratát a fényes hatalmas állam e téren szankcionálja. Az ő szerződési akarata tehát ugyanakkor, amikor megélhetésének biztosítására irányul, egyben objektíven maga után vonja kizsákmányoltatását is, és *ennyiben találkozik a csak ennek a kizsákmányolásnak biztosítására irányuló állami akarral*.

A szocializmus viszonyai közt a felek akarata és az állami akarat közti

²³ Az egyéni akaratnak az állami akartól való viszonylagos különállását helyesen hangsúlyozza C. A. Jampolszkaja: A jogszabályról és a jogviszonyról. (Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1953. 1—2. sz. 55. old.)

ez az összefüggés lényegesen egyszerűbb.²⁴ Itt — ellentmondásmentes társadalmi viszonyok közepette —, tisztán előtűnik, hogy a felek szankcionált akaratahoz úgy viszonyul a szankcionáló állami akarat, mint egész a részhez, mint az általános a konkrétéhoz. Az állami akarat a szükségletek maximális kielégítésére irányul, a felek akarata egy adott szükséglet kielégítésére. A felek akaratának az állami akarattól különálló léte van, de jogi léte attól függ, hogy mennyire találkozik adott esetben az állami akarattal. A szerződési akarat érvényesülésének az állami akarattal való találkozásától való ez a függése a szocialista viszonyok között nem egyéb, mint a másik oldala az egyéni és állami akaratok ama összefüggésének, amely szerint az állami akarat az egyéni akaratok tipikus elemeiből tevődik össze. Az egyéni akaratok létrehozzák az állami akaratot, és ez visszahat a szerződésben fellépő felek egyéni akaratára: jogi szankcióval látja el ezeket az akaratokat vagy jogi szankcióval meggátolja érvényesülésüket.

Ez az állami és az egyéni akarat alapvető összefüggése. Ezenkívül az állami akarat *kiegészíti* a szerződési akaratot (diszpozitív szabályok arra az esetre, ha a felek akarata nem minden kérdésre terjedt ki) és *örkődik* is az akaratmeg egyezések reális voltán (az akarat, a nyilatkozat, a megegyezés hiányosságai esetére adott szabályozás, a lehetetlen, ellentmondó, tilos feltétel esetére adott szabályozás stb.). A felek akaratának *kiegészítése* és az *örkődés* a felek akarata felett nem egyszer egymásnak ellentmond: ha kiegészítem ezt az akaratot, nem örködtem annak tisztaságán, ha az akaratmegegyezés tisztasága felett örködni kívánok, nem egészíthetem azt ki. Ezt a látszólagos ellentmondást egységben oldja fel az, hogy a felek akarata felett való örködés valójában azt jelenti, hogy mindent el kell követni a felek olyan akaratának érvényesülésére, amely az állami akarattal a mondott értelemben találkozik. Szükség esetén, és ha erre lehetőség van, ezt az akaratot a tipikus, vagyis az állami akarattal találkozó egyéni akarat elemeivel államilag ki kell egészíteni. A felek akarata felett tehát lehet *építőleg* és lehet *mereven* örködni. Mereven örködni a felek akarata felett, — ez azt jelenti, hogy ha ez az akarat önmagában nem teljes, nem engedünk semmit hozzátenni és inkább a meglévő akarat töredéket is megsemmisítjük: vesszen az is. Az építő örködés azt jelenti, hogy a felek töredékes akaratát teljessé tesszük és ezzel érvényesüléshez segítjük azt. Nyilvánvalóan elvileg az utóbbi módszer a helyes, de az is biztos, hogy ezt az utóbbi módszert nem mindig lehet alkalmazni: konkrétan kell a kérdést az egyes esetekben eldönteni. Mindenesetre azonban a felek akaratának az állami akarat részéről való védelme és kiegészítése beleillik abba az alapvető összefüggésbe, ami a két akaratot összefűzi és elhatárolja.

A szerződésben, mint jogintézményben tehát az akarat két síkon jelenik

²⁴. Sokat foglalkozik e kérdéssel Sz. N. Bratusz; pl. Jogi személyek a szovjet polgári jogban, Jurizdat, 1947. 16. s. köv. old. (nyers fordításból). A polgári jogképesség és az alanyi polgári jogok kölcsönös viszonyáról (Szovjetszkoje Gosszudarsztvo i pravo, 1949. 8. sz.; ismerzeti: Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1951. február 73—76. old.)

meg: mint a *felek* akarata és mint az uralkodó osztály *állami* akarata. Hogy valóban szerződésről lehessen beszélni, e két akaratnak a döntő kérdésben: a közvetlenül célzott gazdasági eredményben (jogi nyelven: a joghatásban) valamilyen módon találkozniuk kell. Az akaratok mögötti indítékok ebben a tekintetben közömbösek: ha a felek teljesen más célt tartanak is szem előtt, mint az állami akaratot kifejező jogszabály, ha a *joghatás* tekintetében találkoznak: a szerződést ezt a joghatást létrehozza. Az állami és a konkrét szerződési akarat tehát *kétféle* és ugyanakkor bizonyos vonatkozásban *azonos* is.

Az *állami* akaratról láttuk, hogy ez a szerződés szabályozása alkalmával is az uralkodó osztály érdekét szolgálja, olyan szerződési jogintézményt igyekszik kiépíteni, amely alkalmas az illető társadalmi rendszer gazdasági alapjának szolgálatára. Ami a *felek* szerződési akaratát illeti, az kimeríthetetlenül sokféle célra irányulhat. Mégis van közös tartalmi és formai jellegzetességük. *Tartalmitilag* közös vonásuk az, hogy találkozniuk kell a mondott döntő kérdésben az állami akaratral, különben a jog világában nem érvényesülhetnek, — különben a jog szempontjából lényegében egyszerűen nem léteznek. *Formai* szempontból döntő jelentőségű közös vonásuk pedig az, hogy *jogilag egyenlőek*, bármilyen vagyoni különbségek állanak is fenn a felek között. A szerződések eseti gazdasági egyenlőtlensége, adott esetekben való eltérésük az egyenérték törvényétől, kizárólag a *magánjogon kívüli* tényezők eredménye lehet csak. Engels írja az árutulajdonosokról, hogy ők »mint ilyenek, egyenlő jogúak, akik legalább is minden egyes helyen, mindannyiok számára egyenlő jog alapján folytatják a cserét«. ²⁵ Ha a felek szerződési akarata adott esetben nem egyenlő, a felek viszonya nem lesz *szerződési* viszony, mert nem lesz többé az áruviszony jogi formája. Alapjában ezek a jellegzetességek különböztetik meg a szerződés jogintézményét más jogintézményektől.

Röviden összefoglalva a mondottakat: *az áruviszonyok akaratmegegyezések formájában jelennek meg. Az akaratmegegyezések pedig — az állami akaratral a fenti értelemben találkozáskor — állami védelmet kapnak, szerződéssé lesznek, polgárjogot nyernek a jog világában.*

6. *Az állam tehát a felek bizonyos akarati viszonyait szabályozza, látja el szankcióval és ezen a módon létesíti és tartja fenn az alap szolgálatában az áruviszonyok formai oldalát: a szerződést.* E szabályozás során az állam *különböző jogi formákat használ fel* a szerződések különbözőségének megfelelően, a történelmi fejlődés által kitermelt formák igénybevitelével.

A szerződésnek mint jogintézménynek a tanulmányozása során tehát legfőképpen a következőkre kell figyelemmel lenni:

a) A szerződés az áruviszony jogi formája, tehát a szerződések tartalmát egy adott társadalomban a *konkrét áruviszonyok* határozzák meg.

²⁵ Anti-Dühring, Szikra, 1950. 108. old. U. i. 276. old. (»A burzsoázia ... felépítette a polgári társadalmi rendet, a szabadverseny, a mozgásszabadság, az árutulajdonosok egyenjogúsága és egyéb efféle polgári gyönyörűségek birodalmát.« — Kiemelés tőlem, E. Gy.)

b) A szerződést mint jogintézményt az jellemzi, hogy az *a felek közös és jogilag egyenlő akaratának megnyilvánulása* és hogy az *az állam útján kényszerrel érvényesíthető*. Ez azt jelenti, hogy a szerződés jogintézményének tartalmi elemei :

aa) jogilag egyenlő személyek *akaratmegegyezése*,

bb) az, hogy ezt az akaratmegegyezést *az állam kényszerrel biztosítsa*.

c) Ezekhez a tartalmi elemekhez járul a *jogi-technikai formák* sokasága, amelyekben e tartalmi elemek megjelennek.

Ezek a kérdések csak szoros összefüggésükben vizsgálhatók. A *jogász* vizsgálódás számára a középpontba a b) alattit, tág értelemben a felek akaratit viszonyait szabályozó állam szerepét kell helyezni. A jogtudományi feldolgozás során el kell kerülni, hogy a szerződést szinte mint politikai gazdaságtani kategóriát kezeljük ; ez ugyanolyan helytelen volna, mintha a burzsoá jogászok légüres terének absztrakt, logikai formulájaként tárgyalnók. A szerződés jogintézménye terén tehát döntő jelentősége van az akaratit viszonyokat szabályozó *államnak*, de az állam e döntő szerepét éppen az adja meg, hogy a szerződéssel az állam az *alapot*, közelebbről elsősorban az áruviszonyokat akarja befolyásolni. Ha — teljesen indokolatlanul — feltennők, hogy nem erre irányul az államnak a szerződés jogintézményét megteremtő, biztosító tevékenysége, megsemmisülne az állam döntő szerepe a szerződések terén. Ez azonban csak ad absurdum vitt spekuláció annak érzékeltetésére, hogy ha a vizsgálódás középpontjába az állam szerepét helyezük, ezzel az államnak éppen az alap szolgáltatásban játszott szerepét becsüljük meg, kiemeljük, hogy a meghatározó elem az alap, és rámutatunk azokra a sajátos eszközökre, amelyekkel éppen a *jog* szolgálja az alapot. Az állam rendezi be a szerződés jogintézményét az áruviszonyok befolyásolására. A konkrét áruviszonyok sokféleségét, szerepét, változásait, jelentőségét hivatalosan az állami szervek mérlegelik. Az állam szűri meg azokat a nézeteket, amelyek a szerződésekre vonatkoznak, az állam segíti elő vagy gátolja e nézetek hatását. Az állam keresi meg azokat a jogi formákat és konkrét megoldási módokat, amelyekkel a leghatásosabban véli szolgálni az alapot stb. Ebből következik, hogy a szerződések vizsgálatánál figyelemmel kell lenni az állam szervezkedett uralkodó osztály konkrét érdekeire, lehetőségeire, módszereire. Célok és illúziók, céltudatos tevékenység és tévedések, az uralkodó osztály tudata, az adott erőviszonyok stb. — mind befolyásolják a szerződések jogintézményének kialakítását. Az állam adott esetben harcba vetheti a szerződés jogintézményét olyan termelési viszonyok szolgáltatásban, amelyek többé-kevésbé összhangban vannak a termelőerőkkel. Más esetben a szerződések rendszere olyan termelési viszonyokat szolgálhat, amelyek messze elmaradtak a termelőerők mögött. Mindezeket a körülményeket a jogalkotók tudata különbözőképpen tükrözheti és így a választott megoldások adott esetekben tökéletesebben, más esetekben tökéletlenebbül felelhetnek meg a követelményeknek. Az is lehetséges azonban, hogy az adott társadalom ellentmondásai

olyan nagymértékben kiéleződtek, hogy az állam a szerződések jogintézményével csak valamiféle illanó hatású tüneti kezelést tud nyújtani, de a termelési viszonyok nagyfokú elmaradottsága folytán a normális gazdasági működés helyreállítására minden kísérlete szükségszerűen kudarcba fullad.

Az áruviszonyok és szerződések kölcsönhatását tehát úgy kell a jogtudományban vizsgálni, mint *az államnak azt a tevékenységét, amellyel a szerződések jogintézménye, azaz az árutulajdonosok szerződési akaratmegegyezéseinek szabályozása és biztosítása révén az áruviszonyok befolyásolásán keresztül szolgálja a termelési viszonyokat.*

III. A szocialista állam és a szerződések

I. A szerződés jogintézményének kialakítása és felhasználása terén különös figyelmet kell szentelni a *szocialista állam* szerepének. Nemcsak azért, mert a szocializmus építésének a szakaszában vagyunk és mai és holnapi feladataink megoldásához kell segítséget nyújtanunk, hanem azért is, mert ez a szerep nem egy vonatkozásban teljesen újszerű, azelőtt nem ismert.

Az eddigiek során elsősorban az antagonisztikus és anarchikus társadalmak áruviszonyaira, illetőleg szerződéses viszonyaira voltunk figyelemmel. Ezek közepette, a magántulajdon viszonyainak közepette vannak ugyanis igazán otthon az áruviszonyok; hogy úgy mondjuk, ezek közepette élnek »természetes környezetükben« egyeseknek áldást, másoknak pusztulást hozó, szeszélyes és zabolátlan életüket. Az *áruviszonyok* igazi otthona tehát a *magántulajdonosok anarchikus* társadalma.

Ezek az áruviszonyok azonban korlátozhatók és megszelídíthetők: az anarchia spontaneitásától megszabadíthatók. Erre nem minden hatalom képes, hanem csak a proletárdiktatúra: egyedül a proletárdiktatúra lehet eléggé erős és bölcs ahhoz, hogy az áruviszonyokat anarchikus televényüktől megfossza és a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődése törvényének szolgálatába állítsa. Ebben a megszelídítésben és megnyergelésben pedig fontos szerepe van az áruviszonyok jogi formájának, a szerződésnek. Ebből az következik, hogy a szerződésnek, akárcsak a többi jogintézménynek a szerepe és jelentősége a szocialista állam kezében rendkívüli mértékben *megnövekszik*. Társadalmi méretekben tudatos eszközzé és a társadalmi tulajdonra támaszkodva rendkívül hathatós eszközzé válik. Ebből az következik, hogy legyen bár az áruviszonyok igazi otthona az anarchia és magántulajdon világa, jogi formájuknak, a szerződéseknek nem az anarchia és magántulajdon világa az igazi otthona. A magántulajdon, az anarchia, a szükségszerű felismerésének hiánya a múltban arra vezetett, hogy a szerződés szerepe az áruviszonyok befolyásolásában sokkal csekélyebb volt; a népi demokrácia és a szocializmus viszonyai között az áruviszony és szerződés kölcsönhatásában a szerződés szerepe nagymértékben megnövekedett.

A proletárdiktatúra viszonyai között az áruviszonyok korábbi, itt-ott gátakkal ellátott, kiigazított, de lényegében természetes, spontánul keletkezett medrét olyan megtervezett, előre kész mederrel váltja fel az állam, amely az áruviszonyok tudatos felhasználására sokkal alkalmasabb; e medernek a szerződés jogintézménye is része.

Ebben merül-e ki a szerződések szerepe a szocialista állam kezében? Nem merül ki ebben. Tekintsük át vázlatosan a szerződések és az áruviszonyok összefüggését a népi demokratikus és a szocialista társadalomban.

2. *A szocializmus építésének viszonyai között az új gazdasági politika idején a szerződések fontos feladata egyebek között az is, hogy hozzájáruljanak az áruforgalom fejlesztéséhez, hogy segítsenek »az anarchikus (vagyis minden állami ellenőrzés és felügyelet alól kibújó) árucseré«²⁶ elleni harcban, tehát segítsenek kiküszöbölni az anarchiát. Az új gazdasági politika időszakában különösen a lakosságnak mezőgazdasági cikkekkel, az iparnak mezőgazdasági nyersanyaggal való ellátása szempontjából rendkívül fontos jelentősége van a piaci szerződéseknek, a termelési szerződéseknek, a felvásárlásnak stb., vagyis az olyan szerződéseknek, amelyek a magántulajdon alapján anarchikus viszonyai között az anarchia csökkentését, illetőleg kiküszöbölését célozzák. E szerződési formák feladata, hogy a kisárutermelőket tervszerűen befolyásolják és — egyéb jogintézményekkel együtt — gátat vessenek a spekulációnak. Lenin mondotta: »Az ellenség, amely itt van közöttünk, az anarchikus kapitalizmus és az anarchikus árucseré.«²⁷ Ez ellen az ellenség ellen, az *anarchikus* árucseré ellen veti be a szocialista állam egyebek között a szerződés jogintézményét is, amely természetesen nem általában az árucseré ellen irányul — ez lehetetlenség volna —, hanem az *anarchikus* áruviszonyok ellen, az *államilag szabályozott és államilag ellenőrzött* áruviszonyok érdekében. A szerződés az új gazdasági politika egyik legfontosabb jogi eszköze.*

3. Sztálin mutat rá, hogy amíg a szocialista termelésnek két formája van: »az állami-össznépi forma és a kolhozforma, amelyet nem lehet össznépinek nevezni«, addig az árutermelés és áruforgalom szükségszerűség, hogy csakis »e különbség eltűnésével tűnhet el az árutermelés, minden belőle folyó következménnyel együtt.« A szocializmus építése során a szocialista termelésnek ez a két szektora kialakul, ha a proletárdiktatúra kivívásakor a mezőgazdaságban tömegével vannak kisárutermelők, tehát a mezőgazdaság koncentrációja nem általános és nagyfokú. Ez a két szektor egy bizonyos ideig — a szövetkezeti tulajdonnak az össznépi tulajdon színvonalára emeléséig — a szocialista társadalom felépítése után is fennmarad. Amíg fennmarad, árutermelés is folyik, mert »a kolhozok nem akarják termékeiket másként elidegeníteni, mint áruk formájában, amelyért cserébe meg akarják kapni a nekik szükséges árukat. Másmilyen gazdasági kapcsolatot a várossal, mint árukapcsolatot, mint adás-

²⁶ Lenin: Művei, 32. kötet, 467. old.

²⁷ Lenin: Művei, 33. kötet, 51. old.

vétel útján történő cserét, a kolhozok ma nem fogadnak el.«²⁸ Ezzel az áruter-
meléssel, ezekkel az árukapcsolatokkal pedig együtt jár a szerződés jogintéz-
ménye, amely a szocializmus felépítése után ebben a vonatkozásban már
anarchiamentes, megszelídített áruviszonyokat szabályoz, kifejlesztve ezeket
az áruviszonyokat és ügyelve, hogy e megszelídített áruviszonyok régi zabo-
látlan »természete« vissza ne térhessen.

Ezek az áruviszonyok sajátos áruviszonyok. Főképpen személyes fogyasztá-
si cikkekre korlátozódnak, alanyaik pedig »alapjában véve az egyesült szo-
cialista termelők«. Világos ebből, hogy ezek az áruviszonyok *nem magántulaj-
donosok* áruviszonyai többé; a szerződés ebben a körben a szocialista társa-
dalmi tulajdon alanyainak termelési viszonyait szolgálja. Az értéktörvény szin-
tén szigorúan korlátozott és megszabott keretek közé van szorítva. A kapi-
talizmusban még a ciklikus válságok katasztrófáin keresztül vak erőként szabá-
lyozta a termelést, a hozzáértő erős ember kezében azonban — bár erősen fel-
ügyeletre szoruló — hasznothajtó erővé vált és a népgazdaság arányos és terv-
szerű fejlődésének szolgálatába került. Ilyen viszonyok között a szerződések
rendszere eszköz arra, hogy *ez az áruforgalom a szükségletek maximális kielégí-
tése érdekében zavartalanul, gyorsan, tervszerűen bonyolódjék le.*

Ugyancsak áruviszonyokat találunk a szocializmus felépítése után is a
közvetlenül a lakosság szükségleteinek kielégítésére szolgáló javak elosztása
terén. Ezeket a lakosság a fejlődés jelenlegi szakaszán a Szovjetunióban is meg-
vásárolja, személyi tulajdonába veszi. A közvetlenül a lakosság kielégítésének
szolgálatában álló viszonyok mindaddig áruviszonyok lesznek, amíg az elosztás
alapja a végzett munka marad, amíg a társadalom át nem tér a szükségletek
szerinti elosztásra. Csak ez az áttérés fogja a jogból a visszterhesség fogalmát
végérvényesen kiküszöbölni, csak az ilyen viszonyok közepette fog az érték-
törvény megszűnni. Amíg azonban az elosztás a végzett munkán alapul, az egyen-
érték jelentősége fennmarad. Egyelőre tehát a szerződéseknek nagy a jelentősége
a szükségletkielégítésre szolgáló javaknak a lakossághoz való eljuttatása terén,
ez pedig a szerződések jelentőségét nagymértékben fokozza, mert közvetlen,
mindennapos eszközévé teszi az anyagi és kulturális szükségletek maximális
kielégítése ügyének. Ebben a körben sem magántulajdonosok áruviszonyáról
van szó, hanem a *személyi tulajdon* szolgálatáról; ezek a viszonyok a felépült
szocializmusban legtöbbször a társadalmi tulajdon valamelyik alanya és a
személyi tulajdon valamelyik alanya között, továbbá a személyi tulajdon
alanyai között állnak fenn és szintén *anarchiamentes* áruviszonyok.

A szocializmus építése során tehát és a szocialista társadalom felépítése
után a falu és város közötti áruviszonyok fennmaradnak és ebben a körben
árutermelés folyik. Ugyancsak megvannak az áruviszonyok a lakosság ellátása
terén, akár az állami, akár a szövetkezeti szektor, akár a kisipar állította elő a

²⁸ Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1952.
18—29. old.

-szükséglet kielégítésére szolgáló javakat. Ezen a téren azonban a szerződések — különösen a szocializmus felépítése után — lényegében *anarchia-mentes viszonyokat szabályoznak, nem-magántulajdonosok áruviszonyait*, sőt, nagy szerepük van abban, hogy ezek az áruviszonyok anarchia-mentesek maradjanak és a magántulajdon restaurációjára ne kerülhessen sor. Lehetőséget nyújtanak az állami ellenőrzésre és szolgálják a szocializmus gazdasági alaptörvényét.

A szerződések tehát, miután szembefordultak azokkal a jelenségekkel, amelyeknek létüket köszönhetik: a magántulajdonnal és az anarchiával és e szembefordulásuk során önállóbbakká válva, a korábbi jelentőségüknél jóval nagyobb jelentőségre emelkedtek, a magántulajdon és anarchia segítségükkel történt felszámolása után is fennmaradnak és szolgálják a szocialista társadalmi és személyi tulajdon alanyainak anarchia-mentes áruviszonyait. Azt az árutermelést, amelyről Sztálin ezt mondja: »...az árutertermelés különleges fajtája, árutertermelés tőkésék nélkül, amelynek alapjában véve az egyesült szocialista termelők (az állam, a kolhozok, a szövetkezetek) áruival van dolga, amelynek hatóköre a személyes fogyasztási cikkekre korlátozódik, amely nyilvánvalóan semmiképpen sem fejlődhet tőkés-termeléssé, és amelynek az a rendeltetése, hogy »pénzgazdaságával« együtt a szocialista termelés fejlesztését és megerősítését szolgálja.«²⁹

4. A szerződések szerepe azonban nemcsak ebben áll a szocialista társadalomban. Vessünk egy pillantást az ipar, kereskedelem stb. *állami szocialista szektorára*. A nyersanyagok, munkaeszközök, félkésztermékek, késztermékek az állami szektoron belül, az állami vállalatok között továbbításra, elosztásra kerülnek, míg el nem érkeznek felhasználásuk vagy — a fogyasztási javak, kisebb termelési eszközök és külkereskedelmi műveletek esetében mindenféle javak tekintetében — az állami tulajdonból való kibocsátásuk helyére. E mozgásuk során az állami tulajdon köréből nem kerülnek ki. Ebből következik, hogy azok a viszonyok, amelyek közepette mozgatásuk végbemegy, *nem áruviszonyok*. Ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy e javak mozgatásának jogi formája az állami szektoron belül is *a szerződés!* A javak az állami szektoron belül is általában *szerződések láncolatának segítségével* jutnak el rendeltetési helyükre. E szerződések során az »egyik fél«, egy állami vállalat a »másik fél«-nek, egy másik állami vállalatnak általában *termékeket ad át pénz* (illetőleg, ami egyremegy ebből a szempontból, jóváírás) *ellenében*. Az egyik állami vállalat kezelésében lévő, állami tulajdonba tartozó bizonyos javak átmennek a másik állami vállalat kezelésébe és megmaradnak állami tulajdonban; e mozgásnak pedig megfelel egy ellenirányú mozgás: a megfelelő összeget a másik állami vállalat számlájáról átírják az egyik állami vállalat számlájára, miközben ez az érték változatlanul állami tulajdonban van. E szerződések sémája *meg-*

²⁹ Sztálin, id. m. 19. old.

egyezik az áruszerződéseivel. »Áruszerződés« — tulajdonváltkozás nélkül, »áruszerződés« — áruviszonyok nélkül, »árucsere« egyazon tulajdonos vagyonán belül; — hogyan fér ez össze mindazzal, amit az áruviszony és a szerződés kapcsolatáról mondtunk? Hogyan lehet a terv végrehajtása során az állami szektoron belül létrejövő, egyazon »személy«, az állam tulajdonában lévő javakra vonatkozó viszonyok formája az áruszerződés?

A tervezés és a terv lebonyolítása megkívánja, hogy a legcélszerűbb módszerek kerüljenek alkalmazásra a kalkuláció, az elszámolás, a nyilvántartás, az ellenőrzés terén. Evégből a gazdasági fejlődés, továbbá hosszú évek kísérletei és próbálkozásai, elítéletekkel és ellenséges nézetekkel vívott harcai eredményeképpen a Szovjetunióban, majd e nagyszerű példa nyomán a népi demokráciákban kifejlesztették az állami vállalatok *önálló elszámolását*: felruházták őket bizonyos pénzügyi és gazdasági önállósággal. Ezzel összefüggésben továbbá újból bevezették, illetőleg fenntartották a *visszterhességet* az állami vállalatok közötti vagyoni viszonyokban. Az önálló elszámolás és a visszterhesség ugyanis lehetővé teszi annak megállapítását, hogy vajjon a vállalat jövedelmező-e vagy ráfizetéses, normálisan működik-e vagy sem. Az állami szocialista gazdaság alapegységei működésének zavarai így mutathatók ki leginkább. Az *önálló elszámolással* rendelkező vállalatok egymásközi *visszterhes* vagyoni viszonyai, az e körben lebonyolódó elosztási viszonyok pedig az áruviszony *formáját* mutatják. Az ebből következő kézenfekvő eredmény: az *önálló elszámolással* rendelkező vállalatok a polgári jog *önálló alanyai*, jogképesek, *jogi személyek* lesznek, vagyoni viszonyaik pedig, amelyek nem áruviszonyok, de *áruviszonyok formájában* jelennek meg, *szerződési viszonyok*.

E szerződési viszonyoknak az a további előnyük is megvan, hogy a vállalatokat *egymással szemben is* érdekeltté teszik a terv teljesítésében; érdekeltté teszik abban, hogy zavartalanul együttműködjenek. Ezt a szerződési rendszer éppen annak révén éri el, hogy *jogintézmény* és mint ilyen, *szankciója* van. A kötelezett állami vállalatot az is sarkallja a teljesítésre, hogy nemteljesítés vagy hibás teljesítés esetén kötbért kell fizetnie a jogosult vállalatnak, a jogosult állami vállalatot pedig ugyanez sarkallja a másik fél teljesítésének szorgalmazására. Ilyenformán az állami vállalatok nemcsak az állammal szemben, fegyelmi úton felelősek a terv teljesítéséért, nemcsak a munkajogi (bérezési, jutalmazási stb.) eszközökkel teszi a jog a vállalatok dolgozóit érdekeltté a terv teljesítésében, tehát nemcsak *vertikálisan*, az államigazgatási és munkajogi viszonylatokban lesznek felelősek és érdekelték a tervteljesítés terén, de az állami vállalatok egymásközi viszonyában is kötelezettek és érdekelték lesznek, azaz kötelezettségük és érdekeltségük nemcsak vertikális, de *horizontális* síkon is fenn fog állni. Valóságos »keresztosros vetés« ez, amelynek nyomán a terméshozam emelkedik.

Mindezek a körülmények vezettek oda, hogy az állami vállalatok bizonyosfokú gazdasági önállóságot kaptak, hogy ennek az önállóságnak önálló

jogalanyiség felel meg, hogy a pénzforgalom a mérés céljára fennmaradt köztük, hogy tehát vagyoni viszonyaik az Á—P képletű csereviszony képét mutatják és hogy e csereviszonyok jogi formájaként közöttük *szankciókkal biztosított visszerhes szerződések* vannak. Mit jelent azonban az, hogy az állami szektoron belül jogilag ilyen szerződések mozgatják a javakat? Ez azt jelenti, hogy e javak mozgása *az áruviszonyok formájában* megy végbe. *Áruk* nincsenek ebben a körben, mert tulajdonváltás sincs, de a szocialista állam — elsősorban éppen a szerződések rendszere révén — nem egy vonatkozásban úgy szervezte meg e *nem-árúk* belső mozgatását, *mintha* árúk volnának. Nemhogy *anarchia* nincs e szerződések mögött, nemhogy *magántulajdon* nincs mögöttük, amint azt az állami és szövetkezeti szektor egymásközi áruviszonyaiban láttuk, de nincs mögöttük *két tulajdonos* sem: a szerződések egyazon tulajdonos, az állam vagyonának mozgatását szabályozzák az állami tulajdon körén belül. *Áruviszonyok formája — árujelleg nélkül.*

Áruviszonyok formája — árujelleg nélkül; *egyazon* tulajdon körén belül látszólagos áruviszonyok; — ez további jogi problémákat vet fel. Az áruviszonyok alanyai — láttuk — mindig különböző tulajdonosok voltak: a kizsákmányoló társadalmi rendszerekben magántulajdonosok, a szocializmusban a szocialista társadalmi és személyi tulajdon alanyai. Ebben a körben azonban nem azok, mert hiszen éppen az a lényeg, hogy az egységes állami tulajdon körében jön létre a szerződések rendszere. A szerződések azonban szerződő feleket kívánnak meg, akiknek rendelkezési joguk van az »elidegenítésre« és javak »megszerzésére«. Ezért az áruviszonyok formájához a *jogi személyiség* formája járul: az állam elismeri vállalatok önálló jogalanyiségét, *noha e vállalatok tulajdonában nem lehet semmi*, mert mindenük egységesen az állami tulajdon része, noha minden önállóságuk mellett sem függetlenek, hanem *szerves részei az alá- és fölérendeltség rendszerében felépített gazdasági igazgatási szervezeteknek*. Mégis megkapják a jogi személyiségnek ezt a *tulajdonosi tartalomtól mentes formáját*, noha a polgári jogalanyiságnak tartalmát és »értelmet« mindig a tulajdonosi minőség adott, mert hiszen vagyoni viszonyokban a jogalanyiség »tartalmatlan« és »értelmetlen«, ha eleve lehetetlen, hogy a »jogi személy« bármikor is tulajdonossá válhasson. Mégis megkapják az állami gazdasági igazgatási szervezetbe beépített vállalatok a jogi személyiségnek ezt az *autonóm függetlenségtől mentes formáját*, noha azelőtt »értelmet« a jogi személyiségnek csak a jogi személyiséget igénylő szervezet autonóm volta, »akaratszabadsága«, a többi szervezettől és többnyire saját tagjai vagyonától való elhatároltsága adott, bár formai oldaláról ezt az elképzelést kétségkívül kikezdték a monopolkapitalizmus trösztjei, kartelljei, amelyekben már a sajátos »tőkés-társadalmasodás« nyilvánult meg. Az állami vállalatok jogi személyisége tehát ezeknek a jogtörténeti előzményeknek ellenére is kialakult és teljesen megújította a jogi személyiség jogtudományi fogalmát, sok fejtörést okozva a jogtudomány művelőinek. Kialakult, mert szükség volt rá és a benne rejlő nagyszerű lehetősé-

geket a szovjet tudomány felismerte. Inkább a jogi személy burzsoá fogalmát áldozta fel, semmint lemondott volna az állami vállalat jogi személyisége által nyújtott előnyökről.

Az áruforma fenntartása e nem-áruviszonyokban megkívánja, hogy e vállalatok viszonylagos gazdasági önállóságához jogi személyiségük tartalmaként egy bizonyos mérvű *rendelkezési jog* is járuljon. Hogyan állunk ezzel a rendelkezési joggal? Láttuk, hogy a szerződések akarati viszonyok formáját öltik. Miféle »akarati viszonyok« ezek, amelyekben a két fél lényegében egy: *egyazon tulajdon kezelője, egyazon szervezet része*? Miféle »akarati viszonyok« azok, amelyekben a szerződési akarat kinyilvánítása, vagyis a szerződés megkötése voltaképpen államigazgatási jogi kötelezettség? Látszólag a két fél gyakorolja »rendelkezési jogát«, a szerződések az ő »akarattnyilatkozataik« következtében jönnek létre: a szerződés éppen olyan képet mutat, mint két különböző tulajdonos szerződése. A két »szembenálló« akarat mögött azonban, ami a rendelkezési jog gyakorlásában és szerződés létrejöttében nyilvánul meg, szerződéskötési *kötelezettség* van és lényegében, végeredményben *egy akarat: az államé*. Az áruviszonyok látszata tehát *különböző akaratok* megegyezésének *látszatával* jár; — a szerződések itt is akarati viszonyok formájában jelentkeznek. Továbbmegyünk. Látszólagos tulajdonosok látszólagos akaratukat fejezik ki; ennek következtében egymásra *kölcsönösen* »átruházzák« látszólagos tulajdonjogukat. Az áruviszonyok formájával a *visszterhesség látszata* is együtt jár: az egyik vállalat az állami tulajdon rábízott részét »nem ingyenesen« ruházza át a másikra, hanem azért az állami tulajdonból a másik vállalat számlájára írt összegből megtérítést kap. Minthogy továbbá az áruforma fenntartása a jogban is tükröződik és szerződések formáját ölti, nyilvánvaló, hogy e szerződések szankciót is tartalmaznak: az állami vállalatok egymás iránti kötelezettségeikért anyagi felelősséggel tartoznak. Ez az anyagi felelősség az állami tulajdon rájukbízott vagyontárgyaival való felelősség egy másik állami vállalattal szemben, vagyis *látszólagos vagyoni felelősség*.

Ezek a látszatok azonban *csupán látszólag látszatok*. Csak akkor »látszatok«, ha *mindenáron a régi tartalmat keressük mögöttük*. Igaz, hogy a szerződések mögött nincsenek valóságos áruk, a vállalatok jogi személyisége mögött nincsenek autonóm gazdasági alanyok, az állam által gondozásukra bízott vagyontárgyak felett nincs tulajdonjoguk, akaratuk mögött az állami akarat húzódik meg, a *visszterhesség* nem jelent kölcsönös tulajdonváltást és a vagyoni felelősség sem vág a tulajdonjog vérébe-húsába. Ugyanakkor ez az egész konstrukció értelmetlen *büvészmutatvány* volna és a jogban egy napig sem maradhatna fenn, ha nem volna mögötte realitás. »A dolog úgy áll — írja Sztálin —, hogy a mi szocialista viszonyaink között a gazdasági fejlődés nem forradalmi fordulatok útján, hanem fokozatos változások útján megy végbe, amikor a régi nem egyszerűen teljesen megszűnik, hanem az újhoz alkalmazkodva megváltoztatja lényegét, s csak a formáját tartja meg, az új pedig nem egyszerűen

megsemmisíti a régít, hanem áthatja a régít, megváltoztatja annak lényegét, annak funkcióit, de nem töri össze annak formáját, hanem az új fejlesztésére használja fel.³⁰ Nem arról van tehát szó, hogy mindaz, ami az áruforma fenn-tartása következtében fennmarad, merő látszat és kísértetjárás, nem arról van szó, ami Alice tündérországában történt, ahol a cheshirei macska eltűnt az ágról, de arcfintora ottmaradt az ágon. Arról van szó, hogy az új áthatotta a régít, megváltoztatta annak lényegét, annak funkcióit, de nem törte össze annak formáját, hanem felhasználja e formát az új fejlesztésére. Az áruforma és annak minden jogi következménye e körben a terv végrehajtása során keletkező viszonyokat fejezi ki és a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését szolgálja, ezen belül a népgazdaság arányos és tervszerű fejlődésének törvényét. Ez azt kívánja a jogtudománytól, hogy e régi jogi formák új funkcióit, új tartalmát felfedje és e *jogintézményeket* elsősorban abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen új feladatokat kell e jogintézményeknek — az állami vállalatok jogi személyiségének, egymásközi szerződéseinek, e szerződések szankcióinak stb. — megoldaniok és hogyan oldhatják meg e feladatokat a legkiválóbban.

E régi formák tehát új tartalmat nyernek. Ez az új tartalom: *a terv végrehajtása során létrejövő viszonyok sokasága*, amelyeknek *egyikfajta* gazdasági megjelenési formája az áruforma valóságos árutartalom nélkül, *egyikfajta* jogi kifejezési formája: a szerződés. E formák igen nagy lehetőségekkel járnak a tervteljesítés előmozdítása terén. Az *önálló elszámolás és jogi személyiség* növeli a felelősséget, a kezdeményezést és érdekeltséget, megkönnyíti a mérést és ellenőrzést: szükség van rá. Megvalósulása során a jogi személyiség teljesen új, eddig nem ismert jogi tartalommal telik meg. Tulajdonosi minőség nélkül, dialektikus egységben az államigazgatási fölé- és alárendeltségbe való szerves beilleszkedéssel, e szervezési forma viszonylagos önállóságra, a többi állami vállalathoz való gazdag tartalmú mellérendeltségi viszonyokra ad lehetőséget: a vállalatot — az államigazgatás szervezetébe való említett beillesztéssel együtt — a terv érdekében *az államigazgatási jog és a polgári jog szocialista vívmányaival egyaránt felvértezi*.

Az állami vállalat szerződéskötési kötelezettsége azt a látszatot keltheti, hogy e kötelezettség a vállalat szerződési akaratát pusztá látszattá halványítja. Valójában ez a kötelezettség a vállalatot azzal a joggal ruházza fel, hogy az állam rendelkezési jogát meghatározott körben *maga* gyakorolja, hogy az állami akaratot *szerződési akarat* formájában az ugyancsak állami akaratot megvalósító másik állami vállalattal létesített szerződési viszonyán keresztül megvalósítsa. Ez a szerződési akarat csak képzelt fantóm volna? Nem az. Az állami vállalat szerződési akaratában az állami akarat ölt ugyan testet, de a szerződési akarat részben *hialakítója*, részben *megvalósítója* az állami akaratnak. Az állami akarat

³⁰ Sztálin, id. m. 53—54. old.

absztrakció: az voltaképpen az uralkodó osztály által létesített állam *szerveinek* akaratából tevődik össze, az állam szervei pedig gondolkodó, érző, egymástól különböző, fejlődő *emberekből* állnak, akik egy vagy más kérdésben más és másképpen vélekedhetnek arról, hogy adott esetben mi felel meg a munkásosztály akaratának. Az állami akaratnak mint egésznek része a vállalat szerződési akarata. Ez a szerződési akarat tehát nem azonos az állami akarral, hanem annak egyik *konkrét összetevője*. Hozzátehetjük: *sajátos összetevője*, mert nyilvánvalóan meg kell különböztetni pl. egy meghatározott tervfeladat végrehajtására irányuló állami akaratot az e tervfeladat végrehajtásának *polgári jogi eszközökkel* való előmozdítására irányuló vállalati akarról. Ez a vállalati akarat tehát a népgazdasági terv *polgári jogi, közelebről szerződési eszközökkel* való szolgálatára irányul. *Valóságos szerződési akaratról* van itt tehát szó: olyan akarról, amely a *polgári jogi formában létesített vagyoni viszonyok terén megvalósítója és építője* a népgazdasági terv végrehajtására irányuló sokrétű, sokágú és mégis egységes állami akaratnak.

Ami pedig a *visszterhesség* »látszat«-át illeti, az csak akkor pusztán látszat, ha a tulajdonváltozásokat tekintjük az *áruforma* egyedül lehetséges tartalmának. A visszterhesség azonban — mint láttuk — az *egyenérték* jogi tükröződése és ez a kérdést más megvilágításba helyezi. Éppen a visszterhesség az, aminek érdekében a szerződési rendszer fennmaradt az árutartalom eltűnése ellenére is. Ha megvizsgáljuk, miért alkalmazza a szocialista gazdaság és jog az áruformát árutartalom nélkül, akkor Sztálinnak abból a tételéből kell kiindulnunk, hogy a kalkuláció, az elszámolás, az ellenőrzés érdekében a termelési eszközök »értékérők«, »önköltségérők«, »árárók« kell beszélnünk, — végső fokon, mert a kétféle tulajdon az árutermelést a szocialista társadalomban is szükségszerűvé teszi és ezért a nyilvántartásnak, kalkulációnak, ellenőrzésnek értékformában kell végbemennie. Az értékforma felhasználása pedig a pénz felhasználását jelenti a társadalom jelenlegi fejlettségi fokán. Miért teszi tehát lehetővé az áruforma árutartalom nélkül a kalkuláció, az elszámolás, az ellenőrzés megkönnyítését? Azért, mert az áruforma lehetőséget ad az általános értékmérő, az érték önálló formája: a pénz alkalmazására. A pénz e téren is betölti hasznos funkcióit. Az áruforma fenntartása tehát a pénz funkcióinak betöltése érdekében történik. Márpedig a pénz funkcióinak betöltése az, ami a visszterhesség reális tartalmát adja: így válik lehetségessé a kalkuláció; az ellenőrzés, a gazdaságosság, termelékenység mérése és ellenőrzése. A visszterhesség tehát, amely egykor jogilag a tulajdon kölcsönös átruházását, illetőleg szolgáltatások kölcsönös kicserélését jelentette *különböző* tulajdonosok között, társadalmi méretekben véve az *egyenérték* alapján, most *vagyoneltolódás nélkül fejezi ki az egyenértéket*. Ezzel a mérés és ellenőrzés egyik polgári jogi eszközzé és emellett az államigazgatási szerveket is tájékoztató jogi eszközzé lett. Megmaradt tehát a visszterhesség reális tartalma. Itt is az államigazgatási és a polgári jogi eszközök egymást erősítő módon való együttes felhasználásáról van szó.

Térjünk át a »látszólagos vagyoni felelősség«, a kötbérszankció kérdésére. Igaz, hogy a szerződés nemteljesítése, késedelmes vagy hibás teljesítése miatt fizetendő kötbér állami tulajdon-»ból« állami tulajdon-»ba« kerül és ilyen értelemben »nem valóságos« szankció, de vajjon nem csökken-e a vállalat forgóalapja, nem csökken-e a dolgozók közt kiosztásra kerülő prémium a kötbérfizetés folytán? Nem figyelnek-e fel a felső szervek a kötbérszámla láttán, nem indítanak-e esetleg vizsgálatot stb., ha gyakran kell a vállalatnak kötbért fizetnie? Nem jelzi-e a kötbérszámla, hogy valami nincs rendjén, nem indítja-e a vállalatot és felsőbb szerveit a kötbérszámla a jobb szervezésre, pontosabb termelésre? Nem éri-e el tehát az állam a kötbérszankció révén azt, amit a szankciónak el kell érnie, ha a jog e névre méltó akar lenni és szolgálni akarja az alapot, nem segíti-e elő a jog sajátos, a jogra jellemző eszközzel a szocializmus gazdasági alaptörvényének megfelelő magatartást? Lehet-e azt állítani tehát, hogy a kötbérfizetési kötelezettség »nem szankció«, csak mert nem jár tulajdonváltással? Nyilvánvalóan formális volna ezt állítani. Már említettük: a kötbérszankció érdekeltté teszi a vállalat dolgozóit a terv teljesítésében, a benne megtestesülő *polgári jogi felelősség* pedig egyfelől az egyik vállalat rendelkezésére álló anyagi eszközöket csökkenti, a másikat pedig növeli. Ilyenformán betölti a polgári jogi szankció »hagyományos« funkcióit és pedig szocialista módra, vagyis felhasználva az e szankcióban rejlő *egyéni* ösztönző erőt az egész népgazdaság érdekében: fokozza az állami vállalatok *egymás iránti*, nem csupán a felső igazgatási szerveik iránti felelősségét és érdekelttségét, és ugyanakkor az *államigazgatási jogi felelősség* megvalósulását is elősegíti azzal, hogy felhívja a felső szervek figyelmét a működési zavarokra. »Látszólagos« szankció? Nem, hanem a szocialista jogtudomány csodálatraméltó alkotása. Nem a kötbér fosztódik meg szankció-jellegétől azáltal, hogy a kötbérfizetés nem csökkent és nem növel tulajdont, hanem az a megszokott hiedelem foszlik szét, válik formalistává, hogy a vagyoni szankció fogalmi eleme szükségszerűen valamiféle tulajdonelvonás vagy tulajdonkorlátozás.

A szerződés jogintézményét tehát az állam nem-áruk mozgatójának viszonyaiban is felhasználja, fenntartván az áruformát árujelleg nélkül. A szerződés itt sem lesz független az áruformától, amellyel szoros kapcsolatban van: áruforma és szerződés ebben a körben is megfelel egymásnak, csak az áruforma mögül tűnt el az árujelleg, hogy újfajta tartalomnak adja át a helyét: a terv végrehajtásával kapcsolatos viszonyoknak. Ennek az új helyzetnek jogi rendezése pedig — pl. az államigazgatási jogi és polgári jogi módszerek egymást kölcsönösen erősítő, egységben való alkalmazása — nagyszerű bizonyítékát nyújtja annak, hogy a szocialista jogtudomány hogyan hoz létre teljesen új jogintézményeket a régi formák felhasználásával, milyen fölényben van a jogi megoldások kidolgozása terén is a burzsoá jogtudománnyal szemben.

5. Ha tehát össze akarjuk foglalni az áruviszonyok és a szerződések kapcsolatát a proletárdiktatúra viszonyai között, a következő alapeseteket találjuk:

a) A szerződések az új gazdasági politika korszakában, amikor a szocialista társadalmi tulajdon a gazdaság kulcspozícióira már szilárdan kiterjed, *valóságos áruviszonyokat is szabályozhatnak. Magántulajdonosok* áruviszonyait is, olyan társadalomban, amelyben még a termelés *anarchiája* is fellelhető. Ebben a körben a szerződés, amely a kapitalizmus idején teljes mértékben hozzájárult az anarchia elburjánzásához, a tőkés tulajdon uralmának erősítéséhez, úgy segíti az áruviszonyok kibontakozását, hogy közben *az anarchia kiküszöböléséhez, végső fokon a magántulajdon megszüntetéséhez járul hozzá.*

b) A szerződések az állami és szövetkezeti szektor között, a kereskedelmi szervek és a lakosság között ugyancsak *valóságos áruviszonyokat* szabályoznak. E valóságos áruviszonyok azonban már *nem magántulajdonosok* áruviszonyai, hanem a *szocialista társadalmi* (állami és szövetkezeti), továbbá a *személyi* tulajdon alanyainak áruviszonyai. Ezek mögött az áruviszonyok mögött a termelési *anarchia már nem található meg*: a szerződések rendszere a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődése törvényének megvalósulásához, a szükségletek maximális kielégítése törvényének érvényesüléséhez nyújt segítséget. E téren többnyire a *népgazdasági terv* vonatkozó része valósul meg *áruviszonyok útján* és ezeknek az áruviszonyoknak jogi formája a szerződés.

c) A szerződések a népgazdaság állami szektorán belül *az áruviszonyok formájában szabályozzák nem-áruk továbbítását.* A szerződéskötő felek itt *nem különböző tulajdonosok*; mindketten az egységes állami tulajdonnal gazdálkodnak, de egyebek között éppen szerződéskötési képességük céljára fel vannak ruházva bizonyos rendelkezési joggal. Ezekben az esetekben a szerződési viszonyoknak már nem áruviszonyok a tartalma, hanem *a népgazdasági terv végrehajtása során* keletkező viszonyok. Ezen a téren jutottak tehát a szerződési viszonyok a legmesszebbre: tartalmuk teljes mértékben átalakult.

Ezek között az alakzatok között, számos átmeneti forma is lehetséges. Így pl. rámutatunk arra, hogy az állami és szövetkezeti szektor viszonyainak szintén a *népgazdasági terv* megfelelő része a tartalma ugyanakkor, amikor e viszonyokban az *árucsere* legfontosabb és komoly jogi következményekkel járó eleme: a tulajdonváltás is benne van. Ezek az átmeneti formák is utalnak arra, hogy az említett alapesetekből nem volna helyes arra következtetni, hogy a népgazdaság szektorai szerint *különböző fajta* szerződéseket ismer a szocialista jog. A szerződés jogintézménye egységes jogintézmény. Alapjában nem mások azok a szerződések, amelyek a nyersanyagot feldolgozási helyére, onnan a készterméket a nagykereskedelemhez és innen az állami kiskereskedelemhez továbbítják, mint azok a szerződések, amelyekkel a lakosság e termékeket szükségletei céljára megvásárolja, vagy mint a város és falu közötti árukapcsolatok szerződésai. E különböző termelési és elosztási funkciókban résztvevő szerződésekre részleteiben sokféle, egymástól eltérő szabályok vonatkoznak, de e szerződések formailag is hasonlóak, és ami fontosabb, egységesen, együttesen szolgálják a kizsákmányolástól és anarchiától, relatív túltermeléstől

és éhinségtől, spekulációtól és intézményes »törvényes« rablástól mentes szocialista alapot, egységesen, együttesen segítik elő a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését.

IV. A szerződés fejlődésének alapvonásai

1. Ha a szerződés jogintézménye által befutott életpályát át akarjuk tekinteni, a következő alapvető fejlődési folyamat tűnik szembe:

Az egyszerű árutermelés viszonyai között a szerződés a *szükségletkielégítés* eszköze. Az árutermelők a saját munkájukkal termelt javakat kicserélik olyan javakra, amelyekre szükségleteik kielégítése céljából szükségük van. Ebben a fejlődési fokban e szerződés a termelőerők fejlettségi fokának megfelelően szegényes és esendő jogi eszköze a szükségletkielégítésnek, amely az anarchiának alávetve állandó zavarok, csalódások, új reménységek és új csalódások közepette szolgálja a kisárutermelőket, akiknek nincs hatalmuk azokon a termelési viszonyokon, amelyek befolyásolására a szerződés jogintézményét létrehozták. Ezen a termelési fokon tehát az árutermelők nem urai gazdasági viszonyaiknak; ellenkezőleg: e viszonyok uralkodnak rajtuk. Érthető, hogy ilyen körülmények között a szerződés csupán szerény szolgálója lehet a szükségletkielégítésnek.

A kapitalizmus beköszöntésekor e jelenség az ellentétébe csap át. Az áru »a tőkeérték létezési formájává« lesz.³¹ A tőkés termelés viszonyai közepette a szerződés mint a *profitszerzés* eszköze lesz döntő jelentőségűvé. Utalunk itt a tőke forgalmi folyamatában a termelési eszközök beszerzésére irányuló szerződésekre és a bér munkaszerződésekre, mint értéktöbblet termelésének jogi előfeltételeire (P—Á folyamat szerződésai) és a termelt áruk eladására irányuló szerződésekre (Á—P folyamat szerződésai) mint az értéktöbblet *realizálásának* jogi eszközeire.³² A szerződés e funkcióváltása párhuzamos azzal a történelmi folyamattal, amelynek során a kisárutermelőket termelési eszközeiktől megfosztották és ennek folytán a sajátmunka termékének elsajátítására irányuló jogosultság idegenmunka termékének elsajátítására irányuló jogosultsággá alakult át. Párhuzamos azzal a jelenséggel, hogy a társadalom nagy tömegeinek szükségleteik kielégítésére irányuló törekvése szükségszerűen munkaerejük árubaocsátását feltételezte, vagyis kifosztásukat, kirablásukat, kizsákmányolásukat: szükségleteik kielégítésének egyre tökéletlenebbé válását. Ilyen módon a szerződés mint a profitszerzés eszköze tagadása a szerződésnek mint a szükségletkielégítés eszközének: ez utóbbit abban a körben, amelybe az előbbi behatolt, a tőkés termelési viszonyok szétzúzták.

A szocialista forradalom, a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a

³¹ A tőke, II. 146. old.

³² V. ö. A tőke, II. kötet, I. szakasz, 1—4. fejezet.

tervgazdálkodás bevezetése, a szükségletek szerinti elosztás érvényesítése *ismét a szükségletkielégítés* eszközévé tette a szerződést, csakhogy összehasonlíthatatlanul magasabb fokon. A fentieket variálva az áru a szocializmusban bizonyos körben a népgazdasági terv egyik (nem kizárólagos) létezési formájává lesz. Az ezt kifejező szerződés és az áruviszonyok nélküli szerződés ismét tagadása a profitszerzés eszközéül szolgált szerződésnek, ellentéte annak és szét kellett azt a szocialista forradalomnak zúzni ahhoz, hogy a szocialista szerződés érvényesülhessen. Hatékonyságát a szocializmus gazdasági törvényszerűségei biztosítják. Az anarchiát felszámolták; helyét a népgazdaság tervszerű és arányos fejlődése foglalta el. A társadalom a törvényszerűségek ismeretében és az összes termelési eszközökkel a hatalmában nincs többé alávetve e vakon ható törvényeknek, hanem az egész társadalom érdekében uralkodik felettük. Mindez lehetővé teszi, hogy a szerződés ne csak esetileg, ne csak esendő és szegényes módon szolgálja a szükségletkielégítés ügyét, de intézményesen, társadalmilag, biztonságosan, mint egyik eszköze a szocializmus gazdasági alap-törvénye érvényesülésének.

2. A szerződés fejlődésmenetében tehát a legfontosabb, döntő ellentétpár: a szükségletkielégítés — profithajszá — szükségletkielégítés magasabb fokon. Ezen belül azonban a fejlődés további jellegzetes fordulatokban ment végbe.

A szerződés az *anarchikus áruviszonyok* jogi formája volt. Az értéktörvény vak természeti erő módjára tört utat az egyes szerződési viszonyok tarka összevisszaságán keresztül, egyéni céljait fonák tudattal kergető emberek akaratán keresztül, olyan társadalmakban, amelyekben az egyének elszigetelődtek, és egymáshoz való viszonyaik kötelékei rejtve érvényesültek.

Az elszigetelődés a termelés társadalmasodása folytán csökkent. A termelés társadalmasodása a proletárdiktatúra győzelmére, a társadalmi tulajdon megteremtésére vezetett. A társadalmi tulajdon megteremtése és a velejáró tervgazdálkodás az anarchiát felszámolja. Az állam ellátja a gazdasági szervezés funkcióját. Létrejönnek a szocializmus szerződésai — a gazdasági fejlődés társadalmi méreteiben való tudatos alakításának jogi eszközei. Létrejönnek az anarchiamentes, kizsákmányolásmentes, spekulációmentes szerződések. Tükröződik bennük az egyéni és társadalmi érdek összhangja. Egyéni akaratok tudatosan és sikeresen törekszenek bennük társadalmi célok megvalósítására. Az *anarchia* viszonyainak, a *konkurrencia* viszonyainak, a *kizsákmányolás* viszonyainak hűséges szolgálója, a burzsoá szerződés kénytelen helyét átengedni ellentétének: az anarchia, konkurrencia, kizsákmányolás viszonyainak *felszámolásában* tevékeny szerepet betöltő, ezek ellentétét: a *szükségletkielégítést*, az *arányos és tervszerű fejlődést* szolgáló szocialista szerződésnek. E szerződés egyfelől sikerrel egyesíti magában a szocialista tartalommal az anarchikus árutermelő társadalmaktól örökölt, »megszelídített«, »megnemesített« jogi formát, annak szocialista viszonyok közt gazdagon kibontakozó előnyeivel és az anarchiából

folyó hátrányai nélkül, másfelől mint polgári jogi eszköz, elválaszthatatlan egységben működik a jogi forma szempontjából ellentétével, az államigazgatási, jogi eszközökkel a szükségletek maximális kielégítésének szolgálatában.

3. Ennek az átalakulásnak a során a szocialista szerződések egy igen fontos, mondhatni »élenjáró« csoportja olyan változáson megy keresztül, amelyet csodálatosnak nevezhetnénk, ha — retrospektíve — nem volna olyan magától értetődő.

A szerződés történelme folyamán az *áruviszonyoknak* volt a jogi formája. A szocializmusban a szerződések bizonyos csoportjainál ez az alapvető jellegzetessége megmarad, ha egyben az áruviszony síkján maradvá ellentétébe is csap át: az anarchikus, kizsákmányoló *áruviszonyok* jogi formájából anarchiaellenes, kizsákmányolásellenes *áruviszonyok* jogi formája lesz; ismételjük azonban: *megmarad* az áruviszonyok jogi formája. Ez azonban nem kizárólagos. Van egy rendkívül fontos csoportja a szerződéseknek, amely immár *nem áruviszonyok* jogi formája, hanem az *áruviszonyok ellentétéé*.

Az áruviszonyokat, mint láttuk, elsősorban az jellemzi a szerződések szempontjából, hogy alanyai *különböző tulajdonosok*. A szocialista szerződések említett csoportjában a szerződés alanyai *egyazon tulajdon* köréből kerülnek ki: az állami szocialista tulajdon köréből. A szerződések ellentmondásos fejlődése itt, a szocialista közgazdasági tudomány és jogtudomány egyik legkiemelkedőbb alkotásában éri el csúcspontját: már érintett okoknál fogva gazdag és rendkívül fontos szerződési viszonyok rendszere alakul ki az állami szektoron belül.

E szerződéseknek mint jogi formáknak gazdasági tartalma többé nem az áruviszony, hanem a népgazdasági terv végrehajtása során keletkező elosztási viszonyok rendszere. Az áruviszonyok teljesen eltűnnek e viszonyokból és helyükbe a szerződések tartalmaként *közvetlenül*, nem áruviszonyok közvetítésével a népgazdasági terv végrehajtásának viszonyai lépnek.

Ez a szerződéses viszonyok soha nem látott tudatos alakításának, tervszerűségének, soha nem látott tökélyének az útja, amely egyben csírájában magában hordozza a távoli perspektívát: a szerződés jogintézményének *megszűnését*. Az áruviszony, az elkülönült tulajdonosok eltűnése a szerződés mögül — ez e sok vihart látott jogintézmény biztonságos tökélyének előfeltétele és egyben az első lépés e nagymúltú jogintézmény elhalása felé. Sajátos ellentmondás, hogy az elhalás felé tett első lépés — lépés a hatékonyság, tökéletesség korábban ismeretlen foka felé. Egyelőre azonban — hosszú időre — e jogintézmény további szakadatlan tökéletesítésére van szükség, hogy e szakadatlan tökéletesedés hozzájáruljon az elhalás további feltételeinek megteremtéséhez. A szerződésnek új és magasabb fokra kell hágnia, míg eljön elhalásának ideje a kommunizmus ragyogó viszonyai között.

GALILEI TUDOMÁNYELMÉLETÉNEK HALADÓ VONÁSAI

NÁDOR GYÖRGY

1. Galilei mint gondolkodó

Lenin Filozófiai füzetében egyetértőleg idézi a hegeli Logikának a matematikai természetkutatásra és annak történetére vonatkozó megjegyzését: »Nagy az érdeme annak, aki megismeri a természet empirikus számaint, például a bolygók egymástól való távolságát, de hasonlíthatatlanul nagyobb az érdeme annak, aki az empirikus meghatározott mennyiségeket eltünteti és mennyiségi meghatározások *általános formájára* emeli, úgyhogy valamely törvény vagy mérték mozzanatai lesznek»; Galilei és Kepler érdeme... »Ők úgy *bizonyították* az általuk felfedezett törvényeket, hogy kimutatták, hogy az észlelt részletek egész terjedelmükben megfelelnek azoknak.«¹ Kepler és Galilei jelentősége a tudományok történetében éppen abban állott, hogy a természettudományi kutatást arra a fokra emelték, amelyen matematikailag megformulázott törvényeket képes megállapítani.

A renaissance természetfilozófusai is beszéltek a *természet rendjéről*, sőt elvontan a természet változhatatlan törvényeit is emlegették.² De a természetfilozófusoknál hiányzott a természetkutatás exakt módszere; érthető, hogy spekulatív eljárásaik nem vezettek el a természet *tényleges* törvényeinek felismeréséhez. A természetfilozófia pozitív szerepe mindössze az volt, hogy *előkészítette* az elméket a természeti törvényszerűség, a természeti rend gondolatának befogadására. Nem véletlen, hogy *Campanella*, akinek filozófiáját tartalmilag még sok szál fűzi a természetfilozófiához, nagy lelkesedéssel fogadja Galilei tudományos eredményeit és az inkvizíció börtönéből küldi entuziazmussal teli üdvözlétét Galileinek: »A világ összes filozófusai az Ön írására figyelnek, mert valójában nem lehet filozofálni a világképnek valóban szilárd rendszere nélkül, amit Öntől várunk.«³

A természet törvényszerűségének gondolata még Keplernél is a pythago-

¹ Lenin: Filozófiai füzetek (Szikra 1954) 98. lap.

² Bernardino Telesio pl. arról ír, hogy a természet mindig ugyanaz marad és *változhatatlan* törvények uralma alatt áll. V. ö. Carin: Der italienische Humanismus (Bern, 1947) 243. lap.

³ Campanella levele 1614. márciusában Campanella: Lettere. — Bari 1927. — 176. lap.

reizmus misztikus köntösében jelentkezik. Galilei érdeme, hogy kiszabadította a törvényfogalmat a természetfilozófiából eredő misztikus, zavaros burokból és teljességgel *racionális* alapokra helyezte. Galilei számos érvényes természeti törvényt ismert fel és fogalmazott meg mind a mechanikában, mint a fizika más ágaiban. De talán még ennél is lényegesebb a tudományos gondolkodás fejlődéstörténete szempontjából, hogy elvileg tisztázta a természettudományi kutatás *módszerének* akkor már halaszthatatlanná vált legfontosabb kérdéseit és ezen belül azt, hogy mi a szerepük a matematikai természettörvényeknek a természettudományokban.

A mai tudománytörténeti álláspont teljes joggal tartja, hogy *Galilei* nemcsak mint tudós, hanem *mint filozófus is korszakalkotó* a gondolkodás történetében. Érdekes ebben az összefüggésben, hogy már maga Galilei igen világosan felismerte a tudománynak azt a hivatását, hogy túlmenjen a szűk szakmai kereteken és *világnézeté, filozófiává szélesítse ki* eredményeit. Kopernikusról szólva beszél arról, hogy a nagy lengyel csillagász az asztronómia szűk szakmai szempontjából megelégedhetett volna azzal, hogy az újonnan felfedezett jelenségeket a *régi* elmélet kereteibe préselje és ily módon kompromisszumot kössön, de Kopernikus, mint *filozófus* ezzel a megoldással nem békülhetett meg.⁴ Az igazi tudós Galilei szerint világnézeti általánosítás révén elméletét filozófiává szélesíti. Ezt tette maga Galilei is.

2. Megismerhető-e a dolgok lényege?

A világnézeti és módszertani kérdések *radikálisan új* alapokon való tisztázása a tudomány számára e korban már élet-halál kérdése. A hivatalos tudomány, amely még mindig az aristotelési fizika betűihez ragaszkodott, s azt egyházi szentesítéssel, mint lezárt és változhatatlan igazságot tanította, és amelynek módszere még ekkor is a skolasztikából áthagyományozott szillogisztika volt — nemcsak, hogy nem hozhatott reális tudományos eredményeket, hanem fékje és harcos ellensége volt az újnak, az alkotó tudománynak és mindenekelőtt a heliocentrikus világnézetnek. A tudományos fejlődés szükséglete sürgetően követelte a világnézeti és a legfőbb módszertani kérdések gyökeresen új szellemben való megoldását.

A korabeli tudomány az *aristotelési fizika* fogalmaira és tételeire épült. Az aristotelési fizika azonban a XVII. században elavult és túlhaladott tudomány volt, sőt már keletkezése idején sem érte el a görög *tudomány* legmagasabb színvonalát, mivel elzárkózott a görög matematika jelentős eredményeinek feltámasztásától.⁵ Aristotelés Fizikájának alapkategóriáit a közönséges érzéki

⁴ Galilei: Dialog über die beiden hauptsächlichsten Weltsysteme, das ptolemäische und das kopernikanische (Leipzig 1891) — 356. lap.

⁵ V. ö. Wohllwill: Galilei und sein Kampf für die copernicanische Lehre (Hamburg—Leipzig 1909.) I. köt. 1. fejezet.

tapasztalatból meríti; nemcsak asztronómiáját (geocentrikus világgép), de a mozgásokról szóló tanítását is az érzéki látszat alapján dolgozta ki. Wohlwill helyesen állapította meg: A tényleges tapasztalat, melyet Aristotelés alapul vett, a legközelebb fekvő, legegységesebb észleletekre korlátozódik. Az így nyert adatokból épült fel az aristotelési fizikai világgép, amelynek alapvonását a célokság, a *teleológia* hamis szempontja adja.⁶

Világos, hogy az aristotelési fizikán alapuló skolasztikus tudomány — amely tetejében még *dogmatizálta* is a nagy görög tudós minden megállapítását és elsősorban tévedéseit —, nem jutott tovább a *jelenségeknél*, az érzéki *látszathoz*. Galilei és Kepler (sőt már Kopernikus) szembefordulása e kor hivatalos tudományával azért korszakalkotó a gondolkodás történetében, mert a látszathoz, a jelenségek felszínéhez tapadó szemlélettel szemben a jelenségekben kifejeződő és a látszat által gyakran eltakart *lényeg* kutatását tűzik ki célul és kidolgozzák a lényeg feltárásához vezető főbb módszereket is. Éppen ezzel függ össze az is, hogy a jelenségek pusztá leírása helyett a jelenségek *lényeges* összefüggését kifejező *természettörvények* kutatását tartják a tudomány feladatának. Ezt az összefüggést a lényegre irányuló kutatás és a törvények megállapítása között különösen világossá teszi *Lenin* egyik megjegyzése: »... a törvény és a lényeg egynemű (egyrendű), vagy helyesebben egy fokon álló fogalmak, amelyek a jelenségek, a világ stb. emberi megismerésének elmélyülését fejezik ki«.⁷

Ennek a tudománytörténeti helyzetképnek fényében különösen érdekes az a vita, amely Galilei és skolasztikus ellenfelei között a *lényeg* kategóriája kérdésében zajlott le. A skolasztikában nagy szerepet vitt a *lényegnek* elferdített, metafizikus szellemben eltorzított fogalma.

A skolasztika a jelenségek lényegét a valóságtól elszakított és metafizikusan felfűjt általános fogalmakban (univerzália) kereste és úgy vélte, hogy a dolgok lényege pusztá spekuláció útján megragadható. Ezért a skolasztikusok a spekuláció magas trónjáról megvetéssel tekintettek a tényleges valóságra, elutasították a megfigyelést és a kísérleteket. *Ugyanakkor* azonban egyben a légdurvább szenzualizmus foglyai maradtak, amennyiben az érzéki látszathoz készpénznek fogadták el és kritika nélkül tudományos igazságnak könyvelték el a közönséges érzéki tapasztalást. Ily módon a metafizikus »lényeg« és a *lényegtelen* látszat *kettős* várfala zárta el előlük a tényleges tudománynak, a *lényeg* kutatásának reális útját.

Galilei erőteljes bíráló alá veszi e *kettősen* hamis módszernek mindkét — egymást kiegészítő — komponensét. Megmutatja először is, hogy az állítólagos »lényeg« ismerete a skolasztikában nem más, mint fellengzős tudatlanság. Üres általánosságokról szóló fecsegés, amelynek semmi köze a valóságos dolgok

⁶ Wohlwill i. m. 53. lap.

⁷ Lenin: Filozófiai füzetek (i. k.) 128. lap.

konkrét ismeretéhez. A skolasztikát reprezentáló Simplicio — Galilei *Dialogusá*-ban — így nyilatkozik: »A filozófusok lényegében az általánossal foglalkoznak: ők a definíciókat és a legáltalánosabb kritériumokat tárják fel, egyebekben azonban a szükséges műfogásokat és mellékes dolgokat, amelyek úgylis inkább kuriozitások, átengedik a matematikusoknak.«⁸ A »lényeg«-re való jogtalan és nevetséges hivatkozás leleplezése mellett Galilei azt is megvilágítja, hogy a skolasztika — az érzékek tanúságainak kritika nélküli átvételével — a *hamis látszat* fogságába kerül: »Ha számodra a pusztá észlelhetőség, helyesebben mondva a jelenségek valóságos észlelése a döntő — gúnyolódik Salviati, Galilei nézetének szócsöve a *Dialogus*-ban a skolasztikuson — akkor te Kínát és Amerikát szükségképpen égitestnek tartod, mert hiszen megbízható módon még soha nem észlelted rajtuk ugyanazokat a változásokat, amelyeket itt Itáliában láttál, tehát ezek észlelésed határai szerint, égitestek.«⁹

A *lényeg* Galilei szerint nincs a jelenségeken kívül, de nem is esik össze közvetlenül az érzéki látszattal, hanem olykor azzal éppen ellentétes igazságokban tükröződik: »Nem tudom eléggé csodálni azoknak szellemi emelkedettségét, akik... eleven szellemükkel erőszakot követtek el saját érzékeiken oly módon, hogy józan eszüket követve a látszattal a legnyilvánvalóbban ellentétes dolgokat mertek elképzelni.«¹⁰

Megismerhető-e a dolgok lényege? — veti fel a kérdést Galilei. Válaszának éle a skolasztika lényeg-keresése ellen irányul és helyette a jelenségek konkrét kutatását sürgeti: »Vagy a spekuláció útján akarunk behatolni a természeti szubsztanciák igazi és belső lényegébe (l'essenza vera ed intrinseca delle sostanze naturali), vagy pedig megelégedünk azzal, hogy megismerjük egyes sajátosságait (affezioni). Az első kísérletet olyan fáradtságnak tartom, amely mind a legközelebbeső földi, mind pedig a legtávolabbeső égi szubsztanciánál lehetetlen és haszontalan... Ha azonban néhány sajátosság megismerésére korlátozzuk magunkat, akkor a legtávolabbi testeknél és természeti jelenségeknél éppoly kevésbé kell kétségbeesnünk, mint a legközelebbesők esetében.«¹¹ (*Affekciókon* Galilei a dolgoknak olyan mennyiségileg megragadható sajátosságait értette, mint hely, mozgás, nagyság, alak stb.).

A válasz világos: a dolgok igazi lényege nem a jelenségeken kívül van, ezért ott hiába is keressük. Másutt így ír erről: »Őn jól tudja, mennyire hozzájárul az akcidenziák ismerete a dolgok szubsztanciájának és lényegének megismeréséhez.«¹² A *lényeg* tehát csak a jelenségek megismerése útján tárható fel; ha megismertük a dolgok tulajdonságait, akcidenziáit, ezzel megismertük a dolgok lényegét.

⁸ Galilei: *Dialogo* (i. k.) 172. lap.

⁹ Galilei: *Mozog-e a föld?* (Budapest kiadó) 51. lap.

¹⁰ Galilei: *Mozog-e a föld* (i. k.) 144. lap.

¹¹ Levél Marcus Velsér-hez. Idézi *Prantl*: *Galilei und Kepler als Logiker* (Sitzungsberichte der Bayer. Ak. der Wissenschaften 1875).

¹² Galilei: *Dialogo* (i. k.) 422. lap.

3. Galilei módszertani elvei

Miben áll mármost Galilei szerint a kutatásnak az a módszere, amely elvezet a jelenségek vizsgálatán át a lényeg megismeréséig?

A tudománynak — hirdeti Galilei — a dolgoknak nem valamennyi sajátosságát, hanem csak a matematikailag kifejezhető, mennyiségi viszonyait kell kutatnia. Ez egyben a természet lényegének ismeretét adja, hiszen a természet könyve »a matematika nyelvén íródott, betűi háromszögek, körök és más mértani ábrák, amelyek nélkül lehetetlenség megérteni emberi ésszel akár egyetlen szót is; ezek nélkül sötét útvesztőben bolyongunk oktalanul.«¹³ A matematika segítségével — vallja Galilei — megismerjük a dolgok összefüggésének szükségszerűségét.¹⁴

A skolasztikus tudomány szembe fordult a matematikai módszerek alkalmazásával és az általános törvények megállapítására irányuló törekvéssel, s olyan állítólagos »fizikai módszert« követelt, amely az egyes jelenségek minőségi sajátosságának, konkrét minőségi tulajdonságainak hiánytalan számbavételén alapult volna. Skolasztikus ellenfelei azt vetették Galilei szemére, hogy kísérleti úton nyert mozgástörvényei fiktív jellegűek, mert nem veszik tekintetbe a konkrét eset minden mozzanatát, nem számolnak a testek minden tulajdonságával (con tutte le sue passioni).

A minőségi fizika, a »fizikai módszer« követelménye mögött valójában egy olyan empirizmus programja rejtett, amely közvetlenül összekapcsolódott a legdurvább miszticizmussal. Galilei ezzel a közvetlenül adott jelenségekhez tapadó, a köznapi látszatot a tudomány rangjára emelni akaró áltudományos iránnyal szemben kidolgozza a tudományos absztrakció módszerét, megvédelmezi ennek a módszernek jogosultságát és szükségességét.

Az absztrakció módszerének alkalmazása, az általános törvények megállapítására irányuló törekvés természetesen a legkevésbé sem jelentette Galilei számára az érzéki tapasztalás lebecsülését. Ellenkezőleg, éppen az érzéki tapasztalásban látta Galilei a tudományos kutatás egyetlen helyes kiindulópontját¹⁵, és a skolasztikusok üres spekulációival szemben gyakran hivatkozott magának Aristotelésnek helyes álláspontjára e kérdésben. Az érzéki tapasztaláson, amelyet a természetfilozófiai spekuláció terméketlen módszerével szembeszegezett, Galilei konkrétan a megfigyelést és a kísérletet, a módszeresen és kritikailag ellenőrzött tapasztalatot értette. Éppen a megfigyelésnek és a kísérletezésnek e széleskörű, tudatos, módszeres alkalmazása emeli Galileit és az újkor természettudományát elvileg, minőségileg az ókor és a középkor

¹³ Galilei: Il saggiatore című művéből. Közli: Bruno—Galilei—Campanella (Művelt Nép) 79. lap.

¹⁴ Galilei: Mozog-e a föld? (i. k.) 83. lap.

¹⁵ »Mert az igazság feltárásának biztos módja az, hogy a tapasztalást eléb helyezzük mindenfajta vitának... mivel hogy nem valószínű, hogy az érzéki tapasztalás ellentétben álljon az igazsággal.« (Galilei levele Licettihez. Idézi Prantl id. művében.)

természettudománya fölé. Galilei egyik nagy kezdeményezője a *kísérleten alapuló módszernek* és *egyben e módszer elméletének*, s emellett sok esetben maga találja fel, illetve konstruálja meg a kísérletezéshez szükséges eszközöket és műszereket is.

Tudománytörténeti részletkutatások kimutatták, hogy Galilei — akárcsak a kísérleti módszer más úttörői, mint Gilbert, vagy olyan előfutára, mint Leonardo da Vinci — szoros kapcsolatban állott kora technikusával, a korabeli műhelyek és manufaktúrák gyakorlatával, jól ismerte eredményeiket és sok esetben együtt is működött velük. Olschki alapos kutatások alapján arra az eredményre jutott, hogy a kísérleti tudomány fellendülése a XVII. században éppen annak köszönhető, hogy az évszázadok alatt felhalmozott *gyakorlati-technikai ismeretek* elméletileg képzett kutatók kezén végre módszeres feldolgozást nyertek.¹⁶

A kísérleti módszer elfogadásának és a tudományban való elterjedésének egyik feltétele a manuális munka új, pozitív értékelése volt. Ez az összefüggés egyben rávilágít az újkori természettudományos fejlődésnek a feltörekvő osztállyal, a polgársággal való kapcsolatára is, amit Engels oly szemléletesen vázolt fel¹⁷ és amit az azóta végzett tudománytörténeti kutatások megcáfolatlanul megerősítettek.

A kísérleti praxisban Galilei nemcsak kutatási eszközt lát, hanem benne látja egyben a tudományos elméletek és tételek helyességének próbakövét is: »Ha sokaknak lehetetlennek tűnik is — írja — hogy mesterséges eszközök és edények segítségével experimentálisan próbáljuk ki az ilyenfajta jelenségek hatásait — ez mégsem teljesen lehetetlen. Van is nekem egy ilyen eszközről készített tervezetem, amelynek segítségével szemléletesen lehet tenni a mozgások e csodálatos kombinációjának hatását.«¹⁸

A megfigyelés és kísérlet azonban — Galilei felfogása szerint — a tudományos módszernek csak egyik összetevője. A tudományos kutatásban Galilei két módszer egységét látja: a *rezolutív módszer* segítségével jut el a kutatás a konkrétól a *matematikailag meghatározható legegyszerűbb törvények* és elvek felismeréséhez; majd azután a *kompozitív* módszerrel az általános elvekből és matematikai törvényekből levont következtetések útján ismét visszatér az egyeshez és konkrétához.^{18/a} A tudományos kutatás e kettős mozgását később

¹⁶ V. ö. Olschki: Galilei und seine Zeit (Halle 1927) és Olschki: Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Litteratur (Leipzig—Firenze—Róma—Genève. 1919.)

¹⁷ V. ö. Engels: A természet dialektikája (Szikra 1952). Bevezetés.

¹⁸ »Anche se possa parere a molti impossibile sperimentare in macchine e vasi artificiali gli effetti di simili fenomeni, tuttavia non è totalmente impossibile, ed io ho (aggiunge) la costruzione di una macchina, nella quale particolarmente può vedersi l'effetto di queste meravigliose combinazioni di movimenti« (Galilei: Dialogo. i. k. 450. lap.)

^{18/a} »Az a tény, hogy mindeddig senki sem figyelte meg és állapította meg sem önmagában, sem másban, hogy miben is áll egy következtetés levezetése adott és ismert elvekből, nagyon sokaknál igen súlyos hibák elkövetésére vezet bizonyításaikban, mivel nagyon gyakran a következtetendőknel is bizonytalanabb állításokat vesznek fel kiindulásul s ezeket úgy tekintik, mint ami éppen bebizonyítandó s amik ez utóbbtól éppen csak

Newton, mint *analízis és szintézis* egységét fogta fel¹⁹ és a természettudományok mind a mai napig e kétirányú, de egymást kiegészítő és feltételező módszeres eljárást alkalmazzák kutatásaikban.

Az absztrakciónak Galilei módszerében — és Galilei óta általában a természettudományok módszerében — több vonatkozásban is nagy szerepe van. Már a *kísérletezés* azon alapul, hogy a kutató kiküszöböli a jelenségek lefolyását zavaró mozzanatokot, hogy ennek segítségével megállapítsa az *általános törvényszerűséget*, amely az egyes esetek esetlegességein túlmenően *valamennyi* egyes esetre érvényes. Így fogalmazza meg azután — ismét *absztrakció* útján, miközben eltekint az egyes jelenségek számos konkrét, minőségi sajátosságától — a *matematikai természettörvényt*, amelyek a *dolgok szükségszerű* vonatkozásait tükrözik: a jelenségekben megnyilatkozó általánost, a törvényszerűt.

Azzal, hogy Galilei és a XVII. század természettudománya az egyes jelenségek leírása, konkrét minőségi tulajdonságainak regisztrálása helyett az általános *törvények*, a jelenségekben megnyilatkozó *lényeg*, a matematikailag kifejezhető *szükségszerűség* kutatásában látta a természettudomány feladatát, hatalmas fordulatot hajtott végre, nagy lépéssel vitte előre a tudományos gondolkodás fejlődését. Voltaképpen csak ezáltal foglalhatta el a *természet-filozófia* helyét a módszeresen megalapozott *természettudomány*. Hegel a maga korának romantikus-érzelmes természetrajongásával kapcsolatban ezeket írta: »Mindenesetre az egyes állat- és növényváltozatoknak külső körülményektől meghatározott tarka játékát, a felhők sokféleképp változó alakzatait és csoportosulásait és hasonlót nem kell többre tartani, mint az önkényesen csapongó szellemnek éppoly *véletlen* ötleteit; a csodálat az ilyen jelenség iránt nagyon *elvont magatartás*, amelytől a természet *belső harmóniájába és törvényszerűségébe való mélyebb belátásához kell tovább hatolni.*«²⁰ Lenin ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy ez a megállapítás közel jár a materializmushoz.²¹

A XIX. században ezek a helyes megállapítások már a természettudományos fejlődés többévszázados gyakorlatának tanulságaira támaszkodhattak;

nevükben, kifejezésükben különböznek, azaz következtetéseiket olyan dolgokból vezetik le, amelyekhez e következtetéseknek tulajdonképpen semmi közük nincs, továbbá, ha a rezo-lutív módszert alkalmazzák, mégpedig leggyakrabban nem helyesen (jóllehet e módszer helyes használata kitűnő eszközt nyújt új dolgok feltárására) a következtetést magát valóságosnak veszik, ahelyett, hogy abból bizonyos következmények levonására törekednének mindaddig, amíg olyanra nem akadnak, amelyek nyilvánvalóan igaz, vagy már önmagában is, vagy mert a bizonyítás igazolta s amelyből azután a kompozitív módszer segítségével eljuthatnak a kívánt konklúzióhoz — ahelyett, mondom, hogy helyesen használják fel ezt a fokozatosságot, saját elképzelésük alapján felállítanak egy olyan tételt, amelyik nyomban összevág azzal a konklúzióval, amit bizonyítani akarnak, egyetlen lépéssel sem mennek tovább, hanem igaznak veszik azt, jóllehet mint következtetés, lehet helytelen, vagy legalábbis kétséges, és nyomban megkonstruálják a szillogizmust, amelyik azonban így teljesen használhatatlan és teljesen meghagy bennünket a megelőző bizonytalanságban.« (Galilei: Válasz Lodovico delle Colombe-nak. — Idézi Prantl. i. m.)

¹⁹ V. ö. Newton Optikájának zárófejezetét.

²⁰ Hegel: Enciklopédia (Akad. Kiadó 1950) 231. lap. (Az idézett szövegben a kiemelések tőlem valók. — N. Gy.)

²¹ Lenin: Filozófiai füzetek (i. k.) 134. lap.

a fordulatot a jelenségek puszta csodálatától és leírásától a természet belső harmóniájának és törvényszerűségének módszeres kutatása felé — Galilei és a XVII. század természettudománya hajtotta végre.

4. A valóság objektív törvényszerűségei és a determinizmus elve

Galilei magáévá tette és a materializmus szellemében filozófiailag megalapozta azt a meggyőződést — amelyet már Leonardo, Kepler és több természet-filozófus képviselt —, hogy a természetnek *objektív törvényszerűségei* vannak, amelyeket semmiféle emberi akarat és önkény nem tud megváltoztatni: »A természet — írja híres levelében Don Benedetto Castellihez — ... kérlelhetetlen és megváltoztathatatlan, nem törődik azzal, vajjon rejtett indítékait és működésének módjait megértik-e az emberek, vagy sem, és sohasem lépi át törvényeinek határait.«²² Galilei nemcsak a törvények objektivitását vallja, hanem — a demokritosi materializmus szellemében, amely kimutathatóan nagymértékben is inspirálta gondolkodását²³ —, nyomatékosan és félreérthetetlenül hangsúlyozza, hogy a törvények az *anyag törvényei*, az anyagi világ szükségszerűségének visszatükrözései. Az anyagi világ szükségszerű összefüggésrendje az alapja annak, hogy reávonatkozólag tudományos törvényeket lehet megállapítani: »Az *anyag* változhatatlan, azaz mindig ugyanaz s örök és *szükségszerű* jellege következtében rávonatkozólag éppoly világos és tiszta bizonyításokat lehet alkotni, akárcsak a matematikában.«²⁴ A *materialista* Galilei természetesen azt is vallotta, hogy e törvények a végtelen anyagi világban *mindenütt* — a közeli és a legtávolabbi, a földi és az égi jelenségek területén egyaránt — *azonosak, egységesek*: a világ *anyagi egységének* elvéből logikusan következett a természet *egységes törvényszerűségének* tana.

A természet vizsgálatában, a természeti törvények megfogalmazásában Galilei igen nagyra értékelte a *matematika* szerepét, éles ellentétben — és harcban — a skolasztikus tudománnyal, amely makacs ellenállást tanúsított a matematikának a fizikai tudományokban való felhasználásával szemben. Ellenfelei a matematikát puszta elmejátékká szerették volna degradálni, amelyet nem lehet a valóságra alkalmazni. Simplicio, a skolasztikus véleménye szerint: »Alapjában véve Salviati úr ezek a matematikai szörszálhasogatások elméletileg helyesek ugyan, de csődöt mondanak, mihelyt anyagi és fizikai matériára akarjuk alkalmazni.«^{24a} — Galilei bebizonyította, hogy a skolasztikusoknak a matematikától való féltelme és a matematika megvetése a skolasztikában nem más, mint a tudományosságtól, a logikus és módszeres gondolkodástól való idegen-

²² Galilei levele Don Benedetto Castellihez — *Bruno—Galilei—Campanella*. — Művelt Nép i. k. 86. lap.

²³ Galilei és a demokritosi filozófia kapcsolatára nézve l. *Löwenheim*: *Der Einfluss Demokrit's auf Galilei* (Archiv für die Gesch. der Phil. — Berlin 1894).

²⁴ *Galilei*: *Discorsi e dimonstrazioni etc.* I.

^{24a} *Galilei*: *Dialogo*. i. k. 215. lap.

kedésük jellegzetes megnyilatkozása. Azzal a kifogással szemben, hogy a matematika, mint absztrakt gondolatalkotás nem felel meg a *konkrét* valóság sokoldalú gazdagságának, Galilei a következő választ adta, amely mind a mai napig sem veszített jelentőségéből, mint elsőprő érv a matematikai idealizmussal szemben: »Tehát az ami in concreto (konkrétan) történik és ami in abstracto (elméletileg) történik — teljesen megfelelnek egymásnak. Valóban egészen meglepő dolog lenne, ha az absztrakt számokkal végzett számítások és műveletek végül is csődöt mondanának, mihelyt in concreto (konkrétan) arany- és ezüstpénzekre és árukra vonatkoztatjuk őket. A géométernek, ha az elméletileg bebizonyított következményeket kísérletileg tanulmányozni akarja, éppenúgy számításba kell vennie az anyag zavaró befolyását, mint ahogyan a kalkulátor-nak le kell vonnia a ládák, a csomagolás és a többi teher súlyát ahhoz, hogy a cukorra, a selyemre és gyapjúra vonatkozó számításai pontosak legyenek. Ha érti ennek a módját, garantálom Önnek, minden egész pontosan meg fog felelni a számításoknak. A hiba forrása tehát nem az absztrakt, sem nem a konkrét, sem a geometria, sem pedig a fizika, hanem a számoló, aki nem tud pontosan számolni.«²⁵

Matematika és valóság viszonyát Galilei teljesen a materializmus értelmében fogta fel: a matematikai absztrakció *azért* felel meg a valóságos viszonyoknak, mert a számok és matematikai törvények nem az emberi elme »szuverén« alkotásai, hanem a konkrét valóság absztrakt tükröződései, az objektíve meglevő mennyiségi viszonyok sajátos kifejezései. Ugyanerre a felfogásra utal Galileinek az a híressé vált megállapítása is, hogy a természet könyve a matematika nyelvén íródott: vagyis a mennyiség a dolgok *objektív* tulajdonsága. Ennek ellenére az idealista filozófiatörténet és tudománytörténet megpróbálja, hogy Galileit a matematikai idealizmus hívének tüntesse fel. Ezt a nézetet képviselte már *Dilthey*; szerinte Galilei, Kepler és Kopernikus azt vallották, hogy a természettudományos világképet *apriori adott* logikai-matematikai tudatelemek segítségével az emberi értelem szuverén módon konstruálja meg.²⁶ Galilei *idealizmusáról* beszél *Koyré* is²⁷ és más mai idealista tudománytörténészek. Ezek a szerzők a matematikának a természettudományban betöltött elsőrendű szerepéről vallott, Galilei által képviselt nézetét — már önmagában platonizmusnak, idealizmusnak tartják; valójában Galilei éppen ellenkezőleg a matematikai kategóriák, a matematikai természettudományok visszatükrözés-jellegét vallotta.²⁸

²⁵ *Galilei*: Dialogo (i. k.) 220. lap.

²⁶ *Dilthey*: Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation (Leipzig—Berlin 1923) 260. lap.

²⁷ V. ö. *Koyré*: Galileo and the Scientific Revolution of the 17. Century (The Philosophical Review. 1943. Julius.)

²⁸ Helyesen írja *Kudrjavcev*: »Galilei ismeri a matematika értékét, ismeri a matematikai módszerek erejét a természet megismerése terén, tudja, ez az erő a logika törvényeinek és a külső világ törvényeinek összhangjától függ és szerinte az elsőbbség a külső világot illeti meg. (*Kudrjavcev*: A fizika története. Akadémiai Kiadó. 127. lap.)

A matematika alkalmazása a természettudományban, valamint a törvények megfogalmazására irányuló törekvés Galileinél szilárd világnézeti megalapozást nyer: azért lehet törvényeket megállapítani, mert a *valóság maga törvényszerű*, tökéletes törvényszerűségek szerint rendezett (mondo ordonatissimo). A matematikai törvényszerűségek az objektív valóság *szükségszerű összefüggését* fejezik ki. Galilei határozottan síkraszáll a determinizmus, a természet oksági összefüggésrendje mellett és élesen szembefordul mindazokkal, akik ezt a tudományos álláspontot — bármilyen zászló alatt is — támadták: a *teleológia* vallásos és esztétizáló híveivel egyaránt.²⁹

A *determinizmus* elve legáltalánosabb formában már az ókori görög materialistáknál — Demokritosnál és az atomistáknál — felmerült. Megdönthetetlen világnézeti elvvé azonban csak akkor vált, amikor a XVII. század természettudománya konkrét eredményeivel praktikusán is *bebizonyította*, hogy az oksági elven alapuló kutatás nemcsak önmagában teljesen elégséges, de egyenesen kizár minden »célzerűségi« szempontot, mivel ez utóbbi a kutatás objektív jellegét, tudományosságát zavarja meg. Galilei harca a teleologikus szemlélet ellen azért korszakalkötő a tudományos gondolkodás történetében, mert e harc mögött tárgyi érvként és aranyfedeztként ott van Galileinek és a kortárs természettudósoknak számos nagy tudományos eredménye, amiket mind azzal értek el, hogy — legalábbis gyakorlatilag, mint kutatók — szakítottak a teleológiával, az antropocentrikus szemléletmóddal s az objektív vizsgálódás és az oksági viszonyok kutatásának alapjára helyezkedtek.

Galilei igen szilárd elvi alapon vívja harcát a teleológia és az antropocentrikus világszemlélet ellen. Kimutatja, hogy ezen áltudományos szemléletmód hívei saját *apriori* kialakított nézőpontjukat erőszakolják rá a természeti jelenségekre. Sőt Galilei még mélyebbre ás, és feltárja ennek az eljárásnak *ismeretelméleti alapját*; az antropocentrikus nézőpont alapja → mutatja ki Galilei — lényegében a *szubjektivizmus*; az a ki nem mondott meggyőződés, hogy a valóságnak kell az emberi értelem szerint igazodnia: »Ismételten feltűnt nekem, hogy a szerző előadva elmeszüleményeit, amikor azt akarta bebizonyítani, hogy az ő elmélete a helyes, ezt a kifejezést használja: ily módon a dolog jól igazodik értelmünkhöz, másként azonban el lennének zárva ennek vagy annak a körülménynek a megismerésétől, azaz a filozófia kritériuma semmibe veszne: mintha a természet először az ember agyát hozta volna létre és a dolgokat értelmünk felfogóképességeinek megfelelően azután alakította volna. Én azonban inkább azon a véleményen vagyok, hogy a természet először a dolgokat alkotta meg a maguk módján, és csak azután ruházta fel az emberi értelmet azzal a képességgel, hogy — jöllehet nagy fáradsággal — egyet és mást megértsen a természet titkaiból.«³⁰

A teleologikus világszemlélet a világ minden jelenségét istenre vonatkoz-

²⁹ Erre vonatkozólag bővebben l. *Cassirer*: Das Erkenntnisproblem I. 320. ff.

³⁰ *Galilei*: Dialogo (i. k.) 280. lap.

tatja; a determinizmus gyakorlatilag kiküszöböli istent a világképből, mivel a világot önmagából, saját törvényeiből magyarázza. Galilei határozottan kijelenti, hogy a természet *sohasem lépi át* törvényeinek határait;³¹ ezzel nemcsak a csodák lehetőségét tagadja, de végső konzekvenciában az isten képzetét is: milyen isten is lenne az, amely nem szuverén ura a természetnek! Valóban Galilei determinista világképében az isten számára lényegileg nem marad hely, olyannyira, hogy nagy művében, a *Dialogo*-ban *istent és a természetet* nem egyszer szinonimákként használja.³²

Galilei tehát a *mechanikus materializmus* talaján egy — formálisan ugyan rendszerbe nem foglalt — de logikailag teljesen következetes, összefüggő *determinista világnézetet* hozott létre, amelynek sarkalatos kategóriái: a *természet objektív összefüggésrendje, változtathatatlan törvényszerűsége, amelyet az emberek kísérletezéssel — és a matematika segítségével — egyre mélyebben megismerhetnek.*

5. Galilei az alkotó tudományról

A tudományos ismeretek igazságtartalmának kérdésében Galilei határozottan síkraszáll az *igazság objektivitása és abszolút volta* mellett; Galileinek ez az optimista ismeretelméleti álláspontja végső fokon azzal függ össze, hogy a feltörekvő polgárságnak szüksége van a termelőerők, a természettudományok hatalmasméretű kifejlesztésére. Ellenfelei, a reakció hívei arra hivatkoztak, — még ma is felmerülnek hasonló érvelések! — hogy az emberi tudás az isteni tudáshoz viszonyítva elenyésző, semmisnek tekinthető. Galilei válaszában pompás dialektikával különbözteti meg az emberi tudásban a relatív és az abszolút elemet: az emberi ismeretek az extenzitás szempontjából — fejt ki Galilei — valóban korlátoltak és végesek, de *intenzitás, azaz az objektív igazságtartalom* szempontjából az emberi tudás — elsősorban a matematikai tudományban — *abszolútnak* mondható: »Az extenzitás szempontjából, vagyis a megértendő dolgok végtelen sokaságához viszonyítva, az emberi értelem, mégha ezer igazságot ért is meg, egyenlő a semmivel, mivel a végtelenhez képest ezer — semmi. Ha azonban az *intenzitás* szempontjából tekintjük a megértést, vagyis ha azt vizsgáljuk, hogy milyen alaposan, azaz milyen tökéletesen ismerhet meg az emberi értelem valamely igazságot, meg kell állapítanunk, hogy olyan tökéletesen megért egyes igazságokat és olyan abszolút biztonságra tesz szert ezek ismeretében, mint maga a természet...«³³

Galilei ismeretelméletének és tudományelméletének az ad különös értéket, hogy termékeny szintézisbe tudja foglalni a tudomány *történeti fejlődésének* gondolatát a tudományos igazság *abszolút voltáról* vallott felfogással. A skolasztikusok — Galilei ellenfelei — a tudományt egyszersmindenkorra *lezárt* tannak

³¹ Galilei levele Castelléhoz (Művelt Nép i. k. 87. lap.).

³² V. ö. *Dialogo* következő helyeit: 108 f., 384. és 441. lapok (a német kiadás szerint).

³³ Galilei: *Dialogo* (i. k.) 108. lap. Magyarul közli: Bruno—Galilei—Campanella (i. k.) 83. lap.

fogták fel, amelyhez a későbbi fejlődés semmi lényegesen újat hozzá nem adhat. E dogmatikus nézettel szemben Galilei az *alkotó tudomány álláspontján* a tudomány szakadatlan továbbfejlődésének elvét hirdeti: »És vajjon ki merészkedik arra, hogy határt szabjon az emberi szellemnek? Ki merné azt állítani, hogy mi már mindent tudunk, ami a világban megismerhető?«³⁴ A skolasztika ahistorikus szemléletmódjából következőleg a tudományt időfeletti alakulatnak fogta fel; Galilei más renaissance-gondolkodókkal egybehangzóan vallotta, hogy a tudomány a kor terméke: *veritas filia temporis*. E történeti szemléletmód mármost — és ebben rejlik Galilei tudományelméletének nagy értéke — a legkevésbé sem vezet Galileinél történeti relativizmushoz, az igazság (a tudomány) objektív és abszolút voltában való kételkedéshez. Galilei tudományelméletében helyet kap mind a történeti (relatív), mind pedig a logikai (abszolút) szempont, és pedig mindkét szempont az őt valóban megillető helyet foglalja el. Kudrjavcev helyesen állapította meg, hogy Galilei az abszolút és a relatív igazság viszonyának kérdésében olyan pozíciót foglalt el, amely bizonyos vonatkozásban *megközelíti* a dialektikus materializmus álláspontját ebben a kérdésben.³⁵

Ez utóbbi megállapítás természetesen Galilei egyes meglátásaira vonatkozik. *Általában* Galilei materializmusa alapjában *mechanisztikus* materializmus volt és az a bíráló, amellyel a marxizmus klasszikusai a mechanikus-metafizikus materializmust illették, az ő materializmusára is érvényes. (Különösen élesen domborodik ki gondolkodásmódjának metafizikus korlátozottsága az okság és a determinizmus egyoldalú, mechanikus felfogásában). Dolgozatunkban azonban Galileinek elsősorban azokat a gondolatait vesszük szemügyre, amelyek bizonyos vonatkozásban ma is megőrizték aktualitásukat, és amelyek a mai reakciós idealista filozófiával és tudományelmélettel szemben a haladó tudományért való harcunkat támogatják.

Galilei állásfoglalása a tudomány alkotó fejlesztése, a tudományos viták szükségessége, a tekintélyektől megszabadult kutatómunka mellett mindmáig megőrizte frissességét és rendkívüli nevelőerejét. Ezeket a gondolatokat Galilei kora áltudományos, tudálékos, skolasztikus irányzatával való harcaiban fejtegette ki. E harc során sokoldalú kritikának vetette alá a skolasztikus irány tanításait, nemcsak tárgyi szempontból, hanem igen mély logikai-módszertani, sőt tudományetikai kritikát is gyakorolt a reakciós irányzat felett. Fejükre olvassa a skolasztikusoknak, hogy mesterségesen ködösítenek és maguk sem értik saját írásaikat;³⁶ hogy a tekintélyekre való folytonos hivatkozásban és idézgetésben *szellemi tehetetlenségük és gyávaságuk* nyilatkozik meg,³⁷ hogy formalisztikus argumentációik lényegében az igazság meghamisítását, szofisztikus kicsavarását célozzák,³⁸ hogy mesterségesen és makacsul elzárják magukat a

³⁴ Galilei levele Castellihez (Idézi Kudrjavcev: A fizika története. — 120. lap).

³⁵ V. ö. Kudrjavcev: A fizika története (i. k.) 127. lap.

³⁶ Galilei: Dialogo (i. k.) 182. lap.

³⁷ U. o. 117. lap és köv.

³⁸ U. o. 281. lap.

valóság legkézenfekvőbb tényeinek tudomásulvétele elől³⁹; hogy saját *szubjektív* elképzeléseik és antropocentrikus képzeteik alapján alakítják ki világnézetüket.⁴⁰ Nem kétséges, hogy ezek a gondolatok és szempontok mindmáig megőrizték aktualitásukat a reakciós, skolasztikus, tudományellenes irányzatok elleni módszertani, tudományelméleti, tudományetikai harc szempontjából. Galilei — bizonyos értelemben — ma is a haladó tudomány fegyvertársa az alkotó tudományért, a reakciós, misztikus, mágikus, skolasztikus áltudomány elleni küzdelemben.

6. Galilei logikai-módszertani gondolatai

Ismeretelméleti és módszertani gondolataival Galilei valósággal forradalmasította a tudományos gondolkodást. A *tudományos módszerre* vonatkozó *logikai* gondolatai közül kiemeljük a *hipotézisről* vallott felfogását. A skolasztika dogmatikus-metafizikus szemléletében nem maradt hely a hipotézis számára;⁴¹ csak az újkori tudomány fedezte fel a hipotézisben a tudomány fejlesztésének nagyszerű eszközét: *Kepler*⁴² és *Galilei*⁴³ elvileg is kifejtették a hipotézisnek, mint a természettudományos kutatómódszer jelentős komponensének jelentőségét.

Galilei kora a régi módszerek kritikájának és az új, a tudományos fejlődést megújító módszer keresésének kora. Igen nagyjelentőségű volt ilyen körülmények között az egyes módszerek belső *logikai szerkezetének* elemzése, a módszer összetevőinek kritikai elhatárolása, széjjelválasztása. Galilei rámutat arra, hogy meg kell különböztetni a tudományos módszeren belül a *kutatás útját* és a *felismert igazságok előadásának útját*, mert e disztinkció nélkül hamis képet kapunk az adott módszer jellegéről és szerkezetéről. A skolasztikusok azt állították, hogy *Aristotelés apriori* elvekből, deduktív módszerrel vezette le természettudományos elméleteit. Galilei ezzel kapcsolatban így polemizált: »Az önök állításai arra a módra és eljárásra vonatkoznak, ahogyan *Aristotelés* leírta tanítását, de nem hiszem, hogy ő ezen az úton jutott is el tanításához. Ellenkezőleg, bizonyosra veszem, hogy először az érzékek, a tapasztalás és megfigyelés útján igyekezett meggyőződni — amennyire csak lehetett — következtetése helyességéről és csak azután kereste az eszközöket annak bizonyításához; ugyanis általában így járnak el a deduktív tudományokban.«⁴⁴ (Az én kiemelésem. — N. Gy.).

Galilei a *logika* egyes problémáiban elsősorban azért foglalt állást, mivel a skolasztikus gondolkodás hívei elleni harcban logikai fegyverzetük kritikája

³⁹ Galilei levele Keplerhez. *Kepler* in seinen Briefen c. kötetben.

⁴⁰ *Galilei*: *Dialogo* (i. k.) 385. lap és más helyeken.

⁴¹ V. ö. *Fogarasi*: Logikájában a hipotézisről szóló fejezetet.

⁴² V. ö. *Prant*: *Galilei und Kepler als Logiker* (i. k.).

⁴³ *Galilei*: *Dialogo* (i. k.) 368. f.

⁴⁴ *Galilei*: *Dialogo* (i. k.) 54. lap.

is szükséges volt. Galilei szembefordul a metafizikusan művelt formális logikával és kitartóan, újra és újra napfényre hozza a skolasztikusok formális-logikai gondolkodásában rejlő logikai ellentmondásokat és a szofisztikába vezető metafizikus gondolatvezetésüket. Ahol Galilei konkrét logikai kérdésekkel foglalkozik — pl. a teljes indukció kérdésével — korát messze meghaladó eredményekhez jut.⁴⁵ E kérdések részletes tárgyalása azonban már túlmegy tanulmányunk célkitűzésein.

Galilei a *tudomány demokratizmusának* elvét vallotta; meg volt győződve arról, hogy a természettudományok műveléséhez széles rétegekben megvan a képesség, olyanokban is, akiket a hivatalos tudomány negyképűsége és csak a kiválasztottak számára érthető latin nyelv megakadályozott abban, hogy a tudományok tanulmányozásában közvetlenül résztvegyenek. A tudomány demokratizmusának eszméje vezette Galileit abban az elhatározásában, hogy műveit, leveleit a nép nyelvén, *olaszul írja*.⁴⁶

7. Összefoglalás

Tanulmányunkban a következő eredményekre jutottunk:

a) A burzsoá filozófiatörténetben és tudománytörténeten elterjedt Galilei-felfogás, amely Galilei *idealizmusáról* beszél — nem helytálló. Valójában Galilei *materialista módon* oldotta meg a lét és gondolkodás, mindenekelőtt a fizikai valóság és a matematikai elmélet viszonyának kérdését. Galilei materializmusa — a mechanikai tudomány korabeli túlsúlyának megfelelően — alapjában mechanikus materializmus volt.

b) Tudományelméleti gondolatai jelentős elemei Galilei filozófiai eszméinek. Ezek az eszmék egy egységes, logikailag összefüggő *belső rendszert* alkotnak, és pedig egy materialista-determinista világnézet alapján. Galilei filozófiai, tudományelméleti és módszertani elvei rendkívül jelentősek voltak az újkori tudományok kibontakozása és elvi tisztázódásuk szempontjából. Ez adja meg különös történeti jelentőségét a *természettörvény-kategória* Galilei által adott sokoldalú tisztázásának is. E törvényfelfogás — a *mechanikus* determinizusból fakadó — korlátai ellenére olyan gondolatokat is tartalmaz, amelyek mindmáig megőrizték érvényességüket (a természettörvények objektív jellege, a törvény és lényeg összefüggése stb.).

c) Galilei harca a tudománytalan irányzatok, a skolasztika, a miszticizmus ellen az alkotó tudományért és a tudomány demokratizálásáért mindmáig megőrizte nevelő értékét. A nagy olasz tudós és filozófus művei három és félszáz év után is a haladó tábort, a békeharcot erősítik.

1954. február hó.

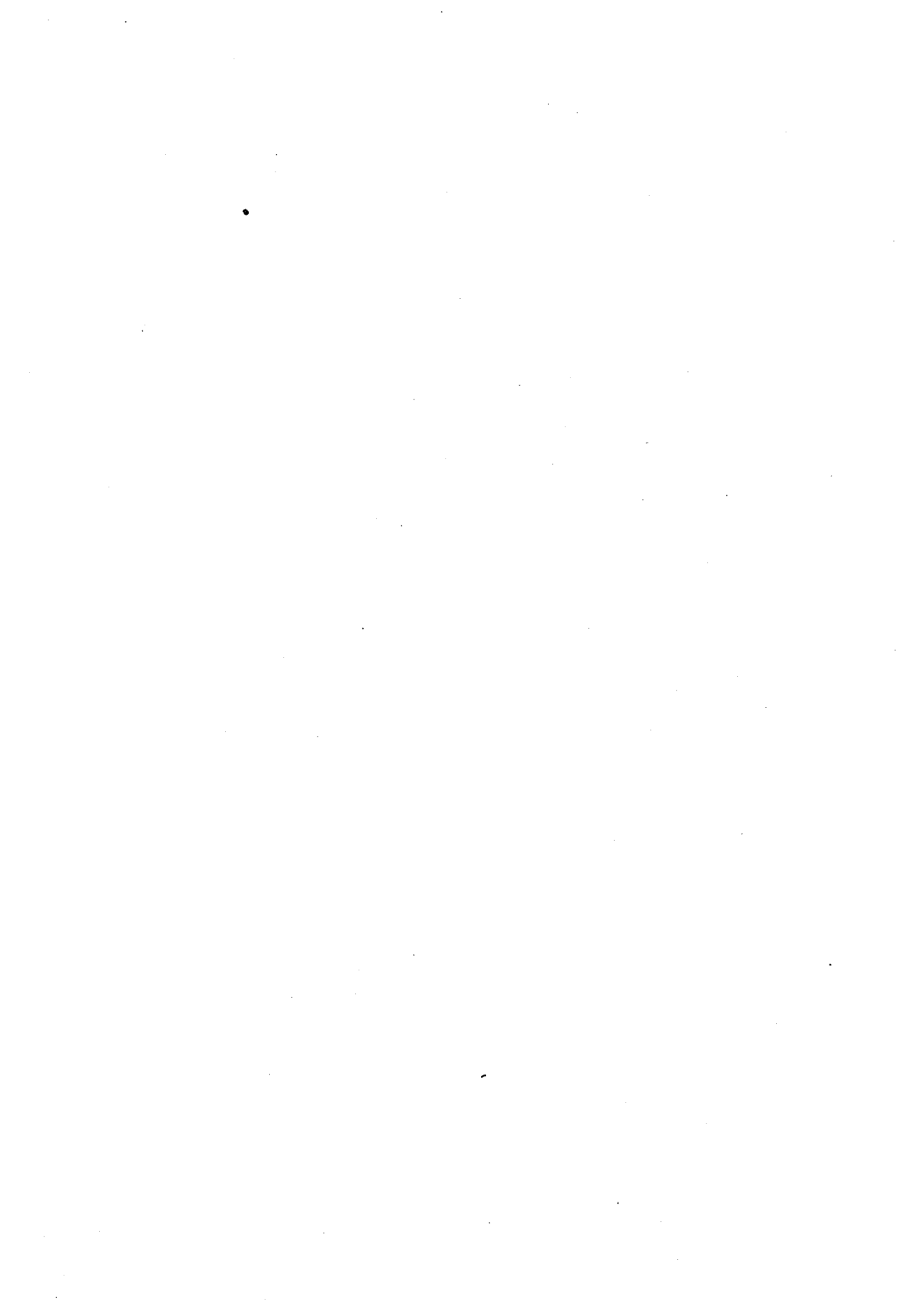
⁴⁵ V. ö. *Prantl* i. m.

⁴⁶ *Olschki*: Galilei und seine Zeit (Halle 1927).

DEBRECENI
AKADÉMIAI NAPOK

1954. MÁRCIUS 26—27.

A II. OSZTÁLY ÜLÉSEINEK ANYAGA

A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY FILOZÓFIAI PROBLÉMÁJA

MÁTRAI LÁSZLÓ lev. tag

1. Mind történetírásunknak, mind irodalomtörténetünknek kártékony »hagyománya« a filozófiai igénytelenség, amely a múltban nem egy szaktudományunkban sokszor határozott filozófia-ellenességig fokozódott. A múlt szakemberei ezt egyáltalán nem tartották hibának. Ismeretes, hogy egy neves irodalomtörténészünk, mikor felhívták figyelmét saját módszerének hegeli analógiáira, büszkén válaszolta, hogy soha egy sort nem olvasott Hegeltől. Meg is találták erre a »magyarázatot« : a józan magyar gondolkodás, a »magyar észjárás« — ezt itt Debrecenben különösen nem kell bővebben ismertetni — idegenkedik a filozófiától, nem szereti az absztrakt gondolkodást, a logikai alárendelést stb. És döntő példának legott fel is hozták, hogy — íme — a magyar géniusz világraszólót tudott alkotni lírában, természettudományban, zenében, festészetben, de filozófiában soha nem jutott túl az epigonizmus küszöbén. Nem szükséges bővebben bizonyítanunk, hogy ez az érvelés önmagában is helytelen, mert hisz tudományos erényt csinál egy komoly hiányból. De különösen helytelen, mint történeti magyarázat, hiszen hogy nincs klasszikus magyar filozófia,¹ annak nyilván nem a magyar nép speciális tehetségtelensége az oka, hanem a speciális magyar történeti fejlődés, melynek során a feudalizmus oly hosszú életű tudott lenni minálunk, s vele együtt hosszú életű maradt a neki megfelelő tudatforma, a vallás és az idealizmus is.

Ezt a filozófia-ellenességet nálunk — látszólag meglepő módon — a szellem-történeti irány térhódítása sem tudta megtörni. Irodalomtörténetünk és történetírásunk hivatalos szellem-történeti képviselői aligha értettek többet a filozófiához, mint mestereik, a pozitivisták. Jobbára csak ösztönös idealisták voltak, — ha szabad e kifejezést használnunk —, akiknek filozófiai tudatossága legfőképp arra a negatívumra szorítkozott, hogy *ne* legyenek materialisták, hogy küzdjenek a materializmus minden formája ellen.²

Ez a káros örökség a magyar felvilágosodás kutatása terén is, még máig is érezteti hatását. Megnyilvánul ez egyrészt egészen egyszerű, de annál bosz-

¹ Lukács György: Új magyar kultúráért. Bp., 1948. Szikra, 13—16 l.

² V. ö. Szigeti József: A magyar szellem-történet bírálata. (Filozófiai Évkönyv, 1952) 176. l.

szantóbb filológiai hibákban. Merem állítani, hogy Fraknoi Vilmos óta a Horthy-fasizmus egyetlen felvilágosodás-kutatója sem olvasta Holbach »Système de la Nature«-jét, a felvilágosodás bibliáját, a polgári materialista filozófiának ezt az első rendszerét. (Talán az egy Eckhardt Sándort kivéve.) Így volt lehetséges, hogy Gulyás József, az elismert Csokonai-szakértő 1939-ben a Nyugatban (II. kötet, 165. lap) közreadta »Csokonainak egy ismeretlen munkáját« kéziratból, ami a valóságban nem más, mint a »Système« világszerte ismert és idézett zárófejezetének szóról szóra való fordítása! S hogy mentse Csokonait a kor ítélete alól, még meg is magyarázta, hogy Csokonainak a mű keletkezése idején nagy lelki bánata volt, és ez a rossz hangulata sugallta átmenetileg ezeket a sötéten pesszimista eszméket, amelyek néhol már-már az ateizmus határán járnak. Ezt a pusztán filológiai szempontból is nehezen menthető baklövést, sajnos, még 1950-ben is újból elkövette Vargha Balázs,³ aki ekkor már jobban ismerhette volna a felvilágosodás materialista filozófiáját, mint Gulyás 1939-ben. Hasonló jelenséget észlelünk Gálos Rezső 1951-ben megjelent Bessenyei-monográfiájában⁴, ahol azon az alapon tagadja meg egy kéziratnak Bessenyeitől való származását, hogy a szövegben »jó férj és atya voltam« kifejezés fordul elő, már pedig Bessenyeiről köztudomású, hogy sem férj, sem atya nem volt, sem pedig hazudni nem szokott. Mindössze azt nem veszi észre, hogy a kérdéses szöveg ugyancsak Holbach »Système«-jének egy híres, közismert részlete; ő pedig atya is volt és férj is, de ez egyáltalán nem zárhatta ki azt, hogy szövegét az agglégény Bessenyei lefordítsa.

Ilyetén filológiai botlásokat a filozófiatörténetben is találhatunk. Hajós József 1953-ban adta ki Kiss Mihálynak a múlt század első feléből származó Helvetius fordítását, ami kétségtelenül a magyarországi materialista filozófia történetének egy értékes dokumentuma.⁵ E művében Helvetius (Le vrai sens du système de la nature) Holbach nagy rendszerét fejezetről fejezetre követve, kivonatolta oly módon, hogy kiemelte minden fejezet legfontosabb mondatait. Kiss Mihály ezt a kivonatot szóról szóra fordította le (kitűnő, ízes magyarsággal), azzal az eltéréssel mégis, hogy egyes helyeken szövege hosszabb a Helvetiusénál. Hajós ezekben a többletmondatokban Kiss Mihály eredeti alkotását véli felfedezni s mivel ezeknek tartalma nagyon is haladó és radikális, bátran vonja le azt a következtetést, hogy Kiss Mihályban egy alkotó magyar materialista filozófust kell látnunk, aki Holbachot haladó irányban kiegészítette. A hiba csak ott van, hogy a kérdéses betoldások Holbach főművéből valók, szözszerinti átvételek, melyekkel Kiss Mihály — az eredetit nyilván maga előtt tartva — megtoldotta a Helvetius kivonatot azokon a pontokon, ahol azt túl-
rövidnek találta. Hajós József filológiai botlása is annak a következménye,

³ *Csokonai Vitéz Mihály* Válogatott művei. (Sajtó alá rendezte Vargha Balázs.) Bp. 1950. I. köt. XV. 1. II. köt. 252—260. 1.

⁴ *Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza.* Bp., 1951. 200. 1.

⁵ *Kiss Mihály.* (Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hajós József.) Bp., (1953). Művelt Nép.

hogy még mai felvilágosodás-kutatóink sem ismerik kellő mértékben a materialista filozófia történetét.

Hozhatunk fel példát a történetírás területéről is. Így pl. Benda Kálmán jakobinus kiadványának II. kötetében — mint ezt a kötet végén lévő index mutatja —, nem veszi észre, hogy a Laczkovics vallomásában szereplő Mandevillos és Mirabones nevek mögött Bernard Mandeville, a kapitalista erkölcs egyik első kritikusa és a Mirabaud álnévet használó Holbach lappang, vagyis haladó filozófiánk történetének két felderítendő forrása. Ennek feltárása helyett az index félrevezető módon csupán a XVIII. századi holland teológus Mandevillere és a francia forradalom Mirabeaujára utal.⁶

Nem kétséges, hogy ha a XVIII. századi filozófia történetének nem ismerése már egyszerű filológiai téren is ilyenén zavarokat okoz, akkor zavarokkal kell találkozunk a nehezebb probléma esetében: a felvilágosodás elvi, ideológiai összefüggéseinek kérdésében is. Példaként erre Sötér Istvánnak egyébként kitűnő Eötvös-monográfiáját hozom fel, amelyben a szerző azt állítja, hogy »Eötvösnek csaknem egész pályája és életműve a felvilágosodás talaján áll«.⁷ A forradalom felé tartó *felvilágosodás* és a forradalmat leszerelő *liberalizmus* nyilvánvaló összetévesztése ez, aminek oka nem utolsó sorban ugyancsak az, hogy irodalmunk történetének kutatói nem ismerik eléggé a materialista filozófia történetét, s így elemzésük filozófiatörténeti része inkább analógiákon, semmint a materializmus és idealizmus harcának tényleges történeti vizsgálatán alapul.

2. A magyar felvilágosodás kutatásában mindkét filozófiaellenes szellem-történeti csökevénygel meg kell küzdenünk: fel kell részleteiben derítenünk a XVIII. századi materialista filozófia történetét és filozófiai igényességgel, a maga történeti valóságában meg kell határozunk a felvilágosodás fogalmát.

A burzsoá történet- és irodalomtörténetírásban a módszerbeli tudománytalanságnak két főtípusa uralkodott. Az egyik azt tanította, hogy a történeti tények egyszerűek, megismételhetetlenek, individuálisak: ezért a történet-tudományban nem lehetséges semmiféle általánosítás, a történelemnek nincsenek törvényei. Ezzel a pozitívista agnoszticizmussal *látszólag* szembenállt a szellem-történet, mely éppen a legáltalánosabb, örök, időfeletti eszmék »megjelenését« vélte felfedezni a legapróbb történeti tényekben is; vagyis elismert ugyan törvényszerűségeket a történelemben, de ezek a »törvények« fiktív, hamis, idealista általánosítások voltak, melyek nem tükröztették, hanem egyenest meghamisították a történelem tényleges lefolyását.

Helyes célkitűzésű, marxista történetírók is beleeshetnek a fenti szellem-történeti tévedésbe, ha — mint a felvilágosodás esetében is — eszmei, ideológiai áramlatok történetét kutatva megfelelnek az alap és felépítmény összefüggésének törvényeiről. *Különböző* alapon létrejövő *hasonló* felépítményi jelen-

⁶ A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. II. köt. Bp., 1952. Akad. Kiadó. 835, 837. l.

⁷ Sötér István: Eötvös József. Bp., 1953. Akad. Kiadó. 13. l.

ségeknek *azonos* terminussal való jelölése vagy közvetlen, durva szellemtörténeti hamisítás, vagy legalább is állandóan ennek a veszélyét rejti magában. Ha pl. a humanizmus *történeti* kutatásában a humanizmus eszmei, *erkölcsi* fogalmából indulunk ki s ennek az eszmének különféle »megjelenési formáit«, történeti »megvalósulásait« keressük vissza a tényleges történelemben (amint ezt Kardos Tibor és a hozzászólók tették az imént elhangzott vita során): akkor eljárásunk lényegében és módszerében szellemtörténeti lesz még akkor is, ha célkitűzése és terminológiája ennek az ellenkezőjére törekszik. Az ilyen módszer menthetetlenül másodlagosként kezeli az alapban végbemenő változásokat s ezzel akarva, nem akarva lemond a humanizmusnak valóban történeti, tudományos kutatásáról.

Az ilyen tévedések *módszertani* alaphibája az (túlmenve a szellemtörténetnek lényegében is téves idealista voltán), hogy a bennük szereplő általánosítások túllépi a vizsgált jelenségek objektív törvényszerűségeinek hatókörét, s pusztán eszmei analógiák alapján humanizmust vélnék felfedezni ott is, ahol már teljesen más társadalmi-történeti viszonyokról van szó. A valóban tudományos általánosításnak szigorúan a vizsgált jelenségek objektív törvényszerűségeinek keretei között kell maradnia és gondosan kell ügyelnie arra a hierarchiára, amely fennáll a mozgás különféle formáinak törvényei között. Így van ez mind a természettudomány, mind a társadalomtudomány területén. Ha a történetíró nem ismeri fel és nem tartja tiszteletben azt a tényt, hogy *a történelem legalapvetőbb, legáltalánosabb törvényei a gazdasági törvények*, akkor menthetetlenül a tudománytalan, hamis általánosítások területére téved: ha a természet felé lépi át a törvények határát, akkor vulgarizál (biologizmus, milióelmélet, rasszizmus stb.), ha pedig az eszmék felé követ el határsértést, akkor menthetetlenül a szellemtörténeti idealizmus színvonalára süllyed alá.

3. Mindezek a problémák teljes mértékben fennállanak a felvilágosodás történetének kutatása terén is. A burzsoá történetírásnak kedvenc téveszméje régóta, hogy a felvilágosodás történetét *általában*, kezdettől napjainkig írja meg: mintha léteznének valahol egy történetfeletti, platói szférában olyan felvilágosult eszmék, melyek időről időre, hol itt, hol ott »megvalósulnak« a történelem folyamán. Nem kétséges, hogy az ilyen »eszmetörténet«-nek, mely az »eszmei küzdelmet« elszakítja az osztályharc konkrét történeti összefüggéseitől, mi is a voltaképpen célja a tudományos mező mögött: elterelni a figyelmet az ideológiai fő ellentétről, a materializmus és idealizmus harcáról és ezzel a konkrét osztályharcról is, amit éppen ez a fő ellentét kifejezésre juttat.

Akár »racionalizmus és dogmatizmus«, akár »felvilágosodás és babona«, akár »klasszika és romantika«, akár »humanizmus és theizmus« stb. harcáról esik szó ezekben a szellemtörténeti konstrukciókban (melyeknek száma szinte végtelen): mindegyiknek közös ismertetőjegye, hogy az eszmék történetét a konkrét osztályharc megkerülésével, materializmus és idealizmus ellentétének elkendőzésével szeretnék megírni, vagyis a szellemtörténet analógiás áltörvé-

nyeit szeretnék a történelmet ténylegesen mozgató törvények helyébe becsem-pészni.

A hanyatló szakaszába lépő burzsoáziának félreismerhetetlen apologetikus törekvése minden ilyen kísérlet, hiszen nyilván arra irányul, hogy a burzsoázia haladó és vezető szerepét az ókortól a végtelenségig bebizonyítsa és nyilván azért nem hajlandó nevében nevezni a materializmust és az idealizmust, hogy ne kényszerüljön elismerni a munkásosztály és a proletárforradalom világtörténeti hivatását sem. A »felvilágosodásnak« ezek a burzsoá bajnokai — kezdve W. E. H. Lecky-től egészen Aldous Huxley-ig — minden »racionalizmusuk«, »humanizmusuk«, antiklerikalizmusuk látszata mögött is úgy irtóznak a materializmustól, mintha a materializmus sohase is tartozott volna az *igazi* felvilágosodás döntő ismertetőjegyei közé: Lecky 1868-ban már ugyanúgy a felvilágosodás »sajnálatos negatív melléktermékének« tartja a materializmust, amint Huxley is szünet nélkül ontja »felvilágosult« átkait a történelmi materializmus ellen.⁸

Szemben a felvilágosodásnak minden ilyenét meghamisításával: a marxista történetírásnak a felvilágosodást a maga konkrét történeti helyén kell felkutatnia. Vagyis nem az ókortól napjainkig és Alexandriától Hollywoodig, hanem Franciaországban és a polgári forradalom előtt.

4. A nemesség és a polgárság osztályharcai az újkorban Európaszerte az idealista és materialista filozófia egyre élesebb küzdelmét hozzák magukkal. A korai kapitalizmus kezdeti és átmeneti olasz viszonyai között, a XV—XVI. század fordulójának renaissance filozófiájában még csupán materialista tendenciákat találhatunk.

Az újkori materialista filozófia szülőhazája — mint Engels megállapítja⁹ — Anglia, vagyis az az ország, ahol a kapitalizmus fejlődése a legjellegzetesebb, a leginkább »klasszikus módon« indult meg. Az angol materialista filozófia szorosan együttfejlődik a természettudományok és a haladó társadalmi törekvések fejlődésével. Olyannyira szorosan fejlődik együtt, hogy mihelyt az angol burzsoázia forradalmát kompromisszummal fejezi be: legott meg is szűnik az angol materializmus fejlődése, hiszen Boyle, Hume vagy Berkeley valóban nem nevezhető fejlődésnek Bacon, Hobbes és Locke után.

A materializmus Angliában nem fejlődhet tovább, de annál inkább fejlődhet Franciaországban, ahol — bár a kapitalizmus csírái még kezdetlegesebbek —, a polgárság növekvő erővel és lendülettel harcol a feudalizmus ellen, s e harcában maga mellé tudja állítani a nincstelenek hatalmas tömegeit is. A termelőerők és termelési viszonyok ellentmondása a XVIII. századi Franciaországban annyira kiélezett, hogy az osztályharc a polgárság vezette elnyomottak és az uralkodó nemesség között már nem vezethet kompromisszumra. *Ezért* »francia század« a XVIII-ik, *ezért* jelenti a francia materializmus a materializ-

⁸ Lecky W. E. H.: Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa. Leipzig, 1868. II. Bd. 296—297. 11.

⁹ Marx—Engels: Válogatott művek II. Bp., 1949. Szikra. 91. l.

musnak akkor elérhető legmagasabb fokát, ezért (a deizmussal) kezdődik a XVIII. századi francia filozófia ott, ahol az angol materializmus fejlődése megszűnik.¹⁰

A felvilágosodás XVIII. századi jelenség s a XVIII. század »francia század«: felvilágosodáson, a szó legpontosabb történeti jelentésében, elsősorban mindig a francia polgári forradalmat előkészítő haladó ideológiát kell értenünk. Ebben az ideológiában a filozófiának döntő, központi szerepe van, és éppen ebben különbözik a felvilágosodás a polgárság korábbi mozgalmaitól, melyekben egyrészt a filozófiának kevésbé jelentős szerepe volt, másrészt nem szövődött a filozófia ennyire szervesen össze a feltörekvő polgárság politikai és kulturális törekvéseivel. Nem véletlenül nevezte az udvar körül nyüzsgő reakciós írók szóhasználat a felvilágosítókat — általában »a filozófusoknak« (les philosophes): ebben az időben Franciaországban filozófusnak lenni és felvilágosult írónak, politikusnak lenni egymáshoz valóban nagyon közel eső fogalmak voltak.

Emellett ez a filozófia nem akármiféle filozofálás, hanem határozottan materialista filozófia, amely ismeretelméleti téren a szenzualizmustól a következetes mechanikus materializmusig, világnézeti téren a deizmustól a következetes ateizmusig terjed. Az ideológiai frontnak ez a színeképe emellett nem csupán álló, tematikai helyzetkép, hanem mozgó, történeti folyamat is: a forradalomhoz való közeledés arányában balra tolódó, radikalizálódó, következetesebbé váló fejlődés. Ez az ideológiai színekép igen gazdag és bonyolult, de éppen ezért (még eddig eléggé ki nem elemzett) klasszikus formában tükrözteti a XVIII. századi francia osztályharcok szerkezetét: kezdve államfilozófiában a megalkuvó Montesquieu protoliberalizmusától Rousseau romantikus antikapitalizmusán keresztül Meslier, Morelli, Mably utópista kommunisztikus tanításáig, filozófiában pedig Condillac szenzualizmusától Buffon természet-filozófiáján s az Enciklopédia új tudományelméletén (D'Alembert) keresztül Holbach materialista rendszeréig.

5. Egészen természetes, hogy bár a felvilágosodás a leginkább teljes, klasszikus formában Franciaországban keletkezett, helytelen volna a francia felvilágosodást idealizálnunk oly módon, hogy a másutt létrejövő hasonló mozgalmakat ne tekinthetnők — mutatis mutandis — ugyancsak felvilágosodásnak. A feudalizmus válsága, a polgárság osztályharca Németországban, Oroszországban, Lengyelhonban, Ausztriában stb. sok hasonlóságot mutat a francia fejlődéssel, és ennek megfelelően a felvilágosodást jellemző ideológiai jellegzetességek közül is nem egy szükségszerűen létrejön. De éppen mivel az osztályellentétek a XVIII. sz. második felében sehol sem olyan kiélezettek, mint éppen Franciaországban, nyilvánvaló, hogy a többi nép felvilágosodása — igen változatos módon — csak részben közelíti meg a francia felvilágosodás következetességét, forradalmiságát, gazdagságát, arról nem is szólva, hogy Angliában, vagy Hollandiában aligha beszélhetünk felvilágosodásról, hiszen ami — főképp

¹⁰ Engels: Bevezetés »A szocializmus fejlődése« angol kiadásához (Marx—Engels Válogatott művek. II. köt. 92—93. l.)

szellemtörténeti — analogikus alapon annak látszik, az voltaképpen már vagy liberalizmus vagy modernné álcázott ismétlése a régi, osztálykompromisszumos deizmusnak.

Ha eddigi fejtegetéseink talán elméletieskedőknek tűnhettek, ezen a ponton világossá tehető a vázolt filozófiatörténeti kérdésfeltevések gyakorlati szerepe a konkrét történeti-, irodalomtörténeti kutatás számára. A magyar történelemben a haladó eszmék — mint másutt is — csak részben a hazai fejlődés termékei. Egy jelentős részük fejlettebb társadalmak fejlettebb ideológiájából a hazai osztályviszonyok közé átültetett haladó eszme, amelynek osztályfunkciója természetesen más lesz, mint szükségszerű létrejöttének eredeti viszonyai között. Vagyis éles formában felvetődik ilyenkor a filozófiai tartalom és az ideológiai funkció különbségének és összefüggésének a kérdése: ha *ezt* elmulasztjuk konkrét módon kielemezni, akkor menthetetlenül megrekedünk a filológiai és szellemtörténeti »hatáskutatás« történetietlen és történethamisító módszere mellett.

A magyar felvilágosodás kutatásában két szempontból igen fontos követelmény tehát, hogy ne »európai felvilágosodásról«, vagy felvilágosodásról általában beszéljünk, hanem mindig a konkrét jelenség történetileg rögzített, hiteles mibenlétéről: a francia felvilágosodás ilyen vagy amolyan fejlődési szakaszáról, a német Aufklärungról, az osztrák jozefinizmusról stb. Így találunk — egyrészt — példát arra, hogy miképpen alakulnak hasonló ideológiai jelenségek fejletlenebb osztályviszonyok között, másrészt csakis így tudjuk helytálló módon egy átvett eszméről, hogy mi is az, amit átvettünk, és mi az, ami belőle itt is, az akkori magyar viszonyok között is hatni tudott és miképpen hatott.

Konkrét példaként ez utóbbi problémára — befejezésül — a magyar felvilágosodás egy részletkérdését hozom fel. E kérdés: Kant filozófiájának hatása a magyar felvilágosodásra. A kérdés eddigi kutatói mindössze bizonyos filológiai előtanulmányok színvonaláig tudtak eljutni: kik, mikor és hol fordították vagy tanították nálunk először Kantot és kik vitatkoztak velük emiatt. De hogy az így átvett kanti tanítás filozófiai tartalmából mennyit vettek át, és hogy a kanti filozófiának a német felvilágosodásban betöltött funkciója miképpen változott meg a magyar viszonyok között: erről hallgatnak az eddigi kutatások.¹¹ Ismeretes az az általános szerep, amelyet Kant játszott Lessing, Goethe és Herder mellett (vagy még inkább velük szemben) Németország XVIII. és XIX. századi történetében. Tanításainak a magyar felvilágosodásra gyakorolt ideológiai hatását illetően döntően áruló az a mód, ahogyan Kant a felvilágosodás mibenlétét megfogalmazza. 1784-ben írta tanulmányát »Was ist Aufklärung?« címmel és ebben a tanulmányban a következőképpen határozza meg a felvilágosodást: »A felvilágosodás az ember kiemelkedése az önmaga okozta kiskorúságból. Mert kiskorúság az, ha valaki a saját eszét nem tudja mások irányítása nélkül

¹¹ Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei. (Prot. Szemle. 1924. 294—303. ll.)

használni; és önmagunk okozta ez a kiskorúság, mert oka nem az észnek a hiánya, hanem amaz elhatározásnak és bátorságnak, hogy mások irányítása nélkül használjuk: Sapere aude! Legyen bátorságod saját eszeddel élni! — Ez a felvilágosodás jelszava. A lustaság és a gyávaság az oka, hogy — bár a természet egyáltalán nem ír elő számunkra idegen gyámkodást —, mégis az emberiségnek oly nagy része még ma is szívesen marad kiskorú; és ez az oka annak is, hogy másoknak oly könnyű gyámokul feltölteni föléljük magukat«. Mindezt idáig akár Holbach is írhatta volna, néhol szószerint. De miképp fejezi be Kant a felvilágosodás meghatározását? Korunk — mondja — még nem felvilágosult kor, de a felvilágosodás kora: Frigyes kora! A papi gyámok eddig azt mondták az embereknek: «Ne gondolkozzatok, csak higgyetek.» Ezzel szemben a felvilágosodott monarcha azt mondja: «Gondolkozzatok, ahogy akartok, csak engedelmeskedjete!» Ez hát Kant szerint a legnagyobb vívmány, a felvilágosodás csúcspontja! És hogy a felvilágosodásnak ezt a német viszonyok hatására eltorzult formáját még torzabbá tegye, tanulmányának végén még egy félreérthetetlen oldalvágást is tesz a Frigyes védelmét élvező La Mettrie felé, a materialista filozófia felé, amikor az abszolutizmus alá azzal ad erkölcsi támaszt, hogy az jól tudja: »Az ember több, mint gép«.¹²

Volt-e, lehetett-e ezek szerint haladó funkciója Magyarországon Kant követésének a XVIII. században? Nyilván csak igen kevés: segíti az uralkodó osztály protestáns részének versengését a katolikusok kiváltságaival szemben. Tehát ugyanaz a szerepe van, mint a jozefinizmus magyarországi követőinek, azzal az árnyalati különbséggel, hogy a protestáns nemesség Habsburg-ellenes része is el tudja fogadni. Vagyis eszmeileg van ugyan némi polgári tartalma (pl. a tolerancia), de konkrét osztályfunkcióját tekintve, nincs komoly köze a polgárság leglényegesebb célkitűzéseinek egyikéhez sem. Hogy a XVIII. századi magyar kantianizmus mennyire csupán a nemesség háttérbeszorított, protestáns részének a kiváltságos osztályon belül való követeléseit van hivatva szolgálni, — jellegzetes módon világítja meg az a tény is, hogy Kant filozófiáját Magyarországon, a pápai gimnáziumban Mándi Márton István hirdette elsőnek, 1795-ben. Márton Istvánnak sok baja volt a felettes egyházi cenzúrával és éppen Kant miatt is, ami könnyen kelti — és keltette is — a felületes szemlélőben azt a látszatot, mintha csakugyan a felvilágosodás harcosa lett volna. Ám ugyanez a Márton István két évvel korábban, 1793-ban egy másik filozófiai vállalkozásba is belefogott: gyenge versezetekben egy hatalmas bevezetést írt William Derham műve elé, amely Segesvári István fordításában akkor jelent meg Bécsben magyar nyelven: «Physicotheologia az az Az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmutattatása».¹³ Ez a sok nyelvre lefor-

¹² Kant: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? (Werke. Ed. E. Cassirer. IV. Bd. 1922. 169—176. ll.)

¹³ Derham *W.*: Physico Theologia, az az, az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmutattatása. Bétsben, 1793.

dított munka — melynek alapvető érveit Holbach már 1770-ben fölényesen neveltségessé tette¹⁴ — filozófiai tartalmát tekintve a természeti cél-okok hirdetője s mint ilyen, Christian Wolff »lapos teleológiájának« előfutára (amit éppen Engels bírált megsemmisítő módon¹⁵. Ideológiai funkcióját világosan leleplezi az, hogy 1713-ban Angliában készült és a hirhedt Boyle-féle alapítvány legnevesebb terméke volt, vagyis azt kellett »bebizonyítania«, hogy a természettudomány újabb és újabb felfedezései nem a materializmust erősítik, nem a vallást gyengítik, hanem — éppen ellenkezően — újabb bizonyítékait szolgáltatják isten létének és bölcs természetirányító tevékenységének. És ez a könyv — II. Józsefet, Lipótot és Ferencet egyaránt dicsőítve — éppen 1793-ban jelent meg igen díszes és drága kiállításban: ugyanakkor, mikor Bessenyei már évekkel előbb Holbachot fordította, mikor Martinovics már öt éve megírta ateista művét, ugyanakkor, mikor a magyar jakobinusok már kézzől-kézre adták kátéjukat és — nem utolsó sorban — amikor a bécsi udvar sürgősen gondoskodni próbált arról, hogy a francia forradalom veszélyes materialista eszméi ellen »természettudományos« vértetben vegye fel a harcot! A magyar protestantizmus a XVII. században, Apáczai Csere János idején a kor leghaladóbb filozófiájával, a karteziánizmussal tartott ideológiai kapcsolatot. A XVIII. század protestantizmusa még Kantig is csak látszólag jut el: a valóságban Derham és Christian Wolff idealizmusáig esik vissza!

Nem kétséges, hogy a XVIII. sz.-ban a kantii filozófia Magyarországon való hirdetésének nincs haladó funkciója, a XVIII. századi magyar kantianizmus nem képviseli a magyar felvilágosodást és nem tartozik a magyar filozófia haladó hagyományai közé.

*

Célját tévesztette rövid vitaindító előadásom, ha — talán éppen töredékes fogalmazása miatt — azt a benyomást keltette, hogy a filozófusok kívülről és bírálva bele akarnak szólni a történészek és irodalomtörténészek szakmai kérdéseibe. A marxista filozófia minden tudománynak belső, szakmai kérdése. Ennek következtében a történeti tudományoktól éppen úgy segítséget kell kapnia a filozófiának, a filozófiatörténetnek, mint megfordítva. Ahol historikusaink tisztán látnak, ott könnyű máris a filozófiatörténész dolga (pl. Janus Pannonius vagy — kisebb mértékben — Apáczai Csere János kérdésében).¹⁶ De mind történeti oldalról (pl. Martinovics alakja), mind irodalomtörténeti oldalról (felvilágosodás) még eléggé bizonytalan az, ami komolyan kielemeztetnek tekinthető a felvilágosodás (kétségekívül igen bonyolult) korszakára vonatkozóan.

¹⁴ *Holbach*: A természet rendszere. Bp., 1954. Akad. Kiadó. 467—8. l.

¹⁵ *Engels*: A természet dialektikája. Bp., 1948. Szikra. 13. l.

¹⁶ *Gerézy*: Janus Pannonius (Irodalomtört. 1950. 14. l.) és *Bán Imre*: Apáczai Csere J. Magyar enciklopédiája. (U. ott. 1953. 146. l.)

A magyar népnek nincs külön története a történészek számára, egy másik az irodalomtörténészek számára, s egy harmadik a filozófusoknak. E három szakmának egymással szorosan együtt kell dolgoznia. Tudományunk fejlődésének mostani szakaszában már elérkeztünk odáig, hogy minden alkotó, fejlődő társadalomtudományunk tud adni a másoknak valamit, de van is várni valója a másiktól. A filozófia nem csak bírálni akar, hanem segítséget is adhat : csak Erdélyi Jánosra¹⁷ gondolok itt, akinek bonyolult szerepét irodalmáraink aligha tudták volna ma még kielemezni, avagy utalok történészeinknek a 48-at előkészítő ideológia feltárása terén mutatkozó bizonytalanságaira.

Éppen az akadémiai napok egyik feladata arra rámutatni, hogy a magyar tudomány elé kitűzött hatalmas feladatok, színvonaluk nemzetközi rangra emelése: mindez megoldhatatlan immár a társtudományok szerves és tervszerű együttműködése nélkül.

¹⁷ *Heller Ágnes* : Erdélyi János (Filozófiai Évkönyv, 1952.) 403. l.

HOZZÁSZÓLÁSOK

JUHÁSZ GÉZA

Megköszöni azt a segítséget, melyet az előadás a debreceni felvilágosodás kutatóinak nyújtott. Kiindulásában felhívja a figyelmet arra, hogy bár a felvilágosodás osztályfunkciója valóban a feudális uralkodóosztály hatalmának megdöntése, túl merev volna e tételt úgy alkalmazni, hogy ahol a feudalizmust nem sikerült megdönteni, ez a tény önmagában kizárja a *felvilágosodás*, mint terminológiai megjelölés használatának lehetőségét. Nem lenne ez indokolt éppen olyan országban, ahol az írók és olvasók zöme nem is a polgárság, hanem a középnemesség soraiból került ki, sőt töredéke egyenesen a nagybirtokos osztály és a klérus tagjaiból.

A feudalizmus fenntartásának egyre fokozódó lehetetlenségét Európa-szerte felismerték a XVIII. században; ez a felismerés a francia irodalom szerteszóródó magvainak táptalajává, felvilágosító hatású művek érlelőjévé válik, melyek — noha talán csak néhány bécsi testőr, debreceni diák agyában, esetleg II. József császári koponyájában fogantak meg — kétségtelenül a fennálló rendszer többé-kevésbé gyökeres megváltoztatását eredményezték. Tehát az egyes országokban külön, nagyon gondosan kell ugyan megállapítani, hogy az egyidőben jelentkező, esetleg azonos nevű mozgalmak miben térnek el egymástól; de amilyen hiba volt, hogy mindezeket a polgári történetírás egy kalap alá vette, épp olyan hiba volna részünkről az összefüggések eltüntetése, tagadása. Megállapítja, hogy ez végeredményben távol állt az előadótól, mert ha Franciaországon kívül csak *per analogiam* beszélt is felvilágosodásról, mégiscsak felvilágosodásról beszélt.

Rátérve a franciaországi és magyar fejlődés eltérő jellegzetességeinek vázolására, kiemeli, hogy míg ott a szellemi kibontakozás feltételei érettek voltak; úgyszólván készen állott már nyelv — tudományos nyelv is, — nyelvtan, helyesírás, volt Akadémia, kiadási lehetőség, széles olvasóréteg, színház, szalonok, sok újság, folyóirat, haladó közvélemény, addig a magyar felvilágosodás vezetőinek mindezt úgyszólván a semmiből kellett előteremteniök, középkori viszonyokat szüntetve meg.

A magyar kapitalizmus csírái megvoltak már 1790 körül, bár Mária Terézia gyarmati vámrendszere a parányi magyar »gyáripar« megfojtását eredményezte; Bécs mégis a felvilágosodás eszméinek közvetítője, míg grófi magántitkárok idehaza, az arisztokraták könyvtáraiban jutnak a felvilágosodás irodalmához. Legszélesebb alapot a protestáns főiskolákon, elsősorban Debrecenben kap a felvilágosodás. Diákjai — mivel Magyarországon szerencsénkre nem létesült protestáns egyetem — Angliába, Hollandiába vándoroltak és onnan nemcsak tudományos fokozatot, fejlettebb államok polgárságának beidegződéseit, hanem könyveket is hoztak magukkal. A XVIII. század debreceni értelmisége így kora legjobb európai színvonalán állt, — Maróthi György, Szilágyi Sámuel, Wesszprémi István, Hatvani, Domokos Lajos teljesítményei bizonyítják ezt. S még csak azután jött a nagy nemzedék: Földi János, Csokonai, Fazekas Mihály. Debrecennel nem bírnak a felvilágosodás hazai üldözői sem; Földi és Csokonai után viszi tovább a zászlót Fazekas, Diószegi, Budai Ézsaiás, Kerekes Ferenc, Péczely József. Aligha véletlen, hogy a felvilágosodás, ez a jellegzetesen polgári mozgalom az akkori legnagyobb városban, polgári környezetben hozta meg legérettebb gyümölcseit.

Debrecen nagy fia, a felvilágosodás legnagyobb magyar költője, Csokonai nem azért hívta ki Kazinczy kritikáját, mert ízlésbeli eltérések voltak közöttük, — más volt egész világszemléletük. Kazinczy a literátorság bajnoka, ennek minden korlátoltságával és nagyságával, míg Csokonai s a debreceni polihisztorok érdeklődése tágabb, az egész életre irányul. Kazinczy esztéta — ezért megbecsülhetetlen érték kortársai számára, — Csokonai viszont teljes ember, műveiben is. »Izléstelenségei«, szabadszájúsága mögött a korabeli élet s irodalom áll bátorítóként : az élet, melynek elfogulatlan, kritikai ábrázolására vállalkozott.

Azzal a váddal szemben, hogy egész Debrecen nem mérhető Csokonai, Fazekas mértékével, hiszen vaskalapos, reakciós voltát bizonyítja többek között a nyelvújítási harcban elfoglalt álláspontja, Arany Jánosra lehet hivatkozni : »óhajtani lehet, hogy aki még valaha nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével s oly romlatlan nyelvérzékkel tegye, mint Diószegi, Fazekas, Földi«. A debreceniek tehát már nyelvújítók voltak a nyelvújítási harc megindulása előtt ; hozzáértésüket Arany nyilatkozata bizonyítja. (Más kérdés, hogy az *adott* helyzetben mégiscsak Kazinczynak volt igaza.)

Csokonaiék maradandó értéke abból fakad, hogy a népköltészetből s a multból magukba olvasztották a legjobbat. Szemmellátható bizonyíték erre, hogy — Kazinczyval szemben — nekik sikerült igazán az ú. n. nyugateurópai verselés bevezetése. Bessenyeit, aki a felvilágosodás úttörője, Csokonai fejleszteti tovább a költői lángelme biztos szárnyalásával. Míg Bessenyei a jobbágy pártján, de osztálya korlátai közt harcol a despotizmus és fanatizmus ellen, gyakran a királyt védve, addig Csokonai már fiatalkori dialógusában az emberek nyomorúságának okát abban látja, hogy : »Van királyok s kell e már ennél nagyobb büntetés?« Plebejus álláspontja egyre mélyül ; végül már azon emésztődik, miért nem a parasztoké munkájuk gyümölcse. Filozófiai nézetei sokszor a nyílt materializmusig jutnak (*Álom*), a méchanikus materializmus azonban, mely a világot kész gépezetnek tekintő tudomány eredményeire támaszkodott, kikerülhetlenül deista állásponthez vezetett minden következetes gondolkodót a XVIII. században, — tehát Csokonainál sem értékelhetjük ezt negatívumként. Felbukkan egyébként nála még a legvihartkeltőbb darwini tétel is : »ember és majom közt nexus van« ; »az ember a majmok legkevélyebb faja« — írja még 1795 előtt. Etikája Rousseauból táplálkozik : gonosz erkölccsel senki sem született, bűnössé a társadalom, a világ teszi az embert. Rousseau-ra megy vissza politikai radikalizmusa, plebejus szemlélete, egyházellenessége éppúgy, mint szabad nevelő magatartása. Az érzelmek anarchiája, a szív és szenvedély joga lesz fiatalkori lírájának ihletőjévé. Semmi sem köti a feudális világhoz : költészete az emberiséget szélességében és mélységében egyaránt átfogja. Még a megélhetésért szerzett rigmusaiban is felcsillan felvilágosult meggyőződése.

Csokonai pályájának kiteljesedését, valamint Debrecen többi költőjét figyelembe véve nem utasíthatjuk el magunktól a következtetést : lehet is, kell is magyar felvilágosodásról beszélni. A nyelvújítás, mint válaszuk a francia forradalomra, a gyöngeség jele ugyan ; — az viszont, hogy a gyarmattá nyomorított magyarság értelmisége három utat — egyebek közt egy demokratikus forradalmat is — megpróbál, már a magyar nagyság bizonyítéka. Akkor léptünk arra az útra, mely 48-hoz és a Tanácsköztársasághoz vezetett.

Felvilágosodásunk maradandó értékeit termelt, irodalmunk örök értékeit hozta létre, melyek ma is jó fegyverek a haladásért vívott harcunkban. Legidőtállóbb remekei polgártalajon keletkeztek, a legnagyobb kultúrmúltú magyar városban, Debrecenben.

JAUSZ BÉLA

A francia felvilágosodás százada a neveléstörténetben — a *pedagógia* századának nevezhető. Turgot-tól, XVI. Lajos pénzügyminiszterétől kezdve Voltaire-on, Condillac-on, D'Alembert-en, Helvetiuson, Diderot-n, Rousseau-n keresztül a forradalom nevelésügyi javaslatkészítőiig húzódik a nevelés problémáival foglalkozó írók sora, akik valamennyien — új világot akarván felépíteni — új nevelési ideálokat tűznek ki s optimizmussal szemlélik a nevelhetőség kérdését. Már Locke is komoly súllyal hallatta szavát a pedagógia kérdésében, — a német filantrópisták iskolája az Aufklärung és a francia felvilágosodás hatására lépett fel. Magyar viszonylatban, ezen belül a neveléstörténet vonatkozásában is szükséges egyrészt annak tisztázása, mennyire jutott a magyar kapitalizmus kezdeti fejlődése a XVIII. század második felében, másrészt hogyan és honnan kerültek hozzánk azok a — felvilágosult — eszmék, melyek nálunk az iskolaügy bizonyos fellendülését hozták magukkal. A meglehetősen konzervatív, anyagában és módszereiben sokszor egész középkorain maradi debreceni közoktatás lassú fellendülését a XVIII. század közepe táján (Maróthi György működése, 1738—44) a viszonylag fejlett iparral és kereskedelemmel rendelkező város reális művelődési igényei szabják meg, noha Mária Terézia rendeletei igen érzékenyen érintik a debreceni polgárokat (szarvasmarha-kivétel korlátozása). Vallási köntöst ölt ekkor a magyar birtokos osztály harca a Habsburg-abszolútizmus és szövetségese, a katolikus reakció ellen; e harcban összefonódik a református cívisváros és annak egyháza, ez az összefonódás pedig az iskolázásban azt eredményezte, hogy egymás mellett fellelhetjük az ortodox és racionalista gondolkodású egyházi vezetők elképzeléseit. Ezek a gondolatok ütköznek a század vége felé a tanterv és tanítás kötött rendjének kérdésében, már nyíltan az egyházi és világi irányzat ellentétéként (Sinai — Domokos), míg végül a világi irányzat felül nem kerekedik. Az iskolaügy fejlődését tükrözi a kollégiumi oktatás mikéntjét megszabó *Methodus* 1770-ből, mely módszeres utasításaival, tantervi rendszerezésével a haladás jelzője neveléstörténetünkben, bár a felvilágosodás utilitarista szempontjai és a testi nevelés követelménye nem érvényesülnek benne kellő határozottsággal.

A vicinális szemlélet veszélye, mely a csak Debrecenre korlátozódó neveléstörténeti vizsgálat esetében fennállna, megszűnik, ha kérdésfeltevéseink a XVIII. század nevelésügyének egészét fogják át.

KOCZOGH ÁKOS

A XVIII. század Debrecenét sajátos ellentét jellemzi: a gazdasági élet megtorpanása, sőt visszafejlődése, ugyanakkor a szellemi élet terén együtt-haladás a nyugati polgárosult nemzetekkel. Ez az ellentét magyarázza, hogy a haladó elvek gyakorlatba való átültetése csak rendkívül szívós küzdelem árán sikerülhetett, — a legradikálisabb eszmék azonban nem ereszhettek gyökeret, visszhangtalan kiáltásokba veszttek az elparasztosodás útjára lépett városban. Bár a parasztosodó iparos- és kalmárréteg nem adja fel egyszerre kulturális igényeit, a legmagasabb ilyen igények terjesztője a sokszor nincstelenek gyermekeit magábaölelő kollégiumi diákság közössége lesz. Város és diákság élete sok ponton érintkezett, s a szabadabb gondolkodás a kollégium partikuláinak útján eljutott a Tiszántúl szélesebb néprétegeihez.

A világi kultúrának az egyházi kultúra felett aratott győzelme, racionalista, természettudományos gondolkodás, babonaellenesség, valamint nemzeti és nyelvi öntudat: ezeknek a tényezőknek együttese tette a felvilágosodást Debrecenben olyannyira életformáló erővé, mint sehol másutt. Wolff és Thomasius a korai debreceni felvilágosodás ihletői, később a voltaireiánus és kartézianus irányzat tör előre. Maróthi György matematikai nyelv megteremtését célzó törekvései, valamint az általános skolasztika-ellenesség (pl. Domokos Mártonnál) Thomasiusra vezethető vissza. Széles körben elterjedt a deizmus; viszont bizonyos világnézeti tisztázatlanság jele, hogy a Voltaire-fordító Szilágyi Sámuel a deizmus és atheizmus szívós ellenfeleinek teológiai munkáiból oktat. Hatvani eléggé az egyeztető jellegű, kartézianus racionalizmusnál áll meg, — az Angliát járt Weszprémi István rousseaui elveket hangoztat és Martinovicsék ügyvédjével, a szabadgondolkodó Spielenberggel levelezget. A debreceni felvilágosodás legnagyobb alakja azonban Domokos Lajos főbíró, tudós, politikus, a 90—91-es diéta legradikálisabb harcosa. Wolfftól jut el Voltaire-hoz, Rousseau-hoz, a szabadkőműves antiklerikalizmushoz. Sikraszáll az örökös jobbgátság megszüntetéséért, forradalmi gondolkodású diákokat pártfogol, harcol a kollégium világi vezetéséért (Sinai Miklóssal szemben), a magyar nyelv jogaiért, a reáliák s a szabadelvű racionalista filozófia oktatásának bevezetéséért. Előkészíti a talajt Földi, Csokonai, Fazekas számára.

A kollégium könyvtára a kor filozófiájának és tudományának élenjáró műveivel büszkélkedhetett. Kéziratok anyaga pedig még sok meglepetést tartogathat a magyar történelem legprogresszívabb s legheroikusabb fejezetének, a debreceni felvilágosodásnak kutatói számára. Ideje, hogy a magyar »fény század«-nak ne csak körvonalait ismerjük, hanem feltárjuk teljes egészét.

BÁN IMRE

Nem tud egyetérteni a magyar felvilágosodás fogalmának olyan körülhatárolásával, hogy azt kizárólag a polgári forradalom előkészítésére korlátozzuk. A fogalom köre így annyira szűk, hogy az irodalomtörténetírás nem tud vele mit kezdeni: kimarad belőle nemcsak Bessenyei, hanem még Csokonai is. A magyar felvilágosodásnak igen értékes előzményei vannak már a XVII. században (pl. Apáczai Csere, Apáti Miklós), megvizsgálandó volna azonban az, hogy a XVIII. század utolsó harmadának gondolkodói, írói találtak-e kapcsolatot ezzel a magyar hagyománnyal. Kant magyarországi hatását az előadónál pozitívabban értékeli. Igaz, hogy a magyar szellemi életben kevés alapos ismerője volt, de például Kazinczy deizmusának kialakulására jelentékeny hatást gyakorolt. Kazinczy a kanti filozófiát haladónak érezte, s ellenfeleit (pl. Buday Ferencet) állandóan támadta. (Lásd a *Tövisek és virágok*, *Zugdi* c. epigrammját). Márton István pápai professzornak. — Kant egyik magyar követőjének védelmében is jelentékeny részt vesz. Kétségtelen, hogy Magyarországon Kant polgári megalkuvása is hatott, de filozófiáját a vallásos orthodoxia elleni harcban mégis fegyverül használhatták.

KARDOS PÁL

Mátrai elvtárs rámutatott, hogy irodalomtörténetíróink általában nagyon kevésbé képzettek a filozófiában. Úgy is van. De hadd tegyem hozzá, nem csak az ő hibájuk. A felszabadulás előtti filozófiai oktatás egyetemeken

olyan volt, hogy a tanárjelölteket inkább elriasztotta a filozófiától, mintsem vonzotta volna. A sok homályos, teljesen öncélúnak tetsző idealista filozófiai rendszer, amelynek olykor igen felületes ismertetése jelentette a bölcséleti oktatást, azt a benyomást tette a hallgatókra, hogy a filozófiai ismereteknek semmi hasznát nem vehetik szakmai munkájukban, s ezért hátat fordítottak ennek a tudománynak. A felszabadulás óta nagy a változás ezen a téren is, de ha teljesen véget akarunk vetni irodalomtörténeteink, irodalomtanáraink filozófiai járatlanságának, még erősen fokozni kell a filozófia-tanítás mélységét, alaposágát az egyetemen.

A NÉPI ÉPÍTKEZÉS KUTATÁSÁNAK MÓDSZERE

GUNDA BÉLA

A népi építkezés kutatásának Közép- és Kelet-Európában aránylag nincs nagy multja. A népköltészet, a népszokások, általában a szóbeli hagyományok iránt az érdeklődés már a XVIII. sz. második felében, a XVIII—XIX. sz. fordulóján intenzíven megindul. Gondoljunk csak *Danyilov Kirsza* bylina gyűjteményére, amelyet először 1804-ben adtak ki, de a gyűjtés még abban az időben történt (1721—? 1765 között), amikor *Percy Th.* ballada- és népdalfeljegyzéseit végzi. *Csulkov M. D.* jelentős népdalgyűjtése 1770—1774 között lát napvilágot,¹ amelyet gyors egymásután hasonló célú és tartalmú népköltési gyűjtemények követnek a közép- és kelet-európai népeknél.

Az anyagi kultúra, a népi műveltség számtalan problémáját magába-foglaló és visszatükröző építkezés felé csak lassan terelődik a figyelem.

A XVII. sz. végétől megjelenő földrajzi, gazdasági és statisztikai jellegű munkákban helyet kap ugyan az építkezés ismertetése is. Az idevonatkozó közléseket azonban a néprajz kellőképpen még nem használta fel. Pedig a leírások az egyes népek és etnikai csoportok építészetének számos jellegzetességével foglalkoznak. Rendkívül értékesek pl. a balti területeket ismertető munkák. Ezek szerzői (*Kelch Ch.*, *Brand J. A.*, *Petri J. Ch.*, *Hupel A. W.*) leírják, hogy az észti parasztházakban mint húzódik meg egy fedél alatt, ugyanabban a kemencés helyiségben ember és állat, vázolják a *rehetubában* folyó életet, ismertetik a tűzhelyek szerepét, a különböző szerkezeti elemeket. Általában igen becses adatokat közölnek a Daugavatól északra lakó lettek és észtek lakócsüireiről, amelyeknél a kemencés lakóhelyiséget (*rehetuba*) egy hatalmas csűrbe építették be (1. kép).²

A magyar építkezéssel foglalkozó munkák közül elsősorban *Bél Mátyás*, *Csaplovics János*, *Szedér Fábrián*, *Pländer Ferenc* és mások közléseit kell megemlíteni.³ Leírásaik jelentős történeti távlatot nyitnak meg nemcsak a magyar,

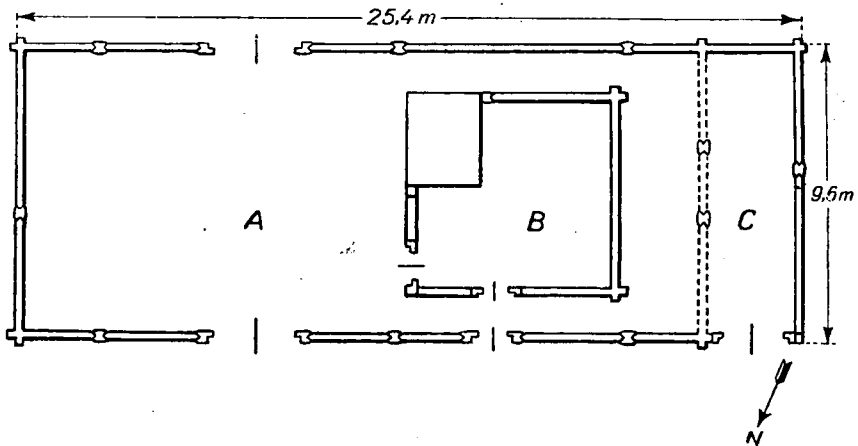
¹ Соколов Ю. М., Русский фольклор. Москва. 1941, 38—39. 1. *Trautmann R.* Die Volksdichtung der Grossrussen. I. k. Das Heldenlied (die Byline). Heidelberg, 1935. 9—10. 1.

² Az egykorú munkák észti építkezési anyagát tanulságosan használja fel és értékeli. *Manninen I.* (*Manninen I.*, Die Sachkultur Estlands. II. k. Tartu, 1933. 183. skk. 1.)

³ Munkáik jelentőségéről 1. *Vajkai A.*, A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, 1948. 12—14. 1. *Bél Mátyás* munkái jelentőségével és a néprajzi részek kiadásával *Tálas István* foglalkozik.

hanem általában a feudális Közép- és Kelet-Európa parasztházának megismeréséhez. Az etnográfus nem hagyhatja figyelmen kívül ezekkel a közlésekkel egyidőben megjelent tűzrendészeti munkákat, amelyek a gyakori tűzveszélyek elhárítása miatt különböző tetőzet emelésére és fedőanyag alkalmazására hívják fel a figyelmet. Tanulságos, hogy az egykorú művek közül *Peteőfalvi Uzovics Sándor* könyve a népszerű habánfedél helyett új fedési módot — híg sárral leöntött gyékényfonadékot — ajánl. A habánfedelelet a mágyarságnál elterjedt fecskerakásos falnál nem tartja alkalmasnak, mert a nehéz, sáros habánfedél terhével szétnyomja a falakat.⁴

A népi építkezés kutatása tervszerűen, néprajzi szemlélettel Európaszerte a múlt század végén indul meg, s már az anyaggyűjtéssel járó első lépéseknél

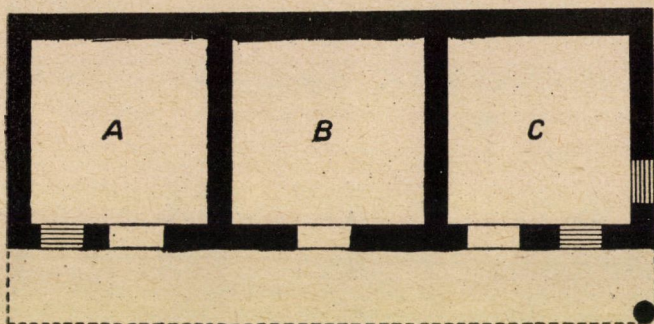
1. kép. Észti lakócsűr alaprajza. A: csűr, B: lakószoba, C: fészer.
Kusalu, Harjuma. *Manni- nen I.* után

foglalkoznak az etnográfusok az anyag értékelésével, összehasonlító vizsgálatával. Az első leíró munkákkal szinte egyidőben születnek az eredetmagyarázó kísérletek. Gondoljunk csak arra, hogy nálunk *Jankó J.* a millenáris falu házainak a vizsgálata nyomán állapította meg (ma már tudjuk: *tévesen*), hogy a magyar lakóházak felnémet típusúak, s házainkon az üstökös fedél és az oromtornác látszik magyarnak.⁵ Később Balaton-környéki kutatásai révén azokat a lakóházakat, amelyeknél az egyes helyiségek külön-külön nyílnak az udvarra s közöttük ajtó nincs, »magyar típusú építkezésnek« tartja (2. kép) s ezzel részben

⁴ *Peteőfalvi Uzovics S.*, Emberbaráti közlés éghetetlen új nemű házfedeőről... Posony, 1835. A tűzrendészeti, a habán fedelelet ismertető munkák közül jelentősek *Bedeus Joachim* és *Landgraf Adám* több kiadásban, magyar és német nyelven megjelent munkái. (V. ö. ehhez *Vajkai A.*, Habán szalmafedél. Népr. Ért. XXIX. 1937. 201. l., *Zoltai L.*, A habán szalmafedélről. Népr. Ért. XXIX. 1937. 442—443. l.)

⁵ *Jankó J.*, Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. — Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Történelmi kiállítás. Néprajz. Budapest, 1898. c. gyűjteményes munkában. 948. l.

korrigálja felnémet elméletét.⁶ Az eredetmagyarázó kísérletek során az etnográfusok fő törekvése az volt, hogy a paraszti építkezés nyomán meghatározzák az egyes népek ősi, sajátos építkezési formáját, lehetőleg fejlődési sorozatba állítsák az élő formákat, típusokat és házvidékeket állapítsanak meg. Foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy az építkezés miképpen tükröz vissza különböző kulturális hatásokat, népi-nemzeti sajátosságokat, vázolták a kölcsönzések, átvételek útját és dinamikáját. Különösen a német kutatók igyekeznek egy-egy etnikai csoport építkezését a törzs vagy nép kialakulásával összekapcsolni. A háztípusokat a törzs vagy nép sajátos produktumának tekintik. *Henning R.* 1882-ben megjelent *Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung* c. munkájában megállapít felnémet-frank, szász, fríz, keleti és nyugati germán

2. kép. Háromosztatú magyar ház alaprajza. A: kamra, B: konyha, C: szoba. A ház előtt kezdetleges tornác. Kőröshegy, Somogy m. *Jankó J.* után

háztípusokat. Figyelembe véve a törzsi differenciálódást, a típusokat jórészt ógermán hagyományokra vezeti vissza.⁷ A törzsi teória továbbépítője *Hunziker J.*, aki a nyugati schweizi építkezésben burgund hagyományokat vél látni, a Jura-vidék háza szerinte kelta-román, s beszél továbbá rätoromán és alemán háztípusról.⁸

Ezek a típusmeghatározások s a típusok szoros kapcsolata germán törzsekkel a későbbi kutatások során nem bizonyultak helyesnek. A lakóház nem a »törzsiség« produktuma. A háztípusok és házvidékek kialakulása különböző tényezők kölcsönös hatásának a következtében jön létre. A típusok és házvidékek, az építmények lényeges szerkezeti elemei nem mindig fedik a nép- és nyelvhatárokat. Még ugyanazon falu területén belül is a házformák, a csűrök, az állattartásra szolgáló épületek a tulajdonosok gazdasági és társadalmi helyzete, foglalkozása szerint változnak és állandóan alakulnak. A gazdasági körülmények, a társadalmi szervezet, a különböző kulturális áramlatok, az etnikai hagyományok, a lakosság kapcsolata más vidékekkel, a természeti adottságok, igen

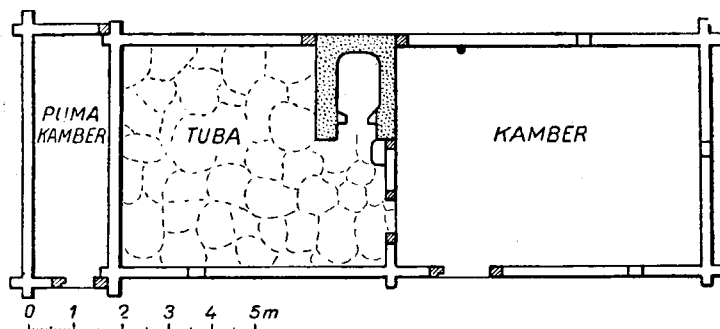
⁶ *Jankó J.*, A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 206. l.

⁷ L. erről *Helbok A.*, Haus und Siedlung. Deutsches Volkstum. Haus und Siedlung im Wandel der Jahrtausende. VI. k. Berlin—Leipzig, 1937. 11. l.

⁸ *Weiss R.*, Volkskunde der Schweiz. Erlenbach—Zürich, 1946. 88. l.

gyakran külső, hatósági intézkedések a maguk összességében járulnak hozzá a házfornák kialakulásához és a ház belső életének jellegzetességéhez. Mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy a termelési mód megváltozásával átalakuló társadalmi viszonyok visszatükröződnek az építkezésben, a lakóházak típusaiban és a változások legfontosabb rúgói.

A gazdasági és társadalmi helyzet formaalakító szerepére számtalan tanulságos példával szolgál Kelet-Európa népi építkezésének története. Gondoljunk csak a lett és észt területeken elterjedt lakócsűrökre (1. kép). A lakócsűrök a Baltikum gazdasági és társadalmi viszonyai következtében jöttek létre. Az eredetileg gabonaszárításra, cséplésre szolgáló csűrökbe (lett *rija*, észt *rehi*) a német lovagok XIII. sz.-i rajtaütései, a háborúkat (amelyek főleg a XV. sz. végétől sújtották ezt a területet) követő gazdasági elszegényedés, pusztítás miatt költözött be a lakosság. A csűr gabonaszárító kemencéje a téli hideg ellen is védte őket, s lassan új lakásformát alakítottak ki. A csűrökben való lakás

3. kép. Észt füstőház kemencével, előtérrel (*kamber*) és tejes kamrával (*piimakamber*).
Nyugáti Saaremaa, Mustjala. Ränk G. után

eredetileg tehát kényyszerűség volt. A XVIII. sz.-ban az elnyomó földesurak törekvései is hozzájárultak ahhoz, hogy a parasztság ilyen hajlékokban húzódjék meg. Szükség esetén még templomnak, iskolának is használta a parasztság lakócsüreit. A lakócsűröket észt területen a XIV. században említik először. A lakócsűrök kialakulásukkal és elterjedésükkel füstös (kéménynélküli) kemencés épületet szorítottak ki. Az épület gőzfejlesztésre, fürdőzésre is szolgált. Ez az épület hasonló volt a mai észt füstös ház egyik típusához (3. kép).⁹

Az egyoldalú, a törzsiség gondolatát hangsúlyozó német lakóházkutatással szemben a háztípusok kialakulását a szovjet kutatók nem elszigetelve vizsgálják. Kutatásaik nem összpontosulnak *csak* a lakóházra vagy *csak* az egyes melléképületekre. Tolszov Sz. P. a nagyorosz építkezést tárgyaló tanulmányában

⁹ Kundzinš P., Die Verbreitung der Riege und ihre Formtypen. Folk-Liv, IV. Stockholm, 1940. 89. l. Ränk G. véleményével szemben, aki a kér désről különben részletes áttekintést nyújt (Ränk G., Saaremaa taluichitised. Etnograafiline uu rimus, I. Tartu, 1939. 363–364. l.) Kundzinš P. álláspontját tartom meggyőzőnek és elfogad hatónak.

arra mutat rá, hogy az *izba*, a *klét*, a gabonaszárító *ovin*, az udvar s az egész település nem vizsgálható külön-külön, egymástól elszigetelve, mivel mindezek egységes, összetartozó lakáskultúra-komplexum szerves részei. Az egyes részek, épületek korrelációban vannak egymással, de ugyanúgy korrelációban állanak a gazdasági élettel, az etnikai hagyományokkal, a tájjal. Az egyes épületkomplexumok nem esetlegesek, de ugyanakkor nem is állandóak. A népcsoport migrációja, a gazdasági, a társadalmi viszonyok fejlődése során valamely történeti helyzetben kialakult komplexum széttagozódhat és tovább fejlődhet.¹⁰ *Tolszov Sz. P.* elvi célkitűzései nyomán arra az eredményre jut, hogy nagyorosz területen két primér lakóházkultúra-komplexumot találunk. Az egyik az északi, amely valószínű, hogy közös szláv elemeivel még a krivicsek kultúrájában gyökerezik. Kialakulásához hozzájárult a finnség, a balti kultúrával való kölcsönhatás, az északi erdős táj, a nedves talaj, a bő csapadék (v. ö. a gabonaszárítók használatát), a fejletlen földművelés, amelyet azonban gyűjtögető, zsákmányoló, erdőkihasználó, fafeldolgozó életmód egészített ki. Az építkezésben nagy szerepet játszik a fa. A másik lakóházkultúra-komplexum a déli, amely más táji és gazdasági viszonyok között alakult ki. Gyökerei talán a vjaticsok kultúrájában keresendők. Az erdős sztyep, a fejlett mezőgazdaság, szarvasmarhatartás, a szalmában, mint építőanyagban való gazdagság stb. azok a tényezők, amelyek a déli nagyorosz komplexum sajátos arculatát meghatározzák. A moszkvai állam kialakulásának időszakában a déli komplexum a lakosság vándorlásával elkerült a Volga-vidékre. A két nagy házvidék természetesen nem válik el élesen egymástól. Köztük átmeneti területek vannak.¹¹ Éppen így nem vonható meg az éles határvonal az ukrán és a nagyorosz házterület között sem. A nagyorosz és az ukrán építkezésnek számtalan közös vonása van.¹²

A lakóház fejlődésének, alakulásának vizsgálata — a nyugati etnográfusok munkáiban — lényegében szerkezeti elemek összevetése, külső morfológiai problémák előtérbe állítása nyomán történt. Az alaprajz, a tűzhelyek és a tetőszerkezet vizsgálatára alapozzák kutatásaik legnagyobb részét. Jórészt az alaprajz nyomán végzi vizsgálatait *Henning R.*, s az alaprajzot tartja lényeges kritériumnak *Jankó J.* Szerinte az alaprajz sokkal kevésbé változó, mint bármely más jellege a háznak. A különböző alaprajzú háznak az etnikai eredete is különböző.¹³ A kérdést persze nem lehet általánosítani. Amint majd látni fogjuk, a társadalmi organizáció következtében éppen az alaprajz változik meg. Ugyanannak az etnikai közösségnek a keretén belül a lakóház egyes helyiségeinek

¹⁰ Толстов С. П., К этнологической систематике элементов великорусской культуры жилища в средней России. Культура и быт Центрально-Промышленной области. Под редакцией В. В. Богданова и С. П. Толстова. Москва, 1929. 76. л.

¹¹ Толстов С. П., *id.* munk. 84. l.

¹² З е л е н и н Д. К., Об исторической общности культуры русского и украинского народов. Советская этнография, III. Москва-Ленинград, 1940. 26. skk. l.

¹³ *Jankó J.*, A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 189. l.

külön-külön bejárata csak kezdetlegesebb formája lehet a közös bejáratú fejlettebb formának. Bizonyítéka ennek a Hátszeg- és Erdőhát-vidéki román ház, amelynél a szobának a *târnatra* nyíló ajtaját megszüntetik, ha a *cămară* tűzhelyes konyhává alakul át s a szobába való bejárás a konyhából történik.¹⁴ A tűzhelyeket *Geramb V.*, *Meringer R.* stb. a lakóháztípusok 'vezérvölgöleteinek' tartja. *Geramb V.* szerint a háztípusok megállapításához a tűzhelyek nyújtják az alapot, mint a háznak a fejlődés és alakulás szempontjából legfontosabb részei. A tűzhelytípusok megfelelnek a házformáknak.¹⁵ Ez az elv természetesen csak tévedésekhez vezethet. A *peč*-típusú kemence állhat nyíltereszés egyoszthatú házban vagy különböző mellékhelyiségekkel rendelkező többszthatú hajlékban, mindkét esetben változhat a falanyag, a tetőszerkezet, más lehet a szoba belső térbeosztása, — ami már maga ellentmond a gerambi elvnek. A tűzhelyek alapján végzett háztipologizálás ragadta magával *Bátky Zs.*-ot, amikor a tűzhelyek révén próbálta megállapítani a magyar háztípusokat.¹⁶ A ház alakulása és fejlődése szempontjából elsősorban *Schwab H.* hangsúlyozta a tetőszerkezet tanulmányozásának fontosságát,¹⁷ amit később *Schier Br.* a lakóház kutatás feladatainak előterébe állított.¹⁸ A tetőszerkezettől jelentős mértékben függ az alaprajz alakulása. A szelemenés tető az épület szélesedéséhez, míg a szarufás fedélszék hosszanti fejlődéséhez járul hozzá.¹⁹

A szerkezeti elemek, a tűzhely, az alaprajz vizsgálata során az etnográfusok igen nagy súlyt helyeztek a terminológiára. A leíró munkákban a terminológia gyakran részletesebb megfigyelés tárgya, mint a szerkezet ismertetése. A lakóház kutatás terén elért eredményekhez nagyban hozzájárult a néprajz és nyelvtudomány szoros együttműködése, a nyelvészeti eredmények felhasználása. A nyelvtudomány segítségével sikerült a lakóház kutatást számos ponton történetileg elmélyíteni. Az etnográfusok a nyelvészeti eredmények figyelembevételével világíthattak rá arra, hogy pl. germán területen a síma zsúpfedés fiatalabb, mint a szarufás tetőváz s ez a fedési technika a VI. sz. előtti időben még nem volt ismeretes. Következik ez abból, hogy a 'Schaube' (alnémet *schoof*) csak a német nyelvjárásokban jelent tetőfedő zsúpköteget, az angolszászban (*scéaf*) és az angolban (*sheaf*) 'kéve' a jelentése.²⁰ Ugyanakkor azonban, amikor a nyelvtudománv eredményei erős támasztékot nyújtottak a néprajznak, az etnográfusok nem vették kellőképpen figyelembe a régészet, de különösen a történettudomány eredményeit. A feudális Európa jobbagységának életét

¹⁴ *Vuia R.*, *Tara' Hațegului și Regiunea Pădurenilor*. Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj. Vol. II., 1924—1925. Cluj, 1926. 108., 118. l., 12., 13., 14. kép.

¹⁵ *Geramb V.*, *Die Feuerstätten des volkstümlichen Hauses in Österreich-Ungarn*. Wörter und Sachen, III. k. Heidelberg, 1912. 1. l.

¹⁶ *Bátky Zs.*, *Magyar tűzhelyek és háztípusok*. Népr. Ért. XXII. 1930. 113—137. l.

¹⁷ L. pl. *Schwab H.*, *Anleitung zur Hausforschung*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, XXIV. k. Basel, 1922. Kny. 6. l.

¹⁸ *Schier Br.*, *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Reichenberg, 1932. 28. l.

¹⁹ *Helbok A.*, id. munk. 13. l.

²⁰ *Schier Br.*, id. munk. 98. l.

feltáró munkák eredményei nem tükröződnek a lakóházkutatók munkáiban. Az okleveles anyagot alig használták fel. Vonatkozik ez a megállapításunk nem utolsósorban a magyar lakóházkutatásra, amelynek a történeti forrásokat kellő körültekintéssel és kritikával kell értékelnie. Sajnos csak kevés olyan építkezési munkánk van, amely a XIX. sz. előtti kéziratot források feltárásával foglalkozik.²¹ A kéziratot anyag feltárása nyomán remélhető nemcsak egyes szerkezeti, formai kérdések megoldása, hanem a korábbi építőközpontok megismerése, ahonnan vándor ácsok, kőművesek keltek útra vagy a barkácsoló parasztok épületrészeket, kész épületeket szállítottak távoli területre. Így a kolozsvári Hóstát

4. kép. Kürtőnélküli ősszláv típusú szlovák kemence a szobában. Čičmany, Trenčín. Csehszlovákia. Gunda B. felv.

gazdái mokányoktól vették a házaikat. A mokányok a havason kivágták a fákat, összeácsolták az épületet s újból szétszedve szekérrel, szánnal hozták le Kolozsvárra.²²

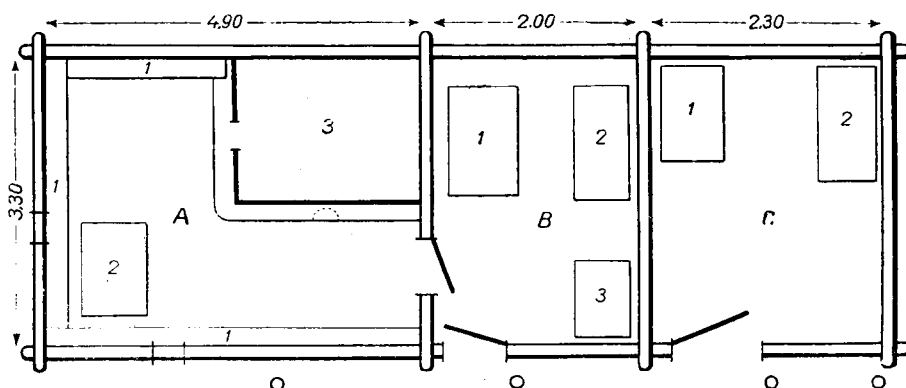
A szerkezeti elemeket, az alaprajzot, a tűzhelyet vizsgáló lakóházkutatás eredményeiből — néhány gondolattal kiegészítve — az ősszláv *izba* kérdését említem meg. Ez a kérdés a magyar-szláv népi kapcsolatok szempontjából is figyelemre méltó. De az eredmény egyúttal rámutat a módszer hiányosságaira is.

A szláv ház ősi formája az egyoszthatú kemencés *izba*, amelyhez a ház rövidebb oldalán a tető meghosszabbításával oszlopokon nyugvó nyitott ereszt

²¹ Cs. Sebestyén K., Szegedi tüzelő- és fűtőberendezések a XVIII. században. Szeged, 1932., Herepei J.—Szabó T. A., Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. Kolozsvár, 1939., Szabó T. A., Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak. Kolozsvár, 1939. Különösen értékes történeti anyagot dolgozott fel különböző munkáiban Zoltai L. (L. pl. Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról, I—II. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1936., 1937.) — A régészeti ásatások révén felszínre került lakóházmaradványok irodalmát itt külön nem sorolom fel.

²² K. Kovács L., Hóstáti képek. Kolozsvári Szemle, I. 1942. 39. 1.

(*sěni*) járul. Valószínű, hogy a nyitott eresz csak a szláv szétválás után alakult ki, mert a délszlávoknál hiányzik. A kemencés *izba* — különösen télen — a hidegebb klímájú területeken nemcsak lakóhelyiség volt, hanem a féltettebb jószágot is a jól fűthető helyiségbe hozták. A *sěni* a kemencés *izba* mellett kezdetben csak jelentéktelen szerepet tölt be. A századforduló idejéből származó orosz leírásokból az derül ki, hogy egyes vidékeken lazán van a lakóterhez építve, zártsága lassan alakul ki. Vannak vidékek, ahol fala csak ritka sövényfonadék. A zárt helyiséggé átalakult *sěni* különböző eszközök tartására szolgál. Itt áll a köleshántoló, kásakészítő *stupa*, a kézimalom. Itt a helye a különböző mezőgazdasági szerszámoknak. A fejlődés során kihoznak ide egy-egy ágyat s étkezésre is használják a *sěnit*. A *sěni* rendszerint keskeny, amint ez a Tátraalji gorál házaknál vagy a felsőnyitrai régi szlovák épületeknél (ahol a *sěninek* *pitvor* a neve) napjainkban is tapasztalható (5. kép).

5. kép. Szlovák ház alaprajza. A : *izba* (szoba), 1 : *lavica* (fekvő- és ülőpad), 2 : *stól* (asztal), 3 : *pec* (kemence, előtte tűzhelypadkával, oldalán ülőpadka). B : *pitvor* (pitvar), 1 : láda a házi-nyulak részére, 2 : *truhla* (ruhás szuszék), 3 : *škriňa* (élelmiszeres láda). C : *komora* (kamara), 1 : *kasňa* (ruhás szekrény), 2 : *post'el* (ágy). Seč. Nitra. Csehszlovákia. Gunda B. felv.

A főkülönbség a *seni* és az *izba* között az, hogy az utóbbinak zárt tűzhelye, belülről fűthető kemencéje van (nagyorosz *peč*, szlovák *pec*, 4. kép). Ez az a *peč*, amelyet a délszlávok új hazájukba magukkal vittek és a Keleti Alpesebben meghonosítottak. Annak azonban eddig semmi bizonyítéka sincs, hogy a *peč* valamikor az egész délszlávok lakta területen el volt terjedve. Az ősi szláv *peč* bukkan fel megváltozott formában (füstelvezető kürtő) és csökkentett funkciókkal az északi magyar területeken éppenúgy, mint a Szamos vonalától északra a románoknál. A románok és magyarok az északi és keleti szlávoktól vették át ezt a kemenceformát.²³ A *peč* eredetileg a sütést, főzést, a ház fűtését látta el. Azonkívül — ahol külön fürdőházikó nem volt —, használták fürdőkemencének,

²³ *Bátky Zs.*, id. munk. 125. l., *Vuia R.*, Le village roumain de Transylvanie et du Banat. București, 1937. 68. l.

aludtak rajta, az alatta lévő üregekben kisebb állatokat tartottak, kendert szikkasztottak benne, nedves gabonát szárítottak a tetején stb.

A *sēnival* ellátott kemencés *izba* volt az alapja annak a nyugati és keleti szlávokra jellemző háztípusnak, amit *kelet-európai lakókamarás háztípusnak* nevezünk. Ez a háromosztatú helyiség úgy jött létre, hogy a szláv kamarát (*klēt'*) — a XI.—XII. századtól kezdve — hozzáépítették (de semmiesetre se skandináv mintára vagy német hatásra) a *sēnihez*. A hozzáépítéssel háromosztatú épület jött létre, amely a kemencés *izbaból*, a tűzhely nélküli szűk *sēniből* és a szintén hideg *klēt'*ből áll. Ez az utóbbi helyiség élesztár, gabonás- és ruhás-kamara, vendégszoba. Hogy a *klēt'* tulajdonképpen nem szerves része a lakó-

6. kép. Szlovák ház (v. ö. 5. kép), kb. 100 éves. Seč, Nitra, Csehszlovákia. Gunda B. felv.

háznak, hanem hozzátoldás révén keletkezett, azt különböző szerkezeti megoldások, kezdetben csak a laza melléépítés, a magasabb tető, az udvarra nyíló külön ajtó bizonyítják. A szerkezeti sajátságok következtében a *klēt'* elnevezés sok helyen kiszorul. Mivel a *klēt'* magasabb, mint az *izba*, keleti és északi orosz területeken a XI. sz. elejétől *gornica* (*gorěnka*) elnevezés is járja. Kis- és fehér-orosz területeken *svetlicának* (világos szoba) hívják ezt a kamarát, ami füsttelen voltára utal az ősi lakótér, a *černaja izba* (fekete szoba) elnevezésével szemben. A *sēnihez* toldott *klēt'* elnevezését a fehér-oroszoknál, kisoroszoknál, szlovákoknál a *komora* elnevezés is felváltotta. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szlávok a *komorával* új tárgyat, új funkciójú helyiséget is átvettek.²⁴

A háromosztatú lakókamarás háztípust szlovák területről az 5–6. képen mutatom be. Figyelemreméltó a lakóház szűk *pítvora*. A *komoranak* külön ajtaja van az udvarra. Ezt a helyiséget korábban istállónak is használták. A *pítvorban* tűzhely nincs.

²⁴ Schier Br., id. munk. 164–169. l. (A szláv terminológiánál Schier Br. átírását meghagytam.)

Az itt vázolt fejlődés térben és időben nem egyforma ütemben történt és természetesen hosszú sora keletkezett a variánsoknak. A nagy vonalakban vázolt fejlődés részleteiben még kiegészítésre, további vizsgálatra és valószínű, hogy még több esetben helyesbítésre szorul. Nem tisztáztak a fejlődés lefolyásának gazdasági-társadalmi körülményei és okai. Valószínű, hogy a déli nagy-oroszoknál a *klét'* a *sëni* belső osztódása révén jött létre.²⁵ A tárgyak és a hozzájuk tartozó terminológia elterjedése nem mindig fedi egymást. Megvizsgálendő, hogy az erdélyi magyar és román kamarák, gabonások (7. kép) milyen viszonyban vannak a *klét'* típusú kamarákkal, van-e a két építmény között valamilyen történeti kapcsolat? A fejlődés a XX. sz. elejéig sokkal gyorsabb a polgáriasodó,

7. kép. Magyar gazda udvarán álló gabonás, alatta pince. Botháza, Kolozs m. Románia.
Gunda B. felv.

az ipari vidékek közelében élő cseh parasztságnál, mint a fehér-oroszoknál vagy Kárpátukrajnában. A Szovjetunió területén a kolhoz-gazdálkodás nyújt gyors lehetőséget a régi típusú épületek átalakítására, újak építésére. Az átalakítás érinti az alaprajzot, az egyes helyiségek egymáshoz való viszonyát, a kemence elhelyezését és szerepét. Általában az egész lakáskultúrát.²⁶

A kelet-európai lakókamarás háztípus eredetére, fejlődésére vonatkozó kép — mint már utaltam rá —, szerkezeti vizsgálatokból, morfológiai egybevetéssel, részben archeológiai leletekre támaszkodva, a nyelvtudomány segítségével született meg. Hasonló vizsgálatok során igazolódott, hogy a népi építkezés objektumai is őriznek, visszatükröznek stílusokat és formákat. Amint a nagy építkezési alkotásokon visszatükröződik a román, a gót, a bizánci, a renaissance, a barokk stílus, ugyanígy stílusok olvashatók le az egyszerű paraszt-

²⁵ Толстов С. П., id. munk. 78. l.

²⁶ Maszlova G. Sz., A moszkvai terület kolhozainak telepei és építményei. Szovjet Néprajztudomány, 1951. III. 226. skk. l.

házi, ha talán a renaissancenál szerényebb szavakkal illetjük is ezeket a megnyilatkozásokat.

A szerkezeti, morfológiai vizsgálatok azonban igen sok esetben vakvágányra vezettek. A módszer képviselői a lakóházat elszakították a benne lakó embertől és a társadalomtól. Nem vették tekintetbe azt, hogy a házakat emberek lakják, benne élnek, dolgoznak, ünnepelnek és gyászolnak. A gazdasági melléképületek nemcsak az elraktározást, a cséplést, az állattartást szolgálják, hanem azokban lakhatnak is, különböző összejövetelek, táncok stb. színhelyei.²⁷ Ez magával hozza azt, hogy az építkezés lényege csakis a házban élő emberrel összefüggésben ragadható meg. *Weiss R.* ezt a gondolatot úgy fejezi ki, hogy nem az építkezés és az épület, hanem az építés és lakás folyamata a tulajdonképpeni tárgya az építkezéskutatásnak. A lakó- és gazdasági építményeket nem önmagukért, hanem az építőre és a lakóra való tekintettel kell tárgyalni. Csakis így lehet a népi építkezést — és természetesen a települést is — a népélet különböző megnyilatkozásaival összekapcsolni.²⁸ Az építkezés kutatói közül csak kevesen próbálkoztak meg azzal, hogy a lakóház fejlődését ne csak kulturális kölcsönzésekkel, az átadás és átvétel különböző eseteivel, az embertől elszakított technikai konstrukció változásával magyarázzák, hanem keressék a fejlődés belső tényezőit, okait, azokat a gazdasági és társadalmi tényezőket, amelyek a hagyományok keretein belül vagy a hagyományoktól elszakadva és új hagyományokat teremtve alakítják a népi építkezést. A morfológiai, szerkezeti elemeket vizsgáló kutatók az építkezéskutatást összetévesztették az épületek felmérésével. *Geramb V.*, *Schier Br.* és követőik ősi, igen gyakran nehezen kikövetkeztethető formákból és nem emberi szükségletekből, igényekből indultak ki, amikor a fejlődést vizsgálták. Távolról sem igyekeztek pl. a *klét*nek a *sēni*hez történő hozzáépítése, a *pēc* funkcióinak a csökkenése során feltárni a gazdasági és társadalmi szükség-szerűséget, a formák kialakulásának és mozgásának okát, az alakulás emberi tényezőit. Egyszerűen megelégedtek annak a megállapításával, hogy a változás, az alakulás »északi mintára«, »német hatásra« történt. A háztípusokat a különböző részekből úgy rakták össze, mint az innen-onnan felszínre került leletekből az ismeretlen őssálat csontvázát. Az izmokat és az idegeket azonban nem keresték meg. Kulturális áramlatokat állapít meg *Schier Br.*, de végeredményben módszere az embertől és a társadalomtól távolálló statikus módszer. Éppen a kelet-európai lakókamarás háztípus területén olyan élő és fejlődő formák fordulnak elő, amelyek kialakulása nem magyarázható meg szerkezeti vizsgálatokkal. Ezeket a formákat *Schier Br.* rendszerezéséből, tipológiai beosztásából kirekeszti. A kelet- és közép-európai építkezésről írt munkáiban nem is említi vagy alig érinti azokat a típusokat, amelyek nem külső hatások, nem különböző kultúr-áramlatok következtében jöttek létre.

²⁷ V. ö. *Vajkai A.*, id. munk. 3. skk. 1. A munka módszertani szempontból is igen fontos elvekre mutat rá.

²⁸ *Weiss R.*, id. munk. 87. 1.

A lakóház lényege, alakulásának irányvonala, a formák létrejöttének szükségessége csakis az ember és a társadalom oldaláról közelíthető meg. Nemcsak az átvétel hoz létre formákat és típusokat. A társadalmi szervezetnek is formalakító jelentősége van. Az átvételei is csak akkor történik meg, ha annak megvannak a gazdasági és társadalmi lehetőségei, feltételei.

A társadalmi szervezet és az építkezés közötti kapcsolatot már *Morgan L. H.* észrevette, és fontos elvi vonatkozású következtetésekre jutott. Tanításait azonban teljesen figyelmen kívül hagyták az építkezés kutatói. *Morgan L. H.* egyik, 1881-ben megjelent munkájában rámutat arra, hogy az észak-amerikai indiánok társadalmi állapota architektúrájukban is megtestesül.²⁹ Korábban pedig kifejtette azt, hogy »Az amerikai bennszülöttek kisebb vagy nagyobb mértékben kommunális családokban, a rokonokkal együtt és a háztartáson belül kommunizmusban éltek és élnek ma is. Ősi életmódjuknak ez a sajátossága mai napig is széles körben kimutatható. Ez építészetük jellegébe is behatolt és azt meghatározza.«³⁰ Ezekből a tételekből kiindulva *Morgan L. H.* megkísérelte felvázolni az iroquois, pueblo és más törzsek házának, a ház belső életének formáját, sajátosságait. Figyelemreméltó, hogy az iroquois indiánok éppen sajátosságos építkezésük nyomán nevezik magukat a »hosszú ház népének« (*ho-de'-no-sau-nee*). A házközösségek, a nemzetségek tárgyalása során *Engels Fr.* is többször utal az olyan házakra, amelyekben több család, sőt egész törzsek lagnak egy fedél alatt. Említi, hogy »Louhans környékén (Saône-et-Loire) ma is látni nagy parasztházakat, hatalmas, tetőig érő közös középső termekkel, körülöttük hálófülkékkel, amelyekhez hat-nyolc lépcsőfok vezet, s az ilyen házakban ugyanannak a családnak több nemzedéke lakik.«³¹

A morgani elvek sajnós visszhang és eredmény nélkül maradtak a néprajzban. A gyarmati népek építkezése során *Morgan L. H.* megállapításainak a jelentőségére csak újabban hívta fel a figyelmet *Hoebel E. A.*³² Az európai népi építkezés kutatói tudomást sem szereztek *Morgan L. H.* és *Engels Fr.* figyelmeztetéséről, s nem próbáltak ezek nyomán új módszerekkel dolgozni, az egyes típusok fejlődését és alakulását megmagyarázni. Mindenesetre azonban fontos pozitívumként kell számontartanunk *Bloch M.* referátumát, aki a francia elszázi parasztság különböző rétegeinek eltérő házformáira s a *zadruga*-rendszer felbomlásával járó építkezési változásokra mutatott rá.³³ *Tálasz I.* pedig az Alföld néprajzi kutatási kérdéseinek során hangsúlyozza, hogy a lakóházat

²⁹ *Morgan L. H.*, Houses and House-Life of the American Aborigines. Contributions to North American Ethnology. Vol. IV. Washington, 1881. 105. l. *Morgan L. H.* nyomán tárgyalja az indián építkezést *Beöthy L.*, A társadalmi fejlődés kezdetei, I. Budapest, 1882. 343. l.

³⁰ *Morgan L. H.*, Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family. Smithsonian Contributions to Knowledge, Vol. XVII. Washington, 1871. 488—489. l.

³¹ *Engels Fr.*, A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1949. Szikra. 62. l.

³² *Hoebel E. A.*, Man in the Primitive World. New York, 1949. 115—116. l.

³³ *Bloch M.*, Types de maison et structure sociale. Travaux de Ier Congrès International de Folklore. Tours, 1938. 71. l., vö. még *Demangeon A.*, Essai d'une classification des maisons rurales. U. ebben a gyűjteményes munkában. 45. l.

társadalmi tényezőktől függően kell szemlélni. Fontos lenne tudni, hogy »a múlt században még általánosságban fennálló nagycsalád hogyan használta a házat lakásul, mi volt a családostódásnak szerepe a házbeosztás módosulásában, stb.«³⁴

A társadalmi szervezet és a lakóház alakulásának kapcsolatát szovjet és csehszlovák kutatók dolgozzák ki.³⁵ *Pražák V.* vizsgálatai a kelet-európai lakókamarás ház területét érintik. Az ilyen típusú szlovák ház fejlődésének új útjaira mutat rá, s tulajdonképpen kiemeli a lakóházkutatást az 'archaikus' formák vizsgálatának szűk keretéből. Elvileg *Pražák V.* azt hangsúlyozza, hogy az anyagi műveltség változásánál eddig a kulturális okokat keresték. Ezzel szemben a modern néprajz a közösségi élet fejlődésének több figyelmet szentel, a szociális viszonyokat, a családi szervezetet, mint igen fontos alakító tényezőket veszi számba. Az ilyen vizsgálatokhoz a szlovák parasztház fejlődése tanulságos példákkal szolgál. A továbbiak során *Pražák V.* vizsgálja a trencsényi Čičmany emeletes lakóházának és a Szlovák Alföldön ismeretes »társas házaknak« (*spoľčné domy*) a kialakulását.

A »társas házak« a Kiskárpátok lábától Nyitra vidékéig fordulnak elő. Megtalálhatók a Nyitra-, Garam- és Ipoly-völgyi magyarságnál, valamint a magyarországi szlovákoknál (pl. a komáromi Tardoson). A »társas házak« előfordulásáról tudunk a veszprémi Nemesvámosról.³⁶ A székelyeknél Gyergyószentmiklóson tanulmányozhattam ezt az építkezési formát.

A »társas házak« lényege a következő: a lakóház a hosszanti tengely irányában megnyúlik. Gyakran 40—60 méter hosszú. Egyetlen fedél alatt, szorosan egymás mellé épült szoba+konyha vagy szoba+konyha+kamara tagolású lakásokban laknak az egyes családok. Öt-hat család is lakhat egyetlen fedél alatt. Előfordul, hogy az udvaron egymással szemközt két ilyen »társas ház« is áll, amelyek között a hosszú szalagtelken a keskeny udvar szinte útca-szerű benyomást kelt.

A házforma a következőképpen alakul ki: az ősi családi ház — *Pražák V.* egyik példáján haladva — háromosztatú helyiség volt. A nagycsalád bomlása során az első fiatal házaspár kiköltözik a kamarába, ahol kemencét épít. Ezzel

³⁴ Tálasi I., Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Kny. Szeged, 1946. 29. l.

³⁵ Az idevonatkozó fontosabb szovjet irodalom: Кандауров А. М., Патриархальная домашняя община и общение дома у ягнобцев. Ленинград, 1940.

Koszen M. O., A családközösség (nagycsalád). Szovjet Néprajztudomány. 1954. I. 1—33. l. Stugyenyekaja E. N., A mai kolhozparasztlakóház tanulmányozásának tapasztalataiból. Szovjet Néprajztudomány, 1953. 4. sz. 50—59. l.

A csehszlovák irodalomból a következő munkákat említem meg: *Pražák V.*, Die sozialen Zustände als Grund für die Formenänderung im Bereiche der materiellen Kultur. Folk-Liv, 1938. 4. 336—349. l., *Pražák V.*, Problém vzniku jednoposchodového domu v Čičmanoch. Národopisný Sborník, I. Turč. Svätý Martin, 1941. 23—71. l., *Nahodil O.*, K otázce dějin rodinného společenství na Slovensku. Český Lid, roč. 6. Praha, 1951. 71—81. l., *Pražák V.*, Vliv socialně-hospodářského faktoru na vznik štítu v lidovém stavitelství. Národopisný Věstník Československý, XXXI. k. Praha, 1950. 217—238. l.

³⁶ *Vajkai A.*, Veszprém megye népi építkezése. Népr. Ért. XXXII., 1940. 12., 334. l.

a kamara eredeti funkcióját elveszti, s hátsó szoba lesz belőle. A szülők az első szobában maradnak. Mivel holmijuk rendszerint több, mint az új házasoké, kamarát építenek a régi háromosztatú ház mellé. A hozzáépítés révén az eredeti családi ház négyosztatúvá alakul át. A család felnövő, megházasodott többi tagja más megoldást választ magának. Gazdasági helyzetüknek megfelelően két- vagy háromosztatú épületet emelnek az atyai házhoz s ezek a melléépítések az új házasok számának megfelelően ismétlődnek. Az udvar felé nyíló pitvarajtók és kémények jelzik, hogy hány család lakik a »társas házban«. ³⁷ A családok számának megfelelően nevezik azután ezeket a »társas házakat« a szlovákoknál *trojdomnak*, *štvardomnak*.

Schier Br. szerint az ószláv nemzeti szervezeti utóhatását kell látnunk a nyugatszlovákiai »társas házakban«, majd véleményét úgy fogalmazza meg, hogy a szlovákoknak ez az építkezési sajátossága az »ószláv nagycsalád és zadrugagazdálkodás« egykori meglétével magyarázható. ³⁸ Csehszlovák kutatók óvatosabbak. *Pražák V.* csak annyit mond, hogy az építkezési formát társadalmi tényezők hozták létre. ³⁹ Valószínűnek tartom, hogy a hosszú »társas házak« kialakulása csak a XVIII. sz. végén kezdődhetett meg, s a családi szervezet mellett a kialakuláshoz hozzájárultak a telekproblémák, különböző birtokjogi viszonyok s ennek következtében a falu szűk betelepülési területe.

A »társas házak« egyes lakóegységeinek a belső elrendezése, tűzhelyei különböző fejlődési fokon lehetnek. A fejlődés szoros kapcsolatban áll az egyes családok gazdasági helyzetével. A lakórészek közé istállók ékelődhetnek be, közös lehet a csűr stb. A »társas házaknál« az egymással vérrokonságban állók lakórészei eladás, vétel, vőség, örökösödés stb. révén idővel idegenek tulajdonába mennek át, ami azután az udvar felosztása, használata terén zavarokat, veszedéseket, tulajdonjogi problémákat okoz.

A társas, több rokon-család tulajdonában lévő házak tanulságos változatát közli *Stugyenyeckaja E. N.* a kabardoktól. Mindenekelőtt azt fejtegeti, hogy »a házon és berendezésén nyomon kísérhetjük azt az újat, amely nemcsak az életmód, hanem a családszerkezet és a sztálini korszak embere tudatának átalakulására is jellegzetes«. ⁴⁰ Majd megállapítja, hogy »a lakóház tanulmányozását össze kell kapcsolni a családforma vizsgálatával«. ⁴¹ A kabard lakóház, a múltban néhány egymás mellé épített különbejáratú helyiségből állott. Az egyes helyiségek között ajtó nem volt. A helyiségek közül az egyikben a szülők húzódtak meg (*uneshue* 'nagyház'), míg a többi helyiségekben, külön-külön a nős fiatalok laktak. Ez az építkezési forma a patriarchális családi közösségre jellemző, s magán viseli a nagycsalád szervezetével kapcsolatos vonásokat.

³⁷ *Pražák V.*, Die sozialen Zustände . . . 345—349. l.

³⁸ *Schier Br.*, Aufbau der slowakischen Volkskultur. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, VII. Leipzig, 1943. 240. l.

³⁹ *Pražák V.*, Die sozialen Zustände . . . 349. l.

⁴⁰ *Stugyenyeckaja E. N.*, id. munk. 50. l.

⁴¹ *Stugyenyeckaja E. N.*, id. munk. 54. l.

A házforma a termelési és családi viszonyok megváltozásával átalakul.⁴² A nagycsalárendszer, a nemzeti szervezeti nemcsak a mai Európa építkezését befolyásolja, hanem szoros kapcsolat állott fenn az építkezés és a családi, nemzeti szervezeti között a prehisztórikus Európában is. A neolitikumtól kezdve a Rajna mellékétől Ukrajnáig, később Észak-Európában is több »hosszú ház« maradványát hozta felszínre az ásó. Ezek között a házak között a 30—40 méter hosszúságú épületek nem tartoznak a ritkaságok közé, sőt hosszabbak is vannak. Az épületek szerkezetét az alaprajzon és falanyagon kívül kevésbé ismerjük, de az valószínű, hogy a legtöbb hosszú ház többszötatú volt, noha az egyes helyiségek elég lazán voltak egymástól elválasztva. A hosszú, társas házakban gyakran találunk több tűzhelyet, amelyek bizonyítékai annak, hogy a család szaporodásával a fiatalabb házások részben különváltak a szülői közösségtől. A külön-külön álló tűzhelyek bizonyítják, hogy a nagycsaládon belül már megtörtént az egyes családok bizonyosfokú önállósulása. A régészek az épületek vizsgálata során különböző véleményt hangoztatnak. A hosszú házakat gyakran magyarázzák a védekezéssel, kultikus célokkal, főnöki hajléknak vélik az épületeket. *Clark J. G. D.* a prehisztórikus Európa gazdasági alapjairól írt munkájában a hosszú házak rendeltetését, kialakulásuk körülményeit részletesen nem elemzi, megelégszik technikai leírásukkal.⁴³ A néprajzi összehasonlító anyag nyomán a hosszú házak célját, kialakulását új szempontokkal tudjuk kiegészíteni. Későbbi feladatommak tekintem, hogy ezekkel az építményekkel részletesen foglalkozzam.

Szükségesnek tartom a lakóházkutatás problémáinak a keretébe állítani a nagybirtokokon épített »hosszú házak«, »társas házak« kérdését. A földesúr, az uraság cselédei részére olyan házakat építtetett, amelyekben egy fedél alatt a családok sokasága húzódott meg. Egyetlen konyhát 2—6 család is használt. A konyha két oldalán voltak a szobák. A két világháború között még bőven voltak olyan cselédlakások is (pl. Békés megyében Geist Gáspár majorjaiban), ahol egyetlen szobában több idegen családot zsúfoltak össze.⁴⁴

Szoros az építkezés és a családi szervezeti kapcsolata a délszláv zadrugákban. Ismeretesek pl. olyan esetek, hogy a családi ház körül a fiatal házások számára kamarákat (*zgrada*) építenek. Ezek télen-nyáron fűtetlen helyiségek. *Čurčić V.* a kamarák építését a török hódoltság megszűnésével, az agrárviszonyok megváltozásával magyarázza. A török visszahúzódásával, ami a lakosságot felőröléssel, pusztulással fenyegette, megszűnt a lakosság üldözése és rablása. A megszaporodott nagycsaládnak nem volt elég a szűk atyai ház, s ezért a

⁴² *Stugyenyeczkaja E. N.*, id. munk. 53. l.

⁴³ *Clark J. G. D.*, *Prehistoric Europe*. London, 1952. 140. skk. 1. Ezek a hosszú házak nem tévesztendők össze a *Helbok* által tárgyalt csarnokszerű formákkal (*Helbok A.*, id. munk. 24. skk. 1.). Sajnos a magyar régészeti anyagot *Clark J. G. D.* csak részben ismeri. Nem használta fel *Banner J.* alapos összefoglalását: Az újabbközi lakóházkutatás mai állása Magyarországon. *Arch. Ért.* III. f., IV. k., 1943. 1—25. l.

⁴⁴ *Bakó F.*, Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. *Ethnographia*. LXIV. 1953. 30—36. l. Ezenkívül saját anyaggyűjtésemre hivatkozom.

fiatalok kamarákat építettek maguknak. Az első világháború előtt megfigyelhető volt, hogy a különálló kamarákat összeépítették az atyai házzal,⁴⁵ s így lényegében a szlovák hosszú, »társas házakhoz« hasonló épület kezdett kialakulni.

A nagycsalárendszer hozta létre Čičmany (Trencsén m.) emeletes házait. Čičmanyban kezdetben csak a padlástérbe építettek be hálókamarákat a fiatal házasok számára. A hálókamarák később önálló emeletté fejlődtek.⁴⁶ Ezek a festett falú szlovák emeletes házak a szlovák népművészet egyik legszebb alkotásai közé sorolhatók (8. kép).

8. kép. Festett falú szlovák emeletes ház, Čičmany, Trenčín, Csehszlovákia. Gunda B. felv.

A családi szervezet és az építkezés kapcsolatának kérdése alapvető magyar néprajzi problémákat vet fel. A magyar házetnográfusok, elsősorban *Bátky Zs.* azt állapította meg, hogy a magyarság ősi háza egyosztatú tűzhelyes hajlék volt, amely mellett kívül, feltehetőleg *pestnek* nevezett alacsony, kupolaformájú kemence állott.⁴⁷ A társadalomszervezet kutatói pedig arra mutatnak rá, hogy nálunk finnugor hagyományokat őriz a nagycsalád.⁴⁸ Feltehetjük most a kérdést: miképpen fért el ez a nagycsalád az egysejtű, valószínű nem nagy méretű hajlékban? A kérdésre eddigi eredményeink nyomán feleletet nehezen adhatunk. Bizonyos azonban, hogy vagy a lakóházkutatás vagy a társadalomszervezet kutatásának eredménye helyesbítésre, kiegészítésre szorul.

A családi, a nemzeti szervezeti, a társadalmi intézmények és szokások a gyarmati népeknél is a különböző építkezési formák, önálló épületek, időlegesen használt hajlékok sok változatát hozzák létre. Ilyenek a társas

⁴⁵ Čurčić V., *Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien*. Wien, 1913. 58. skk. 1

⁴⁶ Pražák V., *Problém vzniku ...* 28. skk. 1.

⁴⁷ *Bátky Zs.*, *Építkezés*. Magy. Népr. I. 191. 1.

⁴⁸ *Fél E.*, *A nagycsalád és jogsokásai a komárommegyei Martoson*. Budapest, 1944.

lakó-kunyhók (dél-amerikai *maloka*, kelet-afrikai *tembe*, stb.), a különböző férfi és leányházak, a leányok hízaló kunyhói (Nyugat-Afrika), a menstruációs házak (Yap szigete) stb. Ezeknek a tárgyalásával azonban nem foglalkozom.

Szükségesnek tartom azonban még ismertetni a lakóházak kutatás terén felmerült azokat a szempontokat és véleményeket, amelyek a földrajzi, természeti tényezők hatóerejét hangsúlyozzák. Ennek a módszernek az egyik képviselője a schweizi *Brockmann—Jerosch H.*, aki a természeti tényezők figyelembe vételével a schweizi ház »természetrádját« írta meg. Rámutatott a klíma,

9. kép. Tátra-alji gorál ház. Ždiar, Szepesség, Csehszlovákia. Gunda B. felv.

a talaj, a vegetáció, a természetnyújtotta építőanyag jelentőségére az építkezés terén.⁴⁹ Erősen hangsúlyozza a földrajzi tényezők hatóerejét *Krüger Fr.* a Pireneusok építkezéséről írt munkájában. Szerinte Ribagorza, Pallars, Andora stb. magashegyi területein a lakóház alakulásánál a szükségyszerű állattenyésztésen kívül a térszíni viszonyoknak, a naphoz való alkalmazkodásnak, a helyi építőanyagoknak meghatározó jelentősége van.⁵⁰ A Pireneusok francia és spanyol részén a lakóházakat és istállókat azért építik be a hegyoldalba vagy mélyítik be a földbe, hogy ember és állat védve legyen a hideg ellen. Hasonló megfigyeléseink vannak az Alpések különböző területéről is.⁵¹ A földrajzi tényezők előtérbe állítása jellemzi az olasz lakóházak kutatását.⁵² Gyakran magyarázzák az erdélyi meredek, magas sátoros tetőket éghajlati viszonyokkal. *Bátky Zs.* írja, hogy »a meredek tetőnek az az előnye, hogy az eső meg a hó nem áll meg rajta, s így a fedőanyag nem romlik, sem a tetőváz nem roskad meg egyhamar«.⁵³

⁴⁹ *Weiss R.*, id. munk. 88. l.

⁵⁰ *Krüger F.*, Die Hochpyrenäen. A. Landschaften, Haus und Hof. I. k. Hamburg, 1936. 166. l.

⁵¹ *Krüger F.*, id. munk. 173. l.

⁵² L. pl. *Mori A.*, La casa rurale nelle Marche settentrionali. Firenze. 1946. 6. l.

⁵³ *Bátky Zs.*, Építkezés. Magy. Népr. I. 135. l.

Korábban hasonló véleményt hangoztatott már *Győrffy I.* is. Szerinte »Dél-Bihar hegyvidéke csapadékdús, mint Erdély, ezért a háztetőket minél meredekebbre kell építeni.«⁵⁴ Ő még tovább is megy, amikor a dél-bihari gógányformájú tűzhelyek és az erdélyi tűzhelyek közötti rokonságot a földrajzi viszonyok azonosságával, a fafűtés kiterjedt lehetőségével magyarázza.⁵⁵

Természetesen a földrajzi, természeti adottságok — főleg a gazdasági élet kezdetlegesebb fokán — bizonyos mértékig befolyásolják az építkezés anyagát, formáját, de a forma, az építkezés jellege csak a földrajzi, a természeti tényezők hatóerejével nem magyarázható. Az építkezési formák, elemek alakulá-

10. kép. Tátra-alji gorál ház. Ždiar, Szepesség. Csehszlovákia. Gunda B. felv.

sánál a természeti tényezők előtérbe állítása helytelen szempont a néprajzban különösen akkor, ha minél inkább a történeti értékelésre alkalmas részletek felé fordítjuk figyelmünket. Már *Meringer R.* rámutatott arra, hogy minden olyan kísérlet, amely az európai háztípusokat a klíma, a csapadékmennyiség, a rendelkezésre álló építőanyag nyomán próbálja meghatározni, hajótörést szenved.⁵⁶

Az építkezésnél a fa felhasználása nagymértékben függ attól, hogy kié az erdő, milyenek az erdőlési jogviszonyok. A nagy erdőtakaróval rendelkező Bakonyban pl. kevés a faház, ami az erdőkihasználás csekély lehetőségének, az ember, a táj kulturáltságának a következménye.⁵⁷ A dús csapadéku területeken sem építenek mindenütt meredek, magas tetőket. A Tátra-alji gorál falvak házain a tetők a csapadékhoz viszonyítva alacsonyak (9., 10. kép). A schweizi Alpések

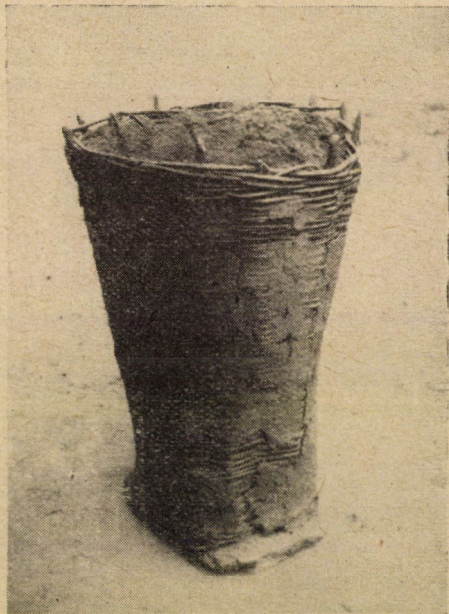
⁵⁴ *Győrffy I.*, Dél-Bihar falvai és építkezése. Népr. Ért. XVI. 1915. 128. l., v. ö. még Cs. Sebestyén K., A székelyház eredete. Népr. Ért. XXXIII. 1941. 53. l.

⁵⁵ *Győrffy I.*, id. munk. 100. l.

⁵⁶ *Meringer R.*, Das deutsche Haus und sein Hausrat. Leipzig, 3. l.

⁵⁷ *Vajkai A.*, A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, 1948. 3. l.

területén — éppen ellenkezőleg, mint az erdélyi területeken — a tetők aránylag laposak, padlástér nincs. A kőlapokkal, szegeletlen zsindellyel fedett lapos tetőn a hó megáll s tartja a meleget. Az alacsonyabb, földművelésre alkalmas területeken emelik a meredek, nagy padlástérrel rendelkező tetőket, hogy a termények elraktározásához megfelelő hely álljon rendelkezésre. Az eső alakjában lehulló csapadék a tetőforma alkalmazásánál nem játszik lényeges szerepet.⁵⁸ Nagyon valószínűnek tartom, hogy az erdélyi magas, nagy padlástérrel rendelkező tetők kialakulása is részben hasonló okokkal magyarázható. A láposvölgyi,

11. kép. Gabonás kas. Domokos, Szolnok-Doboka m. Románia. Gunda B. felv.

kalotaszegi, hesdát- és járavölgyi házak padlásán az 1943—1948. években még nagyszámban találtam hatalmas, vesszóból font és sárral, trágyával kitapasztott gabonás kasokat (11. kép). Ezeket a kasokat a szűk padlásnyíláson gyakran le sem lehet hozni. Fenn fonják a kasokat a padláson. Ilyen kasok számára természetesen megfelelő nagyságú padlástér, magas tetőváz szükséges. A gabonának a padláson való raktározása természetesen kapcsolatban van a füsttelenítés kérdésével is. A bihari, erdélyi gógányformájú nyílt tűzhelyek elterjedése nem függ össze az erdőtakaró, azaz a fafűtés lehetőségével. Északi Szolnok-Dobokában, Máramarosban, Beszterce-Naszódban éppen úgy meg van a fafűtés lehetősége, mint a bihari, székelyföldi területeken, s ott mégsem fordulnak elő a gógányok, hanem a szobából fűthető szláv típusú

⁵⁸ Weiss R., id. munk. 94. l.

kemencéket építenek a modern takaréktűzhelyeken kívül.⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tűzhelyeknek, kemencéknek az elterjedésénél, használatánál etnikai, történeti okok játszanak közre.

A földrajzi környezet, a táji adottságok hatásával szemben az etnikai hagyományok erejét erősen hangsúlyozza *Kusnyer P. I.*, aki tanulságos szovjet példát is említ. »Az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság voronyezsi kerületének északi és középső vidékein régi orosz lakosság él, amelynek elődei erdős tájakról költöztek ide, és magukkal hozták hagyományos faházukat, a boronaházat. Az átköltözés korszakában a terület, amelyet az újonnan jöttek megszálltak, még eléggé gazdag volt fában, s ezért a boronaház maradt a lakóépület alapvető formája. A XX. század elejére azonban az erdőségeket mindinkább kiszorította a szántóföld, s a voronyezsi paraszt számára az épületfa megkevesbedése miatt egyre nehezebbé vált, hogy faházat építsen. Úgy tűnhetett volna, hogy az erdők pusztulásának egyenes következményeképp a lakosságnak tömegesen át kell térnie a fanélküli építkezésre. Ez azonban nem történt meg. Nem lévén lehetőség arra, hogy új faházat emeljen, a lakosság a régi gerendákat kívül-belül sárral tapasztotta be, hogy meghosszabbítsa a fa életét. új építőanyagra azonban nem szívesen tért át. Napjainkban, a kolhozrendszer viszonyai között, a voronyezsi kerület északi sávjában az égetett téglából való építkezés kiszorítja a fát, de a kerület középső övezetében az orosz lakosság erősen ragaszkodik roskatag faépületeihez, s nem óhajt áttérni sem a vályogtégla lakóházra, amely a dél-voronyezsi kerület ukrán lakosságának körében elterjedt, sem északi szomszédainak égetett téglából épült házára.«⁶⁰ *Kusnyer P. I.* a körülmény okát az etnikai hagyományok erejével magyarázza. A hagyományok ereje olyan mértékű, hogy akadályozza új típusú épületek kialakulását. A földrajzi környezet megváltozásával, a táj nyújtotta régi építőanyag megfogyatkozásával az építkezésben lényeges változás nem következett be.

A fentiekkel távolról sem merítettem ki a lakóház kutatás módszertani kérdéseit, problémáit. Nem szóltam pl. a »típus«, a »forma« fogalmáról, a kartográfikus módszer lehetőségeiről, a gerendakötések formáiból levonható következtetésekről, a lakóház belső térbeosztásáról, a tűzhely, egyes tartóoszlopok és gerendák, oromdíszek kultikus vonatkozásairól, a lakóház népművészeti jellegzetességéről, az építéssel járó rítusokról és még sok egyéb kérdéssel.

A fentieket áttekintve az elvi szempontokat mégis a következőkben tartom szükségesnek összefoglalni:

1. A lakóházat nem vizsgálhatjuk önmagában. Mindazokkal az építményekkel együtt kell vizsgálni, amelyekkel a lakóház gazdasági egységet alkot.

⁵⁹ *Vuia R.*, Le village roumain de Transylvanie et du Banat. București, 1937. Lásd a háztípusokról készített térképmellékletet.

⁶⁰ *Kusnyer P. I.*, A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának néprajzi tanulmányozásáról. *Ethnographia*, LXIV. 1953. 11–12. l.

2. A lakóház alakulása, fejlődése, egyes típusok létrejötte nem egyetlen ok következménye. A »törzsi« teória helytelen. A termelési mód megváltozásával átalakuló társadalmi viszonyok az építkezés alakulásának döntő tényezői.

3. A csak szerkezeti vizsgálatokon nyugvó építkezéskutatás módszertelen és a tudományos követelményeknek, az etnográfia fejlődésének nem felel meg.

4. A családi, nemzetségi szervezetnek, a társadalmi intézményeknek lényeges formaalakító és új formákat létrehozó jelentősége van.

5. A természeti adottságok a lakóháztípusok és házvidékek, az egyes formák kialakulását lényegileg nem befolyásolják.

HOZZÁSZÓLÁSOK

TÁLASI ISTVÁN

I

A csaknem egy évtizede megtorpant lakóház-kutatásunk addigi eredményei nem csekély gyarapodást jelentettek szaktudományunk egészének, sőt az összehasonlító házkutatás számára is, noha a viszonylag hézagos terepmunkákból összegyűlt anyagot kutatóink jórészt csak szerkezeti és morfológiai vizsgálatok spekulatív módszereivel és a nyelvészeti tanulságok többé-kevésbbé szerencsés felhasználásával értékesítették. »Hiba volt — írja *Vajkai Aurél* —, hogy bűváraink már kevés kézzelfogható adat alapján is fejtegetésekbe bocsátkoztak, elméleteket állítottak fel, rendszereztek, csoportosítottak, s népi építkezésünkre nézve a szűkös anyagra támaszkodó elméletekből végeredményben csak egy »feltételezett fejlődésmenetet« állapítottak meg. (*Vajkai Aurél*: »A magyar népi építkezés és lakás kutatása«. — A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Bp. 1948., II. 5. 22—23. p.) A régészeti eredmények és egyes történeti források inkább alkalmilag kiragadva kerültek felhasználásra s átfogó vizsgálatuk mindmáig elmaradt.

A népi építkezés módszeres kutatásának egyik alapvető feltétele — az elvi szempontok rendszeres továbbtisztaítása végett is — az építkezés jelenének jól szervezett vizsgálata mellett a történeti tényanyag megismerése, a források felderítése s ezáltal a kutatás helyes történeti elmélyítése. A regionális vizsgálatokon túlmenően szélesebben is értelmezhető *E. N. Stugyenyeckaja* véleménye: »A lakóház tanulmányozásában be kell tartani a történeti kiindulás elvét, feltárva a fejlődés alapvető szakaszait, megadva — a lehetőséghez mérten — a kronológiai kereteket . . .«, egyszersmind a kutató »a lakóházat összes viszonylataival, az életformával való összefüggésben tanulmányozza s nemcsak építészeti-leg. A vizsgálatban az alapvető: a lakóház . . . típusa és a meghatározott termelési és társadalmi közösség közötti összefüggés megállapítása«. (*E. N. Stugyenyeckaja*: »A mai kolhozparaszt-lakóház tanulmányozásának tapasztalataiból«. — Idézve: *Szovjet Néprajztudomány*, 1953. 4. sz. 52—53. p.) *Gunda Béla* előadásához — a magyar néprajzi kutatás területén maradva — ezúttal csak a módszeres kutatások forrás csoportjai, a családi szervezet és a lakóházalakulás történeti változatai s a parasztházak stílusváltozása kérdéséhez kívánok megjegyzéseket tenni.

I. *Gunda Béla* említi tanulmányában, hogy »mind az európai, mind a magyar kutatók munkásságukban eddig kevésbé használták fel a régészet, de különösen a történettudomány eredményeit s így a feudális Európa jobbágságának életét feltáró munkák eredményei nem tükröződnek a lakóház-kutatók munkáiban«.

Szóljunk először röviden a középkori régészet nyújtotta lehetőségekről. Már *Bátly Zsigmond* és *Cs. Sebestyén Károly* több helyes észrevétele épült az első falu-feltárások tényanyagára, melyek egyszersmint erőtlenné tették *Bruno Schier* »kulturdinamizmus«-ának egyoldalúságát és helytelen kronológiáját. A későbbiekben a kevés régészeti publikáció inkább az addigi feltárások (XV—XVI. szd.) eredményeit erősítette, s területileg sem terjedt a már ismert típusén túl. Azután a néprajzi házkutatók — *Bátly* ösztönzéseit elfeledve —, el is veszítették kapcsolatukat a régészettel, holott 1948 óta újabb s főleg

régibb korú települések is kerültek feltárássra. Bár a szükséglethez képest szám szerint a falu-ásatás sajnos még mindig kevés, néprajzilag az előzőekhez képest mégis gazdagabb lehetőséget biztosít. *Fehér Géza*, *Méri István* és munkatársaik az utóbbi években hiteles kora-Árpád-kori házakat tártak fel s az eddigi előzetes jelentések után bizonyossá válik, hogy a kora-középkori magyar ház egyezik a *kelet-európai kemencés ház* alaptípusával, amelyből később egyes házvidékeinken a *lakókamarás ház* néhány közvetlen változata fejlődött ki, részben pedig ebből az alaptípusból alakult ki belső fejlődés és közvetítés útján — mikor erre a gazdasági és társadalmi feltételek megértek —, a közép-európai tüzelőtípusú, kályhás-kemencés, középmagyar vagy alföldi parasztház. Az eddigiek alapján remélhetjük, hogy rövidesen revízió alá vehetjük a közvetlen honfoglalás-kor előtti magyar hajlék típusproblémáit is.

Az előadás szól arról, hogy a körütekintéssel és kritikával értékelt kéziratos és okleveles forrásanyag nyomán a szerkezeti, formai kérdések tisztázása mellett például az építő központok megismerését is remélni lehet.

A történeti források ezeknél többet nyújtanak. Bizonyos hazai forrásaink lehetővé teszik, hogy egyidőben, a gazdasági és társadalmi fejlődés bizonyos szakaszában a magyar és az együttélő népek építkezésének etnikus és inter-etnikus jegyeit megismerjük. Az utóbbi századok hely- és tájismereti kéziratos (és nyomtatott) forrásaiból egy-egy házvidékünk népi lakóházkultúrája és a táji típus fejlődése megállapítható. Mindezek mellett rendkívül értékű az urbáriumok és conscriptiók anyaga, mert az ugyanakkor bennük foglalt gazdasági és társadalomtörténeti adatok segítségével a társadalmi viszonyok, az építkezés és a termelőerők fejlettsége, az osztályok és osztályrétegek építkezése, lakáshasználatának különbségei különös élességgel kidomborodnak. Mindezeket az országos vagy nagytáji érdekű eredményeket tovább mélyítik az egyes helységek, közigazgatási kerületek építkezési, tűzrendészeti stb. szabályrendeletei, melyek rendszerint régie; és kezdetlegesebb szerkezetek és építésmódok elleni intézkedéseket foglalnak szabályba, továbbá hagyatéki lajstromok és adásvételi szerződések, melyek vizsgálata különösen a családi szervezet lakáshasználatára, a lakóházzal és a telekkel kapcsolatos jogszokásokra nézve értékes iránymutató.

A legelőbb említett, eddig fel nem használt kéziratos források legkiválóbb példája lehet *Bél Mátyás* Tractatus de re rustica Hungarorum c. munkája, melynek első fogalmazványa az 1730 körüli évekből származik. A tanulmányt tudományszakunk egy rövid ismertetéstől eltekintve (Ért. 1926., 34—35. p.) nem vette figyelembe. Jogos iróniával mondja *Vajkai Aurél* e kiváló műről: »Megvallhatjuk, hogy házkutatásunk Bél Mátyástól az 1930-as évekig lényegében nem sokat fejlődött«. (Id. m.: 12. p.) A mű »De villis Hungariae« c. fejezete (Orsz. Széchényi Kvtár, FL. 276, 123—149. pp.) I. §-ában a Magyarországon lakó népek etnikus specifikumaira nézve kifejti a szerző: »Aliter (enim) exstruunt villas Hungari, aliter Germani, Slavi aliter et iterum aliter Russi, nec non Croatae et Rasciani, Walachique. Uti namque gentes hae lingua et moribus inter se differunt: ita numquam alterius aedes ita sunt comparatae cum aedibus alterius, quin ingens aliquid adparare possit discrimen«. A magyarok lakóházát sajátosan csak a kemencés-füstös ház típusaként írja le részletesen (talán az északi és a nyugati magyar ház közvetlenebb ismerete folytán), ésszállóigeként említi: »Hungari atris casis contenti sunt, dummodo pane candido vescantur«. Minden hazai nép házát nem csupán saját etnikus jegyei alapján, hanem egyben interetnikus viszonyítással ismerteti, s kitér az egyes népek épít-

kezésében a sajátos táji eltérésekre is. Így pl. a hegyi szlovákok tetőfedéséről említi: »Villam contegunt stramentis maiori tamen artificio quam campestris. non raro scandulis etiam in Comitatus Zoliensi, Turócziensi et Gömöriensi. Hi namque coniciunt, quidquid a tritura remansit, super tigilla sine ligamentis, illi contra alligant fortiter, ut diutissime tectum conservetur«. Nem hanyagolja el a lakótelek és a településforma összetartozásának szempontjait sem, így pl. kiemeli a kárpátukrán horonaházak faluk szórványtelepülés jellegét. A Dél-Alföldön: »Walachorum sors et villicatio cum Hungaris est communis, eadem et Rascianorum«, s rávilágít a török alól frissen felszabadult táj népei közös nyomorára s az építkezésben való átmeneti visszaesésre. E területen még sok a földház (szerkezetüket részletesen ismerteti), s néha az idegen egy-egy faluba jutva nem lát belőle mást, mint a kéményeket. — A csatlakozó fejezetekben a városi nemesi és polgári, valamint a falusi úriházak leírásakor mindig kitér a cselédházakra, gazdasági épületekre, telekformákra, így ez a nagyszabású korkép nem csupán táji-etnikai, hanem az osztályviszonyok szempontjából is kiértékelhető. (*Bél Mátyás* kiadott és kiadatlan munkái néprajzi feldolgozását a budapesti egyetem Tárgyi Néprajzi Tanszéke gondozza.)

Szintén tanulságul térjünk vissza az urbáriumok és conscripciók nagyfontosságú forráscsoportjára. Ezek szerves bevonására nézve eddig még csak kísérlet sem történt házkutatóink részéről. E forráscsoport segítségével nem csupán egyes helységek, de összefüggő territoriumok, vagy néha több megyére kiterjedő, egy időpontban felvett birtoktagok építkezését lehet megismerni s tekintve, hogy nem egyszer ugyanazokat a területeket egy-két évszázadon át folyamatosan figyelemmel lehet kísérni, rajtuk keresztül a helyi, táji fejlődés-menetet is meg lehet ragadni. Sorozatos kiadványokkal a történelemtudomány ebben jelentősen tudná támogatni a néprajzi kutatást. (Sajnos, Makkai László: »I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.« — Bp. 1954. — c. munkája az építkezési adatokat túlnyomórészt kivonatossan közli, s ezért szempontunkból csak mutatóul használható). Igaz, hogy a XVI—XVII. szd. egyébként bő anyaga még nem terjed ki az ország egész területére, de a XVIII. szd.-tól kezdve ebben sincs akadály. Ekkor — bizonyos mértékben — már azt is meg lehet vizsgálni, hogy a felszabadító háborúk utáni nagy népi migrációk hogyan tükröződnek az építkezésben, vagy pl. a he-, vagy átköltöző telepések építkezése mennyiben tér el, vagy mennyiben hasonul a környezetéhez. Az úri, paraszt-, és cselédházak leírása egyazon helységből és országos áttekintéssel jól mutatja az osztálykülönbségeket. E forráscsoport anyagából tehát olyan szerkezeti-formai és társadalmi szempontú észrevételek válnak lehetségessé, amelyek a középkori régészeti kutatásból nyert ismereteket továbbfejlesztik és a hely- és tájismereti forrásanyag mellett a recens vizsgálatokhoz csatlakozva, a fejlődés átmeneteiről részletesen bemutatják.

II

Az előadó foglalkozik a családi szervezet és a lakóház alakulásának néhány magyar néprajzi problémájával. Egyik kérdésként felveti: a népi társadalom kutatói szerint a magyar nagycsaládi rendszer régi, talán finnugor hagyományokból ered, de minthogy *Bátky Zsigmond* szerint ősi házunk egyszobású hajlék, eddigi eredmények nyomán nehéz feleletet adni arra, hogyan fért el az egyhelyi-

ségű »kiterjedtebb méretűnek meg nem állapított hajlékban«? Ezért vagy a házkutatás, vagy a társadalomszervezet kutatásának eredménye helyesbítendő, kiegészítendő.

Hogy a nagycsalád, mint a családi szervezet egy formája a honfoglalás idején és a korai középkorban már fennállt, nincs okunk kétségbevonni, legfeljebb kritériumait a kevésbé ismert korszakokra nézve nehéz volna kimutatni. Hogy viszont a korai parasztházak eddig feltárt egyedei csak kis családok befogadására voltak alkalmasak, többek közt *Méri István* tiszalöki-rázompusztai ásatásaiból ismerjük (Arch. Ért. 1952. 49—67. pp.). Azonban a nagycsalád térszüksége és a lakóházak kis mérete nem egymást kizáró ok s ezt későbbi példákkal is igazolhatjuk.

Különösen egyszerűbb építkezési fokon nem kell jelentenie a nagycsalád együttlakásának az egyetlen lakóhelyiségben, egy lakóépületben való lakás tényét, vagyis az együttlakás fogalmát nem szoríthatjuk le *lakótérbelileg*, tehát egy korlátozott terjedelmű, egyetlen lakóhelyiség használatára. Kisméretű hajlékok használata esetén az együttlakás nem egy fedél alatti »koncentrált lakásközösség«, sokkal inkább a nagycsalád-részek lakótelek-, hajlékcsoport-közösségét jelenti. Talán ennek a fogalomnak felel meg a mansio, és a mansiuncula azon értelme, ami »együvé-szállást«, szélesebb értelemben vett ház-, illetve lakóközösséget jelent. *Méri István* a tiszalöki Árpád-kori falu építkezéséből és településéből fenntartásokkal bár, azt következteti, hogy a kisméretű hajlékok szűkebb házcsoportjai valószínűleg nagycsaládonkénti tömörülést sejtetnek és megkockáztatja, felveti ennek az ismert »hadás település«-hez való hasonlóságát. A nagycsalád együttlakásának egyik változata később is a családtagok hajlékainak térbeli együttese. Erre mutat pl. az ormánysági udvarbeli kamrák és a lakóház kapcsolata, s feljegyzésekből tudjuk, hogy alföldi helységekből, a XVIII—XIX. században a közös családi telken nős családtagok részére voltak külön-külön épített kéthelyiségű házacskák.

Van azonban olyan változat is, amikor később a ház mérete, helyesebben az eredeti lakótér megnagyobbodik, a fal és a gerendaszervezet megerősítésével. Így pl. a hosszabb lakószoba mestergerendáját aláducolják, mint sok esetben a múlt században Hódmezővásárhelyen. Ekkor s a következő esetben már egy fedél alatt lakik a nagycsalád, bár bizonyos családtagok hálásra a gazdasági épületeket is használják.

A Kelet-Európában és nálunk is mutatkozó hossz tengelyű »társasház«-szintén csak egy változat a nagycsalád-szervezet és a lakóház viszonyában s aránylag újabb, sőt talán legújabb. Egy helységben azonban néha két változat is előfordul s ilyenkor a tények annál inkább igazolják a családsszervezet lakóházformáló, alakító jelentőségét, de azt is, hogy az alakulás útja nem egyetlen irányú. Mindamellettt egyetlen változatnak is vannak és lehetnek távoli konvergenciái.

Az uradalmi cselédház mint »hosszú-ház« a kapitalista nagybirtokon jöhetett létre, a nagyszámú bérmunkás cselédség alkalmazása következtében s viszonylag későn. A XVII—XVIII. század majori üzem birtokain a termelés jobbágyi robotmunkára épül, s a bérescselédség aránylag kevés. Az általam ismert cselédházak a keleti megyékben egy- és két lakóhelyiségű épületek a helyi parasztházak mintája szerint és rendszerint az udvarház különféle gazdasági rendeltetésű telekrészén helyezkednek el (pl. O. Lt., U. t eC. 64/17. stb.) Más lehet a helyzet esetleg korábban is nagy uradalmi központokban, erre vonatkozó adatokat azonban még nem ismerünk.

III

A módszertani problémák során az előadás utalásszerűen említi a parasztházak stíluskérdését. A lakóházak és a gazdasági célú építmények a testi épség és az anyagi szükségletek megvédésére szolgálnak, de külső formájukban, a kivitelben kifejezik egyúttal a közösségi ízlést, az esztétikai igényeket is. P. I. Kusnyer szerint: »A néptömegek minden kultúrjelenségnek és minden népi tárgynak olyan formát adnak, mely a célszerűség és a szépség népi fogalmát tükrözi. Ezekben a formákban jelennek meg a századok folyamán kialakult etnikus hagyományok« (P. I. Kusnyer: »Sztálin tanítása a nemzetről és a nemzeti kultúráról s e tanítás jelentősége a néprajztudomány számára«. — Szov-Etn. 1949. IV. 3—19. pp.) — A közösségi ízlésformák természetesen változók s összefüggésben vannak a termelőerők fejlődésével és a társadalmi viszonyokkal. A helyi és táji építőanyagból a népi ember alkotókészsége főként az épületek szerkezeti elemei formálásában, díszítésében alakít ki bizonyos stílust, amely etnikai csoportonként és helyi megnyilvánulásként érzékelhető, megragadható. Népi házvidékeinknek is megvannak tehát olyan stílusjellegei, amelyek együttesét bizonyos értelemben a nép történeti építészeti stílusának mondhatjuk.

Ahogy a feljegyzések, képek és metszetek bizonyítják, az önellátás és a közösségi építőmunkák fokán a parasztház külsején, díszítésében a »nagy« művészeti stílusok hatása csak elvétve érvényesül. Az úri házak és egyházi épületek egy-egy motívumrészlete feltűnik ugyan pl. a gádorok kiképzésében, faragott díszekben, de amikor a kőművesmesterek már a parasztság építkezésére is irányítólag hatnak — s ez a faluk kapitalizálódásával erősödik —, közvetítik az úri és polgári építészeti stílusokat — bár fáziskülönbségekkel — a parasztság felé is. Így tűnnek fel helyenként a barokk, de főleg a klasszicizáló stb., majd a szecessziós stílus elemei az egyébként még szerkezeti hagyományokat őrző parasztházakon, részben újabb építőanyagokból (tégla, vakolat) formálva, de olykor régi helyi anyagokból alakítva. Általában a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben a parasztházak már magukon viselik a nagy stílusok populáris vonásait. Először az autonóm területek módos parasztjai, a telkes jobbágyság utódai szakítanak a régies paraszti formákkal, díszítőelemekkel, de a változás — csökkenő lehetőséggel — a többi osztályrétegre is hatással van. Ezt a folyamatot kutatóink behatóan, sajnos, alig vizsgálták, holott az elhaló régi és a születő új stílusbeli és népművészeti megnyilvánulása ismét arra mutat, hogy e változások is társadalomtörténetileg a termelés módjának megváltozásával függnek össze.

KNIEZSA ISTVÁN

Az úgynevezett »szláv« ház eredetének kérdéséhez teszek néhány megjegyzést a nyelvtudomány szemszögéből. Mindenekelőtt hadd szögezzem le azonnal, hogy »szláv« házról beszélni téves éppen olyan *torzsi* szempont, mint »ófelnémet«, vagy »frank« stb. házakról, amelyet maga Gunda Béla is, nagyon helyesen elvet. Hogy milyen volt a »szláv« ház, illetőleg volt-e egyáltalában »szláv« ház, az a mai napig sem tisztázott kérdés. Mert ha az ószlávoknak volt is házuk (ami biztosan volt) ezt a szláv, *dom* stb. is bizonyítja, de ezt vallják a régészeti kutatások is), semmiféle garanciánk sincs, hogy egyrészt ezt a szlávok fejlesztették volna ki, másrészt, hogy az csak náluk lett volna elterjedve.

Bizonyosnak vehető, hogy a szlávok legrégibb lakóháza egy helyiségből állott, amelyben eredetileg — természetesen csak télen — ember-állat együtt lakott. Hogy azonban ezt hogy hívták, nem tudjuk. Talán ez volt eredetileg a *dom*, mint a szlávok ősi szava a házra. Aligha lehetett ez a *chyža*, mert ez a nyugati-szlávoknál germán jövevény és biztosan nem volt az a *chata* »kunyhó«, mert ez szintén jövevényt szavaz. Ez a ház vagy germán, vagy római hatásra módosult, amennyiben egyik oldalára olyan kamara-féle (*klět'*) a másik oldalára pedig egy csarnok-féle (*šěn*) épült. Akkor kezdték a fűthető helyiséget *izba*-nak nevezni. Mivel pedig az *izba* (eredetileg *istuba*) biztosan jövevényt szavaz és vagy a germán *stuba* (vö. német *Stube*), vagy egy latin *extufa* (vö. francia *étuve*) átvétele, nyilvánvaló, hogy ez a fejlődés külső hatásra indult el. Ez a szó még az északi nagy-oroszoknál is megvan, és biztosan még az ősszláv korban került át a Balkánról.

A szlávok háza azonban itt nem állt meg a fejlődésben, hanem a római kultúra kisugárzása folytán számos újítással bővült. Ez a hatás azonban már nem a Balkánról indult el, hanem Nyugatról, ami érthetővé teszi, hogy általában már nem jutott el Észak-Keletre. Ilyenek a *kuchynja* »konyha«, *komora*, *komin* »kémény« stb. Ezek különben a nyugati szlávoknál sincsenek általánosan elterjedve, mert felülről lefelé terjedtek és nem mindenütt jutottak le a néphez.

Rendkívül érdekes és jellemző, hogy a magyarság a honfoglaláskor milyen szláv házat talált itt és mit vett át belőle. A magyarságnak okvetlenül kellett valami házfélét ismernie, amint azt a *ház*, *ajtó*, *küszöb* mutatja (a sátoznak nincs sem ajtaja, sem küszöbe). A szlávoktól mindenesetre átvettek néhány kifejezést, ami mutatja, hogy új fogalmakkal is meg kellett ismerkedniök.

Ha azonban leszámítjuk a faházakat, amelyeknek terminológiája jellegzetesen szláv (*borona*, *deszka*, *gerenda*, *szelemen*, *rag*), tulajdonképpen alig marad valami: *ablak*, *pest* és *szín*. De az *ablak* mint fogalom aligha lehetett ismeretlen a magyarságnak. Hiszen valami lyuk a füst kieresztésére a régiebb magyar házban is volt, az *oblok* pedig szintén nem volt több. A *pest* »kemence«, legfeljebb valami más-típusú tűzhely lehetett, sőt valószínűleg soha sem volt a magyarban általános. A *szín* a mai napig megmaradt annak, ami eredetileg a szláv *sen* volt.

Ez a nyilván egysejtű ház több oldalról ért hatások következtében bővült. Hogy azonban ez a bővülés a *népi* házaknál mikor és milyen ütemben következett be, régészeti emlékek nélkül nem tudhatjuk. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a most meginduló hatások mind az uralkodó osztályoktól lefelé terjedtek. Volt egy bizánci hatás, amelynek a *palota*, és a *pitvar* (eredetileg a templom, palota előcsarnoka!) szavainkat köszönhetjük és volt egy nyugati, főleg német hatás, amely a *konyha*, *kamra*, *kályha*, *tornác* szavakban tükröződik.

A *palota* és a *pitvar* a magyarban mindenesetre délszláv közvetítést árul el, de a *pitvar* a templomok és paloták előcsarnokából a magyarban vált a paraszt ház szerény helyiségévé. A szlovák *pitvor* mindenesetre a magyarból származik.

A *konyha*, *kamara*, *kályha*, *tornác*, *kémény* szavakat is szláv közvetítéssel magyarították eddig. Ez azonban nem fogadható el. A németből is kifogástalanul levezethető, a tárgy történet pedig a szláv közvetítés ellen szól. A *tornác* különben nem is lehet szláv eredetű. A magyarban a középfelnémet *terraz*-ból alakult.

Kétséges eddig a *kemence* szó eredete. Bár hangalakja alapján más, mint szláv eredetű aligha lehet, mégis bizonytalannak kell minősítenünk, mert nincsen szláv nyelv, amelyben *kemence* jelentésű *kamenica* vagy *kominica* szó

léteznék. Az orosz *kamenica* itt nem jöhet tekintetbe, mert az fürdőkemence, amelyben a gőzfürdőhöz való köveket izzítják. De egyrészt a magyarban ennek a fürdőkemencének semmi nyoma, másrészt az orosz szó az intézménnyel együtt tulajdonképpen *északi-nagyorosz*, a magyarságnak viszont az északi nagyoroszokkal soha semmiféle kapcsolata nem volt.

Szintén súlyos probléma a *szoba* eredetének kérdése. Bizonyos egyrészt, hogy eredeti jelentés »kemence«, másrészt, hogy kétségtelenül összefügg a fenti germán *stuba*, középlatin *stuba*, szláv *istuba* szavakkal, csak az nem világos, hogy melyikből való és hogyan. Bár hangtanilag még a legkönnyebben a szláv-ból magyarázható (a német és latin eredet esetén feltétlenül s-et várnánk és nem sz-et), a szókezdő *i-*, sőt *ji-* elesése *sz-* előtt érthetetlen.

Mindezekben a kérdésekben (hogy t. i. eredet) a honfoglaláskori szlávok és magyarok háza) a régészeti kutatások hivatottak közelebről felvilágosítást adni. De a kérdés eldöntése csak valamennyi tudományág eredményének felhasználásával lesz majd lehetővé téve.¹

BALOGH ISTVÁN

Az előttem felszólaló Tálasi István részleteiben is kiemelte, hogy milyen fontos a lakóház kialakulásának menetét történeti síkon vizsgálni. Említette azt is, hogy a magyar háznak a centrális területeken ismert mai formája a régészeti feltárások tanúsága szerint már a XVI. században is felismerhető. Én a magam részéről szeretném ezt a szempontot méginkább kibővíteni és kiemelni, hogy a társadalom szerkezetében a történeti idők folyamán bekövetkezett változások hatással voltak a lakóház szerkezetére is. Éppen ezért a házformakutatás nem hagyhatja figyelmen kívül az adott etnikum életében végbement társadalmi átalakulások történeti vizsgálatának eredményeit sem. Hogy konkrét példával éljek, a XII—XIII. századi alföldi kis halász-pásztorfalvak lakóháza egészen bizonyos, hogy más szerkezeti formát mutat, mint a későbbi századok túlnyomóan földművelésből élő jobbágyfalvainak lakóháza. A régészeti kutatások, ha nemcsak a lakóház alaprajzát tárják fel, ha nem elégszenek meg a korábbi ásatásokhoz hasonlóan tisztán csak a lakóépület kiásásával, hanem a közvetlen környék feltárását is elvégzik, a lakóház és nem lakás céljait szolgáló melléképületek kölcsönös összefüggését is figyelembe veszik, az eddig csak feltevésen alapuló nézetünket részleteiben is bizonyosan igazolni fogják.

A lakóházkutatásnál azonban nem mellőzhető a társadalom gazdasági szerkezetének adott időpontban való vizsgálata sem. A lakóház belső elrendezése elsősorban a benne lakó gazdasági szükségleteihez igazodik. Ilyen a gazdasági szerkezettel összefüggésben álló épületek a pásztorszállások különféle típusú és rendeltetésű építményei, tüzelőolák, és a Gunda Béla által is említett közöskonyhás családlakások. A pásztorszállások ideiglenes lakóépületek, a ridegpásztorkodás gazdasági formájának építményei, a nőtlen vagy hosszabb-rövidebb ideig családi köteléken kívül élő férfiak szükségleteihez igazodnak. A tüzelőolát már a mezőgazdasági forma építményeinek tekinthetjük, amelynél a gazdasági funkciót, az állattartást az emberi lakással, a hosszabb ideig való ott tartózkodással kívánják összeegyeztetni. Mint lakóhelyek azonban még mindig a családtalan, nőtlen férfiak, állatgondozók részére épültek. A közöskonyhás családlakások a gazdasági és szociális szerkezet összefüggésére egyaránt igen jellemző építmények, kialakulásuk a kapitalista jellegű mezőgazdasági nagyüzem és az ott állandósult bérmunkásréteg kialakulásával van összefüggésben.

A felsorolt példákkal csak azt akartam érzékeltetni, hogy a házforma-kutatás a jelenségeket helyesen csak akkor tudja értékelni, hogyha figyelembe veszi az adott korszakokban az etnikum életére jellemző gazdasági és szociális szerkezetet és annak történeti változását.

De nem kevésbé fontosnak látszik a lakóházat nemcsak önmagában, izoláltan, hanem a telken és a telken álló egyéb, főleg gazdasági rendeltetésű épületekkel való összefüggésében vizsgálni. A telken álló épületek egyrésze határozottan nem lakáscélokot szolgál, míg mások időszakosan erre a célra is vannak szánva (nyári konyhák, sütő-mosóházak, aszalók stb.). Mint ideiglenes lakóépületek, a lakóház funkcióját egészítik ki, s néha, a család szaporodása esetén állandó lakóépületté is válhatnak. A gazdasági forma a telekbeosztásra is igen nagy hatással van, amint ezt a történeti, néprajzi kutatások ma már igen sok vonatkozásban tisztázták (egy beltelkes, ólas-kertes település).

Ugyancsak nem mellőzhető a kutatás szempontjából a lakóház egyes részére a történeti időben, a hatóságok által elrendelt különféle építési szabályok hatásának vizsgálata sem. Ilyen építési (lakóház irányítása a telken) és tűzrendészeti szabályok (kémény kötelező állítása) bizonyosan hatással voltak a ház formájára és egyes részeire. Ugyancsak ebben az összefüggésben van jelentősége a történeti stílusok és szerkezeti elemek népi rétegekben való alkalmazása kutatásának. Ezek hatása lehet tisztán külsőleges (klasszicista oszlopos tornác, háromszög alakú homlokzat), de lehet egészen mélyreható, a lakóház egész, belső szerkezetét is megváltoztató.

Az előadással kapcsolatban — amely egyébként a házkutatás eddigi problematikáját teljes egészében felöleli —, röviden csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy miután a házforma-kutatásban eddig a történeti szemlélet nem érvényesült kellő mértékben, a későbbiekben ezt a szempontot sem mellőzhetjük, mert a lakóház kialakulására és szerkezeti elemeinek változására a társadalomban végbement gazdasági és történeti fejlődés bizonyosan hatással volt.

GUNDA BÉLA válasza

Az elhangzott hozzászólások sok értékes gondolattal és megállapítással egészítették ki előadásomat. Tálasi I. hozzászólásával lényegében egyetértek. Schier Br. kutatásainak egyoldalúságát magam is kiemeltem. Nem látom azonban azt, hogy a néprajzi házkutatók elvesztették volna kapcsolatukat a régészettel, hiszen 1948 óta házpublikációnk alig volt. A megjelent publikációkban pedig nem volt szükséges tekintetbe venni a Tálasi I. által említett régészeti anyagot. A kelet-európai kemencés háznak több alaptípusa, formája van. Már a régészeti anyagban is különböznek egymástól a házak és a kemencék (vö. a monasztiriscei, kijevei, jaroszlávi stb. leleteket). A középkori magyar házat — amely kérdés, hogy egységes volt-e a moldvai magyarságtól az Őrségig —, ezekkel összevetni csak igen gondos, az egész lakókultúra-komplexumra kiterjedő vizsgálattal lehet. A kora — középkori magyar ház a kelet-európai főzőkemencés ház alapformájának felel meg? Vigyáznunk kell arra, hogy az írott történeti forrásokat, urbáriumok stb. anyagát túl ne értékeljük. A néprajz-

¹ A fenti szavak részletes magyarázatát l. sajtó alatt lévő, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. című munkámban.

nak a jelenkori anyagból kell kiindulni, mert ez hozható kapcsolatba legjobban a gazdasági élettel, a társadalommal, a néppel. A tárgy és a nyelvi anyag kapcsolatára itt világíthatunk rá a legjobban. A néprajzi kutatásnak arccal az élő nép felé kell fordulni. A nagycsalád térszüksége és a lakóházak kis mérete tényleg nem kizáró ok. Ahol azonban a problémakörhöz tartozó anyagot részletesen ismerjük (pl. a balkáni zadrugák esetében), azt látjuk, hogy a nagycsalád kezdetben együtt van lakótérbelileg is és később oszlik szét, épít a szülői ház mellé új hajlékot. A hivatkozott XVIII—XIX. századi közös családi telek, a nős családtagok számára külön épített házacskákkal nyilvánvalóan újabb jelenség, s hasonló a palócoknál ma is meglévő — szintén újabb — változatokkal. Az ősi egyfedél alatt való lakásra gyakran következtethetünk a térbeosztás különböző kelet-európai terminológiájából is. Az ú. n. társas házakról én is azt állítottam, hogy újabbak (ezt mondták korábban a csehszlovák kutatók is) s a különböző szlovák példák is igazolják, hogy az »alakulás útja nem egyetlen irányú«. Utaltam szintén rá, hogy a népi építkezésnek megvannak a stílusai. A »nagy« művészeti stílusok érvényesülésének kutatásánál főleg a művészettörténeszekkel való együttműködésre van szükség. Balogh I. hozzászólásából igen jelentősnek tartom annak a megállapítását, hogy a XII—XIII. századi alföldi kis halász-pásztorfalvak lakóháza más szerkezeti formát mutatott, mint a későbbi jobbágyfalvak építkezése. Felszólalásában hangsúlyozta a telekformák kutatását is. Ez feltétlenül egyik központi problémánk kell hogy legyen a jövőben. A pásztorszállásokkal foglalkozó fejtegetésének is igen nagy jelentősége van a későbbi kutatások szempontjából. Nézetem szerint »szláv« házról beszélhetünk függetlenül, hogy mi volt annak az előzménye. Ha valamely nép, ethnikum magáévá tesz valamit, beilleszti kultúrájába s tovább fejleszti azt, — az már az övé. A szláv házat nem mint a törzsiség produktumát vizsgálták a kutatók. A szláv háznál (eltekintve a későbbi balkáni fejlődéstől) tárgyilag a római kultúra kisugárzó hatása nem mutatható ki. Feltétlenül helyes Kniezsa Istvánnak az az észrevétele, hogy a szlávok legrégebb lakóházában ember, állat — természetesen csak télen — együtt húzódott meg. Ezt fehérorosz, lengyel, szerb stb. példákkal is igazolhatjuk. A XVII—XVIII. századi leírások szerint így volt ez az észteknél, litvánoknál is. A zárt istállóépület a szlávoknál valószínű, hogy keleti germán eredetű (vö. gót *hlaiw* > *chlev*). A lakóházkutatásnál feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a tárgytörténet és a szótörténet útja nem mindig ugyanaz. Bizonyítja ezt a *kamara*, amelynek házhoz épült, vagy attól különálló alakjai különbözőképpen fejlődtek, különböző a rendeltetésük, a terminológiájuk (vö. pl. nálunk *ólcsa*, *gabonás*).

A LÖSZ KELETKEZÉSE ÉS PUSZTULÁSA

KÁDÁR LÁSZLÓ

Az »Alföldi kongresszus«-on, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Budapesten 1952. szeptember havában rendezett, a szőnyegen szereplő kérdések között érthetően előkelő helyet foglalt el a löszkérdés, minthogy az Alföld, de az egész magyar táj életében is nagyon jelentős szerepet tölt be ez a hazánkban olyan gyakori és annyira jellegzetes kőzet. E kongresszuson mutatta be Mihályi Pálné azt a nevezéktant, amelyet a honi löszök különböző típusaira vonatkozólag egy Bulla Béla, Kéz Andor, Kriván Pál, Mihályi Pálné, Miháltz István és Sümegehy József kartársakból létesített bizottság kidolgozott. Ez a bizottság a löszöt a következőképpen határozta meg: *»A lösz uralkodóan légi úton távolról szállított, jól osztályozott por és helyi eredetű görgetett anyag változó arányú együttese, melyben a levegőből lerakott anyagmennyiség értéke uralkodik«*. Ez a meghatározás már tekintetbe vette Bolsakov alapján azt, hogy a legújabb szovjet vizsgálatok a lösz eolikus eredetén kívül számolnak a lösz fluviális, glaciális és eluviális eredetével is. — Ezen túlmenően azonban a magyar lösztanulmányokban mélyebb nyomott nem hagyott az a felismerés, hogy a lösz nemcsak a levegőből hulló porból keletkezhetik.

Ennek a gondolatnak mélyen szántó jelentőségére igazában csak akkor jöttünk rá, amikor 1953 őszén magyar nyelven is megjelent L. Sz. Bergnek, a nem régen elhunyt, nagynevű szovjet geográfusnak az »Éghajlat és élet« c. munkája, amely tekintélyes részében foglalkozik a lösszel. A könyv orosz nyelven is csak 1946-ban jelent meg, noha Berg löszkeletkezési »talajelméletét« már 1916-ban ismertette. Berg szembefordul a löszképződés eolikus elméletével, amit a maga részéről mereven elvet; és könyvében a bizonyítékok tömegével igyekszik álláspontját igazolni. A magam részéről Berg elméletében a legjelentősebbnek azt a felismerést tartom, hogy a lösznek az a két jellegzetes tulajdonsága, hogy túlnyomóan rétegzetlen és hogy erősen porhanyós (porózus), a löszéválás (diagenezis) során alakul ki, nem pedig eleve az alapanyag leülepedésekor. Bergnek igaza van abban, hogy ha a löszéválást előidéző talajfolyamatok a kőzet porhanyítását és az esetleges rétegzettségnek a felbontását elvégzik, akkor nincs szükség arra, hogy a lösz e két jellemző alaptulajdonságának megmagyarázásáért az eolikus elmélethez folyamodjunk.

Ha ez így van — és a magam részéről Berg érvelése előtt meghajlok —, akkor a szélen kívül más erre alkalmas eróziós tényező vagy tényezők is elvégezhetik a lösz alapanyagának leüleptését. Mihályiné és Kriván mikro-szkópos vizsgálati módszerével a lösz kvarcsezemesének, de méginkább a csillámlemezkéinek helyzetéből megállapítható, hogy a levegőből hulló por száraz felszínen, vagy vízben ülepedett-e le. Innen már csak egy lépést kell tennünk ahhoz, hogy a vízben leülepedett anyag vízi úton való szállításának a lehetőségét is felismerjük, illetve elismerjük. Az említett kutatók szerint a szárazon leülepedett poranyag lazább szerkezetű is. Általában hallgatólagosan elfogadott feltevés, hogy a levegőből hulló por szükségképpen rétegzetlen. Ezt azonban még nem igazolta senki. — Nem is az. Legalább is a sztyepeken nem lehet az. A sztyepek lényegéhez hozzátartozik ugyanis az időszakos csapadék, az eső pedig leveri, elmossa a port, és így a hulló por felhalmozódását szükségképpen, ha gyengén is, de réteggé teszi. Így tehát a lösz eolikus származása esetén is fennmarad annak a szükségessége, hogy a diagenezis folyamán a porózusság kialakuljon és a rétegzettség többé-kevésbé megszűnjön. Másrésztől viszont el kell ismernünk azt a lehetőséget is, hogy a víz által szállított tömörebb és rétegzett iszap is porhanyós, és kevésbé rétegzett lösszé lazulhat fel a diagenezis során.

Ezzel azonban távolról sem kívánom azt mondani, hogy a lösz alapanyaga nem halmozódhat föl eolikus úton is. Azok az érvek ugyanis, amiket Berg felsorakoztat abból a célból, hogy az eolikus löszkeletkezés lehetőségét is kizárja, könnyűszerrel rendre megcáfolhatók. Ehhez a cáfolathoz egyik érvünket a lösz harmadik jellegzetességéből merítjük. Abból, hogy a lösz igen finom szemcséjű. A lösz — mint ismeretes — a 0,05—0,02 mm-es szemcsék túlnyomó voltával jellemezhető. Az ilyen egyenletes finom alapanyag ugyanis csak alapos osztályozás eredménye lehet. Osztályozó munkát pedig a folyóvíz és a szél egyaránt végez. A két eróziós tényező munkája közötti hasonlóságokra több dolgozatban rámutattam már. Közismert tény, hogy a folyók törmelékkúpjuk fejénél rakják le a legdurvább kavicsot, majd fokozatos finomodásban a murvát és homokot teregetik el, és a kúpok peremére a legfinomabb iszapot szállítják. Erre egyébként számszerű példákat Berg könyvében is találhatunk. — De ugyanilyen kapcsolatokat mutattam ki eolikus vonatkozásban egyrészt a kiskunsági futóhomokterületek és a mezőföldi valamint a bácskai löszterületek között, másrészt a Nyírség futóhomokja és a Hajdúhát lösze és az Érmellék babércecs nyirokja között. Mindkét terület egykori folyami törmelékkúp, ezért a peremterületek löszanyagának felhalmozásában — mai megítélésem szerint — mind a folyóvíz, mind a szél részes lehetett. Emellett szól az a tény is, hogy a paksi téglagyár löszfalában is mutattak ki folyami homokot és kavicsot.

Bármennyi példát felsorolunk amellet, hogy egyik vagy másik adott esetben a lösz alapanyaga minden kétséget kizáróan alluviális,¹ vagy eolikus,

¹ Az alluvium szót itt úgy használom, ahogy azt Berg is teszi: azaz folyami üledéket értek rajta. Ilyen értelemben pliocén vagy pliocén alluviumról is beszél Berg.

ezzel sem pro sem kontra nem zártuk ki annak a lehetőségét, hogy máshol a löszanyag felhalmozódását nem végezhetette a másik erodáló tényező is.

A folyóvízen és a szélen kívül a tundraképződés az egyetlen olyan tényező, amely szelektálni tudja a löszfinomságú anyagot. Ehhez ugyanis nagy távolságon való, vagy függőlegesen cirkuláló mozgás kell. Azok a folyamatok, amelyek akár fizikai, akár kémiai úton a kőzet anyagának a felaprózását, illetve mállasztását a helyszínen végzik, mindenképpen erősen vegyes szemcsenagyságot fognak létrehozni, hacsak a kőzet anyaga már eleve nem egészen finom szemcsézetű, azaz egy korábban más úton végrehajtott osztályozás eredménye. Ez pedig annyit jelent, hogy a talajképződés folyamatai önmagukban löszet létrehozni nem tudnak. Ezt Berg alluviális elméletével szemben Obrucsev is felemlíti (273. l.).

A hegylejtők lemosása, deluviума, valamint a lejtőtörmelék felhalmozódása folyamán bizonyos osztályozódás végbemegy ugyan, de ez korántsem elegendő ahhoz, hogy a löszfinomságot az így szállított anyag elérje. Más az eset természetesen, ha már korábban kialakult lösz vagy löszfinomságú anyag mosódik le a lejtőkről. Abban egyetértek Berggel, hogy deluvium útján másodlagosan felhalmozódhat a löszanyag. Az esetben is megtörténik azonban, hogy a lejtőtörmelékből durva törmelék is keveredik a lösz közé.

A gleccserjég is tekintélyes távolságokra szállítja a morénaanyagot, de minthogy szilárd halmazállapotú, szállítás közben a hordalék osztályozását nem tudja végrehajtani.

Berg megpróbálja a szél egész osztályozó munkáját kétségbe vonni. Azt állítja, hogy a futóhomokok, illetve a sivatagok a löszanyag forrásai nem lehetnek, minthogy manapság csak emberi beavatkozás következtében jön mozgásbt a futóhomok és »természetes körülmények között a szél a sivatagok homokjás még a legkisebb mértékben sem mozgatja«. (298. l.) Ennek az állításnak teljes lehetetlenségéről bármely valódi sivatagról, és nem sztyepről szóló leírás vagy fénykép alapján akárki meggyőződhet.

Vannak természetesen különbségek a szél és víz osztályozó munkája között. A szél az általa szállított hordalékot fölfelé is tudja mozgatni, legyen az akár görgetett futóhomok, akár lebegő poranyag. Ezért a levegőből hulló por a magas térszineket, a hegytetőket és vízvásztó hátakat is be tudja temetni, amit a folyóvíz még katasztrófálisan nagy árvizek föltételezése mellett sem tehet meg.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy a hegytetők, hegyhátak felé fokozatosan kivekonyodik a löszréteg. Esetleg a legmagasabb térszinekről hiányzik is. Szépen példázza ezt a tarpai Nagyhegy, vagy a tokaji Nagy Kopasz lösztakarója, valamint azok a löszbe temetett futóhomokbuckák, amelyek Nyíregyháza és Tiszavasvári (Büdszentmihály), illetve Rakamaz és Hajduhadház közötti területen találhatóunk. A jelenség oka a deluvium leöblítő munkája, aminek folytán a löszrétegek a legnagyobb vastagságot éppen a hegyek, vagy dombok lábánál érik el.

A szél eróziós munkája areális, ezért aránylag széles sávban teríti el a hullóport, de mindenkor a szélirányban. Váltakozó szélirányok mellett a por felhalmozódási övezete körcikkszerűen széthúzódhat, ellentétes szélirányok, pl. monszun szelek esetén pedig a por forrásától két, ellentétes irányban elnyúló foltban helyezkedik el.

A folyóvíz osztályozó tevékenysége lineáris ugyan, de a törmelékkúpokon areálissá kerül széjjel. A folyóvíz a hordalékát az árvízszintnél magasabbra emelni nem tudja, ezért elsősorban az alacsony ártéri terraszok feltöltésében van jelentősége. Igen fontos körülmény, hogy a sodorvonaltól a partok felé haladva, tehát a folyásirányra keresztben is osztályozza a hordalékát. Éppen ennek következtében a terraszokra a legfinomabb iszapos, homokos hordalékanyag kerül. — Berg művében több táblázatos kimutatást láthatunk arra vonatkozólag, hogy a dél-oroszországi folyó partjától 100—150 km-ig távolodva hogyan finomodik a löszanyag. Nagyon kérdéses azonban, hogy az említett anyagok osztályozásában és szétterítésében a szélnek nem volt-e szerepe, és hogy ez a szerep nem volt-e a víznél fontosabb.

Erre a kérdésre később még visszatérünk. Előbb azonban meg kell ismerkednünk a löszanyag osztályozását megelőző folyamattal, az aprózódással és az összeaprított anyag felhalmozódásával.

A sivatagokban a kőzetek fizikai aprózását az inszoláció végzi. És ez a folyamat elég nagy ütemben megy végbe ahhoz, hogy a hegyek lábánál a törmelékletjtőkön igen komoly, számottevő anyag halmozódjék össze, ami arra vár, hogy elszállítsák és osztályozzák, akár légi, akár vízi úton, bár a sivatagban a szél útján való elhordásnak sokkal nagyobb a valószínűsége.

Periglaciális tájakon a kőzetek aprózását főleg a fagyhatás végzi. A periglaciális blokkfácies azonban inkább csak durva anyagot szolgáltat, és így a lösz alapanyagként kevésbé jöhet tekintetbe.

Hordalékát szállítás közben felaprítja és egyben a szálban álló kőzet rovására gyarapítja mind a gleccserjég, mind a folyóvíz, mind a szél — és pedig a felsorolás sorrendjében csökkenő mértékben. A legtöbb és legváltozatosabb mechanikai összetételű hordalékanyagot a gleccserjég szolgáltatja. Végmorénái már a jégkorszakok idején is továbbítandó anyagot nyújtottak a folyóvíznek és a szélnek egyaránt. A szanderekben, mint fluvioglaciális képződményekben, az anyag osztályozása már kezdetét is veszi. A morénák és szanderek felületéről — különösen a száraz, kemény téli időjárás alatt — a szél kifújja a homokot és elhordja a port. A jégtakaró visszahúzódása után az egész driftterület morénaanyaga hozzáférhetővé válik a tundraképződés, a folyóvízi erózió számára és alkalmas éghajlati viszonyok mellett a szélerózió számára is.

A jégtaroló gránit felszíneken minimális lévén a morénaanyag, sem a folyóvíz, sem a szél számára hordalékanyag nem kínálkozik.

A felsőszakaszjellegű folyók a völgyek mélyítésével állandó friss hordalékanyagot hoznak létre, amely a folyó hosszában osztályozva még nincs. Osztályo-

zódik azonban a meder keresztmetszetében, és árvizek alkalmával az árterekre a folyó kifelé fokozatosan finomodó homokot, iszapot terít el.

A folyami hordalék nagy gyűlőhelyei a zátonyos folyószakaszok és különösen a törmelékkúpok, amelyekben az osztályozás is megtörténik. Az előbbieket peremtájain ülepszik le a löszfinomságú iszapanyag, mint már említettem.

A törmelékkúpok felszínének tekintélyes része — az éghajlat szárazságától függő mértékben — száraz, és így a szélerózió számára hordalékanyag forrásául szolgál. A hazai nagy futóhomok területeink kivétel nélkül folyami törmelékkúpokon alakultak ki. Ebből észszerűen következik, hogy a futóhomokból kirostált poranyag a törmelékkúpok iszapjával elkeveredve a futóhomokterületeket övező löszzónák kialakulásához ugyancsak hozzájárult. Hasonló a helyzet a szomszéd országok területén is. Legyen elég a deliblái futóhomokra és a bánási löszökre, a Baragán futóhomokjára és a bulgáriai löszterületekre utalnom. Az már Richthoffen-nek is feltűnt, hogy a Kárpátok külső előterében, Galiciában futóhomok-, és löszterületek váltakoznak egymással. Ennek a körülménynek a magyarázatát azonban ő még nem tudta megadni. Természetesen itt is a folyók törmelékkúpjain a folyóvíz és a szél közös munkájával végzett hordalék-osztályozásról van szó.

A szél a sivatagokban — de még a többé-kevésbé száraz sztyepeken is —, saját maga is végez bizonyos mértékű aprózást. Ez azonban erősen mérsékelt nagyságrendű és a legtöbbször csak kövek csiszolásából származó lisztfinomságú anyagra korlátozódik, amit a szél menten magával is sodor. Lazább üledékek homokkövek, konglomerátumok anyagát a szél is fel tudja újra aprózni, ahogy azt a deflációs mélyedésekben láthatjuk. Sivatagokban ez olyan tömegű hordalékanyagot is szolgáltathat, hogy a szél alsószakaszjellegűvé válik a futóhomok buckákat, homoktengereket halmoz össze. Görgetés közben a homokszemek is állandóan kopnak és újabb poranyagot szolgáltatnak, amit a szél menten el is hord a sivatagból. Szélsendes helyeken ez a poranyag is leülepszik a sivatagot környező zónában.

A lösz alapanyagának előkészítésében és összehordásában tehát igen sokféle eróziós tényező működhet közre. Ezért adott esetben joggal beszélhetünk glacio-fluviális, glacio-eolikus, sőt glacio-fluvio-eolikus eredetű löszökről, valamint fluvio-eolikus és tisztán alluviális, illetve tisztán eolikus származású löszökről.

A löszanyag összehordásának tisztázása után térjünk át a lösz diagenézisére! Abban valamennyi kutató egyetért, hogy a löszképződés száraz éghajlaton megy végbe. Berg a lösz alapkőzetének felhalmozódását időben elválasztja a löszszévalás folyamatától. Ez nézetem szerint téves, és elméletének egyik alapvető hibája. Magam is azon a véleményen vagyok, mint V. A. Obrucsev, hogy a talajképző folyamatok 2—3 méternél mélyebbre nem érzetethetik a kőzetben a hatásukat. Tehát 20—40 méter vastag alapanyag (alluvium vagy porréteg) csakis leülepedés közben alakulhat át lösszé. Obrucsevnek erre az ellenvetésére Berg

ellenérvet nem hoz fel. Az pedig, hogy Kínában a lösz vastagságát egyesek erősen eltúlozzák 400—500 méteres löszvastagságról beszélve, semmit sem változtat ezen a tényen, hiszen, ha ez a lösz nem 200—300 méter, hanem akár csak 4—5 méter vastag lenne is, a talajképző folyamatok utólagosan akkor sem alakíthatták volna át.

Berg szerint »löss és löszös kőzet a helyszínén in situ, száraz éghajlaton, a mállás és a talajképző folyamatok révén a legkülönbözőbb kőzetekből keletkezhet« (284. l.) E szerint andezitből is. A Tokaji hegyen azonban azt tapasztalhatjuk, hogy az andezit élesen elkülönül a rajta fekvő lösztől, legfeljebb egy vékony folyami kavicsréteg iktatódik közéjük. — A Tarpai Nagyhegy andezitjének a lösz alatti felszíne ezzel szemben erősen mállott és egy szürkés barna fosszilis talajréteg választja el a lösztől. Ez a durva kavicsos anyaggal teleszórt talajréteg a repedések mentén mélyen behatol a kőzetbe, de élesen elkülönül a fölötte levő barna vályogos lösztől. A löszképződést megelőző nedves klíma terméke, amit később betemetett a lösszé alakuló hullópor.

A löszkeletkezés ilyenformán három szakaszra osztható: az aprózódás, az osztályozódás, a leülepedés és a lösszéválás folyamatára. Az osztályozódás és a leülepedés igen sok esetben egyszerre történik, egy és ugyanazon folyamat kettős eredménye. E folyamatok végbemehetnek egyidejűleg is, de az első három időben messze el is szakadhat egymástól. Az utolsó kettőnek, a leülepedésnek és a diagenézisnek azonban szükségképpen egyidejűnek kell lennie.

Az első két folyamatnak térbelileg is el kell válnia az utóbbiaktól: a lösz alapanyagát messziről hozza a szél, a víz. A nagy távolság azonban relatív fogalom és könnyen arra a téves következtetésre csábít, hogy az alapanyag forrását ellenőrizhetetlen messzeségben keressük pl. a magyarországi löszöket a Német-Lengyel síkság morénáiban, a Szaharában, vagy az Orosz pusztákon. Nem; ez a távolság elérhető és belátható szomszédságot jelent, amely nem sokkal fekszik messzebb annál az okvetlenül szükséges távolságnál, amelyen belül a hordalék osztályozódása végbemehet.

Igen értékes Berg alluviális elméletében az a Gedrojtól származó felismerés, hogy száraz éghajlaton az ásványok mállásakor felszabaduló Ca és Mg a talajban bent marad és az ott található karbonátokkal szénsavas mésszé egyesülve a lösz alapkőzetét laza szerkezetűvé teszi, miközben megszünteti annak a rétegzettségét is. »Tehát már meg tudjuk magyarázni, miért olyan laza szerkezetű a lösz: ez a tulajdonság a gazdag kalcium- és magnéziumtartalom következménye«. (209. l.)

Talajtanos szakemberek (Arany Sándor szóbeli közlése) véleménye szerint a talajba juttatott mész azt valóban morzsássá teszi. A morzsalékosság azonban nem jelent egyuttal porhanyósságot is. A meszezéssel keletkező talajmorzsák kemények és nem porhanyósak. A lösz jellegzetessége pedig mechanikailag a porhanyósság és nem a morzsalékosság, függetlenül attól, hogy kémiaiilag a kalciumkarbonát-tartalom jellemző reánézve. A szénsavas mész okozta talaj-

morzsákat az ujjunk között liszté szétdörzsölni nem tudjuk, úgy mint a lösz. Ez a tény önmagában arra utal, hogy a lösz porhanyósságának az okát másban kell keresni, ami természetesen lehet a talajképző folyamatok között szereplő egyéb faktor is.

A kalciumtartalom jellemző a löszre és el kell fogadnunk azt, hogy a felhalmozódása csak száraz éghajlaton mehet végbe. De egyuttal hozzá kell tennünk azt is, hogy ez nem jelenthet tökéletes száraz sivatagi éghajlatot, mert ott hiányzik a talajban az a minimális nedvesség, ami a színes ásványi szemcsék mállásához, tehát a Ca és Mg felszabadításához is szükséges.

A lösz keletkezésére vonatkozó elméletek elbírálásakor elég komoly nehézséget jelent az a körülmény, hogy a földfelszínen található tekintélyes nagyságú löszterületek túlnyomó részükben nem mai keletkezésűek és a löszképző folyamatok lassúsága miatt eléggé vitás kérdés, hogy recens löszökről egyáltalában beszélhetünk-e. Éppen ezért rendkívül értékes Berg könyvének »A jelenkori löszképződés« című fejezete. (221. l.) Ebben Berg jónevű szovjet kutatók adatai alapján 8—10 olyan helyet sorol fel, amelyekben a löszképződés ma is megfigyelhető. Zömük a belsőázsiai száraz puszták területén fekszik Fergánában, az Arisz, a Szerefsan, a Murgab és a Hoangho mellett, valamint a Mugan sztyepen, az Arax folyó völgyében és Jakutszk környékén a Léna völgyében, a Léna és az Amga vízvásztóján.

Ezeket az előfordulási helyeket felraktam Ázsia, illetve a Sz. Sz. Sz. R. éghajlati vegetációs és talajtérképeire. Kiderült, hogy valamennyi hely száraz sztyepterületen van ugyan, de azt, hogy ezek meleg sztyepek volnának, nem állíthatjuk. Legfeljebb melegen mérsékelt sztyepeknak minősíthetjük őket, — a Jakutszk környéki szubarktikus sztyepek kivételével. Berg szerint ez utóbbi helyen a »lössös homokos anyag képződése napjainkban, különösen ilyen magas északon (az É-i sz. csaknem 62°-án) rendkívül meglepő jelenség. Ennek természetesen a Léna középső szakaszán uralkodó sajátságos éghajlati viszonyok az okai: a forró nyár és a nagy szárazság (a kevés csapadék)«. A jakutszki recens lösz »a löszképződésnek talán legcsodálatosabb példája«.

A Mugan sztyepen viszont Koszovics szerint löszhöz hasonló képződmények keletkeznek. »Vajjon miért csak löszös képződmény — veti fel a kérdést Berg — és miért nem valódi lösz, mint az ukrainai vagy a középázsiai? Erre — szerinte — a következőkkel lehet válaszolni: Mugán talajai fiatal képződmények, csak nemrégiben kezdtek alluviumból talajjá átalakulni. Itt tulajdonképpen még nehéz a talajt az altalajtól elválasztani«.

A többi ma keletkező lösz azonban éppen olyan fiatal, mint ez a »csak löszszerű« képződmény. A hibának tehát az elméletben kell lennie, ha a legmelegebb sztyepen a legtökéletlenebb a lösz kifejlődése, a jakutszki hideg sztyepeken pedig a leggyorsabb. — Jakutszk klímadiagrammja arról is meggyőző bennünket, hogy itt a nyár ugyan valóban elég meleg, de ugyanakkor aránylag csapadékos is. Ezek után joggal felvethetjük azt a kérdést, hogy vajjon nem

éppen a hideg sztyepek-e azok, amelyeken a löszképződés létrejön. Ezt a feltevésünket mindenesetre komolyan megerősíti az a tény, hogy a trópusi tájakon sehol lösz nem ismerünk. Már pedig a füves szavannák, a zonális sivatagoknak trópusi szomszédjai a passzát szelek révén bőségesen kapnak a sivatagból származó hullóport. Ezt aényt Berg is elismeri (296. l.). A szaharai porból képződött »száraz ködöt Szudán benszülöttéi nagyon jól ismerik: ha sok por hull a földre, jó lesz a termés — szokták mondani. Ennek ellenére sem Szudánban, sem Dél-Szaharában nincsen lösz«. Ezt Berg annak a bizonyítékául tekinti, hogy a hullóporból nem keletkezik lösz. Valóban nem keletkezik — Szudánban, ahol meleg száraz az éghajlat; s minthogy a trópusokban sehol sincsen lösz, általánosságban is levonhatjuk azt a következtetést, hogy meleg száraz éghajlaton nem képződik lösz. A hideg éghajlat legjellemzőbb tulajdonsága a fagy; főleg azért, mert a fagypontra a víz halmazállapotváltozáson megy keresztül; jéggé fagy. A fagy eróziós és talajképző jelentősége közismerten abban áll, hogy a 0 C°-os jég térfogata nagyobb lévén az ugyanilyen hőmérsékletű víznél a talaj-repedésekben megfagyó víz azokat szétfeszíti, tágítja. A rögöket szétporlasztja. A fagnak a termőtalajt porhanyóvá tevő hatását a mezőgazdaságban jól ismerjük és gyakorlatilag hasznosítjuk is. (Ősszel szántunk a tavasziak alá is.) Ha tehát a kalciumkarbonát, illetve magnéziumkarbonát felhalmozódása a lösz alapanyagát porhanyóvá tenni nem tudja, csak morzsalékosá, akkor a fagyban megtaláljuk azt a másik talajképző tényezőt, amelyik a diagenézis során az alapanyag porhanyóvá tételét elvégzi.

Ázsia januári középhőmérsékletét ábrázoló térképre felrakva a mai löszkeletkezés helyeit, kiderül, hogy a fagy valamennyi helyen hozzátartozik az éghajlat jellegéhez. Egyedül a Mugan sztyep az, amelyik erősen a fagy déli határánál fekszik. Éghajlati adataink — sajnos — csak a szomszédos Bakuból és részben Kirovobádból vannak. Baku éghajlatát a Kaspi tó vize mérsékli s ezért itt a fagy ismeretlen is. A kontinentálisan fekvő Kirovobád januári középhőmérséklete azonban már $-0,2\text{ C}^\circ$, tehát éppen a fagy határán van. Íme a magyarázat arra, hogy miért csak löszszerű a Mugan sztyep üledéke, és miért nem igazi lösz! Nem ezért, mert a képződmény még túl fiatal, hanem azért, mert az éghajlati körülmények nem eléggé kifejezettek ahhoz, hogy valódi lösz képződhessen.

A fagyban tehát a lösz diagenézisének olyan döntő fontosságú tényezőjét ismertük meg, amellyel Berg alluviális löszkeletkezéselméletét sikeresen kiegészíthetjük. Ugyanakkor természetesen módosítanunk is kell az elméletet, olyan értelemben, hogy a lösz diagenézise olyan mérsékelt vagy hideg száraz sztyepeken megy végbe, amelyeken a téli fagy az éghajlat jellemző vonása. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy sztyepekről és nemcsak általában száraz területekről van szó, mert — mint fentebb láttuk — a sivatagi éghajlat alatt talajnedvesség hiányában sem az ásványi anyagrészek mállása, sem a kvarcsemcséknek kalciumkarbonáttá való bekérgezése nem mehet végbe.

1. ábra. A löszképződés és a fagyelőfordulás területi kapcsolata.

A fekete foltok a mai löszképződés területei Berg nyomán. A kockázott részek a fosszilis lösz területei. Az izopleth-görbék a januári középhőmérséklet izotermái. A pontozott területeken a januári középhőmérséklet 0° fölött van. — Szerk. Kádár L., rajz. Bars L.

Az agyagásványok vizsgálata egyre határozottabban arra utal, hogy éghajlati különbségek szabják meg azt, hogy az ásványzemesék mállásakor milyen agyagásványok keletkeznek. Földváry Aladárné az Alföldi kongresszuson az »Alföldi agyag- és löszminták termikus vizsgálatá«-ról szóló előadásában erről így ír: »általános tapasztalat, hogy a meleg, nedves klíma a kaolinit és laterites típus kialakulásának kedvezett, a normális talajképződés a montmorillonit típust hozta létre. A száraz klímájú vagy hosszú fagyperiódusú lassú elmállások

leggyakrabban illitszerű agyagásványokat eredményeztek«. — Az általa megvizsgált illites minták mind pleisztocénkoriak voltak. A montmorillonitesek részben pleisztocén, részben pannonkoriak. A kaolinites minták pedig mind pannonkoriak voltak. Bár a kérdés ma még inkább kísérleti állapotban van, annyit máris megállapíthatunk, hogy a löszeinkben található agyagásványok szintén határozottan a hideg száraz éghajlatra utalnak.

Végül még meg kell mondanunk azt is, hogy a lösz alapanyagának felhalmozódása egyidejűleg kell, hogy megtörténjen a lösz diagenézisével, amint erről fentebb szintén szólottunk már. Ezt megkívánja mind a szénsavas mészfelhalmozódása, mind pedig a kőzet porhanyóvá válása és az üledékek rétegzett voltának megszűnése.

Ami az örökösen fagyott talajt illeti, az nézetünk szerint — és ebben Berggel egy véleményen vagyunk —, a löszképződésnek nem kritériuma, de ha a felszíni réteg nyáron át 2–3 méter vastagságban felenged, akkor nem is akadálya.

Eluviális elméletről lévén szó, okvetlenül bizonyos figyelmet kell szentelnünk annak is, hogy a talajzónához hogyan viszonylik a ma megfigyelhető löszkeletkezések területe. A Szovjetunió talajtéreképére felrakva ezeket a helyeket, kiderül, hogy valamennyi ártéri talajok területén, vagy azok közelében található. Berg ezt is akarta igazolni velük. Az ártéri talajok azonban éppen a folytonos feltöltődés következtében azonális talajok, és a szóban forgó helyek keskeny alluviális sávjai Közép-Ázsiában barnás szürke, szierozem talajok között, Jakutiában pedig podzolos tajga-talajok zónájában nyúlnak el. Ez is amellestszól tehát, hogy a lösz diagenézise csakis a lösz alapanyagának felhalmozódásával egyidejűleg mehet végbe, és hogy éppen a szakadatlan feltöltődés az akadálya annak, hogy a lösz alapkőzetének a felszínén a zónális talaj kialakuljon. Másrészt, ha a lösz felszínén a talaj kialakult, az szükségszerűen véget vet a löszképződés folyamatának.

A sztyepek jellegzetes talaja a csernozjom, ami a mérsékelt égövi és a trópusi füves pusztáknak egyként zónális talaja. A mérsékelt égövekben a fosszilis löszök nagy részének ez a talaja, de nemcsak ezeké, és nem minden löszé. Ezt Berg is hangsúlyozza. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a csernozjom-zónában ma sehol sem képződik lösz, ami nyilván annak a jele, hogy az ilyen sztyepek már túlságosan nedvesek a löszgeneziséhez. A talajréteg fölött újonnan lerakódott hulló porban vagy iszapban természetesen megújulhat a löszképződés, de abban ez a talaj már részt venni nem fog, és a löszben mint fosszilis talaj, mint vályogszalag marad vissza.

A vályogszalagok kérdése egyben átvezet bennünket a lösz pusztulásához.

A lösz elpusztulása a keletkezésénél jóval könnyebb kérdés, már csak azért is, mert a szemünk előtt folyik és sokfelé tanulmányozható. Ennek is igen gazdag az irodalma, oly bőséges anyagot ölel fel, hogy önmagában is nehezen férne be egy előadás keretébe, amennyiben teljességre kívánna törekedni.

Ez nem célom és a lösz elpusztulásával kapcsolatban csak olyan kérdéseket fogok érinteni, amelyek a lösz belső szerkezetével, illetve a löszkeletkezés történetével genetikai kapcsolatban állanak.

A lösz legsajátosabb morfológiai tulajdonsága kétségkívül az, hogy meredek falakban hajlamos megállani, valamint az, hogy benne mészkonkréciók, löszbabák keletkeznek. Ez utóbbiaknak a löszkeletkezés történetében való fontos szerepére ezidáig a tudomány nem figyelt fel eléggé. Berg könyvében is csak mintegy mellékesen érinti. Az olvasónak az a benyomása támad, mintha Berg a löszképződés folyamán végbemenő kalciumkarbonát felhalmozódás szélső megnyilvánulásának tartaná őket. Pedig éppen ellenkezőleg áll a dolog. Ezek a mészkonkréciók már a löszképződés megszűnésének a jelei. Akkor keletkeznek, ha a lösz fölött az éghajlat nedvesebbé változik és a felülről lefelé szivárgó csapadékvíz a felszíni talajzónából a löszszemcséket bekérgező szén-savas meszet kioldva a mélyebb rétegekbe leszállítja. A mészkonkrécióképződés tehát a talajképződés velejárója. Míg egyrészt a talaj felső szintjében megszűnik a kőzet porozitása és elvész a mésztartalma, azaz vályogosodás folyik, addig a mélyben felgyűlő mészkonkréciókat épít. Közismert dolog, hogy a löszbabák eredeti zavartalan helyzetükben többé-kevésbé hosszúkásak, hengeresek és függőlegesen állanak. Ez megfelel annak, hogy a beszivárgó csapadékvíz, amiből kiváltak, függőlegesen mozog a löszben. Eredeti helyzetükben szabálytalan egyenletességgel szétszórva található a lösz néhány méter vastag kötegében.

Abban az esetben, ha a löszbabás zóna a talajvíz szintjéig lenyúlik, ahol a víz lefelé szivárgása megszűnik és horizontálisan terjed szét, a löszkonkréciók lapos korong- vagy tányéralakot öltenek és egy síkban helyezkednek el. Ugyancsak a talajvízhez kötött a löszbabáknál jóval nagyobb üreges csörgőkövek képződése. A csörgőkövek szintén egy síkba rendeződtek és eredeti helyzetükben szorosan egymás mellett állanak. A dunaföldvári löszfalban több ilyen sor látható. A genesisük egyelőre nem tisztázott. Ha magában a löszben keletkeznek, úgy a tányéralakú löszbabákkal vannak kapcsolatban, ha viszont a felszínen keletkeznek, akkor a réti mészkő rokonai.

Vastagabb löszfeltárásokban gyakran láthatjuk, hogy közönséges, hengeres löszbabák vízszintesen fekszenek és egy horizontális vagy lejtős síkban rendeződnek. Ez a jelenség a paksi állomással szemközti löszfeltárásban az »Alföldi Kongresszust« követő kiránduláson vonta magára a figyelmemet. Minthogy azok a kartársak, akik a paksi feltárást korábban részletesen tanulmányozták, és akiknek nagyrésze ez alkalommal ott jelen is volt, kijelentették, hogy e sorokat szemmel láthatóan zavaros és rendszertelen voltuk miatt eddig nem próbálták értelmezni és a lösz korának megállapításánál figyelembevenni, a magam részéről a kérdést a következőképpen próbáltam megfejteni abban a reményben, hogy a löszkonkrécióssorok a lösz korának meghatározását előbbre vihetik.

A vízszintes vagy többé-kevésbé lejtős síkokban rendeződött hengeres, de fekvő löszbabák eredeti helyzetükben nem lehetnek, hanem másodlagosan

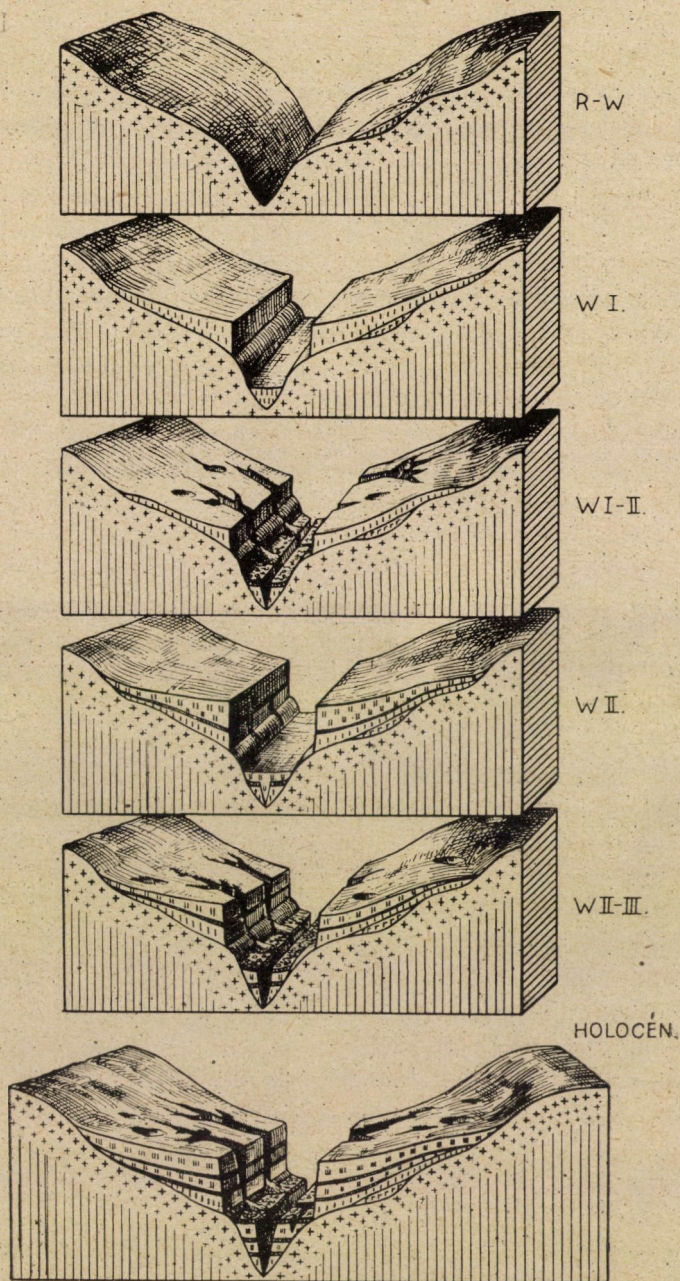
a lösz bizonyos vastagságú rétegének elpusztulása után a talaj felszínén maradéktakarót képezve halmozódtak össze. Így kerültek egy síkba. Néhány órával később ezt az elgondolásomat gyakorlatilag igazolták Dunaföldvárnál a folyóparton összegyűlt kimosott löszbabák. Az a lösztömeg tehát, amely egy ilyen vízszintesen fekvő löszbabasor fölött helyezkedik el, azt már utólagosan temette be és így szükségképpen fiatalabb annál. Az eredeti helyzetükben levő, álló löszkonkréciók pedig — mint láttuk —, a löszben másodlagos pusztulási jelenségek és így annál a lösznél, amelynek tartozékai, fiatalabbak. Mondottam, hogy a talajszint alatt meghatározott mélységben keletkeztek és a talajképződés függvényei. Ez pedig annyit jelent, hogy a másodlagos helyzetben fekvő löszbaba-sorok eredetileg ugyancsak egy talajszinthez, illetve egy vályogszalaghoz tartoznak, amely néhány méter magasságban helyezkedett el az eredeti löszbaba-zóna fölött. Ha tehát valamely feltárásban egy síkba rendeződött, fekvő löszbabákat találunk, azokat kormeghatározás szempontjából legalább is egy vályogszalaggal egyenértékűnek kell tekintenünk. Nagyon valószínű azonban, hogy több konkréciózónából is egy felületen gyűlnek össze a löszbabák, minthogy egy ilyen szint keletkezése az egész fölött levő löszanyag elpusztulását feltételezi. Arra nem volt időm és alkalmam, hogy a paksi téglagyár löszbaba-sorainak a vályogszalagjaihoz való viszonyát részleteiben tanulmányozzam.

A tokaji Nagyhegy vízmosásainak a löszében a korjelző vályogszalagokat kötörmelék-sorok helyettesítik. A kősorok keletkezése a következőképpen értelmezhető :

A rissz-würm interglaciálisban a régebbi lösz csaknem teljesen lepusztult a hegyhátokról és lejtőkről. A patakok a szálban álló andezitba völgyeket ástak. A würm első glaciálisában a hegyhátakat és a völgyeket löszlepel borította be. A rákövetkező interstadiálisban a hegyhátak löszén vályogtalaj képződött. A völgyek löszébe a megújult folyóvízi erózió meredekfalú vízmosásokat vésett. A völgyeket két oldalt terrasszerűen kísérő löszfelszínre hullottak le a völgyoldalak csupasz andezitjéből leváló kövek, s ott néhány dm vastag takarót képeztek. — Az újabb glaciálisban ezeket a kötakarókat a völgyekben ugyanúgy befedte a friss lösz, mint a hegyháti löszök vályogtalajait, az interstadiálisban pedig megismétlődött az előbbi folyamat. Így alakult ki a würmben a tokaji vízmosások kettős köves szalagja.

A lösznek az a tulajdonsága, hogy meredek falokban hajlamos megállni, az agyagra jellemző csuszamlóssággal, valamint karsztosodásra emlékeztető jelenségeikkel kombinálódva a pusztulás során olyan jelenségek okozója lehet, amelyek a feltárásokban megmutatkozó szerkezetére is befolyást gyakorolnak. Ezért ezekkel is szeretnék foglalkozni.

A Tokaji hegy lösztakaróján a kialakulás stádiumában levő vízmosások a folyószakaszjellegnek a ritmikus ingadozására kitűnő példákat szolgáltatnak. 2—3 méter hosszú, enyhe lejtésű (2—3°) szakaszokat a vízmosásokban fél méter—egy méter magas, függőleges falú lépcsők váltják fel. Ily módon az egész

2. ábra. Kettős görgetegsorok kialakulása a tokaji Nagyhegy völgyeinek löszében. A kereszték andezitet jeleznek. A fekete sávok a völgyekben görgetegsorok, a völgyoldalakéban vályogszalagok. A hármás vonalkázás a würm III-ból származó löszöt jelöl, a kettős a würm II-ből, az egyes a würm I-ből valót és az r betűs rissz kori löszöt. Szerk. Kádár L., rajz. Bars L.

vízmosás lépcsőzötté válik. A lépcsőről a víz zuhatagokban hull alá, s míg egyrészt hátráló eróziót fejt ki, addig másrészt a vízesés alját túlmélyíti. Ha a túlmélyítés bizonyos határt elért, a belezuhogó víz, vagy annak legalább egy része a talaj belsejében folytatja az útját. Miért, miért nem, az egyelőre nem tisztázott dolog, de nem függőlegesen halad lefelé, mint a felszínről beszivárgott csapadékvíz, hanem egy ferde lejtőn, úgyhogy a víz a következő lépcső alján bűvópatak formájában bukik elő. A földalatti vízfolyások víznyelőinek helyén többszerű berogyások keletkeznek, majd később az egész barlangjárat beszakad és meredekfalú löszvízmosások jönnek létre. Ezt a jelenséget Pinczés Zoltán ismertette. A folyamat vége természetesen az, hogy a bevágódó vízmosás eléri a lösz alapkőzetét, s azon a normális erózió folyik tovább. Fosszilis barlangjáratokat találunk a tarpai löszben is.

A löszfelszín berogyását tehát adott esetben a talajban lejtő irányban, de inkább horizontálisan mint vertikálisan, áramló talajvíz idézte elő. Az így keletkező berogyások mindössze egy-két méter átmérőjűek, meredek falúak. Végeredményben löszkutak lesznek.

Berg beszámol arról, hogy a belsőázsiai területek frissen öntözéses művelés alá vont löszein hamarosan berogyások keletkeznek be. Ez világos igazolása annak, hogy a löszdolinák az éghajlat csapadékosabbá válása idején humidus tájakon, a talajba beszivárgó csapadékvíz hatására jöttek létre.

A Tokaji hegy oldalában, ahol a lösztakaró márcsak néhány méter vastag, jellegzetes terrasz-szerű tereplépcsők láthatók. Ezek a lösz természetes lepusztulásának a következményei, és a szőlőműveléssel kapcsolatos mesterséges terraszoktól élesen elütnek. Nézetem szerint úgy jöttek létre, hogy a löszben az andezitig leszivárgott talajvíz a löszréteget csuszamlóssá tette, s az egész lösz-tömeg mintegy megsuvadt.

Löszfeltárásokban többnyire sok vetődés látható. Különösen a vályog-szalagok szintkülönbségein látszanak meg. Keletkezésüket a vázolt eróziós folyamatok többféleképpen is előidézhetik. A löszben tehát vetődéseket nemcsak tektonikus mozgások okozhatnak. Különösen áll ez a hegylejtők löszére nézve.

A folyami törmelék-kúpok peremi löszzónájában ilyenféle lezökkenésekkel kevésbé számolhatunk. Itt viszont állandóan megvan annak a lehetősége, hogy a szerteágazó folyóvizek egyike-másika a löszrétegből elhord, vagy a lösz-felszínbe új medret hasít. Egy idő múlva ez holt mederré válik és ismét kitöltődik lösszel.

Végezetül a löszképződés koráról szeretnék még néhány szót szólani. Minthogy igazoltuk azt, hogy a lösz felhalmozódásának és diagenezisének egy-idejűleg kell végbemennie és hogy ehhez hűvös, vagy legalábbis mérsékelt éghajlat szükséges, már eleve megdőlt Bergnek az a feltevése, hogy a lösz alapanyaga a jégkorszakok idején fluvioglaciálisan halmozódott fel és a postglaciális meleg időben alakult át lösszé. Vizsgálataink során semmi olyan momentum nem merült fel, ami miatt revideálnunk kellene azt a nálunk általánosan vallott

nézetet, hogy Európában a lösz legalábbis túlnyomó részében a glaciális korok terméke. Sőt, az a felismerés, hogy a löszképződésnek a fagy porhanyító hatása egyik feltétele, egyenesen alátámasztja ezt a véleményt.

Berg Tutkovszkij-val és Solgerral (305—307. l.) vitázva kétségbe vonja, hogy a jégtakaró hatására keleties, főhnszerű száraz szelek fújtak volna Európában a jégkor idején. Arról nem tesz említést, hogy Köppen klimatikus forradalomról szóló elmélete modernebb és tökéletesebb formában megismételi Tutkovszkij elképzelését. Nem ismeri az én dolgozatomat sem, amelyet 1938-ban az amszterdami nemzetközi földrajzi kongresszuson mutattam be, és amelyben lényegileg ugyanazt vitattam Solgerral, s Tutkovszkij-val szemben, mint ő: hogy a Német-Lengyel síkság fosszilis futóhomokbuckái mai alakjukat a postglaciális száraz korban nyerték nyugatias szelek hatására, s hogy morfológiailag parabolabuckák és nem deformálódott barkánok. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ez a homok a jégkor idején ugyanezeneken a területeken mint futóhomok nem létezett, csak annyit jelent mindössze, hogy akkori alakját az újabb homokmozgás idején teljesen elvesztette. Más szóval az a tény, hogy a Német-Lengyel síkságon a postglaciális száraz időben nyugati és délnyugati szelek fújtak, semmiképpen sem jelenti azt, hogy a megelőző jégkorszakok idején ugyanezekből a futóhomokokból és morénákból északi, északkeleti szelek ne hordhatták volna ki a Német Középhegység és a Kárpátok lábainál kialakult löszzónába a hulló port.

Kriván Pálnak is tarthatatlan az a véleménye, amit az »Alföldi Kongresszuson« előterjesztett, hogy hazánkban a lösz a glaciális korok keleties száraz szelei hordták össze, de a futóhomokot az interglaciálisok páradús szelei halmozták buckákba. Köztudomású tény ugyanis, hogy defláció szempontjából csak a száraz szelek munkaképesek. Kriván elképzelése tehát olyan, mintha valaki azt állítaná, hogy a csekély munkaképességű alacsony vízállás idején szállítja a folyó a durva görgeteget, kavicsot, de otthagyja a finom homokot és iszapot, — amikor pedig az árvíz megnöveli az energiáját, akkor csak a legfinomabb homokot és iszapot ragadja magával. Ciklonikus nyugati szelek idején tehát semmiféle defláció nálunk nem lehetséges. Még kevésbé annak egy legkifejlettebb formája a futóhomokfelhalmozódás. Ez alól csak egyetlen kivétel lehet: a parti dűnék képződése. Az időnkint szárazra kerülő mederrészek fővenyét a szél humidus klímában is meg tudja támadni, minthogy a növényzetnek nem volt ideje azt megkötni. De csak a fűlepte partokig tudja szállítani, s ott parti dűnébe halmozza. Ilyenek ma is képződnek, nemcsak a mi aránylag száraz éghajlatunkban, a Tisza mentén, hanem Európa atlantikus partjain is. De ez mégsem jelent általános homokmozgást az interglaciálisokban, sőt éppen az ellenkezőt bizonyítja.

Kriván elképzelése már csak ezért is tarthatatlan, mert nem számol azzal a körülménnyel, hogy a hullópor az anyag osztályozódásának a terméke, és a poranyag forrását ködös távolságokban keresi.

Arra vonatkozólag, hogy hazánkban a holocén idején löszkeletkezés volt-e, megoszlanak a vélemények. Abban viszont mindenki egyetért, hogy a mogyoró-

kori száraz, meleg klíma hatására nálunk futóhomok-mozgás volt. Tehát porhullás is volt. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ugyanakkor okvetlenül lösznek is kellett képződnie. Löszképződés csak az esetben lehetett, ha annak az éghajlati feltételei megvoltak. Hazánk ekkori éghajlatát Törökország mai éghajlatához, vagy — mondjuk — a Mugan sztyepééhez hasonlíthatjuk. A löszképződés lehetőségei, tehát a mogyorókorban nálunk országosan nem voltak meg. Kisebb, hűvösebb tájakon azonban a fagy akkor is előfordulhatott, ami a löszképződés egyébként hiányzó feltételét úgy-ahogy biztosíthatta. Alföldünk leghűvösebb északkeleti részén, Szabolcs—Szatmárban lehetnek pl. ilyen viszonyok. Alátámasztja ezt a feltevést az a tény is, hogy innen mind gyakrabban kerülnek elő pleisztocén reliktum-fajok, amelyek számára a legnehezebb időket kétségkívül a postpleisztocén klímaoptimum jelentette.

Tisza-mogyorósnál, helyesebben Békénél a Tisza kb. 4 méter vastag nyirokréteg alól tucatjával mossa ki a megszenesedett tölgyfa-törzseket. Olyanféle itt a helyzet, mint Jakutiában, ahol Berg szerint holocén lösz alól megszenesedett fenyőfatörzseket mos ki a Léna. A tisza-mogyorósi nyirköt pl. joggal tekinthetjük a mogyorókorban keletkezett holocén löszszerű képződménynek.

Európában, Észak-Amerikában a löszképződés klimatikus feltételei a pleisztocén kezdete óta az éghajlatingadozásoknak megfelelően váltokozva voltak meg és hiányoztak: a délamerikai pampákon ezek még a jégkorszakok idején is csak csökkent mértékben lehettek meg. Az ottani lösz nem is tartják típusosnak.

Belső-Ázsiában az éghajlatingadozások — ha egyáltalán számbavehetőek voltak —, sokkal kisebb mérvűek voltak annál, hogysen a löszkeletkezés meglévő feltételeit megváltoztathatták volna. A löszképződés ott a harmadkor vége óta mindmáig zavartalanul folyhatott. Ez az oka annak, hogy ezeknek a vidékeknek páratlanul vastag löszkötegeiben nemcsak a teljes pleisztocént mutatták ki fossziliák alapján, hanem a lösz legalsó rétegeiben még pliocén faunát is találtak.

Mindebből azonban azt a végkövetkeztetést is le kell vonnunk, hogy ha a posztpleisztocén mogyorókorban is akadt nálunk löszképződés, akkor az interglaciálisok és interstadiálisok idején is lehettek olyan időszakok, amelyekben legalább is helyenként löszképződés lehetett. Ilyen időszakoknak látszanak Bacsák szubarktikus periódusai. Ezek éghajlata sokban hasonlított Jakutia mai éghajlatához. Az ilyen interglaciális löszképződés természetesen együtt járt a futóhomokképződéssel is; ha a mogyorókor futóhomokmozgást bizonyítottunk vesszük, akkor szubarktikus interglaciálisok homokmozgását is fel kell tételeznünk.

E lehetőség felismerése mit sem változtat azon a fenti álláspontunkon, hogy a glaciális időszakokban Európa (és Északamerika) periglaciális tájain általános volt a löszképződés.

HOZZÁSZÓLÁSOK

FÖLDVÁRI ALADÁR

A lösz közet legjellemzőbb tulajdonsága a sajátos módon osztályozott szemcseeloszlása és porózus szövete. E két tulajdonság megmagyarázásával kell minden lösz-elméletet kezdeni. Kádár elgondolásában nagyon szerencsés a löszelőfordulás helyeinek és a fagyponthoz alatti hőmérsékletű területeknek az összekapcsolása. A fagy lazító hatását és a löszszerkezet kialakítására vonatkozó szerepét még kísérleti úton meg kellene vizsgálni. Lehetséges az, hogy a fagnak éppen a jellemző lösz szemcsenagyságnál van lazító szerepe, más üledékeknél azonban nem tudja kifejteni lazító hatását. Az előadásban Berg löszkeletkezési elméletének a tárgyalása is szerepelt, ebben vannak olyan gondolatok, melyeket saját magyarországi anyagokon végzett vizsgálataim alapján helytállónak találok. Más részeiben azonban nem tudok csatlakozni Berg löszkeletkezési elméletéhez, mely a lösz-anyag légi úton való szállítását ki akarja zárni. Pontokba szedve, megjegyzéseimet az alábbiakban közölhetem:

1. A helyi anyag jelenlétét a löszlerakódásban a Budapest környéki löszök 1934—36-ban végzett vizsgálatánál megállapítottuk. A kavicsos kőzetre települt löszben a durva szemcsék mennyisége nagyobb volt, mint a finom agyagos homokra települt löszben. Ugyancsak a nehéz ásványok mennyisége is nagyobb volt a kavicsra települt löszben. A Börzsönyi hegység löszökben megállapítható volt az andezitek jellemző hipersztén ásványának nagyobb mennyisége az ottani löszökben. Abban tehát igaz van Bergnek, hogy a löszben a helyi törmelék anyaga is jelen van. Abban azonban a helyi törmelék hozzákeveredése alárendelt, nem adja a lösz főtömegét.

2. A nem távolról való szállítás Berg értelmében szintén igazolható a magyarországi löszöknél, amelyeknek anyaga a folyóhordalékokból kifújít anyagnak tekinthető.

3. A löszöknél rendkívül jellemző a 0,05—0,02 mm átmérőjű szemcsék kiugró mennyisége. Ez egyetlen más kőzetnél sem jelentkezik ilyen élesen. A Föld akármilyen részéről vett tipikus löszöt vizsgálunk meg, mindegyiknél jelentkezik e szemcsenagyság kiugró szerepe. Ez az erős osztályozottság csak szállítás közben mozgó közegben keletkezhet. A löszök esetében ezeknek a nagyságoknak a kiugrása csak levegőben való szállítás után keletkezhet. Jellemző példáját látjuk Sztrócai Kálmán vizsgálatában vulkáni kitérősek hamujánál az ilyen osztályozottságnak. Ő a Descabezado 4000 m magas Chile és Argentína határán levő vulkán 1932. április 9-i kitérősekor az 1200 km-nyi távolságban levő Buenos Airesben lehullott hamuja a jellemző lösz szemcsenagyságot, tehát a szél által szállítottágot kitűnően mutatja.

4. A lösz keletkezési körülményei következtében különböző változatok jönnek létre. Így pl. az Alföldön áradásos mocsaras területeken lehulló por-anyag vízben leülepedve réteges kőzetként rakódik le. Szemcsenagysága azonban nem különbözik a szomszédos száraz területeken lerakodott típusos löszétől, mint azt Törökbecse és Szeged környéki löszöknél kimutattam.

5. Berg elméletében támadható felületet ad, hogyha a lösz folyóvízi üledékből keletkezik, mért nem alakulnak át az összes folyóvízi üledékek lösszé? Miért csak éppen a lösz jellemző szemcsenagyságát mutató kőzetek vesznek fel a lösz-szerkezetet?

6. A lösz kialakulásánál a diagenézisnek fokozatosan kellett történnie a keletkezéssel egyidejűleg, mert a lerakódott finom port egy újabb szélroham újra elhordta volna. Ez tehát arra mutat, hogy a lösznek a lerakódás közben vagy rövidesen utána meg kellett kötődnie.

7. A Berg által említett finom szemcséknek megnövekedése kalcium-karbonátos oldatok által létrehozhat szemcsehalmazokat, ezek azonban újra szétesnek. Ezek csak szemcsehalmazok, agglomerátumok, amelyek újra szét-esnek, de az egyes szemcsék ilyen módon nem növekednek meg. A mechanikai elemzésnél a szemcsenagyságot mindig »egyszemcsés« szerkezetben mérjük, és így adjuk meg az egyes kőzetek, tehát a lösz szemcsenagyságát is.

8. Az ásványok utólagos növekedésére vonatkozóan azt mondhatjuk, hogy ezt ki lehet mutatni mikroszkóppal. Pl. Afrikában kovásodott felszíni rétegek keletkeznek az oldatokból lecsapódó SiO_2 hatására. Mikroszkópi anyagvizsgálattal az ilyen utólagos bevonatokat, amelyek az egyes szemcséket megnövelik, ki lehet mutatni. Berg és más szerzők sem hivatkoznak arra, hogy ilyen utólagosan megnőtt kvarc vagy más szemcséket figyeltek meg a löszben. Mielőtt állást foglalhatnánk a Berg-féle utólagos szemcsenövekedés kérdésében, széleskörű anyagvizsgálatot kellene végezni. Így elméletileg azonban valószínűtlennek látszik, hogy az egész Földön mindenütt a szemcsék utólagos megnövekedése pontosan a lösz jellemző szemcsenagyság méretéig tartott és egységes kőzetet hozott létre.

BULLA BÉLA

Jóllehet mind az előadás, mind pedig Földvári professzor sok olyan megállapítást tett Berg löszelméletével kapcsolatosan, amelyeket én is el szándékoztam mondani, mégis van még néhány kérdés, amelyekkel kapcsolatban néhány megjegyzést óhajtanék tenni. Huszonöt évvel ezelőtt kezdtem meg a hazai és a közép-európai lösz képződésére, korára és morfológiai sajátosságaira vonatkozó tanulmányaimat.

Vizsgálataim eredményeit több dolgozatban, végül 1937-ben írt löszmonográfiámban (*Der pleistozäne Löss im Karpatenbecken, Földtani Közlöny, 1937—38*) tettem közzé és bizonyos módosításokkal 1954 januárjában megjelent könyvemben, az *Általános természeti földrajz II.* kötetében. Ha most felszólalok, az részben azért történik, mert Berg eluviális löszelméletét említett publikációimban elsőnek ismerttettem a magyar irodalomban, egyben rámutattam néhány különbségre is, amely Berg elmélete és a magyar löszkutatók által képviselt álláspont között megjelölhető. Ilyenekre kívánok a következőkben röviden rámutatni és Kádár professzor egyes kijelentéseihez is néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

Bár nem valószínű, hogy Berget a magyar szerzők véleménye elmélete megváltoztatására bírta volna, mégis őszinte sajnálattal látjuk, hogy Berg előtt ismeretlen maradt a magyar löszirodalom. Pedig bizvást megállapíthatjuk, hogy a löszkérdés vitás pontjainak tisztázását nagyon megkönnyítené a szovjet és magyar löszkutatók együttes munkája. Annak viszont őszintén örülünk, hogy Berg munkája velünk szinte az egész orosz és szovjet löszirodalmat megismerteti, sőt nagyrészt feldolgozva adja. Berg elméletének lényegéből természetszerűleg következik azonban, hogy a vonatkozó irodalom kritikai értékelése Berg munkájában nem mindig mentes bizonyos egyoldalúságtól.

Berg eluviális és talajképződési elméletével kapcsolatban Kádár professzor tett egyes kritikai megjegyzéseket, amelyeket helyeseknek tartok; elhangzottak azonban olyan megjegyzések is, amelyeket kiegészíteni vagy helyesbíteni szükségesnek tartanék.

Kádár professzornak »A lösz keletkezése és pusztulása« című vitaindító előadása nem annyira a címben foglalt két kérdés részletes, irodalmi áttekintésen és kiértékelésen alapuló ismertetése volt, hanem inkább néhány kritikai széljegyzet Berg elméletéhez és néhány, részletesebb kifejtést igénylő megállapítás.

En is úgy vélem, hogy Berg löszelmélete a maga teljességében nem fogadható el, de vannak elemei, amelyek a löszképződés vitás kérdéseinek megoldására sikerrel felhasználhatók. Nem vitás pl, hogy a lösz nem egyszerűen hulló porból képződött sztyeptalaj, mint korábban hittük, hanem a laterithez és a terra rossához hasonlóan mállástermék. Diagenézise lényegében sziallit-karbonát-típusú mállás. Igaza van tehát Bergnek, hogy a lösz anyaközele lehet fluviatilis, glaciális, fluvioglaciális, sőt limnikus üledék is. Az is kétségtelen, hogy képződéséhez sztyepéghajlat szükséges. Bármiféle, tetszőleges kőzetből (pl. gránitból) azonban lösz nem képződik.

Nem érthető azonban, hogy a lösz alapközele miért ne lehetne szélhordta és szélülepítette por. Bergnek — úgy véljük — nem sikerült megcáfolnia, hogy hulló porból lösz nem képződhet. Cáfoló megjegyzései nagyon általános természetűek.

Berg szerint az ukrainai és a középeurópai lösz alapanyaga fluvioglaciális üledék, amelynek anyagát a jégkorszakvégi olvadékvizek hatalmas, a vízváltató hátaakat és gerinceket is elborító áradatai rakták le. Nos, ez az állítás magyar viszonylatban teljesen igazolhatatlan. Hazai löszeinknek (Baranya, Somogy, Tolna) semmi kapcsolatuk sincs a fluvioglaciális üledékekkel, de a Dunántúlon olyan pleisztocénkori árvizek sem tételezhetők fel, amelyek a dombtetőket is elborítva a lösz alapanyagát lerakták volna. Ezek a löszök kétségtelenül eolikus eredetűek. A Kisalföldön, ahol éppen várni lehetne fluvioglaciális üledékeket, éppenséggel hiányzik a lösz. Képződésének akadályozói éppen azok a glaciális fónszezak voltak, amelyeknek Berg még a létezését is kétségbe vonta.

Bergnek az a feltevése, hogy a lösz alapanyaga, a fluvioglaciális üledék a jégkorszakok végén rakódik le és belőle csak később, az interglaciálisban és a posztglaciálisban képződik lösz, mint már Kádár is kimutatta, elfogadhatatlan. Ha ez így volna, akkor a löszben humusznak bőven kellene lennie. A humuszhiány — ceteris paribus — az üledékképződés és a löszképződés egyidejűségét igazolja. A mi löszeinkben található humuszsintek mindig meleg sztyeplklima emlékei.

A lösz képződésének időszakai Berg véleményével szemben nálunk a jégkorszakok voltak. Kádár helyesen mutat rá, hogy lösz ma is csak a hidegtelű sztyepeken képződik. Ez helyes. 24 évvel ezelőtt már megírtam, hogy a típusos lösz a hidegsztyepek képződménye. Abban azonban, hogy a lösz jellemző szemcsenagyságának kialakulásában a téli fagynak van fő szerepe, Kádár professzorral nem vagyok egy véleményen. A lösz típusos szemcsenagysága, jellegzetes mechanikai összetétele nem a téli fagy (helyesebben: fagyváltózekonyság, a hőmérséklet 0° körüli gyakori ingadozása) következménye. Ez a lösznek primér tulajdonsága, eolikus osztályozottságra valló jellemvonása. A fagyváltózekonyságnak azonban az a fontos következménye, hogy ez a jellegzetes szemcsenagyság megmarad. A meleg sztyepeken a hullóporos, löszszerű képződmények a fagyváltózekonyság hiánya miatt durvaszemcséjűek, a vasas kötő-

anyag ezeket morzsalékos szerkezetűekké teszi, szemben a hideg sztyepek löszének porhanyós szerkezetével.

Berg szerint a folyótérasszokat elborító és megemelő löszkötegek kivétel nélkül folyóvízi hordalékból képződtek. Ha az alacsony terraszok löszére ez a vélemény elfogadható volna is, hogyan magyarázná ez az elmélet magas, a folyó szintje felett 40—80 m magasra emelkedő terraszokban (pl. a Duna völgyében) található würmjégkori és posztglaciális lösz eredetét. Ezek kétségtelenül eolikus eredetűek. De ugyancsak eolikus eredetűek a belsőázsiai magashegységek 2000—3000 m magasságban fekvő zárt medencéinek lösztakarói is.

Kádár szép felvételeket mutatott be nekünk löszvíznyelőről, földalatti járatokról, sőt ilyen járatrendszer tanítványai fel is tártak. Ebben semmi csodálni való nincs. Már 22 esztendeje megírtam, hogy a lösz denudációja lényegében karsztos lepusztulás. Kádár képei a lösz karsztosodásának ismeretéhez szolgáltatott újabb adatokat.

Lenne még néhány megjegyzésem egyes, kisebb jelentőségű kérdésekkel kapcsolatosan, de nem akarok a hallgatóság türelmével visszaélni. Azzal fejezem be felszólalásomat, hogy Berg gondolatokban gazdag, hatalmas irodalmi felkészültséggel megírt, harcoss vitairatának magyar kiadásáért Akadémiánkat a magyar geográfusok őszinte köszönete illeti, mert igen hathatósan hozzájárul a lösz vitás kérdéseinek tisztázásához.

SÜMEGHY JÓZSEF

A lösz keletkezését nálunk kétféleképp magyarázzák. Az egyik felfogás szerint a lösz helyi alapanyagokból, helyben, a másik szerint szél szárnyán, távolabbról ideszállított hullóporból keletkezett. Az elsőnek említett fölfogás szerint, a helyi alapanyagból való származtatásnál, legfőbb tényezőnek a szél szítáló osztályozó munkája tekintendő, míg az ugyancsak fontos mozgó-víz szétterítő, elosztó, s átalakító szerepe már csak másodrendű kialakító tényezői. Akik a lösz kőzetanyagának a távolabbról ideszállított hullóport tekintik, a helyi anyagközetek jelentőségét, szerepét egyáltalában nem veszik tekintetbe. De mindkét hazai fölfogás közös vonása, hogy a löszképződésfőtenyezőjéül a szél munkáját tekinti.

E felfogásokkal szemben — amelyek különösen a legtöbb külföldi löszszakértő véleményeit is fedik, — Berg azt tartja, hogy a lösz és a löszös kőzetek azonos eredetűek, helyben keletkeztek, különböző szemcsézettségű, de karbonátos kőzetekből, száraz éghajlaton végbement mállással, talajképződési folyamatok révén, de hullópor beavatkozása nélkül.

Löszös üledékeink, s löszeink származására vonatkozó, eddigi kutatásaim eredményei azt mutatják, hogy a magyarországi lösz, értve rajta a valódi-, a típusos-lösz, helyi alapanyagokból keletkezett, de eolikus módon, ami nem zárja ki azonban annak a lehetőségét, hogy annak ásványi anyagát idegen távolabbi területek hullópora ne gyarapította volna. Azt állítom, hogy eolikus származású üledékeink, kőzeteink, köztük a lösz is, közvetlen fekvő rétegeikből keletkeztek, s jóformán azokból nőttek, emelkedtek ki. Anyagukat szolgáltató, fekvő törmelékes kőzeteik származási helyei, forrásai részben a medencéinket közrefogó, vagy az ezekből kiemelkedő hegységek, részben a Duna löszkorszakot megelőző időszakának korhadásában található meg. Az Alpok középkori kristályos kőzetű övezetéből, a Keleti-Kárpátokból, a Krassószörényi-hegység

ből, de részben a Mátra és a Bükkhegységből, a Hegyaljából, a Bihari hegység csoportból, s belső, fiatal vulkáni övezetünkből származó, medencebelseji s peremi, szóbanforgó törmelékes kőzetek nagyrésze savanyú kémhatásúnak minősíthető. Ezekkel szemben a Duna, s néhány mészkő- és dolomit hegységünkből jövő folyónknak ugyanilyen korú, és rétegtani helyzetű üledékei meszesek, lúgos kémhatásúak. E két kőzetecsoport üledékeinek akkori összekeveredéséből alakult ki a semleges kémhatású anyakőzetek csoportja.

A fent vázolt anyakőzetből keletkeztek ú. n. eolikus származású üledékeink: a barnaföld, a vörösgyag, a nyirok, a lösz, és a még eddig pontosabban nem definiált, névvel el nem látott, semleges kémhatású kőzetek fajtái. Medenceperemi, s medencebelseji elhelyezkedésük, előfordulásuk szerint, az Alpokkal érintkező medencerészekben barnaföld, az Alföld peremén vörösgyag, illetve nyirok, a dunai törmelékkúpokon, s ezeknek szomszédságában lösz, a lúgos és a savanyú kémhatású törmelékes kőzetekből fölépített törmelékkúpok közein, s a törmelékkúpok közeinek medencebelseji folytatásában pedig a semleges kémhatású, eolikus üledékek fejlődtek ki.

Ínkább csak kémiai tulajdonságaik, de elsősorban mésztartalmuk, illetve hiányuk alapján különülnek el egymástól, különben rokon kőzetek. Fizikai tulajdonságaik közt nagyobb különbségek nem akadnak. Szemcsenagyságukban is kicsi a különbség, s általában mindegyik löszfinomságú kőzet. Legtöbb agyagos alkatrészt a vörösgyag tartalmazza. A barnaföldben ez már kevesebb, s a löszben a legkevesebb. Feltehető, hogy kolloidális alkatrészeik eloszlási aránya már alapkőzeteikben is hasonló volt, de valószínűbb, hogy arányszámuk kőzettévalásuk folyamata közben és után valósult meg, főleg éghajlati tényezők hatására. Eddig vizsgált löszeinkben a kaolinit az uralkodó agyagásvány, míg a vörösgyagban, ezen kívül, illitszerű agyagásvány is kimutatható. A barnaföld és a semleges eolikus kőzetfajták agyagásványait még nem ismerjük. Egyéb tulajdonságaikat is tekintetbevéve, mint pl. rétegzetlenségüket, porozitásukat, hajszálcsövességüket stb. mind arra mutatnak, hogy nagyjában azonos tényezők hatására váltak ki anyakőzeteikből, illetve váltak új kőzetekké. A köztük kimutatható különlegességeket elsősorban az abban az időszakban itt fennállott, kétféle éghajlati övben: az atlantiban és a mediterrániban érvényesült hatótényezők okozták. Típusos fajtáiból lemosással, elszállítással kialakult, de még önálló kőzeteknek minősíthető változataiknak száma tekintélyes, s ezek szétkülönítése nehézkes feladat. Eddig megállapított 10—12 lösz, 5 vörösgyag, 2—3 barnaföld fajtájuk megkülönböztetése talán erőltetettnek látszik. Viszont elsősorban származási kérdéseknek, s a rajtuk, s a belőlük kialakult talajfajtáknak ugyancsak származási kérdésének tisztázása szempontjából szétválasztásuk feltétlenül szükséges és hasznos.

Olyan kőzeteknek tekinthetők, amelyek legjellegzetesebb tulajdonságukat, eolikusságukat úgy nyerték, hogy lemosással, erózióval, deflációval, kifagyással felaprított, szétmállasztott alapanyagaik, a szél segítségével újból, de erősen fellazítva, felkapva, és leejtve, kötés, összeállás nélküli, laza anyagokká váltak, s olyan állapotban emelkedtek föl anyakőzeteik fölé. Minden típusuknak közös tulajdonsága, hogy anyaguk rétegük aljában a legdurvább, s fölfelé mindinkább finomabb szeművé válik. Ezen jellegzetességük felhalmozódásuk módját is megvilágítja. Fölfelé történő kifinomodásuk a löszrétegekben jól, a többi eolikus kőzeteknél azonban már elmosódottan látszik. Fölhalmozódásuk közben, és után váltak új kőzetekké, amely folyamathoz küllemük, löszösödésük, vörösgyagosodásuk is hozzátartozik. Közetté válásuk módját, menetét azonban

még senki sem precizírozta. A lösz keletkezéséhez, — Berg szerint, — egynemű mechanikai összetételű, sok alumíniumszilikátot és bázisos földfémek karbonát-jait tartalmazó kőzetek szükségesek. Ezzel azonban újat nem mondott, s a löszgenezis kérdését előre nem vitte. Szerinte az ilyen alapkőzetek alakultak át lösszé, száraz interglaciálisban, vagy poszt-glaciálisban. Mállásuknak egyidőben kellett végbemennie lerakódásukkal, de ugyanakkor egész tömegük átment a csernozjom, vagy a gesztenyebarna talaj képződési szakaszán. De, hogy tulajdonképpen milyen is volt a löszképződési folyamat, arra nézve csak azt említi, hogy ahhoz, hogy a kőzet talajjá alakuljon át, talajképződési, s hogy a kőzetből lösz keletkezzen, löszképződési folyamat szükséges.

Berg képződési elméletét a magyarországi löszfajták, illetve az eolikus származású kőzetek tanulmányozásából eddig kiemelkedő eredmények nem igazolják, holott vizsgálatainkat csak kezdő lépéseknek tekinthetjük. Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy a lösz-származás kérdését előbb-utóbb megoldjuk, mert a mi löszfajtáink, s egyéb eolikus kőzeteink, a lösz genezisének nyomozásához nemcsak Európában, de talán a Földön a legmegfelelőbbek. Azt is állíthatjuk, hogy eolikus kőzeteink képződésénél a jelleg felvételének irányát már az anyakőzetek megszabták és az éghajlati tényezők kormányozták. Mert csak úgy magyarázható meg eolikus származású kőzeteink üledékeinek, átmeneti fajtáinak az átmeneti éghajlati övekben való megjelenése és kifejlődése. A göcseji barnaföld, és a somogyi löszterületek közén kialakult, egymással helyenként ritkábban, másutt igen sűrűn váltakozó barnaföldes — löszös rétegek; a keletdunántúli (dunamenti) löszterület, és az Alföld pleisztocénvégi, vörösgyagyas pereme közt kialakult, löszközi barna-vályog szalag, az alföldperemi vörösgyag és az Alföld területe közé iktatózott, ugyancsak egymással sűrűn váltakozó lösz és vörösgyag rétegek, mind éghajlati övek érintkezési területein kifejlődött, átmeneti képződmények.

De így van az nagyban is. A Dunát kísérő széles lösz-övtől É-ra, a Kisalföldi É-i részén, s a Morva-medencében a lösz színe már barnássárga, míg attól D-re, a DNY-i Dunántúlon, s a volt Horvát-Szlovénországi területén viszont vörhenyes sárga. De ugyanez a helyzet a Szovjetunióban is, ahol a lösz D-felé ugyancsak barnássárga színt vett föl, s Ukrajna D-i részén, Krimben, s Kubányban, erdőssztyepes területen már vörhenyesbarna agyagrétegekkel váltakozva fordul elő. Típusos eolikus kőzeteink csak az atlanti-, illetve a mediterrán éghajlati övön belül fejlődhettek ki, míg az átmenetek, az átmeneti éghajlati övekben. Minden más fajtájuk már kevert, másodlagos, vagy harmadlagos képződmény.

MIHÁLTZ ISTVÁN

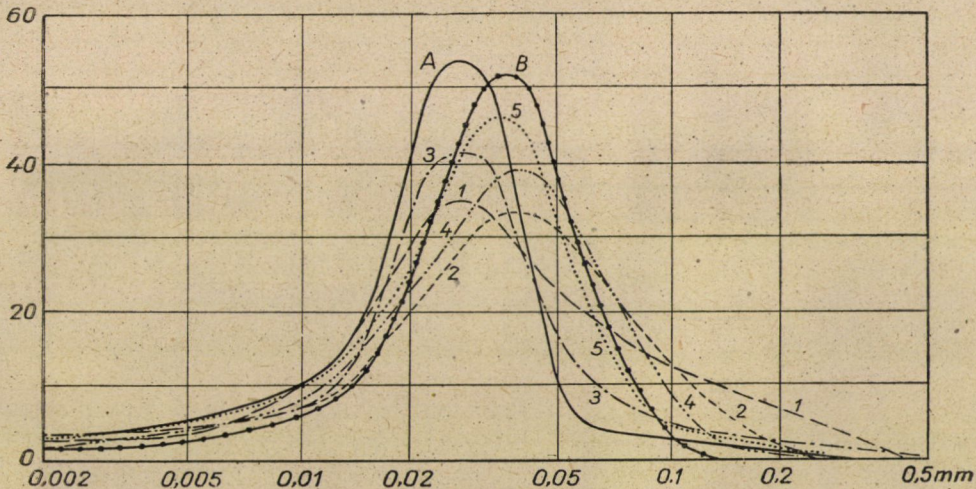
Az elhangzott érdekes előadásnak csupán ahhoz a részéhez kívánok hozzászólni, amely a lösz szélhordta származásának *L. Sz. Berg* elmélete által való teljes tagadását tartalmazza. *Berg* elmélete nagy jelentőségű a már lerakódott üledék sajátosságos diagenezisének, a tulajdonképpeni löszéválás folyamatának tisztázása tekintetében. A diagenezis alapjául szolgáló üledék származása tekintetében azonban olyan adatok állanak rendelkezésünkre a hazai löszökre vonatkozólag, amelyek a szélhordta származás kétségtelen bizonyítékai.

Az egyik mindjárt a *lösz települési formája*. Ismeretes, hogy nem csak síkságokon fejlődött ki, hanem dombokat, hegyeket takar be olyan módon,

hogyan azokat eredeti felszínükkel mintegy párhuzamosan körülburkolja, vagy csak egyes lejtőkön van kifejlődve, olyan módon, ahogy folyóvízi lerakódás nem telepedhet. A lösz alatti felszín anyaga a legtöbb esetben olyan, amelyből a lösz anyaga mállás útján nem képződhet.

A lösz egyik legjellegzetesebb tulajdonsága a *mechanikai (szemcseeloszlás-beli) összetétel*. Bárhol vizsgálunk löszet, az mindig olyan egységes szemcseösszetételt mutat, hogy szemcséinek uralkodó mennyisége a 0,02 és 0,05 mm közé esik. Az 1. ábrán egészen különböző helyekről származó löszminták szemcseösszetételi görbéit láthatjuk. Ezek részben száraz térszíni (jellegzetes) löszminták, a 3. és 5. számú nedves térszíni (infúziós) lösz. A maximum helye minden mintában az említett két méret közé esik, különbség inkább csak az osztályozottság mértékében van, tehát abban, hogy ez az uralkodó szemnagyságrészleg az egész anyagnak hány %-át adja. Ha ennyire különböző helyeken ugyanaz volt az anyagot szállító közeg sebessége, amely a szállított anyag uralkodó szemnagyságát megszabta, az csak ugyanaz a szállító közeg lehetett.

1. ábra. Különböző helyekről való löszminták és jelenkori porhullások szemcseösszetételi görbéi. 1: Nagykörös, 2: Órkény, 3: Zákányszék, 4: Óthalom, 5: Szegedről való lösz, A: az 1941. évi porhullás anyaga Szegedről, B: a Descabezado-vulkan 3000 km légi utat megtett hamuja Buenos Airesből. — Szerk. Mihály I.

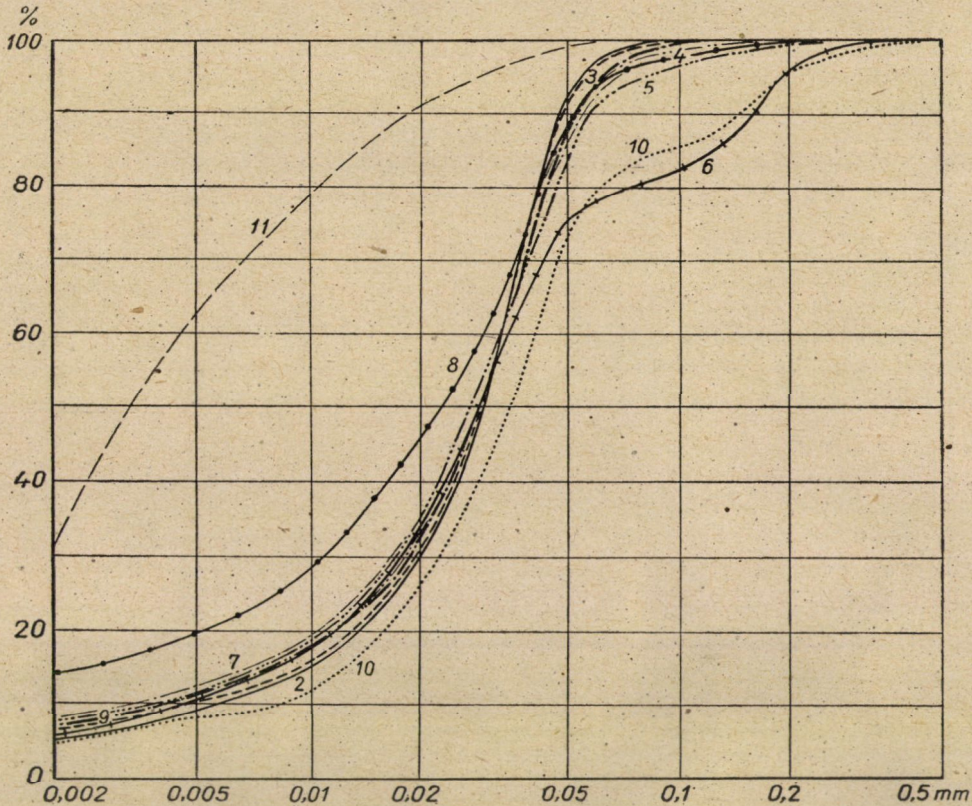
Az 1. ábra mintái térben különböző helyekről származnak, de ugyanazon időből, a legutolsó löszképződés idejéből. A 2. ábrában viszont ugyanazon hely különböző időben képződött lösz-szintjeiből való minták szemcseösszetételét mutatom be. A 30 m-es fúrásból különböző mélységekből való és futóhomokkal, vagy humuszos vályoggal elválasztott lösz-rétegek szemcseeloszlása annyira megegyezik, hogy az ezt ábrázoló görbéket a maximum területén belül alig lehet egymástól megkülönböztetni. A 6. és 10. sz. minta homokos löszből való, ezekben a 0,05—0,2 mm-es homokrézleg területén a görbék eltérnek a többi görbétől, a löszre jellemző uralkodó szemnagyság azonban ezekben is ugyanaz. A 8. sz. minta humuszosodott vályogból, tehát a felszínen utólagosan elváltozott löszből való. A vályogosodás következtében a finom szemcsék mennyisége kissé felzaporodott, de azért a löszre jellemző frakció itt is uralkodó maradt.

Azt látjuk tehát, hogy egymástól akár térben, akár időben elválasztott löszelőfordulások szemcseösszetétele olyan feltűnően egyöntetű, hogy azt mindenhol és mindenkor ugyanazon sebességű szállítóközegnek kellett leraknia. Hogy ez a szállító közeg csak a szél lehetett, legjobban mutatják a *jelenben légi szállításból származó lerakódások*. 1941-ben délről, valószínűleg Észak-afrikából származó nagy porhullás volt hazánk területén. Szegeden, a hó felületére lerakódott port megiszapolva azt találtam, hogy szemcseösszetétele felűnően azonos a löszével, sőt ennél még erősebben osztályozott, mert ez diagenезisen nem ment keresztül, mint a lösz. Ugyanez áll a Descabezado vulkán Sztrókay K. által megvizsgált hamujára, amely az Amerika NY. szélén levő kitörési helytől az atlanti partokig a levegőben nagy magasságban 3000 km utat tett meg és eközben ugyanarra az uralkodó szemnagyságra osztályozódott, amely úgy látszik, feltétlen jellemzője a magasban, nagy távolságban történő légi szállításnak.

Folyóvíz, mint szállító közeg ilyen térben és időben nagy kiterjedésű azonos szemcseösszetételű anyag esetében nem szerepelhetett, mert a folyóvíz sebessége ennek hosszában és keresztirányban a medertől távolodólag annyira változik, hogy már kis távolságokon belül is egészen más szemnagyságú üledékeket rak le. A löszéhez hasonló szemcseösszetételt találunk helyenként a folyóvízi kiöntésekben, ennek kiterjedése azonban korlátozott. A folyóvíz közelében 0,1 mm-nél nagyobb szemnagyságú homok, távolabb finomhomok, majd a lösz szemnagyságával egyező igen finom homok, legtávolabb pedig iszap, tehát uralkodólag 0,02 mm-nél kisebb szemnagyságú üledék rakódik le. Ez utóbbi a folyóvízi kiöntések keretében a legnagyobb kiterjedésű, 10 km-t meghaladó szélességű övben is lerakódhat. Anyaga a löszénél sokkal finomabb szemű, ennek képződéséhez alapanyagul tehát nem szolgálhat.

A Berg-féle elmélet lehetségesnek tartja finomabb szemcséknek a diagenезis folyamán mészkarbonáttal való összekötés útján *aggregátumok képződését*, nagyobb szemcsékké való összeállást, amelynek következtében a löszéhez hasonló szemnagyság jöhet létre. Ezt a feltételezést már az is valószínűtlenné teszi, hogy az aggregátumok képződése sajátos módon éppen a lösz szemnagyságában történne. Teljesen megcáfolják ezt a feltevést azok a vizsgálatok, amelyek azt mutatják, hogy ha a lösz eredeti állapotában, azonkívül az összes karbonátanyagának sósavval való kioldása után iszapoljuk, tehát a feltételezett meszes aggregátumokat megszüntetjük, ugyanazt a szemcseösszetételt kapjuk. *A jellemző löszszemnagyság tehát nem diagenetikus folyamat következménye, hanem üledékképződési jelenség, amelyet a szállító és lerakó közeg mozgási sebessége határoz meg.*

Löszhöz hasonló üledékek egyes finomszemű folyóvízi lerakódásokból diagenetikus folyamatok révén valóban keletkezhetnek. Erre legjobb példa az egyesek által lösznek, majd »holocén lösz«-nek minősített dunavölgyi nagy kiterjedésű holocén iszap. Színe és porlékonysága alapján felületes szemléletre hasonlóvá teszi a löszhöz, azonban nagyobb gyakorlat alapján már a helyszínen megállapítható róla, hogy a lösznél finomabb szemű anyag. Számos helyről vett minta iszapolása útján bebizonyosodott, hogy az iszapnak megfelelő szemcseeloszlása van, amely a löszével semmiféle kapcsolatot nem mutat. (L. 2. ábra 11. sz. mintája). A löszhöz hasonló porlékonyságát magas, a löszénél is nagyobb kalciumkarbonát tartalma okozza. Az ártéren minden kiöntés alkalmával visszamaradt, közismerten sok mészkarbonátot tartalmazó Duna-vízből vált ki, amely évről évre szaporodva átitatta és elmeszesítette a lerakódott

2. ábra. Különböző korú lösz-szintek és nem hullóporos származású öntésszap szemcse-eloszlása. A : löszminták Felsőszentiván környékén készült fúrásból. 1 : 1,4—1,8 m, 2 : 2,0—2,6, 3 : 7,0—8,4, 4 : 9,4—10,9, 5 : 10,9—11,6, 6 : 11,6—12,1, 7 : 19,4—21,3, 8 : 21,6—22,4, 9 : 23,2—24,8, 10 : 26,9—27,2 m mélységből. A 11. sz. minta külsőleg löszhöz hasonlító holocén iszap a Duna-völgyből. (Hajós, téglagyár.) — Szerk. Miháltz I.

iszapot. Sümeghy J. feltételezése szerint ez a képződmény az óholocénben a Duna-völgyet mindenfelől környező, magasabb fekvésű pleisztocén löszterületek anyagából, folyóvízi átmosás útján keletkezett. Akár lösz, akár egyéb anyag volt azonban a folyóvízi szállítási fázis előtti anyag, a folyóvízi szállítással új üledékképződési folyamat állt be, tehát a lerakó közeg folyóvíz volt, nem pedig szél, mint a lösz esetében. Az ilyen üledéket tehát nem lehet lösznek nevezni.

Az egykor eolikus úton lerakódott lösz folyóvízi átmosás következtében, mint az előbbi példa, de számos egyéb vizsgálat is bizonyítja, elveszti a lösz szemcseösszetételére jellemző osztályozottságot. Az alföldi lösz, amely mindenütt a lösz jellemző szemcseösszetételét mutatja, már ezért sem lehet folyóvíz által átmosott anyag, de nem lehet az alábbiak alapján a benne levő csigamaradványok bizonyossága alapján sem.

A lösz csigafaunája a dombokon, kiemelkedő területeken és lejtőkön kizárólag szárazföldi fajokból áll. Ismeretes, hogy a lapályos területek lösze gyakran tartalmaz vízi fajokat is (infúziós lösz). Horváth Andor újabban a löszben szereplő csigafajok életkörülményeire vonatkozó eddigi ismereteket jelenkori biotópok tanulmányozása alapján lényegesen előbbrevitte. Átvizsgálta az 1950.

évben a Duna—Tisza köze déli részén végzett közel 300 fúrásunk lösz mintáiból származó molluszkum-héjakat és többek között megállapította, hogy az egész területen, 30 m-ig különböző mélységekben levő löszrétegekben a szárazföldi fajokon kívül csak olyan vízi fajok fordulnak elő, amelyek időszakos állóvizekben ma is élnek. Folyóvízi fajok: *Theodoxus transversalis* C. Pf., *Lithoglyphus naticoides* C. Pf., *Unio crassus* Retz, *Sphaerium rivicola* Lam, *S. solidum* Norm, a fúrások és felszíni feltárások több ezer mintájában egyetlen esetben sem fordultak elő.

Másik, e tárgyat érintő megállapítása, hogy a vizsgált löszminták csigafaunájának nincs hordalék-jellege. A folyóvíz és ennek lerakódása élő állapotban együtt nem található fajokat tartalmaznak, vagyis különböző életterek összemossott tagjait. A löszmintákban csak olyan fajok fordultak elő, amelyek élő állapotban is egy helyen vannak, egyazon biotóphoz tartoznak.

Az egyes lösz szintekben általában alul vízi, feljebb vízi és szárazföldi, legfelül tisztán szárazföldi fauna van, megfelelőleg annak, hogy a nedvesebb időkben kialakult vízállásos helyeket a száraz éghajlatú glaciálisok tartama alatt képződött lösz fokozatosan feltöltötte és betemette. A csigamaradványok tanulságai tehát minden tekintetben a lösz eolikus eredete mellett bizonyítanak.

LÁNG SÁNDOR

Kádár professzor előadásában nagyon helyesen mutatott rá Berg löszkeletkezési elméletének erőnyeire és hibáira és arra, hogy magyarországi távlatban az elmélet hogyan alkalmazható. Valóban nem fogadható el — többek között — az az elképzelés, hogy pl. az alaphegység kőzeteiből is keletkezik lösz. Pl. a gránitból, amely 6-os keménységű földpátból, valamint ugyancsak nagy keménységű (7-es) kvarchól, továbbá csillámból áll, a löszösödés folyamán nem maradna meg semmi, ugyanakkor a lösz csigafaunája bennmaradna a kőzetben, holott a csigahéjak csak 3-as keménységű kalcitos anyagból állnak.

Nagyon dicséretreméltó kezdeményezés Kádár professzor részéről a lösz karsztosodásának tanulmányozása. Ezeket a formákat ugyan már Bulla Béla 22 évvel ezelőtt előadta és le is írta, Kádár eredményei az ország más területéről mutatnak be ilyen formákat.

Ami a löszben levő kavicszinóroknak az interglaciálisokkal — interstadiálisokkal való kapcsolatba hozatalát illeti, talán nem kell ezzel a kérdéssel ilyen messze menni. Minden löszös területen lehetséges legalább 100—200 évben egyszer egy-egy pusztító felhőszakadás, aminek vize idegen területről sok törmelékot hord le és szétteregetheti azt a löszfelszínen, amivel egyelőre a löszképződés megszakad. Ezért a löszkötegekben olykor nagyon sok kavicszinórt lehet látni sűrűn egymás felett.

Érdekesek a löszbabák keletkezésére vonatkozó megfigyelései is. Ezek azonban véleményem szerint esetleg vízállásos, vízszivárgásos horizontokon keletkeznek, ahol egyszerre sok mész csapódik ki, amire Dunaföldvár Dunapartja jó példa a hídtól D-re. Itt a lösz bázisán vastag padban fekszenek a nedves körülmények között létrejött óriási löszbabák.

KÁDÁR LÁSZLÓ válasza a hozzászólásokra

Köszönöm Földváry, Sümeghy és Láng kartársak hozzászólásait, amelyekkel értékesen kiegészítették az előadásban mondottakat és mind Berg elméletét, mind magát a löszkérdést még élesebben megvilágították. Ugyanezt kell monda-

nom Bulla és Miháltz kartársak hozzászólásáról is, amiknek egyes részleteivel kissé bővebben kell foglalkoznom. Bulla professzor láthatólag félreértett. Én ugyanis nem a lösz szemcsenagyságát, hanem a porozitását vezetem a fagy hatására vissza. A szemcsék finomsága nézetem szerint a légi vagy vízi úton való szállítás közben létrejött osztályozódás következménye. A fagy szerepe pedig abban van, hogy a leülepedéskor (esetleg rétegesen) összetapadó szemcséket szétválasztja egymástól és ezzel a kőzetet porhanyóssá teszi. Magam is a fagy pont körüli ingadozásban, a fagyváltozékonyságban látom a fagyhatás eredményességét, és köszönöm Bulla professzornak ennek a fontos körülménynek a hangsúlyozását.

Miháltz István kartársam igen alapos hozzászólása sok vonatkozásban gondolatkeltő. 2. ábrájának 11. számú löszszerű holocén iszapja lehet, hogy ténylegesen arra utal, hogy a folyóvizes szállításnál szűkebbek azok a határok, amelyeken belül a löszre jellemző szemcsenagyságú anyag lerakódik, mind az eolikus szállítás esetén, de nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a holocénben, még a löszképződésre legkedvezőbbnek látszó mogyorókor idején sem képződött hazánkban típusos lösz — klimatikus okokból kifolyólag, ahogy erre az előadásban a tiszamogyorósi, illetve benki löszszerű agyaggal kapcsolatban rámutattam.

Horváth Andor csiga-biotóp vizsgálatai igen értékesnek látszanak. Az én véleményem szerint abból a megállapításából, hogy »az egyes lösz-szintekben általában alul vízi, feljebb vízi és szárazföldi, legfelül tisztán szárazföldi fauna van«, azt a következtetést kell levonnunk, hogy egy ugyanazon löszréteg mélyebb szintjei vízben ülepedtek le, tehát fluviatilis, vagy legalább is limnikus eredetűek, a magasabb szintekben már a vízi üledékekkel hulló por keveredik, míg a legfelső szintek tisztán eolikus származásúak. Tehát nem tudom osztani Miháltz kartársamnak azt a végkövetkeztetését, hogy a fentiek a lösz tisztán eolikus származását bizonyítják. — Igen figyelemre méltó az, hogy folyóvízben élő csigák a löszből nem ismeretesek. De vajjon levonhatjuk-e ebből azt a következtetést, hogy ennél fogva csak a tavi üledékek alkalmasak a löszképződésre? Nézetem szerint nem. A morotvák állóvizek, amiket a folyó árvíz alkalmával az iszapjával fokozatosan feltölt. A faunájuk állóvízi, de folyóvízi iszap temeti be a benne élő csigák héjját. Amint a morotva annyira feltöltődött, hogy időszakosan szárazzá válik, megfelelő éghajlati viszonyok mellett megindul benne a löszképződés a folyóvíz szállította, és osztályozta iszapon.

• BESZÁMOLÓK—VITÁK :
A NÉPRAJZTUDOMÁNY HELYZETÉNEK
MEGVITATÁSA

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának vezetősége 1953. nov. 7-én tartott ülésén megvitatta a néprajztudomány mai helyzetét. A megbeszélés alapja a Néprajzi Állandó Bizottság által készített beszámoló, valamint a felszabadulás óta megjelent jelentősebb néprajzi irodalomról szóló bírálatok voltak. Az ülésen az osztályvezetőség tagjai, a Néprajzi Főbizottság tagjai és a rokon tudományterületekről felkért bírálók voltak jelen.

I. A Főbizottság jelentése a magyar néprajztudomány helyzetéről
(1950—53)

1. A mai néprajzi munka előzményei

Ha az Akadémia újjászervezése óta eltelt időszak néprajzi kutatásának eredményeit és hibáit akarjuk vizsgálat alá venni, akkor szükségesnek látszik, hogy szemügyre vegyük azokat az előzményeket, amelyek sok szempontból meghatározzák tudományunk mai helyzetét.

Tudományunk művelése Magyarországon céltudatosan csak a múlt század közepe táján indult meg, főleg folklórgyűjtésekkel és csak a század végén épült ki a teljességre törekvő néprajzi kutatás s létesültek annak szervezeti formái. (A Néprajzi Múzeumot 1872-ben alapították, a Néprajzi Társaság 1889-től működik és 1890-től adja ki Ethnographia c. folyóiratát, amelynek melléklete, a Néprajzi Múzeum Értesítője 1900-ban indul meg.) Az egyetemi oktatás megszervezése azonban még évtizedekig várat magára, csak 1930-ban indul meg a rendszeres oktatás egyeteminken, azonban az egyetemi tanárok közül halálozás folytán egyik sem töltött el négy évnél hosszabb időt katedrán és ezért nem vált lehetségessé, hogy a néprajz területén olyan iskolák alakuljanak ki, mint a történeti tudományok más ágaiban.

A magyar néprajztudományak azonban voltak olyan haladó képviselői, akiket joggal tekint a mai kutatás elődeinek. Közülük elég, ha utalunk a kossuthi eszmékért harcoló szélsőbaloldali Orbán Balázsra, Herman Ottóra, a munkás-

mozgalom jelentőségét felismerő Katona Lajosra, a nagy népzenei gyűjtés megindítóira, Bartók Bélára és Kodály Zoltánra, továbbá a néprajztudomány több területén is igen értékeset alkotó Gyórfy Istvánra. A két világháború között a magyar folklorisztika az orosz, illetve szovjet folklorisztika követője volt nyílt elvi vitákban. Elmondhatjuk tehát, hogy az öntudatosuló néprajzi munkásság kialakulásától kezdve kimutatható tudományunkban egy olyan irányzat, mely a magyar és az európai fejlődés haladó mozzanataihoz kapcsolódott.

Az önálló tudománnyá alakult néprajznak legfontosabb hibája kezdettől fogva az elvi kérdések tisztázatlansága, sőt sok esetben az ilyen jellegű igénynek a hiánya volt. Annál a kevésszámú kutatóknál, akiknél elvi, módszertani érdeklődés volt tapasztalható, különféle nyugati néprajzi iskolák hatása érvényesült. Lényegében ez volt a helyzet még közvetlenül a felszabadulás utáni években is. Egyes tanulmányok, legtöbbször nem is tudatosan, a legkülönbözőbb idealista, kozmopolita nézeteket hirdették, az angol-amerikai, a francia szociológiai iskola eredményeire hivatkoztak, vagy pedig változatlanul elzárkóztak bármilyen elméleti kérdés felvetése elől. Többen a paraszti változás lényegét sem ismerték fel, s ez a hiba nem egy dolgozatban tükröződött.

A multbeli lemaradás nehézségei a felszabadulás után minden téren hamarosan előbukkantak. Így azoknak a feladatoknak az elvégzése, amelyek népünk nagy kulturális átalakulásából önként következő a néprajzra hárultak, készületlenül talált bennünket nagyon sok tekintetben. A formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúra magyarországi felépítésében való részvétel, a haladó hagyományok anyagának gyűjtése, a születő, előttünk alakuló kultúra jelenségeinek vizsgálata, a régi és új néprajzi anyag feldolgozásában való szakértői tanácsadó és bíráló részvétel voltak azok a feladatok, amelyek elméleti és gyakorlati téren hamarosan jelentkeztek. Jóformán nem volt az egész országban a művészetnek egy ága sem, amelyik anyagért vagy elvi útmutatásért ne fordult volna a néprajzhoz, nem beszélve a kulturális tömegmozgalmakról, amelyek szintén sürgetően léptek fel. Ezeket az igényeket természetesen csak akkor lehet kielégíteni, ha az elméleti kérdések tudományosan tisztázottak és megfelelő leíró anyag áll a rendelkezésre. Azonban a népi kultúra fejlődésének törvényszerűségei, a parasztság tudatában meglévő multbeli csökevények ismerete, a kulturális kölcsönhatások szabályai, a népi kultúra haladó nemzeti jegyei, a folklorizáció mozgató erői lényegében feltáratlanok voltak, holott éppen ezek ismerete tisztázta volna azokat a körülményeket és adottságokat, amelyek a kulturális forradalom zajlását jelentős mértékben befolyásolják.

Ezen maximális igények és minimális előkészítés közepette tette meg a néprajztudomány azokat a lépéseket, amelyeket alább körvonalazunk, s amelyek célja az volt, hogy saját szakmánk területén hozzájáruljunk a szocializmus építéséhez.

Ha az Akadémiánk újjászervezése óta eltelt időszak néprajzi munkájának hibáit és eredményeit akarjuk vizsgálóra venni, akkor célszerűnek tűnik előttünk,

ha mindezeket a kérdéseket szervezetek, intézmények, kiadványok stb. szerint csoportosítjuk. Így elsőnek a magyar néprajz legfőbb irányító szervének, a Néprajzi Állandó Bizottságnak munkáját vizsgáljuk meg.

2. A Néprajzi Állandó Bizottság munkája

Tudományunkban a komoly, mélyreható változás ideológiai és szervezeti feltételeit akadémiánk átszervezése, a Néprajzi Állandó Bizottság megindulása, ugyanakkor a magyar múzeumügy 1950-re megvalósult átszervezése tette lehetővé. Az A. B. 1950. április 26-án tartotta első alakuló ülését s azóta rendszeresen kialakult terv szerint végzi munkáját. Üléseit az első évben kéthetenként tartotta, azóta havonként. Az alakuló ülésen az Állandó Bizottság kidolgozta munkatervét, felosztotta és felelősökre bízta az egyes munkaterületeket. Feladatának tartotta az egyes néprajzi intézmények munkájának összehangolását, a tervmunkák ellenőrzését, a néprajzi kiadványok felülvizsgálatát, az elvi kérdésekben való állásfoglalást, a marxizmus-leninizmus alapján álló kutatás előmozdítását. I.ényegében azonban eleinte az Állandó Bizottság inkább operatív és szervezési kérdésekkel foglalkozott, elveszett a részletekben. Nem volt képes pártos, kemény, elvszerű viták légkörének kialakítására, ellenkezőleg, mindegyre tekintettel volt személyi érzékenységekre. Tudományunk tervezését maximalizmus jellemezte, s irreális célokat tűzött ki. Bizonyos változást mégis jelentett és több kezdeményezése is jelentős volt, így a *siófoki néprajzi konferencia* (1950 végén), melyet az Állandó Bizottság szervezett meg a néprajzi kutatók szélesebb aktívájára támaszkodott. Ezen a konferencián sorrakerültek a következő kérdések: a magyar néprajz haladó hagyományai és hibái, a néprajz szerepe a kulturális forradalomban, a munkáséletmód kutatásának néprajzi kérdései, ötéves tervünk átdolgozása, hogy ideológiailag is, szakmailag is kiküszöböljük az első terv hibáit. Az elhangzott referátumokat éles és kemény vita követte, kialakulóban volt a bíráló és önbíráló szelleme. Hiba volt azonban, hogy a siófoki konferencia határozatait és eredményeit a szélesebb néprajzi közvélemény csak egy rövid Ethnographia-beli beszámolóból ismerhette meg. Hatása tehát nem volt elég termékenyítő.

1951 őszén az Állandó Bizottság felülvizsgálta eddigi munkáját, megállapította annak adminisztratív jellegét, kijelölte az Állandó Bizottság feladatait, amelyek középpontjában az elvi irányítás, a néprajz fontos kérdéseinek szélesebbkörű aktív bevonásával való megvitatása, a néprajzi intézmények tervszerű ellenőrzése, a dolgozókkal való jobb kapcsolat megteremtése, a kialakult munkaközösségek irányítása állott. Az Állandó Bizottság önbírálat, az új feladatok kijelölése változást hozott a munkájában. Elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy megkezdődött a viták olyan irányú kialakítása, amely elsősorban az ideológiai fejlődés elősegítését szolgálta.

Így igen széleskörű értekezleten vitattuk meg a múzeumainkban rendezett *néprajzi kiállítások* ügyét. E vita feltárta kiállításaink nagy eredményei mellett azok egy sor ideológiai, szakmai hibáját. Az Állandó Bizottság a vita alapján határozatokat hozott, e határozatokat az Ethnographia és az Osztályközlemények közölte s ennek nyomán jelentősen megjavult kiállításaink eszmei, szakmai színvonala. A szovjet muzeológia tapasztalatainak felhasználása is egyre inkább érvényesült. Az Állandó Bizottság határozataiban többek között az alábbiakat találjuk: »minden néprajzi kiállítás — a multa és jelenre vonatkozva egyaránt — határozottan és világosan foglaljon állást a dolgozó nép érdekei mellett. A mult anyagából elsősorban azokat a vonásokat kell kiemelni, melyek a jelen harcaiban is tanulságot szolgáltatnak«. Hangsúlyozza a határozat, hogy minden kiállítás előkészítésében segítséget kell kérni a helyi párt- és tanácsszervektől, figyelembe kell venni a dolgozók javaslatait. A kiállítás történeti korszakbeosztásainál minden esetben el kell választani a felszabadulás előtti és utáni korszakot, ügyelni kell a paraszti osztálytagozódásnak tárgyakon keresztül való bemutatására. Az Európán kívüli néprajz anyagának kiállításakor az elnyomott gyarmati népek szabadságharcait is ábrázolnunk kell stb. (l. Ethnographia 1952 : 463.). További vitaülésen tárgyaltuk meg Marót Károly »*A néprajztudomány elvi problémái*« c. referátumát, mely a címben jelzett kérdés egy részlegét elemezte. Több hozzászóló igyekezett a kérdést szélesebb keretekbe állítani. A megbeszélés során élénk vita alakult ki a vezető néprajzi kutatók addigi munkásságáról és felmerült, hogy különösen a Horthy-korszak néprajzi kutatását kellene külön vitaülésen megtárgyalni.

Résztvettünk az egyetemen rendezett vitán, amely a *sztálini nyelvtudományi kérdések tudományos jelentőségéről* szölt, s ennek keretében Sztálin megállapításainak a néprajzra érvényes téziseit elemezte elsősorban a folklorisztika szemzőgéből Ortutay Gyula előadása és a hozzászólások.

Az *egyetemes néprajz tankönyvtervezetének* megvitatása kibővített bizottság keretei közt folyt le, de csak néprajzi szakemberek közreműködésével. Viszont *Vargyas Lajos verstani munkájának* vitáján a különböző társtudományok kutatói, valamint az Írószövetség és Zeneművész Szövetség vezető tagjai is résztvettek aktív módon. *Kresz Mária díszítőművészeti tanulmányának* megvitatásán a kulturális mozgalom szerveinek képviselői is jelen voltak, így a Népművészeti Intézet vezetői, az Iparművészeti Főiskola tanárai stb.

Ezekkel a vitákkal az Állandó Bizottság egyrészt a szakterületen belül járult hozzá fontos kérdések tisztázásához, másrészt előmozdította az érintkező tudományzakok együttműködését is, és komoly lépéseket tett az elmélet és gyakorlat összehangolására. Meg kell azonban állapítanunk, hogy több esetben ezek a mélyreható eszmecserék feltárták a résztvevők elvi bizonytalanságát is. Az Állandó Bizottságnak jobban kellett volna törekednie a viták anyagának publikálására, hogy ezáltal a problematikus kérdéseket a lehetőséghez mérten tisztázza. Ennek tulajdonítható leginkább, hogy az Állandó Bizottság elvi irányí-

tása nem hatott kellő mélységben és szélességben a tudományterület művelői körében.

Tevékenysége területén jelentős munkája az Állandó Bizottságnak a néprajzi kutatások tervének elkészítése, illetve az egész néprajzi terület munkájának összehangolt terv szerint való irányítása. Az ötéves terv kritikai átvizsgálása során az Állandó Bizottság jól határozta meg a feladatokat, helyesen jelölte ki a legfontosabb tennivalókat. Hibája elsősorban az volt, hogy főként a feladatokat látta maga előtt, s nem vette tekintetbe szakembereink számát, munkabírását és feladatokra való erejét. Ezért tervezésünk maximalista volt. Különösen látszott ez a kiadványok előirányzásánál a szakmai és népszerűsítő publikációk tekintetében. Tervezett kiadványaink közül igen kevés jelent meg, tervünkben lemaradás mutatkozik. Ebben azonban közrejátszik az is, hogy elkészült munkáink nem jelentek meg, pl. Kiss Lajos monográfiája, a Tiszaigarról szóló munka stb. Folyóirataink is késve jelennek meg különböző lektori problémák miatt és amiatt is, hogy a *II. osztály is késlelteti*. Ezek a körülmények is fokozták a kiadványok terén való lemaradást.

Tervünk végrehajtásának ellenőrzése időszakonként megtörtént, valójában azonban nem volt mindig elég mély és alapos és nem vált aktívabb segítőjévé a terület fejlődésének. Ennek ellenére a munkaközösségekben folyó kutatómunka a multhoz képest mégis jelentősen javult. Ezt egyaránt köszönhetjük az Akadémia által rendelkezésünkre bocsátott anyagi fedezetnek és annak a ténynek, hogy egységes terv szerint dolgozunk. 11 munkaközösségben folyik kutatás a néprajz legfőbb problémaköreiből az anyagi, társadalmi és szellemi kultúra egész területén. A II. Osztály vezetőségének javaslatára (Lukács György és Fogarasi Béla elvtársak iránytmutató kritikái nyomán) határozta el az Állandó Bizottság, hogy külön munkaközösség foglalkozik a munkásfolklor kutatásával. Az Állandó Bizottság javasolta, hogy külön munkaközösség alakuljon a falu szocialista átalakulása néprajzi jelenségeinek vizsgálatára. E területen hibája az Állandó Bizottságnak, hogy eddig nem rendezte meg a munkásfolklor mélyreható vitáját, amit a téma fontossága és a kutatás módszerének kialakulatlan volta feltétlenül indokolna. Az új életmód kutatása területén, ha már meg is tettük az első lépéseket, azonban ezen a téren eredményeink még messze a lehetőségek mögött maradtak. Általában a munkaközösségek munkájáról megállapíthatjuk, hogy csak kutatóink témára való irányítását sikerült a munkaközösségek szervezetével szilárdan biztosítani, de igazi közösségben végzett munkát eddig még alig.

Az Állandó Bizottság feladatának tartotta a fiatal, ösztöndíjas, aspiráns szakembereinkkel való állandó, beható foglalkozást. Több ülésünkön meghallgattuk kezdő kutatóink részletes beszámolóját, egy-egy Állandó Bizottságtag külön is foglalkozott az akadémiai ösztöndíjasokkal, megvitatta velük munkájukat, irányítással, szakmai segítséggel támogatta. Az Állandó Bizottság az aspiránsképzés kérdéseiről, tematikájáról, módszertani problémáiról véleményt alkotott, határozatokat javasolt.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az Állandó Bizottság munkája során igyekezett a MDP II. kongresszusának, a SZKP XIX. kongresszusának tanításait, a marxizmus-leninizmus ideológiáját érvényesíteni munkája során, igyekezett a terület ideológiai fejlődését elősegíteni, s feladatának tekintette a tudományos munka szocialista megszervezését és ellenőrzését. Bizonyos eredményekre hivatkozhatunk is, tagadhatatlanul nagy fejlődést, minőségi változást jelent a multtal szemben mindaz, amit eddig is elértünk. Lényegében azonban előrehaladásunk mértéke nem felel meg a velünk szemben támasztott jogos követelményeknek. Az Állandó Bizottság még nem vált igazi vezetőjévé a magyar néprajznak. Még most is sokszor elvész operatív részletfeladatokban, erejét nem összpontosítja a soronkövetkező legfőbb kérdésekre, elhanyagolja ezeknek az elsőrendű ideológiai és szakmai kérdéseknek a széleskörű megvitatását, sőt a ténylegesen elért eredményeket sem tudatosította elég széleskörűen. Az Állandó Bizottság hibája az is, hogy tudományterületünkön a szovjet tudomány eredményeinek felhasználása mellett még mindig megbujik a nyugati irányzatok kritika nélküli átvétele, a dialektikus szemlélet mellett a régi történetetlen leíró módszerek, pozitivista álláspontok fel-felbukkannak. A fejlődést ezen a téren az Állandó Bizottság megjavított munkája van hivatva elősegíteni. Hasonlóképpen az Állandó Bizottság feladata az is, hogy a személyi harctól független elvi kritika és önkritika módszerét kiépítse.

3. Magyar Néprajzi Társaság

Társaságunk egyike a hazai nagymultú tudományos társaságoknak és a magyar néprajz legátfogóbb, legszélesebb alapokra támaszkodó társadalmi szervezete. Munkásságát a következő területeken végzi:

Rendszeresen tartja félévre megszabott terv szerint havonként tudományos előadásait, kialakult, kb. 60—80 főnyi hallgatóság előtt. Az előadások egyre inkább felölelik a néprajztudomány valamennyi területét. Meg kell azonban állapítanunk azt, hogy a vitákat nem mindig szerveztük meg, igen sok bennük az esetlegesség, a kritikai megjegyzések inkább szakmai, mint ideológiai természetűek.

A Néprajzi Társaság 1948 óta rendszeresen tart vidéki vándorgyűléseket (Hódmezővásárhelyt, Szegeden, Pécsen, Győrött), ahol a néprajztudomány művelőinek többsége összegyűl, közösen beszél meg a legfontosabb kérdéseket. A vándorgyűlések sorából ki kell emelnünk a *pécsi vándorgyűlést* (1950), ahol a régészeti és művészettörténeti társulattal együtt három napon keresztül tárgyaltuk meg tudományterületeink érintkező pontjait. Ezen a vándorgyűlésen bíráltuk a nyugati burzsoá irányzatokat, előadás hangzott el a gyarmati kizsákmányolás angol, amerikai, francia módszereiről. 1952-ben Győrött rendeztünk vándorgyűlést, ahol a néprajztudomány dolgozói a Népművészeti Intézet dolgo-

zóival és az alkotó népművészekkel közösen beszéltek meg a kultúrforradalom e területének legégetőbb problémáit. Így részletesen foglalkoztunk a díszítőművészet elvi és gyakorlati kérdéseivel, ahol a meghívott népművészek: hímzőasszonyok, faragópásztorok és fazekasok hozzászólása közelebbvitt bennünket e terület feladatainak megoldásához. Táncmozgalmunk vezetőivel részleteiben megbeszéltük az elvi és gyakorlati segítségnyújtás módszereit. Ugyane vándorgyűlésen tárgyaltuk meg a munkás életmód- és folklór-kutatás számos problémáját és feladatát. Múzeumaink munkája mellett a Néprajzi Társaságnak ezek a vándorgyűlései szolgálták a legjobban vidéki szakembereink ideológiai és szakmai nevelését.

A Néprajzi Társaság 1952-től kezdve a korábban szórványos és esetleges népszerűsítő előadásait rendszeressé tette. 1952-ben és 1953-ban megrendezett előadássorozatán résztvettek az üzemi kultúrscsoportok, a kerületi tanácsok népművelési előadói, népművészeti intézmények dolgozói. A tanfolyam iránti érdeklődés igen jelentős volt és ezért 1953–54-re a Néprajzi Társaság három előadássorozatot hirdetett.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Néprajzi Társaság igyekezett valóráváltani munkája során (igen alacsonyra szabott költségvetési fedezet mellett; lényegesen kisebb volt a többi tudományos társaság költségvetésénél) azokat a célkitűzéseket, amelyeket a párt a tudomány munkatársai elé tűzött, elsősorban a tudományos eredményeknek széles körben való megismerése területén. A társaság résztvett a kulturális forradalom legkülönbözőbb megnyilvánulásaiban s emellett szakmai előadásokon keresztül foglalkozott tudományunk aktuális kérdéseivel, haladó hagyományaival.

4. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Néprajzi Múzeum

A múzeumi munka három részre tagolódik: gyűjtésre, megőrzésre és feldolgozásra. A feldolgozás részben tudományos publikációk, részben kiállítások formájában történik. A két első tevékenység feltétele minden további munkának, és maga is olyan szakmai követelményeket támaszt, amely komoly tudományos tevékenységnek minősül, annak ellenére, hogy ez a munka kívülállók számára kevésbé ismert és elismert. A felszabadulás és különösen az Akadémia újjászervezése óta feladataink és lehetőségeink e két pontra vonatkozólag ugrásszerűen megnövekedtek (pl. a Néprajzi Múzeum gyűjteménye évenként átlag 5000 tárggyal — a felszabadulás előtti ötszázal szemben —; 40 000 kéziratlappal, 3–4000 kötet könyvvel. Évenként általában 8–10 000 leíró karton készül el stb.). Ez magyarázza, hogy a Múzeum dolgozóinak munkája nagyrésztben szükség-szerűen az első két ponthoz kapcsolódik.

Harmadik részt illetően jelentős fejlődés mutatkozik a kiállítás területén, mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt. A felszabadulás előtt a múzeumok

kiállításai öncélúak voltak, és kevésbé szolgálták a dolgozók művelődését. Új kiállításaink nagyrészt komoly tudományos kutatás előzi meg, és ennek eredményeképpen elvileg jobban megalapozott kiállításainknak megnövekedett népnevelő szerepük, melyhez hozzájárul a kiállítások technikájában beállott jelentős fejlődés. Kiállításaink közül megemlítjük a tiszai kiállítást, mely egy szegényparaszti falu 200 éves történetét mutatja be egészen a termelőszövetkezeti faluvá válásig. A kiállítás először tett kísérletet a paraszti osztálytagozódásnak tárgyakon való bemutatására, ugyanakkor azonban megoldásai nem egyszer sematikusak maradtak, a tárgyak jelentősége elsikkadt a fényképek, dokumentumok mellett. A kiállításnak azonban úttörő jelentősége volt, és hatása érződött a vidéki múzeumi kiállításokon, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak egy-egy vidék történeti, társadalmi, néprajzi megismerésére jelentkező igények kielégítéséhez. A Néprajzi Múzeumban és vidéken megnyíló népviseleti és díszítőművészeti jellegű kiállításaink számottevő segítséget nyújtanak táncmozgalmunknak és díszítőművészeinknek.

A gyűjtő, rendszerező és kiállítási munkák nagy fejlődése mellett azonban országos és vidéki múzeumban a követelményektől elmaradt a tudományos feldolgozó munka. Igaz, a Néprajzi Múzeum szakkört szervezett s e szakkör előadásain nemcsak a szűkebb szakmai kérdéseket vitatják meg, hanem a Párt ideológiai útmutatásainak néprajzi alkalmazását, a szovjet tudomány eredményeit, bírálják a nyugati tudományosság egyes munkáit. A szakkör megvitatta Sztálin elvtárs két legutóbbi nagyjelentőségű tudományos munkáját és elemezte annak néprajzi vonatkozásait. Mindez a tudományos publikációk elvi kérdéseinek tisztázását volna hivatva elősegíteni, sajnos sok esetben a tudományos vita elmélyültsége nem kielégítő, és így feladatát nem tudja kellő mértékben betölteni. De a tudományos publikálási lehetőségek korlátozott volta is befolyásolja e téren való munkánkat. Nagy hiányát érezzük olyan jellegű adatközlő folyóiratoknak, mint a szovjet *Kratkie Szooobszsenyija*, amely tehermentesítene az *Ethnographia* folyóiratunkat is, egyszersmind nagyobb lehetőségekhez juttatná a múzeumi feldolgozó munkát.

Jelentős munkát végez a múzeum a Szovjet néprajz c. litografált kiadvány megjelentetésével, amelyből a terület dolgozói megismerhetik a szovjet néprajz legjelentősebb elvi tanulmányait és anyagfeldolgozásait.

Külön meg kell emlékeznünk arról az igen nagyméretű gyakorlati munkáról, melyet a Néprajzi Múzeum végez, a kultúrforradalom tudományos alátámasztása terén. Elmondhatjuk, alig van terület, tömegszervezet, különböző művészi és tudományos terület, oktatási intézmény, kereskedelmi szervezet, mellyel ne lenne valamelyes kapcsolatunk. Itt azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy ezeket a sokszor esetlegesen jelentkező kapcsolatokat tervszerűvé kell kiépíteni, márcsak azért is, hogy elkerüljük a tudományos dolgozóknak sokszor esetleges és aprólékos igények kielégítésével való túlterhelését, ami részben

okozza is lemaradásunkat a magasabb szintű tudományos feldolgozás területén.

Itt említjük meg, hogy a Néprajzi Múzeum igyekszik elősegíteni az országos társadalmi gyűjtés megszervezését. A Néprajzi Társasággal együtt megindította és rendszeresen patronálja az országban működő közel 100 közép- és általános iskolai néprajzi szakkört.

Mindebből kiderül, hogy a terület politikai fejlődésében, tudományunk népszerűsítésében igen jelentős mindaz, amit a Néprajzi Múzeum és vidéki múzeumaink néprajzi osztályai végeztek. Ennek lebecsülése súlyos hiba volna. Mégis éppen ezekből az értékes munkákból következik, hogy a Néprajzi Múzeum a sokféle kíváncsi kielégítése közben bizonyos mértékben lemaradt egyik legfontosabb munkájában, a tudományos kutatások eredményeinek publikálásában.

5. Néprajzi Intézetek

Az egyetemi néprajzi intézetek legfőbb feladata a tudományos utánpótlás nevelése az egyetemi oktatás keretében. Ezt a munkát nagyon megnehezítette a többszörös, nem mindig egyirányú egyetemi reform. Ennek ellenére elmondhatjuk, sikerült az egyetemi néprajzi oktatás szervezetének kiépítése és az oktatás színvonalának a felszabadulás előttihez képest jelentős emelése. Ezáltal biztosítottak mondható a szakkaderek nevelése mind elméleti, mind gyakorlati téren (ez utóbbi a múzeumi gyakorlatok, valamint a tanulmányi kirándulások és állandóan irányított gyűjtőmunka révén). A budapesti intézetnél folyik az aspiránsképzés is. Az Intézet több közös vitával alakította ki ennek szempontjait és anyagát. Ez az anyag olyan igényeket támaszt az aspiránsokkal szemben, ami biztosítani látszik leendő kandidátusaink szakmai színvonalát; ezt helyes kiválogatással kell a jövőben alátámasztani.

A tudományos kutatás és publikálás terén a budapesti intézet tagjai jelentős tevékenységet fejtettek ki, amelyet majd a publikációk tárgyalása során később veszünk szemügyre. Ez a munkásság az Intézet dolgozóinak szinte kivétel nélkül egyéni teljesítménye, s nem alakult ki olyan tudományos kollektíva, amelyet az Intézet létszáma és tagjainak képzettsége megengedne.

A debreceni egyetemi néprajzi intézet tudományos munkájának főrésze a néprajzi lexikon szerkesztése. Emellett igen jól szervezett kutatás folyik a hallgatók és fiatal kutatók bevonásával a környező tájegységek népi kultúrájának felderítésében.

Hiányosságnak kell tartanunk, hogy nincs az Intézeteknek lehetősége külön intézeti kiadványokra, amelyekben a hallgatók kiemelkedő szakdolgozatait, munkaközösségi eredményeit, s az intézeti tagság tanulmányait lehetne publikálni.

6. Kiadványaink

a) Az *Ethnographia* a felszabadulás óta rendszeresen megjelenik, tartalmában jelentős változás azonban csak 1949-ben következett be. Ekkor veti fel a folyóirat azokat az elvi jellegű hibákat, amelyek a néprajz területén érvényesültek, ekkor foglalkozik bíráló hangnemben a bécsi iskola munkájával, közöl a szovjet néprajzi iskoláról szóló nagyjelentőségű tanulmányt. Ezután a folyóirat mindegyik számában jelenik meg szovjet szakértők jelentős elvi-ideológiai irányítást adó nagyobb tanulmánya, valamint magyar szerzők dolgozatai közt is olyan, amelyben általános elméleti, elvi-ideológiai problémák, vagy módszertani szempontból figyelemreméltó észrevételek, haladó hagyományaink kérdései vetődnek fel. 1949-től kezdve az *Ethnographia* rendszeresen beszámol megfelelő rovataiban a szovjet néprajz eseményeiről, új könyvekről, a szovjet muzeológiai elvekről, publikációkról. 1952-ben vitarovatot nyitott, amelyben megkezdte a szocialista életmód kialakulása néprajzi vizsgálata kérdésének megvitatását. A folyóirat azonban még mindig nem tartalmaz elég elvi jellegű cikket és tanulmányt, az adatközlések elvi hangsúlya kevésbé érzékelhető, sok recenzióból hiányzik a javítani akaró bírálat erőteljes hangja. Meg kell azonban állapítanunk, hogy az *Ethnographia* cikkeiben, ha nem egyszer hibákkal keverten is, nem egyszer külsőségesen, de már jelentkezik s egyre inkább érvényesül a történeti és dialektikus materializmus módszere.

b) *Acta Ethnographica*. Az Akadémia kiadásában megjelent *Acta Ethnographica* előtt már volt a néprajznak egy idegennyelvű folyóirata, a *Folia Ethnographica* is. Ennek érdeme volt, hogy tudott a magyar néprajzi kutatásnak bizonyos nemzetközi érdeklődést biztosítani, e mellett külföldi haladó tudósokat is megszólaltatott. Lényegében azonban csak igényességében jelentett változást, ideológiailag alig különbözött a nyugati néprajzi folyóiratoktól. Ezzel szemben az *Acta* eddigi évfolyamaiban már részben tükröződik tudományunk elvi-ideológiai fejlődése is. Az egyes tanulmányok egyre jobban támaszkodnak a szovjet kutatás eredményeire, azonban ennek a folyóiratnak fejlődését sem tekinthetjük elég gyorsnak és határozottnak. Le kell küzdenünk még itt is azt az objektivistá szemléletet, amelyen az *Ethnographia* már jobban túljutott és ideológiai szempontból is olyan színvonalra kell emelni, mint szakmai tekintetben. Meg kell itt jegyeznünk, hogy sajtó alatt lévő számunknak késlekedése, mely már majd egy éves kiesést jelent, súlyos károsodás amúgy sem elég jó nemzetközi kapcsolatainkban. És itt kell rámutatnunk azokra a súlyos hibákra is, melyek idegennyelvű folyóiratunk terjesztésében, sőt általában folyóirataink terjesztésében mutatkoznak. Ha az Akadémia nem találja meg a terjesztés helyes megoldási módját, akkor tudományunk a bel- és külföldi tudományos közvéleménytől teljesen elszigetelődik.

Folyóiratainkban elég bátran adtunk teret egészen fiatal, sőt első tanulmányaikat elkészítő kutatóinknak; még arra is adtunk módot a kiemelkedő

dolgozatok elkészítőinek (pl. Csilléry Klára, Bakó Ferenc), hogy munkájuk az Acta Ethnographica hasábjain is megjelenjék. Fokozottan érvényes ez az Ethnographiára vonatkozóan. Ezen a téren nem követtünk el komolyabb hibát, annál inkább vidéki kutatóinkkal szemben, akiket nem vontunk be eléggé folyóirataink munkatársai közé, holott nem is egynek érdemes tanulmányairól tudunk. Ezen a téren sürgős változtatásra van szükség.

Itt kell megemlítenünk, hogy folyóirataink ívterjedelmével jogosan vagyunk elégedetlenek, s ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az ONM.-nak feltétlenül szüksége lenne egy elsősorban adatközlő, anyagértelmező folyóiratra, amilyen a Szovjetunióban is van, s ami egyéb publikációs lehetőségeinket mentesítené a puszta muzeológiai adatközlésektől. A néprajz területén, hasonlóan a nyelvtudományhoz a kisebb tanulmányok és közlések nagy száma miatt a folyóiratnak hangsúlyozott jelentősége van.

c) Könyvkiadás. Könyvkiadói tervünket az irrealizmus jellemezte. Sokkal több kiadást terveztünk, mint amennyit időben meg tudtunk valósítani. A megjelent könyvek közül a Kálmány Lajos hagyatékát gondozó első kötetet kell megemlítenünk (Dégh Linda, Katona Imre és Péter László közös munkájában), amely először igyekszik a szovjet folklorisztika példája nyomán a népköltészet anyagához történeti módszerrel közelíteni, s a mellett arra is kísérletet tesz, hogy a magyar népköltészetet történeti periodizációban és társadalmi kapcsolataiban szemléltesse. A könyvvel szemben felmerült kritika hatása alatt az Állandó Bizottság elhatározta, hogy kibővített ülésen későbbi időpontban tárgyalja meg a vitás problémákat.

Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa c. könyve körül igen értékes elvi jellegű vita alakult ki, irodalomtörténészek, zenészek, nyelvészek és néprajzkutatók részvételével.

Bakos József: Mátyusföldi gyermekjátékok c. munkája igen tanulságosan adja közre egy szűkebb etnikai terület egyik népi műfaját, annak minden részletével. E kötetet bizonyos hibái, objektivista filológiai módszerei ellenére is hasznosnak tartjuk anyaga szempontjából és kivéve bizonyos durva csúfolókat, a kötetet terjeszthetőnek ítéljük.

Tudományos igényű, népszerű jellegű publikációk sorából kiemeljük *Vajda László* munkáját a nagy magyar utazókról, melyben haladószellemű néprajzi kutatóink életét és tudományos kutatását tárgyalja. *Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete c. kiadványa a szovjet folklorisztika módszerével kívánja bemutatni a magyar népköltészet egyik korszakát. E kötet érdeme, hogy igyekszik marxista-leninista alapon tárgyalni a népköltészet kérdéseit. Az eddigi statikus szemlélet helyett történelmi szemléletre törekszik. Ez érdemek mellett jól láthatók azonban a megvilágítás gyengéi is. Külön problémát jelent a könyvvel kapcsolatban felmerült szerzőségi kérdés, melyre nézve az Állandó Bizottság határozatot hozott, s várja az Akadémia döntését. *Ortutay Gyula — Katona Imre*: Magyar parasztmesék c. mesegyűjteményében politikailag hasznosan,

jól összeválogatott anyag dokumentálja a paraszti osztályharc különböző történeti formáit.

El kell mondanunk még, hogy vannak a néprajzi publikációnak gátló külső körülményei is. Így feltétlenül súlyos hibának kell tekinteni a szakmai lektorizálás fölötti s hosszú hónapokig késlekedő szuperlektúrákat. Egyes értékes könyveink (pl. Tiszaigar) azért nem jelenhettek meg mindeztől, mert a lektori munka beláthatatlanul elhúzódik. A sok és nem szakmai lektor — akik sokszor nem is egyetemesebb nézőpontból, hanem saját szakmájuk, esetleg egyéni nézeteik szempontjából értékelnek — beavatkozása akasztja meg az Acta Ethnographica folyóiratunk és több könyvünk időbeni megjelenését és ez nem is egy kutatókat kedvetlenít el. Ez okozza, hogy elég kedvezőtlen a mennyiségi kép a néprajzi publikációk terén. Tudjuk, hogy valóban szükség van a néprajzi lektúra nagyobb politikai éberségére és szakmai igényességére, de e téren elkövetett hibáink nem jelenthetik azt, hogy néprajzi művek, tanulmányok megjelenése már szinte a szakmai lektoroktól függetlenül történjék. Ez a lektorok nevelését sem mozdítja elő.

Összefoglalva: általános hibája a publikációs munkánknak, hogy nem fokozódott még eléggé ideológiai megalapozottságunk, politikai harcosságunk s ha elméleti igényünk fokozódott is, ha hátrább szorultak a pusztán, történeti leíró módszerek, nem mondhatjuk, hogy teljesen kiküszöböltük azokat. Sok még publikációinkban a politikai közömbösség, a nyugati néprajzi módszerek nyíltabb-burkoltabb behatása s nem beszélhetünk arról sem, hogy könyveinkben, folyóiratainkban teljesen kibontakozott volna a szovjet tudományos életre annyira jellemző kritikai hang, elvi vita. Viszont beszélhetünk már arról, hogy folyóiratainkban, könyvkiadványainkban megjelent már s egyre inkább tért hódít a marxizmus-leninizmus ideológiája, előtérbe kerültek a szovjet tudomány eredményei is, de nem tartjuk ezt a fejlődést sem eléggé alaposnak, sem eléggé határozott tempójúnak. Publikációink elméleti színvonala még mindig sok kifogásolni valót mutat, még ideológiailag jószándékú dolgozatokban is sokszor találkozunk téves, pontatlan fogalmazással, antimarkista állításokkal. Nem tettünk meg mindent, hogy a nagyobb tanulmányok, könyvek széleskörű megvitatásával ezeket a hibákat kivessük munkáinkból, az önkritika jeleire is alig néhány esetben tudunk rámutatni, inkább találkozunk olyan felenségekkel, hogy még fiatalabb kutatóink is visszautasítják, nem szívesen fogadják a kritikát.

7. Munkaközösségek

A folyó tudományos kutatómunka középpontjában a közelmúltban az anyaggyűjtés állott. Ez szükségszerűen alakult így, mert a néprajzi anyaggyűjtésnek és ezek közzétételének két szempontból is eltérő a jelentősége egyéb

tudományágak területétől. Egyrészt a fiatalabb tudományágak fokozottabb mértékben rá vannak utalva anyagközlésre, mint azok, amelyek az alapvető forrásanyag fontos részeinek publikálásában sok évtizedes előnnyel rendelkeznek, másrészt a néprajzi anyagközlések jelentős része, a népművészet körébe esők teljes mértékben önmagukban is fontos funkciót látnak el. Úgy éreztük, hogy maximális mértékben kötelességünk a népi kultúrának a kapitalizmus romboló hatását túlélő értékeinek összegyűjtése és kiadása. Alig vitatható, hogy az a nagy kulturális átalakulás, amely napjainkban folyik és kultúránk igazi nemzeti jellegének kibontása igen számottevő mértékben azoknak az ismert vagy kevésbé ismert néprajzi kutatóknak az anyagára épül, akik a népi kultúra értékeit összegyűjtötték és közreadták. Ennek a munkának most már szervezett folytatása egyik fontos feladatunk, s az ilyen irányú kutatás lebecsülésében éppúgy benne van a tudományos arisztokratizmus, mint az elmélet és gyakorlat kapcsolódásának meg nem értése.

Mindez természetesen csak a gyűjtőmunka fontosságát, de nem kizárólagosságát jelenti. Ha az empirikus módszerek a néprajzon belül hangsúlyozottak is, de nem lehetnek egyeduralmodók. A multban valóban jóformán csak gyűjtés volt, s ennek következtében az elméleti tájékozódás háttérbe szorult, ami pedig a gyűjtések minőségi javulásának is feltétele.

A jelenlegi néprajzi kutatómunka 11 munkaközösség keretében folyik. melyeken kívül még egyéni munkák is vannak. A munkaközösségek vagy egy központi cél köré tömörített szervezett anyaggyűjtésre és ezen túlmenően egyéni feldolgozásra törekednek, vagy mind a gyűjtést, mind a feldolgozást kollektíve végzik, az anyag természetétől függően.

A *gazdálkodás etnográfiját vizsgáló munkaközösség* az anyagi kultúra valamennyi ágának feltárására törekszik helyszíni gyűjtés, irodalmi hagyatékok, kéziratos történeti források feldolgozása alapján a történettudomány, a nyelvészet és középkori régészet eredményeinek folyamatos megismerésével. A munkaközösség szem előtt tartja azt az alapelvet, hogy az anyagi műveltség a termelési mód tárgyi kifejezője. A gyűjtött, rendszerezett és monografikusan feldolgozott anyag marxista elemzése alapján állapítja meg a törvényszerűségeket és célkitűzése az anyagi kultúra szintéziséhez az előmunkálatok elvégzése, a feldolgozatlan részterületek hiányainak pótlása.

A *díszítőművészeti munkaközösség* a népi díszítőművészet különböző ágainak anyagát gyűjti, rendszerezi és feldolgozza. Tevékenységének központjában a díszítőművészeti (viselet, kerámia, bútor, faragás stb.) központok felkutatása, a XIX. század második fele díszítőművészeti anyagának összegyűjtése és rendszerezése s az új díszítőművészet számbavétele áll. Mindezeknek a kultúrforradalomban való hatását, a felújítás és újjászületés jellemvonásait is elemzi.

A *folklorisztikai munkaközösség* a népköltészeti, népzenei, néptánc és népszokásanyag gyűjtésével, rendszerezésével foglalkozik. Elsőrendű törekvésük

ezekben a műfajokon belül a történeti rétegek elhatárolására irányul, különös tekintettel az etnikus kapcsolatok, elsősorban a magyar-szláv kölcsönhatás feltárására. Emellett az egyéni alkotótehetségek teljes anyagának feldolgozásával az egyéniség és közösség kultúraalakító hatását vizsgálják. A haladó hagyományok ápolását és tudománytörténetünk művelését szolgálja az az intenzív munka, amelyet a munkaközösség a mult századi kiadatlan gyűjtések publikálásával, feltárásával végez.

A *munkásfolklor munkaközösség* gyűjti, rendszerezi a munkásosztály életmódjára vonatkozó anyagot, tanulmányozza a szocializmus építése során születő új kultúrájukat. A multa vonatkozóan elsősorban a haladó hagyományokat vizsgálja, de felkutatja a különböző fejlődésgátló csökevényeket is, amelyek főleg a tudat síkján jelentkeznek. A jelen anyagában hangsúlyozott a megváltozott életmód kifejezése, az előremutató elem. A multa és jelenre vonatkozóan egyaránt a forradalmi szemlélet kiemelését tartják fontosnak.

A *népi hitvilágkutató munkaközösség* a különböző társadalmi formák által kitermelt és népünk tudatában ma is jelentkező csökevényeket vizsgálja a letűnt társadalmi formák felépítményének rekonstruálása céljából. A *népi társadalom vizsgálatára alakult munkaközösség* a rokonsági intézmények (nagycsalád, had, vőség, matriarchatus stb.), vérségi kötelékek maradványainak s ezeknek a mai társadalomban betöltött szerepének vizsgálatával foglalkozik. A *matyó etnikai csoportot vizsgáló munkaközösség* a Mezőkövesd és környékén élő matyók etnikus jegyeinek tisztázására, ezek területi kiterjedésének megállapítására és kialakulásuk történeti gyökereinek feltárására törekszik.

A *termelészövelkezeti munkaközösség* a falu szocialista építése kapcsán felépő új néprajzi jelenségek anyagát gyűjti és rendszerezi. Vizsgálja a továbbélő értékes hagyományokat, a születő újat és a fejlődést gátló maradványokat. A kutatás kiterjed az anyagi, szellemi és szociális kultúra egész területére, a hasonló szovjet kutatások figyelembevételével.

Az *egyetemes néprajzi munkaközösség* az Európán kívüli népek etnográfiajával foglalkozik, elsősorban a nemzeti társadalom időszakának kultúrájával, a gyarmati elnyomatás néprajzi kérdéseinek feltárásával, hazai kutatók és gyűjtemények publikálatlan egyetemes néprajzi anyagának feldolgozásával.

A *néprajzi lexikon munkaközössége* az anyagi kultúra területén belül az ergológiai anyag lexikális összeállítását végzi. Az egyes címszavak tartalmazzák a feldolgozandó tárgy fogalmi meghatározását, funkciójának kifejtését, elterjedésének és történeti alakulásának, társadalmi szerepének adatait és a vonatkozó bibliográfiát. A *néprajzi bibliográfiai munkaközösség* az 1867-től napjainkig terjedő néprajzi bibliográfiai anyagot állítja össze. Első lépésként a felszabadulás utáni és az 1867—1890 közötti anyagot gyűjtik össze folyamatosan.

8. *Munkánk megjavítása érdekében szükségesnek tartjuk a következőket :*

a) Meg kell teremteni a néprajz számára az elmélyültebb, szakmailag is elmélyített ideológiai nevelés szervezett formáit. Ennek néhány jó módjára Andics elvtársnő a tavalyi vita alkalmával rámutatott, de megvalósítására sem a néprajz, sem az Akadémia nem tett eleget.

b) Az eddiginél lényegesen szervezettebb és állandó kapcsolatot kell teremteni az osztályvezetőség, az Állandó Bizottság és a terület dolgozói között. Az Akadémia elnöksége, osztályvezetőségünk minden, a magyar néprajzra vonatkozó elvi döntés előtt hallgassa meg az Állandó Bizottságot. Az Akadémiához benyújtott terveinkre, javaslatainkra kapjunk választ, mert csak az elhangzott reflexiók biztosíthatják az Állandó Bizottság helyes tájékozódását. Kérjük az osztályvezetőség állandó bírálatát, tanácsát és ellenőrzését. Ez a bírálat és ellenőrzés azonban csak akkor lesz építő jellegű, ha munkánk ismeretében, a segíteni akarás szándékával történik és nem diktátum jellegű, mint legutóbb a Bakos-könyv bírálata során volt.

c) A néprajztudomány elvi kérdéseinek tisztázásához elengedhetetlen, hogy a Tudományos Akadémia segítségével szervezeten kiépítsük kapcsolatainkat elsősorban a Szovjetunió és a népi demokratikus országok megfelelő tudományos intézeteivel (a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete, stb). Tudományunk fejlődését nagymértékben akadályozza, hogy mindezideig egyetlen esetben sem került sor az Akadémia segítségével néprajzi kutató, ösztöndíjas, aspiráns külföldi kiküldetésére, tapasztalatcserejére, tanulmányúttjára. Holott csak ezekkel a kiküldetésekkel biztosítható a megfelelő tudományos kapcsolat kiépítése, amely a néprajz területén legalább annyira fontos, mint más tudományágaknál.

d) Kérjük azoknak a tudományos publikációs lehetőségeknek biztosítását, amelyeket fentebb részleteztünk.

e) A néprajzi kutatás fejlődésének elősegítése és feladatai betöltésének biztosítása céljából elengedhetetlenül szükség van tudományos kutatóintézet létesítésére, amely a legfontosabb néprajzi kérdések (a kultúra nemzeti jellege, az osztálykultúrák egymáshoz való viszonya, a hagyományozódás törvényszerűségei, a kultúrérintkezések módjai stb.) tisztázására hivatott. A jelenlegi szervezeti helyzet lényegében nem biztosít jobb lehetőséget, mint ha pl. a történettudomány területén a kutatási feladatok megoldása kizárólagosan a levéltárakra és egyetemi tanszékekre hárulna.

*

Nagy vonásokban igyekeztünk feltárni a néprajz törekvéseit, elért eredményeit és hiányosságait, ugyanakkor rámutatni a problémák megoldásának néhány fő lehetőségére. A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezésétől

kezdve a néprajz területét eddig soha nem látott anyagi segítségben részesítette, és nem kicsinyeljük le azt a segítséget sem, amelyet elvi útmutatásban nyújtott. Éppen ez bátorít fel bennünket arra, hogy a fenti lehetőségekre és szükségletekre rámutatva kérjük az Akadémia fokozottabb segítségét munkánk folytatásához, fejlesztéséhez, jobbá tételére.

II. A jelentés megvitatása

Fogarasi Béla osztályelnök nyitotta meg az ülést és felhívta a jelenlévők figyelmét a megbeszélés céljára, a néprajztudomány fejlődésének elősegítésére. Hangsúlyozta, hogy az ülés feladatát elsősorban az ideológiai fejlődés feltételeinek kérdésével való foglalkozásban látja, ami nem jelenti a szervezeti kérdések elhanyagolását, de ezzel más alkalommal és más formában igyekszik állandóan foglalkozni. Miután a jelentést előzőleg mindenki megkapta, felszólította a jelenlévőket az előzetes megjegyzések megtételére. Ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy az ülés döntő pontjának az elvi problémák megvitatásának kell lennie.

Spira György előljáróban három kérdést vetett fel:

1. Miben látják a Bizottság tagjai azokat a konkrét ideológiai hibákat, amelyek ellen ma a néprajztudomány területén küzdeni kell?

2. Hogyan vonták be a néprajztudomány első öt éves tervének kidolgozásába a tudomány művelőinek széles körét, és hogyan folyik a második öt éves terv előkészítése. Hogyan érvényesül ebben a Bizottságon kívüli néprajzosok részvétele?

3. Hogyan fejlődtek a néprajztudomány terén működő régi szakemberek, milyen a viszony a régi és a fiatal káderek között? A néprajzosok közötti személyi ellentétek valóban olyan súlyosak-e, hogy az elvi ellentétek helyére személyi ellentétek kerülnek?

Fogarasi Béla a feltett kérdéseket az érdemi tárgyalás után tartotta megvitatandónak és megadta a szót az első hozzászólónak, *Györffy Sándornak*, aki elsősorban a Bizottság referátumához szólt hozzá. A beszámoló legsúlyosabb hibájának azt tartotta, hogy az nem tartalmazza a néprajztudomány állásának, fejlődésének alapos, elvi bírálatát. Javasolta, hogy az osztályvezetőség ilyen formában ne fogadja el a jelentést, melynek jelzet: hiányosságaiából arra a következtetésre jutott, hogy a Bizottság nem vonta le a Bakos-könyv kapcsán megjelent akadémiai bírálat tanulságait, s nem igyekezett lelkiismeretes önkritikával felderíteni a hibák gyökereit. Sőt, megkerülve a hibákat, »diktátum jellegűnek« nevezve, visszautasította a bírálatot, kétségbe vonva annak még segítő szándékát is. Az a tény, hogy a jelentést nagymértékben jellemzi az idézett határozatban is felvetett politikai sükettség és apoliticizmus, arra enged következtetni, hogy a néprajzosok nem gondolják át főfeladataikat. Nem látja, hogy felmerült volna annak a kérdése, mit jelent a néprajztudomány vonalán az, hogy a Párt politikájának döntő láncszemévé a mezőgazdaság vált, hogy a parasztság kérdése alapvető fontosságú egész népi demokráciánk továbbfejlődése szempontjából. Nem vetették fel, hogy a néprajztudomány mennyiben felelős a maga területén azokért a hibákért, amelyek az utóbbi időben éppen a magyar falunak, a dolgozó tömegek életének nem kielégítő ismeretéből fakadtak.

A néprajztudomány vezetői súlyos hibájának véli a feladatok kitűzésében megmutatózó szűkkörű, apolitikus kérdésfelvetést, mely fontos politikai természetű tudományos feladatok előli elzárkózásra utal. Ilyen tendenciát lát az olyan részletkérdések előtérbe állításával, mint a »Kulturális kölcsönhatások« vagy a »Hagyományozódás törvényszerűségeik«-nek tanulmányozása. A jelentés említi, hogy a Tudományos Akadémia II. Osztályának vezetősége ismételten figyelmeztette a néprajzosokat feladataiktól való elmaradásra. Úgy látja azonban

hogy a híraló megjegyzéseknek csak formális elismerése történt meg, a hibák kijavítására nem tettek konkrét lépéseket.

Véleménye szerint a magyar néprajztudomány elmaradottsága a marxista történettudománytól való elzárkózásból ered. A jelentésben, valamint Ortutay programtervezéseiben több szó esik más tudományterületekkel való együttműködésről, viszont elméletben is, de főleg a gyakorlatban kimaradt éppen a történettudomány, mely pedig célkitűzéseinek egész sorát nem tudja megoldani a néprajz segítségével, különösen ma, amikor a dolgozó nép történetének vizsgálata a főfeladat. Természetesen az elszakadottságerőtt a történészeket is nagy felelősség terheli.

A néprajzosok ismerik Tolsztovszovjet akadémikus tanulmányát a néprajz feladatairól, ismerik a vezető szovjet etnográfusok munkáját, melyet a komplex történeti irány jellemez. Nálunk ezeknek a kérdéseknek elvi felvetése és különösen gyakorlati megvalósítása nem történt meg, sőt az elvi tisztázatlanság megmutatkozik szervezeti téren is. A néprajztudomány kandidátusai a történettudomány kandidátusai, de az egyetemi oktatásban a néprajz el van szakítva a történettudományi kartól. Egyik legfontosabb feladat volna elvileg tisztázni a néprajz jellegét és levonni ennek szervezeti következményeit. A néprajzosok ismételten hivatkoznak a szovjet etnográfia eredményeinek, célkitűzéseinek alapulvételére. Bizonyos eredmények vannak ezen a téren, de észre lehet venni a kritikátlan dicsekvést is. A szovjet példában a marxista tudományosság a leglényegesebb, azért az a megállapítás, hogy a magyar folklorsztika egy csoportja a marxista tudományosság alapján dolgozott, nem állja meg a helyét.

A szovjet etnográfusok kutatási vonala egybeesik a történeti kutatás irányával, a jelen korszak tanulmányozásának középpontba állításával. Ezen a téren etnográfusaink nem tanultak eleget a szovjet kutatóiból. A jelentés hajbókol ugyan a Szovjetunió néprajztudománya előtt, de nem esik szó arról, miként használták fel a szovjet tapasztalatokat. Áll ez bizonyos fokig a szomszédos népi demokráciák néprajztudománya eredményeinek felhasználására is.

A néprajz területén jelenleg is meglévő ideológiai hiányosságokkal röviden foglalkozva rámutatott néhány ellentmondásra. Ortutay Gyula 1951-ben »A néprajztudomány és kulturális forradalom« c. tanulmányában kijelentette, hogy néprajztudományunk leghamarabb a sovinizmus hibáiból gyógyult ki. 1953-ban a jelentés arról számol be, hogy még vannak maradványok ezen a téren is. De ellentmondanak az eredmények is ezen elhamarkodott, felületes megállapításnak. Utal itt az ismert Bakos-könyv hibáira, amelyeket a jelentés egyfajta objektivizmussal vél elintézni.

Győrffy elvtárs a továbbiakban a jelentés javaslati részével foglalkozott. Megállapította, hogy a jelentésben foglalt javaslatok jórészt szervezeti kérdéseket érintenek. Helyesnek tartja a néprajzos hallgatók és aspiránsok külföldi tanulmányútjának biztosítását. Különösen fontos volna a Szovjetunióba és a szomszédos népi demokráciákba ösztöndíjasok kiküldése. Utalt itt arra, hogy mit jelent a csehszlovák néprajz fejlődésében, hogy már vissza is tértek a Szovjetunióban tanult etnográfusok.

A néprajztudomány eredményeire kitérve kiemeli Katona Imre tanulmányát és Kardos László még meg nem jelent tiszaiigari munkáját. Számottevő a Néprajzi Múzeum kiállítási és anyaggyűjtési tevékenysége is. A káderek fejlődését jelentősnek tartja és úgy látja, hogy az bizonyos fokig meghaladta a Néprajzi Bizottság színvonalát. Véleménye szerint a néprajztudomány az Aka-

démia segítségével — a történészek támogatásával — képes önálló kutatóintézet létrehozására, melyet a további fejlődéshez szükségesnek tart.

Foglalkozva a Néprajzi Bizottsággal hangsúlyozta, hogy tagjai akkor válnak képessé a néprajztudomány magasabb színvonalon való vitelére, ha jobban megértik azt, hogy a marxista tudományosság alapelve az önkritika, nem pedig a híralatnak és a segíteni akarásnak a visszautasítása, ha felismerik azt a tényt, hogy a tudomány a nézetek harcában fejlődik. Javasolja, hogy a II. osztály vezetősége kérjen új referátumot a Bizottságtól, mely a mai vita eredményeinek figyelembevételével tárja fel a tudományág hiányait, problémáit, ideológiai gyengeségeit, tegyen javaslatot ezek felszámolására. Javasolja, hogy a jelentést a néprajztudomány és a rokottudományok képviselői együttesen vitassák meg.

Spira György hozzászólásában a néprajz területén legjellemzőbb hibák egyikét, a nacionalizmus maradványainak megőrzését emelte ki. Rámutatott a 48-as centenáris néprajzi gyűjtéssel kapcsolatban mutatkozó konkrét esetekre. Bírálta Ortutaynak a Kossuth-évforduló alkalmával megjelent Kossuth-tanulmányát, mely ugyan tudatosan harcol a nacionalizmus ellen, de hiányosan és helytelen módszerekkel. Különösen a magyarság körén kívül élő Kossuth-ellenes hagyományok értékelésében kifogásolja a tényleges okok nem kielégítő felismerését, melynek következtében a harc nem is lehet eredményes.

Spira elvtárs szerint a magyar néprajztudomány másik kiemelkedő hibája a parasztromantika bizonyos maradványainak továbbélése, ami elsősorban a néprajzi kutatás körének a parasztságra történő leszűkítésében nyilvánul meg. A 48-as centenáris gyűjtés is csak a parasztság körében folyt, a kiadott útmutató fel sem vetette, hogy a városi lakosság, a munkásság körében is kell ilyen gyűjtőmunkát folytatni. Ortutay említett Kossuth-tanulmánya szintén csak a parasztságra terjeszkedett ki.

A néprajzi munkaközösségekről szólva kifogásolta, hogy a folklorisztikán belül a munkásfolklórral külön munkaközösség foglalkozik egy általános folklorisztikai munkaközösségtől elszakítva, s így mindkettő értéklése hiányos és hamis lesz. A termelőszövetkezeti kutatásokat helyes kezdeményezésnek tartja, azonban rámutatott ennek a kutatási területnek a nehézségeire a tudományos általánosításokat illetően, éppen az indulás esetlegességei következtében. Sürgető fontosságú lépésnek tartja a kérdések fejlődését meggyorsító intézkedések megtételét. Megoldandó az elkészült néprajzi művek lektorálási problémája is. Javasolja, hogy a fennálló kényszermegoldásokat a fiatal kutatók fokozottabb bevonásával számolják fel. Az elhangzott kritikák megszívulására az új ötéves terv készítése során alkalom nyílik, s ennek kidolgozásába be kell vonni a néprajztudomány művelőinek legszélesebb körét. Jónak látná, ha a néprajztudomány helyzetéről, eddigi fejlődéséről, az előtte álló feladatokról nyilvános vita indulna.

Fülep Ferenc felszólalásában foglalkozott a néprajztudomány jellegének kérdésével, a néprajz és történettudomány viszonyával. Utalt a szovjet példára, ahol a néprajztudomány a történettudománynak egy ága. A magyar néprajztudomány elméleti és szervezeti tisztázatlanságát látja a munkaközösségek és az egyetemi oktatás helyzetében. A tudományos munkák lektorálásával, kiadásával kapcsolatban általánosságban említette a Szovjetunióban a tudományos intézetek, múzeumok tudományos tanácsának jelentőségét és szerepét. Végül a vidéki szakemberek körében folyó néprajzi kutatás jelentőségét, eredményeit húzta alá, akik számára fokozottabb támogatást és nagyobb megbecsülést kell biztosítani.

Molnár Erik akadémikus a néprajzi folyóiratokban és kiadványokban érvényesülő ideológiai szempontokról szólva Gunda Béla professzornak 1949-ben megjelent »A magyar népi műveltség keleteurópai helyzete« c. cikkét bírálta. Hangsúlyozta, hogy a tanulmány lényegében dacos kiállítás volt az etnográfia régi szelleme, úgy lehetne mondani, a magyar etnográfia imperialista szelleme mellett. Ebben a cikkben a magyarság felsőbbrendű fajként jelenik meg, amely felé a román és szlovák parasztok törekednek: a magyar asszony dolgozabb, gazdasági látóköre szélesebb, mint a román asszonyé, a magyarság népi organizmusát idegen hatások nem befolyásolták, viszont azok az elemek, amelyeket a környező keleteurópai népek a magyarságtól átvettek, a magyar életforma felé való igazodást jelentették. A feudalizmus — a felszabadulás után — mint a magyarság örök életformája jelenik meg. A tanulmány befejező mondata: »Reméljük, hogy ez az új, szocialista etnosz megőrizheti népünk erkölcsi értékeit, s az organizáló tényezők lehetővé teszik ezeknek az erkölcsi értékeknek a gyarapítását. Mert etnosz nélkül nincs etnosz, csak a kannibalizmus civilizáltabb formája«. Azt hiszi, hogy ezt alig lehet másképpen értelmezni, mint intést az etnográfia tudománya nevében a Párthoz, hogy óvakodjék a kannibalizmus civilizált formájának útjára való rátéréstől. Biztosra veszi egyébként, hogy Gunda professzor nem ismételné meg ma ezeket a sorokat és nem képviseli már az ebben a cikkében kifejezésre juttatott álláspontját.

Ortutay Gyula »Néprajz és kulturális forradalom« című cikkével foglalkozva úgy látja, hogy az lényegében elvileg helyesen fejtegeti a kérdéseket. Amennyiben azonban az etnográfia elmúlt évi munkásságát áttekinti, úgy látja, hogy ez a munkásság az elvi, ideológiai követelményeknek legfeljebb szavakban, de gyakran még abban sem tett eleget. Pedig az etnográfia nagyon komoly segítséget nyújthat a történettudománynak, kezdve az őstörténeten és végezve a mai átmeneti korszakon, ha a történettudomány részének tekinti magát és főleg, ha marxista-leninista módszert alkalmaz. A következőkben egy-két őstörténeti érdekű munka elemzésére tért rá.

Diószegi Vilmos: »A viaskodó táltosbika és a sáman állatalakú életlelke« című tanulmánya igen értékes és érdekes anyagot szolgáltat a magyar őstörténet kérdéseihez, azonban az anyagnak az őstörténeti, történettudományi kiértékelése elmarad. A cikk módszere helytelen, a felmerült történeti kérdésekben kifejezetten nem foglal állást, sőt, amikor a munka társadalomtörténeti hátterének felvázolásánál szükségét érzi, hogy marxista kutatásokra hivatkozzék, óvakodik rámutatni arra, hogy itt marxista munkákról van szó és ehelyett a legújabb kutatásokról beszél.

Jelzi, hogy Moór Elemér: »Tanulmányok a magyar nép korai őstörténetéhez« c. munkájáról egy ízben már volt alkalma az etnográfusok előtt említést tenni. Ez kifejezetten a burzsoá osztályszemléletet viseli magán az olyan állásfoglalásban, hogy a népek története egyszeri és egyedülálló, — következésképp a történelemnek nincsenek fejlődéstörvényei. Nem veti fel az osztálytagozódás kérdését. Szemmel láthatólag az orosz államalapítás normann teóriája alapján áll. Állami szervezetet tételez fel a honfoglalás előtti magyaroknál azon az alapon, hogy közös főnökük volt. Kritikátlanul alkalmazta a metafizikus életföldrajzi nézeteket és a hatalmas szovjet régészeti anyagot úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyja.

Bár a felsoroltak aránylag kis részét képezik etnográfiánk munkásságának, de belőlük olyan ideológiai hiányosságok tűnnek ki, amelyeket a Bizottságnak, az Ethnographia szerkesztőségének látnia kellett volna. Következésképpen

megállapítja, hogy a jelentés teljesen ki nem elégítő módon foglalkozik az ideológiai kérdésekkel, s hogy elérkezett a végső ideje annak, hogy etnográfusaink rátérjenek a marxizmus-leninizmus módszerének és alkalmazásának elsajátítására, ne érjék be többé szavakban kifejezett deklarációkkal, hanem tanulják meg alkalmazni azt a módszert, amelynek segítségével biztosan képesek lesznek arra, hogy tudományukat kifejlesszék. Ezzel komoly segítséget fognak nyújtani a magyar történettudománynak és nagyon komolyan ki fogják venni részüket a fejlődő magyar tudomány sikereiből.

Mátrai László osztálytitkár hozzászólásában csak a néprajzi kiadványok szerkesztésének ideológiai színvonalával kívánt foglalkozni. A jelentés szerint »az Ethnographia cikkeiben . . . . egyre inkább érvényesül a történeti és dialektikus materializmus módszere«. Mellőzi a részletekbe menő vagy statisztikai elemzést, de megállapítja, hogy a cikkek elvi beállítása, az ideológiai kérdések tárgyalása inkább csökkenő, mint növekvő tendenciát mutat az Ethnographia egyes évfolyamaiban, párhuzamosan azzal, hogy 1950-től kezdve kisebb mértékű, pl. a szovjet tudósok cikkeinek közlése is. Mi ennek az oka? Néprajzosaink csak az elhamarkodott ideológiai állásfoglalástól tartózkodnak, vagy általában az elvi következtetések levonásától? Ami a cikkek elvi profilját illeti, számos helyen megfigyelhető, hogy a kutatók egy-egy probléma feldolgozásánál elindulnak ugyan az elemzés útján, de egyetlen egy cikk sincs úgy kidolgozva, hogy az azután egy nagyobb elvi vita tárgya lehetne. Nem kérdéses, hogy ez egyik oka annak, hogy nagyszabású és komoly vita még nem mutatkozott a néprajzi kiadványok hasábjain.

A továbbiakban elsősorban a folklór területéről beszélt, hiszen a filozófust érdeklő ideológiai problémák hiánya, fel nem vetése éppen itt látszik legélesebben. Az tény, hogy a néphit kérdése, a babonák problémái, az általános néprajznak az emberi gondolkodás fejlődésére vonatkozó kérdései, amelyek egyben mind általános néprajzi szakkérdések is, úgyszólván nem jutnak szóhoz. Azok a néprajzosok, akik ilyen kérdésekkel foglalkoztak, egyre kevesebbszer szólaltak meg, vagy egyre kevésbé ilyen jellegű, ideológiai szempontból is fontos témákról. A vallásos maradványok, a babonák elleni küzdelem egyik konkrét feladata lehetne a néprajzosoknak. A vallás eredetéről tudományosan megalapozott, közérthető formában megjelenő brosrákai, sőt nagyobb igényű műveket kellene kiadniuk. Egyetlen egy ilyen jellegű felvilágosító vagy tudományos elemző munka nem jelent meg néprajzosok részéről. Nyikolszkij brosrájának híralatát sem néprajzi szakember írta. Ezeknek a kérdéseknek pszichológiai irányban való kiélezése — bár idealista irányban — a magyar néprajzban a felszabadulás után is megvolt. Néprajzosaink még azt is elmulasztják, hogy legalább ezt az idealista irányzatot megbírálják (*Vajkai Aurél*: »Népünk természetismerete« c. munkája stb.). Az emberi gondolkodás fejlődése szempontjától az általános néprajzot közvetlen közléről érintő alapvető pszichológiai kérdések teljesen érintetlenül hagyták néprajzosaink érdeklődését (pl. a beszédnek, a nyelvnek filozófiai, illetve pszichológiai problematikája, Pavlov tanai stb.).

A jelentésben felvetett terjesztési kérdésekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy ennek tárgyalása előtt inkább foglalkozzék a bizottság a szerkesztés kérdésével, a terjesztésre kerülő művek ideológiai tartalmának, tudományos színvonalának kérdésével, mert az a benyomása, hogy az *Acta Ethnographica* most nyomdába kerülő száma aligha van jobban szerkesztve ideológiai szempontból, mint az előző évfolyamok.

Gunda Béla egyetért Győrffy elvtárs azon megállapításával, hogy a jelen-tésben az elvi bírálatnak jobban kellett volna érvényesülnie és a néprajz-tudomány még fennálló ideológiai hiányosságait jobban ki kellett volna domborítani. Azonban túlságosan általánosnak tartja Győrffy azon kijelentését, hogy a néprajztudomány elmaradt a tudomány mai állásától. Nem elemzi, hogy miben maradt el és miért jellemzi a bírálatnak való hátatfordítás. Győrffy szerint a néprajzosok elzárkóznak a történettudománytól. Kétségtelen, van bizonyos fokú elszigetelődés, melyben mindkét tudomány művelői hibásak. A megoldást a tudományos problémák közös megvitatásában és a munkamódszerek kiértékelésében látja. Így pl. a termelőeszközök fejlődésével, történetével foglalkozó néprajzosok számára vajmi kevés anyagot nyújtanak a jobbágyság történetére vonatkozó legújabb munkák. Győrffy elvtárs említette, hogy a csehszlovák néprajz bizonyos tekintetben előttünk jár. Nemrég Csehszlovákiában töltött három hónapot és ennek alapján megállapíthatja, hogy valóban nagy segítségükre volt az, hogy több ösztöndíjasuk tanult a Szovjetunióban. Végeredményben azonban a csehszlovák néprajz is ugyanolyan kérdésekkel vajúdik mint mi. Viszont éppen a csehszlovák kartársak állapították meg, hogy több vonatkozásban példamutatók vagyunk számukra. A Bakos-könyv sem okozott odaát olyan problémát, mint nálunk. Ezt a könyvet lényegében úgy kell felfogni, mint egy nagyobbarányú adatközlést. Hibái természetesen vannak, egészében azonban anyagánál fogva pozitívumot jelent.

Spira elvtárs a nacionalista maradványokra utalt és példának egy 1947-ben megjelent füzetet hozott fel. A néprajz és közelebbről a füzet szerzője a 47-es mondanivalóján azonban már régen túl van. A Kossuth-hagyományok problémájával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy szerzője messzemenően igyekezett összegyűjteni a Kossuth-anyagot mind a lengyeleknél, mind a románoknál. Azonban figyelembevéve azt, hogy ezen a téren kevés publikált anyag áll rendelkezésre, nem lett volna helyes többet mondani, mint amennyit e tanulmány szerzője mondott.

Felmerült a néprajz egyetemi kari hovatartozandóságának kérdése. A történettudományhoz, egy bizonyos vonalon pedig a nyelv- és irodalmi karhoz való kapcsolat nyilvánvaló. Van szovjet példa arra is, hogy a néprajzi oktatás geográfiai karon történik. Ez a kérdés azonban nem alapvető, ha vannak is még tisztázandó problémák. Elfogadva Molnár akadémikus elvtársnak bírálatát, aki egy 1946-ban írt tanulmányát idézte, azt válaszolja, hogy anitak tárgyán, anyagán, ideológiai mondanivalóján régesrégén túl van. Ennek bizonyítására hivatkozik különböző szláv folyóiratokban azóta megjelent tanulmányaira. Összefoglalásul hangsúlyozza, hogy a jelentés bírálóinak helyes az a megállapítása, hogy az ideológiai eredményeket és hiányokat jobban ki kell domborítani. Nyílt elvi vitákban többet kell ezekkel a kérdésekkel foglalkozni a rokontudományok, elsősorban a történettudomány képviselőinek bevonásával.

Barabás Jenő hangsúlyozta, hogy a hozzászólók sok szervezeti, gyakorlati, elvi-elméleti kérdést érintettek, s az utóbbiak tisztázása a legfontosabb. Legtöbb felszólalásban kérdésként merült fel, mi a néprajztudomány feladata, célja, munkamódszere fejlődésünk jelen szakaszában? Hogy ez többek számára nyitott kérdés lehet, abban a jelentés is hibás, de hibás bizonyára maga a néprajzi munka is, melyből mindezt nem elemezheték ki más tudományágak művelői. Utal azonban Mátrai elvtársnak egy korábbi megállapítására — aki fejlettebb és nagyobb multtal rendelkező tudományokkal kapcsolatban mondotta —, hogy a tudomány végső céljai és módszereinek megállapítása a legnehezebb feladatok

közé tartozik. Tehát egy kiterjedelmű jelentés felölelheti-e egyáltalán egy tudományágnak leglényegesebb problémáit? A hozzászólók mondanivalói általában azt bizonyították, hogy ennek vagy annak a tudománynak segédtudományaként fogták fel a néprajzt. Nem kétséges, hogy minden tudomány segítségére van a másoknak, de az sem lehet vitás, hogy a néprajznak megvannak a sajátos, önálló feladatai, célkitűzései, módszerei. Mióta a marxista ismeretek tért hódítottak, azóta általánosan elfogadottá vált nálunk, hogy a néprajz történeti tudomány.

Spira elvtárs több ideológiai hibát említett. Ezek elé egy lényegesebbet tenne: az elvi általánosításoktól, a szélesebb perspektívákhoz való kapcsolódástól való félelmet. Pedig csak a látóker kiszélesítése teremtheti meg egy szaktudomány szükségszerűen szűkebb szemléletén túl a nagyobb horizontú áttekintést. Kétségtelenül vannak még nacionalista maradványok és fennáll a parasztromantika veszélye is, bár ezek ellen 1949 óta következetes küzdelem folyik. Nem ért egyet Spira elvtárral a munkásfolklor kutatása módszerének kérdésében. Ennek a súlyponti problémának a kiemelése feltétlenül helyes és nem jelenti a szerves egésztől való elszigetelődést. Az anyag jellegének eltérése, az adatközlők területi elhelyezkedése is önálló munkaközösség mellett szól. Az első öt éves terv tapasztalataim okulva, a második öt éves terv készítése alkalmából — a megfelelő időpontban — a néprajzi kutatók szélesebb körének bevonása kívánatos.

Vajda László a néprajztudomány mérlegét nem látja olyan kedvezőtlennek, amilyennek külső szemlélők ítélnék. Nem szabad megfélemleni arról, hogy ez a tudomány igen mélyről indult. A 30-as években egy-két területtől eltekintve, a magyar néprajz rendkívül elmaradt volt, a sivár és elvtelen kutatás meg sem közelítette a kor színvonalát. Ma viszont a néprajz igen komoly pozitívumokat is mutat már, s minden remény megvan arra, hogy a fejlődés üteme fokozódik.

Több elvtárs — helyesen — abból a megállapításból indult ki, hogy a néprajz historikus tudomány. Ebből logikusan következik, hogy a néprajzi munka megjavítása annyiban helyes és korszerű, amennyiben a historizmus elveinek, módszereinek erősödését eredményezi. A legsürgősebb feladat tehát a komplex munkamódszerek kialakítása. Ennek fontosságát minden etnográfus érzi. A társtudományok képviselőivel kibővített munkaközösségekben alakulhat ki a komplex munkamódszer és nevelődhetnek a kutatók.

Az a mérlegelés, amelyet Mátrai elvtárs közölt a néprajzi publikációk ideológiai szintjére vonatkozólag, korrekt és helytálló. Viszont a mai néprajz ezen a szinten már túlhaladt. Nem feledkezhetünk meg arról ugyanis, hogy a publikációs lehetőségek igen szűk volta miatt közleményeink csak igen tetemes késéssel jelenhetnek meg, a néprajz tehát, összhelyzetét tekintve, valamivel túlhaladt azon a színvonalon, amelyet a nyomtatásban látható termés tükröz. A színvonal emelésének kérdése során kell megemlékeznünk arról a tarthatatlan helyzetről is, melyet a külföldi szakirodalomtól való úgyszólván teljes elszakadás jelent. Intézményeink csak igen csekély mértékben kapnak valutát külföldi könyvek és folyóiratok megszerzésére, s ennek következtében fennáll az a veszély, hogy a magyar néprajztudomány előbb-utóbb teljesen kiszakad a nemzetközi munkából, provincializálódik.

A továbbiakban néhány olyan ideológiai-politikai hibára mutat rá, melyet az eddigi hozzászólók nem hangsúlyoztak, de amelyek jelentőségét nem szabad alábecsülni. Elsősorban a »veszélytelen« és a »hálás« témáknak hangzatos című

cikkekben való alkalmazására kíván utalni. A néprajz historikus tudomány, de forrásai döntően megkülönböztetik más történeti tudományoktól, mert a néprajz elsősorban nem írásos anyagból, hanem szóhagyományból s a recens kultúra elemzéséből meríti adatait. Ennek ellenére kutatóink nem egyszer áldozatául estek bizonyos hálás, könnyű hatást kelthető szempontoknak s összegyűjtöttek olyan anyagot is, amelyhez nem néprajzi kutatómunka kellett volna. A történész kollégák részéről itt felvetett egyik probléma, a mával való foglalkozás, pl. az etnográfusok részéről nem ütközött ellenállásba. Bizonyítja ezt az is, hogy nagy apparátussal folyik a kialakuló szocialista élet és kultúra vizsgálata, a munkásfolklor és munkáséletmód kutatása. A külső szemlélőkben ezekkel kapcsolatban gyakran felmerül az a gyanu, hogy kutatóink a sajátágosan néprajzi források mellőzésével a csekély ellenállás vonalán haladva olyan anyagot gyűjtenek össze, amely a minisztériumok irattáraiban, tanácsok jegyzőkönyveiben, pártszervezetek feljegyzéseiben, statisztikai kimutatásokban sokkal teljesebben tanulmányozható. Gyűjtőink ilyen »engedményes« magatartását fokozta még a folyóiratok szerkesztőségének és a könyvkiadást intéző szerveknek az az eljárás módja, hogy ismét csak a csekély ellenállás vonalán haladva, a »hálásnak« tűnő tanulmányokat emelik ki a kéziratok tömegéből. Míg tehát egyfelől a komplex munkamódszer megerősítésére kell törekednünk, másfelől a néprajzi anyag legkövetkezetesebb elvi körülhatárolása szükséges.

Hozzászólását három pontban kívánja összefoglalni. Először : a komplex munkamódszer kialakítása és fejlesztése a néprajz továbbfejlődésének feltétele. Másodszor : a publikációs lehetőségek oly nagyarányú biztosítása adassék meg etnográfusainknak folyóiratokban, könyvekben, előadásokban, hogy az az igényeket kielégíthesse. Harmadszor pedig : az így nyilvánosságra hozott gazdag néprajzi termés alapján induljanak meg éles elvi viták, hogy az adott és kapott híralat egy ideológiailag és szakmailag egyaránt nagyigényű néprajzi munka kialakulásához vezessen.

Ortutay Gyula akadémikus köszönetet mond a Néprajzi Főbizottság nevében az Akadémia II. Osztályának, hogy lehetővé tette a néprajz elvi-ideológiai kérdéseinek megvizsgálását. A vita valóban feltárt egy sor ideológiai gyengeséget. A jelentés, amely kizárólag az elvi kérdéseket helyezte előtérbe, ugyan csak rámutat arra, hogy a történelmi és dialektikus materialista módszer megvalósítása sokszor formális. Soviniszta és narodnyik nézetek, egyoldalú paraszti szemlélet még mindig felüti fejét. A néprajznak szüksége van arra, hogy ezeket a kérdéseket előtérbe helyezve, széleskörű vita megteremtésével kritika tárgyává tétessék a felszabadulás utáni kor munkássága. Szükség van arra is, amire a jelentés is rámutat, hogy megvilágítsuk a néprajz két világháború közötti helyzetét, annál is inkább, mert ennek megítélésében közöttünk is eltérő nézetek vannak. A néprajz történeti tudomány, de sajátos kutatási anyaggal, saját ismerettárggyal és saját módszerrel rendelkezik, amely nem is jelentéktelenül eltér a politikai történet módszerétől. Ezért nevezik a néprajzot néprajznak, ezért nem segédtudomány, hanem egyik tudomány a tudományok rendszerében. A néprajz történeti tudomány jellegétől független a kari hovatartozandóság kérdése, amelynek megtárgyalása nem ide tartozik.

A társtudományokkal kapcsolatban voltak hiányosságok. Moór Elemér kifogásolt tanulmányáról egy éven át eredménytelenül kértük a bírálatot a történettudósoktól, a Történettudományi Intézettől. A munkásfolklor kérdésével kapcsolatban sem sikerült bevonnai a legkülönbözőbb politikai és tudományos szerveket. Egyedül a Munkásmozgalmi Intézettől kapott a néprajz

nemi segítséget, így a munkásfolklór kérdésében összehívott viták sem vezettek eredményes együttműködésre. A Bakos-könyvvel foglalkozó akadémiai ítélethől és a néprajz külső megítéléséből Győrffy elvtárs igazoltnak látja azt, hogy a néprajz jelen fejlődésünktől elszigetelődött. Kissé lenézően bagatellizálta azt a munkát, amelyet a néprajz a kulturális forradalomban, a legkülönbözőbb tömegszervezetekkel együttműködve, egészen a filmfelvételekig megvalósított. Tagadhatatlanul többet kellett volna tennie ezen a téren. A II. Osztály vezetőségének figyelmeztetése alapján a munkásfolklór kérdésében a Bizottság kezdeményezésére az első lépések megtörténtek, s a termelőszövetkezeti kutatások is megindultak. Nem sok ez és számtalan hiba is történt ezen a téren, de tudatos elszigetelődés a néprajz részéről, — mint itt elhangzott, — nincs.

Visszatérve a munkásfolklór kérdésére — amelyről a legújabb Szovjet-szkaja Etnografija-beli cikk alapján helyesebb lenne, mint munkás életmód kutatásának kérdéséről beszélni — helyesli a paraszti folklór kutatástól való elkülönítést, mert más a kutatás tárgya s módszere. A munkásosztály kultúrája elsősorban nem szájhagyományozó módon él, ideológiailag magasabb fokon áll, Spira elvtárs nézetei tehát éppen tudományelméleti szempontból tévesek.

Befejezésül kéri az Akadémia II. Osztályától, hogy segítse elő az ideológiai továbbfejlődést, nyújtson segítséget a viták eredményes megszervezésében. A fiatalok minél szélesebbkörű bevonásával egyetért. A jelentést egészében nem tartja elutasítandónak, de szükségét látja kiegészítését a felvetett szempontokkal, az ideológiai problémák központba állításával.

Vargyas Lajos rámutatott arra, hogy a hozzászólók részéről elhangzott kritikák finom elemzéssel kimutatták az ideológiai hibákat vagy hibalehetőségeket, de ezzel nem mindig volt arányban a konzekvencia levonása, illetve azt a bírálathoz súlyosabbnak tartottuk. A munkásfolklór külön munkaközösségben való kutatását helyesli. A részletfinomságok felderítésére sohasem kerülhetne sor, ha mindenki csak általánosságban a magyar néprajz egészének kutatását végezné. Túlzott következtetésnek tartja néhány kifogásolható adat miatt a Bakos-könyvet »vad nacionalistá«-nak tartani. Meglepőnek tartja azt a megállapítást, hogy a népi hagyomány történeti vizsgálata szűk és apolitikus célkitűzés, hiszen ezáltal a néprajz éppen egy formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúra kialakításához akar hozzájárulni. A néprajztudomány az élő, recens anyag vizsgálatával foglalkozik, tehát mindig a márt vizsgálja. Ezt az anyagot azonban történetileg értékeli. Úgy látja, hogy mindaz a kifogás, amely felmerült velünk szemben, egyrészt a jelen élet kutatása, másrészt a történetiség alkalmazása tekintetében, szem elől téveszti a néprajzi munka eme alapvető, kettős tevékenységét. De ezen túlmenően külön csoportot alakítottunk a parasztság szocialista átalakulásának vizsgálatára és a munkásfolklór kutatására. Molnár Erik elvtárs Diószegi egy tanulmányát említette annak bizonyosságául, hogy kutatóink nem vonják le az elvi következtetéseket. A tanulmány egy nagyobb munka része, így végső elvi következtetések levonása még korai volna.

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus hiányosnak tartotta a jelentést, mert kimaradtak belőle — nem véletlenül — a magyar néprajztudományak ebben az időszakban nyilvánosságra került legfontosabb teljesítményei, mint a Népzene-tár I. kötete, a Kodály-émlékkönyv stb. Ha a néprajztudományak csak a II. Osztály által gondozott szektoráról szóló jelentést beszéljük meg, akkor nagyon nehéz a magyar néprajztudomány helyzetéről képet alkotni. Az I. és II. Osztály keretében folyó néprajzi kutatásoknak ezt az elszakadott-

ságát helyteleníti és veszélyesnek látja. Ilyen körülmények mellett nem látja biztosítottnak, hogy a kutatás közös elvi problémáit együttesen beszéljék meg. Nem tartja véletlennek, hogy az utóbbi időkben meglehetősen háttérbe szorult a népköltészet kutatása. Az Ethnographia utolsó évfolyamában egy szovjet tanulmány jelent meg a csuvas népköltészetéről és Ortutay elvtársnak a Kossuthra vonatkozó hagyományokat feldolgozó tanulmánya, mely részben népköltéssel is foglalkozik. Az Acta Ethnographica-ban egyetlen, a magyar népköltészetet tárgyaló tanulmány sincs. Úgy látja, hogy ez az a terület, ahol a népzene mellett és a népzenevel együtt már leginkább érett a helyzet komoly történeti következtetések levonására. Ennek a kutatási ágak megerősítése érdekében lépéseket kell tenni. A gyarmati népek néprajzával való foglalkozást Magyarországon távolról sem tudja termékenynek elképzelni autopszia nélkül, s így félt, hogy kevésbé megbízható, jórészt úti közlések felhasználásával próbálnak az elvtársak levonni eléggé bizonytalan következtetéseket.

A két osztály keretében folyó néprajzi kutatások egyesítésétől jelentős előrehaladást várnak. A Szovjetunióban a népköltészet kutatása teljes mértékben segíti a szocialista tartalom, nemzeti forma kialakításában az élő költészetet, élő irodalmat. Itt ilyen segítségadásnak még a lehetősége sem merült fel, jóllehet tudjuk azt, hogy a magyar népköltészeti gyűjtés megindulása idején milyen közvetlen volt az eleven irodalommal a kapcsolat. Erre a közvetlen kapcsolatra ma még teljesebb formájában volna lehetőség. A néprajzi lexikon elkészítését olyan feladatnak látja, amelynek megvalósítása szükséges volna, de amelyet csak minden rendelkezésre álló erő összefogásával lehet megoldani.

Spira György az elhangzott bírálatok helyes értelmezésére hívta fel a figyelmet. A felszólaló etnográfus elvtársak több megállapítás helyességét elismerték, mások viszont — elsősorban Vargyas Lajos — kifogásolták messzemenő következtetéseit. Ez valóban fenn is áll, mert hiányos anyagismeret alapján születtek. Ha az elvtársak a bírálatot segítő szelleműnek fogják fel, akkor a hibák valóságos mértékét maguk tudják megállapítani, esetleg más munkákkal kapcsolatban is.

Győrffy Sándor helyeselte a munkásosztály életmódjának néprajzi módszerű tanulmányozását és úgy látja, hogy itt mulasztás terheli a Munkásmozgalmi Intézetet még akkor is, ha a többi szervekhez képest különösen elvi téren nagyobb segítséget adott. Utal Dégh Linda munkájának lektorálási hibájára, amely érintkezik azzal az objektivizmussal, amit a Bakos-könyvvel kapcsolatban is bíralt az Akadémia. Kiemelte a termelőszövetkezeti témák kutatásának jelentőségét s utalt arra, hogy a falu életéről való informálódás terén a néprajz-tudománynak bizonyára lehetnének észrevételei.

Ortutay Gyula néhány megjegyzést fűzött az elhangzottakhoz. Dégh Linda tanulmányában a két néprajzi lektor, Vargyas és Ortutay kifogásolták az objektivista részeket, amit a szerző is akceptált, döntésül azonban a Munkásmozgalmi Intézet véleményét vették figyelembe. Az egyetem néprajz-szakos hallgatóinak és közvetlen munkatársainak figyelmét az informálás kérdésére mindig felhívta.

Szabolcsi Bence akadémikus néhány javaslattal szolgált az etnográfusoknak, miután a zenetudomány is hasonló problémákkal birkózott. Ideológiai problémáik tisztázása érdekében koncentráltabb figyelemmel fordultak a népzene mai élete felé, továbbá tervszerűen hozzákezdtek a magyar zenetörténet anyagának kiértékeléséhez. Még csak az első lépéseket tették ugyan meg, de remény van arra, hogy a közeli évek biztató eredményeket hoznak. A harmadik módszer abban állott, hogy megpróbálták idősebb tudományágakhoz kapcsol-

lódni s tőlük útbaigazítást nyerni. Ez a kísérlet eddig az irodalomtörténettel és a nyelvészettel folyt, most fogják megpróbálni a történelemmel. Molnár Erik akadémikus könyvét készülnek megvitatni, először szűkebb, azután tágabb nyilvánosság előtt.

Hasonló módszert javasol az etnográfia területén is. A döntő kérdéseket egy-egy fejlettebb, idősebb tudományág vezetésével úgy kell felvetni, hogy a néprajz a maga lényegbevágó szempontjait ott mondhassa el egy kiforró vagy kiforrni készülő probléma szolgálatában. Úgy látja, hogy többek között így lehetne elindítani a komplex munkát a két osztály között. Rengeteg közös kérdés van és feltétlenül segíteni kell egymásnak. Ezek a nyilvános viták, felmérések és főleg ezek a segítségkérések mindenki számára nagyon hasznosak.

A vita eredményeit *Fogarasi Béla* osztályelnök foglalta össze. A lefolyt vitához maga teljességében nem óhajtott hozzászólni, csupán néhány megjegyzést kívánt tenni. Elsősorban a jelentés gondos elolvasása alapján kialakult kívánságait, megjegyzéseit akarta röviden összefoglalni, egyszersmind reflektálni (hajtott más formában elhangzott véleményekre s végül néhány megjegyzést kívánt tenni a ma elhangzott felszólalásokra is.

A néprajztudomány ideológiai fejlődésének magasabb színvonalra emelése céljából a legfontosabb a *néprajz tárgyának és módszerének tisztázása*. Az idevágó cikkek és előadások, valamint a jelentés elolvasása alapján az volt a benyomása, hogy ezek a fontos alapvető kérdések, amelyeket nem lehet iskolásan egy-egy definícióra szorítani, nevezetesen, hogy mi a néprajz tárgya, vagy mi a néprajz módszere, nincsenek tisztázva. Amennyiben ezek a kérdések felmerülnek és felvetik őket, ez nem a megfelelő mélységgel és alaposzággal történik, hanem ötletszerűen, sokszor erősen szubjektív akcentussal, multbeli szerzői érdemek nyomatékos kihangsúlyozásával és deklaratív formában.

A vita során a néprajz tárgya és módszere kérdésében egyöntetűen elismerést nyert az az állítás, hogy a *néprajz történeti tudomány*. De nem történt meg annak vizsgálata, nemcsak ma, de általában a rendelkezésre álló irodalomban és talán még a meg nem jelent irodalomban sem, amiről Vajda elvtárs beszélt, azoknak a következtetéseknek a levonása, amelyek ellentétben állnak a néprajztudományban meggyökeresedett szokásokkal. A néprajztudomány művelői elvben elismerik ugyan, hogy a néprajz történeti tudomány, de a gyakorlatban — és azt hiszi ez a néprajzi irodalom többségére áll — bizonyos statikus, metafizikus, időn kívüli jelenségekként kezelik ezeket a tiszteletreméltó néphagyományokat, népszokásokat, néphiedelmeket, népművészeti értékeket stb. Nem látja még általános formájában sem a következtetések levonását annak elismeréséből, hogy a néprajz történeti tudomány. Még kevésbé azt, hogy a néprajzot marxista történeti tudománnyá kell fejlesztenünk.

Szükségesnek látja annak tisztázását, mit értünk népen, milyen értelemben beszélünk népről. Ebbe a sokértelmű fogalomba tudatosan és öntudatlanul bele lehet csúsztatni a legkülönbözőbb régi hagyományokat. Ortutay tagtársunk igen szenvedélyesen szokott tiltakozni az ellen, hogy narodnyikizmussal vádolják a néprajzot. Természetesen minden általánosítás nagyon kockázatos. De a nép fogalma, a népiség és hasonló kérdések körül csata van, s ha mindezt nem tisztázzuk megfelelően, akkor éppen ezeken a fogalmakon keresztül folynak bele a legkönnyebben a mai tudományba is ezek a hagyományok, amelyeknek összefoglaló és rendszeres, beható kritikája még nem történt meg. Minden társadalomtudománynak egyik legfontosabb feladata a *tudománykritikai leszámolás*, a magyar tudomány multjában uralkodott hely-

telen ellenséges irányzatokkal. A szellemtörténet irányában ez folyik. A néprajz azonban még meglehetősen deklaratív nyilatkozatok színvonalán áll. A kérdések tisztázását multhatatlanul szükségesnek tartja, hogy elkerüljék az olyan hibákat, mint amelyekre itt egyes cikkekkel kapcsolatban utalások történtek.

A következő legfontosabb kérdés: mi az oka annak, hogy a néprajz művelői — ha nincsenek is teljesen megelégedve a néprajztudomány mai állásával — ebben a jelentésben is erős tendenciát mutatnak a tudomány állásának rőzsaszínű szemüvegen át való nézésére. Az Osztályvezetőség úgy látja, hogy a *néprajz ideológiai állása nem felel meg a követelményeknek*, nemcsak az általános helyzethez illően, hanem a lehetőségekhez viszonyítva sem. Személy szerint is úgy látja — s ezt többször hangsúlyozta is, nemcsak a néprajzra vonatkoztatva —, hogy nálunk az anyaggyűjtésnek helytelen felfogása uralkodik egyes szakmákban. Megelégednek az anyag- és adatgyűjtéssel. Utal arra, hogy a »Társadalmi történeti tudományok helyzete és feladatai Sztálin elvtárs új munkáinak megvilágításában« c. előadásban 1951. december 10-én kifejtette álláspontját ezzel kapcsolatban. Ebben az előadásban megállapította, hogy »a pusztá anyaggyűjtésre való szorítókozás a társadalmi összefüggések megkerülésének mai formája«. Az anyag- és adatgyűjtés rendkívüli fontosságát, hasznosságát senki sem akarja lebecsülni, de ennél megállni nem lehet. Teljesen helytelen és tudománytalan az a módszer — melyre vannak példák —, hogy »én közlöm az anyagot, és a következtetéseket, — ha tetszik —, vonja le más«. — Ilyen munkamegosztás nem kedvező a tudomány fejlődése szempontjából. Sok cikkben ilyen szándékos megállás mutatkozik, s ez összefügg a legkisebb ellenállás problémájával, amit nem lehet »objektív fizikai törvényszerűségnek« tekinteni a mi területünkön.

A jelentésnek feltétlenül feladata lett volna megvizsgálni, mi ezen a téren a helyzet. A jelentés 21. oldalán levő fenti problémára irányuló értékeléssel nem ért egyet. »Általános hibája a publikációs munkánknak, hogy nem fokozódott még eléggé ideológiai megalapozottságunk, politikai harcosságunk, s ha elméleti igényünk fokozódott is, ha hátrább szorultak a pusztán történetietlenül leíró módszerek, nem mondhatjuk, hogy teljesen kiküszöböltük azokat«. Ez nem elég, ez nem felel meg a helyzetnek.

A továbbiakban ismertette Erdei Ferenc írásban közölt észrevételeit a néprajzi munkára vonatkozólag. Ebben Erdei elvtárs nagyon élesen, különös nyomatékkal emeli ki azt, hogy sokkal igényesebbnek kellene lennünk etnográfusainkkal szemben. Ezzel egyetért. Más üléseken is hangsúlyozta már, hogy az igényesség kérdése tudományos fejlődésünk egyik döntő láncszeme. Az anyaggyűjtésre való szorítókozásban nem objektív szükségszerűséget lát, hanem hiányságot. Az anyaggyűjtést állandóan össze kell kapcsolni módszertanilag a tudományos, elvi kérdések tanulmányozásával. Az anyaggyűjtés csak akkor sikeres és csak akkor szolgálja az új tudományos törvényszerűségek megismerésének a célját, ha át van hatva elvi és módszertani szempontokkal. Hangsúlyozza a beszámoló azt is, hogy az empirikus módszerek nem lehetnek egyeduralgok. Ez igazán magától értetődő megállapítás, de nem erről van szó és ha ilyen szelíden fogalmazzuk meg a dolgokat, nem jutunk el a célhoz. Másról van szó. Arról, hogy nálunk egy szűk empirizmus uralkodik a társadalomtudományok területén, különösen a néprajz területén. Egy olyan empirizmus, amely bizonyos elzárkózást jelent a marxizmus által felvetett problémáktól. Pl. attól, ami legjobban Sztálin munkája alapján áll annyira világosan előttünk, hogy a tudományok főfeladata az objektív törvényszerűségek kutatása és ennek alapján törvények megállapítása. Úgy véli, ez a néprajzra is vonatkozik, s annak is

szoros kapcsolatban kell lennie ezekkel az általános törvényekkel. S ez az, ami hiányzik, és ezért van egy ilyen empirizmus felé való hajlam, a szűk empirizmussal való megelégedés.

Ugyancsak nem ért egyet a jelentés alábbi megállapításával. »Le kell küzdenünk itt is azt az objektivistá szemléletet, amelyen az Ethnographia már jobban túljutott és ideológiai szempontból is olyan színvonalra kell emelni (tudniillik a folyóiratot), mint szakmai tekintetben«. A beszámoló itt hamis és helytelen ellentétet konstruál az ideológiai színvonal és a szakmai színvonal között. Nem lehet magas a szakmai színvonal, ha az ideológiai színvonal nem magas. Ha egyetértünk abban, hogy a néprajz társadalomtudomány, felépítmény az alapon, le kell vonnunk ennek konzekvenciáit. Nem a néprajz a segédtudomány — ezt nem is mondta senki — hanem a munkának anyaggyűjtésre szorító részét csak segédtudománynak lehet számítani. Nem tartja teljes tudománynak azt a tudományt, amely nem törekszik törvények megállapítására, objektív törvényszerűségek felismerésére. S ebben áll az igényesség, melyet nagymértékben nélkülözött mind a beszámolóban, mind az általa elolvasott cikkekben.

Rátért ezután a *publikációk* kérdésére, melyről a beszámolóban is és a beszámolón kívül is rendkívül sok panasz hangzott el, tájékoztatást adott a fontosabb kiadványokról. Megállapította, hogy a lektorok és szerkesztők nem végzik eléggé felelősen a munkájukat, semmitmondó recenziókat írnak, agyondícsérik egymást. Utalt »Tisztaigark« esetére, s megállapította, hogy a néprajzosokat megtévesztő módon tájékoztatták a könyv helyzetéről. (A szerző nem volt hajlandó a munkát a lektorok kívánságainak megfelelően átdolgozni.) A szerzők rendkívül érzékenyek a kritika iránt és azt szeretnék, hogy a Magyar Tudományos Akadémia úgyszólván változtatás nélkül és minél hamarabb közölje azokat a munkákat, amelyeket ők közlésre szánnak. De ezt csak akkor lehet teljesíteni, ha a munkák komoly ideológiai színvonalon állnak. Az Akadémia lesz legboldogabb, ha nem kell majd annyi gondot fordítani a különböző lektorálásokra és a szerkesztői munkára. Persze ma nem ez a helyzet és a néprajz terén különösen nem. Nem engedhetjük meg azt, hogy értékes anyagot, de komoly ideológiai hibákat, fogyatékoságokat tartalmazó munkákat a Magyar Tudományos Akadémia kiadványaiban megjelentessünk. Örömmel veszi Fülep Ferenc elvtárs által felvetett javaslatot a tudományos tanácsok megalakulására vonatkozólag, így ez a fórum már átvizsgálja azokat a munkákat, amelyek azután kiadás céljából az Akadémia elé kerülnek.

A szakmai izoláltság és befelé fordulás kérdésében helyesnek tartja azt a megállapítást, hogy itt kölcsönös hibák történtek. A történettudomány művelői nyilván nagy elfoglaltságúak és sok feladatuk következtében nem adtak elég segítséget, pedig elsősorban nekik áll ez módjukban. Itt azonban többről is van szó. Azok a megállapítások, amelyek ma itt történtek, főleg Vajda László részéről, a komplex kutatási módnak kialakításáról, rendkívül helyesek. Az olyan cikkek, amelyek úgyszólván pontot tesznek a továbbépítendő problémák után. azt a benyomást keltik az emberben, hogy sok esetben nincs meg a törekvés erre, hanem elegendőnek tartják az anyagközlő módszert. A jövőben a fokozott összműködést egyik legfontosabb feladatnak látja.

Elismerve a néprajztudomány eredményeit, melyet főleg a múzeumi munka és az azzal kapcsolatos népművelő munka, valamint anyaggyűjtés terén ért el, ismételten leszögezi, hogy az empirizmus jóval erősebb, mint ahogy erre a jelentés rámutat. Gátolja a néprajztudomány fejlődését, és ezt a gátat át kell szakítani. Ehhez szükség van magasabb igények felállítására. Magasabb igénye-

ken érti azt is, hogy törekedni kell komoly monográfiákra. Ott az igény kikényszeríti a fejlődést, az elvi kérdések megtárgyalását. Helyesli, hogy a jelentés a szovjet példára hivatkozik, de éppen a Szovjetunióra hivatkozva azt tartaná a legfontosabbnak, hogy a nagyobb igényeket vegyék példának a néprajz művelői. Szándékunk az, hogy fejlesszük és előbbrevigyük a társadalomtudománynak ezt az igen fontos ágát. Az utolsó kérdés ebben a tekintetben az, amit Zsdanov vetett fel; amikor emlékezetes beszédében a filozófusokat igen alaposan és élesen megbíráta, hogy képesek lesznek-e a filozófusok arra, hogy fordulatot hajtsanak végre tudományunkban. Zsdanov erre igennel felelt, s ő is azt hiszi, hogy a néprajzosok képesek erre, de nagy erőfeszítéseket kell tenniük, és nagyobb önkritikával kell mind a multat, mind a jelen teljesítményeket megnézni.

Említést tesz az idézés módjáról, t. i. semmi különbség nincs a Horthy-fasizmus legsötétebb idejében megjelent irodalom és az 1945 óta megjelent irodalom idézése között. Erre a legkirívóbb példák egyike Moór dolgozata, ami annál fontosabb, minthogy németül jelent meg. Nála teljes nyíltsággal mutatkozik meg az idézetek helytelen alkalmazása. Elképesztő könyv-bibliográfiája is. Abszolút kritikátlanul vonul végig a 40-es évek irodalmán.

A felszólalás további részében röviden a vita egy-két mozzanatához kívánt szólni.

Vajda László elvtárs felszólalásával a komplex módszer jelentőségére vonatkozólag egyetért. Ezt az öt éves terv készítésénél is figyelembe kell venni. Nem ért egyet azzal, amit Vajda a megnyilatkozási szabadság kérdéséről mondott. Mindenesetre ki kell zárni azt, hogy reakciós felfogások megnyilatkozásai szabadságot kapjanak. Erről nem lehet vita. Azonban ezen túlmenően sem engedhető meg az a luxus — a nemzetközi helyzet és a magyar helyzet összes tényezőinek figyelembevételével, — hogy úgy iskolázzuk a tudomány művelőit, hogy mindenféle helytelen, tudománytalan írásokat közöljünk és akkor azután őket utólag alaposan megbíráljuk. Hasonló probléma merült fel az irodalomban, de ezen már túlvagyunk. A vélemények harca nagy elvét nem szabad vulgariizálni. Nem igaz az, hogy csak mindenféle zagyvaság és káros nézet közlése és utólagos bírálata útján tudnánk iskolázni. Helyes az, ha a hibákon tanulunk, ha kísérletezünk. Nemcsak százszázalékos tiszta igazságokat lehet a vitában kifejtetni, hanem tévedéseket is, de meg kell találnunk azt a helyes formát, amely lehetővé teszi számunkra azt, hogy ez nem a legképtelenebb nézetek sokaságát fogja előidézni az alkotó, tartalmas vita helyett.

Trencsényi elvtárs megjegyzést tett arra vonatkozólag, hogy a beszámoló és a vita nem terjedt ki a népzene és a népköltészet kérdésére. Ez igaz. Az osztályvezetőség a néprajz általános állásával akart tisztában lenni. Egyébként feltételezi, hogy azok a hibák, amelyek általában megvannak, azok az I. osztály területéhez tartozó néprajzi területeken szintén megvannak és hogy ott ugyanazok a feladatok jelentkeznek, mint amelyek a II. Osztályon.

Befejezésül Fogarasi Béla osztályelnök feltette a kérdést: mi a teendő? Egyet ért Gyórfy elvtárral abban, hogy a jelentés ebben a formában még nem tekinthető kielégítőnek. Elvi észrevételeit hozzászólásában kifejtette. Úgy látja, hogy a vita felhasználásával a jelentést át kell dolgozni a gyakorlati javaslatokkal együtt.

Összefoglalva megállapítja, hogy bár a vita távolról sem ölelte fel eléggé az egész nagy kérdéskomplexust, mindenesetre fontos lépés volt előre azon a téren, hogy egyrészt a néprajz legfontosabb ideológiai kérdéseit tisztázza, másrészt más tudományágak számára is olyan tanulságokat regisztráljon, amelyeket e tudományágak művelői saját tudományuk fejlesztésére tudnak felhasználni.

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FŐBIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁJÁRÓL

Az Állandó, ill. Főbizottság megalakulása óta szakterületünkön határozott és jelentős fejlődés állapítható meg. E fejlődésről az évvégi munkabeszámolókkal mellett, összefoglaló jelentést Bizottságunk 1952 nyarán készített. (Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának osztályközleményeiben.) A múlt beszámoló az Állandó Bizottság munkájának ismertetése kapcsán nagyjából az egész szakterület helyzetét vázolta; megállapítása szerint tudományágunkban megindult a szervezett munka, kutatásunkban megállapíthatóak voltak a marxista ideológia behatóbb elsajátítására és alkalmazására irányuló első törekvések.

Jelen beszámolóink az 1952 nyarától eltelt időszak vizsgálatára terjed ki. A Bizottság az utóbbi két év alatt szervezte és irányította a kutatómunkát, elkészítette és szakmai vonalon ellenőrizte az akadémiai kiadványterveket, véleményével, bírálatával segítette az egyéb művészeti kiadványok ügyét, megvitatta a jelentősebb kiállításokat, munkaértekezleteket és vitákat kezdeményezett, rendezett, s más szervezetek hasonló rendezvényein részt vett, foglalkozott általános szervezési és káderekérdésekkel. Mind e tevékenysége eredményeképpen is, tudományágunk marxista-leninista történet-szemléletmódja megerősödött.

Több feldolgozásunknak a múlttal szemben nagyobb történeti és ideológiai megalapozottsága bizonyítja, hogy kutatásunkban művészeti múltunk jelenségeinek az új módszer szerint való értékelése jelentős tért hódított. Szaktudományunk több eredményes kísérletet tett arra, hogy a művészettörténet eseményeit szerves kapcsolatba fűzze a gazdaság- és társadalomtörténet egyes mozzanataival. (Pl. Pigler tanulmánya a »Pártfogolt művészetről« és Berkovits cikke a Képes Krónikáról.) Az összefüggéseket felderítve igyekezett elválasztani az értékeset az értéktelentől, a haladót a reakcióstól. A haladó hagyományok feltárása iránti törekvés eredményeként került sor korábban elhanyagolt, de a szerves fejlődésmenet rajza szempontjából fontos kérdések felvetésére (Véghvári: Szolnoki művészet, Rajnai: Mészöly Géza), s ezzel egyedejűleg eddig ismeretlen területek — mint a régebbi magyar grafikai — feltárására (Szemző, Gerszi, Rózsa, Nagy tanulmányai a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség két

évkönyvében), vagy régebben is kutatott területek új megvilágítására. (Tehel : A magyar nemzeti művészet kialakulásának kérdései a reformkorban.) Hasonlóképpen új terület feltárását jelentették az orosz-magyar művészeti kapcsolatok vizsgálatai során folytatott eredményes részlettanulmányok. (Berkovits értekezése Zichy Mihálynak orosz kortársaival való kapcsolatairól, Végvárinak Munkácsy és Repin művészete kölcsönhatásairól, valamint Bachernek Verecsagin magyar vonatkozásairól írt cikke.) Általánosságban megállapítható tehát, hogy művészettörténeti kutatásunk következetesen haladt előre az új módszerű magyar művészettörténet kialakítása terén.

Tudományterületünk elért eredményei között kell megemlítenünk a Magyar Művészettörténet kéziratban elkészült két kötetes összefoglalását (szerkeszti Fülep Lajos) ; a további kutatás szempontjából nagyjelentőségű a megindult műemléki topográfia-sorozat. A régebbi hazai művészetek egyes területeiről rajzolnak összefüggő képet a monografikus feldolgozások. (Garas : Magyarországi festészet a XVII. és XVIII. században, Radocsay : A középkori Magyarország falképei és táblaképei, Balogh : A Mátyás-kori renaissance-művészet — két-két kötetben.) Ismeretterjesztő irodalmunk terén komoly színvonalú kisebb kötetek jelentek meg. (Vayer : Rembrandt, Dercsényi : A sárospataki Rákóczi-vár, Zádor : A Nemzeti Múzeum.) Az élő művészettel való kapcsolatunk főleg az építészek körében erősödött meg (a soproni topográfiai kötet vitája), de javult az élő művészet folyóiratával, a Szabad Művészettel is. (Kutatóink cikkei a folyóiratban.) Tudományágunk új előrelendülését nagymértékben segítette fiataljaink munkássága. Egyes területeken (Magyar történeti festészet, a magyar iparművészeti és grafikai kutatások terén) főleg a fiatalok kutatása hozott jelentős új eredményeket.

Az elért eredmények mellett tudományágunk nagyjából a régi nehézségekkel küzd. Ezek, az elméleti vizsgálatoktól való tartózkodás és tudományszakunk történetének hiányos kutatása már két évvel ezelőtti jelentésünkben is szakterületünk jellemző fogyatékosságaiként jelentkeztek. Bizottságunk elmulasztotta a legfontosabb elméleti témák konkrét megjelölését. Bár az eltelt időszak alatt e hiányosságok leküzdésére történtek kísérletek, e vizsgálatok mindezekig nem haladtak oly mértékben előre és nem értek meg annyira, hogy nyomtatásban is napvilágot láthattak volna. Elméleti kérdéssel két fiatalabb kutatónk (Dávid, Pogányiné) foglalkozik, tudománytörténeti témák pedig a Szépművészeti Múzeum szakkörén kerültek bemutatásra és megvitatásra. E viták mellett egy-egy téma kapcsán a téma múltbeli történetére vonatkozó vizsgálatok folytak (Vayer : Schongauer tanulmánya, Garas : Magyarországi festészet a XVII. sz.-ban). Nem készültek el azonban legjelentősebb művészettörténetészeink munkásságának monografikus feldolgozásai, s elhanyagoltuk a két világháború közötti időszak művészettörténetének elemző vizsgálatát. Korábbi publikációinkból olyan helyzetkép rajzolódott ki tudományszakunk állásáról, melyet egyrészt a határozott és következetes elvi állásfoglalással

szemben tanúsított óvatosság, másrészt a marxista módszer felületes és külsőséges alkalmazása jellemzett. A határozott elvi állásfoglalással szemben tanúsított óvatosságból pedig a pozitívista módszer iránti hajlandóság volt kiolvasható akkor is, ha egyes kutatóink tudatosan nem is kívánták a pozitívizmus továbbélését biztosítani. Szaktudományunk e korábbi hibáit csupán részben vetkőzte le; emléke egy-egy nem kellő gonddal előkészített népszerűsítő kiadványunkban még ott kísért. (Művészettörténeti Kiskönyvtár.) Ezzel a jelenséggel párhuzamosan említendő az is, hogy XIX—XX. századi művészetünk már monografikus feldolgozásra érett problémáit elsősorban ismeretterjesztő célzatú munkáink tárgyalják, s bár rendkívül fontos feladatot teljesítenek, a teljes tudományos apparátussal készülő műveket nem pótolhatják.

Mindezekről a hiányosságoktól elválaszthatatlan, azokkal szorosan összefonódik, oka és egyben okozója könyvbírálataink csekély száma, gyakran bátor-talan, vagy formálisan kritizáló hangja. Szerkesztőink feladata, hogy a bírálatok megszületését a korábbinál nagyobb aktivitással serkentsék. Ugyancsak e hibákkal kapcsolatos jelenség, hogy míg az orosz-magyar kapcsolatok feltárása terén komoly kutatások folynak, addig a világosabb elvi állásfoglalásra jobban ösztönző szovjet-magyar művészeti kapcsolatok vizsgálata körében tudományágunk terméktelen.

Nem vonta le a Bizottság a kormányprogram célkitűzéseiből a tudomány-
szakunkra vonatkozó tanulságokat. A jövő első feladatának tekinti a tudomány-
munka nagyobb fokú elmélyítését, a magyar művészeti emléktanyag nagyobb
megbecsültségének biztosítását szorgalmazni.

Tervmunkák

A módosított ötéves terv kutatási tematikája alapján szakterületünkön a
következő munkák fejeződtek be:

Magyar Művészettörténeti bibliográfia

Magyar Művészettörténet két kötetben

Magyar műemléki topográfia soproni és Nógrád megyei kötete

Magyarországi várak

Középkori magyarországi falfestészet korpusza

Mátyás-kori renaissance-művészet adattára

A magyarországi festészet XVII. és XVIII. századi két kötete

A XIX—XX. századi orosz-magyar művészeti kapcsolatok részlettanul-
mányai

A Szépművészeti Múzeum régi külföldi képtára szakkatalógusa

A következő munkák folynak tervszerűen:

Művészettörténet és műkritika a nemzeti függetlenségért vívott harc
korában

- Magyar műemléki topográfia Budapest I. kötete
 A budai vár építészeti emlékei és ásatási leletei
 XVI—XVIII. századi magyarországi szobrászat
 XVI—XX. századi magyar grafika
 XIX—XX. századi magyar festészet
 Pollack Mihály monográfiája
 Történeti festészet
 Munkácsy Mihály monográfiája
 A két világháború közötti művészet részletproblémái
 Az ötvösség körében a XIX. sz. elejének emlékei
 A kerámia-művészet körében a kályhák anyaga és a herendi gyár munkássága
 A debreceni, nagyszombati és dunántúli könyvkötészet emlékei
 A Szépművészeti Múzeum régi külföldi szobor gyűjteményének és grafikai gyűjteményének szakkatalógusa
 A magyarországi gyűjtemények keleti iparművészeti tárgyai
 Az európai festészet tanulmányozása.
- A következő munkák halasztódtak el:
- A fasizmus korszaka a művészettörténetben
 Haladó tudósok munkásságának monográfiái
 Az esztergomi múzeum régi külföldi anyagával kapcsolatos kutatások.

Kiadványok

Jelentős fejlődésről számolhat be a Főbizottság kiadványaink terén is. A múlthoz nem hasonlítható módon, komoly és széles publikációs lehetőséget biztosítanak megindult folyóirataink és e folyóiratok mellett a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség rendszeresen évenként megjelenő Évkönyve. Folyóirataink hibája, hogy mindeztideig nagy időköznel, nem rendszeresen jelentek meg, s így éppen az eleven kritika ösztönzése és a tudományos élet fejlesztése terén hivatásukat kellőképpen betölteni nem tudták.

Tudományos publikációinknak a népszerűsítő művek mellett aránytalanul magas árát külön kell megemlítenünk. Nagyobb gond, több szeretet lenne szükséges a művészeti-tudományos kiadványok szebb, ízlésesebb megjelenítéséhez.

Ismeretterjesztő művészeti könyveink nagy száma (kb. 30 kötet, füzet, album) figyelmet arra az eleven és egyre fokozódó igényre, mely művészeink és dolgozóink részéről az időszerű művészettörténeti kérdések iránt megnyilvánul. E kiadványok nagy számán mérhető le az a növekvő igény, melyet kultúrpolitikánk a képzőművészetek társadalmat alakító szerepe jobb és teljesebb betöltése iránt támaszt. Ismeretterjesztő kiadványaink terén a Főbizott-

ság feladata biztosítani, hogy e könyveink minden esetben komoly, tudományos készültséggel szülessenek.

Jelentős eredmény : ez évben újra megindulnak a művészeti múzeumok saját publikációi is (évkönyvek, közlemények), de mindezekig megoldatlan a nemzetközileg is nagyfontosságú gyűjteményeink szakkatalógusainak rendszeres kiadása. (Pigler : A régi külföldi képtár katalógusa, Balogh : A régi külföldi szoborgyűjtemény katalógusa.)

Szakkatalógusaink rendszeresen nem biztosított kiadásához hasonlóan a legnagyobb nehézségekkel küzd a művészettörténeti forrás-kiadványok ügye. Munkácsy naplójának és válogatott leveleinek népszerűsítő célzatú megjelenítésétől eltekintve, művészettörténeti forrás-kiadvány a felszabadulás óta nem látott napvilágot.

Kiadványaink jövő tervezésénél — főleg a népszerűsítő jellegűeknél — a Főbizottság első feladatának tekinti, hogy azok tudományos elmélyítésére fordítson nagyobb gondot.

Kiállítások

A kiadványok tervezése, lektorálása mellett a Főbizottság foglalkozott a kiemelkedő kiállítások értékelésével is. (Munkácsy, Vármúzeum, Szépművészeti Múzeum új magyar képtára, Iparművészeti Múzeum kiállításai.) Állást foglalt a tervezett nagybányai kiállítás ügyében. A kiállítások rendezése elsősorban az egyes intézetek feladata — több közülük komoly, új tudományos eredményeket is hozott — a Főbizottság elsősorban ott nyilvánított véleményt, ahol elvi állásfoglalásával, szakmai tanácsaival határozott segítséget nyújthatott.

Viták és kritika

Kezdeményező jellegű munkát folytatott a Főbizottság a tudományos viták megrendezése terén. Munkássága e körben kettős célt szolgált ; egyrészt készülő művek tematikájának előzetes megvitatásával segítette elő a szerzők további kutatásait (a két kötetes Magyar Művészettörténet és a Munkácsy-monográfia vitája), másrészt megjelent művek nyilvános bírálatával (Pataki : A magyar rézmetszés története, a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség két évkönyve, Sopron és környéke műemlékei) határozottabb kritikai és elvi állásfoglalásra, jobb munkára igyekezett serkenteni kutatóinkat. E viták szelleme azonban nem mutatja a kívánt fejlődést. Bár a szóbeli bírálatoknál a vélemények és ellenvélemények szabadabban, bátrabban ütköznek meg, mint csekélyszámú, nyomtatásban megjelent kritikáinknál, — hiányosságuk mégis,

hogy az elvi tudományos kérdések fejtegetéséről gyakran letérve, a kisebb jelentőségű részletkérdések megtárgyalásába torkolnak. Az elérendő cél, hogy a viták jobban összpontosuljanak az elvi kérdések köré, hogy ne mozogjanak széles általánosságban, s hogy a szóban elhangzott bírálatok végre írásos formát is nyerjenek.

Szervezeti és káderkérdések

A Főbizottság részt vesz az alábbi szervezetek és intézmények munkájában:

A Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat, a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége Írói Szakosztálya, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Művészeti Múzeumok, a Művészettörténeti Intézet, a Művészeti Főiskolák Művészettörténeti Tanszékei, a Műegyetem Építésztörténeti Tanszékei és a Műemléki Csoport.

E különböző szervezetek és intézmények különböző funkciók ellátására hivatottak, feladataik teljesítése során munkásságuk gyakran kereszteződik. A Főbizottság kötelességének tekinti adott esetekben az egyes szervezetek és intézmények közötti profil kérdésében állástfoglalni. E különböző szervezetek, intézmények világosan el nem határolt feladataiból következően sok fölösleges elfoglaltság hárul kutatóinkra. A kérdés csupán munkájuk, hivatásuk alapos revíziójával lenne megoldható.

A tudományág minden dolgozója — az idősebbek és nem állandó foglalkozásúak a Művészettörténeti Intézet keretén belül — a szakterületen fejti ki tevékenységét.

Az egyetemi oktatás a korábbi muzeológus képzésről a szakképzésre tért át. E téren fontos feladat a módszeres oktatásnak a tudományos munka szempontjából való elmélyítését tovább fokozni.

Szakterületünkön két aspiráns dolgozik.

A Magyar Tudományos Akadémiának kutatóink munkássága iránt tanúsított megbecsülését bizonyítja az a tizenkét kandidátusi fokozat, melyet a Tudományos Minősítő Bizottság egy évvel ezelőtt adományozott művészettörténészeinknek. Tudományágunknak azonban az akadémikus Fülep Lajos és a 85 esztendőös Lyka Károly kivételével nincs doktora. Főbizottságunk feladata, hogy idősebb művészettörténészeinket oly publikációk elkészítésére ösztönözze, melyek lehetővé teszik számukra a doktori fokozat elnyerését.

A káderkérdésekhez kapcsolódik a tanulmányi lehetőségek problémája. A külföldi tanulmány- és kutatóútak szünetelése, ritka esetben csak egy-egy időszaki kiállításához, az élő művészet kérdéseire való kapcsolódása nagy mértékben veszélyezteti tudományágunk komoly megalapozottságát. Fiatalabb kádereink kivétel nélkül a magyarországi és magyar művészetek feldolgozására irányulnak, a régi külföldi művészettörténet-kutatás káderutánpótlás problé-

mája megoldatlan. Az egyes kutatási területek művelésének aránytalan elmaradottsága mellett azonban további fejlődésünkre az is veszélyt jelent, hogy a külföldi emléanyag közvetlen ismeretének, tanulmányozásának hiányában fiatalabb és idősebb kutatóink szakmai értékelőképessége bizonytalanabbá válik.

Javaslatok

A szakterület további munkája megjavítása érdekében a következő tervek megvalósításához kérjük az Akadémia támogatását :

1. az elkészült magyar művészettörténeti bibliográfia kiadása és a tervezett magyar enciklopédia munkálataival párhuzamosan a művészettörténeti lexikon előkészítése (2 kötetben),

2. külföldi kutató- és tanulmányutak megszervezése, valamint a régi európai művészettörténettel foglalkozó, tekintélyes szovjet tudósok meghívása, továbbá művészettörténeti kongresszus megrendezése külföldi tudósok részvételével, vagy ilyen kongresszus megrendezésének indítványozása a Szovjetunió és a népi demokráciák felé,

3. a Tanulmányi (másolat) Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria megszervezésének szorgalmazása.

A Főbizottság munkájával kapcsolatban a következő javaslatokat tesszük :

1. A kormányprogram célkitűzései szellemében tudományszakunk speciális feladatainak körvonalazása,

2. az 1954. évi tervben és a második ötéves tervben az elméleti és tudománytörténeti kérdések nagyobb hangsúlyának biztosítása,

3. az egyes történeti kutatások során felvetett elméleti kérdések határozottabb és szabatosabb taglalásának előmozdítása,

4. a fontosabb publikációkban tárgyalt problémák tudománytörténeti feldolgozásának szorgalmazása,

5. az akadémiai és egyéb tudományos kiadványok vitáinak rendszerezése,

6. a recenziós tevékenység fejlesztése,

7. folyóirataink profilkérdésének megoldása.

Budapest, 1954. március 2.

A Főbizottság beszámolójával kapcsolatban az Osztályvezetőség részéről Lukács György és Fogarasi Béla elvtárs foglalkozott behatóan művészettörténeti kutatásunk problémáival.

Lukács György megállapítása szerint kutatóink nem veszik kellőképpen figyelembe, hogy a művészettörténet problémái szervesen a magyar történelem problémáiból nőnek ki. Ezért tudományágunk — bár értékes részleteredményeket ért el —, a magyar művészettörténet lényeges kérdéseit nem vetette föl,

a különböző hatások és kapcsolatok bemutatásán túlmenően nem világított rá kellőképpen a magyar művészetek multjának igazi sajátosságaira, nem elemezte, hogy e sajátosságok miként nyilvánultak meg a jellegzetes hazai formanyelvben. A magyar művészettörténet csak kis mértékben szerzett tudomást történetírásunknak a közelmultban elért jelentős eredményeiről.

Művészettörténetünk másik komoly hibája az a passzivitás, mely kutatásunkat a polgári művészetelmélet és művészettörténet kritikai revíziójának terén jellemzi. Ebből következően művészettörténészeink munkásságában elevenen él még a pozitivizmus hatása — cikkeink jórésze csupán marxista terminológiával megtöltött pozitivisták értékelés — s tanulmányainkban felfedezhető még a szellemtörténeti hatások továbbélése is.

Fogarasi Béla megállapítása szerint szaktudományunkat lényegében még mindig az adatok feltárása, gyűjtése és rendezése jellemzi, központi problémáink tudományos feldolgozása még nem vált kutatásunk alapvető sajátosságává. Művészettörténetünk nagyobb hajlandóságot mutat a tiszta empirizmusra, mint a történelmi materializmus elmélyült, következetes alkalmazására. E hibánk egyik főforrása, hogy kutatóink közül sokan igen egyszerűen értelmezik a marxizmus alkalmazásának kérdését, úgy vélik, hogy munkájuk keretében a gazdasági alapok felvázolásával eleget tettek a történelmi materializmus követelményeinek.

Befejezésül Fogarasi Béla egy olyan értekezéslet megrendezését javasolja, melynek céljául művészettörténeti munkánk körében a marxista módszer alkalmazásának kérdéseit kell kitűzni.

A MODERN FIZIKA NÉHÁNY FILOZÓFIAI PROBLÉMÁJÁRÓL*

JÁNOSSY LAJOS

I

A modern fizika problematikájával kívánunk foglalkozni. Nem felesleges bevezetéképpen rámutatni, hogy léteznek a fizika területén lényeges, meg nem oldott problémák, és pedig nem valahol a modern fizika »szélén«, ahol a fizikai részletkutatások folynak, hanem alapvető, a modern fizika problematikájában centrális helyet elfoglaló kérdések nincsenek tisztázva.

A Filozófiai és Természettudományi Munkaközösség előtt fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy itt olyan kérdésekről van szó, amelyek megoldásához filozófusok és fizikusok szoros együttműködése szükséges. A problémák nem tisztán filozófiai problémák és nem is tisztán fizikai problémák, ily módon tehát a problémák konkrét felvetéséhez, különösen pedig megoldásához filozófiai és fizikai részletismeretek szükségesek.

II

Ha a modern fizikai irodalmat tanulmányozzuk, akkor különösen egyes vezető fizikusok népszerű munkáiból kitűnik, hogy a fizikában és a természettudományban idealisztikus nézetek nagy szerepet játszanak. Ezeket a nézeteket a szorosán vett szakirodalomban is megtaláljuk, de sokkal világosabban és kevésbé leplezetten jelennek meg a népszerűsítésekben. Ezeknek, mint Fogarasi elvtárs többször kifejtette, igen fontos szerepük van. Éppen ezeken keresztül — és pedig nagyobb mértékben, mint szakmunkáikon keresztül — ismertetik az idealista fizikusok világnézetüket és filozófiai felfogásukat. Ilyen szempontból helytelen volna ezeket a népszerűsítő műveket pusztán mint »leegyszerűsítéseket« felfogni. Lényegében kétféle, filozófiai tarthatatlan felfogással találkozunk az idealista fizikusok táborában; ezek nem függetlenek egymástól: mindkettő idealista irány és összefügg a machizmussal.

a) Mach közvetlen tanítványairól van szó, ezek között mint fizikus Einstein a legkiválóbb. A fizikusok e tábora tagadja a világ objektív létezését.

* A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Főbizottsága 1954. ápr. 5-i vitáulésén elhangzott vitaindító előadás.

A tagadás egyes esetekben nyílt és a szolipszizmushoz közelálló álláspontot foglal magában, más esetekben szégyenlős módon eltakarva jelentkezik. Ezek az idealista tévedések elferdített interpretációkra vezetnek, de nem okoznak szükségszerűen téves fizikai részleteredményeket. Ezekre az idealista felfogásokra vonatkozik Lenin ismert kijelentése a *Materializmus és Empiriokriticizmus* c. művében, hogy sok jó fizikus van, akiknek egy szót sem szabad elhinni, míhelyt filozófiáról beszélnek. Persze nem minden fizikus fogadja el a machista felfogásokat. Magától értetődik, hogy a Szovjetunióban a dialektikus materializmus álláspontját elfoglaló fizikusok tisztán látnak e kérdésben. De a nem marxista fizikusok között is például Max Planck élesen szembekerült ez idealista elferdítésekkel.

»Az elméleti fizika alapja: reális, az érzékeléstől független folyamatok létének feltételezése. Ezt a feltételezést minden körülmények között fenn kell tartani; valójában még a pozitivista beállítottságú fizikusok is elfogadják. Mert ha ragaszkodnak is az érzékelésnek, mint a fizika egyetlen alapjának elsőlegességéhez, mégis — egy értelmetlen szolipszizmus elkerülése céljából — kénytelenek elismerni, hogy vannak egyéni érzéki csalódások, hallucinációk is, ezeket pedig csak annak a követelménynek segítségével lehet kiküszöbölni, hogy a fizikai megfigyeléseknek bármikor reprodukálhatóknak kell lenniük«. (M. Planck: *Die Physik im Kampf um die Weltanschauung*, 1953.)

b) A kvantumelmélet megfogalmazása során a huszas évek vége felé filozófiailag rendkívül zavaros nézetek kerültek a modern fizikába. Ezek az új felfogások is lényegében machista felfogások, de sokkal erősebben torzítják a képet, mint a régebbi machista tévedések. Az újabb idealista nézetek, véleményem szerint, már behatolnak a részleteredmények megítélésébe is, és így helytelen részleteredményekhez vezetnek. Itt arról van szó, hogy állítólag a szubjektum és objektum közötti viszonyt a modern fizika szerint új módon kell felfogni. Abból kiindulva, hogy minden méréssel a mérendő objektumot szükségszerűen bizonyos mértékben befolyásoljuk, olyan felfogás alakul ki, hogy az objektum csakis a megfigyelésen keresztül jön létre és így szubjektív idealista kép alakul ki. A hullámfüggvénynek Max Born-tól származó interpretációja legélesebb módon fejezi ki ezt. A Born-féle interpretációból kifolyólag jöttek létre olyan nézetek, amelyek szerint az atomfolyamatok akauzálisak. Hogy milyen formában tagadja a kvantumelmélet kanonizált iskolája a kauzalitást, azt jól láthatjuk pl. Neumann János alábbi kijelentéséből:

»Jelenleg nincs sem indíték, sem mentség arra, hogy a természetben lévő kauzalitásról beszéljünk, — minthogy nincs olyan tapasztalat, amely létezését alátámasztaná, mert a makroszkópiai tapasztalatok erre elvileg alkalmatlanok és az egyetlen, az elemi folyamatokra vonatkozó tapasztalatainkkal megegyező elmélet, a kvantumelmélet ellentmondásban áll

vele«. (Johann v. Neumann : Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik, 1932, 173. old.)

A szubjektum-objektum viszonyról például Max Born és Pascual Jordan a következőképpen vélekedik :

»Nemcsak a klasszikus makroszkópiái elképzelések a térről, időről és kauzalitásról bizonyulnak elégtelennek az atomfolyamatok terén, hanem még a szubjektumról, objektumról és a realitásról alkotott hagyományos fogalmak is fokozatosan elveszítik szokásos jelentésüket«. (M. Born und P. Jordan : Elementare Quantenmechanik, 325. old.)

»A mérendő mennyiség csak a megfigyelés folyamatában vesz fel meghatározott értéket. A megfigyelés folyamatának az objektív tényállástól való, a klasszikus elképzelési módra jellemző elválásztása keresztülvihetetlené válik és az objektív eseményképekben való gondolkodás érvényét veszti...« (Pascual Jordan : Anschauliche Quantentheorie, 308. old.)

Az ezekben az idézetekben kifejezett vélemények egyáltalában nem szélsőséges vélemények, hanem a kanonizált kvantumelméleti iskola szerint általában elfogadott álláspont éles kifejezései.

Sem az újabb, sem a régebbi machista nézetek nem örvendtek általános elismerésnek, még a nem marxista fizikusok körében sem. Jól mutatja ezt a tényt pl. de Broglie véleménye :

»Bohr, aki korszakunk egyik legnagyobb tudósa, de egy kissé a jelenkori fizika Rembrandt-ja, mivel időnkint bizonyos hajlamot árul el a »clair-obscuré« iránt, azt mondotta a korpuszkuálákról, hogy azok »nem élesen definiált individuumok véges tér-időhatárok között«. (L. de Broglie : La physique quantique restera-t-elle indéterministe? 14. old.)

»A tudományok története azt mutatja, hogy a tudomány haladását mindig gátolták bizonyos koncepciók erőszakos befolyásai, amelyeket végül dogmáknak tekintettek. Ez okból ajánlatos lenne azokat az alapelveket, amelyeket végül további vita nélkül elfogadnak, időnkint igen alapos vizsgálatnak alávetni«. (U. ott, 22. old.)

Schrödingerrel egy fizikai probléma körül levelezésben állok, melynek kapcsán Schrödinger minden levelében élesebbnél élesebb kijelentéseket tesz ebben az irányban. Genfben tartott előadásában hangsúlyozta :

»Az anyagi valóságnak ez a képe ma annyira ingatag és bizonytalan, mint már régen volt. Sok érdekes részletet ismerünk, hétről-hétre újakról szerzünk tudomást. De az alapelképzelésekből olyanokat kikeresni, amelyek valóban biztosak, és ezekből egy világos, könnyen érthető vázat felépíteni, amelyről azt mondhatnánk : ez egészen biztosan így van, ezzel ma mindnyájan egyetértünk — teljesen lehetetlen. Egy széles körben elterjedt vélemény egészen addig megy el, hogy a valóságnak egyáltalában nem létezhet objektív képe bármilyen korábban vélt értelemben. Közü-

lünk csak az optimisták (akik közé magamat is számítom) tartják ezt filozófiai túlkapásnak, egy nagy válság idején tett kétségbeesett lépésnek. Reméljük, hogy a fogalmak és vélemények ingadozása csupán egy heves átalakulási folyamat megnyilvánulása, amely végül is valami jobbhoz fog vezetni, mint az a vad formula-halmaz, amely jelenleg tárgyunkat körülbástyázza«. (E. Schrödinger: Unsere Vorstellung von der Materie. 37. old.)

III

Vizsgáljuk meg a problémákat a mi szempontunkból. Több felfogás képzelhető el.

a) Az egyik felfogás értelmében a modern fizika filozófiai eltévelyedések ellenére lényegében rendben van és csupán az a teendő, hogy az idealista fogalmazásokat átstilizáljuk anélkül, hogy a fizikai tartalmat bármilyen módon is megváltoztatnók. Egy ilyen felfogás jogosultságát azzal lehetne indokolni, hogy a modern fizika rendkívül sok kvantitatíve helyes, azaz megfigyelés által igazolt eredményhez vezet. E felfogás legerősebb képviselője Fock akadémikus, aki a Bohr, Heisenberg stb. által felállított kanonizált kvantummechanikát lényegében elfogadja, de igyekszik a kanonizált megfogalmazásokat olyképpen módosítani, hogy ezek materialista formát nyerjenek. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy Fock akadémikus budapesti látogatása alkalmával kifogásolta az általam használt »kanonizált«* jelzőt, mert ennek a jelzőnek sértő íze van. Fock felfogására később visszatérünk.

b) A Szovjetunióban Fock felfogása és Blohincev felfogása között nagy vita alakult ki. Blohincev szükségesnek tartja új nézeteknek a kvantumelméletbe való bevezetését, de főleg azt vizsgálja, hogy a kanonizált felfogásnak mely része menthető meg. Blohincev felfogását statisztikus felfogásnak szokás nevezni. A statisztikus felfogással a továbbiakban még foglalkozni fogunk; e felfogás képviselői például nálunk Novobátzky, továbbá Amerikában Bohm, bizonyos mértékben ide sorolható de Broglie is. Véleményem szerint e statisztikus felfogás — bár kielégítőbb, mint Fock merev elzárkózása minden újítás elől, — nem teljesen kielégítő, t. i. a statisztikus felfogásban a kvantumfelfogás egészen lényeges részei magyarázat nélkül maradnak. A statisztikus felfogás biztosan jó, addig, ameddig elmegy, de nem képes az egész területet átfogni.

c) Saját felfogásomat, amelyről a múltban már több ízben beszámoltam, messzebbmenőnek tartom, mint Blohincevét, Fock felfogásának ellenpólusát. Az én felfogásom szerint a filozófiai nehézségekből kiindulva ki lehet mutatni, hogy a kvantumelmélet kanonizált felfogása hibát kell hogy tartalmazzon fizikailag is. Hogy ez az én szélsőséges álláspontom helyes-e, vagy sem, az persze

* A német »orthodox« szó értelmében.

ténykérdés, minthogy itt nem egyszerűen interpretációkról van szó. Amennyiben t. i. a kvantumelmélet jelen formájában ténylegesen hibát tartalmaz, úgy ez szükségszerűen kell hogy kísérletileg kimutatható legyen. Véleményem szerint azon kérdések körül, amelyeknél a filozófus által megállapított ellentmondások a legélesebben feltárulnak, szükség van részletes kísérletek végrehajtására és ezeknek során meg kell vizsgálni, hogy vajjon a kanonizált kvantumelmélet által előrelátott eredmények mind kísérletileg bizonyíthatók-e, vagy sem.

A helyzet nagyon érdekes, minthogy van egy sor olyan kísérletileg vizsgálható kérdés, amelyre a kvantumelmélet határozott feleletet ad, de kísérleti bizonyításuk vagy cáfolásuk eddig nem történt meg. Intézetemben megindítottam egy kísérletsorozatot azzal a szándékkal, hogy ezen kérdések közül néhányat tüzetesen kivizsgáljunk.

Jellemző egyes fizikusok elfogultságára az, hogy sok oldalról azzal a kritikával találkozom, mely szerint tökéletesen feleslegesen pazarolom időmet ilyen triviális kísérletek keresztülvitelére, hiszen az elmélet olyan biztonsággal látja előre e kísérletek eredményeit, hogy kár az időért ezekkel a problémákkal egyáltalában foglalkozni. Én ezt az ösztönszerű ellenszenvet e fundamentális kísérletekkel szemben mély ideológiai okoknak tulajdonítom. Azok a fizikusok, akik igyekeznek lebeszélni, hogy ilyen alapvető kísérletekkel foglalkozzam, ezt — anélkül, hogy tudnák — azért teszik, mert a kísérletek eredménye az ő ideológiájukat veszélyeztetné.

Viszont örömmel tapasztalom, hogy az utóbbi időben a magyar fizikusok részéről fokozatosan mind nagyobb megértéssel találkozom. Így nagy bátorításnak veszem, hogy nemrég a Fizikus Társulat elnöksége határozottan kifejezte érdeklődését kísérleteim iránt.

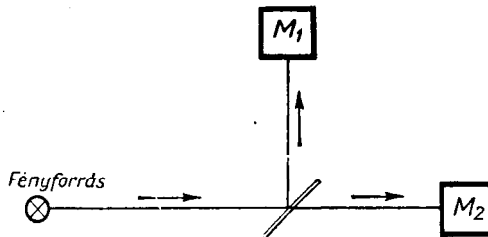
IV

Az érthetőség kedvéért az általunk tervezett kísérletek közül kettőt részletesebben leírok. E két kísérlet egy nagyobb kísérletsorozat kezdetéül fog szolgálni, egyelőre azonban nem érdemes a későbbi kísérletek terveiről beszámolni.

1. Igen gyenge fényforrás esetén a fotonokat egyenként lehet számlálni. A fotonszámlálás ú. n. multiplier-rel történik. Ha a multiplier felfogó lemezére csak egyetlen foton is esik, ez a foton elektromos kisülést tud kiváltani, a kisülés pedig jelfogók segítségével észlelhető. A multiplier katódjára eső fotonok nem mind okoznak kisülést. Csak akkor történik kisülés, ha a foton egy fotóelektront vált ki a katódból. A gyakorlatilag felhasznált multiplierekben annak valószínűsége, hogy a látható fény egy fotonja egy elektront vált ki, nagyságrendben kb. egy százalék. Ez annyit jelent, hogy száz foton közül átlag egy vált ki kisülést, a többi 99 pedig elvész. Meg kell jegyeznünk, hogy minden egyes foton ugyanolyan valószínűséggel válthatja ki a kisülést. Ez azt jelenti, hogy egy fotonnak,

ha a katódra esik, vagy sikerül elektront kiváltania, vagy sem, ez azonban független attól, hogy előtte vagy utána hány foton esett a katódra.

Könnyűszerrel előállíthatunk olyan fénysugarakat, amelyekben másodpercenként csak kisszámú foton halad. Egy ilyen gyenge fénysugarat félig átteresztő tükörrre bocsátunk, vagyis egy olyan tükörrre, amely a fénysugarat csak részben veri vissza, részben pedig átengedi. A vizsgálat célja annak megállapítása, hogy mi történik az egyes fotonokkal. Szemléletesen két lehetőséget képzelhetünk el.

a) Minden egyes foton vagy visszaverődik, vagy átmegy a tükrön. Ez azt jelentené, hogy kb. minden második foton visszaverődik és a többi átmegy. Persze, ez nem történik szabályszerűen így, csak átlagban.)

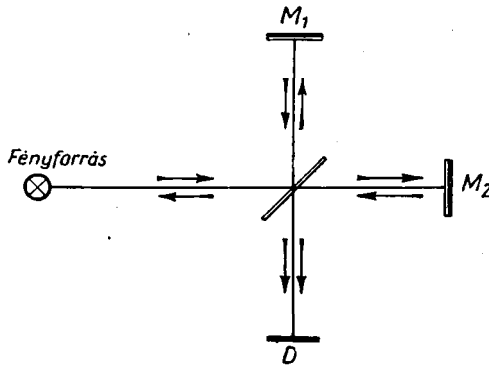
b) Elképzelhető lenne, hogy a tükörrre eső minden egyes foton szétszakad és ily módon »félfotonok« haladnának a két pályán.

Kísérletünkben egy-egy multipliert helyeztünk a szétvált sugár két komponensének útjába. Az *a)* hipotézis szerint azt kell várnunk, hogy minden egyes foton vagy az egyik, vagy a másik multipliert szólaltatja meg, de véletlen eseteiktől eltekintve, sohasem egyszerre mindkettőt. A *b)* felfogás szerint viszont a »félfotonok« egyszerre érkeznek a két multiplierre és amennyiben egyáltalán képesek megszólaltatni a multipliert, e megszólalások gyakran egyidőben történnének. Az eddig történt kísérletek, amelyeket Ádám András és Varga Péter* munkatársaim végeztek, azt mutatják, hogy inkább az *a)* eset áll fenn, mint a *b)*, vagyis minden egyes foton egyben marad és vagy átmegy, vagy reflektálódik. A kísérletek még nem fejeződtek be és az eddig elért ideiglenes eredmények alapján egyelőre nem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a *b)* fajta folyamat kivételként előfordulhat. Viszont a mérési hibák figyelembevételével az eredményeket minden nehézség nélkül az *a)* hipotézis alapján lehet értelmezni. Egyébként a jelenleg elfogadott elmélet értelmében is az *a)* eredmény várható. Ily módon a fenti kísérlet az elméletnek egy eddig még meg nem vizsgált következtetését támasztja alá.

* Lásd Ann. d. Phys. (sajtó alatt); KFKI Int. Közlemények (sajtó alatt).

2. A második kísérlet az elsőnek folytatása. Itt a multiplierek helyébe rendes tükröket helyezünk el, ily módon a fotonokat újra visszaverjük. A visszavert fotonok újra a félig áteresztő tükrökre esnek (1. ábra), a tükrön a visszatérő komponensek is félig átmennek és félig reflektálódnak; így a sugarak részben visszatérnek a fényforrás felé, de ami érdekesebb, mindkét sugár egy része egyesülve a D ernyő felé halad. A két egyesült sugár interferenciát mutat. Ez azt jelenti, hogy a D ernyőn világos és sötét sávok lépnek fel. Ez az itt leírt berendezés az ú. n. Michelson-féle interferométer. Ilyen interferométert (erős fényvel) általában optikai laboratóriumokban használnak.

Megjegyezzük, hogy a sávrendszer elhelyezkedése igen érzékenyen függ mindkét tükör helyétől. Ha t. i. az egyik tükröt egy hullámhossz negyedrésszel, vagyis kb. $1/10.000$ mm-rel eltoljuk, akkor a sötét sávok eltolódnak és elfoglal-

ják a világos sávok helyét, a világos sávok viszont a sötét sávok helyére kerülnek. A sötét és világos sávok felcserélődnek, függetlenül attól, hogy melyik tükröt töltük el egynegyed hullámhosszal. Ez azt jelenti, hogy a sávrendszer mindkét tükör helyzetétől függ. A kísérlet célja, hogy megállapítsuk, fellép-e a sávrendszer akkor is, ha a fényintenzitás oly csekély, hogy a fotonok egyenként esnek a berendezésre. A jelenlegi elmélet határozottan követeli, hogy a sávrendszer fellépjen, függetlenül attól, hogy milyen a fényintenzitás. Ha a sávrendszert fényképezni akarjuk, akkor kis intenzitás esetén egyszerűen tovább kell exponálni, mint nagy intenzitásnál. Második kísérletként az elméletnek ezt az állítását fogjuk felülvizsgálni. Nem akarok jóslatokba bocsátkozni ennek a még el nem végzett kísérletnek az eredményét illetően, de a következő nehézségre kívánom a figyelmet felhívni. Ha a fényintenzitás nagyon gyenge, akkor a D ernyőre a fotonok egymás után érkeznek meg. Az időszakaszokat olyan nagynak választhatjuk, hogy az egész berendezésben egyetlen fotonnál több sohase tartózkodik egyszerre. Amennyiben az elmélet helyes és az egymás után beeső fotonok az idő folyamán sávrendszert alakítanak ki a D ernyőn, fel kell

tételeznünk, hogy minden egyes foton általában kerüli a sötét sávok helyét és keresi a világos sávok helyét. Ez csak úgy magyarázható, hogy minden foton mindkét tükör befolyása alatt áll, minthogy a sávok helye mindkét tükör helyzetének függvénye. Viszont, amennyiben az első kísérlet eredményét elfogadjuk, minden egyes foton *csak* az egyik tükörrel lépett kölcsönhatásba, -- ha reflektálódott, akkor az M_1 helyén lévő tükörrel, ha átment, akkor az M_2 helyén lévő tükörrel --, de nem léphetett kölcsönhatásba mindkét tükörrel. Így e két kísérlet eredménye egymással ellentétes. Biztonság kedvéért nem nyugszunk bele, hogy az elmélet által előrelátott eredmények között ellentét ténylegesen fennáll, hanem az ellentét létezését a gyakorlatban véghezvitt kísérlettel igyekszünk bizonyítani. Az e célra szolgáló második kísérlet előkészítési stádiumban van.

V

Röviden kitérek a fizika problematikájára és az egyes felfogásokat konkrétan világítom meg. A kérdésfeltevés lényege a Schrödinger-féle hullámfüggvénynek, az ú. n. ψ -nek az értelmezése. A következő kérdéseket kell megbeszelnünk.

a) Vajjon a ψ -függvény egyetlen részecske mozgását írja-e le, vagy statisztikusan egy részecske-sokaságnak a mozgását?

b) A ψ -függvény egy fizikai mennyiséget ír le, vagy pedig szubjektív jellegű?

E két kérdésre adott különböző válaszok szerint csoportosíthatók a kvantumelmélettel kapcsolatos jelenlegi felfogások.

(1a) Schrödinger eredeti felfogása az volt, hogy a ψ -függvény a részecske térben való kiterjedését írja le. Vagyis Schrödinger úgy képzelte, hogy a részecskék nem pontszerűek, hanem el vannak kenve egy véges térfogatra és $|\psi|^2$ adja meg ez elkenet részecske sűrűségeloszlását. Ha a ψ -függvény csak egy pont környékén rendelkezik magas értékkel, e környéken kívül pedig 0, akkor e ψ -függvény közelítőleg egy pontra koncentrált részecskét ír le. Viszont, ha a ψ -függvény nagyobb térfogaton belül véges értékekkel rendelkezik, akkor egy, e területre kiterjedt részecskét ír le. Schrödingernek e szemléletes felfogása nehézségekbe ütközik és -- bár nem szívesen -- Schrödinger maga is feladta ezt az interpretációt. Két nehézség merült fel.

Először is a Schrödinger által megadott mozgásegyenlet szerint a ψ -függvény majdnem mindig szétfolyik, vagyis, ha feltételezzük, hogy a ψ -függvény ténylegesen a Schrödinger-egyenlet szerint változik, akkor arra a paradox eredményre jutunk, hogy az idő folyamán az elemi részecskék mindig erősebben kenődnek szét. Ilyen szétkenődés ténylegesen előfordul, de kell, hogy ennek megfordított folyamata is valahogyan létezzék, minthogy sok esetben elemi részecskék koncentrált formában észlelhetők.

Másodszor: a ψ -függvény szemléletes interpretációja nagy nehézségekbe ütközik, ha egy kétrészecske-szisztémát írunk le. A Schrödinger-elmélet szerint egy kétrészecske-szisztémában nem mind a két részecske rendelkezik egy-egy ψ -függvénnyel, hanem a kétrészecske-szisztémánál egy ψ -függvény szerepel, amely a két részecske mind a hat koordinátájának függvénye. E függvényt rendes térben nem lehet ábrázolni, legfeljebb egy hatdimenziós térben ábrázolható, de ha egy hatdimenziós tér bevezetésére kényszerülünk, akkor elveszítjük az eredeti felfogás szép szemléletességét.

(1) E nehézségeket a Born-féle hipotézis oldotta meg, vagy jobban mondva, vélte megoldani. A Born-féle felfogás — az, amelyet kanonizált felfogásnak nevezünk — merőben idealista. Born felfogása szerint a ψ egy részecskét (vagy általánosságban egy szisztémát, amely több részecskéből állhat) ír le, de a ψ nem fizikai mennyiség, hanem a mi tudásunkat fejezi ki a részecskéről, vagy a szisztémáról. Born szerint a $|\psi|^2$ nem részecskesűrűséget fejez ki, hanem annak valószínűségét, hogy egy tényleges mérés esetében a részecskét egy bizonyos pontban találjuk. Born szerint csak akkor lehet egy részecske helyzetéről beszélni, ha helyét kísérletileg kimértük és míg a mérés előtt a ψ egy kiterjedt állapotot fejezhetett ki, a mérés után a ψ összehúzódik egy pontra, minthogy a mérés után biztosan tudjuk, hogy a részecske abban a pontban van, ahol megtaláltuk. A megtalált részecske ψ -függvénye a mérés után a Schrödinger-egyenlet szerint megint szétfolyik és egy későbbi időpontban újra nem tudjuk pontosan, hogy hol van a részecske. Ismételt méréssel újra koncentrálnak a ψ -függvényt. Ily módon a részecskék tökéletes szétkenését a mérés megakadályozza. Minthogy Born szerint a mérésnek éppen a szubjektív tudat bekapcsolása lényeges része, paradoxan kifejezve a mi tudatunk tartja össze a részecskét.

Világos, hogy ez a felfogás szubjektivista tévút. Kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a ψ , amely nem más, mint a részecskére vonatkozó tudásunk kifejezője, mégis csak befolyásolja a részecske mozgását és ily módon a felfogás szerint a részecske mozgását a részecskével kapcsolatos ismereteink befolyásolják. Ez persze elfogadhatatlan, egyébként éppen ennek a felfogásnak a következményei vezetnek az állítólagos akauzalitáshoz.

(2) A Fock-féle felfogás. E felfogás szerint a ψ ugyancsak egy részecskét (vagy egy szisztémát) képvisel, viszont a ψ -nek objektív jellege van. A nehézség itt véleményem szerint az, hogy a részecskét pontszerűnek kell felfogni, a ψ pedig térben kiterjedt valami. Fock határozottan tiltakozik az ellen, hogy a ψ -t mint egy kiterjedt fizikai teret fogjuk fel. Különös nehézségre vezet egy többtest szisztéma; ennek ψ -je (mint ezt már a Born-féle felfogással kapcsolatban kifejtettük) egyáltalában nem ábrázolható egy háromdimenziós térben, minthogy a két részecske hat koordinátájától explicite függ és így Fock szerint ez a hatdimenziós valami (amiről Fock kijelenti, hogy objektív) írja le a kétrészecske-szisztémát. (Saját véleményem az, hogy itt látszattmegoldásról

van szó. Nagyon nehéz elképzelni, hogy egy hatdimenzionális valami képviselje a három dimenzióban mozgó részecskét.)

(3) Blohincev felfogása szerint a ψ egyáltalában nem egy részecskére, hanem egy részecske-sokaság átlagos viselkedésére vonatkozik. Ily módon a fenti nehézség a ψ -függvényt illetően eltűnik. Tapasztalatilag a Blohincev-féle felfogás jól megalapozott és biztosra lehet venni, hogy Blohincevnek igaza van annyiban, hogy a ψ -függvény egyik jelentése tényleg statisztikai. Konkréten: ha nem egy részecskéről van szó, hanem részecske-sokaságról, például egy elektronnyalábról, amelyben nagyon sok független elektron mozog, akkor ezt a nyalábot egy ψ -függvénnyel leírhatjuk ily módon, hogy a $|\psi|^2$ az elektronok sűrűségét jelenti. A nehézség viszont abban rejlik, hogy kísérletezhetünk egyes izolált részecskéikkel is, és a Blohincev-féle felfogás nem magyarázza azokat a tapasztalatokat, amelyeket egyes részecskéikkel való kísérletezésekből vontunk le. A Blohincev-féle felfogás különösen az interferencia-jelenséget (például a IV. fejezetben gyenge fénynél fellépő interferencia-sávnak létrejöttét) nem képes konzekvens módon magyarázni és ez azért nagy hiányosság, mert a hullámmechanika és a ψ -függvény bevezetését éppen az interferencia-jelenség tette szükségessé. Blohincev munkásságában pedig egy tiszta részecske-sokaság és egy kevert részecske-sokaság szerepel. E kettőnek definíciója nem világos és véleményem szerint a meg nem oldott problémák e nem világos definíciók mögött vannak elrejtve.

(4) Saját felfogásom az, hogy a ψ -függvény csak közelítőleg írja le a jelenséget, továbbá, véleményem szerint, a kísérletek azt bizonyítják, hogy az elemi részecskék (elektronok, fotonok stb.) nem pontszerűek. Egy elektron például úgy viselkedik, mint egy kiterjedt felhő. E felhő a körülmények szerint összehúzódhat, például egy 10^{-8} cm átmérőjű területre, vagy kiterjedhet egy 10^{-4} cm-es átmérőjű területre, de semmiképpen sem pontszerű. Ennek a felhőnek a sűrűségét egy függvény fejezi ki, amelyet a -val fogunk jelölni. Az a és a Schrödinger-féle ψ -függvény között szoros összefüggés áll fenn, bár a kettő nem azonos.

A ψ -függvényt tehát helyettesíteni kellene egy a -függvénnyel, amely függvény sokízben a ψ -függvényhez hasonlóan viselkedik, más vonatkozásban pedig eltér tőle; továbbá ez az a -függvény egy részecske mozgását írja le. Olyan körülmények között, amikor az a és ψ közötti különbség lényegtelen, megkapom a régebbi felfogás szerinti eredményeket, feltéve, hogy a ψ egy részecskét ír le. Viszont ellentétben az (1) felfogással, állítom, hogy az a , ill. ψ -függvény objektíve létezik, a (2) felfogással szemben pedig állítom, hogy legalább is az a -függvény ténylegesen a részecskék térbeli eloszlását fejezi ki, vagyis, hogy az elemi részecske nem pontszerű; (3)-ra vonatkozólag azt állítom, hogy a ψ nem más, mint az a -nak valamilyen átlagértéke, azaz a ψ -t úgy kapjuk meg, hogy sokféle lehetséges mozgás eredményét átlagoljuk. Így megvan a kapcsolat a statisztikus felfogással, de lényeges, hogy a részecskék nem pontszerűek.

VI

A valószínűségi számítás szerepe a kvantumelméletben

A kanonizált felfogás szerint a részecskék mozgása a következőképpen írható le :

A részecskét a ψ -függvény jellemzi ; a ψ -függvény jelentése az, hogy a $|\psi|^2$ megadja a valószínűséget, hogy a részecske egy adott pontban található (lásd Born-felfogás). A részecske mozog és eszerint e valószínűség is változik az idő folyamán. A valószínűség itt szubjektíven van fogalmazva, vagyis azt is mondhatnám, hogy a $|\psi|^2$ a mi szubjektív »sejtésünknek« felel meg, hogy hol lehet a részecske. Továbbá, mint már említettük, a kanonizált felfogás szerint, ha egy mérést kerestülviszünk és e méréssel biztonsággal megállapítjuk, hogy hol van ténylegesen a részecske, akkor a mérés után a ψ megváltozott, hiszen most már tudjuk biztosan, hogy hol találtuk a részecskét és eszerint a ψ -függvény összehúzódott egy pontra, t. i. arra a pontra, ahol a részecskét megtaláltuk, mert a mérés után a ψ -nek azt kell kifejeznie, hogy a részecske biztosan e pontban található. Így a mérés a ψ -függvényt lényegesen befolyásolja.

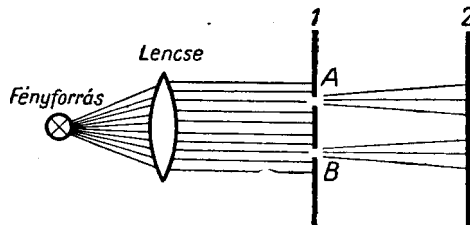
E felfogás ellen a statisztikus felfogás hívei azzal érvelnek (és helyesen érvelnek), hogy itt a valószínűség-felfogásnak egy tökéletesen elferdített formáját alkalmazzák. A valószínűség nem szubjektív mennyiség, hanem objektív, nem a mi tudatunk függvénye, eszerint tehát a fenti felfogás helyett a következőt kellene mondani : ha a ψ -függvény egy részecskét ír le, akkor ezt a részecskét mindenféle helyen meg lehet találni és ha sokszor egymásután azonos körülmények között keressük meg a részecskét, akkor egyszer itt, másszor ott fogjuk megtalálni, többször olyan helyen, ahol a ψ nagy értékkel bír, mint ott, ahol a ψ kis értékű. Így a ψ egy kísérletsorozat statisztikájára vonatkozik és az, hogy mit találtunk egyes esetekben, nem befolyásolja a ψ -t.

Én egyetértek azzal, hogy a második felfogás a valószínűség materialista felfogását képviseli, az első pedig egy idealista és tarthatatlan valószínűség-fogalommal operál. Viszont — és ezt éppen a materialista fizikusok sokszor nem veszik észre — az első felfogás az idealista elferdítések mellett tükrözi a jelenségek lényegét, míg a második felfogás az idealista nézetekkel együtt a dolog lényegét is eliminálja, t. i. az idealisták által javasolt összehúzódásnak megfelelően valami folyamatnak kell léteznie, úgyhogy a dolgot nem lehet egyszerűen azzal helyrehozni, hogy kijavítjuk a ténylegesen helytelen valószínűség-felfogást. Ha t. i. kiküszöböljük e felfogást, akkor valami más módon be kell vezetni az összehúzódást, ami ténylegesen megfigyelt tényt fejez ki.

Itt kénytelen vagyok a fent elmondottakat egy példával illusztrálni, — e példa különben hasonlít a IV. szakaszban részletesebben tárgyalt interferométer-példára. Tekintsük a következő kísérleti berendezést. Egy kétnyílású ernyővel szemben még egy ernyő vagy fényképlemez van elhelyezve és ezt az

ernyőt az első ernyőben lévő A és B lyukon keresztül megvilágítjuk. Ha a két nyílás közül az egyiket elzárjuk, akkor a fény csak a másikon hatolhat át és a 2. ernyőn a nyitott lyukkal szemben egy világos foltot észlelünk. Ha viszont mindkét nyílást nyitva hagyjuk, akkor nem egyszerűen a két fényfoltot kapjuk külön-külön, a másik ernyőn, hanem a 2. ernyőn komplikált interferencia-kép alakul ki, ahol egyes helyeken az A és B nyíláson keresztülhaladó fény ahelyett hogy összeadódna, kioltja egymást.

Hogyan jön létre ez a kioltás? A fény egyes fotonokból áll, de — és ez kísérletileg bizonyítást nyert (pl. Vavilov) — a sötét hely nem úgy jön létre, hogy az A nyíláson áthaladó fotonok a B nyíláson áthaladó fotonokat kioltják, hanem a sötét helyekre sem az A nyíláson, sem a B nyíláson áthaladó fotonok nem juthatnak el. Minthogy a sötét helyek helyzete kritikusan függ az A és B

nyílások relatív helyzetétől, ebből az következik, hogy minden egyes foton mind az A nyílás, mind a B nyílás befolyása alatt áll, és ez az együttes befolyás minden egyes fotont megakadályoz bizonyos helyek elérésében.

Ez a kísérlet paradoxszá válik, ha összehasonlítjuk a következő második kísérlettel: ha közvetlenül az 1. ernyő mögé fényképlemezt helyezünk, akkor minden egyes foton csak az A nyílás vagy a B nyílás mögött exponálja a lemezt. Tehát a második berendezés azt mutatja, hogy minden egyes foton csak az A nyílásra, vagy a B nyílásra esik, míg az első kísérlet világosan mutatja, hogy a második ernyőre eső minden egyes foton mind a két lyuk befolyása alatt áll és úgy viselkedik, mintha egyszerre mindkét lyukon keresztülhaladt volna.

E kísérletileg jólismert tünemény magyarázata a fent vázolt felfogások értelmében a következő:

(1) A kanonizált idealista felfogás. Minden egyes fotont kísér egy ψ -függvény, amely a mi tudatunkat tükrözi. Minthogy kezdetben nem tudjuk, hol van a foton, azt sem tudjuk, hogy az A vagy B nyíláson halad-e keresztül, eszerint a ψ -függvény mind a kettőn keresztül megy és minthogy a ψ -függvény mégis csak befolyásolja a foton mozgását, a ψ -függvény a fotont bizonyos helyekről a 2. ernyőn elzárja. A megfigyelés összehúzza a ψ -függvényt. Ez a következőt jelenti. Ha mindkét lyuk nyitva van, a ψ -függvény maximumokat és minimumokat mutat a 2. ernyő területén és ha megfigyeljük a foton hollétét, akkor inkább egy maximum helyén húzódik össze, mint egy minimum helyén. Vagyis a fotont nem fogjuk a minimum helyén találni. E felfogás szerint az

interferenciát lényegében az okozta, hogy *nem tudjuk*, hogy a foton az A vagy B nyíláson halad-e keresztül. Ha viszont a kísérlet második formájában a fényképlemezt közvetlenül az 1. ernyő mögé helyezük és a fényképlemez exponálását megfigyelésnek minősítjük, akkor eszerint a megfigyelés a ψ -függvényt az A vagy B pontba húzza össze, azaz ilyenkor megállapítjuk, hogy a fotont az A vagy a B nyílásban találjuk. Az idealista álláspont képviselői továbbá azt állítják, hogy a két kísérlet között egyáltalán nincs ellentét, minthogy a két kísérletet ugyanazzal a fotonnal úgysem lehet keresztülvinni, hiszen ha a fotont közvetlenül a nyílás mögött elnyeletjük, akkor nem haladhat a második ernyőig és nem vizsgálhatjuk, hogy a foton okozott volna-e interferenciát vagy sem.

(2) Fock felfogása hasonló ehhez, a különbség persze az, hogy az abszurd idealista nézetek ki vannak küszöbölve. Fock szerint a ψ -függvény objektív ugyan, de nem tudjuk megmondani, hogy mi. Viszont a ψ -függvény segítségével kiszámíthatjuk konkrét kísérleti berendezésekkel végrehajtott kísérletek eredményeit. Így Fock szerint, ha a fényképlemez közvetlenül az 1. ernyő mögött van, kiszámíthatjuk, hogy minden esetben vagy A vagy B mögött fog exponálódni a lemez és hasonlóképpen kiszámíthatjuk, hogy ha az 1. és 2. ernyő között nincs akadály, hogy akkor a minimum helyén nem kapunk expozíciót. Fock hangsúlyozza, hogy itt két különböző kísérleti berendezésről van szó és, szerinte, elég, ha ezekkel a berendezésekkel nyert eredményeket külön-külön előre tudjuk látni, de szerinte értelmetlen tovább kérdezni, vagyis arra törekedni, hogy megállapítsuk, hogyan lehetne egy bizonyos mechanizmussal a két kísérleti eredményt szemléletesen magyarázni.

Fock felfogását konkrétan a következő példával lehet illusztrálni. Igyekeztem figyelmét felhívni arra az ellentmondásra, amely véleményem szerint a IV. részben leírt két kísérlet között fennáll. Tudniillik az első kísérlet kimutatja, hogy külön-külön minden foton vagy reflektálódik, vagy átmegegy a félig áteresztő tükrön, de nem szakad szét. Ha viszont a két multipliert tükrökkel helyettesítjük, akkor a D ernyőn interferenciajelenség keletkezik és ez azt mutatja, hogy minden egyes foton mindkét tükrő befolyása alatt áll. Fock határozottan elutasítja, hogy itt bármilyen ellentmondásról lenne szó. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy itt két kísérleti berendezésről van szó. Az egyiknél a két koherens sugárkomponens a multiplierekre esik és elnyelődik, a másiknál a koherens komponensek tükrökre esnek és visszaverődnek. Minthogy kétféle a berendezés, kétféle az eredmény is és Fock elegendőnek tartja, hogy az elmélet mindkét esetben képes előrelátni, hogy mi a kísérlet eredménye. Fock továbbá azt mondja, hogy amennyiben mi valamilyen módon meg akarnók vizsgálni, hogy hogyan viselkedik a foton útközben, akkor bele kellene avatkoznunk a kísérleti berendezés működésébe és ily módon csupán egy harmadik, a másik kettőtől különböző berendezésről lenne szó. Ezzel a berendezéssel elért eredmény az elmélet szerint ugyancsak előrelátható, de nem hasonlítható össze az első vagy a második kísérlettel, mivel itt megint más berendezést használtunk.

Fock felfogása eszerint egész élesen az, hogy minden kísérleti berendezést mint tökéletes egységet kell felfognunk, és nincs értelme olyan kérdések felvetésének, hogy mi történik e berendezés belsejében.

A terminológiától eltekintve ez az érvelés gyanúsán hasonlít Bohr érveléséhez. Bohr azt válaszolja erre a kérdésre, hogy hogyan lehet e két kísérletet összehasonlítani, hiszen ugyanazzal a fotonnal nem lehet mindkét kísérletet keresztülvinni, mert ha a foton már megszólaltatott egy multipliert, akkor elnyelődik, tehát nem használható interferenciakísérletre. Bohr azt állítja, hogy mivel ugyanazzal a fotonnal mindkét kísérletet elvégezni nem lehet, nem tudhatjuk, hogy az a foton, amely alkalmas volt a multiplier megszólaltatására, ugyancsak alkalmas lett volna-e interferencia létrehozására. Bohr az egész kérdést értelmetlennek minősíti.

Bohr esetében arról van szó, hogy ő tagadja, hogy a fotont tudatunktól független, objektív törvények irányítják. Eszerint nem tartja ellentmondásnak, hogy a foton másképp viselkedik, ha más kísérletet végzünk. Sokkal élesebben kifejezve: a foton másképp viselkedik aszerint, hogy mit tudunk róla.

Fock nagyon helyesen elutasítja ezt az idealista álláspontot és hangsúlyozza, hogy a foton, mint minden más elemi részecske, objektív törvények szerint viselkedik és egyáltalában nem befolyásolja, hogy mit tudunk róla. Ez így nagyon világos. Azonban ily módon nem jutunk tovább, mint hogy megállapítjuk, hogy létezik egy objektív törvény, de ez a törvény csak egy egész berendezésre vonatkozik és nem alkalmas egy folyamat részleteinek leírására.

(3) A Blohincev-féle felfogás, amennyire értem, nem alkalmas annak megvilágítására, hogy egyes fotonok, bár pontszerűek, mégis mindkét nyílás befolyása alatt állnak; Blohincev azt tárgyalja, hogy mi történik sok fotonnal, de kikerüli az egy-egy foton viselkedésének kérdését.

(4) Az én felfogásom az, hogy az (1) alatt kifejtett idealista felfogásnak egyszerűen az a hibája, hogy képviselői a ψ -függvény összehúzóását mint egy a mi tudatunkban történő folyamatot fogják fel. Véleményem szerint az idealista felfogást úgy lehet helyrehozni, hogy elismerjük, hogy a ψ -függvény (vagy pontosabban a fentebb említett α -függvény) nem a mi tudatunkat, hanem a térben lévő részecskét írja le, és hogy a részecske kiterjedt állapotban esik az I. ernyőre, de valamilyen módon összehúzódik, ha a fényképlemeznek egy pontját exponálja.

Összefoglalva :

(1) Az idealista Born-féle felfogás meg tudja magyarázni az interferenciajelenséget, de elfogadhatatlan módon. Ennél a felfogásnál fel kell tételezni, hogy tudatunk befolyásolja a részecske mozgását.

(2) A Fock-féle felfogás ezt úgy igyekszik rendbehozni, hogy kiküszöböli az idealista tévedéseket, de egyúttal tagadja annak lehetőségét, hogy a tényleges

folyamatot részleteiben leírhatjuk ; eszerint pl. a jelenségeket egy sokdimenziós tér segítségével kell tárgyalnunk.

(3) A statisztikai felfogás, bár helyes valószínűségi számítási módszereket alkalmaz, képtelen az interferenciát meggyőző módon magyarázni.

(4) Az általam javasolt felfogás szemléletesen magyarázza az interferenciajelenséget. Mivel csak objektíve létező háromdimenziós részecskékkel foglalkozik és objektív törvényszerűségeket tételez fel, materialista, de hiányosságai : 1. e törvényszerűségek részletes formáját nem tudja megadni ; 2. a relativitáselmélettel összeütközik.

Saját felfogásom védelmére viszont megjegyzem, hogy ha a felfogás helyes, akkor kell, hogy létezzék olyan jelenség a természetben, amely a kanonizált kvantumelmélet eredményeivel összeütközik. Ezért legalább elvben megvan a lehetőség felfogásom kísérleti alátámasztására. Amennyiben az ilyen kísérletek sikerrel járnak, e kísérleti eredmények segítségével előrejutna az eddig meg nem fogalmazott új törvények megfogalmazása is.

VI

Összefoglalás

a) A kvantumelmélet helyzetét így látom : az elmélet kanonizált formája a dialektikus materializmus szempontjából mint végleges elmélet nem fogadható el. Az ellentmondások olyan súlyosak, hogy még az olyan polgári fizikusok között is, akik nem állnak a dialektikus materializmus álláspontján, komoly kételyek merültek fel az elmélet helytálló voltát illetően.

b) Véleményem szerint — és ellentétben például Fock akadémikus véleményével — nem lehet szó arról, hogy az elmélet egészében fenntartható volna és csak az idealista elferdítéseket kell rendbehozni.

c) Amennyiben a kvantumelmélet nagy sikerei mellett egyes kérdésekben mégis hibás részleteredményekre vezet, úgy e hibákat feltétlenül kísérletileg kell kimutatni. Ezért nagyon fontosnak tartom, hogy a kvantumelmélet alapelveit tüzetes kísérleti vizsgálat alá vonjuk. Ez annál is fontosabb, mert ideológiai nyomás eredményeképpen ilyen kísérletek — bár nem mindig nagyon nehezek — nem történtek meg, vagy amennyiben megtörténtek, nem eléggé messzemenően.

A jelenlegi helyzet felszámolása érdekében fontosnak tartom a filozófusok, az elméleti és kísérleti fizikusok szoros együttműködését, és ettől várom, hogy a dialektikus materializmus segítségével sikerülni fog a jelenleg nem kielégítő helyzetet mind fizikai, mind filozófiai vonalon felszámolni.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Jánossy akadémikus előadását vita követte.

Rényi Alfréd felszólalását azzal kezdte, hogy helyesli Jánossy akadémikusnak azt a felfogását, hogy a kvantummechanika nem lezárt, befejezett elmélet, és foglalkozni kell továbbfejlesztésével és a vitás kérdések tisztázásával. Hangsúlyozta, hogy az ezzel kapcsolatban felmerülő problémák megoldásához nemcsak filozófusokra és fizikusokra, hanem matematikusokra is szükség van, mivel a vitás kérdések egy része a matematikai apparátus helyes interpretációjára, más része meg ennek továbbfejlesztésére vonatkozik. A viták középpontjában a kvantummechanika úgynevezett statisztikus interpretációja áll (helyesebb volna valószínűségszámítási interpretációról beszélni). A valószínűségszámítás materialista felfogása és a valószínűségszámításnak Kolmogorov által kidolgozott korszerű elmélete a fizikusok között ma még nem terjedt el kellően. Ez egyik oka annak, hogy a fizikai idealistáknak a valószínűség fogalmának helytelen, szubjektív értelmezésén alapuló nézeteivel szemben nem tudják kellően felvenni a harcot. Példaként a ψ -függvény ú. n. összehúzódását említette. A fizikai idealizmus képviselőinek ezzel kapcsolatos helytelen állításai mind megcáfolhatók a feltételes valószínűség fogalmának materialista értelmezése alapján. Kifejtette továbbá, hogy véleménye szerint a kvantummechanika statisztikus (valószínűségszámítási) felfogása a jelenleg ismert felfogások közül az egyetlen konzekvens felfogás, mely semilyen ellentmondásra nem vezet. Abból, hogy ez a felfogás ma még nem magyarázza meg részleteiben pl. az elektron-diffrakció jelenségét, véleménye szerint csak azt a következtetést lehet levonni, hogy folytatni kell a vizsgálatokat ebben az irányban. Végül idézte Sz. I. Vavilovnak »A modern fizika filozófiai problémái és a szovjet fizikusok feladatai az élenjáró tudományért vívott harcban« c. munkáját, (magyar fordítását lásd a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának Közleményei IV. (1954.) 1–24-ig), melyben Vavilov kifejti, hogy a valószínűségszámításnak a klasszikus fizikában (statisztikus mechanika) és kvantummechanikában való alkalmazása között nincs olyan lényeges különbség, mint azt sokan állítják. Ezzel kapcsolatban rámutatott, hogy akár a klasszikus fizikáról, akár a kvantummechanikáról van szó, a valószínűség fogalmának csak a dialektikus materializmuson alapuló felfogása vezethet a fizika sokat vitatott problémáinak megoldásához. Reméli, hogy e téren a matematikusok és fizikusok együttműködése a jövőben szorosabbá fog válni.

Fogarasi Béla akadémikus, felszólalásában hangsúlyozta, hogy a vita egyik legfontosabb célja a fizika alapvető problémáival kapcsolatos filozófiai kérdések tisztázása. Filozófusok és fizikusok részvétele ilyen kérdések megtárgyalásában mindkét tudomány fejlődését előmozdítja.

Általános háttere a kérdésnek részint az, hogy a fizikusok többsége egyelőre az idealista álláspont híve, részint pedig az, hogy elsősorban a szovjet fizikusok és filozófusok részéről egyre fokozottabb munka folyik a modern fizika materialista filozófiai értelmezése irányában.

A legfontosabb feladatok egyike a materialista alapgondolat védelme és a szubjektivizmus cáfolata. Döntő cáfolatát kell adnunk a szubjektív idealista elmélet új formáinak, és pedig nem csupán aforisztikus formában, hanem részleteiben és rendszeresen, hogy mindenkit, aki jóhiszeműen közeledik a problémához, meggyőzhessünk álláspontunk igazságáról.

Born azért állítja fel a komplementaritásielméletet, hogy elfedje a kvantummechanikában meglévő ellentmondást. Ebben metafizikus álláspontja nyilvánul meg. Jánossy előadásában éppen az a különösen értékes, hogy ezt az ellentmondást kiélezi. A komplementaritási elmélet tagadja az objektív ellentéteket, de ugyanakkor ő maga logikai ellentmondásban szenved, amely viszont megengedhetetlen. A dialektika szerint nem abszurd dolog a jelenségekben megnyilvánuló ellentétek egysége bizonyos fokon, bizonyos szakaszon, bizonyos vonatkozásban. A feladat éppen az, hogy a kísérletek által demonstrált ellentétek egységének sajátosságait kutassuk.

A ψ függvény értelmezésénél jelen pillanatban csak hipotézisekről lehet szó, de hipotézisek felállítása teljesen jogosult és velük kapcsolatban optimista álláspontra kell helyezkednünk, amíg a hipotézis ellen tények nem szólnak.

Pál Lénárd elmondotta, hogy személyesen tapasztalta a Szovjetunióban, hogy a filozófusok, fizikusok és matematikusok összefogásától milyen jelentős eredmények születnek és itt nálunk is örömmel kell üdvözölnünk ezt a kezdeményezést.

Ismertette a moszkvai és leningrádi egyetemen dolgozó fizikusok álláspontja közötti különbségeket.

Rényi A. hozzászólásával kapcsolatban megjegyezte, hogy a valószínűségnek a klasszikus mechanikában és a kvantummechanikában alkalmazott materialista fogalmai között valóban nincs különbség, ha a fogalmak filozófiai tartalmát vizsgáljuk, de lényeges különbség van közöttük abban, hogy milyen fizikai tartalom áll az egyik és milyen a másik fogalom mögött. A klasszikus statisztikában a rendszert jellemző összes fizikai mennyiségekre felírhatunk egy együttes eloszlás-függvényt, ezzel szemben a kvantummechanikában nem lehet felírni olyan állapot-függvényt, amely egyszerre tartalmazza argumentumában az impulzus- és koordináta-változatokat. A klasszikus fizikában az elemi törvények előbb voltak ismeretesek, mint a statisztikus törvények, a kvantummechanikában pedig éppen fordítva: az elemi törvények az ismeretlenek. A soronkövetkező leglényegesebb feladat éppen ezeknek az elemi törvényeknek a vizsgálata. Ezért fontosak Jánossy kísérletei. Blohincev felfogásának pedig éppen az a gyenge pontja, hogy eltakarja az elemi törvények megismerésének soronlévő feladatát.

Végül megemlékezett Terleckij törekvéseiről, aki a kvantumelmélet nem lineáris általánosításában reméli megtalálni a probléma megoldását. Igen érdekes, hogy a formális koncepció elméleti oldalról egybeesik Jánossy törekvéseivel.

Szamosi Géza : A marxista filozófiának egyik lényeges tulajdonsága, hogy ellensége minden dogmatizmusnak. Ezért eleve helyeselni lehet Jánossy elvtársnak azt a törekvését, hogy a kvantumelmélet alapjaiban rejlő néhány kétségkívül problematikus kérdést ne tekintsen eleve elintézettnek, hanem e kérdések eldöntésére a tapasztalatot hívja segítségül, azaz a kérdésekre a választ elsősorban a kísérleti eredményektől várja. E kísérletek elvégzése rendkívül fontos, ezek mély bepillantást engedhetnek egyes elemi részek viselkedésének részleteibe, másrészt bizonyosra vehető, hogy a kvantumelmélet statisztikus felfogása — ha sok részecske szerepel a vizsgált folyamatban — helyes felfogás.

Rényi elvtárs vetette itt fel azt a kérdést, hogy vajjon nem lehet-e megelégedni a statisztikus felfogással és vajjon szükséges-e további ismeretek szerzése. Rényi elvtárs nemlegesen válaszolt e kérdésre, kijelentve, hogy az elméletet nem lehet hiányosnak nevezni azért, mert statisztikus jellegű, és állításának bizonyítékául hivatkozott a klasszikus statisztikai mechanikára, melyről valóban senki sem mondhatja, hogy kiegészítésre szorulna. Itt azonban egy alapvető tévedés rejlik. T. i. az, hogy statisztikus mechanika a mechanika elemi törvényének teljes ismeretében épült ki. A mechanika axiómáin alapszik. A kvantummechanika statisztikája az egyes elemi részek viselkedését megszabó elemi törvény ismeretlenségének következtében alakult ki, mint szükséges megoldás. E helyen most megkockáztatja azt az állítást, hogy a kvantumelméleti idealizmus lényegében mindig az a nézet, hogy a statisztikus felfogás nem az elemi törvények ismeretének, hanem maguknak e törvényeknek a hiánya miatt alakult ki. Ez az a pont, ahol sok materialista fizikus téved és azt hiszi, hogy az idealizmus és materializmus kérdése a kvantumelméletben csupán interpretáció kérdése. Mint látható, kezdetben valóban az, de ha helyesen interpretálunk, akkor arra kell bukkannunk, hogy a valódi kérdés még megoldatlan és törekednünk kell a megoldásra. Ez pedig már nem interpretáció kérdése.

Ezek alapján úgy gondolja, hogy Jánossy elvtársnak az az állítása, hogy e materialistának mondható statisztikus álláspont elkeni a probléma velejét az idealista nézettel szemben, mely nem keni el, csak helytelenül oldja meg, teljesen helytálló. Nagy tévedés volna, ha egy materialista fizikus feladatát egy jó érvekkel körülbástyázott erődbe való behúzóadásban látnánk, nem törődve azzal, hogy a probléma kívül marad. Az igazi materialista természettudós nem azzal »védi« a materializmust, hogy az idealista érveit megcáfolja és visszaveri, hanem azzal, hogy valóban megoldja a problémát. Az itteni kezdeményezés ebbe az irányba mutat, s ezért helyesnek tartaná, ha a jövőben konkrét feladatokkal folytatódna.

Nagy Lajos : A dialektikus materializmus nem tudományok felett álló tudomány, hanem olyan általános módszer, amely egyrészt behatol a szaktudo-

mányokba, másrészt állandóan gyarapodik, fejlődik a szaktudományok előrehaladásával. Ma az a feladat, hogy tudatosítani kell ezt a behatolást a fizika területén. A filozófusoknak történetileg felül kell vizsgálniok a fizika egyes alapfogalmainak változását. A modern fizikában ugyanis az idealizmus egyik behatolási formája, hogy atomi folyamatok értelmezésénél a klasszikus fizika fogalmival operálnak. Ha elemezzük a fizika fogalom-rendszerének történeti mozgását, ezzel segítjük túlhaladni a fizika azon merev fogalmainak korlátját, amely magátolja a fejlődést. Jánossy tervezett kísérletei is ezt jelentik: a megcsontosodott, kanonizált nézetek kritikai felülbírálását. Jánossy felfogása Fockéhoz és Blohin-cvéhez képest következetesebben materialista, mert nem mond le az egyes részecske viselkedési törvényszerűségeinek kutatásáról.

A Schrödinger-féle ψ -függvény tökéletesítése csak azon az alapon indulhat el, hogy elismerjük, hogy a hullám és a korpuszkula objektív ellentmondás. A probléma ezen ellentmondás egységének megismerése, amely egyrészt kísérleti, másrészt ismeretelméleti, visszatükrözési probléma.

A kvantum-elmélet területén a matematikai apparátus technikailag bonyolult és logikailag még nem eléggé egyszerű. Most van azon az úton, hogy egyszerűbbé váljék. A feladat olyan matematikai apparátus megteremtése lenne, amely egy részecske viselkedését és mozgási törvényeit tudja visszaadni.

Lukács György akadémikus hozzászólása kiemelte, hogy olyan helyzetben vagyunk, amikor valóságos tudományos problémák feltárása alapján lehetővé válik a problémában rejlő filozófiai vonatkozások kifejtése és ezzel segíteni tudjuk a tudományt előrehaladásában a megoldás felé. A filozófiai munkában nagyon fontos, hogy ilyen gondosan előkészített anyag szolgáljon a vita alapjául és ne mindenféle szakismeret nélkül folyjék a filozofálás.

A statisztika kérdésével kapcsolatban *Lukács György* arról beszélt, hogy a dekadens burzsoá filozófiára jellemző, szemben az aristotelési vagy hegeli, de különösen a marxista filozófiával, a kategória-rendszer elszegényedése és egy jellegzetes munkamegosztás kialakulása. Ez a munkamegosztás abban nyilvánul meg, hogy az általános, különös és egyes kategóriáit, amelyek a valóság minden területének dialektikus kategóriái, szétválasztják és az ú. n. szellemi tudományok csak az egyessel, a természettudományok pedig az általánossal foglalkoznak. Ez a társadalomtudományokban irracionalizmust idéz elő. A fizikában viszont az egyes problémájának mellőzése a fizika továbbfejlődését akadályozza és egyben hozzájárul a filozófiai gondolat elszegényedéséhez is. Jánossy törekvésének éppen az a jelentősége, hogy felveti az egyes korpuszkulák mozgásának kérdését, és ezzel helyeződik bele igazán az egész kérdés a materialista valóságba.

Jánossy Lajos akadémikus zárószavában válaszolt a hozzászólásokra, egyetértését fejezte ki azokkal. Rényi A. hozzászólására reflektálva kifejtette, hogy a probléma, amiről szó van, nem valószínűségi számítási, hanem fizikai természetű. Nem arról van szó, hogy miképpen számolunk, hanem kísérletileg bizonyított ellentmondó tények magyarázatáról. Véleménye szerint a megoldás útja az

ellentmondások kiélezése és további kutatása, szemben azoknak az álláspontjával, akik az ilyen kutatást feleslegesnek tartják. Igaz az, hogy elképzelései jelen pillanatban nincsenek matematikai formulákba öntve, de ezekkel várni kell a kísérletek befejezéséig.

KÖNYVBÍRÁLAT – KÖNYVISMERTETÉS

RADOCSAY DÉNES : A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG FALKÉPEI

ENTZ GÉZA

Akadémiai Kiadó, Bp. 1954

A bevezetés tömören összefoglalja a középkori Magyarország falképfestészetére irányuló kutatás eddigi fejlődését. Világosan kimutatja, hogy a mult század második felének igéretes indulása után elmaradt a falképfestészet módszeres és tervszerű feldolgozása. Megjelentek ugyan, nem is ritkán, jó és ma is használható részletismertetések, kisebb cikkek vagy nagyobb tanulmányok formájában, de céltudatos részletkutatásokon alapuló összefoglalás, az eredmények általános értékelése és a falképfestészet helyének a magyar művészettörténet széles területén való megállapítása hiányzik, mindezekre kísérlet sem történt. Éppen ezért nagy örömmel fogadjuk, hogy az Akadémia öt éves tervében helyet kapott ez a téma is, és ezzel kapcsolatban Radocsay szorgalmas és pontos munkával összegyűjtötte a mohácsi vészig terjedő középkori anyagot, azt rendszerezte és kísérletet tett a kereken öt és fél százados fejlődés mai tudományos igények szerinti történeti és művészeti bemutatására, értékelésére. A feladat természetesen éppen a fentvázolt körülmények folytán bonyolult és nem egy szempontból hálátlan. Elsősorban azért, mert nem egységes terv alapján összegyűjtött részleteredmények összefoglalásáról van szó, hanem az eddig szétosztottan és egyenetlenül felbukkant, már annak idején is nyersen feltálat adatoknak csoportosításáról és értékeléséről. Hozzájárul mindehhez, hogy a szerzőnek nem volt lehetősége a helyszíni tapasztalatok megfelelő és kielégítő begyűjtésére s ennek következtében, miként maga is hangsúlyozza, ítéletei, meghatározásai nagyrészt a korábbi szakirodalom anyagán nyugszanak. E körülmény számos, a szerző önhibáján kívüli bizonytalanság és hiba forrása. Tudományszervezésünknek minél gyorsabban gondoskodnia kell arról, hogy kutatóink ilyen nehézségeit megszüntesse vagy legalább csökkentse.

A könyv lényegében két részre oszlik. Gerince a helységek szerint ábécésorrendbe szedett falfestmények katalógusa és az ehhez csatlakozó örvendetesen nagyszámú, bár sajnos nem kifogástalan kivitelű képek sorozata. A katalógus az eddigi adatokat és eredményeket rendesen állásfoglalás nélkül állítja egymás mellé. Részletesen leírja az ábrázolásokat. Utal a műemléki hatóság fénykép- és vízfestménymásolatgyűjteményeire s végül a lehetőséghez képest teljes irodalmat ad. Ha a bibliográfiát figyelmesen megvizsgáljuk, kitűnik, hogy a nagy gazdagság

részben csak látszólagos, mert a túlnyomó többséget a majdnem mindenütt visszatérő egy-két tucat könyv, illetve tanulmány teszi. Ezek közül is nem egyet találunk, melyben az illető falfestményre csak puszta említés vagy megjegyzés vonatkozik, fontosabb vagy részletesebb feldolgozás, értékelés nélkül. Ezért e sok oldalt kitevő bibliográfia ellenére is igazat kell adnunk a szerzőnek, mikor az eddigi részletkutatások hiányosságait és hézagosságát hangoztatja, főként akkor, ha még az eddigi irodalom nagy részének elavult módszereit és szemléletét is figyelembe vesszük.

A katalógus lelkiismeretes és körültekintő munkáról tanúskodik. Könnyen használható, áttekinthető és az e témakörben dolgozók számára még hosszú ideig nélkülözhetetlen lesz. Az alábbi helyesbítéseket csupán kiegészítésnek szánom. A katalógus sorrendjében a következő adatokat közlöm :

Abrudbánya. A XIII. században épült és a XIV—XV. sz.-ban továbbfejlesztett r. k. plébániatemplomot az 1849-i tűzvész után helyreállították és még ma is jó állapotban van.

Bélamácsó. Az 1695-i canonica visitatio leírása festett mennyezetre (tabulata et depicta) és nem falfestményekre utal. Ugyanez a helyzet az ipolynéki, kósi és vagyóci templomokkal is.

Budapest, Helyőrségi templom. A torony keleti emeleti falán a Szt. Kristóf fölött 1503. évszám van és nem 1509. Az évszám a falkép leválasztása után is eredeti helyén maradt.

Csaroda. A református templom diadalívének béléteben a négy nagy egyházatya képe sorakozik (Ambrus, Gergely, Ágoston és Jeromos). Ez utóbbi neve a festményen ma is olvasható.

Csobotfalva. A ferences kolostor helyeként Csíksomlyó és nem Csobotfalva ismeretes, bár közigazgatási tekintetben ehhez tartozik. Csíksomlyóról utalóra lett volna szükség.

Csikrákos. Zabya Péter 1507-ből való festett feliratát K. Sebestyén József közölte először. Ugyanő említi, hogy a csíkszentmihályi r. k. templom tornyának főpárkányán is a rákosihoz hasonló festett dísz van. (A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. Cluj—Kolozsvár, 1929. Erd. Tud. Füzetek. 19. sz. 19. és 21.)

Feketegyarmat. A ref. templom elpusztult falképeinek feliratán szereplő Vér Dénes nem művész, hanem megrendelő. A Balogh Jolán által későbbinek vélt Dési Egyed is aligha lehetett festő.

Kiszombor. A r. k. templom festményei közül bemutatott ülő férfi inkább evangélista, mint próféta.

Küküllővár. A ref. templom tornyának északi falán egy tatárfejet ábrázoló falképről ír Kelemen Lajos a Művészeti Szalon c. folyóiratban és azt az írásos adatok szerint is ismeretes küküllővári tatárpusztítás emlékeként fogja fel. (A küküllővári tatárfej. Művészeti Szalon, 1928. márc. 1—5.)

Malomvíz. A templomrom a *Kolcvár* alatti kápolna. E megkülönböztetés azért szükséges, mert a községben is van egy talán középkori templomrom, ahol

azonban falfestés nincsen. A kolcvári kápolna a községen kívül fekszik, de Malomvízhez tartozó területen.

Marosszentkirály. A református templom régi félköríves szentélyét és hajóját bontották le a múlt század végén. Tornya azonban ma is áll az újjáépített templom előtt. A Nemes Ödön által készített falképmásolatokat a kolozsvári Múzeum őrzi. Semmiesetre sem románkoriak. Emlékezetem szerint Zsigmond-koriak.

Nagygéc és Penyige. Ref. templomaik említett virágos festései alighanem már nem középkoriak, hanem XVII. századiak, és a Csarodán, valamint Ófehértón feltárt: 1642., 1641. évszámokat viselő népies falfestményekkel lehetnek rokonok. A négy község földrajzi helyzete (valamennyi Szabolcs-Szatmár megyében) a feltevést valószínűsíti.

Ófehértó. A r. k. templomban 1953 tavaszán Jancski Veronika gazdag, változatos falfestményeket tárt fel. A szentélyzáródáson álló szentek sorozata, a diadalív és a hajó északi fala közt Krisztus élete, felül a lelkeket mérlelő Szt. Mihály. A hajó északi falán nagyméretű Szt. György kompozíció (csak az alsó rész van meg), a diadalív és a déli hajófal közt igen szép Szt. Erzsébet-ábrázolás. A diadalív béléten nemcsak Szt. Katalin, hanem az északi oldalon a szószék mellett Szt. Borbála képe is található egyazon kéztől. A hajó festményei ezeknél korábbiak.

Óraljaboldogfalva. Nem g.-kel., hanem református templom.

Sepsikőröspatak. A szentély apostolsorozatából András, idősebb Jakab és Máté (nem Mátyás) azonosíthatók a feliratok alapján.

Sopronbánfalva. R. k. templom. A szentély boltozatzárókövének helyes évszáma 1427 (nem 1424).

Sopron. Szt. Mihály-templom karzatának északi boltszakaszán az 1489-ből való zárókő Wolfgang Rauch (és nem Raaber) templomatyának nevét őrizte meg.

Szalonna. A ref. templom diadalívén medaillonokban a katalógus helyesen prófétákat említ. A történeti feldolgozás tévesen apostolokról beszél (64. l.).

Szentsimon. A r. k. templomban a hajó északi falán nyugat felől a Golgotha (és nem Krisztus siratása), mellette Szt. György a sárkánnyal. A Királyok imádása átmege a hajó északkeleti falára s a diadalívig tart. Az 1423. évszám a hajó délkeleti falán van.

Vámosoroszi. A ref. templom népies későközépkori falfestményét (Ádám és Éva a tudás fájánál), valamint a feliratot 1953 tavaszán Papp Oszkár konzerválta.

Az adattár mellett a könyv másik része az ezt megelőző tanulmány, mely röviden összefoglalja a falképfestészet történeti fejlődését. Helyesen merült fel a történeti összefoglalás igénye. A szerző tisztában volt feladatának nehézségeivel, értékeléseinek kísérletjellegével. Határozottan törekedett arra, hogy az eddigi közlések túlnyomóan leíró és stíluskritikai módszerével szemben átfogó történeti képet adjon, melyben a művészeti fejlődés a társadalmi, gaz-

dasági és művelődési tényezők összefüggéseiben jelenik meg. Ugyanakkor igyekezett a művészet és ezen belül a falfestészet sajátos kérdéseit is szem előtt tartani. Különös gondot fordít az ábrázolás realizmusának fokozatos kifejlődésére, a tárgyválasztás és előadásmód elvilágiasodására. Bár e folyamatnak a szerző olykor nagyobb jelentőséget tulajdonít a kelleténél, kétségtelen, hogy e szempont középkori falfestészetünk értékelését szélesebb alapokra helyezi, új színekkel gazdagítja. Helyesen mutat rá a népi vonatkozásokra, ezzel kapcsolatban a világi művészek egyre jelentősebb szerepére, noha középkori falképfestészetünk népi vonatkozásainak lehetőségeit korántsem meríti ki. Hasznosan veti fel a falképfestészetnek a miniaturával és a táblaképfestéssel való kapcsolatait. Gazdagítja tudásunkat az is, hogy a figyelmet ráirányítja a XV. század időszakú világi ábrázolásaira.

A történeti és művészeti szempontoknak azonban szerves egységben való meggyőző bemutatása és kifejtése kevésbé sikerült. Az olvasó valami kettősséget érez. Megkapja a történeti viszonyok általános jellemzését és utána, azzal vajmi csekély összefüggésben, értesül a művészeti kérdésekről. Nemcsak az idézetek illeszkednek gyakran szervesen a gondolatmenetbe, hanem a művészeti élet történeti szálai is lazák. A társadalom és művészet fejlődésének összefüggései nem egyszerűek és első látásra nem mindig nyilvánvalóak. A művészet és társadalom bonyolult kölcsönhatásait aligha fogjuk úgy fellelni, ha nem keressük meg azokat a történeti erőket, melyek által közvetlen kapcsolatban állnak a kérdéses kor folyamán egymással. Az általános történeti, tehát társadalmi, gazdasági és művelődési fejlődésnek nagyvonalú rajza olyan tág kereteket ad, melyekből a művészi tények és törekvések gyakran kisiklanak. Ez pl. a helyzet a tanulmány renaissance-ról szóló fejezeténél, ahol a sivár történeti képbe nagyon nehezen illeszthető bele szervesen annak az erőteljesen kibontakozó új művészeti mozgalomnak gazdag és változatos emlékanyaga, mely a XVI. század első felében az egyes területeken XVIII–XIX. századig virágzó, széles réteg ízlését és művészi igényét visszatükröző népi renaissance-művészet sajátos hazai alapjává lett. Az említett történeti bevezetésből viszont az következne, hogy az uralkodó és a kizsákmányoló legfelsőbb réteg lehetett egyedül a műveltség és művészet hordozója. Tény, hogy a jobbágyság a XV. század második felétől kezdve egyre súlyosabb gazdasági helyzetbe került, s a földesúri mezővárosok ugyancsak válságba jutottak a köz- és földesúri terhek egyre fokozódó nyomása következtében. Ez azonban az éremnek csak az egyik oldala. A másik oldalán áll az a tény, hogy a XVI. század elejétől egy, a széles népi rétegekre kiterjedő, azok által tovább formált és fejlesztett művészi tevékenység kibontakozását és megerősödését figyelhetjük meg. A történeti és művészeti fejlődés természetesen összefügg egymással. Az összefüggés azonban a kettő merev egymás mellé állításával nem válik világossá. Úgy gondolom, itt is a művészettel közvetlenül kapcsolatban levő történeti tényezők megvizsgálása és értékelése vezethet a művészetnek a történeti folyamatba való szerves beillesztéséhez.

Kétségtelen, hogy egy rövid összefoglalástól nem kívánható meg ilyen munka teljes vagy akár részleges elvégzése, különösen nem a részletkutatások hiányában. Néhány ilyen irányú szempont felvetése és egy-két példával való bemutatása mégis lehetséges lett volna. A művészet és társadalom elsősleges találkozási pontja a művész és az, akinek vagy akiknek művét készíti. Tudjuk, hogy a művész és megrendelő viszonya, a megrendelő szerepe milyen fontos helyet töltött be a középkori művészetben. Mégis a megrendelőkről alig hallunk valamit a történeti tanulmányban. Pedig a mecénás közvetlenül és lényegesen befolyásolhatta a művészi alkotás létrejöttét. A megrendelő társadalmi helyzete, gazdasági lehetőségei gyakran kapcsolatba hozhatók a műalkotással, annak helyével, színvonalával, tartalmával, célzatával. Nem véletlen, hogy a királyi és főpapi központokban találjuk a legművészebb, nem egyszer külföldi mester által készített falfestményeket (Esztergom, Nagyvárad); vagy az sem, hogy a félreeső Szentsimon kis falusias, románkori templomban levő jószínvonalú 1423 körüli évekből származó falfestmények a hatalmas Széchy-család földesurasága idején keletkeztek. Az eldugott vidékek köznemesi kegyurai vagy az egységes társadalmi szervezetben élő székelység viszont nem tudott messzi központokból mestereket hozatni, hanem megelégedett a helyi lehetőségekkel. Az így keletkező műalkotás nem vált oly magas színvonalúvá, de közelebb jutott a néphez. Utalni lehetne arra is, hogy a földesúri rétegtől hosszú ideig mentes magyar határőrszervezet közösségi élete sajátos művészetet teremtett. A székely és gömör-szepesi falusi templomok Szt. László legendáját előszeretettel ábrázoló falfestményei a hivatalos legendairódalomnál sokkal bővebben, reálisabban és szemléletesebben jelenítik meg a lovagkirály harci erényeit. A katonáskodó nép ezt közel érezhette magához. A képciklus kialakulása a határőrszervezetek vidékein történhetett, s még innen messzeeső emlékeken is hasonló összeállításban és tartalomban valósul meg, amint ezt pl. Bántornyán láthatjuk. Hogy itt az idegen származású Aquila János a magyar lovagkirály legendáját a magyar ikonográfiai szokásoknak megfelelően festette meg, az nyilván a megrendelő Bánfiakra vezethető vissza, akik közül az egyik éppen László. (Itt említem meg, hogy Aquila német és nem polgári megrendelők számára dolgozott, mint ahogyan az 57. lapon áll.) A mecénás, a birtokviszonyok vizsgálata tehát igen fontos. E tényezők kihatottak, olykor döntően is a műalkotás létrejöttére, így nem hanyagolhatók el a műalkotás értékelésénél sem.

Az ábrázolás kérdéseinek mélyebb elemzése csak kevésbé valósult meg a bevezető tanulmányban. Nem annyira a külsőleges ikonográfiára gondolok, bár itt is csúsztak be hibák. Az itáliai eredetű imago pietatis-t a szerző állandóan összetéveszti a német *vir dolorum* ábrázolással (Zseliz, Magyarfenes, Csaroda stb.). Az ikonográfia társadalmi és tartalmi vonatkozásai azok, melyek egy ilyen jellegű munkánál következetesen kimutathatók lettek volna. E tekintetben nem elég a stíluskritika szokásos módszere, hazai és külföldi párhuzamok

összevetése; a különböző hatásoknak formai mérlegelése. Ez is szükséges és igen hasznos, de itt nem állhatunk meg. Helyes a tárgy és a forma meghatározása. Ez azonban csak út a művészeti tartalom megvilágítására. A középkori falfestmények rendeltetése nemcsak ábrázolás, díszítés, hanem oktatás, szemléltető nevelés. Ezért fontos ott, ahol erre lehetőség nyílik, bemutatni a belső tartalmi összefüggéseket, az egyes ábrázolások kapcsolódása által kialakult ikonográfiai programot. A falfestményeknek is megvan a maguk gondolatmenete, s ennek felderítése nemcsak művészi vagy ideológiai, hanem hasznos történeti következtetésekre vezethet. Nem volna hiábavaló pl. megnézni azt, hogy egyes falfestmények vagy falfestménycsoportok milyen formai és tartalmi sajátosságokkal rendelkeznek, olyan sajátosságokkal, melyek a magyar történeti fejlődéshez, a magyar művészet helyi alakulásához kötik őket. Arra is kellene gondolni, hogy a magyarországi és európai alkotások oly gyakran megállapított különbsége talán nem mindig és nem minden esetben történeti és művészeti fejlődésünk elmaradottságára, színvonalbeli alacsonyabbrendűségére vezethető vissza, hanem arra is, hogy művészetünk többek közt az európaiatól elütő történeti körülményekben gyökerezik. E szempontból falfestészetünknek még nagyon hiányosan ismert anyaga éppen változatos ábrázoló jellegénél fogva középkori művészetünk megítélésében a többi művészeti ágaknál szemléletesebb eredményekre vezethetne.

A falfestmények részletes ismertetése és értékelése során a szerző kísérletet tett a XI. századi fejlődés jellemzésére. Véleményem szerint mai tudásunk valószínűbbé teszi a hidegségi, vizsolyi és bánfalvi falképek XII. századi datálását. E kérdésben mindenesetre figyelembe kell venni az épületek, illetve a kérdéses épületrészek korát. Erre vonatkozóan Hidegségen és Vizsolyon még nem történtek megfelelő kutatások. — Helyesnek kell minősíteni Radocsaynak azt a törekvését, hogy az eddig elhanyagolt bizánci vonatkozásokat több oldalról is figyelembe veszi. E tekintetben talán legtöbb eredményt a falfestészet kutatásától várhatunk. Erdély különösen alkalmas területnek látszik. Főként Hunyad megyére gondolok, ahol az Óraljaboldogfalvi gazdag sorozatok bizánci, bizantinizáló és nyugati összetevőkből alakulnak. A közvetlen környezet ortodox templomainak falfestményei részben Óraljaboldogfalvához kapcsolódnak (Zeykfalva), részben tőle függetlenek (Demsus, Sztrigyszentgyörgy). Sajnos, meg kell állapítani, hogy az erdélyi ortodox falfestmények keletkezési idejét és értékelését illetően nagy bizonytalanság uralkodik, melyet csakis gondos részletkutatás oszlatthat el. Éppen ezért, de meg a középkori ortodox emlékek aránylag kis mennyisége miatt is a szerző, véleményem szerint, Erdélyben kissé túlozza a bizánci művészet szerepét. A bögözi Sz. László-sorozat és a brassói Sz. Bertalan-templom falképeinek bizánci származtatása nem helytálló. — Lehetett volna utalni Erdéllyel kapcsolatban arra, hogy a Székelyföldön a falak külső festése meglehetősen gyakori (Csíkrákos, Csíksomlyó, Csíkdelne, Erdőszentgyörgy stb.). E feltűnő és általában szokatlan jelenség viszont

a szomszédos Moldvában a XV. századtól kezdve nagy kedveltségnek örvend. Érdemes volna ennek utánanézni.

Tisztában vagyók azzal, hogy az adott körülmények között a középkori magyarországi falfestészet első mai igényű összefoglalása nem támaszkodhatott megfelelő részlettanulmányokra. Mégis azt hiszem, hogy a fent kifejtett szempontokra ki kellett térnem, hogy ezáltal magam is valamennyire hozzájáruljak középkori falképfestészetünk további kutatásának ügyéhez, melyet Radocsay könyve történeti összefoglalásával, gazdag adatgyűjtésével jelentős lépéssel vitt előre.

HAJDÚ GYULA: SCHUMAN-TERV ÉS SZUVERÉNITÁS

c. munkájáról

Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó. Bp. 1953.

MARKÓJA IMRE

Hajdú elvtárs könyvének eseményeit a második világháború befejezésétől indítja el. Bő dokumentációval mutatja be, hogy a második világháború milyen mérhetetlen szenvedéseket zúdított az egész emberiségre. Teljesen érthető tehát — írja —, hogy a világháború befejezése után soha nem látott mértékben megnőtt a népek békevágya és békeakarata. A dolgozók szerte a világon bizakodással tekintettek a fasizmus elleni győzelem hős harcosára, a Szovjetunióra. Benne látták az emberiség jövőbeni békés életének legfőbb biztosítékát. S a szocialista nagyhatalom, a szovjet állam meg is felelt ennek a bizalomnak. A háború befejezésének első percétől kezdve komoly erőfeszítéseket tett és rendíthetetlen harcot folytatott a nemzetközi biztonság megteremtéséért, a tartós és szilárd béke biztosításáért és a békés nemzetközi együttműködés fejlesztéséért. Ezeknek az erőfeszítéseknek középpontjában egy olyan nemzetközi szervezet létrehozása állt, mely a kollektív biztonság erejénél fogva hatékony eszközökkel rendelkezik az újabb agressziók elhárítására, a béke és biztonság megvédésére, valamint a társadalmi rendszerektől független békés nemzetközi együttműködés megvalósítására. A Szovjetunió szívós harca és törekvései rövidesen eredményre is vezettek. 1945 júniusában »megjelent az égbolton a biztató, derűs szivárvány«, létrejött az Egyesült Nemzetek Szervezete, mely céljaként az emberiség békés és boldog életének biztosítását tűzte ki zászlajára.

A Szovjetunióval teljesen ellentétesen cselekedtek azonban az imperialista államok urai. Az ő titkos reményeiket — írja a szerző — bár »milliókat és milliárdokat kovácsoltak ki maguknak a szenvedésből és pusztulásból«, nem igazolta a világháború eredménye. A Szovjetunió nem meggyengülten, hanem megerősödve, erkölcsi súlyában és nemzetközi tekintélyében megnöve került ki a háborúból. Sőt, a háborút követő időben kiváltak a kapitalista rendszerből Kína és az európai népi demokratikus országok, melyek a Szovjetunióval együtt megalakították a kapitalizmussal szembenálló egységes és hatalmas szocialista tábornot. A monopóliumok urai tehát nem hogy új zsákmányt nem tudtak szerezni, de érzékeny veszteségeket is szenvedtek piacaik területén. Dühüket csak növelte belső ellentmondásaik egyre fokozódó kiéleződése, mely stagnálásra

vagy jelentékeny vissza esésre ítélte termelőerőiket és újabb gazdasági vál-ágba taszította őket. ■

A Szovjetunió megerősödése és piacaik jelentékeny részének elvesztése felett érzett fájdalomuk; a válságokból való menekvésnek és ugyanakkor a profit maximális biztosításának a vágya új háborúk kirobbantására készítette az imperialista tábor uralkodó köreit. Politikájuk így a háború utáni időszakban nem a béke, hanem ismét az új háború előkészítésének jegyében bontakozott ki. Az új háború kirobbantásának vezető bajnoka, »az Amerikai Egyesült Államok — mondta Malenkov elvtárs a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán — a második világháború befejezése után csaknem azonnal letért arról a megegyezési politikai irányvonalról, melyet a háború idején a szövetségesek kötöttek, s amelyet a hatalmak teheráni, jaltai és potsdami értekezletei rögzítettek. Az Egyesült Államok az agresszív cselekmények egész sorozatával élezte ki a nemzetközi helyzetet, s új háború veszélye elé állította a világot«.

Helyesen mutatja be Hajdú elvtárs könyve, hogy az imperialista államok támadó aktivitása elsősorban a háború fő ellenzője és a béke legfőbb támasza, a Szovjetunió ellen irányult. Emellett azonban — mint írja a szerző — egyre jobban éleződtek az ellentétek az egyes imperialista hatalmak között is, s megkezdődött köztük ismét a harc a piacokért, a zsákmányért, a hegemoniáért. E »vetélkedésben«, mely elsősorban Anglia és az Egyesült Államok között indult meg, Amerika saját szekerébe kívánta fogni, maga alá akarta gyűrni gyengébb konkurrensait, hogy rajtuk keresztül valósítsa meg világuralmi céljait. A kettős harc során, amely egyfelől a Szovjetunió ellen irányult, másfelől viszont az imperialista államok között folyt a piacokért és a világhatalom biztosításáért, egymást követték a különböző háborús és imperialista tervek és szerződések: az Egyesült Európa terve, a Truman-doktrina, a Marshall-terv, a Nyugati Unió terve, az Európai Egyesült Államok terve, az Északatlanti Paktum stb. E tervek éppen céljuknál fogva ellentétben álltak az ENSz célkitűzéseivel és elveivel, tehát a béke és a biztonság ügyével.

A történelmi előzmények ilyen megvilágítása után tér rá a szerző könyvének tulajdonképpeni témájára, a Schuman-terv és a szuverénitás problémájának tárgyalására.

A bevezetőben külön fejezetben foglalkozik a terv amerikasugallta meghirdetőjének, Schuman francia külügyminiszternek alakjával. Leleplező erővel mutatja be a Vatikánnak és az amerikai monopóliumoknak ezt az elvtelen, karrierista szöszlőjét, aki dollárokért bocsátotta áruba Franciaország nemzeti függetlenségét. Ezután tér át az Európai Szén- és Acélközösség részletes politikai és jogi elemzésére.

Az Európai Szén- és Acélközösségről szóló szerződést 1951 április 18-án hat állam (Franciaország, Nyugat-Németország, Belgium, Hollandia, Luxemburg és Olaszország) képviselői kötötték. »A szerződés — írja a szerző — a szén

és az acél közös piacán alapszik, közös célokat követ és közös szervei vannak«. (Hajdú : Schuman-terv és szuverénitás, 67. oldal.) A szerződés megfosztja a hat államot attól, hogy saját szén- és acéltermelésével, piacával rendelkezék és intézkedik arról, hogy milyen szervek vegyék át a rendelkezés jogát.

E megállapítások után röviden ismerteti Hajdú elvtárs a szerződés létrejöttének körülményeit, hátterét és okait. Bemutatja a szerződés leglényegesebb rendelkezéseit és a Közösség legfontosabb szerveit. Különösen érdekesek itt azok a fejtegetések, melyek arról szólnak, hogy a Közösség szervezeti megoldása miként biztosítja a szerződésben formálisan részt nem vevő amerikai monopóliumok pozícióit.

Ezt követően azt a rendkívül érdekes problémát veszi a szerző vizsgálat alá, hogy az Európai Szén- és Acélközösség létrejötte mennyiben érinti az ezt alkotó hat állam szuverénitását. Ennek kapcsán külön fejezetben foglalkozik a szuverénitás problémájával : a szuverénitás történeti kialakulásával, a nemzeti, állami szuverénitás fogalmával és egymáshoz való viszonyukkal, valamint a szuverénitás reakciós, imperialista értelmezésével (Kelsennek és követőinek tanaival).

A nemzeti és állami szuverénitásról szóló, logikus és mélyreható elméleti fejtegetéseinek alapjává a következő sztálini tételt teszi : »Az önrendelkezési jog azt jelenti, hogy a nemzet saját belátása szerint rendezkedhetik be. Joga van ahhoz, hogy életét az autonómia alapján rendezze be. Joga van ahhoz, hogy föderatív viszonyba lépjen más nemzetekkel. Joga van ahhoz, hogy teljesen elkülönüljön. A nemzet szuverén és minden nemzet egyenjogú«. (Sztálin művei. Szikra kiadás, 2. kötet, 336. old.) A nemzet szuverénitása tehát — mint a szerző írja — a nemzet önrendelkezési jogával egyenlő. Éppen ezért minden nemzet szuverén. Szuverének a gyarmati, elnyomott sorban élő nemzetek is, amelyek még nem érték el a függetlenség állapotát. A nemzeti államok csupán a nemzeti szuverénitás megvalósítói, kifejezői. (Hajdú : Schuman-terv és szuverénitás, 96. old.) »A nemzet szuverénitásától nem fosztható meg, éppen olyan kevésbé, mint ahogyan sem külső erőszak, sem belső árulás nem foszthatja meg a nyelvtől, mely a nemzet tagjainak egyik összefogó tényezője . . . Amíg a . . . nemzet létezik, szuverén marad. Még akkor is, ha szuverénitásának előbbi kifejezőjét : államát az események elsöpörték, vagy annak érvényesítésében bármely oldalról jövő erőszak, fondorlat, árulás akadályozza azt« (u. o. 108. old.).

A Montánunióban (Európai Szén- és Acélközösségben) részt vevő államok, melyek eddig »nemzeteik szuverénitásának megvalósítói voltak«, (u. o. 117. old.) azáltal, hogy beléptek a Közösségbe, feladták államaik szuverénitását. »Az állam, mely nem rendelkezik többé saját területén a szén- és acélpiaccal, nem vezetheti, irányíthatja többé a saját gazdálkodását . . . nem szuverén közület, nem állam többé« (u. o. 82—83. old.). A szuverénitásból folyó jogokat a hat állam urai a Montár unióra, illetve irányító szervére, a Főhatóságra ruházták át. Az állami szuverénitás elvesztése mellett azonban az ezeket az államokat

alkotó nemzetek továbbra is szuverének maradtak (u. o. 116. old.). A végső cél természetesen nyilvánvaló: a Montánunióon keresztül is a monopolkapitalisták szuverénitását akarják tenni a nemzetek szuverénitása helyébe. Az Európai Szén- és Acélközösség nem más, mint a »monopolkapitalisták fasizmusba menekülésének nemzetközijogi megjelenési módja« (u. o. 120. old.).

A könyv utolsó fejezete perspektívájában elemzi az imperialista államok és elsősorban Amerika politikáját. Kiemeli, hogy az amerikai monopóliumok törekvései, egy vezetésük alatt álló világállam létrehozását célozzák, mely természetesen a nemzetek és az államok szuverénitásának teljes elvesztését vonná maga után. Nem lehet kétség afelől, — hangsúlyozza a szerző —, hogy e törekvések megvalósítása érdekében az eddigi terveket újabb háborús és imperialista tervek fogják követni. Ezt bizonyítja az amerikai monopóliumok legújabb és igen veszedelmes tákolmánya, az Európai Védelmi Közösség is. Az elnyomott népek gyűlölete és ellenállása azonban egyre fokozódik e háborús politikával szemben. »A dolgozó nép ragaszkodik nemzetéhez, ragaszkodik hazájához és nem fogja tűrni, hogy hitvány portéka gyanánt a hatalomért reszkető osztály-érdek árubabocsássa azt« (u. o. 164. old.). A kommunista és demokratikus pártokra, a dolgozó milliókra vár minden tőkés országban az a feladat, hogy nemzeti szuverénitásukat és függetlenségüket, amit a burzsoázia elárult és áruba bocsátott, újból érvényre juttassák.

*

E rövid és vázlatos ismertetésből is kitűnik, hogy Hajdú elvtárs könyve igen fontos és aktuális kérdést boncolgat. A szerző ennek keretében bátran nyúl hozzá azokhoz a problémákhoz is, amelyek a nemzetközi jogi irodalomban ma még sok vitára adnak alkalmat. Külön érdeme a munkának, hogy nem elégszik meg a téma egyszerű, ismertető feldolgozásával, hanem alaposan és mélyrehatóan elemzi a kérdéseket és azok önálló megoldására törekszik. Fejtegetéseit nem korlátozza csupán a Montánunióval kapcsolatos problémákra. Ellenkezőleg, a gazdasági és társadalmi viszonyokból kiindulva, széles történeti keretekben mutatja be az imperialista államok európai politikájának egész irányvonalát. Az Európai Szén- és Acélközösséget sem kiszakítva, »önmagában« tárgyalja, hanem itt is állandóan keresi a gazdasági, társadalmi és történeti összefüggéseket. A történeti és politikai elemzés mellett nem marad adós ugyanakkor a jogi elemzéssel sem, bár ennek némely kérdésnél több teret is adhatott volna. Jogi fejtegetéseit a szerző mindig szoros kapcsolatba tudja hozni a történeti és politikai fejtegetésekkel. Mindez érdekessé és vonzóvá teszi a könyvet nemcsak a jogászok, hanem a széles olvasótömegek számára is. A mű érdekességét csak fokozza színes, fordulatos és közérthető nyelvezete. Hajdú elvtárs könyve ékes bizonyítéka annak, hogy lehet tudományos témát közérthetően és népszerűen is megírni és feldolgozni.

A könyv e pozitív vonásainak hangsúlyozása mellett azonban nem szabad szemethúnyni a hiányosságok felett sem.

Mindenekelőtt a szerző — véleményem szerint — nem old meg minden problémát helyesen. Nem tudok egyetérteni például Hajdú elvtársnak azokkal a fejtegetéseivel, melyek azt a kérdést tárgyalják, hogy a Montánunió létrejötte miként érintette a Közösségben részt vevő államok szuverénitását. A szerző — mint fentebb láttuk — abból kiindulva, hogy ezek az országok feladták szén- és acélpiacukat, azt a határozott következtetést vonja le, hogy ezáltal elvesztették szuverénitásukat is és lényegében megszűntek államok lenni. Hajdú elvtárs véleményem szerint kissé vulgárisan oldja meg ezt a kérdést.

Visinszkij elvtárs szerint az állami szuverénitás az országon belül és az ország határain kívül lévő más hatalomtól való függetlenség állapotát jelenti. Kétségtelen, hogy a Montánunióban részt vevő államok azáltal, hogy legfontosabb gazdasági erőforrásukról, a szén- és acélpiac irányításáról lemondtak, gazdasági és politikai függőségbe kerültek az amerikai monopóliumok által vezetett Montánunióval. Ezzel pedig feladták a Montánunió, illetve az amerikai tőkések javára az államaikat megillető szuverén jogok egy részét. Azt azonban nem lehet határozottan kijelenteni — amint ezt a szerző teszi —, hogy ezek az államok teljesen elvesztették szuverénitásukat, államiságukat. A szuverénitás alapja ugyanis — szerintem — az államok gazdasági, politikai és katonai önállósága. Éppen ezért e feltételek egészének vagy nagyrészének együttes elvesztése szüntetheti csak meg teljesen az államok szuverénitását, az országok államiságát. Erről pedig a Montánunióval kapcsolatban határozottan még nem beszélhetünk. Sőt a közösség létrehozása óta eltelt időszak eseményei sok tekintetben egyenesen cáfolják Hajdú elvtársnak ezt a megállapítását.

A helyes megoldást a lenini tanítások alapján találhatjuk meg. E tanítások szerint az imperializmus korszaka az állami függőség több átmeneti formáját hozhatja létre. Az imperialisták kénytelenek sokszor a szuverénitás korlátozásának rugalmasabb és burkoltabb alakjaihoz folyamodni. Azokat a politikailag, forma szerint önálló államokat, melyeket rabságukba akarnak dönteni, a gazdasági és diplomáciai függőség hálójával veszik körül. Úgy gondolom, hogy az amerikai monopóliumok vezetése alatt álló Montánunió is a Közösségben részt vevő államok szuverénitásának erős korlátozásával »a forma szerint önálló (sőt gyarmattal is rendelkező) országok pénzügyi és diplomáciai függőségbe hozatalának egyik átmeneti formáját« valósítja meg. Az amerikai imperialisták végső törekvése természetesen az, hogy korlátlan uralmuk biztosítása érdekében teljesen megfosszák ezeket az államokat szuverénitásuktól.

Nem értek egyet Hajdú elvtárs könyvének azzal a kitételével sem, mely azt mondja, hogy a Montánunióban részt vevő államok az Európai Szén- és Acélközösségbe való belépésükig »nemzeteik szuverénitásának megvalósítói voltak« (u. o. 117. old.). A kapitalista államok — így a Montánunióban részt vevő államok is — szerintem már rég megszűntek nemzeteik szuverénitásának kifejezői lenni.

Erről legfeljebb a kapitalizmus fejlődésének kezdeti, haladó korszakában beszélhetünk. A nemzet szuverénitása a nemzet önrendelkezési jogát jelenti, azt, hogy a nemzet saját belátása szerint rendezkedhetik be és dönthet sorsáról. Más szavakkal a nemzetnek azt a jogát jelenti, hogy olyan társadalmi rendszert állíthat fel és az igazgatásnak olyan formáját választhatja, ami neki a legmegfelelőbb. Melyik kapitalista államban tud érvényesülni a nemzetnek ez a szuverénitásából folyó joga? Úgy gondolom, egyikben sem. Visinszkij elvtárs szerint »a kapitalista államok bel- és külpolitikája mindig a kapitalista osztályok érdekeinek politikája volt, marad és fog is maradni. Ezért ezeknek az országoknak állami szuverénitása nem nemzeti szuverénitás, nem népszuverénitás«. A kapitalista országok állami szuverénitása nem a nemzet, hanem az uralkodó tőkés osztály érdekeit fejezi ki.

A könyv további hiányossága, hogy a szerző jelentőségéhez képest túl röviden tárgyalja Nyugat-Németország szerepét az Európai Szén- és Acélközösségben. Nemzetközi jogi szempontból pedig egyáltalán nem értékeli ezt a rendkívül fontos kérdést. Enélkül azonban a Schuman-tervről nyújtott kép nem lehet teljes. Mire gondolok itt elsősorban?

Ismeretes, hogy a háború utáni Németországot érintő megállapodásokban — főként pedig a potsdami szerződésben — a győztes hatalmak kölcsönösen megállapodtak abban, hogy a német militarizmust és nácizmust gyökeresen kiirtják. Ennek érdekében a megszálló hatalmak kötelezték magukat arra, hogy szétzúzzák Németország háborús erejét. Ugyanakkor a szerződések leszögezték azt is, hogy a szövetségesek tartoznak közös erővel megakadályozni minden olyan kísérletet, mely a háborús erők feltámasztására irányul. A rendelkezések külön is hangsúlyozták, hogy Németország gazdasági életét decentralizálni kell, valamint, hogy szükséges megsemmisíteni az ország gazdasági erőinek azokat a központjait (kartelleket, szindikátusokat, trösztöket stb.), melyek az elmúlt háborúban a német fasizmust szolgálták, vagy egy új háború kirobbantásának gazdasági alapjai lehetnek.

Nyilvánvaló, hogy a Montánunió mindezeknek a megállapodásoknak nyílt és durva felrugását jelenti. A Schuman-terv ugyanis a ruhrvidéki szén és a lotharingiai acél összeházasításával az amerikai szén- és acélkirályok irányítása mellett azoknak a német imperialista erőknek kezébe adja a nyugateurópai országok gazdasági életének gyepelőit, amelyek már két pusztító háborút zúdítottak az emberiségre. Az Európai Szén- és Acélközösségben az amerikai imperialisták kétségtelenül Nyugat-Németországnak szánják a főszerepet. Céljuk az, hogy Nyugat-Németország hadiipari teljesítőképességét helyreállítsák s hogy finanszírozzák és feltámasszák a ruhrvidéki német monopóliumok hatalmát; röviden, hogy Európában amerikai irányítással és német közreműködéssel hadiipari gócpontot teremtsenek az Északatlanti Tömb számára. Különösen szembetűnik ez, ha figyelembe vesszük, hogy a Montánunió hat állama közül Nyugat-Németország adja a széntermelésnek stb 50 és az acéltermelésnek 38%-át,

aza Nyugat-Németország, amelyben a hadiipar leszerelése nem történt meg, és ahol a monopóliumok vezetését visszakapták azok a tőkésék, akik a hitleri fasizmus háborúját a lehető legnagyobb mértékben támogatták. A szerződés megkötése óta eltelt idő különben mindezt a gyakorlatban is fényesen igazolja.

A szerzőnek véleményem szerint részletesen ki kellett volna térnie e problémák nemzetközi jogi elemzésére is, hogy határozottan bemutathassa, miként és mennyiben sértette meg az Európai Szén- és Acélközösség létrejötte a szövetségesek háború utáni megállapodásait. Ma, amikor a nyugatnémet militarizmus feltámasztása a világ békéjének egyik legnagyobb veszélyeztetője, rendkívül fontos kérdés ez.

Utolsó észrevételem a könyv jellegével, stílusával kapcsolatos. Az előzőkben rámutattam, hogy Hajdú elvtárs könyvének egyik főerénye éppen az, hogy igen élvezetesen, színesen, közérthetően és ugyanakkor tudományos színvonalon tárgyalja a különböző problémákat. Fakadnak azonban e stíusból hibák is. A könyvnek egynémely helyén a szerző túl élénk, fordultos és színes előadásmódot alkalmaz. Ennek következményeként azután a munka egyes részeiben nem eléggé domborodnak ki a legfontosabb elvi-politikai tételek, jogi fejtegetések, vagy legalább is könnyen elsiklik az olvasó szeme ezek felett. Ez pedig a tudományos színvonal rovására megy.

*

Összefoglalva, Hajdú elvtárs könyve az említett hibák és vitatható megoldások ellenére is komoly nyeresége jogi irodalmunknak. A mű feltétlenül megérdemli azt a nagy érdeklődést, melyet eddig is kiváltott már az olvasók széles rétegei és a nemzetközi jogászok körében.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ

Akadémiai Kiadó Bp. 1953. 1—2. szám

GERSZI TERÉZ

A Művészettörténeti Értesítő 1953. évi kötete a legutóbbi évek magyar művészettörténeti kutatásainak jelentős fellendüléséről ad számot. A tudományág perspektívája szempontjából igen nagy jelentőségű, hogy a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyvével és az Acta Historiae Artium-mal a művészettörténetnek jelenleg három időszakos tudományos publikációja van.

† A tudomány szak könyv- és folyóiratkiadványainak az utóbbi években megnövekedett száma már önmagában is komoly pozitívum, annál is inkább, mivel 1941 óta a magyar művészettörténetnek nem volt tudományos folyóirata. Ekkor szűnt meg ugyanis a Szépművészeti Múzeum Évkönyvének kiadása, és vált egy évvel előbb teljesen a régészeti kutatás publikációjává az Archaeológiai Értesítő, amely korábban a művészettörténet és a régészet közös tudományos folyóirata volt. Az említett publikációs lehetőségeken kívül a század első két évtizedében a Művészet, a huszas évek közepétől 1937-ig, majd 1948—49-ben a Magyar Művészet és a negyvenes évek első felében a Szépművészet című folyóirat állt a hazai művészettörténeti kutatók rendelkezésére. Ezek azonban korántsem pótolhatták az önálló tudományos folyóiratot, mivel a műkritika, az ismeretterjesztés és a műkereskedelem szempontjai mellett a tudományos célkitűzések — e folyóiratok keretében — csak másodsorban jöttek számításba.

Az önálló tudományos folyóirat hiánya, amely tehát lényegében a magyar művészettörténeti tudomány keletkezése óta meglévő probléma, az egész tudományág szervezetlenségét tükrözte és egyben a kutatás anarchiájának volt egyik kútfeje. Részben ezzel függött össze, hogy a rendszeres kutatás megszervezése, a tudományos munka rendszeres irányítása, és a tudományos élet szerves kialakítása a művészettörténet területén elmaradt, ennek ugyanis nélkülözhetetlen feltétele és eszköze lett volna a tudományos folyóirat. A felszabadulás óta ezeknek a feladatoknak a megoldása jórészt az Akadémia Művészettörténeti Bizottságára és a Munkaközösségekre hárult és e szervezetek irányító és szervező munkájának lett bizonyos mértékig fokmérője az utóbbi években megjelent évkönyvek és folyóiratok jellege, szerkesztése és általános színvonala.

A Művészettörténeti Értesítő híven tükrözi a tudományszak jelenlegi helyzetét és nehézségeit. A magyar művészeti emlékekanyag lehetőleg teljes történeti feldolgozásához szükséges előmunkálatok elvégzése — a múlt súlyos örökségeként — a mai művészettörténet legsürgetőbb feladata. Az utóbbi évek kutatómunkája révén jelentős mennyiségű, nagyfontosságú adatanyag táruult fel és várt mielőbbi közlésre. Az Értesítő cikkeinek jórésze ezért a munkaközösségek keretében szervezett hatalmas anyaggyűjtés részleteredményeiről számol be. Részben ezek a körülmények magyarázzák, hogy az Értesítő túlnyomóan anyagközlő cikkeket tartalmaz és kevés olyan tanulmányt, amely egy problémát mélyebb történeti összefüggésében vizsgál, nem mentik azonban teljesen a magyar művészettörténeti kutatás egészében mutatkozó hiányosságokat, amelyek az Értesítőben világosan lemérhetők.

Az Értesítő legszembetűnőbb fogyatékosága, hogy a művészettörténeti ötéves tervben megjelölt kutatási feladatokkal igen kevés tanulmány foglalkozik. A magyar művészettörténet számos fontos területéről még adatközlő cikkek sem jelentek meg. A magyarországi várak, a visegrádi ásatások anyaga, a Mátyás-kori renaissance, a XVI—XVIII. századi szobrászat és festészet, a klasszicista építészet és történelmi festészet egy-egy lényeges problémája, vagy fontos részletkérdésének feldolgozása helyett jórészt kevésbé jelentős témákkal foglalkozó cikkek kerültek közlésre. Fülep Lajos Izsó-tanulmányán kívül a magyar művészet köréből tulajdonképpen egy jelentősebb publikációt sem tartalmaz az Értesítő. Az iparművészeti közlemények viszont túlságosan nagy számban szerepelnek. Közülük kiemelkedő Borsos Bélának a magyar üvegművesség fénykorával foglalkozó cikke, amely »Régi magyar üveg« c. könyvének a XVI—XVIII. századi fejlődést ismertető részlete. Munkájának különös érdeme, hogy a magyar iparművészet e jórészt feldolgozatlan területének első történeti összefoglalása. Egyrészt örvendetes, hogy a régebben teljesen háttérbeszorult iparművészeti kutatás erőteljes fellendülése tapasztalható, viszont a kötet arányos szerkezetének rovására megy az iparművészeti cikkeknek ilyen mértékű közlése. Hiányzanak az elméleti és módszertani problémákkal és a tudománytörténeti kérdésekkel foglalkozó tanulmányok. Az egyetlen elvi jellegű munka Dobrovits Aladárnak Sztálin nyelvtudományi cikke alapján írt fejtegetése az iparművészet stíluskérdéséről. Az elméleti problémáktól való idegenkedés és a módszertani nehézségek előtti megtorpanás nemcsak a speciális elméleti jellegű tanulmányok hiányában, hanem a művészettörténeti témák feldolgozási módjában is mutatkozik, amennyiben a kérdések behatóbb elemzésének mellőzésével a cikkek nagy része a művészettörténeti jelenségeknek pusztán csak regisztrálására korlátozódik. A társadalmi valóság és a művészet összefüggéseinek mélyebb vizsgálatára igen kevés cikkíró tett kísérletet. Ebből a szempontból kiemelkedő Fülep Lajos Izsó Miklós művészetét értékelő tanulmánya, amely a nagy magyar szobrász életművét a kor gazdasági, társadalmi és kulturális életének egységében vizsgálja.

A régi külföldi emlékanyag nagy felkészültséget kívánó meghatározási feladatának módszertanilag mintaszerű példája Fenyő Iván Pittoni-tanulmánya, amelyben a Szépművészeti Múzeum és néhány külföldi gyűjtemény tulajdonában lévő, eddig másnak attribuált műveket sorol a velencei rokokó e jelentős mesterének oeuvrejébe. Továbbá Balogh Jolán publikációja a margitszigeti ásatásokból előkerült márványtöredékekről, amelyeket stíluskritikai alapon a nápolyi udvarnál működő Tino di Camaino műhelyéből vagy tanítványainak köréből származóknak ítél. Sajnálatos, hogy e két értékes tanulmányon kívül a külföldi művészet területén folyó kutatásokról nem számol be több cikk. Kívánatos lenne, hogy az Acta Historiae Artium-ban idegen nyelven megjelenő tanulmányok az Értesítőben is szerepeljenek, és az attribúciós kérdéseken túlmenően a külföldi művészet területéről egy-egy jelentősebb problémakör feldolgozásának publikálására is sor kerüljön.

A jelentősebb feldolgozások és a sok adatközlő jellegű publikáció rossz aránya az Értesítő tudományos színvonalának rovására megy. Rombauer János művészetével vagy a Telekessy-címeres patikaedényekkel kapcsolatos részlet-eredmények a kutató speciális területének szempontjából fontosak lehetnek, de publikálásuk ezért még nem indokolt. Az adatközléssel hasonló a helyzet: a nagyarányú kutatómunka rengeteg, eddig ismeretlen anyagot hoz felszínre, amelynek azonban csak kis töredéke érdemes közlésre, annál is inkább, mivel a munkaközösségi munkából összegyűlt adatanyag az érdekelt kutatók rendelkezésére áll. Az adatközlésnek értelmes és indokolt példája Radocsay Dénes összeállítása az elfelejtett és elveszett középkori magyar táblaképekről. Publikációja ugyanis fontos adatokat szolgáltat a régi magyar táblaképfestészet történeti feldolgozásához és helyes értékeléséhez, mivel ennek nélkülözhetetlen előfeltétele az emlékanyag lehető legteljesebb összegyűjtése, kiterjesztve e munkát a fennmaradt emlékeken túlmenően az elpusztult, vagy elveszettnek vélt alkotásokra is, az írott források alapján.

Rendkívül fontos, hogy a régebben különösen elhanyagolt levéltári kutatás rendszeresen folyik és az Értesítőnek ebben az évfolyamában a forráspublikálásnak is jutott hely. A folyóirat igen érdekes része a külön rovatban közölt vitanyag a magyar középkori kutatás jelenlegi központi problémájának, a várásatásnak egyik fontos részletkérdéséről, a budai vár XIII. századi építéstörténetéről. (Zolnay László—Gerevich László).

A könyvszemle ezzel szemben meglehetősen szegényes, Sztaszov könyvének kivételével csak a hazai emlékanyagra vonatkozó magyar és néhány külföldi szakmunka ismertetésére szorítkozik. Pedig az egyetemes művészettörténeti kutatás eredményeinek figyelemmelkísérése nélkül a hazai kutatás menthetetlenül egyoldalúvá, korlátozottá és provinciálissá válik. Az újabb szakirodalom eredményeinek megvitatása, illetve kritikája az általános tájékoztatáson túlmenően a módszertani és elvi kérdések tisztázása szempontjából is igen fontos volna.

Az Értésítő szerkezetének fogyatékoságai jórészt ugyanazokra a hiányosságokra vezethetők vissza, mint a feldolgozások gyengeségei. A szempontok tisztázatlanságára vet fényt a cikkek zavaros közlési sorrendje, valamint a tanulmányok és kutatások rovatának kialakulatlan profilja. A cikkek kronológikus vagy műfaji csoportosítása némileg ellensúlyozná a sok apró publikáció miatt amúgy is nehezen áttekinthető folyóirat kaotikus szerkezetét. Kérdéses, vajjon az első rovat összeállításánál a felvetett problémák jelentősége és feldolgozási módja helyett nem érvényesültek-e formális szempontok (például terjedelem) annak eldöntésénél, hogy melyik közlemény kerüljön a tanulmányok közé. A »kutatás« címszó alatt felsorakoztatott publikációk között számos olyan van, amely sajátos jellegénél fogva külön kategóriába kívánkozik, így pl. az adatok és forráspublicációk. A szerkezeti beosztás tekintetében számos külföldi folyóirat bizonyos fokig mintaképpül szolgálhat az Értésítőnek és a helyes szempontok figyelembevétele a hazai művészettörténeti kutatás feladataiból és jellegéből adódó követelmények összeegyeztetésével, ebben a vonatkozásban, jobb eredményre vezetne.

Azok a jelenségek, amelyek a recenzió egyoldalúságában, a módszertani kérdésekkel foglalkozó cikkek hiányában és a különböző kutatási területekről közölt cikkek aránytalanságában mutatkoznak, arra utalnak, hogy az Értésítő még nem tölti be teljes mértékben a tudományos folyóíratra háruló irányító és mozgósító szerepet. Kevés cikk készült megbízásból, így az Értésítő jórészt az adódott anyag alig megrostált gyűjteményéből áll. Ennek következtében a folyóirat ugyan gazdag és sokrétű, de kezdeményező jellege nem érvényesül eléggé, mivel nem adott ösztönzést olyan problémák felvetésére és feladatok megoldására, amelyek előrelendítenék a magyar művészettörténet fejlődését. Az előző évfolyam kötetével szemben mégis komoly haladást jelent annyiban, hogy az 1952-es Értésítő a háború előtt és után készült és több év óta közzétételre váró feldolgozások vagy alkalmi jellegű összefoglalások publikálásából állt. A második évfolyam ezzel szemben már a rendszeresebb kutatómunka és a művészettörténeti tudományos élet szervesebb fejlődésének bizonyítéka.

A »FIZIKAI« IDEALIZMUS BÍRÁLATA*

REINER THIEL

Negyvenöt évvel ezelőtt jelent meg Lenin: »Materializmus és empirio-kriticizmus« c. műve, amely többek között alaposan leszámolt azokkal az idealista következtetésekkel, amelyeket néhány filozófáló fizikus a századforduló táján a fizikának akkoriban legújabb megismeréseiből levont. Ez a »fizikai« idealizmus azonban — különösen a huszas évek közepe óta — hatalmasan megnőtt a kapitalista országokban. Ennek sokféle oka van. Itt csak arra a körülményre utalunk, hogy a fizika olyan lényegesen új megismerésekre tett szert, amelyek nem egyeznek a klasszikus fizika képzeteivel és a legnagyobb ismeretelméleti nehézségeket okozzák az olyan fizikusoknak, akiktől idegen a dialektikus materializmus. Maga Lenin épp a második körülményre hívta fel a figyelmünket: »A reakciós kísérleteket maga a tudomány haladása hozza létre« (»Materializmus és empirio-kriticizmus«).

Az USA mellett ma Nyugatnémetország a »fizikai« idealizmus legexponáltabb melegágya. De a DDR tudósai eddig csak ki nem elégítő mértékben vetettek számot a »fizikai« idealizmussal.

Victor Sternnek »A modern fizika ismeretelméleti problémái« (»Erkenntnis-theoretische Probleme der modernen Physik«. Aufbau-Verlag, 1952.) c. könyvét a »Német filozófiai folyóirat«-ban (»Deutsche Zeitschrift für Philosophie«. Heft 2 (1953.)) Robert Havemann professzor egy nem lényegtelen kérdésben bizonyos értelemben a Newton előtti korba utalta. Ezalatt Magyarországon Fogarasi Béla megírta »A fizikai idealizmus bírálata« (»Kritik des physikalischen Idealismus«. Aufbau-Verlag, 1953.) c. monografiáját. Fogarasi arra a feladatra vállalkozott, hogy azokat az »eredményeket«, amelyeket a »fizikai« idealizmus Lenin »Empiriokriticizmus«-a óta elért, a kvantumelméleti ágon átfogóan megbírálja.

A »fizikai« idealizmus bizonyára lényege szerint ma is machi veretű pozitivizmus. Bírálata ezért Lenin »Empiriokriticizmus«-ára támaszkodik és kell, hogy támaszkodjék. »De«, mondja Fogarasi, »van benne (a »fizikai« idealizmus-

* Megjelent Aufbau, Kulturpolitische Monatschrift. Herausgegeben vom Kulturbund zur demokratischen Erneuerung Deutschlands. 10 Jahrg. Heft 3. März 1954. Aufbau-Verlag Berlin.

ban, R. T.) új, és éppen az új az, ami megtéveszti a fizikusokat, megtéveszti a közönséget és a nemzetközi imperialista reakciónak egyik fontos ideológiai fegyvere«. Ez a megállapítás ismét rámutat egy korunkbeli kritika szükségességére; ez a vezérfonala Fogarasi kritikájának. Emellett döntően iránymutató jelentőségű az a felismerés, hogy a mai »fizikai« idealizmus semmi elvileg újat nem mutat fel Mach-hoz képest. E vezérfonal segítségével Fogarasi öt főismertető-jegyet talál a mai »fizikai« idealizmusban: 1. Az idealizmus közvetlenebbül kapcsolódik magához a fizikai elmülethez, mint Machnál. 2. Sokkal nagyobb szerepet játszik benne a *formalizmus*, nevezetesen a matematikai formalizmus, mint Mach és Avenarius tanaiban. 3. A kérdések súlypontja átment az okság és a determinizmus kérdésére . . . 4. Az új fizikai idealizmus az összes kérdésekben a makrofizika és a mikrofizika ellentétével operál . . . 5. Sokkal nyíltabb és kiéleztettebb formájában jelenik meg az idealizmus fideista jellege«.

Mindamellet nem az ellenfél szabja meg Fogarasi gondolatmenetét. Az ismeretelmélet alapvető kérdése az alany és tárgy viszonyának kérdése. Fogarasi megmutatja, hogy már *itt* követi el Heisenberg, Bohr és a »fizikai« idealizmus többi képviselője a döntő hibát azzal, hogy az atomfolyamatok vizsgálatában a megfigyelővel együtt a mérőeszközt is szembeállítják az objektummal, végeredményben tehát a mérőeszközt az alannal azonosítják. Ámde a tárgy és a mérőeszköz viszonya fizikai tárgyak viszonya. A mérőeszköz viszonylagos durvasága, valamint a megfigyelő által való könnyebb befolyásolhatósága az atomi tárggyal szemben mitsem változtatnak rajta; másodlagos jelentőségű körülmények. De »a mérőeszközök és a szubjektum hamis azonosítása az a ravasz cselofogás, trükk, amely lehetővé teszi Bohr és Heisenberg számára, hogy felállítsák hamis elméletüket, mely szerint a szubjektum megváltoztathatja a tárgyat, azt az elméletet, amely *végeredményben az egész* alany — tárgy viszony szubjektivisztikus feloldásához — vagyis a machizmushoz vezet«.

További trükk a mérés és megismerés jogtalan azonosítása. A mérés azonban csak egy eleme a megismerésnek, s ha a fizikus nem tud valamit a kívánt pontossággal megmérni, még elegendő egyéb eszköz van a tudományos módszerek fegyvertárában, hogy közelebb jussunk az igazsághoz. Ezen az »alapon« azután Heisenberg, Bohr és követőik csakugyan végrehajtják a »fizikai« idealizmus »saltó mortale«-ját. Azt állítják: mivel nem tudnak megfigyelni az alanytól független atomi tárgyat, ilyen tárgy nincs is. Innen már csak egy lépés Heisenberg állításához: »Mert az atomok már nem testi alakulatok a tulajdonképpen értelemben«.

Fogarasi kritikája két irányba terjed ki: vizsgálja azt a jellemző körülményt, hogy a »fizikai« idealizmus döntő tételei úgynevezett »nem-létezésről« szóló tételek«, pl. ebben a formában: az atomi tárgy nem anyagi alakulat, az atomi tárgyak világában nincsen okság stb. Vegyük az első tételt: az atomi tárgy nem anyagi alakulat. Hát akkor micsoda? Mi egyebet lehet mondani, mint azt, hogy szellem?! A legtöbb idealista itt tartózkodik ugyan a felelettől,

mégis fideizmusról van szó, »szégyenlős fideizmusról«. Azoknak, akik úgy akarnak segíteni magukon, hogy azt mondják, az atomi alakulat igaz jellegére vonatkozó kérdés értelmetlen, mert sohasem oldható meg, kimutatja Fogarasi más összefüggésben, hogy a torz magánvaló (»Ding an Sich«) újjászületésének segítőivé lettek. A továbbiakban Fogarasi részletesen feltárja az idealisták elmosódott, látszólag »veszélyes« szirteket elkerülő beszédmódjának »salto mortalé«-ját. Azt állítják, hogy semmit sem tudnak a tudattól független atomi alakulatról, s ebből azt következtetik, hogy ilyen tárgy nincsen. Valóban, mondja Fogarasi, »Spinoza egyik nagyszerű mondása: ‚a tudatlanság nem érv‘... hiába hangzott el a ‚fizikai‘ idealizmus hívei számára«.

A »fizikai« idealizmus hívei még egész sor »bizonyítékot« hoznak fel arra nézve, hogy a tudattól független anyagi világ nincsen, így pl. Heisenberg: A klasszikus fizika állítása szerint tapasztalataink térben és időben végbemenő folyamatokon alapszanak. A klasszikus fizikát meghaladták, tehát az objektív folyamatok feltevését is (legalábbis atomi dimenzióban). Born — Heisenberg szaktársa — a hullámfunkció valószínűségének fogalmával száll síkra. Minthogy azonban nem tesz különbséget szubjektív és objektív valószínűség között — itt az utóbbiról van szó — arra a felfogásra jut, hogy a hullámfunkció nem a tárgyat, hanem »a tárgyról való tudásunkat« írja le. Ez ismét megengedhetetlen szubjektíválás, s ez is éppúgy, mint Heisenbergnél, hamis azonosításon alapszik. Heisenberg összetéveszti a klasszikus fizikát a materializmussal, amely kezdetől fogva és ma is, mint dialektikus materializmus, új, megcáfolhatatlan érvekkel felfegyverzetten, a külvilág objektivitását állítja és védelmezi. További ilyen »bizonyítékokból«, amelyeket Fogarasi bírál, kitűnik, hogy a »fizikai« idealizmus egyik főmódszere a fogalmak összetévesztése. A hullámfunkció értelmezésének példájával Fogarasi rámutat arra, milyen szorosan kapcsolatos ma a »fizikai« idealizmus magával a fizikai elmélettel.

Most rátér Fogarasi azokra az érvekre, amelyekkel a »fizikai« idealizmus a világ megismerhetetlenségéről szeretne bennünket meggyőzni: a módszer itt is fogalomzavaron alapszik. Így pl. abból, hogy nem tudjuk szemléletesen megismerni az atomi alakulatot, az idealisták azt következtetik, hogy az atomfolyamatokra vonatkozó megismerésünk elvileg korlátozott. Az a belátás azonban, hogy szemléletünk egymagában nem kielégítő, nem új dolog. Megmutatkozik ez, mint ismeretes, igen nagy dimenziók esetében is, mint pl. a fénysebességnél, vagy két csillagnak — mondjuk — kétszázötven millió fényév távolságánál, »... De a *gondolkodás* megragadja és meg kell, hogy ragadja őket« (Lenin).

Fogarasi ebben a formában egész sor ilyen érvet vitat meg. Itt még csak néhány dolgot említünk a bizonytalansági reláció — a »fizikai« idealizmus egyik »fő ütőkártyája« — szubjektivistikus félremagyarázásának kritikájára nézve. A Planck-féle hatáskvantumot (h) Whittaker úgy értelmezi, hogy tudásunk »képtelen a h határon túl felbontani a természet folyamatát«. Ezzel szemben Fogarasi utal arra, hogy Vul szovjet fizikus szerint itt olyan összefüggésekről

van szó, amelyeknek létezését valószínűleg nem szabad objektívaként feltételezni, nevezetesen egy helyzet- és sebességreláció egyidejű jelenlétéről atomfolyamatokban. Látható ebből, hogy ezt az ad hoc objektív hiányosságot megismerőképességünk hiányosságaként magyarázzák, hogy erősítsék az agnoszticizmust.

A determinizmust és az okságot a »fizikai« idealizmus tagadja atomfolyamatokra vonatkozóan; a velük kapcsolatos kérdésekben újra megmutatkozik, milyen szegény tulajdonképpen érvekben a »fizikai« idealizmus. Ez különös súlyt helyez ezekre a kérdésekre, mert azt hiszi, hogy itt legkönnyebben árthat a materializmusnak s mert az önkény posztulátuma, amely belőle ered, lényeges alkatrésze számos kapitalista filozófiának. A kiindulópont ismét a mérőeszköznek hamis azonosítása a megfigyelő szubjektummal, s azután levonják ezt a következtetést: »A világnak a megfigyelő és a megfigyelendő rendszerre való felosztása megakadályozza tehát az okság törvényének éles megformulázását« (Heisenberg), amennyiben a »megfigyelő« akkor »zavarja« az objektumot. A kvantumelméletben uralkodó a kauzalitásnak egy másik bizonyítását adja a »fizikai« idealizmus következőképpen: a klasszikus fizika a determinizmus alapján áll, amelynek megtestesítése a Laplace-féle démon; a klasszikus fizika elavult s vele együtt a determinizmus: »A hullámmechanika, lényege szerint, indeterminisztikus« (Destouches).

Fogarasi bírálatainak alap gondolata a következő: »*A determinizmusnak ezt a (Laplace-i, R.T.) formáját a dialektikus materializmus már régen megcáfolta, mielőtt még a fizikában a mechanikus világgép az új felfedezések hatása alatt rombadólt volna.* A dialektikus materializmus azonban nem a determinizmust vetette el, hanem ennek mechanikai formáját és a determinizmust korszerű új formájában alapozta meg«. Ezt az új formát mindenekelőtt Sztálin dolgozta ki (különösen a »Dialektikus és történelmi materializmus«-ban).

Fogarasi ezután ismét elhárít egy fogalomzavart. Arról van szó, hogy a »fizikai« idealizmus mechanikai okságot gondol, ha okságról általában beszél, és hogy okságot gondol, ha (Sztálin értelmében vett) determinizmusról beszél. Innen van, hogy támadásai többnyire eleve nem érintik sem a determinizmust, sem az okságot. További négy pontban kimutatja Fogarasi a »fizikai« idealizmus egyéb hibáit az okság kérdésében: nem veszi tekintetbe, hogy az okság csupán egy meghatározott jelenségnek egy kölcsönhatásból való kiemelésén nyugszik, szubjektíválja a kauzalitást, abból a hamis feltevésből indul ki, hogy az okság feltétele az anyag szerkezetének folytonossága, s végül az ismét szubjektívalt valószínűséget tévesen szembeállítja az oksággal.

Könyve utolsó fejezetében Fogarasi — összefoglalva vizsgálódása eredményeit — a »fizikai« idealizmust fideizmusként mutatja be. Azért fideizmus a »fizikai« idealizmus, mert a szubjektív élményt a tudás fölé helyezi, mert állításait nem tudja bizonyítani, csak dogmaként tudja posztulálni, mert az atomfolyamatokra vonatkozóan (s ezzel általában) tagadja az objektív törvény-

szerűséget, s az önkényt emeli a világ principiumává, viszont a tudományosan megalapozott meggyőződést a világnak és az okságnak objektív jellegéről »a hit aktusává« (Born) akarja tenni. Utalásokban már a vallást a tudomány fölé helyezi: »A szó a filozófusoké és teológusoké« (Kienle). Egész sorát találjuk épp az ilyen nyilatkozatoknak, s újra dícséretére válik Fogarasinak, hogy vállalkozott a »fizikai« idealizmusnak a kvantumelméleti vonalon rendszeres és alapjaiban való leleplezésére.

Itt természetesen csak részleteket adhattunk Fogarasi fejtegetéseiből. Ami könyvét a kritika rendszeres felépítésén kívül különösen becsessé teszi számunkra, az gondolatainak bősége, s hogy azokat jólesően koncentrált formában fejti ki. Védelmezi és pontosan megfogalmazza a dialektikus materializmus álláspontját a kvantumelmélettel szemben. Előnyös számunkra az is, hogy Fogarasi különös élességgel megvilágítja a »fizikai« idealizmusnak téves azonosításokon nyugvó módszereit. Figyelemreméltó nem utolsó sorban a kapitalista országok filozófáló fizikusainak részletes értékelése. Elégtétellel tölt el bennünket, ha látjuk, hogy az olyan kiváló fizikus, mint Max Planck, ha gyakran homályosan is, materialista gondolatokat képviselt a »fizikai« idealizmussal szemben. Az is érdekes, hogy épp a francia fizikusok egyik legjobb képviselője, Louis de Broglie, megőrzött bizonyos függetlenséget s ma távol áll az idealizmustól.

Azt hisszük, hogy mindazt, amit a DDR-ben a »fizikai« idealizmusnak kvantumelméleti területen való bírálatára nézve írtak, Fogarasi túlszárnyalja rendszerességében, a célbatalálás biztosságában és a gondolatok gazdagságában. A német tudósok bizvást Fogarasiból indulhatnak ki idevágó munkáikban, s kívánatos, hogy monográfiáját kiegészítsék, elmélyítsék és eredményeiket a Nyugatnémetországban dívó »fizikai« idealizmus legújabb megnyilatkozásaira alkalmazzák.

TUDOMÁNYOS KRÓNICA

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Előadások, ankétok, viták

A II. Osztály Filozófiai Főbizottsága január 25-én és február 4-én a Közgazdaságtudományi Egyetem rektori tanácstermében vitaülést tartott »A filozófiatudomány helyzete és feladatai« címmel. A vitaülés a nagy érdeklődésre és a sok hozzászólásra való tekintettel két délután tartott. Az üléseken a magyar filozófiatudomány jelenlegi helyzetéről és az előtte álló fontos feladatokról széleskörű vita alakult ki.

*

A II. Osztály Filozófiai Főbizottsága április 5-én kibővített ülésen vitatta meg Jánossy Lajos: »A jelenkori fizika alapkérdései és annak filozófiai vonatkozásai« c. előadását. Jánossy Lajos a vitaülést megelőzően március 29-én a filozófusok részére tájékoztató előadást tartott a modern fizika egyes alapfogalmairól.

A vita mind a fizikusok, mind a filozófusok körében nagy érdeklődést keltett.

*

Február 12-én a II. Osztály Művészettörténeti Főbizottsága a Szépművészeti Múzeumban tartott kibővített ülésén megvitatta a Munkácsy Mihályról készülő háromrészes monográfia részletes tematikáját. A vita a szerzőknek segítséget nyújtott több részletkérdés helyes megoldásához.

*

Március 19-én a II. Osztály Régészeti Főbizottsága kibővített ülésén vitatta meg László Gyula: »Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez« c. könyvének kéziratát.

A hozzászólók felhívták a figyelmet a könyvben alkalmazott temetőértékelési mód-

szer helyességének vitathatóságára és sok részletkérdésben javasoltak változtatást. A vita eredményeképpen a Régészeti Főbizottság javaslatot tett az átdolgozott kéziratkiadására.

*

A Neveléstörténeti Szakbizottság április 12-én a Pedagógiai Főiskolán kibővített ülés keretében megvitatta Földes Éva: »Fejezetek a magyar sport és nevelés történetéből« c. munkájának kéziratát. Az élénk vita nagy segítséget nyújtott a szerzőnek a nagyszabású kézirat átdolgozásához.

*

Május 3-án a Neveléstörténeti Szakbizottság kibővített ülésén Ravasz János: »Magyar neveléstörténet« (1711–1825) c. előtanulmányát vitatta meg.

*

Április 24-én a II. Osztály Tudománytörténeti Bizottsága számos szakember bevonásával megvitatta Mérei Gyula: »Magyarország kultúrtörténete, 1820–1850« c., az egyetemi történeti tankönyv IV. kötetéhez készített tanulmányát.

*

A II. Osztály Jogi Főbizottsága a polgári törvénykönyv folyamatban lévő előkészítésével kapcsolatban két vitaülést tartott.

Március 14-én kibővített ülésen megvitatta Eörsi Gyula téziseit a tulajdoni formákkal kapcsolatos elvi kodifikációs kérdésekről.

Az április 6-i ugyancsak kibővített vitaülés Marton Géza és a Legfelsőbb Bíróság munkaközössége által a polgári jogi felelősség kérdéséről készített tézisekkel foglalkozott.

Mindkét vita alapja lett a polgári törvénykönyv vonatkozó részei további előkészítésének.

*

Szladits Károly április 17-én a Jogi Főbizottság felolvasó ülése keretében részleteket ismeretett. »A szocialista erkölcs a polgári törvénykezésben« c. tanulmányából. Az előadást a tudományos élet és a bírói kar számos képviselője nagy érdeklődéssel és tetszéssel hallgatta.

*

A II. Osztály Jogi Főbizottsága és a Magyar-Szovjet Társaság Jogtudományi szakosztálya május 22-én vitaülést tartott. Az ülésen Névai László referátuma alapján megvitatták, hogy a törvénykezési jog a magyar népi demokrácia jogrendszerében egységes, önálló jogágazat-e, vagy pedig helyesebb a régi felosztás. A felszólalók túlnyomó többsége lényegében elfogadta Névai elvtárs álláspontját, amely a szovjet tapasztalatoknak megfelelően a törvénykezési jog önállósága mellett foglalt állást.

*

A Történettudományi Intézet rendezésében a közelmúltban megvitatták a készülő egyetemi tankönyvsorozat első kötetét. A kötet első részével július 11–12-én, a második részével július 1–2–3-án, kb. 150 meghívott részvételével foglalkoztak. Az I/1-es tankönyv vitáját Molnár Erik, az I/2. kötetét Makkai László vezette. Mindkét vita igen élénk és termékeny volt.

*

A II. Osztály Pedagógiai Főbizottsága 1954. június 15-én Ágoston György referátuma alapján »A magyar pedagógia helyzete és feladatai« címmel vitaülést tartott.

*

A Neveléstörténeti szakbizottság július 12-én megvitatta Komor Ilona: »Kiadványtervezet Komenszky magyarországi éveinek munkásságáról« c. téziseit.

Külföldi vendégeink

Bedřich Svoboda, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének helyettes igazgatója a kulturális egyezmény keretében 1954. május–júniusában egy hónapos tanulmányúton járt Magyarországon. Megtekintette a fontosabb budapesti és vidéki régészeti gyűjteményeket, múzeumokat és a folyó ásatásokat. A II. Osztály Régészeti Fő-

bizottsága kibővített ülése keretében *Bedřich Svoboda* előadást tartott az Országos Történeti Múzeumban a csehszlovák régészeti kutatásokról. Az előadás után a Régészeti Főbizottság tagjaival megbeszélést folytatott magyarországi tapasztalatairól.

*

Mariann Vaross, a Szlovák Tudományos Akadémia Művészettörténeti és Művészetelméleti Osztályának vezetője a kulturális egyezmény keretében 1954 május–júniusában 1 hónapos tanulmányút keretében ismerkedett meg a budapesti és vidéki képzőművészeti gyűjteményekkel, továbbá kutatásokat folytatott magyar könyvtárakban és gyűjteményekben a XIX. és XX. századi festőművészet köréből. A Művészettörténeti Főbizottság és a Régészeti-, Művészettörténeti- és Éremtani Társulat rendezésében június 15-én nyilvános előadást tartott »A realizmus néhány problémájáról« címmel a Múcsarnok előadótermében.

*

Dubinczký Jaroslav, a Szlovák Egyetem docense a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként 1954. június–júliusában Magyarországon járt. Ittartózkodása alatt elsősorban az Országos Levéltárban és a Széchenyi Könyvtárban folytatott kutatásokat a szlovák nemzeti mozgalomra és Stur Lajos életére vonatkozóan.

*

Miloš Gosiorovský, a bratislavai Szlovák Egyetem professzora tanulmányúton járt Magyarországon. Ittléte alkalmával a szlovák munkásmozgalomra vonatkozólag gyűjtött anyagot. Gosiorovský professzor a Történelmi Társulat és a Társadalom- és Történettudományi Ismeretterjesztő Társulat rendezésében augusztus 16-án a Történettudományi Intézet nagytermében előadást tartott »Az 1944. évi antifasiszta szlovák nemzeti felkelés« címmel.

*

Maximilian Hauschke, a berlini Marx-Engels-Lenin-Sztálin Intézet keretében működő Német Munkásmozgalomtörténeti Intézet vezetője 1954. május 15–június 15-ig Magyarországon tartózkodott. Látogatásokat tett a Magyar Munkásmozgalmi Intézetben, a Történettudományi Intézetben, az Országos Levéltárban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Karán; tanulmányokat folytatott a magyar munkásmozgalom története feldolgozásának és oktatásának körében.

Külföldi tanulmányutak

Június 18–22 között Smolnicében a szlovák tudósok házában a Csehszlovák Tudományos Akadémia rendezésében Történelemszkonferenciát tartottak. A Konferencián a csehszlovák egyetemi tankönyv 1948-tól napjainkig terjedő részének téziseit vitatták meg. A Konferencián a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter vett részt. (A Konferenciáról részletes beszámolót közlünk a II. Osztály Közleményei VI/1. számában.)

*

A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Fülep Ferenc résztvett a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történelmi Osztályának, az Anyagi Kultúra Története Intézetének és az Ethnographiai Intézetnek 1954. ápr. 23–29 között közösen megtartott ülészakán. Az ülést követő héten a külföldi résztvevők meglátogatták Moszkva és Leningrád akadémiai intézeteit és legfontosabb múzeumait. (A tudományos ülészakáról a II. Osztály Közleményei VI/1. számában részletes beszámolót közlünk.)

*

Moravcsik Gyula akadémikus a prágai Károly Egyetem meghívására 1954 június 7–21-ig Prágában, június 22–26-ig Brnóban és Bratislavában járt. A prágai egyetemen június 9-én »A bizánci tanulmányok helyzete és feladatai«, majd június 17-én a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetében »Magyar-bizánci kapcsolatok Bizánc bukása idején« címen tartott előadást.

Szabízottságok megalakulása

A II. Osztály keretében 1954 január 1. és június 30. között az alábbi szabízottságok alakultak:

A Filozófiai Főbizottság mellett:

Dialektikus materializmus szabízottság

Történelmi materializmus szabízottság

Filozófiatörténelmi szabízottság

A Jogi Főbizottság mellett:

Állam- és jogelméleti- és jogtörténelmi szabízottság

Államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi szabízottság

Polgári jogi, családjogi, termelőszövetkezeti

jogi, földjogi, munkajog szabízottság

Büntetőjogi szabízottság

Törvénykezési jogi szabízottság

Nemzetközi jogi szabízottság

A Közgazdasági Főbizottság mellett:

Ipargazdasági szabízottság

Agrárgazdaságtani- és Agrárpolitikai szabízottság

Pénzügyi szabízottság

Belkereskedelmi szabízottság

Külkereskedelmi szabízottság

Új akadémikusok és levelező tagok:

A Magyar Tudományos Akadémia 1954. évi Nagygyűlésén
rendes tagnak Nizsalovszky Endrét,
levelező tagnak I. Tóth Zoltánt és Bulla Bélát választották a II. Osztály akadémikusai sorába.

Kossuth-díjak, kormánykitüntetések

1954-ben a II. Osztály területéről a Kossuth-díj 10 000,— Ft-os bronzfokozatát kapta: *Csatkai Endre és Dercsényi Dezső* a művészettörténelmi tudományok kandidátusai az Akadémiai Kiadó kiadásában megjelent »Sopron és környéke műemlékei« c., közösen írt munkájukért.

Nemes Dezső, a történelemtudomány kandidátusa, a Szikra Könyvkiadó igazgatója »Az Általános Munkásegylet« c. munkájáért, valamint »Az ellenforradalom hatalmrajutása és rémuralma Magyarországon« c. dokumentumkötet bevezető tanulmányáért.

Gerevich László, a művészettörténelmi tudományok kandidátusa, a Budapesti Történelmi Múzeum igazgatója, a Budapesti Történelmi Múzeum fejlesztése, a budavári ásatások vezetése, valamint kiállításrendezés terén végzett eredményes munkájáért.

*

Hanák Péter, a történelemtudomány kandidátusának, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete csoportvezetőjének a Népköztársaság Elnöki tanácsa a tudományos munka és a tudományos szervezés terén elért kimagasló eredményei elismeréséül a »Szocialista munkáért« érdeméremet adományozta. A kitüntetést Dobi István elvtárs, az Elnöki Tanács elnöke az 1954. évi Akadémiai Nagygyűlésen adta át.

Ösztöndíj

1954 első felében az akadémiai ösztöndíj-prémiumrendszer keretében a II. Osztály a benyújtott tanulmányok közül 45 munkát jutalmazott ösztöndíj-prémiummal. A kifizetett prémiumok összege mintegy 69 000, | forint.

Akadémiai Nagygyűlés

A II. Osztály az 1954. évi Akadémiai Nagygyűlésen 14 előadást tartott, amelyeket rendszerint élénk vita követett. Az előadásokon összesen mintegy 1500-an vettek részt. Különösen nagy érdeklődést váltott ki Fogarasi Béla akadémikusnak, a II. Osztály elnökének a Nagygyűlés együttes ülésén a tudományok rendszeréről tartott előadása. (A II. Osztály nagygyűlési előadásai és a hozzászólások, valamint Fogarasi elvtárs előadása és az azt követő vita a II. Osztály Közleményei következő számában jelennek meg.)

Könyvkiadás

A II. Osztály gondozásában 1954. I. felében a következő könyvek jelentek meg az Akadémiai Kiadónál:

Garas Klára: »Magyarországi festészet a XVII. században«.

Szilágyi János György: »Görög művészet.«
»I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648«.

Bónis György: »Hajnóczy József«.

Radocsay Dénes: »A középkori Magyarország falképei«.

»A tudománytörténet kérdései«.

Magyar Történelem Kongresszus (1954 június 3–13.)

Az 1848/49. évinépképviseletországyűlés«.

Banner János: Jakabffy Imre: »A Középdunamedence régészeti bibliográfiája«.

Pigler Andor: »A Szépművészeti Múzeum Régi Képtára«.

Intercisa I. (németnyelvű kiadás.)

Sajtó alatt vannak:

Lukács György: »Az ész felbomlása«.

Fogarasi Béla: »Logika, III. kiadás«.

Nógrád megye műemlékei.

Kálmány Lajos népköltészeti gyűjtése, II. Csernisevszkij filozófiai művei, II.

Szecszenov: »Az agy reflexei«.

Aristoteles: »Az athéni állam«.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Történelmi Társulat gondozásában 1954. I. felében a Művelt Nép Könyvkiadónál jelentek meg:

Incze—Petőcz: »A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben«.

Benczédi László: »A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben«.

Bónis György: »Hajnóczy«.

Ideológiai oktatás

A tudományos intézeti kutatók számára megindított akadémiai ideológiai oktatás 1953–54. oktatási évben is folytatódott. Külön konferenciasorozatot tartottak ebben az évben az akadémikusok számára. A résztvevők a dialektikus materializmus kérdéseivel foglalkoztak, kapcsolatban szakterületük tudományos problémáival. Széleskörű érdeklődést keltettek a tanfolyamon felvetett problémák, különösen a dialektikus materializmus ismeretelmélete és a tudomány törvényeivel foglalkozó témakör. Ezekkel kapcsolatban a konferenciákon igen gyakran színvonalas viták fejlődtek ki, amelyek hozzájárultak az egyes szaktudományok döntő világnézeti-módszertani kérdéseinek tisztázásához.

A tanfolyam a következő évben tovább folytatódik.

Doktori és kandidátusi disszertációk megvédése

Bulla Béla: »A szilárd kéreg domborzata, fejlődésének alapsajátosságai« c. doktori disszertációját 1954 május 20-án védte meg. A disszertáció opponensei Szádeczky-Kardoss Elemér akadémikus, Zólyomi Bálint levelező tag, Kretzói Miklós, a föld- és ásványtani tudományok doktora voltak.

Bulla Béla bevezetőben a geomorfológia válságával foglalkozott, továbbá azzal, hogy a maguk idejében forradalmi és haladó szellemű elméletek (Davis, Penck) sem alkalmasak a geomorfológia szemléleti válságának feloldására. Az utóbbi évtizedek során kezdett kibontakozni az eddigi tanok ellenhatásaként a materialista alapvetésű, dinamikus-fejlődéstörténeti, összehasonlító geomorfológiai szemlélet, melynek egyik legfontosabb feladata a klimatikus folyamatok korábban meglehetősen elhanyagolt felszínalakító szerepének vizsgálata. A szerző a földrajzi burkot 8 klimatikus-morfológiai öyre osztja és megállapítja, hogy e régiók változása nem ciklikus, hanem a szerkezeti mozgások és az éghajlatváltozások ritmusa szerint maga is ritmikus.

A hozzászólások során az éghajlati-morfológiai régiók változásának ritmikus, illetve ciklikus jellege, ennek az elméletnek általános érvényessége adott vitára alkalmat.

Az előadás iránt igen nagy érdeklődés nyilvánult meg.

*

Elekes Lajos »Hunyadi« c. doktori disszertációját 1954 febr. 18-án védte meg nyilvános vitában az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában. A disszertáció opponensei Ember Győző levelező tag, Domanovszky Sándor, a

történelemtudomány doktora és Léderer Emma, a történelemtudomány doktora voltak.

A Tudományos Minősítő Bizottság kiküldött bírálóbizottsága leszögezte, hogy Elekes Lajos disszertációja magas irodalmi és tudományos színvonalon írott munka. A Tudományos Minősítő Bizottság Elekes Lajost a történelemtudomány doktorává nyilvánította.

*

Perényi József: »A ruszinok történetének vázlatja (1800–1918)« c. kandidátusi disszertációját 1954 július 1-én védte meg. A disszertáció opponensei I. Tóth Zoltán levelező tag és Kovács Endre, a történettudomány kandidátusa voltak. A disszertáció elsősorban a ruszin nemzetiségi kérdést igyekezett megvilágítani a fent megjelölt korszakban. Nagy nehézsége volt, hogy a használhatatlan revíziós irodalom miatt irodalomra nem igen támaszkodhatott. Az opponensek véleménye és a vitában kialakult álláspont szerint a munka első kísérlet a probléma marxista módszerrel való megoldására, természetesen nem oldja meg az összes felmerülő problémákat és még további kutatásokat igényel.

*

Tardi Lajos: »Balugyánszky Mihály« c. kandidátusi disszertációját április 20-án védte meg. A disszertáció opponensei Szabó Imre levelező tag és Eckhardt Ferenc, a jogi tudományok doktora voltak. A vitán számos hozzászólás hangzott el. Többen felvetették, hogy a disszertáció idealizálja Balugyánszky alakját

és hogy nem foglalkozik elég behatóan Balugyánszky jogi munkájának elemzésével.

A bizottság amellett, hogy megállapította a kifogások bizonyos jogosságát, leszögezte hogy e disszertáció alapos, eredeti széleskörű kutatások alapján készült, tárgyválasztása a haladó hagyományok felkutatása és az orosz-magyar történelmi kapcsolatok feltárása szempontjából jelentős, stílusa élvezetes és világos és hogy a disszertáció szerzője hebizonyította képességét az önálló tudományos munkára.

*

Kocsis Mihály: »Az anyagi igazság a szocialista büntetőperben« c. kandidátusi disszertációját 1954 június 30-án nyilvános vitán megvédte.

A disszertáció opponensei Kádár Miklós, a jogi tudományok kandidátusa és Névai Miklós, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

A Tudományos Minősítő Bizottság kiküldött bírálóbizottsága a hozzászólások és Kocsis Mihály válasza alapján megállapította: »A heterjesztett értekezés, illetve az opponensek véleményére adott válasz komoly tudományos felkészültségről, tudományos kutatásra való alkalmatosságról és tudományos érettségről tett bizonyosságot. Következtetéseit a Bizottság nem mindenben fogadja el. Az opponensek véleményét megdönteni nem sikerült, de álláspontját tudományos színvonalon képviselte«.

A Tudományos Minősítő Bizottság Kocsis Mihályt a jogtudományok kandidátusának nyilvánította.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor.

Kézirat beérkezett: 1954. V. 31. — Terjedelme: 19¹/₂ (A/5) ív, 18 ábra

---

31810/54 — Akadémiai nyomda, Budapest, V., Gerlőczy-u. 2. — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc igazgató.

TARTALOMJEGYZÉK

A III. Pártkongresszus és a társadalmi-történeti tudományok feladatai.....	I
--	---

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

Fogarasi Béla : A tudományos kutatás tervszerűségéért	1
Eörsi Gyula A szerződés elméleti alapjai	7
Nádor György : Galilei tudományelméletének haladó vonásai	41

DEBRECENI AKADÉMIAI NAPOK, 1954. MÁRCIUS 26—27.

Mátrai László : A magyar felvilágosodás kutatásának néhány filozófiai problémája	57
---	----

Hozzászólások:

Juhász Géza	67
Jausz Béla	69
Koczogh Ákos	69
Bán Imre	70
Kardos Pál.....	70

Gunda Béla : A népi építkezés kutatásának módszere	73
--	----

Hozzászólások:

Tálas István	94
Kniezsa István	98
Balogh István	99

Kádár László : A lősz keletkezése és pusztulása	103
---	-----

Hozzászólások:

Földvári Aladár	119
Bulla Béla	120
Süsmeghy József	122
Mihályi István	124
Láng Sándor	128
Kádár László	128

BESZÁMOLÓK, VITÁK

A néprajztudomány helyzetének megvitatása	131
Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Főbizottságának munkájáról	161
A modern fizika néhány filozófiai problémájáról. (Jánossy Lajos referátuma és hozzászólások	169

KÖNYVBÍRÁLATOK, KÖNYVISMERTETÉSEK

Radocsay Dénes : A középkori Magyarország falképei (Entz Géza)	189
Hajdú Gyula : Schuman-terv és a szuverénitás (Markója Imre)	197
Művészettörténeti Értesítő, 1—2. sz. (Gerszi Teréz)	205
A »fizikai« idealizmus bírálata (Reiner Thiel)	209

TUDOMÁNYOS KRÓNKA

Az osztály életéből	215
---------------------------	-----

ОГЛАВЛЕНИЕ

III съезд Венгерской партии трудящихся и задачи общественных и исторических наук	I.
НАУЧНЫЕ СТАТЬИ:	
Бела Фогараш — За планомерность научно-исследовательской работы ...	1
Дьюла Эрши — Теоретические основы договора	7
Дьердь Надор — Прогрессивные черты теории о науке Галилеи	41
МАТЕРИАЛЫ АКАДЕМИЧЕСКИХ ДНЕЙ В Г. ДЕБРЕЦЕН, 26—27 МАРТА 1954 Г.	
Ласло Матраи — Некоторые философские проблемы исследования венгерского просвещения	57
Содоклады: Геза Юхас	67
Бела Яус	69
Акош Коцог	69
Имре Бан	70
Пал Кардош	70
Бела Гунда — Метод исследования народной архитектуры	73
Содоклады: Иштван Талаша	94
Иштван Книежа	98
Иштван Балог	99
Ласло Кадар — Образование и разрушение леса	103
Содоклады: Аладар Фельдвари	119
Бела Булла	120
Йожеф Шюмеги	122
Иштван Михальтз	124
Шандор Ланг	128
Ласло Кадар	128
РЕФЕРАТЫ, ДИСКУССИИ:	
Обсуждение состояния этнографической науки	131
Доклад о деятельности Главной Комиссии Искусствоведения Академии Наук Венгрии	161
Некоторые философские проблемы современной физики. (Реферат Л. Яноши и выступления)	169
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ:	
Денеш Радочай — Фрески средневековой Венгрии. (Геза Энтц)	189
Дьюла Хайду — План Шуманна и суверенитет. (Имре Маркоя)	197
Вестник Искусствоведения. № 1—2. (Терез Герси)	205
Критика «физического» идеализма. (Рейнер Тил)	209
ХРОНИКА	
Из жизни Отделения Общественно-исторических наук	215

INHALT

Der III. Parteikongress und die Aufgaben der Gesellschafts- und Geschichtswissenschaften I.

WISSENSCHAFTLICHE BERICHTE

<i>Béla Fogarasi</i> : Für die Planmässigkeit der wissenschaftlichen Forschung.....	1
<i>Gyula Eörsi</i> : Die theoretischen Grundlagen des Vertrages	7
<i>György Nádor</i> : Die fortschrittlichen Züge der Galilei'schen Theorie der Wissenschaft.....	41

VORTRÄGE DER AKADEMISCHEN TAGEN IN DEBRECEN, 26—27. MÄRZ 1954.

<i>László Mátrai</i> : Philosophische Fragen der Erforschung der ungarischen Aufklärung... 57

Korreferate:

<i>Géza Juhász</i>	67
<i>Béla Jausz</i>	69
<i>Ákos Koczogh</i>	69
<i>Imre Bán</i>	70
<i>Pál Kardos</i>	70

<i>Béla Gunda</i> : Forschungsmethoden im Gebiete der Volksarchitektur	73
--	----

Korreferate:

<i>István Tálasi</i>	94
<i>István Kniezsa</i>	98
<i>István Balogh</i>	99

<i>László Kádár</i> : Entstehung und Verfall des Lösses	103
---	-----

Korreferate:

<i>Aladár Földvári</i>	119
<i>Béla Bulla</i>	120
<i>József Sümeghy</i>	122
<i>István Miháلتz</i>	124
<i>Sándor Láng</i>	128
<i>László Kádár</i>	128

BERICHTE, DISKUSSIONEN

Diskussion über die Lage der Ethnographie	131
Bericht über die Tätigkeit der Kunsthistorischen Kommission der Akademie	161
Philosophische Fragen der modernen Physik. (Referat von Lajos Jánosy und Korreferate)	169

REZENSIONEN

<i>Dénes Radocsay</i> : Ungarische Wandmalerei des Mittelalters (<i>Géza Entz</i>)	189
<i>Gyula Hajdú</i> : Schuman-Plan und Souveränität (<i>Imre Markója</i>)	197
»Művészettörténeti Értesítő« (»Kunsthistorische Berichte«) No. 1—2. (<i>Teréz Gerszi</i>)....	205
Kritik des Idealismus in der Physik (<i>Reiner Thiel</i>)	209

KRONIK

Aus dem Leben der gesellschafts- und geschichtswissenschaftlichen Abteilung	215
---	-----

S O M M A I R E

Le 3 ^e Congrès du Partit et les devoirs des sciences sociales et historiques	000
---	-----

COMMUNIQUÉS SCIENTIFIQUES

<i>Béla Fogarasi</i> : Pour la rationalisation de la recherche scientifique	1
<i>Gyula Eörsi</i> : Les bases théorétiques du contrat	7
<i>György Nádor</i> : Les traits progressistes de la théorie des sciences de Galilei	41

JOURS ACADÉMIQUES A DEBRECEN. LE 26—27 MARS 1954.

<i>László Mátrai</i> : Quelques problèmes philosophiques de la recherche de l'«Aufklärung» hongroise	57
--	----

Interventions :

<i>Géza Juhász</i>	67
<i>Béla Jausz</i>	69
<i>Ákos Koczogh</i>	69
<i>Imre Bán</i>	70
<i>Pál Kardos</i>	70

<i>Béla Gunda</i> : La méthode de la recherche de l'architecture populaire	73
--	----

Interventions :

<i>István Tálasi</i>	94
<i>István Kniezsa</i>	98
<i>István Balogh</i>	99

<i>László Kádár</i> : Formation et disparition du Loess	103
---	-----

Interventions :

<i>Atadár Földvári</i>	119
<i>Béla Bulla</i>	120
<i>József Sümeghy</i>	122
<i>István Mihály</i>	124
<i>Sándor Láng</i>	128
<i>László Kádár</i>	128

EXPOSÉS, DISCUSSIONS

Discussion sur la position de l'ethnographie	131
Rapport sur l'activité de la commission de Histoire des Arts de l'Académie Hongroise des Sciences	161
Problèmes philosophiques de la physique moderne (Comptereudu de Lajos Jánossy et interventions)	169

REVUE DE LIVRES

<i>Dénes Radocsay</i> : Fresques de la Hongrie médiévale. (Géza Entz)	180
<i>Gyula Hajdú</i> : Le plan Schuman et la souveraineté. (Imre Markója)	197
Revue d'histoire des arts. No. 1—2. (Teréz Gerszi)	205
La critique de l'idéalisme dans la physique. (Reiner Thiel)	209

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

Les événements internes de la section	215
---	-----

Arca: 42, — Ft